

પ્રસ્તાવના

માનસશાસ્ત્રની ગુજરાતી ભાષાની રચનાઓ ઘણી ઓછી છે. ઘણા સમયથી એ વિચાર હતો કે આ વિષયના વિદ્યાર્થીઓની આ ખોટ પૂરી થતી જોઈએ. આ વિચારને ક્રિયાશીલ કરવાનો સમય મળતાં કાર્ય શરૂ કર્યું અને ફલસ્વરૂપ આજ એ શાસ્ત્રના અભ્યાસાર્થીઓ સમક્ષ રજુ કરે છું.

આ પુસ્તકમાં ઈન્દ્ર આદેશના અભ્યાસક્રમમાં આવતી દરેક બાબતોની સ્પષ્ટ અને સરળ રીતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. માતૃભાષા દ્વારા જ્ઞાન આપવાનું ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયે શરૂ કર્યું છે એવા સમયે વિદ્યાર્થીઓની ખોટ આ પુસ્તક પુરી પાડશે એમ માનવામાં આવે તો અનુચિત નહિ ગણાય.

એ બાબતથી પણ સર્વ સાત છે કે આપણી ભાષાનો પારિભાષિક શબ્દકોશ સંક્રમણ કાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. આ શાસ્ત્રને આવસ્પક એવા ઘણા પારિભાષિક શબ્દોની ઉપસંગ્રહિત અત્યંત મુશ્કેલ છે. જે મહાનુભાવોએ અંગ્રેજી માધ્યમ દ્વારા અધ્યયન કર્યું હશે તેમને તો એ અધિક દુર્બોધ માત્રમ પડે છે અને ઘણાનું કહેવું છે કે પારિભાષિક શબ્દો અંગ્રેજી વાપરવામાં કંઈ વાંધો નથી. પરંતુ એ સર્વત્ર માન્ય નથી અને તેમ કહેવું ઉચિત પણ નથી. આ પુસ્તકની રચનામાં બની શકે તેટલા સરળ પારિભાષિક શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે પરંતુ એ બાબત પ્રત્યે પણ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે કે શબ્દ યથાર્થતા સમજાય. અમુક અમુક શબ્દોની સાથે તેના અંગ્રેજી શબ્દો પણ કૌંસમાં આપવામાં આવ્યા છે જેથી સમજવામાં સરળતા પડે. અંગ્રેજી શબ્દો જે વ્યવહારમાં આપણી ભાષામાં ખોલવામાં વપરાય છે તેવા શબ્દો તો તેના તેજ રૂપમાં વાપરવામાં આવ્યા છે.

તદુપરાંત દરેક શીર્ષકોને સ્પષ્ટ કરવાની કોશિષ કરવામાં આવી છે અને આવસ્પકતાનુસાર ધરેલુ વ્યાવહારિક ઉદાહરણો આપી અધિક સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે.

આ પુસ્તક જેમને માટે લખવામાં આવ્યું છે તેમને ઉપયોગી થશે તથા યુવકોમાં આ વિષયના અધ્યયનનો રસ ઉત્પન્ન કરશે તો મારી મહેનત સફળ થઈ જાય.

અંતમાં એ કે નિમ્નલિખિત મહાનુભાવોની રચનાઓનો ઉપયોગ કરવા બદલ તેમનો તથા તેમની રચનાઓના પ્રકાશકોનો હાર્દિક આભાર માનું છું: સ્ટાઉટ, ફ્રુગલ, ટીચનર, કોફા, મેકડૂગલ, મર્ફી, લાડ ફ્રેન્કલીન, વુડવર્થ, એન્જિલ, હોફડીંગ, માર્શલ, સલી, મેકેન્ઝી, વોટસન, સિંહા.

આ વિષયના અભ્યાસીઓ તથા જ્ઞાનીઓ તરફથી આવતાં સુચનો સ્વીકારવામાં આવશે તથા ઉચિત સુધારાવધારા કરવામાં આવશે.

રમેશ ડી. પટેલ.

જગતનાં પ્રસિદ્ધ માનસશાસ્ત્રીઓનાં પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોની સૂચિ આ નીચે આપી છે.

૧. યદુનાથ સિંહા — મનોવિજ્ઞાન
૨. સ્ટાહિટ — એ મેન્યુઅલ ઓફ સાયકોલોજી
૩. ફ્રિડ્રીચ — એ હન્ડ્સ યર્સ ઓફ સાયકોલોજી
૪. ટીચનર — એ ટેક્સ બુક ઓફ સાયકોલોજી
૫. કોક્ષ — ધી ગ્રાથ ઓફ ધી માઇન્ડ
૬. મેકડૂગલ — એન આઉટ લાઇન ઓફ સાયકોલોજી
૭. મરફી — એન હિસ્ટોરીકલ ઇન્ટ્રોડક્શન ટુ મોડર્ન સાયકોલોજી
૮. લાડ. ફેન્ડલીન — કલર અને કલર થીઅરીઝ
૯. વુડવર્થ — સાયકોલોજી
૧૦. એન્ગલ — સાયકોલોજી
૧૧. જોમ્સ — સાયકોલોજી થીફર કોર્સ.
૧૨. મેકેન્ઝી — એ મેન્યુઅલ ઓફ એપ્લીક્ડ
૧૩. મીલી — ધી હ્યુમેન માઇન્ડ

વિષય-સૂચિ

નં. વિષય પૃષ્ઠ-
 ૧ માનસશાસ્ત્રની પરિભાષા, ક્ષેત્ર અને પદ્ધતિઓ:— ૧

- (૧) માનસશાસ્ત્રનું વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ (૨) માનસશાસ્ત્રની પરિભાષાઓ.
 (૩) માનસશાસ્ત્ર એક પ્રાકૃતિક (૪) માનસશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર
 વિજ્ઞાન છે. (૫) માનસશાસ્ત્રની પદ્ધતિઓ

માનસશાસ્ત્રની શાખાઓ:— ૨૬.

- (૧) બાળ માનસશાસ્ત્ર (૨) પશુ માનસશાસ્ત્ર
 (૩) વ્યક્તિ માનસશાસ્ત્ર (૪) સમાજ માનસશાસ્ત્ર
 (૫) વિકાસાત્મક માનસશાસ્ત્ર (૬) વિશ્લેષણાત્મક માનસશાસ્ત્ર
 (૭) શારીરિક માનસશાસ્ત્ર (૮) પ્રયોગાત્મક માનસશાસ્ત્ર
 (૯) મનોભૌતિક માનસશાસ્ત્ર (૧૦) વિકૃત માનસશાસ્ત્ર
 ૧૧) ચિકિત્સાત્મક માનસશાસ્ત્ર (૧૨) લોક માનસશાસ્ત્ર
 ૧૩) શૈક્ષણિક માનસશાસ્ત્ર (૧૪) ઔદ્યોગિક માનસશાસ્ત્ર
 ૧૫) વૃક્ષનાત્મક માનસશાસ્ત્ર (૧૬) વ્યાપારિક માનસશાસ્ત્ર
 ૧૭) કાનુની માનસશાસ્ત્ર

માનસશાસ્ત્રનો અન્ય શાસ્ત્રો સાથે સંબંધ:— ૩૩

- (૧) શાસ્ત્રોમાં માનસશાસ્ત્રનું સ્થાન (૨) માનસશાસ્ત્ર અને શરીરશાસ્ત્ર
 (૩) માનસશાસ્ત્ર અને ભૌતિકશાસ્ત્ર (૪) માનસશાસ્ત્ર અને નિતીશાસ્ત્ર
 (૫) માનસશાસ્ત્ર અને તકેશાસ્ત્ર (૬) માનસશાસ્ત્ર અને તત્ત્વવિદ્યા
 (૭) માનસશાસ્ત્ર અને પ્રમાણશાસ્ત્ર (૮) માનસશાસ્ત્ર અને સૌન્દર્યશાસ્ત્ર
 (૯) માનસશાસ્ત્ર અને જીવશાસ્ત્ર (૧૦) માનસશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર
 (૧૧) માનસશાસ્ત્ર અને શિક્ષણશાસ્ત્ર

સ્નાયુતંત્ર:— ૪૨

- (૧) મન અને શરીરનો સંબંધ (૨) સ્નાયુઓ
 (૩) સ્નાયુકોશાઓ (૪) સંધિસ્થળ
 (૫) સ્નાયુ કોશાઓના પ્રકાર (૬) સ્નાયુકોશાઓનાં કાર્ય
 (૭) કેરોડરજબુ (૮) મગજ અને તેના ભાગો
 (૯) મગજનાં બાહ્ય ક્ષેત્રો અને કર્મ ક્ષેત્રો (૧૦) સ્વતંત્ર સ્નાયુતંત્ર

અ નં.

વિષય

૫ ચેતના—

- (૧) ચેતનાના લક્ષણો (૨) ચેતનાની એકતા અને અવિચ્છિન્નતા
(૩) ચેતનાના સ્તરો (૪) અધોચેતન
(૫) ચેતન અને આત્મચેતના

૬. માનસિક પ્રક્રિયાનું વિશ્લેષણ:—

- (૧) મનોવૃત્તિના મૌલીક પ્રકાર (૨) જ્ઞાન
(૩) લાગણી કે અનુભૂતિ (૪) ચેષ્ટા
(૫) જ્ઞાન, વેદના અને ચેષ્ટાનો પરસ્પર સંબંધ.

૭ સંવેદના:—

- (૧) સંવેદનાનું સ્વરૂપ (૨) સંવેદનાનાં લક્ષણો
(૩) ઉત્તેજના અને પ્રતિક્રિયા (૪) ઉત્તેજના અને સંવેદના
(૫) વેબર ફેશનગ નિયમ (૬) સંવેદનાના પ્રકાર
(૭) આગીક સંવેદનાઓ (૮) ગતિ સંવેદનાઓ
(૯) વિશેષ સંવેદનાઓ (૧૦) શ્રવણ સંવેદના
(૧૧) દ્રષ્ટિ સંવેદનાઓ (૧૨) ત્વક સંવેદનાઓ
(૧૩) સ્વાદ (૧૪) ગંધ
(૧૫) સ્વાદ અને ગંધ સંવેદનાઓની વ્યુત્પત્તિ
(૧૬) સંવૃત્તનની સંવેદના (૧૭) પ્રયાસની સંવેદના છે ?
(૧૮) સંવેદના અને પરાવર્તન કે પ્રતિષેષ ક્રિયા
(૧૯) સંવેદનાઓના કાર્યો (૨૦) સંવેદનાનાં મીશ્રણ અને
સંવેદનાના નમૂના

૮. પ્રત્યક્ષ અથવા દર્શન:—

- (૧) પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ (૨) સંવેદના અને પ્રત્યક્ષ
(૩) પ્રત્યક્ષની પ્રક્રિયાઓની વિશેષતાઓ (૪) પ્રત્યક્ષ અને પ્રત્યક્ષિતા
(૫) પ્રત્યક્ષમા સુવિધાપ્રદ તત્ત્વો (૬) સાંવેદનિક ચિન્હ અને અર્થ,
(૭) આરૂતિ અને આધારનો પ્રત્યક્ષ (૮) ભ્રમ

૧૧૧

અ. નં.

વિષય

પૃષ્ઠ

- (૯) ભ્રમ અને વિભ્રમ (૧૦) બાહ્ય જગતનો પ્રત્યક્ષ
 (૧૧) શરીરનો પ્રત્યક્ષ (૧૨) દેશ કે વિસ્તારનો પ્રત્યક્ષ
 (૧૩) રચાનીકરણ અને અભિક્ષેપ (૧૪) દેશ કે વિસ્તારનો સ્પર્શજ પ્રત્યક્ષ
 (૧૫) રેખા, સપાટી, સઘનતા અને ગતિનો સ્પર્શજ પ્રત્યક્ષ
 (૧૬) અંતર કે દેશની તૃતીય વિમાનો દ્રષ્ટિજ પ્રત્યક્ષ
 (૧૭) સઘનતાનો દ્રષ્ટિજ પ્રત્યક્ષ (૧૮) દ્રષ્ટિપટ ૫૭ પડેલાં ચિત્રો
 ઉંઘાં હોવા છતાં સીધી દ્રષ્ટિ
 (૧૯) ગતિનો દ્રષ્ટિજ પ્રત્યક્ષ (૨૦) અપરોક્ષ અને અર્જત પ્રત્યક્ષ
 (૨૧) દેશીય પ્રત્યક્ષના વિસિન્ન (૨૨) સ્પર્શની તુલનામા દ્રષ્ટિના લાભ
 સિદ્ધાન્તો લાભ
 (૨૩) દેશનો અવણ જ પ્રત્યક્ષ (૨૪) સામાજિક પ્રત્યક્ષ
 (૨૫) કાળનો પ્રત્યક્ષ (૨૬) પ્રત્યક્ષ અને પુર્વાજિત જ્ઞાન
 (૨૭) પ્રત્યક્ષ અને ગત્યાત્મક (૨૮) પ્રત્યક્ષ અને ધ્યાન
 પ્રતિક્રિયા
 (૨૯) પ્રત્યક્ષ અને ટેવ (૩૦) પ્રત્યક્ષનાં કાર્યો

૯. કલ્પના—

૧૬૨

- (૧) કલ્પનાનું સ્વરૂપ (૨) સ્મૃતિ અને કલ્પના
 (૩) પ્રત્યક્ષ અને કલ્પના (૪) કલ્પનાના પ્રકાર
 (૫) કલ્પનાનાં પ્રયોગ (૬) કલ્પનાનો વિકાસ
 (૭) માનસિક વિકાસમાં કલ્પનાનું સ્થાન (૮) દિવાસ્વપ્ન
 (૯) સ્વપ્ન (૧૦) ક્ષોયકનો સ્વપ્ન સિદ્ધાન્ત
 (૧૧) વિભ્રમ (૧૨) ભ્રાન્તિ
 (૧૩) સ્વયં પર્ણાપ્ત વિચાર (૧૪) મનોસૃષ્ટિ
 (૧૫) કલાસૃષ્ટિમાં કલ્પના (૧૬) યૌકિતકીકગ્જ
 (૧૭) એકાત્મીકરણ (૧૮) પ્રપેષણ

૧૦. શીખવું—

૧૮૪

- (૧) શીખેલી અને ન શીખેલી ક્રિયાઓ (૨) શીખવાની પદ્ધતિઓ
 (૩) શીખવાના નિયમો (૪) પદ્યોનું શીખવું

અ. નં.

વિષય

પૃષ્ઠ

(૫) મનુષ્યોનું શીખવું

(૬) શીખવાનો પ્રદેશ

(૭) શીખવાના સિદ્ધાન્ત

૧૧. સ્મૃતિ.—

૨૦૧

(૧) સ્મૃતિનાં તત્ત્વો

(૨) કંઈસ્થીકરણમાં મિતવ્યય

(૩) ધારણા

(૪) વિસ્મૃતિ

(૫) ધારણાના હેતુ

(૬) પ્રત્યાવાદન

(૭) પ્રસાહવાનના હેતુ

(૮) સ્મૃતિ પ્રતિભા

(૯) પ્રત્યક્ષ અને સ્મૃતિપ્રતિભા

(૧૦) પ્રારંભિક સ્મૃતિપ્રતિભા

(૧૧) પુનરાવર્તી પ્રતિભા

(૧૨) પ્રત્યક્ષ અને પશ્ચાત પ્રતિભા

(૧૩) આધ્યાત્મિક પ્રતિભા

(૧૪) સાદસંવેદના

(૧૫) પ્રત્યક્ષિતા

(૧૬) સ્મૃતિઓની વિવિધતા

(૧૭) સ્મૃતિના ભેદ

(૧૮) સાહચર્ય અને નિર્દેશ

(૧૯) નિયંત્રિત સાહચર્ય

(૨૦) મુક્ત સાહચર્ય

(૨૧) સાહચર્ય પરિક્ષાના લાભ

(૨૨) સાહચર્યના નિયમો

(૨૩) સાહચર્યના નિયમોનો પરસ્પર સંબંધ

(૨૪) સહયોગી અને વિરોધી નિર્દેશ

(૨૫) સ્મૃતિના રોગો

(૨૬) સારી સ્મૃતિનાં લક્ષણો

(૨૭) સ્મૃતિપરિક્ષણ

૧૨. વિચાર :—

૨૪૪

(૧) વિચારનું સ્વરૂપ

(૨) પ્રત્યયન

(૩) પ્રત્યક્ષિકરણ અને પ્રત્યયન

(૪) પ્રત્યયોનો વિકાસ

(૫) પ્રત્યય અને પ્રતિભા

(૬) પ્રત્યયોનું કાર્ય

(૭) તર્કવું

(૮) તર્કવાના ભેદ

(૯) તર્કવાના પ્રેરકો

(૧૦) સમરથાના ઉકેલનાં ચરણ

(૧૧) તર્ક કરવો એ શું પ્રયાસ અને બૂલની પ્રતિક્રિયા છે?

(૧૨) તર્કનું ન્યાસશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્ર

(૧૩) નિર્ણય

(૧૪) નિર્ણય અને પ્રત્યયન

(૧૫) જ્ઞાનનો આધારભૂત કર્મના રૂપમાં નિર્ણય

(૧૬) વિચાર અને ભાષા

(૧૭) વિચાર આંતરીક વાણીથી અલિન છે?

(૧૮) વિચાર અને કલ્પના

- અ નં. વિષય પૃષ્ઠ
- ૧૩ વિશ્વાસ :— ૨૬૬
- (૧) વિશ્વાસની પ્રકૃતિ (૨) વિશ્વાસના આધાર
(૩) જ્ઞાન (૪) જ્ઞાન અને વિશ્વાસ
(૫) વિશ્વાસ અને કલ્પના
૧૪. અનુભૂતિ કે લાગણી — ૨૭૪
- (૧) અનુભૂતિનું સ્વરૂપ (૨) પુનઃજનો સિદ્ધાન્ત
(૩) જ્ઞાન અને અનુભૂતિ (૪) અનુભૂતિ અને ચેષ્ટા
(૫) સવેદના અને અનુભૂતિ (૬) અનુભૂતિ અને ઇચ્છા
(૭) સુખ અને દુઃખનો ઉદ્ભવ (૮) શું સુખ અભાવાત્મક છે
(૯) સહાનુભૂતિ અને સમાનુભૂતિ (૧૦) અનુભૂતિ વેદના છે
(૧૧) શુ કોઈ તરફ અનુભૂતિ છે
(૧૨) અનુભૂતિના નિયમો (૧૩) સુખ દુઃખના સિદ્ધાન્ત
(૧૪) અનુભૂતિનું કાર્ય.
- ૧૫ સંવેગ — ૨૯૩
- (૧) સંવેગ (૨) અનુભૂતિ અને સંવેગ
(૩) સંવેગોનું વિષ્ણુપણું (૪) સંવેગોનાં લક્ષણો
(૫) સંવેગોની રચના (૬) સંવેગ અને મનોદશા
(૭) સંવેગ અને સંવેગાત્મક પ્રવૃત્તિ (૮) લાવના અને મનોદશા
(૯) લાવના અને લાવના ત્રીણી (૧૦) સ્વભાવ
(૧૧) સંવેગ અને સ્વતંત્ર સ્નાયુતત્ર
(૧૨) સંવેગ અને પ્રણાલીવિહીન ત્રીણીઓ
(૧૩) જ્યેષ્ઠ લોગેનો સંવેગ સંબંધી સિદ્ધાન્ત — ૬૧
(૧૪) વિવિધ જ્યેષ્ઠનો પરિશોધિત નિયમ
(૧૫) કેનનનો સંવેગ સંબંધી આકર્ષિતતા સિદ્ધાન્ત
(૧૬) સંવેગ અને મૂળ પ્રવૃત્તિ (૧૭) મેગડુગવનો સંવેગ સંબંધી
(૧૮) સંવેગોનું વર્ગીકરણ સિદ્ધાન્ત
(૧૯) સહાનુભૂતિ (૨૦) મૂર્ત અને અમૂર્ત લાવનાઓ
(૨૧) લાવનાઓનો વિકાસ (૨૨) સંવેગોની અભિવ્યક્તિઓના નિયમ
(૨૩) જોદ્ધિક સંવેગ (૨૪) નૈતિક સંવેગ
(૨૫) સૌન્દર્યોત્તમ સંવેગ (૨૬) સુન્દરનો સંવેગ

(૨૭) ઉદાત્તનો સંવેગ

(૨૮) ઉપહાસ્યનો સંવેગ

(૨૯) ધાર્મિક સંવેગ

૧૬. ધ્યાન અથવા અવધાન:—

૩૪૬

(૧) ધ્યાનનું સ્વરૂપ અને લક્ષણ

(૨) ધ્યાન અને અવધાન

(૩) ધ્યાન પરિવર્તિત કેમ થાય છે

(૪) ધ્યાનનો વિસ્તાર

(૫) ધ્યાનનો સ્થિતિ કાળ

(૬) ધ્યાનના ભેદ

(૭) ધ્યાનના હેતુ

(૮) ધ્યાનનો વિકાસ

(૯) ધ્યાનમાં પૈશિક ગતિઓનું સમાયોજન

(૧૦) ધ્યાનનો વિધી

(૧૧) ધ્યાન અને રૂચિ

(૧૨) ધ્યાન પર ટેવોનો પ્રભાવ

(૧૩) સ્થિર ધ્યાન અને પરિવર્તનશીલ ધ્યાન

(૧૪) ધ્યાન અને ચેતના

(૧૫) અનવધાન

૧૭. અનૈચ્છિક કર્મ:—

૩૭૨

(૧) અનૈચ્છિક કર્મોના ભેદ

(૨) સ્વયંચાલીત કર્મ

(૩) વિચાર પ્રેરીત કર્મ

(૪) અનિયમીત કર્મ

(૫) પ્રતિક્ષેપ કર્મ

(૬) નિયંત્રિત પ્રતિક્રિયાઓ

(૭) મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ

(૮) મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ અને પ્રતિક્ષેપ કર્મ

(૯) મૂળ પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્ગમ

(૧૦) મૂળ પ્રવૃત્તિઓના ભેદ

(૧૧) શું મૂળ પ્રવૃત્તિઓ આંધળી છે?

(૧૨) મૂળ પ્રવૃત્તિઓ અનુભવથી પ્રભાવિત થાય છે?

(૧૩) મૂળ પ્રવૃત્તિ અને બુદ્ધિ

(૧૪) પ્રેરણા

(૧૫) રમત

(૧૬) રમતના સિદ્ધાન્ત

૧૮. ઐચ્છિક કર્મ:—

૩૯૪

(૧) ચેષ્ટાના વિકાસનાં સ્તર

(૨) આવેગ અને સંકેપ

(૩) આવેગ અને ઈચ્છા

(૪) આવેગ અને ક્રુધા

(૫) ક્રુધા અને ઈચ્છા

(૬) ઈચ્છાનું વિધેય

(૭) ઐચ્છિક કર્મનું વિધેય

(૮) ઐચ્છિક કર્મની વિશેષતાઓ

(૯) સંકેપ અને ધ્યાન

(૧૦) સંકેપ અને શારીરિક ક્રિયા

અ. નં.	વિષય	પૃષ્ઠ
(૧૧) ઇચ્છા, ઉત્કેષા અને સંકલ્પ	(૧૨) પ્રેરક કે પ્રયોજન	
(૧૩) પ્રેરક અને ઇરાદો	(૧૪) ઇરાદો અને પ્રયોજન	
(૧૫) સંકલ્પની રતત્રતા	(૧૬) મૂળ પ્રવૃત્તિ અને સંકલ્પ અગ્નિજ્વલ કર્મનો ઉદ્ભવ	
(૧૭) સંકલ્પ અને શક્તિનો હાસ	(૧૮) આત્મસંયમ	

૧૯ ટેવ—

૪૧૪

(૧) ટેવનું સ્વરૂપ	(૨) ટેવની નિષેધતાઓ
(૩) ટેવનું નિર્માણ અને ટેવના નિયમો	
(૪) ખરામ ટેવો તોડનાના નિયમ	(૫) ટેવ અને અગ્નિજ્વલ કર્મ
(૬) ટેવ અને મૂળ પ્રવૃત્તિ	(૭) ટેવ અને પ્રતિક્ષેપ ક્રિયા
(૮) ટેવ, ચારિત્ર અને આચરણ	(૯) ટેવોનું કાર્ય

૨૦ બુદ્ધિ પરિક્ષાઓ—

૪૨૧

(૧) બુદ્ધિનું સ્વરૂપ	(૨) માનસિક આયુ
(૩) બુદ્ધિવર્ધિત	(૪) બીન્ટે—સાધનન બુદ્ધિ પરિક્ષાઓ
(૫) વ્યવહાર પરિક્ષાઓ	(૬) સામુહિક પરિક્ષાઓ
(૭) ઉપનિષદ પરિક્ષાઓ	(૮) બુદ્ધિ અને જ્ઞાના
(૯) બુદ્ધિ પરિક્ષાઓના લાભ	(૧૦) વિશેષ યોગ્યતાઓના સામાન્ય
યોગ્યતાઓ સાથે અનુબંધ

(૧૧) બુદ્ધિ દૌર્બલ્ય	(૧૨) બુદ્ધિના સિદ્ધાન્ત

૨૧. વ્યક્તિત્વ—

૪૩૫

(૧) વ્યક્તિત્વ	(૨) વ્યક્તિત્વના વલણ
(૩) વ્યક્તિત્વના નિર્માણમાં શારીરિક કર્મ અને સામાજિક તત્ત્વ	
(૪) વ્યક્તિત્વનો પ્રિદાસ	(૫) વ્યક્તિત્વનું માપ
(૬) વ્યક્તિગત અતરના કારણો	

૨૨. વ્યક્તિત્વનું સંગઠન અને વિગઠન—

૪૬૧

(૧) વ્યક્તિત્વનું સંગઠન	(૨) વ્યક્તિત્વનું નિગમન
(૩) બહુવિધ વ્યક્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વના રોગો	

અ. નં.	વિષય	પૃષ્ઠ
(૪) હિસ્ટીરીયા	(૫) સમ્બોહનની દશામાં નિર્દેશ અને સમ્બોહનોત્તર નિર્દેશ	
(૬) ઉન્માદ કે ગાંડપણ	(૭) માનસિક પૃથક્કરણ અને ચિકિત્સા પ્રણાલી.	
(૮) માનસિક પૃથક્કરણનો સિદ્ધાન્ત	(૯) અચેતન ઈચ્છાઓ	
(૧૦) માનસિક સંઘર્ષ, દમન, અને સંઘર્ષની શાન્તિ માટે માનસિક ક્રિયાવિધિ		

૨૩. આત્મા કે અહુ :—

૪૭૬

(૧) શુદ્ધ અહુ કે દૃષ્ટા	(૨) વિશુદ્ધ અહુનો વિકાસ
(૩) અનુભવમૂલક અહુ	(૪) ભૌતિક અહુ
(૫) સામાજિક અહુ	(૭) આધ્યાત્મિક અહુ
(૭) માનસિક વિકાસ	

૨૪. માનસશાસ્ત્રના સંપ્રદાયો:—

૪૮૧

(૧) ગેરટાલ્ટ-માનસશાસ્ત્ર	(૨) ગેરટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર અને વ્યવહારવાદ
(૨) શકિત માનસશાસ્ત્ર	(૪) સાહચર્યવાદ
(૫) માનસિક રસાયણ	(૬) સત્તાવાદ
(૭) રચનાવાદ	(૮) કાર્યવાદ
(૯) વ્યવહારવાદ	(૧૦) પ્રયોગજનવાદી માનસશાસ્ત્ર
(૧૧) ક્ષોયનો માનસિક પૃથક્કરણનો સિદ્ધાન્ત	

પ્રકરણ ૧

માનસશાસ્ત્રની પરિભાષા, અને પદ્ધતિઓ

મનુષ્યનો સાર્વાંગીક વિકાસ તેના જ્ઞાન પર આધાર રાખે છે. જ્ઞાનોપાર્જન અને તેનો વ્યવહારમાં સફળ ઉપયોગ માનવીના વ્યક્તિત્વને વિકસાવે છે. વિજ્ઞાનદ્વારા મનુષ્ય જ્ઞાનોપાર્જન કરી શકે છે. વિવિધ વિજ્ઞાનોદ્વારા જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓનું અધ્યયન કરે છે. આ રીતે તેમના અધ્યયનથી વિવિધ વિષયોના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ યુગમાં વિજ્ઞાન પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું છે. તેનું કારણ એક જ છે કે (માનવીની જ્ઞાનપિપાસા તથા તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ.

મનુષ્યનું માનસિક જીવન (mental life) તેનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવામાં તથા તેના જીવનના સાફદૃશ્યમાં અતિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. મનુષ્ય કદાચ તંદુરસ્તી, સુંદરતાનો અભાવ તથા હાથ પગ કે અન્ય અવયવો ત્રુટિયુક્ત હોવા છતાં ચલાવી શકે; પરંતુ અસ્થિર મગજવાળા મનુષ્યનું જીવન અત્યંત કષ્ટયુક્ત અને દયનીય હોય છે. માનસિક જીવન એ મનુષ્યજીવનનું સર્વસ્વ છે. તેમાં વિચાર, લાગણી, મનોવેગ, ટેવો અને અન્ય બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. જેને આપણે વ્યક્તિત્વના પ્રમુખ અંગો કહી શકીએ. માનસશાસ્ત્ર આ બધી બાબતોનું વિવેચનાત્મક વિવેચન કરે છે. તેને લગતા નિયમો તથા સંબંધિત પ્રત્યેક બાબતોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી માનવજીવનને ઉપયોગી જ્ઞાન પ્રદાન કરે છે.

એ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન છે કે આપણા મનમાં પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે માનસ-શાસ્ત્રના અધ્યયનની શી આવશ્યકતા છે ?

માનસશાસ્ત્રનું અધ્યયન પ્રત્યેક મનુષ્ય માટે આવશ્યક છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય સરળસ્થિતિરૂપક છે, એમ કહેવું અનુચિત છે. દરેક વ્યક્તિ કોઈ ને કોઈ ગૂંચવણભરેલી પરિસ્થિતિથી અતૃપ્ત હોય છે. અને આ પ્રમાણે અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં મનુષ્યોમાં વધારે જોવામાં આવે છે જેથી વ્યક્તિ માટે વિષમ પરિસ્થિતિમાંથી બચવું આવશ્યક છે. કઠિન પરિસ્થિતિમાં મનુષ્ય પોતાની સર્વ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી તેમાંથી બચવાનો માર્ગ શોધે છે. વિચાર અને સમજશક્તિથી સફળતા મેળવી શકે છે. આ રીતે વિચારશક્તિ અને સમજશક્તિ બળવાન હોય તો મનુષ્ય સ્વયં વિષમ પરિસ્થિતિમાંથી અદ્ય પ્રપત્ને બચી શકે અને વિરોધી વાતાવરણ પર કાબુ પ્રાપ્ત કરી શકે એ શક્ય છે. |

ધણી વખત એમ બને છે કે કોઈએ આપણી ટીકા કરી હોય અથવા નિંદા કરી હોય તો તે ધણા સમય સુધી યાદ રહે છે પરંતુ અન્ય કોઈ બામત જેવી કે આપણા અધ્યયન સમીક્ષી કંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય તો ભૂતી જઈએ છીએ અને તેને યાદ કરતા પણ સમય લાગે છે માનસશાસ્ત્ર સમાન રીતે યાદ રાખનારુ જ્ઞાન પ્રદાન કરતું નથી જ, પરંતુ તે સ્પષ્ટ કરી શકે છે કે વ્યક્તિગત દીન કેમ વિચ્છેદ થતી નથી અથવા જલદી યાદ આવે છે અને અન્ય બામતો યાદ નથી રહેતી અથવા યાદ કરવામાં વિવેચન થાય છે, તદુપગત આપણે મગજનું કાર્ય અને પદ્ધતિ જાણ્યા બાદ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની શક્તિ વધારી શકીએ આ રીતે માનસશાસ્ત્ર અધ્યયનમાં મદદરૂપ છે

દરેકને સહકાર અને સહાનુભૂતીની આવશ્યકતા હોય છે જેની ગેરહાજરીમાં વ્યક્તિગત સયમ અને કાર્યક્ષમતા મતોપપ્રદ હોતા નથી અને તે માટે મગતાનગપણું હોય તો જ અન્ય લોકોમાં ઝોળખાણ અને સહકાર સાધી શકાય જુદા જુદા લોકોની માગ જુની જુદી હોય છે માનસશાસ્ત્ર તે દરેકનું અધ્યયન તો નજ કરી શકે પરંતુ કેટલાક સિદ્ધાન્તો એવા છે કે જે અન્ય મનુષ્યો સાથે મૈત્રી અને સહકાર સાધવામાં સહાયક બની શકે જેથી આપણે અન્ય જનોને સમજી શકીએ અને આ રીતે સમજ્યા બાદ રાકય છે કે જેમનો આપણને ભય હોય તેમનાથી આપણે નિર્ભય બની જઈએ, જેમને આપણે નિરસકારપૂર્ણ નજરથી જોતા હોય તેમના તરફ પ્રેમભરી નજરથી જોવા લાગીએ

માનવજીવન માટેની અગત્ય દરેક વ્યક્તિ જાણે છે એટલે કે અત્યારે શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓ માનસશાસ્ત્રીઓનો સપર્ક સાધે છે તેનું કારણ એ જ છે કે તેઓ શ્રેષ્ઠ ઝેળુઓનો પ્રચાર સુવ્યવસ્થિત રીતે કરી શકે ઉદ્યોગપતિઓ પણ ધણા કારણો માટે માનસશાસ્ત્રીઓનો સપર્ક સાધે છે જેવું કે જાહેરાતની સુદૃઢ અને સરળ પદ્ધતિ તથા ગ્રાહકોના ધનણ અને તેમની વસ્તુઓ પ્રત્યેની રુચિની બાબતોમાં પણ જાણકારી મેળવવી તથા શ્રમિકોના માનસનું જ્ઞાન મેળવવું રાજનીતિજ્ઞ માનસશાસ્ત્રીઓનો સપર્ક એટલા માટે સાધે છે કે લોકરાહીમાં મતદાતાઓનો વિશ્વાસ કેવી રીતે મેળવવો લોકોની તૃપ્તિ જાણવા બાદ રાજનીતિજ્ઞો તેને પૂરેપૂરી રીતે સતુષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને લોકોનો વિશ્વાસ સપાદન કરે છે ખરેખર દુનિયાના ધણાખરા દુ ખો અને દિલગીરીઓનું કારણ માનવ ધણી વિકટ સમસ્યાઓથી આવૃત્ત છે અને તેઓ હજી સુધી તેમની પાશની વૃત્તિ પર સયમ મેળવી શક્યા નથી આ રીતની વિકટ અને વિષમ પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ કરવા માટે માનસશાસ્ત્રનું જ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક છે પરિણામસ્વરૂપ માનસશાસ્ત્રનો દુનિયાના દુ ખો અને દિલગીરીઓને નિર્મૂળ કરવામાં મોટો ભાગ છે

તદુપરાંત એવી ઘણી બાબતો છે જે મનોવિજ્ઞાનના અધ્યયનથી જાણવી અને સમજવી સરળ બની શકે છે અને આ રીતે માનસશાસ્ત્રનું અધ્યયન આવશ્યક છે

(૧) વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ (The nature of science)

જ્ઞાનની કોઈપણ શાખાનું વ્યવસ્થિત અને ક્રમબદ્ધ જ્ઞાન તેને વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે પ્રત્યેક વિજ્ઞાન જ્ઞાનના ચોક્કસ વિષયનું અધ્યયન કરે છે, જે પોતાના જ ક્ષેત્ર સુધી મર્યાદિત હોય છે ગ્રાઈ વિજ્ઞાન પોતાના ક્ષેત્રની બહારના વિષય ઉપર લક્ષ આપતું નથી તે દ્રક્ત પોતાના વિષયનું જ સિદ્ધાન્તો ઝીકારે છે દરેક વિજ્ઞાન પોતાના જ વિષયના અધ્યયન તરફ લક્ષ આપે છે, જેમકે વનસ્પતિશાસ્ત્ર દક્ષો તેજસ્ અને વનસ્પતિને પોતાનો વિષય બનાવી તેનું જ અધ્યયન કરે છે ભૌતિકશાસ્ત્ર દ્રવ્ય અને રાકિતો, ગ્રામી વિજ્ઞાન ગ્રામીને પોતાનો વિષય બનાવી તેનું અધ્યયન કરે છે, તેને લગતા સિદ્ધાન્તો બનાવે છે તેમ જ અન્ય આવશ્યક માનવોનું વર્ણન અને સ્પષ્ટીકરણ કરે છે આ રીતે માનસશાસ્ત્ર માનસિક પ્રક્રિયાઓ અને તેની સાથે થતી શારીરિક ક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે

વિજ્ઞાનો લિખિત વિષયોનું વિવેચન કરે છે. વિજ્ઞાનને અન્ય વિજ્ઞાનથી તેના અધ્યયનની વિષય-વસ્તુ (subject matter) લિન્ન હોવાના કારણે લિન્ન ગણવામાં આવતું નથી, પરંતુ તેમની લિન્નતાનું કારણ અધ્યયનનું દૃષ્ટિ-બિંદુ (View-point) છે એક વિજ્ઞાન બીજા વિજ્ઞાનથી જુદું ગણવામાં આવે છે તેનું કારણ અધ્યયનનું લિન્ન દૃષ્ટિબિંદુ છે ઉદાહરણાર્થે પ્રત્યેક શાસ્ત્ર એક પુષ્પનું અધ્યયન કરે છે એક રસાયણશાસ્ત્રી કહેશે કે પુષ્પનું અધ્યયન રસાયણશાસ્ત્ર કરે છે કારણ કે તે રાસાયણિક નિયમોનું પાલન કરે છે, તેની જ રીતે વનસ્પતિશાસ્ત્રજ્ઞતા કહેશે કે તે વનસ્પતિ છે એટલે તેનું અધ્યયન વનસ્પતિશાસ્ત્ર કરે છે પદાર્થવિજ્ઞાન કે ભૌતિકવિજ્ઞાન જ્ઞતા કહેશે કે તે એક પદાર્થ છે અને ગુસ્તવાર્ધક જેવા નિયમો તેને લાગુ પડે છે માટે ભૌતિકશાસ્ત્ર તેનું અધ્યયન કરે છે, અર્થશાસ્ત્રી કહેશે કે તેનો કદ અને વિકાસ ઢીરી સદાય છે માટે તેનું અધ્યયન અર્થશાસ્ત્ર કરે છે તથા માનસશાસ્ત્રી કહેશે કે તે સંવેદના (Sensation) ઉત્પન્ન કરી શકે છે માટે માનસશાસ્ત્ર પણ તેનું અધ્યયન કરે છે આ રીતે એક જ વિષય-વસ્તુનું વિભિન્ન શાસ્ત્રો વિભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુથી અધ્યયન કરે છે.

વિજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે કુદરતી કે વર્ણનાત્મક (Positive) તથા નિયામક કે આદર્શદર્શક (Normative)

ભૌતિકવિજ્ઞાન (Physics), રસાયણશાસ્ત્ર (chemistry), શરીરવિજ્ઞાન (Physiology) વગેરેનો કુદરતી વિજ્ઞાનમાં સમાવેશ થાય છે, જ્યારે તર્કશાસ્ત્ર (Logic) નીતિશાસ્ત્ર (Ethics), સૌન્દર્યશાસ્ત્ર (Aesthetics) વગેરે આદર્શદર્શક વિજ્ઞાન છે. પ્રત્યેક વિજ્ઞાન પોતાના સિદ્ધાન્તોની ચોક્કસમાર્ગે તથા સંશોધન માર્ગે વિભિન્ન પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે. કુદરતી કે વર્ણનાત્મક શાસ્ત્રો પોતાના સિદ્ધાન્તોની પ્રાપ્તિના મનોમનમાં પ્રયોગ, નિરીક્ષણ, વર્ગીકરણ વગેરે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓની સદાય લે છે. માનસશાસ્ત્ર પણ કુદરતી વિજ્ઞાન છે તે માનસિક પ્રક્રિયાઓનું નિરીક્ષણ કરી તેમની પરસ્પર તુલના કરે છે તથા તેનું વિભિન્ન વર્ગોમાં વિભાજન કરી સિદ્ધાન્તોની ચોક્કસમાર્ગે તથા નવનિર્માણનું નિર્માણ કરે છે. માનસશાસ્ત્ર ખાસ કરીને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે.

વિજ્ઞાનનો ખાસ ઉદ્દેશ્ય પરિભાષા અને સ્પષ્ટીકરણ દોષ છે જેમકે ગ્રંથોની ગતિની ન્યાયના આદર્શોનું નિયમદ્વારા કલ્પવામાં આવે છે તથા પદાર્થના પદ્ધતિ સ્પષ્ટીકરણમાં ગુસ્તવાર્ધકોનું નિયમનું અવનવન લેવાય.

છે. આ પ્રમાણે માનસશાસ્ત્ર પણ મનના નિયમો દ્વારા માનસિક પ્રક્રિયાઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. કોઈ કોઈ વખત પરિભાષા કરવા માટે પરિ-કલ્પના (Hypothesis) નું નિર્માણ કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણાર્થ-અકાશની પરિભાષા અને સિદ્ધાન્તો માટે ધ્વિરના તરંગોની પરિકલ્પના કરવામાં આવે છે. ધ્વિર પરિકલ્પન એક અદૃશ્ય દ્રવ્ય છે. મનસશાસ્ત્ર પણ માનસિક જીવનની એકરૂપતા (Uniformity) ની કલ્પના કરીને અધ્યયન કરે છે.

(૨) પરિભાષાઓ (Definitions)

માનસશાસ્ત્રની વિભિન્ન પરિભાષાઓ નીચે મુજબ છે.

(અ) માનસશાસ્ત્ર આત્માનું શાસ્ત્ર છે. (Psychology is the Science of soul)

માનસશાસ્ત્રના શબ્દાર્થ પ્રમાણે પહેલાંના માનસશાસ્ત્રીઓ ‘માનસશાસ્ત્ર આત્માનું શાસ્ત્ર છે’ એમ માનતા હતા. ગોક્લીનસ (Goclenius) કે જે માનસશાસ્ત્રનો પિતા ગણાય છે તેણે પોતાના ‘માનસશાસ્ત્ર’ નામના પુસ્તકમાં આત્માની ઉત્પત્તિ તથા તેના સ્વરૂપ (Nature) નું સ્પષ્ટીકરણ કરાવેલું. પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. તેના અનુયાયીઓ પણ ‘માનસશાસ્ત્ર આત્માનું શાસ્ત્ર છે’ તે વ્યાખ્યામાં માને છે અને જણાવે છે કે માનસશાસ્ત્ર આત્માની ઉત્પત્તિ, સ્વરૂપ અને તેને લગતી દરેક બાબતોનું અધ્યયન કરે છે.

આધુનિક માનસશાસ્ત્રીઓ માનસશાસ્ત્રની આ પરિભાષાનો સ્વીકાર કરતા નથી અને જણાવે છે કે આ પરિભાષા માનસશાસ્ત્રને મનનું દર્શન-શાસ્ત્ર બનાવી દે છે; તદુપરાંત માનસશાસ્ત્ર એક પ્રાકૃતિક (Nature) વિજ્ઞાન છે. તેના સંબંધ મનમાં થતી માનસિક પ્રક્રિયાઓ સાથે છે. દરેક પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન પોતાના સંશોધનકાર્યમાં નિરીક્ષણ અને પ્રયોગપદ્ધતિ પર અત્યધિક અવલમિત છે. અને તે અનુભવમૂલક (Empirical) છે, આત્માનું શાસ્ત્ર અનુભવમૂલક નથી જેથી તેને શાસ્ત્ર ન કહી શકાય. આત્માના અસ્તિત્વની બાબતમાં પણ વિભિન્ન મત પ્રતિપાદિત છે. કેટલાક વિચારકો તેના અસ્તિત્વમાં માને છે અને જણાવે છે કે તે શરીરની જેમ નશ્વર છે અને શરીરનો અંત થતાં તે નાશ પામે છે. કેટલાક વિચારકો જણાવે છે કે વિશ્વમાં કેવળ એક જ આત્મા છે જે અમર છે, તથા કેટલાકનો મત છે કે વિશ્વમાં આત્મા જેવી કોઈ ચીજ જ નથી. આ પ્રમાણે આત્માના અસ્તિત્વ બાબતના મતમર્તાતરો ‘માનસશાસ્ત્ર આત્માનું શાસ્ત્ર છે’ એ

વ્યાખ્યાનો સ્વીકાર થવામાં વિરોધક બને છે. આત્માનું અસ્તિત્વ શાસ્ત્રીય રીતે કે અનુભવથી સિદ્ધ થઈ શક્યું નથી માટે માનસશાસ્ત્રને આત્માનું શાસ્ત્ર કહેવું તે યથોચિત નથી.

(બ) માનસશાસ્ત્ર મનનું શાસ્ત્ર છે. (Psychology is the Science of mind)

કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓ 'માનસશાસ્ત્ર મનનું શાસ્ત્ર છે' એમ પરિભાષા કરે છે અને જણાવે છે કે આત્મતત્ત્વ એવું છે જે અદૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય (Intangible) છે. પરંતુ માનસિક પ્રક્રિયાઓ (Mental processes) નું નિરીક્ષણ દ્વારા અધ્યયન થઈ શકે છે. માનસશાસ્ત્ર માનસિક પ્રક્રિયાઓનું વિધાયક (Positive) વિજ્ઞાન છે. તે માનસિક તથ્યો (Facts) જેવાં કે સંવેદના (Sensation) લાગણી (Feeling) વગેરેના નિયમોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

માનસશાસ્ત્રના આ દૃષ્ટિબિંદુનો વ્યવહારવાદી (Behaviourist) વિચારકો સિવાય અન્ય માનસશાસ્ત્રીઓએ થોડે ઘણે અંશે સ્વીકાર કર્યો છે; છતાં 'મન' શબ્દની અસ્પષ્ટતા આ પરિભાષાના સ્વીકારના માર્ગમાં બાધક બને છે; કારણકે 'મન' શબ્દ દ્વિ-અર્થી છે. તેનો એક અર્થ આત્મા, મન અથવા ચેતનતત્ત્વ થઈ શકે છે તથા બીજો અર્થ માનસિક પ્રક્રિયાઓ પણ થઈ શકે છે. આધુનિક માનસશાસ્ત્ર માનસિક વૃત્તિઓ (Modes) તથા પ્રક્રિયાઓ (Processes) નું અધ્યયન કરે છે. માનસશાસ્ત્ર માનસિક પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે પરંતુ મનની એક પ્રકારની એકતા (Unity) પ્રત્યે નિર્લક્ષ બનવું નથી, જે એકતા ચેતન વ્યક્તિ, મન કે આત્મા સિવાય અભવિત નથી કે જેનામાં તે નિદિત હોય. માનસશાસ્ત્ર આ એકતા અને અસ્થિતિતાનું અધ્યયન કરે છે. માનસશાસ્ત્ર વિદ્યુત (Abnormal) અને પ્રકૃતિસર (Normal) દરેક વ્યક્તિની માનસિક પ્રક્રિયાઓ, તથા ઉત્તેજક બાહ્ય વસ્તુઓનું પણ અધ્યયન કરે છે.

(ક) માનસશાસ્ત્ર ચેતનાનું શાસ્ત્ર છે. (Psychology is the science of consciousness)

'માનસશાસ્ત્ર ચેતનાનું શાસ્ત્ર છે' એ પરિભાષાના પ્રતિપાદકો અને તેમાં માનનાર વિચારકો પોતાની આ પરિભાષાની યથાર્થતાની ખાતરીમાં સ્પષ્ટીકરણ કરતાં જણાવે છે કે ચેતના એટલે મનની જાગૃત અવસ્થા અથવા

ક્રિયાશીલ અવસ્થા. તેઓ મન અને ચેતના બંને શબ્દો સમાનાર્થ સમજે છે પરંતુ તે બંનેમાં અંતર રાખવા માટે 'મન' એટલે વ્યક્તિના પૂર્ણ જીવન સુધીમાં થતી માનસિક પ્રક્રિયાઓનો સરવાળો અને 'ચેતના' એટલે વર્તમાનમાં નિશ્ચિત સમયે થતી માનસિક પ્રક્રિયાઓનો સરવાળો છે અને આ રીતે ચેતના મન-પ્રવાહનો એક વિભાગ છે અને તેથી ન્યારે માનસશાસ્ત્રનું વિષયવસ્તુ મન છે તો તેના અધ્યયનનો પ્રત્યક્ષ વિષય સદૈવ ચેતના છે' (ઈબીડ-ibid) એટલે ટૂંકમાં માનસશાસ્ત્ર ચેતનાનું શાસ્ત્ર છે.

માનસશાસ્ત્રની આ પરિભાષાની ધણી વખત ટીકા કરવામાં આવી છે અને તે ટીકાકારો ધણું કરીને વ્યવહારવાદી (behaviourist) છે. તેમનું કહેવું છે કે માનસશાસ્ત્રની ચેતનાના શાસ્ત્ર તરીકેની પરિભાષા તેની પહેલાંની આત્માના શાસ્ત્ર તરીકેની પરિભાષા જેવી જ છે. માનસશાસ્ત્ર પૂર્ણ રીતે વિષયલક્ષી (Objective) પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન છે અને વ્યવહારનું ભવિષ્ય કથન (Prediction) અને તેનું નિયંત્રણ એ તેનો સૈદ્ધાન્તિક (Theoretical) હેતુ છે. ચેતના અદૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય (Invisible and intangible) છે જેનું નિરીક્ષણ (Observation) અશક્ય છે. મેકડુગલ (McDougall) તથા અન્ય માનસશાસ્ત્રીઓ તટસ્થ રીતે જણાવે છે કે જો માનસશાસ્ત્રની ચેતનાના શાસ્ત્ર તરીકે વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો પશુમાનસશાસ્ત્ર (Animal psychology), બાળમાનસશાસ્ત્ર (child psychology) તથા વિકૃત માનસશાસ્ત્ર (Abnormal psychology) વગેરે માનસશાસ્ત્રની શાખાઓને સાચા અર્થમાં માનસશાસ્ત્ર ન કહી શકાય. એટલે કે સામાન્ય માનસશાસ્ત્ર (General psychology) સિવાય માનસશાસ્ત્રની અન્ય સર્વ શાખાઓ સાચા અર્થમાં માનસશાસ્ત્ર ન કહી શકાય.

આ પ્રમાણે આ પરિભાષાની સખત ટીકા કરવામાં આવી છે જે અમુક અંશે વાજબી છે અને એ પણ સત્ય છે કે માનસશાસ્ત્રને ચેતનાના શાસ્ત્ર તરીકેની પરિભાષા અયોગ્ય છે, પરંતુ આપણે કહી શકીએ કે તે સંકીર્ણ છે. સંકીર્ણતા હોવાથી તેને આપણે પૂર્ણતયા ખોટી કે અશક્ય તો ન જ કહી શકીએ. કારણકે તેમાં યથાર્થતા છે. માનસશાસ્ત્ર ચેતનાનાં દરેક સ્તરો જેવાં કે ચેતનાનું કેન્દ્ર (Focus) સીમાન્ત (Margin) તથા અધોચેતન (Subconscious) નું અધ્યયન કરે છે. તદુપરાંત ચેતનાથી સંબંધિત શારીરિક પ્રક્રિયાઓ, બાહ્ય ઉદ્દીપનો તથા વ્યવહારનું પણ અધ્યયન કરે છે.

(૩) માનસશાસ્ત્ર વ્યવહારનું શાસ્ત્ર છે (Psychology is the science of behaviour)

ધણા માનસશાસ્ત્રીઓ પોતાની ચેતના તરીકેની પરિભાષાથી અસંતુષ્ટ છે તેમનો મત છે માનસશાસ્ત્ર આતરનિરીક્ષણ (introspection) પદ્ધતિનું જેટલું વધારે અવલમ્બન લેશે તેટલી તેની પ્રગતિ ધીમી બનશે માટે જે માનસશાસ્ત્રીઓ પોતાના વિજ્ઞાનની પ્રગતિ ઈચ્છતા હોય તેમણે 'માનસશાસ્ત્ર ચેતનાનું શાસ્ત્ર છે' તે પરિભાષાનો ત્યાગ કરી 'માનસશાસ્ત્ર વ્યવહારનું શાસ્ત્ર છે' તે પરિભાષાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ તેમના મતાનુસાર વ્યવહાર બાહ્ય ઉત્તેજના (Stimulus) પ્રતિ પ્રતિક્રિયા (Response) છે માનસશાસ્ત્રનો મત કે ચેતના સાથે લેશ માત્ર સબધ નથી અને માનસિક પ્રક્રિયાઓ જેથી તેમનો બહિષ્કાર થવો જોઈએ તેઓ જણાવે છે કે માનસશાસ્ત્ર કુદરતી કે પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની વિષયવસ્તુ (objective) પ્રાયોગિક (Experimental) શાખા છે જેનું સૈધ્ધાન્તિક ધ્યેય વ્યવહાર (behaviour)નું ભવિષ્યકથન (Prediction) અને નિયંત્રણ છે તે ખાસ કરીને સંશોધનમાં પ્રયોગ અને નિરીક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે વ્યવહારવાદ (behaviourism) ના પ્રચારક વોટસન (Watson) છે તેમના કથનાનુસાર માનસશાસ્ત્ર માનસિક પ્રક્રિયાઓનું શાસ્ત્ર નથી પરંતુ ઉત્તેજના-પ્રતિક્રિયા (Stimulus Response) નું શાસ્ત્ર છે આ પ્રમાણે વ્યવહારવાદી માનસશાસ્ત્રીઓનો મત છે કે માનસશાસ્ત્ર મનુષ્ય તેમજ પશુઓના વ્યવહારનું શાસ્ત્ર છે

માનસશાસ્ત્રની આ વ્યવહારવાદી પરિભાષાની સખન રીકા કરવામાં આવી છે પીલ્સબરી (Pillsbury)નું કથન છે કે 'આપણે ફક્ત પ્રાણીના વ્યવહારનું જ ન જ માનસશાસ્ત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય માનીએ તોપણ આપણા ગાત્રમાં ચેતના અગમ્યનો ભાગ ભજવે છે જ' મેન્ડુગત જણાવે છે કે માનસશાસ્ત્રની વ્યવહારના જ્ઞાન તરીકેની પગલાયા અનુભવના મેઘપણ ભાગ કે ચેતનાના કોઈ પણ તત્ત્વનું અધ્યયન પોતાના ક્ષેત્ર બહાર ગણતી નથી કાન્થ કે અનુભવ સાહિત્યને પ્રમાણિત કરે છે અનુભવ સિવાય વ્યવહાર સમગ્ર ચતો નથી વ્યવહાર અનુભવનું બાહ્ય પ્રમાણ છે જેથી તેને તેના પ્રમથથી છુદો કરી સમગ્ર ચતો નથી. નરુપરાત વ્યવહાર ઉપરથી કરેલું અનુમાન બહુધા ખોટું ની જે છે ઉદાગ્રવાર્ય કોઈ અત્યુપૂર્ણ આખોવાની વ્યભિ માટે આપને અનુમાન કરીએ કે તે કોઈ દુષ્ટી છે પરંતુ એ સભવિત

છે કે તે હર્ષાશ્રુ હોય, વ્યવહારથી નમ્ર જંજાતો માણસ હૃદયથી કઠોર પણ હોઈ શકે. તેથી વ્યવહારની સમજૂતી કે સ્પષ્ટીકરણ ઉત્તેજના અને પ્રતિક્રિયાના સૂત્ર મુજબ તદ્દન યાંત્રિક રીતે ન થવું જોઈએ.

આથી માનસશાસ્ત્રની પરિભાષા માનસશાસ્ત્ર વ્યવહારનું જ શાસ્ત્ર છે તેનો તો આપણે સ્વીકાર ન કરી શકીએ પરંતુ આ પ્રમાણે હોય કે “માનસશાસ્ત્ર જેનું અધ્યયન ચેતના દ્વારા બાહ્યની ક્ષણથી કરવામાં આવતું હોય તેના વ્યવહારનું શાસ્ત્ર છે” તો કંઈક અંશે ઠીક ગણી શકાય.

(ઈ) માનસશાસ્ત્ર વાતાવરણના સંપર્કમાં થતી વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિઓનું શાસ્ત્ર છે. (બુદ્ધર્થ)

(Psychology is the science of activities of individual in relation to his environment) (wood worth)

માનસશાસ્ત્રની આ પરિભાષા સર્વશ્રેષ્ઠ છે. તેની ગર્ભિત બાબતો તરફ દષ્ટિપાત કરીએ તો માણસ પડે છે કે તેમાં માનસશાસ્ત્રના ક્ષેત્રની આવશ્યક સર્વ બાબતોનો સમાવેશ થયેલો છે. આ પરિભાષા સર્વમાન્ય છે.

માનસશાસ્ત્ર વ્યક્તિના ગર્ભાધાનથી તેનું શૈશવ, કીમાર તેમજ તેના જીવનાન્ત સુધીની ક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે. આ રીતે તે એક જ વ્યક્તિની વિભિન્ન અવસ્થાઓમાં થતી ક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે. આ રીતે માનસશાસ્ત્ર બાળ, વયસ્ક, વિકૃત તેમજ પ્રકૃતિસ્થ વ્યક્તિઓની ક્રિયાઓ તથા વ્યવહારનું અધ્યયન કરે છે.

‘પ્રક્રિયાઓ’ શબ્દનો પ્રયોગ અહીં વિસ્તૃત અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે. પ્રવૃત્તિઓ શબ્દ દરેક પ્રવૃત્તિઓ તરીકે વપરાયો છે. માનસશાસ્ત્ર જ્ઞાનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે સ્મૃતિ, વિચાર, કલ્પના વગેરેનું અધ્યયન કરે છે. તદુપરાંત હસવું, ખેંચવું, ચાલવું, વગેરે ગત્યાત્મક ક્રિયાઓ તથા હસવું, રડવું વગેરે ભાવાત્મક ક્રિયાઓનું પણ અધ્યયન કરે છે. ‘વાતાવરણ’ શબ્દ વ્યક્તિના ભૌતિક તથા સામાજિક બંને વાતાવરણનો દર્શક છે. વાતાવરણમાં જ વ્યક્તિનો વિકાસ થાય છે. વાતાવરણ વ્યક્તિની જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા તેના ઉપર ક્રિયા કરે છે અને વ્યક્તિ પોતાની કર્મેન્દ્રિયો દ્વારા વાતાવરણ ઉપર પ્રતિક્રિયા કરે છે, વાતાવરણ ઉપર વ્યક્તિના વ્યવહાર, ક્રિયાઓ અને અન્ય બાબતોનો વિશેષ ભાગ આધારિત છે.

(૩) માનસશાસ્ત્ર એક પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન છે (Psychology—
is a natural science)

સર્વ પ્રથમ માનસશાસ્ત્ર દર્શનશાસ્ત્રનું એક અંગ ગણાતું હતું પરંતુ ધીરે-ધીરે તેનો વિકાસ થતો ગયો અને જેમ્સ વુડવર્થ તથા સમકાલિન અન્ય માનસશાસ્ત્રીઓએ જણાવ્યું કે માનસશાસ્ત્ર હવે એ સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર થઈ શકે તેવી સ્થિતિમાં છે, માટે તેને દર્શનશાસ્ત્રનું અંગ ન ગણતા અન્ય શાસ્ત્રોની જેમ સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર ગણતું જોઈ એ આજે એ પરિવર્તનના પરિણામરૂપ માનસ શાસ્ત્ર એ, સ્વતંત્ર પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન છે તેના સિદ્ધાંતોના સરોધનમાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

માનસશાસ્ત્ર એક પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન છે તે મનોવ્યાપારની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને પરસ્પર કાર્યકારણથી થતી સકલનાનું શિક્ષણ આપે છે તેના અધ્યયનનો વિષય આત્મસ્પર્શિતા રહેલો હોવાથી તેને આત્મનક્ષી (Subjective) વિજ્ઞાન પણ કહેવામાં આવે છે તેનું નિશ્ચિત, વિષયસ્તુ મન છે તે માનસિક પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે તે માનસિક ક્રિયાઓની સહગામી શારીરિક ક્રિયાઓ તથા ભૌતિક ઉત્તેજનાઓ (Physical stimulus) દ્વારા માનસિક પ્રક્રિયાઓની વ્યાખ્યા કરે છે તે નિરીક્ષણ, આત્મનિરીક્ષણ તથા પ્રયોગપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી માનસિક પ્રક્રિયાઓનું સંશોધન કરે છે અને તેની પરસ્પર તુલના કરી મિલિત વર્ગોમાં શ્રેણીબદ્ધ કરે છે તે મનના નિયમો જનાવવામાં અને તેમને સમજાવવામાં પરિશ્રમનાનો આશ્રય લે છે તે પરિશ્રમનાઓનું સર્જન કરી માનસિક તથા ભૌતિક વ્યાખ્યા કરે છે તેમના શક્તિ અને મત્તામાં માને છે તેની સાચી પરીક્ષા કરવાનો મત્તા કરતું નથી તે માનસિક પ્રક્રિયાઓના કાર્યકારણના ભાવના વિશ્વાસ મૂકે છે અને માને છે કે/દરેક માનસિક પ્રક્રિયાઓ પોતાના કારણો પર આધારિત છે અથવા અન્ય શારીરિક ક્રિયાઓ કે આત્મ ઉત્તેજનાઓથી નિયંત્રિત છે તે સ્વતંત્ર કે અનિયંત્રિત નથી સ્વતંત્ર ધર્મના અમલનું છે, ધર્મનાઓ કે સંકલ્પોનું નિયંત્રણ પણ તથા તેના પ્રેરકો કે તેનું આધારી થાય તે પરિણામના વૈજ્ઞાનિક ધર્મના ઉપના આ નિયંત્રણમાં માનના નથી પણ સ્વતંત્ર ધર્મનામાં વિશ્વાસ મૂકે છે અને જણાવે છે કે સંસ્કૃતિ કે ધર્મ આ માદાગ નિયંત્રિત કે આધુનિક માનસશાસ્ત્ર મનનું પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન છે, મનનું દર્શન નહિ.

માનસશાસ્ત્રી એક વ્યાખ્યાના સ્વરૂપે સંશોધના નીચે પ્રમાણે લખે છે મનોવૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યાઓ ખૂબ કરીને એ જનાવે છે કે

(૧) જટિલ માનસિક પ્રક્રિયાઓ સરળ તત્વોથી કેવી રીતે બને છે.
 (૨) તેમનાથી વિશ્લિષ્ટ માનસિક સમૂહ કેવી રીતે વૃદ્ધિ અને વિકાસ પામે છે.
 (૩) એ વિશ્લિષ્ટ ચેતન પ્રક્રિયાઓ શારીરિક પ્રક્રિયાઓ સાથે કેવી રીતે અસંબંધિત છે (૩) વાતાવરણ નિર્માણકર્તા સામાજિક અને ભૌતિક ઘટનાઓ અને વસ્તુઓથી જટિલ માનસિક પ્રક્રિયાઓનું સરળ વિભાગોમાં વિભાજન કરી તેમની વ્યાખ્યા કેવી રીતે કરવામાં આવે છે " માનસિક પ્રક્રિયાઓની વ્યાખ્યા તેની સહગામી સ્નાયવિક ક્રિયાઓ (natural processes) દ્વારા કરવામાં આવે છે તથા કેટલીક માનસિક પ્રક્રિયાઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં બાહ્ય ઉત્તેજનાઓનું અવલંબન લેવામાં આવે છે તદુપરાંત વિશ્લિષ્ટ તરોમાં અને વિશ્લિષ્ટ રીતે માનસિક પ્રક્રિયાઓનો આરભ શોધી તેમના વિકાસ અને વૃદ્ધિનો ક્રમ જણાવવામાં આવે છે

માનસશાસ્ત્ર એક પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન છે એમ અધિકાધિક માનસશાસ્ત્રી એમનો મત છે, પરંતુ કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓ તેમ માનવા તૈયાર નથી ખાસ કરીને જર્મન માનસશાસ્ત્રીઓ તેને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન ન માનતા સાર્ત્રેનિક વિજ્ઞાન (Fulteral science) માને છે તેઓ માને છે કે મનનું અધ્યયન માપ કે આકાશમાં ન થઈ શકે કેટલાક સમયથી ગુણાત્મક માનસશાસ્ત્ર વિકાસ પામ્યું છે જેનો ખાસ સંબંધ અનુભવના પ્રકાર સાથે છે તેની સંખ્યા સાથે નહિ તેથી મનનું યાત્રિક રીતે સ્પષ્ટીકરણ ન થઈ શકે તેઓ જણાવે છે કે મન એક સમજવાનું તત્વ છે, વિવેચન કરવાનું નહિ

ટીકામરોની ઉપરોક્ત ટી. યથાર્થ છે એટલે કે મન એ કંઈ એવી વસ્તુ નથી કે જેવી રીતે આપણે કંઈ પદાર્થ માનીએ છીએ અને તેથી જેવી રીતે પદાર્થવિજ્ઞાન કુદરતીવિજ્ઞાન ગણવામાં આવે છે તે રીતે માનસશાસ્ત્ર ન ગણી શકાય પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે માનસશાસ્ત્ર પ્રાકૃતિકવિજ્ઞાન નથી આધુનિક મનસશાસ્ત્રીઓ મનને બેદ્યુક્ત તત્ત્વ નથી માનતા પરંતુ તેને અન્ય તત્ત્વોની જેમ માને છે તેઓ મનના કંપનાયુક્ત અધ્યયનમાં માનતા નથી, જેવી રીતે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી વસ્તુના કે પદાર્થના કંપનયુક્ત અધ્યયનમાં માનતા નથી એટલે કે તે નિર્ગમ્ય વગેરે દ્વારા નિયમોનું સંશોધન કરવામાં માને છે દૂકમાં માનસશાસ્ત્ર એક પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન છે.

(૪) માનસશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર (The scope of psychology)

માનસશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર ક્યાં તેના નિયમનું આધારે જ નક્કી કરવું

તે યથોચિત નથી ઠારણ કે વિજ્ઞાનનું વિષયવસ્તુ ઘણી વખત સમાન હોય છે અને તેમની સીમા પરસ્પર સ્પર્શતી હોય છે એવો આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોનો મત છે. વિજ્ઞાનના સ્વરૂપની વિશિષ્ટતા અને તેની અન્ય વિજ્ઞાનોથી ભિન્નતા તેના દૃષ્ટિબિંદુ અને અનુસંધાન કરવાની પદ્ધતિ ઉપર આધાર રાખે છે. આ રીતે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનું નિર્માણ વિજ્ઞાનના અધ્યયનનું દૃષ્ટિબિંદુ અને તેની પદ્ધતિઓ કરે છે તદુપગત ક્ષેત્રના અધ્યયન માટે અન્ય બાબતો પણ છે જેનું નીચે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

માનવશાસ્ત્ર મનનું શાસ્ત્ર છે તે ચેતન વ્યાપારો અને ગ્રિથિતિઓ (Processes and states) નું અધ્યયન કરે છે. ચેતન પ્રક્રિયાઓનો અચેતન પ્રક્રિયાઓ સાથે સંબંધ છે એટલે એ અચેતન વ્યાપારોને લક્ષમાં લીધા સિવાય માનવશાસ્ત્રનું અધ્યયન પૂર્ણ થતું નથી. માનવશાસ્ત્રનો ખાત્ર સંબંધ માનસિક પ્રક્રિયાઓ માથે છે. વ્યક્તિ પોતાની માનસિક પ્રક્રિયાઓ આંતરનિરીક્ષણ દ્વારા જાણી શકે છે જેમકે હું મારા પોતાના અંતઃગત દૃષ્ટિપાત કઈ માગ પોતાના મુખ દુઃખ, લડાઈ, ચોક, આદિનો અનુભવ કરી શકું છું.)

કરીએ તો જ શક્ય છે. આથી શારીરિક પ્રક્રિયાઓનું પણ માનસશાસ્ત્ર અધ્યયન કરે છે. તથા માનસિક પ્રક્રિયાઓ સાથે નિકટતમ સંબંધ ધરાવતી જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પેશીઓ અને નાડી તંત્ર (Nervous system) નું પણ અધ્યયન કરે છે. તદુપરાંત આપણે આગળ જોઈ ગયા કે માનસિક પ્રક્રિયાઓનું અનુમાન વ્યક્તિના બાહ્ય વ્યવહાર પર લગાવવામાં આવે છે. આચાર અને વ્યવહાર વ્યક્તિની માનસિક પ્રક્રિયાઓનું બાહ્ય પ્રકાશન છે અને આ રીતે વ્યવહાર પણ માનસશાસ્ત્રના ક્ષેત્રની અંતર્ગત છે.

બાહ્ય વસ્તુઓ પણ માનસશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં આવે છે. ઘણી વખત બાહ્ય ઉત્તેજનાઓ માનસિક પ્રક્રિયાઓને જન્મ આપે છે. દા. ત. ઇથરનાં કંપન રંગની સંવેદનાઓને જન્મ આપે છે તથા વાયુનાં કંપનો ધ્વનિની સંવેદનાને જન્મ આપે છે. આ રીતે બાહ્ય ઉત્તેજનાઓ રંગ અને ધ્વનિની સંવેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ સંવેગ (Emotion) પેદા કરે છે જેમકે કોઈ નિકટના સંબંધીના મિલનથી અત્યાનંદ થાય છે, કોઈ વિપક્ષીને જોતાં જ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે તથા કોઈ કુદ્ધ જંગલી પ્રાણીને જોઈને ભય ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે ઉદ્ભૂત માનસિક પ્રક્રિયાઓ ઉત્તેજક વિષયને પૃથક્ કરી સમજી શકાતી નથી. આથી બાહ્ય વસ્તુઓ જે સ્થિતિમાં મન સાથે સંબંધિત હોય છે તેનું પણ અધ્યયન માનસશાસ્ત્ર કરે છે.

માનસશાસ્ત્ર સામાજિક કે સામૂહિક મનનું પણ અધ્યયન કરે છે અને સમૂહમનના વિચિત્ર અને વિશિષ્ટ લક્ષણોનું અનુસંધાન કરે છે. અલગત, સામૂહિક મન કે રાષ્ટ્રીય મન કે સામાજિક મન જેવું કંઈ છે જ નહિ; પરંતુ આપણે મનને મનિયઅનુભવોના સમૂહ તરીકે માનીએ તો છે અને તેને એક પદાર્થ ન સમજીએ તો સામૂહિક મન જેવું કંઈ છે જ નહિ. સામૂહિક મન છે અને સમાજે આતરનિરીક્ષણ કર્યું છે જેની નોંધ વિવિધ સંસ્થાઓ છે. માનસશાસ્ત્ર જનસમૂહના માનસિક વિકાસનું અનુમાન કરવાના હેતુપૂર્વક સમાજના રીતરિવાજો, ધર્મ, લાખા, કાયદાઓ, દંતકથાઓ, લોકગીતો, સાહિત્ય વગેરેનું અધ્યયન કરે છે. જે સામૂહિક મનનાં બાહ્ય પ્રકાશનો કહી શકાય. તે સંવેગપ્રેરિત જુથની મનોવૃત્તિ (Mobmind), સાધાગણ ટોળાની મનોવૃત્તિ (crowd mind) અને વિવેકી સમૂહની મનોવૃત્તિ (Deliberative group mind) નું પણ અધ્યયન કરે છે અને તેનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોની તપાસ કરે છે.

1 માનસશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર અત્યંત વિસ્તૃત છે. તે ગર્ભાધાનથી શૈશવ, બાલ્યાવસ્થા, આ રીતે વ્યક્તિના અન્ત સુધીની પૂર્ણ જીવનની માનસિક ક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે. તે પ્રકૃતિસ્થ (Normal) મન અને વિકૃત (Abnormal) મનનું પણ અધ્યયન કરે છે. માનસશાસ્ત્ર બાહ્ય વસ્તુઓનું ચેતનાના વિષયના રૂપમાં ગણી તેનું અધ્યયન કરે છે. આ રીતે અનુભવકર્તાના સંબંધમાં આવતી વાસ્તવિક કે કાલ્પનિક એવી કોઈ બાબત નથી જે માનસશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં ન આવતી હોય. આ રીતે મનના અનુભવમાં આવતું નથી તેનું અધ્યયન માનસશાસ્ત્ર કરતું નથી. જે કંઈ ચેતનાના વિષયો છે તેનો માનસશાસ્ત્રમાં સમાવેશ છે.

(૫) માનસશાસ્ત્રની પદ્ધતિઓ (Methods of psychology)

પ્રત્યેક વિજ્ઞાન સામગ્રી (Data)ની પ્રાપ્તિ માટે સંશોધન ક્રિયામાં વિવિધ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે. માનસશાસ્ત્રની સામગ્રીના સંશોધનમાં ખાસ કરીને આંતર્નિરીક્ષણ (Introspection), નિરીક્ષણ (Observation) અને પ્રયોગ (Experiment) વગેરે પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

(અ) આંતર્નિરીક્ષણ (Introspection)

✓ બાહ્ય સંબંધિતું જ્ઞાન આપણે ઈન્દ્રિયોદ્વારા નિરીક્ષણથી મેળવી શકીએ છીએ અને તેવી જ રીતે આંતરસંબંધિતું જ્ઞાન મેળવવા માટે એટલે કે આપણી પોતાની માનસિક પ્રક્રિયાઓનું જ્ઞાન મેળવવા માટે સ્વમાનનું અધ્યયન કરવું પડે છે. આંતરદર્શન એટલે પોતાના અનુભવો ઉપર સ્વયંધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું તે અથવા માનસિક પ્રક્રિયાઓના જ્ઞાનાર્થે સ્વયં આંતરસંબંધ પર દૃષ્ટિપાત કરવો તે. માનસશાસ્ત્રની આ એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે. આંતરનિરીક્ષણ દ્વારા આપણે સ્વયં પોતાનાં મુખ, હૃદય, ભય, ક્રોધ, હર્ષ, શોક, કલ્પના વિચારાદિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ; આંતરદર્શન આપણી પોતાની માનસિક પ્રક્રિયાઓનું નિયમિત નિરીક્ષણ છે. આ પદ્ધતિ માનસશાસ્ત્રની મૌલિક પદ્ધતિ છે. તેનો ઉપયોગ અન્ય પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોમાં કરવામાં આવતો નથી. આંતરનિરીક્ષણ અને નિરીક્ષણમાં અંતર એટલું જ છે કે નિરીક્ષણથી અન્ય વ્યક્તિના બંધાર ઉપરથી અનુમાન કરી તેની માનસિક ક્રિયાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ત્યારે આંતરનિરીક્ષણથી વ્યક્તિ સ્વયં પોતાની માનસિક પ્રક્રિયાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે જે નિશ્ચિન જ્ઞાન હોય છે. દરેક વ્યક્તિ

પોતાના જ મનને જોઈ શકે છે, અન્ય વ્યક્તિનું મન જોઈ શકાતું નથી. બાહ્ય નિરીક્ષણ કરવા માટે ઉચિત સાહિત્ય અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓની આવશ્યકતા રહે છે. જ્યારે આપણા મનોવ્યાપારો સદૈવ સાથે જ હોય છે જેથી આંતરનિરીક્ષણમાં એ મુશ્કેલી નડતી નથી. આ આંતરનિરીક્ષણથી પ્રાપ્ત સામગ્રીથી સામાન્ય માનસિક ક્રિયાઓના સર્વવ્યાપી સિદ્ધાન્તો બનાવી શકાતા નથી કારણ કે તેનાથી મનનું સામાન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી અને તેથી તે નિરીક્ષણ અને પ્રયોગના સહયોગથી સર્વ મનુષ્યોની માનસિક પ્રક્રિયાઓને લાગુ પડતા નિયમો બનાવી શકે. કોઈ કોઈ વખત આંતરદર્શન ગુચ્ચવણુભર્યું પણ બની જાય છે. નિરીક્ષણમાં થતી ભૂલો જેવી કે કોઈ દોરડાને સાપ માની લઈએ છીએ, રણમાં મૃગજળ દેખીએ છીએ એવી ભૂલો આંતરદર્શનમાં થતી નથી.

આંતરનિરીક્ષણ પદ્ધતિની કેટલીક ખામીઓ નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રથમ, વ્યવહારવાદી માનસશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે આંતરનિરીક્ષણથી પ્રાપ્ત સામગ્રી આત્મલક્ષી (Subjective) હોય છે અને તેથી તે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ ન કહી શકાય. આંતરનિરીક્ષણથી હું મારી લાગણીઓ અને સંવેદનો જાણી શકું છું પરંતુ અન્યની મનોવૃત્તિ જાણી શકતો નથી. આવી જ રીતે, જે માનસશાસ્ત્રીઓ એક જ મનોવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરી શકતા નથી અને તેથી આ પદ્ધતિથી પ્રાપ્ત સામગ્રી એક કે વિવિધ નિરીક્ષકોથી વિભિન્ન સમયે પ્રાપ્ત સામગ્રી છે. દરેક નિરીક્ષક સ્વયં પોતાના મનને ભય અથવા ગમે તે સંવેગ કે આવેગનું નિરીક્ષણ કરી તુલના કરે છે. અનેક મનોને એક જ મનોવૃત્તિનો એક જ સમયે અનુભવ થઈ શકતો નથી. આ રીતે અનેક મન માટે એક જ મનોવૃત્તિનું એક જ સમયે નિરીક્ષણ અસંભવ છે.

આ પદ્ધતિમાં માનનાર માનસશાસ્ત્રીઓ ઉપરોક્ત ટીકાના જવાબમાં જણાવે છે કે આંતરનિરીક્ષણથી આ પ્રમાણેની ટીકા વૈજ્ઞાનિક નિરીક્ષણના ગુણોથી અસાત હોવાના કારણે કરવામાં આવી છે, કારણ કે પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનમાં અનુસંધાન ક્રિયા-જે નિરીક્ષકો એક જ વસ્તુ પ્રત્યે ધ્યાન આપતા હોય તેનું કંઈ જ નથી. ઉદાહરણાર્થ એક શરીરવૈજ્ઞાનિક પોતાના અનુસંધાનગૃહમાં કોઈ પણ વિષયનો પ્રયોગ કરે અને અનુસંધાન બાદ તે વિષય નબૂટ પણ થઈ જાય છે છતાં તેનું સંશોધન યથાર્થ ગણાય છે. તેવી જ રીતે આંતરનિરીક્ષણની બાબતમાં છે કે જે ભિન્ન નિરીક્ષકો સમાન સંવેદના કે

સવેગનું નિરીક્ષણ નથી કરી શકતા અને તેમ કરવાનું કોઈ કારણ પણ નથી. અમુક પરિસ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થતી સવેદનાનું નિરીક્ષણ જ તેમને માટે બસ છે, આ રીતે વ્યવહારવાદીઓના કથનાનુસાર આંતરનિરીક્ષણ એ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ નથી તે માની શકાય તેમ નથી.

દ્વિતીય, કોમટે (comte) તથા અન્ય માનસશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે અનુભવનો પણ અનુભવ હોઈ શકે નહિ; એટલે કે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય વિષય એક જ મન ન થઈ શકે. આંતરનિરીક્ષણ સમયે મન પોતાનું જ અધ્યયન કરે છે. એટલે એ સ્વાભાવિક છે કે તેનું લક્ષ્ય બે વિભાગોમાં વિભક્ત થાય એટલે એક તો માનસિક પ્રક્રિયા કે જેનું નિરીક્ષણ કરવાનું છે અને દ્વિતીય જ્ઞેય વિષય કે જેનાથી માનસિક પ્રક્રિયા સંચાલિત છે. આ રીતે આંતરનિરીક્ષણમાં મન સ્વયં દષ્ટા અને દશ્ય વિષય બને છે. ટીકાકારોનું કહેવું છે કે આ રીતે એક જ મન જ્ઞાતા (Subject) અને જ્ઞેય વિષય (Object) ન બની શકે. તદુપરાંત નિરીક્ષણકર્તા નિરીક્ષણ કરે છે તે પહેલાં નિરીક્ષ્ય વસ્તુ અદશ્ય થઈ જાય છે/ઉદાહરણાર્થ આપણે કોઈ લાગણી કે આવેગનું આંતરદર્શનથી અધ્યયન કરવા માટે જઈએ તો તેના તરફ ધ્યાન દોરાતા પહેલાં જ એ લાગણી અદશ્ય થઈ જાય છે./

આ કદિનાંઈ આંતરનિરીક્ષણમાં જ છે, નિરીક્ષણમાં નથી. પરંતુ તે જેટલી દેખાય છે તેટલી ભયંકર નથી. આ પદ્ધતિમાં મન દષ્ટા અને મનોવૃત્તિ દશ્ય હોય છે અને આ રીતે દષ્ટા અને દશ્યમાં ભેદ અવશ્ય છે/મન જેવી રીતે બાહ્ય વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરે છે તેવી જ રીતે મનોવૃત્તિનું પણ કરી શકે છે. આપણે મનને તે પ્રમાણેની ટેવ પાડીએ તો તે અસંભવિત નથી. જે મનોવૃત્તિ અદશ્ય થઈ જાય છે તેને તરત જ ફરીથી સ્મૃતિપટ પર પ્રત્યક્ષ કરવાથી આપણે જરૂરી નોંધ મેળવા શકીએ/આ રીતે વખતોવખત નોંધોનાં પરિણામો પરથી નિર્ણય કરી શકીએ, આ રીતે અધ્યયનની ટેવ પાડવાથી એ મુશ્કેલીઓનો અંત લાવી શકાય છે. એકાગ્રતાની ટેવ અને સ્વમાનનાં કાર્યો પ્રત્યે ધ્યાન આપવાની પૂર્ણ તત્પરતા એ જ ઉપરોક્ત મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાનો સરળ ઉપાય છે.

૮ | તૃતીય, મનની સંચયના આંતરનિરીક્ષણ ક્રિયામાં અટકાવરૂપ છે. કારણ કે આપણે ત્યારે મનની ક્રિયાઓ અને સવેગોનું અધ્યયન કરવાની શરૂઆત કરીએ છીએ ત્યારે તે સુપ્ત થઈ જાય છે. અને પરિણામસ્વરૂપ અધ્યયન

અટકી જાય છે. આપણા વિચારો, સંવેગ, ઈચ્છાઓ વગેરે પરિવર્તનશીલ છે. આપણે તેમને સ્થિર કરી શકતા નથી અને આંતરદર્શનક્રિયા અટકી જાય છે,

ન્યારે આ પ્રમાણે વૃત્તિઓનો લોપ થાય ત્યારે આપણે સ્મૃતિની મદદથી તેમના ઉપર કાબૂ મેળવી શકીએ છીએ. એટલે કે ન્યારે આંતરદર્શનમાં અસફળતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે આપણે લુપ્ત માનસિક વૃત્તિઓનું સ્મરણ કરી સ્મૃતિપટ પર લાવી શકીએ છીએ. માનસને કેળવવામાં આવે તો મનોવૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ કરી શકીએ. એક વસ્તુ એ પણ છે કે આપણે પૂર્ણ સાવધાન રહીએ તો તેમના કાર્યની શરૂઆતમાં જ તેમને ધ્યાનમાં લઈ શકીએ છીએ. આ રીતે આપણે સ્મૃતિ અને સાવધાનીથી ઉપરોક્ત કઠિનાઈઓ દૂર કરી શકીએ છીએ.

ચતુર્થઃ જડ વસ્તુઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું સરળ છે પરંતુ માનસિક પ્રક્રિયાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું સરળ નથી, કારણ કે જડ વસ્તુઓ સ્પષ્ટ હોય છે ન્યારે મનોવૃત્તિઓ અસ્પષ્ટ અને ઝાંખી હોય છે. માનસિક પ્રક્રિયાઓ અસ્પષ્ટ હોય છે જેથી તેમના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું કઠિન છે. તેમનું નિરીક્ષણ કરવામાં એકાગ્રતાની આવશ્યકતા રહે છે. અધિક ધ્યાનથી જોવાથી તેમનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થઈ શકે છે. આથી જો મનને એકાગ્ર કરવાની ટેવ હોય તો આંતરનિરીક્ષણ દ્વારા મનોવૃત્તિઓનું જ્ઞાન અસંભવ નથી.

પંચમઃ કોઈ કોઈ વાર એવું પણ બને છે કે બાહ્ય ઉત્તેજનાથી ઉત્પન્ન થયેલી મનોવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરવું પડે છે. અને આવા સમયે આપણે ન્યારે મનોવૃત્તિપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીએ છીએ ત્યારે ઉત્તેજક વસ્તુ લુપ્ત થઈ જાય છે અને ઉત્તેજક વસ્તુ પ્રતિ ધ્યાન દોરીએ છીએ તો મનોવૃત્તિ અદૃશ્ય થાય છે. અને પરિણામસ્વરૂપ આંતરનિરીક્ષણ અટકી જાય છે.

આ કઠિનાઈ અન્ય કઠિનાઈઓની જેમ અધિક મુશ્કેલ નથી, કારણ કે તે ધ્યાનને એક વસ્તુ પરથી બીજી વસ્તુ પર લઈ જવાની ત્વરા પર આધાર રાખે છે. આપણે એક સમયે ઘણી વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન રાખી શકીએ છીએ અને તે જ રીતે મનોવૃત્તિ અને વસ્તુ ઉપર પણ ધ્યાન રાખી શકીએ. આ કાર્યમાં ધ્યાન બે વિભાગોમાં વિભક્ત થાય છે. આપણે સત્વર ધ્યાન બદલવાની ટેવ પાડીએ એટલે કે મનોવૃત્તિથી વસ્તુ ઉપર અને વસ્તુ ઉપરથી મનોવૃત્તિપર ધ્યાન જલદી જલદી બદલતા રહીએ તો એ કઠિનાઈ દૂર થઈ શકે છે. સ્મૃતિની મદદથી પણ દૂર થઈ શકે છે.

પણ કરી તેને એવી રીતે કમખદ કરે કે જેથી તે નિરીક્ષ્યના વ્યવહારનું મીઠું અનુમાન લગાવી શકે, તો આ કહિનાઈ દૂર થઈ શકે છે અને તેણે ખૂબ સાવધાનીપૂર્વક કાર્ય કરવું જોઈએ તદુપરાંત એ પણ આવશ્યક છે કે નિરીક્ષક જેવી શ્રેણીના નિરીક્ષ્યનું અધ્યયન કરવાનું છે તેવી શ્રેણીની ચેતનાનો આશ્રય લેવો જોઈએ

✓ તૃતીય / અન્ય વ્યક્તિના વ્યવહારનું અનુમાન કરવામાં પક્ષપાત અને દ્વેષ પણ પ્રભાવ પાડે છે અને તે આપણા અનુમાનને દોષિત કરે છે ઉદાહરણાર્થ એક શત્રુના કાર્યો સાગ હોવા છતાં તેને અયોગ્ય અને ખરાબ ગણવામાં આવે છે અને તેની જ રીતે કોઈ નિકટના સ્નેહીના નિદનીય કાર્યોને સારા ગણવામાં આવે છે આ રીતે પક્ષપાત અને દ્વેષપૂર્ણ દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો વ્યાખ્યા કરવામાં ભૂન થવી સંભવિત છે

આ ત્રીજી પક્ષપાત અને દ્વેષરહિત નિરીક્ષણ અને નિરીક્ષણોની પરસ્પર તુલના દ્વારા દરેક શક્ય છે નિરીક્ષકે પોતાના મનપરના દરેક બાંધ સંસ્કારો અને પૂર્વાધારણાઓથી પૂર્ણ રીતે મુક્ત રહેવું આવશ્યક છે તથા નિરીક્ષક નિરીક્ષ્ય વ્યક્તિના જેવી ગિયતિમાં રહેવું જોઈએ આ કહિનાઈ મનને નિષ્પક્ષ રાખી, પૂર્ણ સાવધાની તથા ધ્યાનપૂર્વક કાર્ય કરવાથી દૂર થઈ શકે છે

ચતુર્થ એ સંભવિત છે કે નિરીક્ષ્ય વ્યક્તિ ઇરાદાપૂર્વક પોતાની મનોવૃત્તિથી વિરૂદ્ધ વ્યવહાર કરે, જેમકે કોઈ દુષ્ટ વ્યક્તિ પોતાના દુષ્ટ અતુ વ્યવહારમાં લેશમાન પ્રશંસન ન થતા દે અને પોતાની મનોવૃત્તિઓથી પ્રતિકૂળ આનંદિત ગહે જો આ પ્રમાણે અને તો તેના વ્યવહારની સાચી અને યથાર્થ વ્યાખ્યા ન બની શકે

આ કહિનાઈ દૂર કરવાનો એક જ માર્ગ છે અને તે એ જ કે નિરીક્ષ્ય વ્યક્તિના વિવિધ વ્યવહારોનું અત્યંત સાવધાનીપૂર્વક નિરીક્ષણ

(ઈ) પ્રયોગ કે પરીક્ષણ (Experiment)

નિરીક્ષ્ય વસ્તુની નિયંત્રિત ગિયતિમાં કરવામાં આવતા નિરીક્ષણને પ્રયોગ કહેવામાં આવે છે વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની આ એક આદર્શ પદ્ધતિ છે પ્રયોગ કરતી નિરીક્ષ્ય વસ્તુને નિયંત્રિત સંજોગોમાં પ્રયોગકર્તા પોતાની સમક્ષ રાખે છે અને તેથી કોઈ અસંબંધ કે અયોગ્ય ઘટના કે ક્રિયા થવાનો સંભવ રહેતો નથી અને આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે ખાસ મુકરર કરેલા અને નિયંત્રિત સંજોગોમાં આધારભૂત શાસ્ત્રીય પરિ પનાઓની ચોક્કસાઈ તથા આવશ્યક સંશોધન કરવામાં આવે છે

માનસશાસ્ત્ર પણ આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે, અને તેથી સવેદના, સ્મૃતિ, ધ્યાન વગેરેને લગતા નિયમો બનાવે છે. માનસશાસ્ત્રીય પ્રયોગ એટલે નિશ્ચિત પરિસ્થિતિઓમાં મનની વૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ. પ્રયોગમાં આવશ્યકતાનુસાર યાંત્રિક સહાય પણ લેવામાં આવે છે. પ્રયોગથી નિરીક્ષણ કરતાં અત્યંત સ્પષ્ટ અને યથાર્થ સત્યો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

માનસશાસ્ત્રના પ્રયોગોમાં એક ન્યૂન પ્રયોગકર્તા અને દ્વિતીય નિરીક્ષક વ્યક્તિ કે વિષય આ રીતે એ વ્યક્તિઓનો સહયોગ હોય છે. પ્રયોગકર્તા સર્વ પરિસ્થિતિઓનું નિયંત્રણ કરી વ્યક્તિ કે વિષયની માનસિક પ્રક્રિયાઓનું નિરીક્ષણ કરે છે. પ્રયોગકર્તા એ જાણવાની કાશિય કરે છે કે કાઈ વિશિષ્ટ દશાઓમાં વ્યક્તિ શું કરે છે. આવશ્યકતાનુસાર તે સર્વ પરિસ્થિતિઓ સ્થિર રાખી એકાદ સ્થિતિમાં પરિવર્તન કરે છે અને તેનાથી વ્યક્તિના મન પર થતી અસરના પરિણામસ્વરૂપ વ્યક્તિની ચેષ્ટા કે કાર્યોનું નિરીક્ષણ કરે છે. પરિવર્તન કરવામાં આવતી સ્થિતિને સ્વતંત્ર પરિવર્ત્ય (Independent variable) કહેવામાં આવે છે. અને જે સ્થિતિને સ્થિર રાખવામાં આવે છે તેને આશ્રિત પરિવર્ત્ય (Dependent variable) કહેવામાં આવે છે. પ્રયોગકર્તા ધણું કરીને પરીક્ષણીય વ્યક્તિને પ્રયોગના ઉદ્દેશ્યથી અજાન રાખે છે. તે બાલ્ય પરિસ્થિતિઓનું નિયંત્રણ કરી પરીક્ષણીય વ્યક્તિને કાઈ ઉત્તેજના આધી અસર ઉત્પન્ન કરે છે અને વ્યક્તિની ચેષ્ટાઓનું નિરીક્ષણ કરે છે. સમય પર કાઈ વખત સ્વતંત્ર પરિવર્ત્યમાં ફેરફાર કરે છે અને તેનાથી થતાં પરિવર્તનોની નોંધ લે છે. પ્રયોગકર્તા વ્યક્તિના સર્વ વ્યવહારોનું નિરીક્ષણ કરે છે. બ્યારે પરીક્ષણીય વ્યક્તિ આંતરનિરીક્ષણ કરે છે. આ રીતે આ પદ્ધતિમાં આંતરનિરીક્ષણ (Introspection) અને નિરીક્ષણ (observation) અને પદ્ધતિની સહાય લેવામાં આવે છે.

પ્રયોગાત્મક માનસશાસ્ત્ર પ્રયોગોની મદદથી શિશુ, કિસોર, પ્રૌઢ વગેરેની મનોવૃત્તિઓનું અધ્યયન કરે છે. તેમની માનસિક પ્રક્રિયાઓ તથા તેનાં કારણો નક્કી કરે છે તથા માનસિક પ્રક્રિયાઓનો નિર્વાહન નક્કી કરે છે. યોગાત્મક માનસશાસ્ત્ર ચેનનાનું ગુણાત્મક વિશ્લેષણ કરે છે. તથા તેનું પરિમાણાત્મક અધ્યયન કરે છે. માનસશાસ્ત્ર ધારણા, સ્મૃતિ, કલ્પના જેવી વિભિન્ન માનસિક ક્રિયાઓનું વિશ્લેષણ કરે છે. પ્રયોગથી માનસશાસ્ત્ર ચેનનાના વિભિન્ન પ્રકારોને પૃથક્ કરે છે અને તેમની સહગામી શારીરિક ક્રિયાઓમાંથી માનસિક પ્રક્રિયાઓનું પરિમાણાત્મક વિશ્લેષણ કરી શકીએ છીએ. પ્રયોગથી શારીરિક તેમજ

માનસિક પ્રક્રિયાઓનો પરિમાણાત્મક સંબંધ (Quantitative relation) સ્થાપિત કરી શકાય છે. જોનાથી મનોવૃત્તિઓ તથા બાહ્ય ઉત્તેજનાઓ વચ્ચેનો સંબંધ જાણી શકાય છે. પ્રયોગથી વ્યક્તિનાં લક્ષણો જાણી શકાય છે તથા તેની શુદ્ધિનું માપ કાઢી શકાય છે. પ્રયોગપદ્ધતિથી ચેતનાના દરેક પ્રકારોના નિયમો અને સર્વ માનસિક પ્રક્રિયાઓનું વ્યવસ્થિત અધ્યયન કરી માનસશાસ્ત્રે ખૂબ પ્રગતિ કરી છે.

“ માનસશાસ્ત્રની પ્રયોગપદ્ધતિમાં કેટલીક મુખ્ય કઠિનાઈઓ છે તે આપણે જોઈએ. પ્રયોગ કરતી વખતે પરિસ્થિતિઓ ઉપર પૂરું કાણુ કરવો અશક્ય તો નહિ જ પણ અત્યધિક કઠિન છે. આપણે બાહ્ય પરિસ્થિતિઓ તથા સ્વતંત્ર પરિવર્ત (Independent variable) માં આવશ્યકતાનુસાર પરિવર્તન કરી શકીએ છીએ, પરંતુ પરિવર્ત (Dependent variable) નું પરિવર્તન કરી શકતા નથી. પરીક્ષણીય વ્યક્તિની આંતરિક સ્થિતિ પર નિયંત્રણ નથી કરી શકતા. જો બાહ્ય પરિસ્થિતિ પણ એવી હોય કે જે પરીક્ષ્ય વ્યક્તિને અનુકૂળ આવી જાય તો તે પણ પ્રયોગને નિષ્ફળ બનાવે છે; કારણ કે અનુકૂળ સંજોગોમાં વ્યક્તિ અધિક સક્રિય થઈ કાર્ય કરે છે. આ જ પ્રમાણે જો સંજોગો પ્રતિકૂળ હોય તો તે પણ પરિણામને પ્રભાવિત કરે છે. વ્યક્તિની આંતરિક પરિસ્થિતિઓમાં વ્યક્તિની પ્રયોગ પ્રત્યેની ઈચ્છા અને રુચિ મુખ્ય છે કારણ કે જો તે, તીવ્ર હોય તો તેની ક્રિયાઓ ઘરાઘરા હોતી નથી. તે કાર્યમાં રસપૂર્વક લાગ ન લેતી હોવાથી કાર્ય કે પ્રવૃત્તિ ધીમી બને છે, જેથી તેના પરથી કરેલાં અનુમાનોમાં ભૂલો રહેવાનો સંભવ છે. આ પ્રમાણે પ્રયોગને રુચિ નિષ્ફળ બનાવે છે. રુચિ નિરીક્ષ્ય વ્યક્તિની મનોવૃત્તિઓમાં પરિવર્તન કરે છે. તદુપરાંત વ્યક્તિના આંતરિક સ્વતંત્ર પરિવર્ત (Independent variable) નું ઈચ્છાનુસાર પરિવર્તન કરી શકતી નથી. જેમકે પરીક્ષ્યવ્યક્તિમાં નિશ્ચિત સમયે કોઈ સંવેદનાની માત્રામાં વધઘટ કરતી મુસ્કેલ છે. કેટલીક મનોવૃત્તિઓ એવી હોય છે જે મનોશુદ્ધિની સાધારણ સ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તદુપરાંત આ પદ્ધતિમાં એક યાદ રાખવા જેવી આવશ્યક બાબત એ છે કે પ્રયોગના ઉદ્દેશ્યથી પરીક્ષ્ય માન ન હોવો જોઈએ કારણ કે જો તે પ્રયોગના ઉદ્દેશ્યને જાણતો હોય તો એ સંભવિત છે કે તે પડાપોતપૂર્ણ નીતિ અપનાવે અને પરિણામસ્વરૂપ પ્રયોગકર્તાનાં અનુમાનો અસત્ય અને બીનપાયાદાર બને.

આ પદ્ધતિની ઉપરોક્ત કઠિનાઈઓ દૂર કરવા માટેનો સરળ માર્ગ એ છે કે મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો એક જ પરિસ્થિતિમાં વિભિન્ન વ્યક્તિઓ પર

કરવામાં આવે અને તેમના વ્યવહારની નોંધ કરવામાં આવે. આ રીતે મોટા પાયાપર વારંવાર પ્રયોગથી પ્રાપ્ત પરિણામોની સરાસરી કરી તેના આધારે જ નિર્ણયો કરવામાં આવે તો જ દૂર યઈ શકે છે. પરીક્ષકે પશુ સાવધાનીપૂર્વક કાર્ય કરવું આવશ્યક છે.

પ્રયોગપદ્ધતિ સુવિધાપૂર્ણ છે. આ પદ્ધતિથી પ્રાપ્ત સામગ્રી અન્ય પદ્ધતિઓથી પ્રાપ્ત સામગ્રી કરતાં અધિક સ્પષ્ટ અને સચોટ હોય છે. નિરીક્ષણપદ્ધતિ કરતાં પ્રયોગપદ્ધતિ અધિક સ્પષ્ટ સંશોધન કરે છે અને તે સરળ પણ છે. બંને પદ્ધતિઓ અમુક મનોવૃત્તિની શાસ્ત્રીય રીતે તપાસ કરે છે, પરંતુ તેમાં તફાવત એ છે કે નિરીક્ષણ પદ્ધતિમાં પ્રાકૃતિક સંજોગોમાં જ નિશ્ચિત પરિસ્થિતિ હોય તો જ આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી શકાય છે, જ્યારે પ્રયોગપદ્ધતિમાં તે પ્રમાણે નથી. પ્રયોગપદ્ધતિમાં પ્રયોગ માટે ઉત્પન્ન કરેલી નિશ્ચિત પરિસ્થિતિમાં પરિકલ્પનાઓની ચોક્કસાઈ અને આધારભૂત બાબતોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે. પ્રયોગથી માનસશાસ્ત્રી મનોવૃત્તિની શક્તિ, વિવિધ મનો ઉપર બાહ્ય ઉત્તેજનાઓની અસર, ઉત્તેજના અને તેના પ્રતિ પ્રતિક્રિયા થતાં લાગતો સમય, વગેરેદ્વારા મનોવૃત્તિનું પ્રમાણ અને પ્રકારનું અધ્યયન કરે છે. આ પ્રમાણે મનોવિજ્ઞાનની ત્રણ મુખ્ય પદ્ધતિઓ છે. આંતરનિરીક્ષણ (Introspection), નિરીક્ષણ (Observation) અને પ્રયોગ (Experiment), તદુપરાંત કેટલીક ગૌણ પદ્ધતિઓ છે જે નિમ્નલિખીત છે.

(૬) વિકાસાત્મક પદ્ધતિ (Genetic method)

વિકાસાત્મક પદ્ધતિ વ્યક્તિની માનસિક વૃદ્ધિ અને વિકાસનું અધ્યયન કરવામાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. માનસિક વિકાસ એટલે વાતાવરણની મદદથી માનસિક ગુપ્ત શક્તિઓનું બહાર આવવું. માનસિક વિકાસમાં વંશાનુક્રમ અને વાતાવરણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે વ્યક્તિને જન્મથી જ કુદરતી બક્ષિત હોય છે, જેને શુદ્ધિ કહીએ છીએ. પરંતુ તેનો વિકાસ થતાં વાતાવરણ સાથેના આદાનપ્રદાનથી શુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે.

વ્યક્તિના વિકાસના ક્રમનું અધ્યયન કરવા માટે વિકાસાત્મક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે માનસશાસ્ત્ર વ્યક્તિના જન્મથી તેના શેશવ, કિશોર અવસ્થા, પ્રૌઢ અવસ્થા વગેરે વિભિન્ન અવસ્થાઓમાં થતા વિકાસ-ક્રમનું અધ્યયન કરે છે. માનસિક વિકાસ અતુલ્ય પરિચયનિઓમાં જ યઈ

શકે છે. કોઈ બાળકના મન ઉપર તેમના વંશાનુક્રમનો પ્રભાવ પડે તો તેનો તે પ્રભાવે વિકાસ થાય છે. વિકાસાત્મક પદ્ધતિના ઉપયોગ માટે એ સર્વ બાળતોનું નિયંત્રણ કરવું પડે છે, જે હાલતમાં તેનું યોગ્ય થતું હોય. અને ત્યાર બાદ તેનું અધ્યયન કરી શકાય છે. આ પદ્ધતિથી વ્યક્તિની વિભિન્ન દશાઓમાં કલ્પનાશક્તિ, સ્મરણશક્તિ, વિચારશક્તિ વગેરેના વિકાસનો ક્રમ જાણી શકીએ છીએ.

(૭) તુલનાત્મક પદ્ધતિ (Comparative method)

વિવિધ પ્રાણીઓના મનોવ્યાપારો અને મનોવૃત્તિઓની તુલના કરી એક બીજાની યોગ્યતા અયોગ્યતા, વગેરે જાણી શકાય છે. આ પદ્ધતિથી સામાન્ય મનુષ્યની મનોવૃત્તિઓની તુલના અન્ય વિકૃત મનવાળા, વિલક્ષણ શુદ્ધિવાળા મનુષ્યોની મનોવૃત્તિઓ સાથે કરવામાં આવે છે અને તેમનામાં તફાવતનાં શારીરિક કે માનસિક કારણો શોધી શકાય છે. મનુષ્યમાં શુદ્ધિનું પ્રમાણ તેના મગજની રચના ઉપર આધારિત છે, અધિક ભાર તથા અધિક જટિલ રચનાવાળા મગજમાં અધિક શુદ્ધિ હોય છે તથા અલ્પભાર અને સરળ રચનાવાળા મગજમાં ઓછી શુદ્ધિ હોય છે.

આ પદ્ધતિની એક ખામી છે કે આપણે વિભિન્ન પ્રાણીઓનાં એવાં અનુમાનો લઈ પરસ્પર તુલના કરીએ છીએ જે તેમના બાહ્ય વ્યવહારના નિરીક્ષણથી કરવામાં આવ્યાં હોય છે. બાહ્ય નિરીક્ષણથી કરેલાં અનુમાનો ત્રુટીયુક્ત હોય તે સંભવિત છે. અને આ પ્રમાણે તે અનુમાનો જેટલાં ખામીભર્યાં હોય તેટલે અંશે તુલનાત્મક અભ્યાસનું પરિણામ ભૂલભરેલું આવે છે.

(૮) વ્યક્તિના ઇતિહાસનું પુનર્ગઠન કરવાની પદ્ધતિ (Case history method)

વિકાસાત્મક પદ્ધતિમાં નિરીક્ષક સ્વયં પ્રક્રિયાઓનું યથાસ્થાને રહીને અધ્યયન કરે છે. વિશ્વમાં વિભિન્ન મનોવૃત્તિવાળાં મનુષ્યો છે. જેમાં કોઈ એક વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે, કોઈ ગુનેગાર છે તો કોઈ ધર્મા છે વગેરે. આ પ્રમાણે વ્યક્તિનો સ્વભાવ કેમ બન્યો તે જાણવા માટે આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે. તેમાં ખાસ કરીને તે વ્યક્તિનો સંપર્ક સાધી તેની પાસેથી તેના જીવનની સર્વ માહિતી મેળવવામાં આવે છે. તદુપરાંત વ્યક્તિના સહવાસીઓ

પાસેથી માહિતી મેળવી નોંધ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વ્યક્તિના વિશ્વાસ સંબંધી પ્રતિદાસનું પુનર્ગઠન કરી તેનાં કારણો શોધવામાં આવે છે.

આ પદ્ધતિનો ખાસ ઉપયોગ એવી વ્યક્તિઓની બાબતમાં કરવામાં આવે છે કે જેમનો વ્યવહાર સમાજવિરોધી હોય કે જેમનું મન વિકૃત થઈ ગયું હોય. તેમનું માનસ આ પ્રમાણે કેમ બન્યું તે જાણવા માટે આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેમના આ પ્રમાણેના વિષમ વ્યવહાર જાણવા માટે પ્રથમ તો વ્યક્તિનો સહચાર સાધી તેની પાસેથી બની શકે તેટલી માહિતી પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. તદુપરાંત તે વ્યક્તિના દરેક સહવાસીઓ અને સંપર્ક રાખનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી તેના પૂર્વજીવનથી આજ સુધીની માહિતી મેળવી તેની નોંધ કરવામાં આવે છે. આ રીતે તેના વ્યવહારનું કારણ શોધવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ સ્મૃતિપર અધિક અવલંબિત છે, કારણ કે ભૂતકાળની ઘટનાઓનું સ્મરણ હોય તો જ ઘટનાઓ અતાવી શકાય.

પ્રકરણ ૨

માનસશાસ્ત્રની શાખાઓ

(૧) બાળમાનસશાસ્ત્ર (Child psychology)

બાળમાનસશાસ્ત્ર માનસશાસ્ત્રની એક શાખા છે. તે બાળકોના મનનું તથા તેમના વ્યવહારોનું અધ્યયન કરે છે. આ શાસ્ત્રનો ખાસ અધ્યયનનો વિષય બાળમાનસનો વિકાસ છે; તે બાળકોમાં સંવેદના, સ્મૃતિ, કલ્પના વગેરે પ્રારંભિક માનસિક પ્રક્રિયાઓની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ તથા વાતાવરણ (Environment) અને વંશાનુક્રમનું તેમના ચારિત્ર્યઘટકોમાં સ્થાન વગેરેનું અધ્યયન કરે છે. બાળકના વિકાસ અને વૃદ્ધિથી સંબંધિત દરેક બાબતો જેવી કે તેની સહજ પ્રવૃત્તિઓ (Instincts) અનુભવથી તેમનામાં થતાં પરિવર્તનો, શુદ્ધિનું સ્વરૂપ અને તેની સહજ પ્રવૃત્તિઓ પર થતી અસરો, તેમની શીખવાની દબ વગેરેનું બાળમાનસશાસ્ત્ર અધ્યયન કરે છે.

બાળમનનું સંશોધન કરવામાં નિરીક્ષણ કે પ્રયોગરીતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેના માનસિક વિકાસના અધ્યયન માટે કરવામાં આવતા પ્રયોગ માટે બાળકનું જે સ્થિતિમાં પોષણ થતું હોય તે સ્થિતિ પર અત્યધિક લક્ષ આપવામાં આવે છે. તેમના માનસિક વિકાસની અવરોધક પરિસ્થિતિની જાણકારી માટે એટલે કે તે વાસ્તવિક રીતે તેમના વિકાસની વિરોધક છે કે કેમ તેની જાણકારી માટે કોઈ વખત બાળકને એવી પ્રતિકૂળ સ્થિતિમાં મૂકવું પડે છે. પરંતુ ઉદાહરણ્ય પોષણની ન્યૂનતા બાળકના વિકાસમાં અટકાવરૂપ છે. આ બાબતના પરીક્ષણ માટે બાળકને ભૂખે મારવામાં નથી આવતું પરંતુ તેની જગાએ પશુ ઉપર પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તદુપરાંત બાળકોના વ્યવહાર પર પૂર્ણ નજર રાખી તેની નોંધ લેવામાં આવે છે. જો કે તે નોંધ એટલી બધી સચોટ નથી થઈ શકતી; કારણ કે બાળક અત્યંત ચંચળ હોય છે એટલે એના અને એટલા પ્રકારનું વર્તન કરે છે કે જેમાંથી ચોક્કસ જાણકારી નોંધ લઈ શકાય. અને તે નોંધ ઉપરથી તેમના મનનું અધ્યયન કરવામાં આવે છે. બાળમનનું અધ્યયન સ્વતંત્ર સાહચર્ય (Free association) થી પણ કરી શકાય છે. તેમની સાથે મુક્ત વાર્તાલાપ (Free talk) દ્વારા તેમની મનોવૃત્તિઓ જાણી શકાય છે.

(૨) પશુમાનસશાસ્ત્ર (Animal psychology)

પશુમાનસશાસ્ત્ર માનસશાસ્ત્રની એક શાખા છે જે પશુઓના વ્યવહારનું અધ્યયન કરે છે અને તેમના મનનું સ્વરૂપ કે સ્વભાવ જાણવાની કોશિષ કરે છે. પશુઓની સહજ પ્રતિભા કઈ છે? તે ટેવનું પરિણામ છે કે સ્વયંજનિત છે? શું પશુઓ પ્રયત્ન અને ભૂલ (Trial and error) ની પદ્ધતિથી શીખે છે કે આંતરદ્રષ્ટિ (Insight) થી વગેરેનું વિવેચન પશુમાનસશાસ્ત્ર કરે છે. પશુમાનસશાસ્ત્રના ખાસ વિષયો પશુઓની સહજ ક્રિયાઓ (Instincts) અને તેમના શીખવાના પ્રકાર છે. આ શાસ્ત્રનું અધ્યયન પશુઓના મનના જ્ઞાન માટે કરવામાં આવે છે તથા તેનું અધ્યયન પ્રકૃતિસ્થ પ્રૌઢ માનવ માનસશાસ્ત્રને માટે પણ કરવામાં આવે છે. કારણ કે પ્રૌઢ માનવ માનસશાસ્ત્રની એવી કેટલીક બાબતો છે જે પશુ મનોવિજ્ઞાનથી સારી અને સરળ રીતે સમજી શકાય તેમ છે. માનવોની પણ સહજ ક્રિયાઓ છે પરંતુ તે એટલી બધી જટિલ બની ગઈ છે અને એટલી બૌદ્ધિક બની ગઈ છે જેનું માનવસ્તર પ્રમાણે એટલે કે મનુષ્યજીવનની દૃષ્ટિથી તેમનું અધ્યયન અશક્ય તો નહિ જ પરંતુ અત્યંત કઠિન બની ગયું છે. એ સહજ ક્રિયાઓનું અધ્યયન પશુઓ ઉપરથી અધિક સરળ રીતે થઈ શકે છે. પશુ માનસશાસ્ત્રને તુલનાત્મક (Comparative) માનસશાસ્ત્ર પણ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તે માનવમનની પશુજીવનની નિમ્નતર ક્રિયાઓ અને વ્યવહાર સાથે તુલના કરે છે. પશુમાનસશાસ્ત્રનું અધ્યયન આપણા મનના વિકાસના અધ્યયનમાં મદદ કરે છે. તદઉપરાંત તે મનની જટિલતાના વિકાસનું અધ્યયન કરવામાં મદદ કરે છે.

આપણે પશુઓના વ્યવહારનું વિલિન્ન સ્થિતિઓમાં નિરીક્ષણ કરીએ છીએ. તથા નિયંત્રિત સંજોગોમાં તેના વ્યવહારનું નિરીક્ષણ કરીએ છીએ. આ પશુમતના સંશોધનમાં નિરીક્ષણ અને પ્રયોગ બન્ને પદ્ધતિઓ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

(૩) વ્યક્તિમાનસશાસ્ત્ર (Individual Psychology)

વ્યક્તિમાનસશાસ્ત્ર વિલિન્ન વ્યક્તિઓની વ્યક્તિગત વિલક્ષણતાઓનું સંશોધન કરે છે. એ સર્વાવિદિત છે કે દરેક વ્યક્તિ એકબીજાથી ઘણી રીતે વિલિન્ન હોય છે, જ્યાં સુધી મનથી સંબંધ છે. ઉદાહરણાર્થે કેટલાક લોકો નજરે જોયેલું વધારે યાદ રાખી શકે છે, કેટલાક સાંભળેલું, કેટલાક સંગીતના શોખીન હોય છે જ્યારે કેટલાકને સંગીત પ્રત્યે તિરસ્કાર, કેટલાક શાન્ત મિનન હોય છે જ્યારે કેટલાક ગરમ મિનનવાળા, કેટલાક કુર્મશી "

કેટલાક વિચારશીલ હોય છે. આ પ્રમાણેનાં વ્યક્તિગત લક્ષણોનું અધ્યયન વ્યક્તિમાનસશાસ્ત્ર કરે છે. યુંગ (Jung) વ્યક્તિઓના બે પ્રકાર બતાવે છે. પ્રથમ અંતર્મુખી વૃત્તિવાળા (Introvert) કે જેમનો જીવનપ્રવાહ આંતરિક હોય છે. તેમની જીવનશક્તિ આંતરિક હોય છે. જેમકે કવિ, યોગી, દાર્શનિક વગેરે અંતર્મુખી વૃત્તિવાળા હોય છે. દ્વિતીય, બહિર્મુખી વૃત્તિવાળા (Extrovert) જેમની જીવનશક્તિનો પ્રવાહ બહાર પ્રવાહિત હોય છે. કર્મશીલ વ્યક્તિઓ બહિર્મુખી વૃત્તિવાળી હોય છે. આ પ્રમાણે વ્યક્તિમાનસશાસ્ત્ર વ્યક્તિગત લક્ષણોનું અધ્યયન કરે છે.

વૈભિન્ન માનસશાસ્ત્ર વ્યક્તિમાનસશાસ્ત્રથી ઘણી બાબતોમાં ભળતું છે. વ્યક્તિમાનસશાસ્ત્ર વ્યક્તિગત વિલક્ષણતાઓનું અધ્યયન કરે છે, જ્યારે વૈભિન્ન માનસશાસ્ત્ર (Differential psychology) વ્યક્તિ ભેદો ઉપરાંત અતિ તથા સામૂહિક મનનાં અંતરોનું અધ્યયન કરે છે. તે વ્યક્તિ, સમૂહ અને જાતિઓની વિલક્ષણતાઓનું સંશોધન કરે છે. યુનેગારોનાં મન સંતુલિત નહિ હોવાથી તેઓ વાતાવરણમાં પોતાનું સુસમાયોજન (well adjustment) કરી શકતા નથી. તેમનામાં કાઈ ખામીઓ હોય છે; જેવી કે તેમની આત્મનિયંત્રણશક્તિ તથા એકાગ્રતા ઓછી હોય છે. પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિના મનની વિશેષતાઓ તેને વાતાવરણમાં સુસમાયોજન કરવામાં કષ્ટદાયક બને છે. વૈભિન્ન માનસશાસ્ત્ર આ રીતની મનોગત વિશેષતાઓનું અધ્યયન કરે છે.

•(૪) સમાજમાનસશાસ્ત્ર (Social psychology)

સમાજમાનસશાસ્ત્ર સામાજિક કે સામૂહિક મનનું અધ્યયન કરે છે. તે જનસમૂહ તથા સામાજિક સમૂહોનું તેમના નિર્માણકર્તા માનવોના ગુણોથી અલગ અનુસંધાન કરે છે. તે સાધારણ ઝુંડ (crowd) સંવેગપ્રેરિત વ્યક્તિઓના સમૂહ (Mob) તથા વિવેકી માનવસમૂહ (Deliberative group) મનોવૃત્તિઓનું અધ્યયન કરે છે તથા તેમનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોનું સંશોધન કરે છે. તે સામૂહિક મન કે જે વ્યક્તિગત મનથી પૃથક્ હોય છે તેનું અધ્યયન કરે છે. સમાજમાનસશાસ્ત્ર લોકોની ભાષાઓ, રીતરિવાજો ધર્મો વગેરે કે જે સમાજનું નિયમન કરે છે તેને લગતા નિયમો દર્શાવે છે. તે સામૂહિક મનના વિશિષ્ટ ગુણધર્મો જેવા કે એક સંવેગપ્રેરિત ઝુંડ અવિચારી, ઉત્તરદાવીત્વહીન અને અંધ હોય છે તથા એક વિવેકશીલ વ્યક્તિઓનો સમૂહ વિચારશીલ અને શાંત હોય છે તેમનું સંશોધન અને

સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. આ રીતે સમાજમાનસશાસ્ત્ર સમુદાય કે સમાજને સંબંધિત માનસશાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરે છે.

માનસશાસ્ત્રની એક શાખા છે જેને લોકમાનસશાસ્ત્ર (Folk psychology) કહેવામાં આવે છે. આ શાખા આદિકાલિન લોકોની મનોવૃત્તિનું અધ્યયન કરે છે. તે તેમના રીતરિવાજો, જીવન, ધર્મ વગેરેનું અધ્યયન કરે છે.

(૫) વિકાસાત્મક માનસશાસ્ત્ર (Genetic psychology)

મન વૃત્તિ અને વિકાસ પામે છે. માનસશાસ્ત્રની જે શાખા મનના વિકાસ અને વૃદ્ધિનું અધ્યયન કરે છે તેને વિકાસાત્મક માનસશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. તે વ્યક્તિના મનના વિકાસક્રમનું સંશોધન કરે છે. શરીરની જેમ મન પણ વિકાસ પામે છે. અને આ શાસ્ત્ર તેના ક્રમિક વિકાસનું અધ્યયન કરે છે. માનસશાસ્ત્રની આ શાખામાં બાળમાનસશાસ્ત્ર, કિશોરમાનસશાસ્ત્ર, પ્રૌઢ માનવશાસ્ત્ર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. માનસિક વિકાસ શારીરિક વિકાસની બરાબર હોય છે. માનસિક વિકાસ આંતરિક વિકાસ છે અને તે સમાજ સાથેના વ્યવહાર અને આદાનપ્રદાનથી થાય છે.

(૬) વિશ્લેષણાત્મક માનસશાસ્ત્ર (Analytical psychology)

વિશ્લેષણાત્મક માનસશાસ્ત્ર જટિલ માનસિક પ્રક્રિયાઓનું તેનાં વિલિન્ન તત્વોમાં વિભાજન કરી અધ્યયન કરે છે. આપણે સમાજમાં રહીએ છીએ અને વિલિન્ન મનોવૃત્તિવાળા માનવોના સંપર્કમાં આવીએ છીએ તેમના સંપર્કથી આપણે આપણા દૈનિક જીવનને ઉપયોગી વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. આ રીતે આપણે જે જ્ઞાન મેળવીએ છીએ. તે અપૂર્ણ અને અવ્યવસ્થિત છે. વિશ્લેષણાત્મક માનસશાસ્ત્ર તે જ જ્ઞાન પ્રદાન કરે છે પરંતુ તે પૂર્ણ વ્યવસ્થિત અને ક્રમબદ્ધ કરી આપે છે. આ રીતે માનસશાસ્ત્રની આ શાખા માનસિક પ્રક્રિયાઓ તેમજ અનુભવોનું વિશ્લેષણ અને વર્ગીકરણ કરી ક્રમબદ્ધ કરે છે. આ શાસ્ત્ર પોતાની સંશોધનક્રિયામાં આંતરનિરીક્ષણ, નિરીક્ષણ, અને પ્રયોગપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે.

(૭) શારીરિક માનસશાસ્ત્ર (Physiological psychology)

શરીરવિજ્ઞાન શરીરનાં વિલિન્ન અંગોનાં કાર્યોનું અધ્યયન કરે છે. શારીરિક માનસશાસ્ત્ર માનસિક પ્રક્રિયાઓ અને રસાયણિક પ્રક્રિયાઓના પરસ્પર સંબંધનું અધ્યયન કરે છે. માનસિક ક્રિયાઓ મગજ, રસાયણો અને જ્ઞાનેન્દ્રિ-

ચોની ક્રિયાઓ સાથે ધનિષ્ઠ સમપ્રતી જોડાયેલા છે અને ખરી ગીતે જોતાં તો મનના બાહ્ય જગત સાથેના સંપર્ક અને ક્રિયા-પ્રક્રિયાના સાધનો કે આપણું માનસિક જીવન શારીરિક ક્રિયાઓ ઉપર ઘણી બાબતોના આધાર સાથે છે ઉદાહરણ તરીકે, સંવેદનામા વસ્તુ જાનેન્દ્રિયો દ્વારા આપણા ઉપર ક્રિયા કરે છે અને તેની પ્રતિભિયામા આપણું બાહ્ય જગત સાથે સમાયોજન કર્મેન્દ્રિયો કે પેશીઓ દ્વારા થાય છે આ રીતે બન્ને બાબતમા આપણું માનસિક જીવન શારીરિક ક્રિયાઓથી અવનમિત છે શારીરિક માનસશાસ્ત્ર આ રીતે માનસિક પ્રક્રિયાઓથી સંબંધિત શારીરિક કે સ્નાયવિ પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે

(૮) પ્રયોગાત્મક માનસશાસ્ત્ર (Experimental psychology)

પ્રયોગાત્મક માનસશાસ્ત્રને આપણે વિશાળ અર્થમા લઈએ તો તેમા માનસશાસ્ત્રની દરેક શાખાઓનો સમાવેશ થઈ જાય કે જે સંશોધન ર્થમા પ્રયોગપદ્ધતિનું અવનવન પેલી હોય આ રીતે જોતા તો માનસશાસ્ત્રની દરેક શાખાઓનો સમાવેશ થાય કારણ અત્યારે માનસશાસ્ત્રની દરેક શાખાઓ પોતાની આમત્રી પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયોગપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે પરંતુ એવું નથી, અહીંયા તો એ અર્થ પેરાનો કે જે શાસ્ત્ર પ્રયોગશાળામા નિશ્ચિત ગિતિમા પ્રયોગ કરે છે તે જ પ્રયોગિક માનસશાસ્ત્ર પ્રયોગોની સહાયથી ગાળકા, મિશોરો, પ્રોટો, સાધારણ (Normal) અને અસાધારણ (Abnormal) વ્યક્તિઓની મનોગતિઓનું અધ્યયન કરે છે તે વિવિધ માનસિક પ્રક્રિયાનો ભેદ કરી તેના માગણા અને હેતુઓ નક્કી કરે છે, તદુપરાંત તે માનસિક પ્રક્રિયાઓ અને તેની સહગામી સ્નાયવિક ક્રિયાઓનો સંબંધ નક્કી કરે છે તે ચેતનાનું ગણાત્મક વિશ્લેષણ (Quantative analysis) પણ કરે છે

(૯) મનોભૌતિકશાસ્ત્ર (Psycho physics)

ફેચનર (Fechner) પ્રયોગાત્મક વિજ્ઞાનને મનોભૌતિકશાસ્ત્ર માનતો હતો માનસશાસ્ત્રના વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે તેમણે અમુક પદ્ધતિઓ જણાવી છે જે મનોભૌતિકશાસ્ત્રીય (Psycho physical) પદ્ધતિઓ કહેવામા આવે છે મનોભૌતિકશાસ્ત્ર માનસિક પ્રક્રિયાઓ અને ભૌતિક ઉત્તેજનો (Physical stimuli) વચ્ચે પરિમાણાત્મક સંબંધ (Quantative relation) નું અધ્યયન કરે છે ઉત્તેજના (Stimulus) અમુક નિશ્ચિત હદ સુધી જેમ જેમ અધિક તેજ થતી જાય છે તેમ તેમ સંવેદના (Sensation) પ્રબળ

ચતી જાય છે. એન્જિલ (Angell) કહે છે કે મનોભૌતિક શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ્ય છે કે એનનક્રિયાઓના ભૌતિક જગત સાથેના સંબંધને પરિમાણાત્મક સૂત્ર (Quantitative formula) કહેવું.

(૧૦) વિકૃત માનસશાસ્ત્ર (Abnormal psychology)

વિકૃત માનસશાસ્ત્ર માનસશાસ્ત્રની એ શાખા છે જે ભ્રમ, વિભ્રમ, સ્વપ્ન, મૂર્છા વગેરે સાધારણ મનની અસાધારણ ક્રિયાઓ તથા તેના અધ્યયનનો ખાસ વિષય મનની અસાધારણ અવસ્થાઓ તથા માનસિક રોગોનું અધ્યયન કરવું તે છે. તે સ્થાયી તેમજ અસ્થાયી માનસિક વિકૃતિઓનું પણ અધ્યયન કરે છે. તે માનસિક રોગોની વ્યાખ્યા કરે છે તથા તેનાં કારણોનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

(૧૧) ચિકિત્સામાનસશાસ્ત્ર (Medical psychology)

ચિકિત્સામાનસશાસ્ત્ર માનસિક રોગો અને તે થવાનાં કારણોનું અધ્યયન કરે છે. તે માનસિક રોગોની ચિકિત્સાની સ્વતંત્ર વાર્તાલાપ (Freetalks) સમોદન (Hypnotism), વિશ્રાન્તિ ચિકિત્સા (Restcure) પુનર્શિક્ષણ (Reeducation) વગેરે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓનું સૂચન કરે છે. આ પદ્ધતિઓ વિવિધ માનસિક રોગોની ચિકિત્સામાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

પહેલાં માનસિક રોગોનું કારણ શારીરિક માનવામાં આવતું હતું, પરંતુ મનોવિશ્લેષણ (Psycho analysis) પદ્ધતિથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું કે માનસિક રોગોનું કારણ શારીરિક નહિ પણ માનસિક છે. ફ્રોઇડ (Freud) નું કહેવું છે કે માનસિક રોગોનું કારણ અસાત કામલાવનાનું દમન (Repression) છે.

(૧૨) લોકમાનસશાસ્ત્ર (Folk psychology)

લોક માનસશાસ્ત્ર સમાજમાનસશાસ્ત્રનો વિભાગ છે. આ શાસ્ત્ર આદિકાલીન લોકોની મનોવૃત્તિઓનું અધ્યયન કરે છે. તે તેમના માનસિક ગુણોનું સંશોધન કરે છે. તેના ખાસ સંબંધ વિજ્ઞાન સાથે છે જે તેમના જીવનનું સ્પષ્ટ વિવેચન કરે છે. લોકમાનસશાસ્ત્ર આદિકાલીન લોકોના રીતરિવાજો, સમ્યતા, સંસ્કૃતિ વગેરેનું અધ્યયન કરે છે. આ રીતે તે સમ્યક લોકોથી દૂર એવા આદિકાલીન માનવોના મનનું અધ્યયન કરે છે.

(૧૩) શૈક્ષણિક માનસશાસ્ત્ર (Educational psychology)

શૈક્ષણિક માનસશાસ્ત્ર માનસશાસ્ત્રની એ શાખા છે જે શિક્ષણ સંબંધી

માનસશાસ્ત્રીય પ્રશ્નોની ચર્ચા કરે છે. વ્યક્તિનો વિકાસ તેના શિક્ષણ ઉપર આધારિત છે. શિક્ષણથી વ્યક્તિની શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે. આ શાસ્ત્ર તેની સ્મરણશક્તિ, જ્ઞાનગ્રહણશક્તિ વગેરેના વિકાસના નિયમો, તે શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો અને પદ્ધતિઓનું અધ્યયન કરે છે.

(૧૪) ઔદ્યોગિક માનસશાસ્ત્ર (Industrial psychology)

માનસશાસ્ત્રની આ શાખા ઉદ્યોગોને સંબંધિત વ્યક્તિઓ જેવી કે પ્રબંધકો કે વ્યવસ્થાપકો (Manager) ક્લર્કો (clerks) વગેરેનાં માનસિક લક્ષણોનું અધ્યયન કરે છે. તે ઔદ્યોગિક સંગઠનોનું પણ અધ્યયન કરે છે. ઉદ્યોગોને લગતા માનસશાસ્ત્રના સામાન્ય નિયમોને ઔદ્યોગિક વ્યવહારમાં લાગુ કરે છે.

(૧૫) તુલનાત્મક માનસશાસ્ત્ર (Comparative psychology)

તુલનાત્મક માનસશાસ્ત્ર નિમ્નતર પશુઓ તથા બાળકોના માનસિક વિકાસનું અધ્યયન કરે છે. તેને તુલનાત્મક શાસ્ત્ર એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તે માનવમનની પશુમન સાથે, પ્રૌઢના મનની બાળકના મનની સાથે તુલના કરે છે. તેથી તેમાં બાળમાનસશાસ્ત્ર, વિકૃતમાનસશાસ્ત્ર, સમાજ માનસશાસ્ત્ર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ સમયે આ શાસ્ત્ર ઘણી જ પ્રગતિ કરી છે. અત્યારે પશુમનનું અધ્યયન ઘણા રસપૂર્વક કરવામાં આવે છે. જેથી માનવમનની સ્થિતિ અને વિકાસ ઉપર પ્રકાશ પાડી શકાય.

(૧૬) વ્યાપારી માનસશાસ્ત્ર (Commercial Psychology)

આ શાસ્ત્ર વ્યાપારસંબંધી માનસશાસ્ત્રીય દરેક સમસ્યાઓનું અધ્યયન કરે છે. તે વસ્તુઓના ક્રય-વિક્રય કળાને લગતી માનસશાસ્ત્રીય બાબતોનું સંશોધન કરે છે અને તે કળાના આવશ્યક નિયમો બનાવે છે. તે માનસશાસ્ત્રના સામાન્ય નિયમો વ્યાપારના વ્યાવહારિક પ્રશ્નો પર લાગુ કરે છે.

(૧૭) કાનુની માનસશાસ્ત્ર (Legal psychology)

આ શાસ્ત્ર કાયદાઓથી સંબંધ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ એટલે કે ન્યાયાધીશો, વકીલો, સાક્ષીઓ વગેરેનાં મનનાં વિશિષ્ટ તેમજ સામાન્ય લક્ષણોનું અધ્યયન કરે છે. તે અપરાધીઓની મનોવૃત્તિઓનું પણ અધ્યયન કરે છે તથા પોતાના સિદ્ધાન્તો કાયદાની કાર્યવાહીમાં લાગુ કરે છે.

પ્રકરણ ૩

માનસશાસ્ત્રનો અન્યશાસ્ત્રો સાથે સંબંધ

(૧) શાસ્ત્રોમાં માનસશાસ્ત્રનું સ્થાન (The place of psychology among sciences)

દરેક વિજ્ઞાન જ્ઞાનની કેઈ એક શાખા લઈ અભ્યાસ કરે છે. અને તે પોતાના ક્ષેત્રમાં આવતી બાબતોનું જ અધ્યયન કરે છે. તે પોતાના પ્રદેશના વિલિન બનાવે અને બાબતોનો કાર્યકારણ સંબંધ નક્કી કરે છે. આવશ્યકતાનુસાર તેઓ પરિકલ્પના (Hypothesis) નું નિર્માણ કરી અધ્યયન શરૂ રાખે છે.

વિજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે: કુદરતી કે વિધાયક વિજ્ઞાન (Natural or positive) તથા આદર્શદર્શક (Normative) વિજ્ઞાન પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનમાં વસ્તુની વાસ્તવિકતા છે તેનું જ અધ્યયન કરે છે. એટલે કે તેનો સંબંધ 'છે' (is) સાથે છે. તે જો 'છે' તેનું જ અધ્યયન કરે છે. તેનો 'જોઈએ' (Ought) સાથે કોઈ સંબંધ નથી. જેવી રીતે રસાયનશાસ્ત્ર પાણી છે, તે શાનું બનેલું છે, તેનાં તરવે શું છે. વગેરે બાબતોનું અધ્યયન કરે છે, તેવી જ રીતે ભૌતિકશાસ્ત્ર ઉષ્ણતા, પ્રકાશ એ શું છે તેનાં કાર્યો અને કારણોનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. તેવી જ રીતે માનસશાસ્ત્ર પણ એક પ્રાકૃતિક શાસ્ત્ર છે તે મનના ધર્મોનું અધ્યયન કરે છે. તે આપણને બતાવે છે કે માનસિક પ્રક્રિયાઓ, મનોવૃત્તિઓ, એટલે કે સંવેદના (Sensation), વિચાર (Thought), કલ્પના (Imagination) આદિ શું છે, તે કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે વગેરેનું અધ્યયન કરે છે, તે મનોબ્યાપારોનું વાસ્તવિક ક્રમે અધ્યયન કરે છે. આદર્શદર્શક શાસ્ત્રોનો સંબંધ 'જોઈએ' (Ought) સાથે હોય છે. તે વસ્તુની વાસ્તવિકતા જો છે તેનું અધ્યયન નથી કરતા પરંતુ આ પ્રમાણે હોવું જોઈએ એમ માને છે. તર્કશાસ્ત્ર (Logic) બતાવે છે કે આપણે કેવી રીતે વિચાર કરવા જોઈએ. તેવી જ રીતે નીતિશાસ્ત્ર (Ethics) બતાવે છે કે મનુષ્યનો ઉદ્દેશ્ય શું હોવો જોઈએ, તેણે કલ્પના કેવી કરવી જોઈએ વગેરે બાબતોનું અધ્યયન કરે છે. આ પ્રમાણે આદર્શદર્શક શાસ્ત્રો આપણા આદર્શો કેવા હોવા જોઈએ તે બતાવે છે.

માનસશાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાનનો ભાગ ગણવામાં આવતું નથી તે એક પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન છે. તે માનસિક પ્રક્રિયાઓ તથા તેની સહગામી શારીરિક પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે. તે મનનું શાસ્ત્ર છે. તેને વ્યવહાર અને અનુભવ શાસ્ત્ર પણ કહેવામાં આવે છે. અન્ય પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોની જેમ તે પોતાના અધ્યયનની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવા માટે તથા નિયમો બનાવવા માટે નિરીક્ષણ પ્રયોગ વગેરે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે. તેની આંતરદર્શન પદ્ધતિ એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે.

(૨) માનસશાસ્ત્ર અને શરીરશાસ્ત્ર (Psychology and physiology)

મનનો શરીર સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે અને એમ કહીએ કે તે તેના ઉપર આધારિત છે તોપણ અપોગ્ય ન ગણાય. માનસિક પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન સંબંધિત શારીરિક પ્રક્રિયાઓ પ્રત્યે નિર્લંકા બની થઈ શકતું નથી. આ માનસશાસ્ત્ર કે જે ફક્ત વર્ણનાત્મક જ નહિ પણ વિવેચનાત્મક પણ છે માનસિક પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન શારીરિક તેમજ સ્નાયવિક પ્રક્રિયાઓ (Nerves) ને લક્ષમાં રાખીને જ કરે છે સ્નાયુતંત્ર (Nervous system) મનોવ્યાપારોનાં કારણો તો નથી બતાવતું પરંતુ તેમનું સ્પષ્ટીકરણ કરે માનસશાસ્ત્ર માનસિક પ્રક્રિયાઓ સાથે સંબંધ ન ધરાવતી હોય તેવી શારીરિક પ્રક્રિયાઓ (Physiological processes) નું અધ્યયન કરતું નથી. શરીરશાસ્ત્ર શરીરનાં દરેક અંગોની પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે. માનસશાસ્ત્રને માનસિક પ્રક્રિયાઓની સહગામી શારીરિક પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન અવશ્યક છે અને તેના માટે તે શરીરશાસ્ત્રનું અવલંબન લે છે. આ રીતે માનસશાસ્ત્ર અને શરીરશાસ્ત્રનો સંબંધ અત્યંત ધનિષ્ઠ છે.

ફેટવાક માનસશાસ્ત્રીઓ શરીરશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રના બેદને માનતા નથી. તેમનું કહેવું છે કે માનસિક પ્રક્રિયાઓ (Psychics) અને સ્નાયવિક પ્રક્રિયાઓ (Neuroses) બંને નજીકના સમંધમાં છે એટલે કે પ્રત્યેક માનસિક પ્રક્રિયાની સાથે સાથે સ્નાયવિક પ્રક્રિયા થાય છે. તેમનું આ કથન યથાર્થ નથી કારણ કે મનની ચેતના (Consciousness) ની મગજ (Brain) કે પુષ્પના કરી અનુચિત છે. બન્ને શાસ્ત્રો સ્નાયવિક પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે પરંતુ તેમનાં દરિયિંદુ લિન્ન છે. શરીર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી સ્નાયુતંત્રના અધ્યયન માટે તેની ક્રિયાને સંબંધિત અનુભવો માટે તે અનુભવનાં તથ્યોની મર્યાદા છે. કાગ્જુકે તે સ્નાયવિક પ્રક્રિયાઓ પર પ્રકાશ પાડે છે. માનસશાસ્ત્રની આ

સામયિક લેવામાં આવે છે. આ રીતે માનસશાસ્ત્રી અનુભવોનું અધ્યયન કરતી વખતે શરીરશાસ્ત્રનો પણ સામયિક આધાર લે છે. જોયી માનસશાસ્ત્ર અને શરીરશાસ્ત્ર અત્યંત નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે, એમ કહી શકીએ પરંતુ તે એક છે એમ ન કહી શકાય.

(૩) માનસશાસ્ત્ર અને ભૌતિકશાસ્ત્ર (Psychology and physical science)

માનસશાસ્ત્ર મન સાથે સંબંધ ધરાવતાં ચેતના, જ્ઞાન વગેરે મનનાં સ્વરૂપોનું અધ્યયન કરે છે. તે મન અને વ્યવહારનું શાસ્ત્ર છે. તે વ્યક્તિમત્ત અનુભવોનું અધ્યયન કરે છે. માનસશાસ્ત્ર માનસિક પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે અને જ્ઞાન, વેદના, સંકલ્પ વગેરેની વ્યાખ્યા કરવા તથા નિયમોનું નિર્માણ કરવા તેને સંબંધિત ભૌતિક વસ્તુઓના જ્ઞાન માટે ભૌતિક વિજ્ઞાનનું અવશ્ય- જન લે છે. જન્ને વિજ્ઞાન ભૌતિક વસ્તુઓનું અધ્યયન કરે છે, પરંતુ તેનાં તત્કાલિન એ જ છે કે ભૌતિકશાસ્ત્ર વસ્તુઓનું અધ્યયન વ્યક્તિમત્ત મન (Individual mind) નો સંબંધ રાખીને કરતું નથી જ્યારે માનસશાસ્ત્ર ભૌતિક વસ્તુઓના પૈથિક મન સાથેના સંબંધનું અધ્યયન કરે છે. માનસ- ભૌતિક વસ્તુઓના અધ્યયનનું કારણ એ જ કે માનસિક પ્રક્રિયાઓની પૃષ્ઠ વ્યાખ્યા તેમની ભૌતિક વસ્તુઓ તરફ નિર્વહ રહી થઇ શકતી નથી. માન- શાસ્ત્રનો ખાસ અધ્યયનવિષય માનસિક પ્રક્રિયાઓ છે. તે ભૌતિક વસ્તુઓ પરોક્ષ રીતે અધ્યયન કરે છે. માનસશાસ્ત્ર વ્યવહાર અને અનુભવનું શાસ્ત્ર તે વ્યવહારની વ્યાખ્યા બનાવવામાં ભૌતિકશાસ્ત્રની મદદ લે છે કારણ ભૌતિકશાસ્ત્ર ભૌતિક વાતાવરણનાં સ્વરૂપોનું વિવેચન કરે છે, વ્યક્તિની માનસિક પ્રક્રિયાઓ વાતાવરણ ઉપર પ્રક્રિયા કરી વ્યવહારમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ રીતે માનસશાસ્ત્ર અને ભૌતિકશાસ્ત્રનો સંબંધ નિકટનો છે.

(૪) માનસશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર (Psychology and Ethics)

માનસશાસ્ત્ર જ્ઞાન વેદના આદિ પ્રત્યેક માનસિક પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે. જ્યારે નીતિશાસ્ત્ર ઈકા સંકલ્પનું અધ્યયન કરે છે. આ રીતે નીતિશાસ્ત્ર કરનાં માનસશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત છે. નીતિશાસ્ત્ર એક આદર્શ- કે નિયામક (Normative) વિજ્ઞાન છે. માનસશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર સંકલ્પોનું અધ્યયન કરે છે પરંતુ અધ્યયનનાં દષ્ટિબિંદુ બિન્ન છે. માનસશાસ્ત્ર સંકલ્પો કેવી રીતે કરવામાં આવે છે તેનું અધ્યયન કરે છે, જ્યારે નીતિશાસ્ત્ર સંકલ્પો કેવા કરવા જોઈએ તેનું વિવેચન કરે છે. તદુપરાંત મન

કલ્પનાની વાસ્તવિક પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે. તેની યોગ્યોગ્યતાનો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય માનસશાસ્ત્રનું નથી. ક્રિયાની યોગ્યોગ્યતા, તથા સારાનરસા પણાનું અધ્યયન નીતિશાસ્ત્ર કરે છે. આ પ્રમાણે માનસશાસ્ત્ર વાસ્તવિક તથા (Real facts) નું શાસ્ત્ર છે અને નીતિશાસ્ત્ર આદર્શ (Ideal)નું શાસ્ત્ર છે. માનસશાસ્ત્ર એક પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનના રૂપમાં સર્વ માનસિક પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન કરી સૈદ્ધાન્તિક (Theoretical) જ્ઞાન પ્રદાન કરે છે. નીતિશાસ્ત્ર નૈતિક જીવન જીવવા માટે આદર્શોનું જ્ઞાન પ્રદાન કરે છે.

(૫) માનસશાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્ર (Psychology and Logic)

માનસશાસ્ત્ર મનનું પ્રાકૃતિક કે વિધાયક (Positive) શાસ્ત્ર છે. તર્કશાસ્ત્ર એક નિયામક કે આદર્શદર્શક (Normative) વિજ્ઞાન છે જે વિચારો (Thoughts)નું અધ્યયન કરે છે. માનસશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર તર્કશાસ્ત્રના ક્ષેત્ર કરતા અધિક વિસ્તૃત છે, કારણ કે માનસશાસ્ત્ર દરેક પ્રકારની માનસિક પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે. તેનું કાર્ય મન વાસ્તવિક રીતે જ્ઞાન, વેદના, નિન્નાર, કલ્પના કેવી રીતે કરે છે તેનું અધ્યયન કરવાનું છે. માનસશાસ્ત્ર જ્ઞાન, વેદના, કલ્પના અને વિચાર કેવા કરવા જોઈએ તેનું અધ્યયન કરતું નથી. તર્કશાસ્ત્ર એક આદર્શદર્શક વિજ્ઞાનના રૂપમાં તે વિચાર, નિર્ણય, અનુમાન વગેરે કેવાં કરવાં જોઈએ તેનું અધ્યયન કરે છે.

બંને શાસ્ત્રો વિચારોનું અધ્યયન કરે છે પરંતુ તેમાં તાદાત્મ્ય (Identity) નથી. કારણ કે માનસશાસ્ત્ર વિચાર કેવી રીતે કરીએ છીએ તેનું અધ્યયન કરે છે જ્યારે તર્કશાસ્ત્ર કેવી રીતે વિચારવું જોઈએ તે બતાવે છે. આ રીતે માનસશાસ્ત્રનો સંબંધ માનસિક પ્રક્રિયાઓ સાથે છે પરંતુ તર્કશાસ્ત્રનો સંબંધ વિચારોત્પાદન સાથે છે. માનસશાસ્ત્ર નિર્ણયો (judgements) અનુમાન (Reasoning) વગેરેની એક ક્રિયા તરીકે તુલના કરે છે જ્યારે તર્કશાસ્ત્ર તેની પરિણામ તરીકે તુલના કરે છે. માનસશાસ્ત્ર બનાવે છે કે આપણે સામાન્ય રીતે કેવી રીતે વિચાર કરીએ છીએ અને તે વિચારો સત્ય અને અસત્ય એટલે કે સાચા અને ખોટા દરેક વિચારોનો સમાવેશ થાય છે; જ્યારે તર્કશાસ્ત્ર સત્યની પ્રાપ્તિ માટે કેવા વિચાર જોઈએ તે કહે છે. આ રીતે તર્કશાસ્ત્ર એક આદર્શ નક્કી કરે છે.

(૬) માનસશાસ્ત્ર અને તત્ત્વવિદ્યા (Psychology and meta physics)

એકાદ શૈક્ષણિક પહેલાં માનસશાસ્ત્રને દર્શનશાસ્ત્રનું અંગ ગણવામાં આવતું હતું પરંતુ ધીરે ધીરે તેનો વિદાસ થતાં માનસશાસ્ત્રીઓએ તેને એક સ્વતંત્ર

માનસશાસ્ત્ર તરીકે જાહેર કર્યું. માનસશાસ્ત્ર એક પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન છે. જેની રીતે તત્ત્વવિદ્યા સાથે અન્ય શાસ્ત્રોનો સંબંધ છે તેવી જ રીતે માનસશાસ્ત્રનો પણ છે. માનસશાસ્ત્ર પ્રકૃતિના અમુક નિશ્ચિત વિભાગનું જ અધ્યયન કરે છે જ્યારે તત્ત્વવિદ્યા સર્વ પ્રકૃતિનું અધ્યયન કરે છે. એટલે કે તે આત્મા, આલ્પજન અને જ્ઞાના તાર્ત્વિક સ્વરૂપનું અધ્યયન કરે છે. માનસશાસ્ત્રનો જ્ઞાન સાથે લેશમાત્ર સંબંધ નથી. માનસશાસ્ત્ર તત્ત્વવિદ્યાએ નક્કી કરવા અમુક ધારણાઓ ઉપર આધાર રાખે છે. તે મન કે આત્માની રચનાને તથા તેની વિશ્વને ઓળખવાની શક્તિને માની લઈને અધ્યયન કરે છે. માનસશાસ્ત્રની ધારણાનું પરીક્ષણ તત્ત્વવિદ્યા કરે છે. તત્ત્વવિદ્યા કોઈ માન્યતાનો સ્વીકાર કરતી નથી. તે આત્મા, જ્ઞાન, અને આત્માની વિશ્વને સમજવાની યથાર્થતા સિદ્ધ કરે છે.

જ્યારે માનસશાસ્ત્ર દર્શનશાસ્ત્રનું અંગ ગણવાના આવતું હતું ત્યારે તે દર્શનશાસ્ત્રની જેમ વિષયનું અત્યંત ઊંડે જિનરી અધ્યયન કરતું હતું. આજ માનસશાસ્ત્ર એક અનુભવમૂલક (Empirical) શાસ્ત્ર ગણવામાં આવે છે. પહેલાં તે આત્માનું સ્વરૂપ, તેનાં કાર્યો વગેરેનું અધ્યયન કરતું હતું, અત્યારે તે મન અને ચેતનાનું શાસ્ત્ર છે. તે માનસિક પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે. તેને મનની વાસ્તવિકતા સાથે એટલો સંબંધ નથી જેટલો તેની ક્રિયાઓ સાથે છે અને તેથી તે મનની વાસ્તવિકતા સોધવાનો પ્રયત્ન કરતું નથી. તે તેના અસ્તિત્વને માની લઈને અધ્યયન ચાલુ રાખે છે. તત્ત્વવિદ્યા વાસ્તવિકતાના સ્વરૂપને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તેથી તે નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે મન વાસ્તવિક છે કે કેમ. કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે આત્મા કે મનની ધારણા મિથ્યા માનસશાસ્ત્રનું અધ્યયન થઈ શકે છે, પરંતુ તે શક્ય નથી. કારણ કે માનસશાસ્ત્ર વ્યક્તિગત વ્યવહાર (Behaviour) અને અનુભવ (Experience)નું શાસ્ત્ર છે. અનુભવ અને વ્યવહાર આત્મા કે જ્ઞાના મનના હોય છે. કારણ કે જ્ઞાના મન કે આત્મા (Subject) અને યોગ્યવિષય (Object)ની પરસ્પર ક્રિયાનું ફળ અનુભવે છે અને વ્યવહાર જ્ઞાતાની વાતોવરણ પ્રતિ કરેલી પ્રતિક્રિયા છે.

ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર મનને આંતરિક અંગ (Internal organ) ગણે છે. તેમના મન પ્રમાણે મન ચેતનહીન છે અને આત્મા ચેતનમય છે. માનસશાસ્ત્ર 'મન' ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રના અર્થમાં નથી ગણતું. મનને ચેતન દ્રવ્ય સમજી માનસશાસ્ત્ર તેનું અધ્યયન કરે છે. મન જ્ઞાના, બોધના અને કર્તા છે, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, કષ્ટના વગેરે માનસિક પ્રક્રિયાઓને આપણે

અનુભવ (Experience) માનીએ છીએ. અનુભવો આચરણ કે વ્યવહાર (Behaviour) દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે.

(૭) માનસશાસ્ત્ર અને પ્રમાણુશાસ્ત્ર (Psychology and Epistemology)

પ્રમાણુશાસ્ત્ર એ જ્ઞાનનું શાસ્ત્ર છે અને તે કેટલીક બાબતોમાં માનસ શાસ્ત્ર ઉપર નિર્ભર છે. કોઈ માનસશાસ્ત્રીય નિયમો અને સત્યથી પૂર્ણ તથા અચૂત હોય તે જ્ઞાનનું તાર્કિક (Logical) સ્વરૂપ સમજી શકતો નથી. પ્રમાણુશાસ્ત્ર જેમાં જ્ઞાન સંબંધિત હોય તેવી દરેક દશાઓનું અધ્યયન કરે છે. તેનો ખાસ સંબંધ જ્ઞાનની પ્રમાણિકતા (Validity) સાથે છે. વાસ્તવિક જગતનું જ્ઞાન સંબંધિત છે કે કેમ? જ્ઞાન એ અનુભવ (Experience) છે કે હુદ્દિ (Reason)? યથાર્થ જ્ઞાનનું સાધન (Source) શું છે? જ્ઞાનના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર અને સીમા શું છે? વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચા પ્રમાણુશાસ્ત્ર કરે છે.

માનસશાસ્ત્ર જ્ઞાનનું અધ્યયન એક સત્ય (Fact)ના રૂપમાં કરે છે. પ્રમાણુશાસ્ત્ર જ્ઞાનની પ્રમાણિકતાનું સંશોધન કરે છે. પ્રમાણુશાસ્ત્ર માનસશાસ્ત્ર પર આધાર રાખે છે. લોકે (Locke) જણાવે છે કે માનસશાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત સિવાય જ્ઞાનનો કોઈ તાર્કિક સિદ્ધાન્ત નથી. તેણે પ્રમાણુશાસ્ત્રના પ્રશ્નોને માનસશાસ્ત્રીય રીતે ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

(૮) માનસશાસ્ત્ર અને સૌંદર્યશાસ્ત્ર (Psychology and aesthetics).

માનસશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર સૌંદર્યશાસ્ત્રના ક્ષેત્ર કરતાં નિસ્તૃત છે. સૌંદર્યશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર લાવનાના એક ચોક્કસ વિભાગ એટલે કે સૌંદર્યની લાવના સુધી જ મર્યાદિત છે. તે આ લાવના પાછળની માનસિક પ્રક્રિયા તરફ લક્ષ આપતું નથી છતાં તેમનો સંબંધ અવશ્ય સ્વીકારે છે. માનસશાસ્ત્ર પ્રત્યેક માનસિક પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે. સૌંદર્યશાસ્ત્ર ફક્ત સૌંદર્યની લાવનાનું અધ્યયન કરે છે.

માનસશાસ્ત્ર પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન છે. તે લાગણી કેવી રીતે થાય છે તેનું અધ્યયન કરે છે. જ્યારે સૌંદર્યશાસ્ત્ર એક આદર્શદર્શક શાસ્ત્ર છે અને તે લાગણી કે સંવેદના (સૌંદર્યની) કેવી રીતે કરવી જોઈએ તેનું અધ્યયન કરે છે. માનસશાસ્ત્ર મુંદર વસ્તુના દર્શન સમયે થતી માનસિક ક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે. માનસિક ચાત્રમાં મુંદરતાનું મુલ્યાંકન વ્યક્તિગત તત્ત્વ ગણાય છે. આથી સૌંદર્યશાસ્ત્રનું કાર્ય વસ્તુ વાસ્તવિક રીતે મુંદર છે કે કેમ અને તે

દરેકને સુંદર લાગશે કે કેમ તેનો વિચાર કરવાનું છે. સ્થાવિરતા કયન છે કે માનસશાસ્ત્રને સુંદરતા અને કુરૂપતા વચ્ચેના બેદ સાથે કોઈ સંબંધ નથી, તે ફક્ત વસ્તુઓ ખરેખર કેવી રીતે સુંદર અને અસુંદર દેખાય છે તેનો જ તપાસ કરે છે. તેનો એ પ્રશ્નો સાથે કોઈ સંબંધ નથી કે જે સુંદર દેખાય છે તે ખરેખર સુંદર છે કે સુંદરતા અને કુરૂપતા વચ્ચે શો બેદ છે.

(૯) માનસશાસ્ત્ર અને જીવશાસ્ત્ર (Psychology and Biology)

વોટસન (Watson) અને અન્ય વ્યવહારવાદી વૈજ્ઞાનિકો માનસ-શાસ્ત્રને જીવિત પ્રાણીઓના વ્યવહારનું શાસ્ત્ર માને છે તેઓ માનસિક પ્રક્રિયાઓ અને મનને મહત્ત્વ આપતા નથી અને તેથી આંતરદર્શન (Introspection) પદ્ધતિનો અસ્વીકાર કરે છે. તેઓ જીવ અને તેનો વ્યવહાર એટલે કે વાતાવરણ ઉપર તેની પ્રતિક્રિયાઓને અધિક મહત્ત્વ આપે છે. તેઓ માનસશાસ્ત્રને ફક્ત ઉત્તેજના અને પ્રતિક્રિયા (Stimulus-Response) પર આધારિત કરવા માગે છે. પરંતુ તે અનુચિત છે. વ્યવહાર અનુભવનું બાહ્ય પ્રકાશન છે. મનોદશિઓ (Mental modes) મનની પ્રક્રિયાઓ (Processes) છે. જેનું બાહ્ય પ્રકાશન આવરણ છે. આથી માનસ-શાસ્ત્ર ફક્ત શારીરિક વ્યવહારનું શાસ્ત્ર નથી પરંતુ અનુભવનું પણ શાસ્ત્ર છે.

મનનો શરીર માથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. જેથી શારીરિક ક્રિયાઓ પ્રતિ નિર્લક્ષ બની માનસિક પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન કરી શકાતું નથી. મન કોર્ટેક્સ (Executors) અને પેશીઓ દ્વારા વાતાવરણ પ્રતિ ક્રિયા કરે છે. વાતાવરણ (Environment) રાનેન્ડ્રિયો (Receptors) દ્વારા મન ઉપર ક્રિયા કરે છે. આ રીતે શારીરિક પ્રક્રિયાઓ માનસિક પ્રક્રિયાઓના ધનિષ્ઠ સંબંધમાં છે. માનસિક પ્રક્રિયાઓને તથા શારીરિક પ્રક્રિયાઓને જીવન આપારો સમજે છે. તે વ્યક્તિનું વાતાવરણ સાથે શ્રેષ્ઠ સમાયોજન (Adjustment)નું સાધન છે. કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓનો મન છે કે જન્મજન્ય પ્રતિક્રિયાઓ જીવનું વાતાવરણ સાથે સમાયોજન કરવામાં અસફળ રહે છે અને વિકસિત માનસિક પ્રક્રિયાઓ જીવનું જટિલ વાતાવરણમાં પણ પ્રભાવપૂર્ણ અને શ્રેષ્ઠ સમાયોજન કરી શકે છે.

વિભિન્ન માનસિક પ્રક્રિયાઓની જૈવિક ઉપયોગિતા પણ છે, જેમકે રમ્ભિદ્વારા વર્તમાન તેમજ ભવિષ્યની દરેક પરિસ્થિતિઓમાં સમાયોજન કરી શકે છે. આ રીતે મનોદશિઓ વ્યક્તિનું વાતાવરણ સાથે સમાયોજનનું સાધન છે.

(૧૦) માનસશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર (Psychology and Sociology)

સમાજશાસ્ત્ર સમાજની રૂપરેખા, વિકાસ અને તેના સ્વભાવનું અધ્યયન કરે છે. તે મનુષ્યોની નિમ્નતર અવસ્થાથી ઉચ્ચતર અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ સુધીનું તેના વિકાસક્રમનું અધ્યયન કરે છે. સમાજના લોકોની ભાષા, ટેવો, રીતરિવાજો, સંસ્થાઓ વગેરેનું અશ્રીય પદ્ધતિથી સંશોધન કરે છે. માનસશાસ્ત્ર વાતાવરણ સાથે સંબંધ ધરાવતી વ્યક્તિના મનનું અધ્યયન કરે છે. વાતાવરણના બે પ્રકાર છે. ભૌતિક વાતાવરણ (Physical environment) અને સામાજિક વાતાવરણ (Social environment) પ્રકાર, ધનિ, ઠંડી, ગરમી વગેરેનો ભૌતિક વાતાવરણમાં સમાવેશ થાય છે. તથા માતાપિતા, મિત્ર તથા અન્ય સર્વે મનુષ્યોનો સામાજિક વાતાવરણમાં સમાવેશ થાય છે. વ્યક્તિનો વિકાસ સમાજ સાથેની ક્રિયા પ્રતિક્રિયાથી થાય છે આ રીતે માનસશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે.

સમાજ માનસશાસ્ત્ર (Social psychology) સામૂહિક મનનું અધ્યયન કરે છે. તે સાધારણ ટોળું (Crowd) તથા વિવેકશીલ સમૂહ (Deliberative group)ના વ્યવહારનું અધ્યયન કરે છે. અને તેમનાં મનની વિવક્ષણતાઓની તપાસ કરે છે. તે સામાજિક સંગઠનોના માનસશાસ્ત્રીય નિયમોનું અધ્યયન કરે છે. વ્યક્તિગત મન (Individual mind)નું આચરણ કે વ્યવહાર સામૂહિક મન (Group mind)ના આચરણ કરતાં ભિન્ન હોય છે એક વ્યક્તિ વિચારશીલ અને ઉત્તરદાનિયયુક્ત (Responsible) હોય છે જ્યારે એક સમૂહ કે બીજા વિચારયુક્ત હોતી નથી. માનસશાસ્ત્ર આ ગતિ દરેક પ્રકારના મનોનું અધ્યયન કરે છે અને તેમના વ્યવહારના અધ્યયન માટે વાતાવરણની આવશ્યક બાબનો સમાજશાસ્ત્ર પૂરી પાડે છે. સમાજશાસ્ત્ર સામાજિક સંસ્થાઓ અને સંગઠનોનું અધ્યયન કરે છે.

(૧૧) માનસશાસ્ત્ર અને શિક્ષણશાસ્ત્ર (Psychology and Education)

શિક્ષણશાસ્ત્ર એક આદર્શદર્શક (Normative) વિજ્ઞાન છે. તે શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યોનું નિર્ધારણ કરે છે. તે શિક્ષાર્થીની શક્તિઓનો વિકાસ અને સમાજને ઉપયોગી તથા પોતાની જાનને સુસમાયોજિત (well adjusted) કરી શકે તેના ચારિત્ર્યનું ધક્કર કરવાનું સુયોગ્ય જ્ઞાન આપે છે. શિક્ષણ વ્યક્તિનો માનસિક વિકાસ કરવાનું અને તેના વ્યવહારનું નિયંત્રણ અને ઉચિત પરિવર્તન કરીતેનું સામાજિક વાતાવરણમાં સમાયોજન કરવાનું સાધન

છે. શિક્ષણજ્ઞા જ્યાં સુધી માનસનું નિયંત્રણ કરતો નિયમોનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી શિક્ષકને સારી સફળતા અપાવી શકતી નથી. જેથી શિક્ષણશાસ્ત્રે માનસશાસ્ત્રનો આધાર લેવો આવશ્યક છે શિક્ષણ માનસશાસ્ત્ર (Educational psychology) સામાન્ય માનસિક નિયમો શિક્ષણની વ્યવહારિક જરૂરિયાતોમાં લાગુ કરે છે તે શિક્ષણને માનસશાસ્ત્રીય રીતે વ્યવસ્થિત બનાવે છે શિક્ષણમાં અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થી એમ બે વ્યક્તિ હોય છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીની જ્ઞાનપ્રદશુશક્તિ તથા અન્ય આવશ્યક બાબતો ધ્યાનમાં લીધા સિવાય શિક્ષણ આપે છે તો તે સારી સફળતા મેળવી શકતા નથી, કારણ કે મનુષ્યની વિભિન્ન અવસ્થાઓમાં વિભિન્ન લક્ષણો હોય છે. શિક્ષક તેના લક્ષણો તથા વર્તન વગેરે બાબતોમાં પૂર્ણતયા જાણ હોવા આવશ્યક છે શિક્ષકે વિદ્યાર્થીની નય, પ્રદશુશક્તિ તથા તેની વિભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ વગેરે લક્ષ્યમાં રાખીને જોઈએ તુરંત માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ કરવામાં સહાયક એવા માનસશાસ્ત્રીય નિયમોનો પણ સંબંધિત હોય તે રીતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીની ધૃતિ, કલ્પના, વિચાર અને માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ થાય

શિક્ષણશાસ્ત્રી (Educationalist) ને માનસશાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે માનસશાસ્ત્ર બાળકોની જન્મજન શક્તિઓ તેના માનસિક વિકાસના નિયમો, વાતાવરણની તેના ઉપર થતી અસરો અને તેના ચારિત્ર્ય વિગેરેનું જ્ઞાન આપે છે વ્યક્તિનો અન્ય વ્યક્તિપર પ્રભાવ કેવી રીતે પડે છે, સામૂહિક જીવન વ્યક્તિને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે તથા જ્ઞાનનું સામૂહિક જીવન વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્યનિર્માણમાં શો લાભ લગવે છે વગેરે બાબતોનું જ્ઞાન આપી શિક્ષણશાસ્ત્રીને ધણી જ મદદ કરે છે શિક્ષણશાસ્ત્રનો માનસશાસ્ત્ર સાથે નિકટતમ સંબંધ છે અત્યારે સરકારી દરોમાં વિદ્યાર્થીએની બુદ્ધિ (Intelligence), વ્યક્તિત્વ (Personality) તથા શક્તિઓનું ધ્યાન પૂર્વક અધ્યયન કરવામાં આવે છે અને તેના આધારે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે નિર્મળ માનસશાસ્ત્ર (Abnormal psychology) ના વિષયે શિક્ષણશાસ્ત્રને ધણી જ મદદ કરી છે યુનેસ્કો, નમના મંજૂરના માળખે તથા અન્ય એવા માળખેને શ્રેષ્ઠ કેળવણી આપવામાં આવે છે કે તેઓ સરકારી નાગરિક (Citizens) બની શકે છે આ રીતે શિક્ષણશાસ્ત્ર માનસશાસ્ત્ર ઉપર અધાર મળે છે

પ્રકરણ ૪

સ્નાયુતંત્ર

(૧) મન અને શરીરનો સંબંધ (Relation of mind and body)

મન અને શરીર વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે તે બાબતોમાં વિભિન્ન મત છે. તેનો સંબંધ દર્શાવવા માટે ધણા માનસશાસ્ત્રીઓએ વિભિન્ન સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમાંના આંતરક્રિયાવાદનો સિદ્ધાન્ત અને સમાંતરવાદનો સિદ્ધાન્ત મુખ્ય છે.

આંતરક્રિયાવાદ (Interactionism) માં માનનારાનો મત છે કે મન અને શરીર વચ્ચે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. તેઓ બંને પરસ્પર કાર્યકારણ સંબંધ ધરાવે છે. માનસિક પ્રક્રિયાઓ શારીરિક પ્રક્રિયાઓને પ્રભાવિત કરે છે અને તેવી રીતે શારીરિક ક્રિયાઓ માનસિક પ્રક્રિયાઓને પ્રભાવિત કરે છે. એટલે કે માનસિક ક્રિયા શારીરિક ક્રિયાનું કારણ હોઈ શકે છે તેવી રીતે શારીરિક ક્રિયા માનસિક ક્રિયાનું કારણ હોઈ શકે. એ સામાન્ય બાબતનો આપણે પ્રતિદિન અનુભવ કરીએ છીએ. ઉદાહરણાર્થ આપણે હસીએ છીએ કેમકે આપણે આનંદિત છીએ; આપણે રડીએ છીએ કેમકે આપણે દુઃખી કે દિવંગીર છીએ. આ પ્રમાણેની મન અને શરીરની પરસ્પર ક્રિયાઓનો આપણે અનુભવ કરીએ છીએ. આ સિદ્ધાન્ત યોગ્ય નથી, કારણ કે મન અને શરીર બંનેનું માનસશાસ્ત્ર અને શરીરશાસ્ત્રનું વિષય વસ્તુ છે. તેમના અધ્યયનના માર્ગ ભુગ્મ ભુદા છે. મન અને શરીર પરસ્પર પ્રભાવિત ન કરી શકે કારણ કે તે ભિન્ન કે એકબીજાથી સ્વતંત્ર નથી. ત્યારબાદ સમાન્તરવાદના સિદ્ધાન્ત (Theory of parallelism) નું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. આ સિદ્ધાન્ત આંતરક્રિયાવાદના સિદ્ધાન્તની સ્તુતિઓ દૂર કરે છે. આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આપણા જીવનના બંને પ્રવાહો એકબીજાથી સ્વતંત્ર રીતે સમાન્તરે વહે છે. એટલે શારીરિક ક્રિયાઓ તથા માનસિક ક્રિયાઓ કે જેમના કાર્ય-કારણ સંબંધની સાંકળ તેમના પોતાનામાં જ રહેલી છે તેવી બંને ક્રિયાઓ એકબીજાથી સ્વતંત્ર છે. ઉત્તેજના (Stimulus) થી પ્રતિક્રિયા (Response) તરફ આવે છે. શારીરિક પ્રક્રિયાઓ અને માનસિક પ્રક્રિયાઓ વચ્ચે કોઈપણ જોડાણ નથી.

કાર્યકારણ સંબંધ નથી જેથી શારીરિક ક્રિયાથી માનસિક ક્રિયાનો ઉદ્ભવ થતો નથી તેમજ માનસિક ક્રિયાથી શારીરિક ક્રિયાનો ઉદ્ભવ થતો નથી.

માનસશાસ્ત્રીઓમાંથી મન અને શરીરનો ચોક્કસ સંબંધ બતાવતો આ એમાંથી એક પણ સિદ્ધાન્ત નથી એમ જણાવે છે. માનસિક અને શારીરિક ક્રિયાઓમાં અમુક સમાન્તર અવસ્થ છે પરંતુ તેમનું પૂર્ણતયા સ્પષ્ટીકરણ કોઈ અનુભવમૂલક સાબીતિથી કરવામાં આવ્યું નથી. તેને પરિકલ્પનિક (Hypothetical) સૂત્રોથી પણ સમજાવી શકાય તેમ નથી. આ રીતે આ સિદ્ધાન્ત મન અને શરીરનો સંબંધ એકદમ બેદ્યુક્ત હોય તેમ જણાવે છે. માનસશાસ્ત્ર આવા કલ્પના પર રચાયેલા સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરતું નથી. આંતરક્રિયાવાદનો સિદ્ધાન્ત (Theory of interactionism) સમાન્તરવાદના સિદ્ધાન્ત કરતાં થોડું ઘણું અંશે સ્વીકારવાયોગ્ય માની શકાય; કારણ કે સિદ્ધાન્તની ચોક્કસ સાબીતિઓ મળે છે અને અનુભવસિદ્ધ છે. આ રીતે આપણે જોયું કે મન અને શરીર વચ્ચે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. દરે આપણે તેના સાક્ષીઓ પણ જોઈએ.

સામાન્ય નિરીક્ષણથી આપણે એ જાણીએ છીએ કે બાહ્ય વસ્તુઓ કે ઉત્તેજનાઓ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મારફત મનમાં સંવેદનાઓને જન્માવે છે. આપણે જ્ઞાનેન્દ્રિયો કે જેને બાહ્ય વસ્તુઓના ગુણોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે તેનાથી બાહ્ય વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવીએ છીએ. આંખથી પ્રકાશ અને અન્ય વસ્તુઓ જોઈએ છીએ, શ્રવણેન્દ્રિયથી અવાજ ગ્રહણ કરીએ છીએ, ઘ્રાણેન્દ્રિયથી સુગંધ, દુર્ગંધ જાણી શકીએ છીએ, સ્વાદેન્દ્રિયથી સ્વાદ જાણીએ છીએ અને સ્પર્શેન્દ્રિયથી ઠંડી, ગરમીનો અનુભવ સ્પર્શીએ છીએ. આ રીતે જ્ઞાનેન્દ્રિયો બાહ્ય વસ્તુઓને મન પર કાર્ય કરવા માટેનાં પ્રવેશદ્વારો છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા બાહ્ય વસ્તુઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. જેવી રીતે બાહ્ય વસ્તુઓ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મારફત મન ઉપર કાર્ય કરે છે તેવી રીતે મન કર્મેન્દ્રિયો અને પેશીઓ દ્વારા બાહ્ય વસ્તુઓ પર કાર્ય કરે છે. આપણી ઇચ્છાઓ આપણે પૈશિક ગતિઓ (muscular movement) થી પ્રકાશિત કરીએ છીએ. શાળામાં ઘંટ વાગતાં જ આપણે શાળામાં જઈએ છીએ. જો આપણી પેશીઓનું કાર્ય અટકી ગયું હોત તો આપણી શાળામાં જવાની ઇચ્છાને કાર્યોન્વિત ન કરી શક્યા હોત અને એ જ રીતે દરેક કાર્ય માટે છે. આ પ્રમાણે મન પોતાનાં કાર્યો માટે ઇન્દ્રિયો ઉપર આધાર રાખે છે. ઇન્દ્રિયોથી તે સંવેદનાઓના રૂપે બાહ્ય વસ્તુઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને

પેશીઓ : મારફત બાહ્ય વસ્તુઓ ઉપર ક્રિયા કરી પોતાની મુશ્કાઓને કાર્યાન્વિત કરે છે.

ઘાતું કરીને શારીરિક રોગો મન પર ભારે અસર કરે છે. જેમકે દીર્ઘ કાલિ કે અનિદ્રાથી મન-સ્થિતિ અત્યંત ચીડિયા થઈ જાય છે. ઘણી વખત શરીર પર થયેલો ઘા પણ અસર કરે છે અને મૂર્છિત પણ કરી દે છે. જેવી રીતે શારીરિક રોગો માનસિક ક્રિયાઓ ઉપર અસર કરે છે તેમ મનની સ્થાપી પ્રસન્નતા કેટલાક શારીરિક રોગોનું નિવારણ પણ કરી શકે છે. આ રીતે આપણે સામાન્ય નિરીક્ષણથી એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા કે મન અને શરીર વચ્ચે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. દરે આપણે એ નિષ્કર્ષની પુષ્ટિની શાસ્ત્રીય બાબતો જોઈએ.

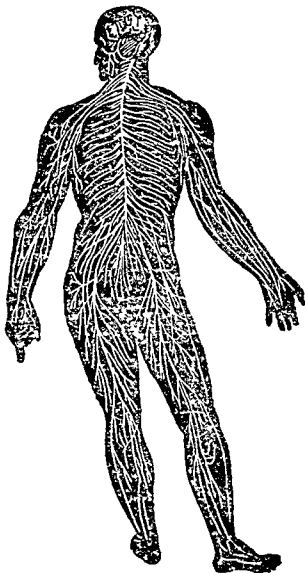
રોગશાસ્ત્ર (Pathology) ના અધ્યયનથી માણસ દરી શકીએ છીએ કે મગજના વિવિધ ભાગો [દૃષ્ટિસંબંધી (Visual). શ્રવણ સંબંધી (Auditory)] ચેતના (Consciousness) ના વિલિન પ્રકારે સાથે સંબંધિત છે, અને તેથી મગજના વિવિધ ભાગોની અન્યવસ્થિત દશાથી તેમને સંબંધિત ચેતનાના પ્રકારની ક્ષતિ થાય છે. શરીરક્રિયાવિજ્ઞાન (Physiology) શરીરનાં અંગોનાં કાર્યનું વિજ્ઞાન છે. તે જણાવે છે કે પશુઓનાં મગજને ઉત્તેજના આપી આપણે તેમની વિવિધ પેશીઓને કાર્યાન્વિત કરી શકીએ છીએ. તે ભાગોનાં વિચ્છેદ કરી અસ્થાપી રૂપે વિકૃત કરી શકીએ છીએ. અર્થાત્ તેમનું કાર્ય અટકાવી શકીએ છીએ. આ પ્રમાણે મગજના કેઈ ભાગને કાપીને ઇન્દ્રિય વિકૃત કરી શકાય છે અને સંવેદના રોગી શકાય છે.

આ પ્રમાણે રોગશાસ્ત્ર, શરીરક્રિયાશાસ્ત્ર તથા સામાન્ય નિરીક્ષણ વિજેરની મદદથી આપણે જાણી શક્યા કે મન અને શરીરનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. ચેતના અને સ્નાયુતંત્ર (Nervous system) એક સાથે કાર્ય કરે છે અને પરસ્પર એકબીજાને પ્રભાવિત કરે છે.

આપણે જોઈએ કે મન અને શરીરનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. તે બંને વચ્ચે ક્રિયા કેવી રીતે થાય છે તથા બંનેનાં સાધનો શું છે તે જોવા માટે આપણે શરીરની રચનાનો થોડો અભ્યાસ આવશ્યક છે. આપણા મનમાં એ પ્રશ્નો અવશ્ય થાય કે શરીરમાં વિવિધ અંગો કેવી રીતે પરસ્પર કાર્ય કરે છે. તેમાં ઉત્તેજના અને પ્રતિક્રિયા કેવી રીતે થાય છે? આ બાબતો આપણે સ્નાયુ સંરંધનું અધ્યયન કરીશું તો સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકીશું.

(૨) સ્નાયુઓ (Nerves)

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે વ્યક્તિ વાતાવરણ સાથે વ્યવહાર કરે છે. તેમાં વાતાવરણ આદાતાઓ (Receptors) દ્વારા મન પર કાર્ય કરે.

આકૃતિ ૧.

સ્નાયુતંત્રનું સામાન્ય દૃશ્ય : જેમાં કોઈકનું મન સ્નાયુઓ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. .

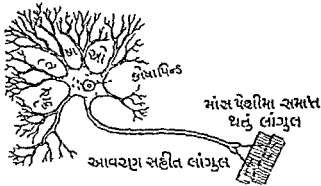
છે અને મન પેશીઓ (muscles) દ્વારા વાતાવરણ ઉપર પ્રતિક્રિયા કરે છે. આદાતાઓને બોધસ્નાયુઓ (Sensory nerves) કહેવામાં આવે છે જેમનું કાર્ય ઉત્તેજના ગ્રહણ કરી મગજમાં રિયત બોધકેન્દ્રો (Sensory centers)માં પહોંચાડવાનું હોય છે. તેમને અંતર્ગામી સ્નાયુઓ (Sensory centers) કહેવામાં આવે છે. તેમની સખ્યા કરોડોની છે. તે કરોડરજ્જુ (spinal cord) મગજનાં તથા અન્ય બોધકેન્દ્રો સાથે જોડાયેલા હોય છે બોધસ્નાયુઓ ઉત્તેજના ગ્રહણ કરે છે અને કર્મસ્નાયુઓ Motor nerves) વાતાવરણ ઉપર પ્રતિક્રિયા કરે છે. તેમને બહિર્ગામી સ્નાયુઓ (Out going nerves) પણ કહેવામાં આવે છે. તે કરોડરજ્જુ તથા મગજનાં કર્મકેન્દ્રો સાથે જોડાયેલાં હોય છે. બોધસ્નાયુ અને કર્મસ્નાયુઓ વચ્ચેનો સંબંધ અન્ય સ્નાયુઓ દ્વારા થયેલો હોય છે.

આકૃતિ ૧ માં જોતાં ખ્યાલ આવી જશે કે શરીરમાં સ્નાયુઓ એક જાણીતી જેમ પથરાયેલા છે. દરેક સ્નાયુઓ પરસ્પર જોડાયેલા નથી, પરંતુ કેન્દ્રોમાં જોડાયેલા છે. મગજના નીચેના સ્નાયુઓ કરોડરજ્જુમાં મળે છે. મગજમાં નીકળતા સ્નાયુઓને લાલસ્નાયુ (Oranial nerve) કહેવામાં આવે છે કરોડરજ્જુમાંથી નીકળતા સ્નાયુઓને કરોડરજ્જુના સ્નાયુ (Spinal nerve) કહેવાય છે.

(૩) સ્નાયુકોશાઓ (Neuroves)

સ્નાયુતંત્ર રક્તવાહીની (Blood vessel) ઓની મદદથી ફેલાયેલી સખ્ય સ્નાયુકોશાઓ (Neuroves)થી બનાવેલું છે. તેને સ્નાયુતંત્રનાં એક ગણવામાં આવે છે. તેની રચના કોષપિંડ (Cellbody) થી થયેલી છે. સ્નાયુકોશાને બે પ્રકારની શાખાઓ હોય છે તેની એક પ્રકારની શાખા કોશરેખાઓ (Dendrites) કહેવામાં આવે છે. તેને ગ્રાહીરેખાઓ પણ કહેવાય છે. Dendrite શબ્દ ગ્રીક શબ્દ Dendron ઉપરથી આવેલો છે જે અર્થ વૃક્ષ (Tree) થાય છે. આ રેખાઓ કોષપિંડમાંથી નીકળે છે, જે શાખાઓ વૃક્ષાકાર બનાવે છે. આ રેખાઓ ઉત્તેજના ગ્રહણ કરે છે. સ્નાયુકોશાની અન્ય શાખા જે સંવેદનાને બહાર લઈ જવાનું કાર્ય કરે છે, તે કોશાક્ષાંગુલ (Axon) કહેવામાં આવે છે. આ કોશાક્ષાંગુલ કરોડરજ્જુ મગજના કોઈ ભાગથી માંસપેશીઓ સુધી ફેલાયેલી હોય છે. તે સ્નાયુકેન્દ્રમાં ઉત્તેજનાઓ પેશીઓ સુધી પહોંચાડવાનું કાર્ય કરે છે. કોશાક્ષાંગુલ નીકળતી શાખાઓને સ્પર્શી રેખા (Collaterals) કહેવામાં આવે છે કે કોશાની રચનાનો ખ્યાલ આકૃતિ નં. ૨ જોવાથી આવો શકશે.

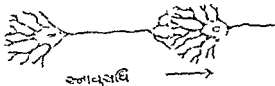
મજ્જાતંતુમાંથી નીકળતી એક કર્મ-સ્નાયુ કોશા. તેની શાખાઓ કોષરેખાઓ અને કોશાવાંયુષ જે માંસ પેશીમાં ગયેનું છે, જ્યાં કેટલાક સ્નાયુઓમાં વિભાજિત થઈ માંસપૂરો સાથે જોડાયેનું છે.

આકૃતિ ૨.

(૪) સંધિ-સ્થળ (Synapse)

ફરેક સ્નાયુકોશા અનંત્ર ગતે કાર્ય કરે છે પરંતુ અન્ય સ્નાયુકોશાઓ સાથે નિકટનો સંપર્ક ધરાવે છે. તે એકબીજા સાથે ઉત્તેજનાતું આદાન પ્રદાન કરે છે. સ્નાયુકોશા એના મિયનસ્થાનને સંધિસ્થળ (Synapse, કહેવામાં આવે છે. સ્નાયવિકારા (Nerve Current) કે સ્નાયવિક આવેગ (Nerve impulse) ને એક સ્નાયુકોશાથી બીજા સ્નાયુકોશામાં જવાને માટે માર્ગ આવશ્યક છે અને તે માર્ગ સ્નાયુકોશાના પરસ્પર જોડાયેલી કરવામાં આવે છે. જોડાયેલાં એક સ્નાયુકોશાનો એક ભાગ એટલે કે કોશાવાંયુષ (Axon) કે સ્પર્ધારેખા (Collateral) અન્ય સ્નાયુકોશાના કોશરેખાઓ કે આહીતંતુઓ સાથે જોડાયેલો હોય છે. (લુઓ આકૃતિ ૩) સંધિમાં કોશરેખાઓ

આકૃતિ ૩.

આદાતઅંગ (Receptory) હોય છે. અને કોશાવાંયુષ ઉત્તેજક અંગ (Stimulating organ) હોય છે. કોશાવાંયુષનો અંત ભાગ આદાતઅંગ ઉત્તેજિત કરે છે. આદાતઅંગ ઉત્તેજના પ્રક્રિયા કરે છે. એ બાબત ધ્યાન

રાખવા જેવી છે કે બે સ્નાયુકોશાની સંધિ ધનિષ્ઠ હોય છે પરંતુ એકબીજાના પદાર્થોનું મિશ્રણ થતું નથી પરંતુ દરેક સ્નાયુકોશ સ્વતંત્ર રૂપમાં જ રહે છે. સંધિસ્થળ પર અગત્યની ક્રિયા થાય છે. સંધિ એક જ દિશામાં ખૂંટી શકે એવું દ્વાર હોય છે જેથી તે સ્નાયવિક પ્રવાહને એકમાર્ગી બનાવે છે, તથા તે ધારાને સ્વતંત્ર રીતે વહેવા દેતું નથી. આ રીતે તે સ્નાયવિક ધારાનું નિયંત્રણ કરે છે.

(૫) સ્નાયુકોશાઓના પ્રકાર (Types of neurones)

સ્નાયુકોશાઓ તેમનાં કાર્યો પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના ગણવામાં આવે છે. પ્રથમ બોધસ્નાયુકોશાઓ (Sensory neurones). આ સ્નાયુકોશાઓ બોધેન્દ્રિયોને બોધકેન્દ્રો (Sensory Centres) સાથે જોડે છે. દ્વિતીય, કર્મસ્નાયુકોશાઓ (Motor neurones) તે કર્મકેન્દ્રોમાંથી સ્નાયવિક, ધારાને પેશીઓ તરફ લઈ જાય છે અને તૃતીય, સાહચર્ય સ્નાયુકોશાઓ (Association neurones) જે કર્મસ્નાયુકોશાઓ અને બોધસ્નાયુકોશાઓને જોડવાનું કાર્ય કરે છે. આ પ્રમાણે બોધસ્નાયુકોશાઓ બોધેન્દ્રિયોને બોધકેન્દ્રો સાથે જોડે છે અને સ્નાયવિક ધારાઓ બોધકેન્દ્રોમાં લઈ જાય છે. અને કર્મસ્નાયુઓ આ વેગને કર્મકેન્દ્રમાં લઈ જાય છે.

(૬) સ્નાયુકોશાઓનાં કાર્ય (Functions of neurones)

સ્નાયુઓ કોશપિંડ (Cellebody) અને સ્નાયુતંતુ (Nerve fibres) ના બનેલા હોય છે. કોશપિંડ અને સ્નાયુતંતુ બંને પર ઉત્તેજનાની સંવેદના થાય છે, તેમનામાં સંવાહકતા (Conductivity) અને ઉદ્દેખતા (Irritability) ના ગુણો હોય છે. કોશપિંડ પોતાની પાસે આવેલા આવેગને પ્રવળ કરી શકે છે તેમજ તેને રોકી પણ શકે છે. એમ પણ માનવામાં આવે છે કે કોઈ કોઈ વખત તેમનું કાર્ય સ્વયં ચાલિત (Automatic) હોય છે એટલે કે કોઈ બાહ્ય ઉત્તેજના સિવાય કાર્ય કરે છે. અને ઉત્તેજના સિવાય સ્નાયુઆવેગ (Nerve impulse) સ્નાયુતંતુમાં મોકલી દે છે.

(૭) કરોડરજ્જી (Spinalcord)

કરોડરજ્જી સ્નાયુતંત્રનો એક અગત્યનો ભાગ છે જેને શરીરના રાજ્યનો પ્રધાન કહી શકીએ, તે એક દોરી જેવો પદાર્થ છે અને તેનું સ્થાન કરોડસ્તંભ (Spinal column) માં છે. તેનો આંતરિક ભાગ ઘૂંરો છે જે સ્નાયુકોશો (Nerve cells)નો બનેલો છે અને બાહ્ય ભાગ સફેદ પદાર્થથી ઘાટતો છે જેમાં અસંખ્ય સ્નાયુતંતુઓ છે. તેમાંના બોધકોશો અને કર્મકોશો

પોતાના સ્નાયુસૂત્રોથી જાનેન્દ્રિયો (Receptors) અને પેશીઓ સાથે જોડાયેલા છે. તેમાંથી મગજમાં તેમજ શરીરમાં જતી સ્નાયુઓની એકત્રીસ જેડી છે અને તેનાથી તે કર્મેન્દ્રિયો અને જાનેન્દ્રિયો સાથે જોડાયેલું છે. કરોડરજ્જુ પરાવર્તનક્રિયા (Reflex action)નું કેન્દ્ર ગણાય છે.

કરોડરજ્જુમાં બોધકોશો અને કર્મકોશો એવી રીતે સંબંધિત હોય છે કે બાહ્ય ઉત્તેજના મગજમાં પણ જઈ શકે છે તેમજ ત્યાંજ તેની પ્રતિક્રિયા થઈ શકે છે. બોધકોશો અને કર્મકોશો અત્યંત સમીપ રિધન હોવાથી અંતરગામી બોધ આવેગને કર્મસ્નાયુ (Motor nerve)માં જવાનો માર્ગ મળી જાય છે અને આ રીતે ઉત્તેજનાની તાત્કાલિક પ્રતિક્રિયાના રૂપે પરાવર્તનક્રિયા થઈ જાય છે. તે આવેગને મગજમાં તથા અન્ય ઉચ્ચ કેન્દ્રોમાં પણ પહોંચાડવાનું કાર્ય કરે છે. આ પ્રમાણે કરોડરજ્જુ પરાવર્તન ક્રિયાઓનું નિયંત્રણ અને મગજ તથા શરીરનો બાહ્યવસ્તુઓ સાથે સંબંધ સ્થાપિત કરે છે. એટલે કે તે બાહ્ય ઉત્તેજનાઓને મગજમાં પહોંચાડે છે. કરોડરજ્જુ વિચારરહિત કે વિચારપૂર્ણ કરેલી ક્રિયાઓનું નિયંત્રણ કરે છે. *

(૮) મગજ અને તેના ભાગો (Brain and its parts).

મગજના ભાગો નિમ્નલિખિત છે.

(અ) મજ્જાતરજ્જુ (Medulla Cbologanta)

કરોડરજ્જુની જરાયર ઉપર અને તેનાથી જોડાયેલા એક દોરી જેવા ભાગ છે જેને મજ્જાતરજ્જુ કહેવામાં આવે છે. તે કરોડરજ્જુનો દીર્ઘિત ભાગ છે. તે ઘણા સ્નાયુતંતુઓનું બનેલું છે. તેનો આંતરિક ભાગ ભૂરા હોય છે અને બાહ્ય ભાગ શ્વેત હોય છે. તેની રચના કરોડરજ્જુથી થોડેવજે અંશે મળતી છે. હૃદય અને ફેફસાંમાંથી આવતા સ્નાયુઓ તેમાં મળે છે. શ્વસન અને રક્તસંચારણ ક્રિયાઓનું તે નિયંત્રણ કરે છે. મગજ અને કરોડરજ્જુનું તે જોડાયું કરે છે. કરોડરજ્જુથી મગજમાં જતાં દરેક સ્નાયુસૂત્રો તેમાંથી પસાર થાય છે. તે મગજ અને કરોડરજ્જુ વચ્ચે સંવાદનું કાર્ય કરે છે.

(બ) મગજસેતુ (Pons Varoli)

નાના મગજ (Cerebellum)ની નીચે અને મજ્જાતરજ્જુની ઉપર સ્નાયુ પદાર્થોના એક સેતુ જેવું બનેલું હોય છે તેને મગજ સેતુ (Pons Varoli) કહેવામાં આવે છે. તે નાના મગજના બે વિભાગોને જોડે છે. મોટા મગજમાંથી જતા સ્નાયુતંતુઓ તેમાંથી પસાર થાય છે. આ અંગનું

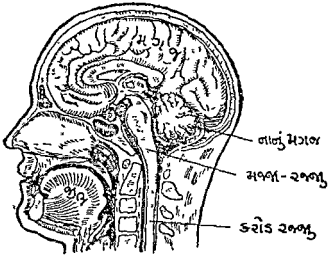
મુખ્ય કાર્ય મોટા મગજને મદદ કરવાનું હોય છે. જમણા મોટા મગજના તંતુઓ પુલ્લના ગામ્ભા લાગ પાસેથી પસાર થઈને શરીરના ગામ્ભા લાગમાં જાય છે અને મગજના ગામ્ભા લાગમાંથી નીકળતા સ્નાયુતંતુઓ પુલ્લના જમણા લાગ પાસેથી પસાર થઈ શરીરના જમણા લાગમાં જાય છે. મોટા મગજના વામ ગોળાર્ધ (Hemisphere)માં વાગવાથી શરીરના દક્ષિણ લાગની પેશીઓ સ્થંભિત થઈ જાય છે અને તેના દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં વાગવાથી શરીરના વામ લાગની પેશીઓ સ્થંભિત થઈ જાય છે. તેનું કારણ પણ એ જ છે.

(ક) નાનું મગજ (Cerebellum)

નાનું મગજ મોટા મગજના પાછળના લાગમાં આવેલું હોય છે અને ધણું કરીને તે મોટા મગજથી ઢંકાયેલું હોય છે. તે સેતુદ્વારા એક તરફ મોટા મગજ સાથે અને બીજી તરફ મગજરજ્જુ સાથે જોડાયેલું છે. તેના બે ખડા (Lobe) હોય છે જેના સ્નાયુ કોશીથી અનેકા જૂરા પાતળા પડથી આચ્છાદિત સફેદ સ્નાયુસૂત્રો હોય છે. તે તેમાં આવતી અને તેમાંથી જતી સ્નાયુકોશાઓથી મોટા મગજ, તેનાં મિથ્ર કેન્દ્રો (Lower centres) અને કરોડરજ્જુ સાથે જોડાયેલું છે, તેનું કાર્ય પેશીઓના કાર્યમાં મદદ કરવાનું છે. તે કમંડોશાઓમાં જતા સંદેશ એ રીતે સંગઠિત કરે છે કે જટિલ કાર્ય પેશીઓ એક સાથે મળી કરી શકે. આ રીતે શરીરમાં ઉદ્ભૂત ગતિઓનું યોગ્ય સંગઠન (Co-ordination) કરે છે. તે વિચિત્ર ઉત્તેજનાઓમાં સંબંધ સ્થાપિત કરે છે. તે શારીરિક ક્રિયાઓનું સંતુલન કરે છે. આપશ્ચી ક્રિયાઓ જેવી કે ખેલવું, ચાલવું, ખેસવું વગેરેનું સંતુલન તે જ કરે છે.

(દ) મોટું મગજ (Cerebrum)

માણસના મગજનો આ મોટામાં મોટો ભાગ છે. માણસની ખોપરીનો મોટામાં મોટો ભાગ તેણે ઘેરેલો છે. એક તરફથી પૃથક્ કરાયેલા બે ગોળાર્ધો હોય છે અને તેને દક્ષિણ અને વામ ગોળાર્ધો (Hemispheres) કહેવામાં આવે છે. ઘણે ભાગે તેમાંના વામગોળાર્ધ શરીરના દક્ષિણ ભાગો સાથે અને દક્ષિણ ભાગ શરીરના વામ ભાગો સાથે ઘણા સ્નાયુઓદ્વારા જોડાયેલા છે. મગજના ગોળાર્ધો અવરિધન રીતે અને એકદમ નજીકનજીક ગોઠવાયેલી સ્નાયુકોશાઓથી પૂર્ણ રીતે ભરેલા છે. તે જૂગ અને સફેદ પદાર્થના ભેદ છે તેમાં સફેદ પદાર્થ જૂગ પદાર્થથી આવૃત્ત હોય છે. તેનાં વિભિન્ન

આકૃતિ ૪.

મગજ અને કરોડ રજ્જુનું સાધારણ દૃશ્ય,

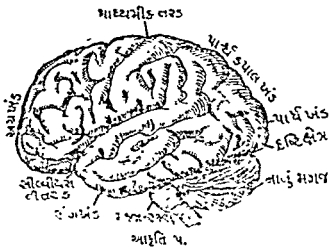
ક્ષેત્રો બોધનાયુઓ અને કર્મસ્નાયુઓનાં બનેલા છે. સ્નાયુકોશો બૂરા પદાર્થના બનેલા છે જે મગજનું બોધક્ષેત્ર કે બોધાવિષ્કાન (Sensory area) અને કર્મક્ષેત્ર કે કર્માવિષ્કાન (Motor area) બનાવે છે. સ્નાયુરેખાઓ (Nervefibres) સફેદ પદાર્થની બનેલી હોય છે. બોધક્ષેત્રો કે જેમાં દરેક પ્રકારનાં સંવેદનો અનુભવાય છે તે રોલાન્ડો (Rolando) ની તરડ કે તડ (Fissure)ના બગઅર પાછળના ભાગમાં સ્થિત છે. આ ભાગમાંથી સ્નાયુતંતુઓ મગજનાં અન્ય બોધક્ષેત્રો તથા કર્મક્ષેત્રોમાં જાય છે. રોલાન્ડો (Rolando) નો પ્રદેશ દરેક શારીરિક ગતિઓ (Movement) નું નિયંત્રણ કરે છે.

મોટું મગજ કાર્યોનાં ઉચ્ચ સ્વરૂપોનું નિયંત્રણ કરે છે. તે સ્તરીરતો શામક છે. ચેતનાની બાબતમાં સ્નાયુનંત્રના અન્ય કોઈ ભાગ કરતાં તેનું સ્થાન અગત્યનું છે. સ્મૃતિ અને સંવેદના તેના ઉપર આધારિત છે. ઉગ્રદર ભૂલિ આપણી આંખમાં રેડીના ઉપર કંઈ ચયું હોય તો અચચા તો રેડીના અને મગજના સંબંધક માર્ગમાં કંઈ ચયું હોય તો આપણે આંખના થઈ એ ધીએ. પરંતુ ત્યારે મગજનો પશ્ચાત્ત (Occipital lobe) ગ્રુમાવે એટલે ટાલી લેવામાં આવે તો કદા આંખના જ નહિ પરંતુ દાર્શિક સ્મૃતિ (Visual Occipital lobe

memory) પણ નષ્ટ પામે છે. તેમાં વિભિન્ન બોધકેન્દ્રો હોય છે જેનાથી આપણે વિભિન્ન સંવેદનાઓ અનુભવી શકીએ છીએ. મગજના કર્મવિભાગનું અવ્યવસ્થિતપણું કે તેનો નાશ મગજના પૈશિકગતિઓ કે પેશીઓ પરના કાણુનો પણ નાશ થાય છે. કર્મકેન્દ્રો આ રીતે પૈશિક (Muscular) ગતિઓ કે ઐચ્છિક ક્રિયાઓ પર નિયંત્રણ કરે છે. તે સ્મરણ, વિચાર, નિર્ણય વગેરે કરવાની શક્તિ પ્રદાન કરે છે. તેને પ્રજ્ઞાધિષ્ઠાન (Seat of intellect) કહેવામાં પણ આવે છે. મગજનાં બોધક્ષેત્રો ઇન્દ્રિયોદ્વારા બોધ આવેગો (Sensory impulses) ગ્રહણ કરે છે અને કર્મક્ષેત્રો પેશીઓ દ્વારા કર્મઆવેગો (Motor impulses) ને બહાર મોકલે છે. મગજમાં કેટલાંક સાહચર્યક્ષેત્રો (Association centres) હોય છે. આ રીતે તેના વિભિન્ન ભાગો ચેતનાના પ્રકારો સાથે સંબંધિત છે.

(૯) મગજનાં બોધક્ષેત્રો અને કર્મક્ષેત્રો (Sensory area and motor areas of the brain).

આપણે મગજમાં જોઈશું તો માત્રુમ પડશે કે તે અત્યંત ખાડાટોકરા ચોવાળું છે. મોટા મગજના ગોળાધી ચાર ભાગોમાં વિભાજિત છે. કપાળના આગળના ભાગમાં મગજના સામેના ભાગથી માંધ્યમિક તરફ (Central-

આકૃતિ ૫.
મગજના ખંડો અને શ્વેત્રો

Fissure) મુખીના વિસ્તૃત ભાગને અગ્રખંડ કે ભાગખંડ (Frontal lobe) કહેવામાં આવે છે. કેન્દ્રીય તરફની પાછળથી ચડ ચડ મગજના પાછળના ભાગમાં કિચન પશ્ચાત્તખંડ (Occipital lobe) મુખીના ભાગને

પારિયંખ'ડ (Parietal lobe) કહેવામાં આવે છે. સીલ્વીયસ (Silvius) ની તરફની નીચે શંખખંડ (Temporal lobe)નું સ્થાન છે. સિલ્વીયસની તરફ શંખખંડને અગ્રખંડથી જુદો કરે છે. (જુઓ આકૃતિ પ.) મગજના આ ખંડો અલગ ધ્વનિયના રૂપમાં નથી, તેઓ અવિચ્છિન્ન છે.

મગજના આ પ્રમાણેના વિભિન્ન વિભાગોનું અધ્યયન કરવામાં અમુક રીતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે જે જાણવી આવશ્યક છે.

(૧) મગજના ભાગનું ઉત્તેજન (Extirpation) કરી તેનાથી પશુ કે મનુષ્યના વ્યવહારમાં થતાં પરિવર્તનો જોવામાં આવે છે. અને નક્કી કરવામાં આવે છે કે મગજનો અમુક ભાગ નહિ હોવાથી તેની અમુક શક્તિ નષ્ટાકય હોય છે. આ પદ્ધતિને ઉત્તેજન પદ્ધતિ (Method of extirpation) કહે છે. (૨) તેવી જ રીતે મગજના આકસ્મિક નષ્ટ થયેલા ભાગવાળા મનુષ્યનું પણ અધ્યયન કરવામાં આવે છે. તેની અવ્યવસ્થિત માનસિક ક્રિયાઓનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. આ રીતે રોગીનું નિરીક્ષણ કરી તેના મગજનું અધ્યયન કરવામાં આવે છે તેને રોગ વૈજ્ઞાનિક પરિવર્તનની અધ્યયન પદ્ધતિ (Method of studying Pathological changes) કહેવામાં આવે છે. (૩) મનુષ્ય કે પશુને મગજના ખુદ્દા ભાગથી સાધારણ વિદ્યુતથી ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે અને જોવામાં આવે છે કે તે શું કાર્ય કરે છે. આ પદ્ધતિને ઉત્તેજન પદ્ધતિ (Method of Stimulation) કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વિવિધ રીતોથી મગજના વિવિધ ભાગોની ક્રિયાઓનું સ્થાન નિર્ધારણ (Localisation) કરી શકાય છે.

હવે આપણે મગજના વિવિધ ભાગોમાં શાં શાં કાર્યો થાય છે તે જોઈએ. કેટલાક મસ્તિષ્ક સામુદ્રિક શાસ્ત્રીઓ (Phrenologists) જણાવે છે કે ચેતનાના દરેક પ્રકારોનું ત્વચા (Cortex) માં નિશ્ચિત સ્થાન છે. મસ્તિષ્કસામુદ્રિકસિદ્ધાન્તના પ્રતિપાદનકર્તા ગોલ્ડ હતા. ખોપરીના બાહ્ય આકાર પ્રકારનું નિરીક્ષણ કરી માનસિક અને આરિત્રિક વિશેષતાઓનું અધ્યયન કરવું તે સિદ્ધાન્ત મસ્તિષ્કસામુદ્રિકસિદ્ધાન્ત કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આ સિદ્ધાન્ત લોકપ્રિય બન્યો નહિ, અત્યારે તે ઉપરોક્ત પદ્ધતિઓથી સંશોધન થાય છે.

મોટા મગજના વિભિન્ન ભાગો વિભિન્ન કાર્યો સાથે સંબંધિત છે. (૧) દષ્ટિ અધિષ્ઠાન (Visual area) પશ્ચાતખંડમાં આવેલું છે અને તે

પ્રમુખ દષ્ટિક્ષેપ છે તે દષ્ટિસંવેદનાઓનું ધ્યાન છે. તે દષ્ટિન્નાયુઓથી દષ્ટિઅંગો સાથે જોડાયેલું છે. (૨) શ્રવણાધિષ્ઠાન (Auditory area) શંખખંડમાં જ્યાં તે સિલ્વીયસની તરડમાં પ્રવિષ્ટ છે ત્યાં નાના સરખા ભાગમાં આવેલું છે, તે બોધતત્ત્વ અને સંદેશ પ્રસારક તત્ત્વોથી શ્રવણેન્દ્રિય સાથે જોડાયેલું છે તે શ્રવણ સંવેદનાઓનું ક્ષેત્ર છે (૩) ઘ્રાણાધિષ્ઠાન (Olfactory area) તથા આદાધિષ્ઠાન (Gustatory area) નું સ્થાન બરાબર નક્કી કરી શકાય નથી પરંતુ ધારવામાં આવે છે કે તેમનું સ્થાન શ્રવણાધિષ્ઠાનની નજીકમાં છે (૪) સ્પર્શસંવેદનાધિષ્ઠાન (Somesthetic area) નું ધ્યાન ચેષ્ટાધિષ્ઠાનની બરાબર પાછળ આવેલું છે. તે પશ્ચિમાધ્યમિક ઘડી (Post central gyrus) પર આવેલું છે આ પ્રદેશ શરીરની સંવેદનાઓ કે ત્વચા અને પેશીઓની સંવેદનાનું મુખ્ય ત્વક્કીર કેન્દ્ર (Cortical centre) છે. તે સ્પર્શ સંવેદનાઓ દ્વારા ત્વચા સાથે જોડાયેલું છે તથા બોધસંવેદનાઓ દ્વારા પેશીમાં આવેલી ઇન્દ્રિયો સાથે જોડાયેલું છે તે પૈશ્વિક કે ગતિ સંવેદનાઓ (Motor Sensation) તથા ચર્મ સંવેદનાઓ (Cutaneous Sensation) નું અધિષ્ઠાન છે તેમાં શરીરના ઉચ્ચતમ અંગો તેના નીચેના ભાગથી જોડાયેલા હોય છે અને શરીરના નિમ્ન અંગો તેના ઉચ્ચ ભાગ સાથે જોડાયેલાં હોય છે. (૫) ચેષ્ટાધિષ્ઠાન (Motor area) નું સ્થાન માધ્યમિક તડ (Central fissure) ની બરાબર સામે જ છે. પૂર્ણ ગતિ ક્ષેત્ર (Motor area) માં આ ભાગ સિવાય અન્ય ભાગ પૂર્વચેષ્ટાધિષ્ઠાન જે ચેષ્ટાધિષ્ઠાનની આમેનો ભાગ છે તે પણ સંમિશ્રિત છે. તદુપરાંત સ્તંબીકામાં આવેલાં નિમ્ન ગતિ કેન્દ્રો સાથે પણ સંબંધિત છે. શ્રેણીધિષ્ઠાન ઔચ્છિક ક્રિયાઓનું અધિષ્ઠાન ગણાય છે. ચેષ્ટાધિષ્ઠાનની ઉત્તેજનાથી થતી ગતિઓ અધિક જટિલ નથી હોતી પરંતુ પૂર્વ ચેષ્ટાધિષ્ઠાનની ઉત્તેજનાથી થતી ગતિઓ અધિક જટિલ હોય છે. ચેષ્ટાધિષ્ઠાનનો નિમ્નતમ ભાગ શરીરના ઉચ્ચતમ ભાગો સાથે અને તેનો ઉચ્ચતમ ભાગ શરીરના નિમ્નતમ ભાગો સાથે જોડાયેલો છે એટલે કે ચેષ્ટાધિષ્ઠાનનો ઉપરનો ભાગ પાની પેશીઓ સાથે જોડાયેલો છે અને તેનો નીચેનો ભાગ ચહેરાની પેશીઓ સાથે જોડાયેલો છે (૬) તદુપરાંત કેટલાક અન્ય ક્ષેત્ર છે જેમનું ધ્યાન અમખંડ, પાશ્વખંડ અને પશ્ચાત્તખંડનાં બોધાધિષ્ઠાનોની મધ્યમાં છે જેને સંદર્ભ ક્ષેત્રો (Association area) કહેવામાં આવે છે તેમનું કાર્ય જુદાં જુદાં બોધક્ષેત્રોની ક્રિયાઓ નથા કર્મક્ષેત્રોની ક્રિયાઓનું સંયોજન કરવાનું છે. તેને ઉચ્ચ માનસિક ક્રિયાઓ જેવી કે સંકલ્પ, તર્ક વગેરેનું ક્ષેત્ર ગણવામાં આવે છે

(૧૨) સ્વતંત્ર સ્નાયુતંત્ર (Autonomic nervous system)

સ્નાયુતંત્રના આપણે જે ભાગો જોઈ ગયા તે ઉપરાંત એક બીજો ભાગ છે જે માધ્યમિક સ્નાયુતંત્ર સાથે આંશિક રીતે જોડાયેલો છે. અને આંશિક રીતે સ્વતંત્ર છે. આ સ્નાયુતંત્રને સ્વતંત્ર સ્નાયુતંત્ર કહેવામાં આવે છે. તે અનિયંત્રિત નિયંત્રણ (Voluntary control) થી સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરે છે. આ તંત્રના સ્નાયુઓ અત્યંત સૂક્ષ્મ સ્નાયુતંતુઓના બનેલા છે જે મજ્જા-રજ્જી અને કરોડરજ્જીમાં આવેલી કોશાઓના બનેલા હોય છે. આ સ્નાયુતંત્ર શ્વસન, રક્તસંચાર વગેરે ક્રિયાઓમાં કાર્ય કરનાર સ્નાયુઓથી બનેલું છે. તેના સ્નાયુઓ આંતરડાં, ફેફસાં, હૃદય વગેરે આંતરિક અંગોમાં જાય છે.

આ સ્નાયુસંસ્થાનના ઉપરના ભાગને શિર્ષ વિભાગ (Cranial division) કહેવામાં આવે છે. તે મજ્જારજ્જીને લાળગ્રંથીઓ (Salivary glands) સાથે જોડે છે. તેના કેટલાક સ્નાયુઓ આમાશયમાં તથા ગ્રંથીઓમાં જાય છે તે ત્યાંની જઠરરસની ગ્રંથીઓને ઉત્તેજિત કરી જઠરરસ છોડાવે છે. કેટલાક સ્નાયુઓ હૃદયમાં જાય છે. તે તેની ગતિમાં પરિવર્તન કરવાની ક્ષમતા રાખે છે. કરોડરજ્જીના મધ્યભાગ સાથે સંબંધિત એક ભાગ છે જેને સહભાવી વિભાગ (Sympathetic division) કહેવામાં આવે છે. વક્ષસ્થળ પાસે જ સહભાવી સ્નાયુઓનું (Sympathetic nerve) ઉદ્ભવ સ્થાન છે. તેમનું શ્વસન ક્રિયા પર નિયંત્રણ છે, નીચેના ભાગને સેક્રલ ડીવિઝન (Sacral division) કહેવામાં આવે છે. આ વિભાગ કરોડરજ્જીના અર્ધભાગમાંથી નીકળતા સહભાવી વિભાગથી આચ્છાદિત છે. સેક્રલ ડીવિઝન કરોડરજ્જીને મલાશય, મુત્રાશય તેમજ પ્રજનનંગોની પેશીઓ સાથે જોડે છે. તથા તેમની ક્રિયાઓને ઉત્તેજિત કરે છે.

કેટલાક પ્રગંડો (Ganglia) કરોડરજ્જીની સાથે સાથે એક પંક્તિમાં આવેલા છે તેમજ કેટલાક શરીરના અન્યભાગોમાં પણ છે. પ્રગંડ એ ઘણા સ્નાયુઓનું જુથ છે. એક હૃદયમાં સ્થિત છે. તે હૃદયના ધબકારા ચાલુ રાખવાનું કાર્ય કરે છે. એક પ્રગંડ હોઝરીમાં આવેલો છે જેનો સંબંધ શ્વસન ક્રિયા સાથે છે. આ પ્રગંડો સ્નાયુઓ, પેશીઓ અને ગ્રંથીઓ સુધી પ્રસારેલા હોય છે.

સ્વતંત્ર સ્નાયુતંત્ર પેશીઓ અને ગ્રંથીઓની અનૈચ્છિક ક્રિયાઓનું નિયંત્રણ કરે છે. એટલે કે તે હોઝરીની ક્રિયાઓ, હૃદયની ગતિ, અશ્રુપાતન વગેરે ક્રિયાઓ તે પેશીઓ પાસે કરાવે છે.

પ્રકરણ ૫

ચેતના (Consciousness)

ચેતનાનાં લક્ષણો (Characteristics of consciousness)

ચેતના એ એક પ્રારંભિક ગુણ (Elementary notion) છે જેથી તેની વ્યાખ્યા કરી શકાતી નથી. તેનું ત્રિવિધ રીતે વર્ણન કરવામાં આવે છે. ધણું કરીને તે વર્ણનો અસ્પષ્ટ ચિત્રોની જેમ જ કરી શકાય. ચેતનાના વિભિન્ન સંઘટક તત્ત્વો ગણીને તેનું વર્ણન કરી શકાય અથવા તો દ્રવ્યના ધર્મોથી તેનો ભેદ દર્શાવીને વર્ણવી શકાય. જેમકે મનનો પ્રધાન ગુણ ચેતના છે અને દ્રવ્યનો ગુણ વિસ્તાર છે. એટલે કે માનસિક પ્રક્રિયાઓ અને રિથિતિઓનું સામાન્ય આવશ્યક અંગ ચેતના છે. ચેતનાના વિવિધ અર્થો કરી શકાય છે તે આપણે જોઈએ.

પ્રથમ. ચેતના દરેક માનસિક દશાઓ અને પ્રકૃતિઓને કહી શકાય છે. એટલે કે દરેક બૌદ્ધિક તેમજ સર્વગાત્રિક કાર્યો અને રિથિતિઓનો સમાવેશ થાય છે.

દ્વિતીય. તેના વિસ્તૃત અર્થમાં બાહ્ય વાસ્તવિકતાઓનું તત્કાલ જ્ઞાન, એટલે તેને તાત્કાલિક જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાથે સરખાવી શકાય. ચેતનામાં આપણે આંતરિક તેમજ વાતાવરણી (Environmental) પ્રત્યેક ક્રિયાઓનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ.

તૃતીય તેના સંકીર્ણ અર્થમાં આંતરનિરીક્ષણ મૂલક (Introspect-ive) જ્ઞાન. આ અર્થમાં તે આત્મ ચેતના (Self consciousness) થી સંબંધિત છે.

ચેતનાનો આપણે અહીં વિશાળ અર્થ લેવાનો છે. હવે આપણે તેનાં લક્ષણો જોઈએ.

વિલિયમ જેમ્સ (William James) ચેતનાનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે.

(૧) પ્રત્યેક ચેતના કોઈ વ્યક્તિગત મનની ચેતના છે. (૨) પ્રત્યેક વ્યક્તિગત મનમાં ચેતનાવસ્થાઓ પરિવર્તનશીલ હોય છે. (૩) પ્રત્યેક

વ્યક્તિગત ચેતના અવિચ્છિન્ન છે (૧) ચેતનાને કોઈ નિશ્ચિત વિષય હોય છે. અને તે તેની ચૂંટણી કરે છે. આ પ્રમાણે તે ચેતનાનાં ચાર મુખ્ય લક્ષણો જણાવે છે. તેને આપણે ક્રમશઃ સ્પષ્ટ રીતે સમજીએ.

(૧) “ પ્રત્યેક ચેતના કોઈ વ્યક્તિગત ચેતના છે ”

ચેતનાવસ્થા કોઈ વ્યક્તિગત ચેતનામાં, મનમાં કે આત્મામાં હોય છે. કોઈ પણ વ્યક્તિગત મન, કે આત્મા સિવાય લાંગણી સંભવિત નથી. વિચારો અને લાંગણીઓનું અસ્તિત્વ છે, તેનું પરિવર્તન કે ક્રિયા વ્યક્તિગત જ થઈ શકે. વ્યક્તિ પોતાના વિચારો કે અનુભવો પોતે જ કરી શકે, અન્ય વ્યક્તિ નહિ.

(૨) પ્રત્યેક વ્યક્તિગત મનમાં ચેતનાવસ્થાઓ પરિવર્તન શીલ હોય છે.

ચેતના સદૈવ પરિવર્તનશીલ છે એટલે કે માનસિક પ્રક્રિયાઓ વ્યક્તિના મનમાં સદૈવ પરિવર્તિત થયા કરે છે. તેનો અર્થ એ નથી કે તેમનો સ્થિતિકાળ (Duration) નથી. પરંતુ એમ છે કે જે મનોદશા ગઈ તે ફરીથી તેની તે જ સ્થિતિમાં આવતી નથી. જ્યારે આપણે કોઈ વસ્તુને જોઈ રહીએ ત્યારે કોઈ સંવેદના (Sensation) થાય છે. જેમ જેમ વખત જલ્દાય છે તેમ તેમ સંવેદનાના પ્રભાવમાં પરિવર્તન થાય છે. એટલે કે સંવેદનાનું જે ફળ પ્રથમ હોય છે તે થોડી ક્ષણ બાદ નથી હોતું તેનું કારણ એ જ છે કે આંગિક આવશ્યકતાઓ, મનસ્થિતિ અને લાંગણીશક્તિના પરિવર્તન પ્રમાણે સંવેદનામાં પણ પરિવર્તન થાય છે. એક જ સ્થિતિમાં હોવા છતાં આપણે ચક્રેલા હોય ત્યારે અને પ્રકુદ્ધ મનવાળા હોય ત્યારે એમ વિભિન્ન સ્થિતિમાં સંવેદના સિન્ન હોય છે. આ રીતે ચેતના કે મનોવૃત્તિઓ પરિવર્તનશીલ હોય છે.

(૩) “ પ્રત્યેક વ્યક્તિગત ચેતના અવિચ્છિન્ન છે. ”

દરેક વ્યક્તિની ચેતનામાં વિચારપ્રવાહ અવિચ્છિન્ન વહે છે. જેમ્સ ચેતનાના પ્રવાહને માનસિક જીવન સાથે સરખાવે છે; કારણ કે માનસિક જીવન પણ અવિચ્છિન્ન છે. ચેતનામાં કંઈ વિભાજન નથી. તે સતત ચાલ્યા કરે છે. ચેતના જલ્દાતી રહે છે પણ તેનો એક અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ વળ્યા કરે છે. જેમ્સ ચેતનાની અવિચ્છિન્નતાની આખનમાં કહે છે કે તેના વર્ણન માટે શ્રુંખવા કે સાંકળ શબ્દ ઉચિત નથી. કારણકે ચેતનામાં જોગણ કે સંધિ કયાંય નથી

તેનો પ્રવાહ છે. ચેતનાની અવિચ્છિન્નતાની બાબતો ચર્ચા કરવા જેવી જગ્યાએ.
(૧) અવિચ્છિન્નતાનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ (૨) ચેતનાની સ્થાયી અને અસ્થાયી તથા (૩) કેટલીક નામ વિનાની ચેતનાની ધારણાઓ.

(૧) ચેતના અવિચ્છિન્ન છે તો ઊંધ કેવી રીતે સમજવી શકાય? જેમ્સ જવાબમાં જણાવે છે કે ચેતનાને સમય અંતર (Time gap) મળવા છતાં ત્યાર બાદ પ્રથમ ચેતનાનો જ અંશ હોય તેમ લાગે છે. ઉદાહરણાર્થે જ્યારે એક જ પધારીમાં બે અલિપ્ત વ્યક્તિઓ મૂતી છે અને ઘણો સમય નિદ્રા લીધા બાદ જાગતાં જ તેઓ સમજે છે કે તે નિદ્રાધીન હતા. જાગતાં જ નિદ્રા સમયે તેમના વિલાગિત થયેલા ચેતનપ્રવાહોનું સંયોજન થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ચેતના અવિચ્છિન્ન રહે છે.

(૨) જેમ્સ ચેતનાની સ્થાયી અવસ્થા (Substantive state) અને અસ્થાયી અવસ્થા (Transitive state) ની બાબતમાં જણાવે છે કે ચેતના પક્ષીછવનની જેમ છે કે જે ઉડુપન કરે છે અને સ્વજનૂથમાં આવી મળે છે. સંવેદનપૂર્ણ દૃષ્ટનાઓ કે જે અનિશ્ચિત સમયને માટે મન સમક્ષ લાવી શકાય છે તે તેનાં વિરામસ્થાનો છે અને તેમના પરસ્પર સંબંધના વિચારો ઉડુપન સ્થાનો છે. સ્થાયી વિરામસ્થાનો એ ચેતન પ્રવાહનો સ્થાયી ભાગ છે અને ઉડુપન સ્થાનો તેનો અસ્થાયી ભાગ છે. આ રીતે જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ કે પુષ્પ લાલ છે તો પુષ્પ અને લાલ એ સ્થાયી છે અને 'છે' નો વિચાર એ અસ્થાયી છે.

(૩) મન સમક્ષના વિષયને ફ્રીંજ ફીંગર (Fringe) હોય છે. જેમ્સ ફીંગર શબ્દ નામ સિવાયની અરપષ્ટ ચેતન દશાઓ પ્રત્યેના વલણ માટે વાપરે છે. તેનાં ઉદાહરણો નિમ્નાંકિત છે.

(અ) ધારો કે ત્રણ વ્યક્તિઓ ક્રમશઃ આપણને આદેશ કરે છે કે 'ચોભો' 'લુભો' 'ચાલો'! જે કે આપણી સમક્ષ ત્રણમાંથી એક પણ સમયે નિશ્ચિત વિષય (Object) ન દોવા છતાં પણ આપણી ચેતના ત્રણ વિભિન્ન ઈચ્છાઓમાં ફેરફાર મળે.

(બ) ધારો કે આપણે કોઈ વિસ્મૃત નામ યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. તે સમયની ચેતનાઅવસ્થા ચોક્કસ તે છે. તેમાં વિચ્છેદ છે પરંતુ પૂર્ણ નહિ. એ દશાપૂર્વકનું કરવામાં આવેલું અંતરક્ષાય કરવું રહે છે. એટલે કે

ને આપણને ખોટાં નામે જતાવવામાં આવે છે તો આ ચોક્કસ અંતર તત્કાળ નકારી દેવા ક્રિયાશીલ બને છે.

(ક) આપણે કોઈ પુસ્તક વાંચ્યું કે જોયું હોય અને તેમનું આણું ચિત્ર કે વસ્તુનું પૂર્ણ રૂપ આપણા મગજમાં રહેતું હોય છે જેના ઉપર આપણે નિર્ણયો કરીએ છીએ.

(ગ) આપણે કંઈ કહેવાનો વિચાર કરીએ અને ત્યાં સુધી તે કહ્યું નથી ત્યાં આપણો ધરાદો એ ચોક્કસ ચેતનાવસ્થા છે પરંતુ તે અસ્પષ્ટ છે. આ પ્રમાણે ક્ષીન આગામી સ્પષ્ટ બાજતોના પ્રવાહમાં સધિ માખ્યમ છે.

(ઠ) “ચેતનાને કોઈ નિશ્ચિત વિષય હોય છે, તે ચૂંટણી કરે છે.”

ચેતના કોઈ નિશ્ચિત વિષયના સર્વભાગોમાં રસ ન લેતાં કોઈ નિયત વિભાગમાં જ રસ ધરાવે છે. તે પોતાના વિષયને ચૂંટે છે અને તેના ઉપર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તે પૂર્ણ વિચાર ચેતનાનો વિષય હોય છે. ઉદાહરણ્ય, આપણે વિચાર કરીએ કે ‘ગાંધીજી એક મહાન પુરુષ હતા.’ આ સમયે ‘ગાંધીજી’, ‘મહાન પુરુષ’ વગેરે ચેતનાના વિષય નથી હોતા પરંતુ ગાંધીજી એક ‘મહાન પુરુષ હતા’ એ પૂર્ણ વિચાર ચેતનાનો વિષય હોય છે. આ તો આપણા આંતરિક વિષયની યાન કરી, પરંતુ ભૌતિક વિષયનું પણ તેમજ છે, જેમકે આપણે ‘પુસ્તક જોઈએ છીએ’ તો ‘પુસ્તક’ ચેતનાનો વિષય છે તેના ‘વિચાર’ નહિ.

ચેતના વિષયની ચૂંટણી કરે છે. તે વિવિધ વિષયોમાંથી પોતાની યુચિ પ્રમાણે વિષય પસંદ કરે છે. આપણું મન બાહ્ય ઉત્તેજનાઓ પ્રતિ પ્રતિક્રિયાશીલ છે. પરંતુ પ્રતિક્રિયા તેની સહજ કે અગિર્ત રચિપર આધાર રાખે છે. જેમકે એક જ પ્રદેશની મુસાફરી કરી આવેલા ચાર આદમીઓ વિભિન્ન રીતે પોતે પોતાના અનુભવોનું વર્ણન કરશે તેમજ તેમની સમક્ષ વસ્તુઓનો જરથો મૂલ્યાંકનમાં આવે તો દરેક જુદી જુદી વસ્તુઓ પોતાની વ્યક્તિગત રચિ પ્રમાણે પસંદ કરશે.

(પ) ચેતનાની એકતા અને અવિચ્છિન્નતા (Unity and continuity of Consciousness)

ચેતનાની અવિચ્છિન્નતા જાણવા માટે યથાર્થ આંતરનિરીક્ષણ (Introspection) એક યોગ્ય સાધન છે. ચેતનાની અવિચ્છિન્નતા માટે જુદા જુદા માનસશાસ્ત્રીઓ જુદી જુદી રીતે વર્ણન કરે છે. જેમ્સ મનને

ચેતનાનો પ્રવાહ કહે છે. વેર્ડ તેને ચેતન અખંડ ધારા (Consciousness continues) કહે છે. ઘણી માનસિક ક્રિયાઓ કે મનોવ્યાપારોના સમૂહને ચેતના કહેવામાં આવે છે. પરંતુ તે સમૂહ અસંખ્ય કે છુટી છવાઈ ક્રિયાઓનો નહિ પરંતુ એક મનોવ્યાપારથી બીજા મનોવ્યાપાર અનુસન્ધાનથી જ ચાલતો હોય. એટલે કે એક પ્રવાહના રૂપે ચાલતા હોય તેને ચેતના કહેવામાં આવે છે, જેમ જણાવે છે કે ચેતનાનું વર્ણન આપણે શ્રુત્તંત્રથી કરી શકીએ નહિ કારણ કે તેની કદીઓ વિચિત્ર હોય છે. પોતાનો તો એક નિરંતર અસ્પષ્ટિત પ્રવાહ વહે છે. તે માનસિક જીવનને ચેતનાનો પ્રવાહ કહે છે. ચેતનાનું સાચા સ્વરૂપનું વર્ણન નદીનું રૂપક આપી કરી શકાય. જેની રીતે નદીમાં એકબીજાથી મળીને એક અસ્પષ્ટિત પ્રવાહ બનાવે છે. મનુષ્યની ઘણી મનોવૃત્તિઓ હોય છે પરંતુ તેમાં એકતા અને અવિચ્છિન્નતા રહેતી છે. રચાઉં ચેતનાની એકતા બાબતમાં કહે છે કે “આપણા ચેતન જીવનના આંશિક ધટ્ટા ચેતનાના સ્વભાવથી જુદી હોય તેવી કોઈ વસ્તુથી પૃથક્ કરી શકાતા નથી. તે એક ટાપુને અન્ય ટાપુથી મધ્યસ્થી સમુદ્ર અને સંગીતનો એક સ્વર બીજા સ્વરથી મૌન અવકાશ દ્વારા જેમ છૂટા કરવામાં આવે છે તેવી રીતે જુદી કરી શકતા નથી. કોઈ નિશ્ચિત સમયે જે કોઈ ધટ્ટા ચેતનાની અવસ્થામાં પ્રવિષ્ટ થાય છે તે તત્કાળ પરસ્પર સંલગ્ન થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે યાંત્રિક અવસ્થાઓ હોય છે.

સંપૂર્ણ ચેતનાપ્રવાહ સામાન્ય રીતે વિવિધ મનોવ્યાપારોના અનુક્રમ પ્રમાણેના સંયોજનથી બનેલો છે. જેમાંના દરેકમાં એક વિશિષ્ટ અવિચ્છિન્નતા (Special continuity) હોય છે. તથા દરેકનો આદિ, વૃદ્ધિ અને અંત હોય છે. આ વિશિષ્ટ અવિચ્છિન્નતા મનોવ્યાપાર પ્રાપ્ત થતાં મુધી રહે છે. અને તેનો અંત પ્રાપ્ત થતા મુધીની અવસ્થાઓ અપૂર્ણ હોય છે. દરેક મનોવૃત્તિ પોતાના સ્વભાવાનુસાર આગળ વળવાના પ્રયત્નમાં હોય છે. અન્ય મનોવૃત્તિ આવી જાય છે તો તે વિગત મનોવૃત્તિના ખંડિત ભાગથી સંલગ્ન થઈ કાર્ય શરૂ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, આપણે કોઈ જાડિન સાથે વાનચીત કરી રવા છીએ. એટલામાં થોડા સમય માટેનું અચાનક કામ આવી જાય છે તો આપણે માથેની જાડિને બેસાડી વાન અપૂરી મૂકી અન્ય કાર્ય માટે જઈએ. તે કાર્યની પૂર્ણતા બાદ આવીએ છીએ તો જાડિથી વાન અપૂરી રવા ત્યાંથી ફરીથી શરૂ કરીએ છીએ. આ પ્રમાણેની ચેતનાની સામાન્ય ચેતના અને અવિચ્છિન્નતાને સ્ટાઉટ (Stout) પ્રયોજનરૂપક એકતા અને

અવિચ્છિન્નતા (Conative-unity and continuity) કહે છે. આ ચેતનાના પ્રવાહની સામાન્ય અવિચ્છિન્નતાનું એક વિશિષ્ટ રૂપ છે.

(૬) ચેતનાનાં સ્તરો (Levels of consciousness)

ચેતનાના પૂર્ણક્ષેત્રનું ત્રણ વિભાગોમાં વિભાજન કરવામાં આવે છે. ચેતનાનું કેન્દ્ર (Focus of consciousness), ચેતનાનો સીમાપ્રદેશ (Margin of consciousness) અને અધોચેતન (The subconscious). (૧) ચેતનાના ક્ષેત્રનો અગત્યનો ભાગ ચેતનાનું કેન્દ્ર ગણાય છે. તેમાં વસ્તુની એકબીજાથી વિભક્ત સ્પષ્ટ ચેતના હોય છે. તેને ધ્યાનનું ક્ષેત્ર પણ કહેવામાં આવે છે. આ વિભાગ વસ્તુઓની સ્પષ્ટ અને વિભક્ત ચેતનાથી પૂર્ણ હોય છે. આ પ્રદેશથી દૂર પડતાં વસ્તુનાં અંકનો અસ્પષ્ટ હોય છે અને જે નજીક હોય છે તે વસ્તુનાં અંકનો સ્પષ્ટ હોય છે. તેમાં મનોગાપારો અધિક તીવ્ર હોય છે ! આપણે જે જે વસ્તુઓ સ્પષ્ટ રીતે જોઈએ છીએ તે વસ્તુઓ આપણી ચેતનાના પ્રદેશમાં કેન્દ્રમાં સ્પષ્ટ અને અન્ય વસ્તુઓથી સિન્ન હોય છે. કેન્દ્રીય ચેતના એકદમ સુસ્પષ્ટ હોય છે

(૭) ચેતનાનો સીમા પ્રદેશ (Margin of consciousness) ચેતનાના કેન્દ્રની આલુઆલુ આવેલો હોય છે. તેને અનવધાનનું ક્ષેત્ર (Field of inattention) પણ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે આપણે કોઈ વસ્તુ જોઈએ છીએ ત્યારે તેની આલુઆલુની વસ્તુઓ ચેતનાના સીમાપ્રદેશમાં હોય છે. આપણે આલુઆલુની વસ્તુઓથી પૂર્ણ તથા અજાત હોતા નથી. પરંતુ આપણને તેમનું જે જ્ઞાન હોય છે તે અસ્પષ્ટ હોય છે. આ વસ્તુઓ ચેતનાના સીમાપ્રદેશમાં જે અંકનો છોડી જાય છે તેમને સીમાવર્તી અંકનો (Marginal impressons) કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રદેશ અજાત વસ્તુઓથી ચેતનાનું ક્ષેત્ર છે. આ પ્રદેશમાં વસ્તુ ચેતના સમક્ષ હોવા છતાં અસ્પષ્ટ અને ધૂંધેલી માત્ર મળે છે. જ્યારે કોઈ વસ્તુ જોવામાં આવે છે ત્યારે તે જ વસ્તુના વિલિન્ન ભાગો કે જેની તે જાણે છે તે અચેતનાના પ્રદેશમાં અસ્પષ્ટ હોય છે અને તે ચેતનાનો સીમાપ્રદેશ છે. ઉદાહરણ્ય આપણે કોઈ પુસ્તકનું પાન જોઈ રહ્યા છીએ તો આપણે તે પાનમાં છાપેલા લુદા લુદા અક્ષરોથી પૂર્ણ તથા વાકેફ હોતા નથી પરંતુ આપણે તે કાગળમાં છાપેલા અક્ષરોના એકમ તરીકે પૂર્ણ જુઠ્ઠાથી વાકેફ હોઈએ છીએ આપણે જ્યારે તે કાગળ જોઈએ છીએ ત્યારે તે

કાગળનું સ્વરૂપ આપણી ચેતનાના કેન્દ્રમાં હોય છે. તેમાં ઇપાયેલા અક્ષરો, પ્રતિ ધ્યાન હોય છે પરંતુ તેમનું અસ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય છે. તે ચેતનાના કેન્દ્રની આછી પૃષ્ઠભૂમિ તૈયાર કરે છે. ચેતનાનો સીમાપ્રદેશ ચેતના કેન્દ્રની આલુઆલુ વ્યાપ્ત છે. ચેતનાકેન્દ્રથી તેને વિભક્ત કરનાર કોઈ વિભાજક રેખા નથી. જન્મે એક છીપતી નજીક છે એટલે કોઈ વસ્તુ એક ક્ષણે સીમામાં હોય તે સમય મળતાં બીજી ક્ષણે કેન્દ્રમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. આગળ આપણે જોયું કે પૃષ્ઠ જોતી વખતે તેના અક્ષરો સીમા પ્રદેશમાં હોય છે પરંતુ તે સમય મળતાં સીમાપ્રદેશ છોડી ચેતનાકેન્દ્રમાં પ્રવિષ્ટ થઈ શકે છે. અને તેનું આપણને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થઈ શકે છે. તેની જ રીતે એક ક્ષણે જે ચેતનાના કેન્દ્રમાં છે તે બીજી જ ક્ષણે સીમાપ્રદેશમાં પણ જઈ શકે છે.

(૮) સીમાવર્તી ચેતનાના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન (Knowledge of the existance of marginal consciousness) આપણે એ જોયું કે સીમાવર્તી એક તો ચેતનાના કેન્દ્રની પૃષ્ઠભૂમિ તૈયાર કરે છે. તે અધિક અસ્પષ્ટ હોય છે. આપણે તેના અસ્તિત્વને કેવી રીતે જાણી શકીએ તે જ એક પ્રશ્ન છે. સ્ટાકેટ, તેમના અસ્તિત્વને એ રીતેથી જાણી શકાય છે તેમ કહે છે જે નિર્માણિત છે.

(૧) સીમાવર્તી અંકનો કોઈ ક્ષણે સામુદ્રિક રૂપે આપણી સામાન્ય દ્રશ્ય કે પરિચયનિના જ્ઞાનના નિર્ધારણમાં ક્ષણો આપે છે. આપણને કેન્દ્રની આછી પૃષ્ઠભૂમિના રૂપમાં તેમનું અસ્પષ્ટ જ્ઞાન રહે છે. ઉદાહરણાર્થ આપણને તે ગંદા વાનાવરણનું અસ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય છે. વાનાવરણનાં અંકનો સીમા પ્રદેશમાં થાય છે. તે અંકનો સામુદ્રિક રૂપે ધીરે ધીરે તે ગંદા વાનાવરણનું જ્ઞાન આપે છે. રૂમમાં વાંચતી વખતે વાચન ચેતનાના કેન્દ્રમાં હોય છે જ્યારે રૂમનું વાનાવરણ અસ્પષ્ટ ચેતનાના પ્રદેશમાં હોય છે. સીમા પ્રદેશમાં થતાં તેનાં અંકનો કેન્દ્રીય ચેતનાને પ્રમાણિત કરે છે. તે સ્પષ્ટ ચેતનાની વસ્તુઓ માટે એક આછી પૃષ્ઠભૂમિ તૈયાર કરે છે.

દૂર કોઈ વાગ્જિત્ર વાગી રહ્યું છે. આ સમયે આપણું ધ્યાન અધ્યયનમાં જ હોય છે પરંતુ તેવા વાગ્જિત્રના સૂર આપણી ચેતનાના સીમાપ્રદેશમાં અંકન હોય છે. આપણે તેજથી પૂર્ણ તથા અનલિપ્ત હોતા નથી. એકાએક વાગ્જિત્ર બંધ થઈ જાય છે તો આપણું ધ્યાન તત્ક્ષણે તે તરફ જાય છે. આ રીતે આપણે વાંચવામાં ધ્યાનમગ્ન હતા ત્યારે તેના સૂર આપણું ધ્યાન આકર્ષિત કર્યા સિવાય આપણી ચેતનાની સીમામાં અંકન કરી રહ્યા હતા. પરંતુ જ્યારે તેણે સીમા પ્રદેશનો ત્યાગ કર્યો કે તરત જ આપણને તેનું ભાન થયું.

(૯) સીમાવર્તી ચેતનાનાં લક્ષણો (Characteristics of marginal consciousness)

સીમાવર્તી ચેતનાનાં લક્ષણો સ્થાિત નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

(૧) સીમાવર્તી અંકનો સ્પષ્ટ ચેતનાનો ભાગ નથી હોતો.

સીમાવર્તી અંકનો ચેતનાના પૃષ્ઠ ભાગમાં હોય છે. તે કેન્દ્રમાં પ્રવેશ કરી શકતાં નથી. તે કેન્દ્રીય ચેતનાને પ્રભાવિત કરતાં હોવા છતાં કેન્દ્રીય અંકનો સાથે જોડાયેલાં હોતાં નથી. સ્પષ્ટ ચેતનાપ્રવાહનાં તે અંગ પણ નથી. આપણે વાંચતા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણી રમતી ઘડિયાળના ટીક ટીક અનાજથી આપણે પૂર્ણ રીતે જાન હોતા નથી તેનું દારણ એ છે કે તેના અવાજનાં સીમાવર્તી અંકનો ચેતનાના કેન્દ્રમાં પ્રવેશ કરી આપણા ચેતનપ્રવાહમાં સંમિશ્રિત થઈ શકતાં નથી. તે વખતે વાંચવાની ક્રિયા ચેતનાના કેન્દ્રમાં હોય છે. તે કેન્દ્રીય અંકનોમાં સંયુક્ત થઈ શકતાં નથી.

(૨) સીમાવર્તી અંકનો નિર્ણય કે માન્યતા (Judgement or belief) ના ક્ષેત્રની બહાર હોય છે

સીમાવર્તી અંકનોની બાબતમાં આપણે કોઈ વિચાર કરતા નથી તેમજ મન ઉપરની તેમની ચત્તાનો પણ ખ્યાલ કરતા નથી. આપણે કોઈ કૂત્રનો છોડ જોઈએ અને આપણું ધ્યાન ફોલો તરફ જ હોય તો આપણે કહીશું કે કેયાં સુંદર ફોલો છે ! પરંતુ એમ નહિ કહીએ કે આ છોડનાં પાન કેયાં લોલાંછમ છે તેને કાંટા કેટલા બધા છે. આપણે ફોલોની બાબતમાં નિર્ણય કે નિષેધ કરીએ છીએ તેનું દારણ એ છે કે તે કેન્દ્રીય ચેતનાનો વિષય છે જ્યારે છોડનાં પાન તથા અન્ય ભગો જે સીમાવર્તી ચેતનાનો વિષય બને છે. એ જ રીતે અગર પાન કેન્દ્રીય ચેતનાનો વિષય હોય તો ફૂલ તથા અન્ય ભગો માટે આપણે કંઈ કહેતા નથી. આ પ્રમાણે સીમાવર્તી અંક

નિર્ણય કે માન્યતાના ક્ષેત્રમાં આવતાં નથી તેમના તરફ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી.

(૩) સીમાવર્તી અંકનો વાસ્તવિક ઉપલબ્ધિઓ છે.

સીમાવર્તી અંકનો કેન્દ્રીય અંકનો બની શકે છે. તેમનો સ્વભાવ છે કે ચેતનાના કેન્દ્રમાં સ્થાન મેળવવું અને તે પ્રમાણે તે કરી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે વાંચતા હોઈએ છીએ ત્યારે નજીકમાં વાગના રેડીઓ તરફ ધ્યાન નથી આપના; પરંતુ વાંચવાનું બંધ કરતાં રેડીઓના અવાજ તરફ ધ્યાન જાય છે. પહેલા તે સીમાપ્રદેશમાં હતો તે ચેતનાના કેન્દ્રમાં પ્રવિષ્ટ થયો.

(૪) સીમાવર્તી અંકનો ચેતનાના કેન્દ્રમાં પ્રવિષ્ટ થવા નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહે છે.

|| સીમાવર્તી અંકનોમાં કેન્દ્રીય ચેતનામાં પ્રવેશ કરવાનું સામર્થ્ય નથી પરંતુ તે પ્રવેશ કરવા માટે નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહે છે. આપણે ઓફિસમાં કાર્ય કરી રહ્યા છીએ જે અત્યંત આવશ્યક છે અને અચાનક આપણને બજાર મળે છે કે આપણા મિત્ર એકદમ સખત બિમાર થઈ ગયો છે. આ સમયે આપણું ઓફિસનું કાર્ય કેન્દ્રમાં છે અને માંદગીના સમાચારનાં અંકનો સીમાવર્તી પ્રદેશમાં છે. તે કેન્દ્રમાં પ્રવેશ કરવાની કોશિષ કરતાં જ હોય. આપણે ઓફિસના કાર્યથી નિવૃત્ત થયા કે તરત જ તે અંકનો ચેતનામાં પ્રવેશ કરે છે.

(૧૦) અધોચેતન (The subconscious)

ચેતનાના દ્વારની નીચેના સ્તરને અધોચેતન સ્તર કહેવામાં આવે છે. તે મનના એક ગુપ્ત ઓરડા જેવું છે જેમાં અનુભવોનો ભંડાર હોય છે. જે ગમ્ય આવતાં પુનર્જીવિત થાય છે. અધોચેતનનો ચેતનાના સીમા પ્રદેશ સાથે કોઈ સંબંધ હોતો નથી. ચેતનાના સીમાપ્રદેશનાં અંકનો આપણે અસ્પષ્ટ જાણી શકીએ છીએ પરંતુ અધોચેતનાનાં અંકનો સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ કોઈ રીતે જાણી શકાતાં નથી. ફ્રોયડ (Freud) આ અધોચેતન (Unconscious) સ્તર કહે છે. તે જાણે છે કે દરેક ચેતન વિચારનું આ સ્તરમાં મૂળ હોય છે. તેનાં અંકનો ચેતનામાં પ્રવેશ કરવા સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. ચેતન જીવનમાં કષ્ટદાયી માનસ પાતા સવેગાત્મક અનુભવોને આ સ્તરમાં ધકેલી મૂકવામાં આવેલ હોય છે. તે એટલા દબાવવા હોય છે જ્યાં સતેજ રેખાવા માટે દબાવેલાં પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ ચેતનાનો નયન ન હોવાના નથી

અધોચેતનના અસ્તિત્વનાં પ્રમાણ (Evidence for the existence of sub conscious)

અધોચેતનના અસ્તિત્વનાં કેટલાંક પરોક્ષ પ્રમાણ છે તે નિર્માદિત છે.

(૧) સ્મૃતિ (Memory)

આપણે જે વસ્તુને જાણતા હોય, દેખી હોય, કે ગમે તે રીતે ભૂતકાળમાં તેનો અનુભવ થયો હોય તેનું જ સ્મરણ કરી શકીએ છીએ. જોયેલી અને જાણેલી વસ્તુઓ પણ મનમાંથી જતી રહે તો પણ ફરીથી યાદ ન કરી શકીએ. આપણે સ્મરણ કરી શકીએ છીએ તે સાબિત કરી આપે છે કે આપણા અનુભવો ચેતનાના કોઈ ભાગમાં સુરક્ષિત રહે છે જે ભવિષ્યમાં ચેતન સ્તરમાં પણ પ્રવેશ કરે છે. અને આ અતીત અનુભવો જ્યાં સુરક્ષિત રહે છે તે અધોચેતના છે. આપણા ભૂતકાળના દરેક અનુભવો અધોચેતન સ્તરમાં સુરક્ષિત રહે છે.

(૨) પ્રત્યક્ષિણ (Recognition)

પ્રત્યક્ષિણ અધોચેતન સ્તર સિવાય અસંભવ છે. તેમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો ચેતનમાં લાવવામાં આવેલી પ્રતિમા સાથે સંયોગ હોય છે. એટલે કે પ્રત્યક્ષ અંકન પશ્ચાત્ અધોચેતન અંકન સંયુક્ત હોય છે. ઉદાહરણાર્થ આજે આપણે કોઈ માણસને મળીએ છીએ અને થોડા સમય બાદ ફરીથી મળીએ. આ બંને મુલાકાત વચ્ચેના સમયઅંતરમાં આપણે તે માણસની બાબતમાં લેશમાત્ર વિચાર કરતા નથી. પરંતુ જ્યારે ફરીથી મુલાકાત થાય છે તો આપણે તેને ઓળખી લઈએ છીએ. તેનું કારણ એ જ કે પ્રથમ મુલાકાત સમયના અનુભવો અધોચેતન ચિહ્ન (Subconscious trace) ના રૂપમાં તેની પશ્ચાત્ પ્રતિમા (Afterimage) રહી ગઈ હતી જેણે ફરીની મુલાકાત સમયે પ્રત્યક્ષિણનો જન્મ આપ્યો.

(૩) અચાનક યાદ આવવી (Sudden recollection)

અચાનક યાદ આવવી તે પણ મનનું અધોચેતન કાર્ય છે. સ્મરણીય વસ્તુનું જ્ઞાન અધોચેતન સ્તરમાં સુરક્ષિત હોય છે જે અચાનક યાદના રૂપે પ્રકાશિત થાય છે. ઉદાહરણાર્થ, કોઈ કોઈ સમય એવું બને છે કે આપણે કોઈ વસ્તુ કંઈક મૂકીએ છીએ અને થોડા વખત બાદ જરૂર પડતાં શોધીએ છીએ, આપણને તેનું સ્મરણ નથી રહેતું કે ક્યાં મૂકી છે. ધરતી બધી જ જગ્યાઓ કે જ્યાં જ્યાં તેનું હોવું સંભવિત હોય, શોધી લઈએ છીએ. પછી

આપણે કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓની સામાન્ય સભામાં કોઈ વિષય ઉપર ભાષણ કરવાનું હોય ત્યારે આપણે તે નિશ્ચિત વિષયને માટે યોગ્ય વિચારો કરીને એક સુંદર ભાષણ તૈયાર કરીએ છીએ. આપણા આ બધા વિચારો તે સમયે અધોચેતન સ્તરમાં પહોંચે છે. જ્યારે આપણે ભાષણ કરવા માટે મંચ ઉપર જીભા ચર્ધાએ છીએ ત્યારે તે દરેક વિચારો અને પ્રાસંગિક બાબતો જે મનની અધોચેતન સ્તરમાં સુરક્ષિત હોય છે તે ક્રમ પ્રમાણે ચેતન સમક્ષ આવે છે. આ રીતે ચેતન અને અચેતન સહયોગથી કાર્ય કરે છે.

(૮) સવેગોની અધોચેતન વૃદ્ધિ (Subconscious growth of emotions)

ધણું કરીને સવેગોના વિકાસમાં અધોચેતન અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પ્રેમ, ધુણા વગેરે સવેગો અધોચેતનમાં વૃદ્ધિ પામતા હોય છે પરંતુ આપણે તે વૃદ્ધિથી અચાત હોઈએ છીએ. સવેગોનું નિર્ધારણ ફક્ત ચેતન વિચારો કે અંકનોથી જ થતું નથી; તેમાં અધોચેતનના અદૃશ્ય પ્રભાવોનું કાર્ય હોય છે. આ અદૃશ્ય પ્રભાવોનો ચેતનામાં ભિન્ન ભિન્ન અનુભવ થતો નથી પરંતુ સમગ્ર રીતે થાય છે અને તેથી જ સવેગો રહસ્યપૂર્ણ માન્ય પડે છે.

(૯) સ્વપ્નો (Dreams)

મનના અધોચેતન વ્યાપારો સ્વપ્નોદ્વારા પ્રકાશિત થાય છે. સ્વપ્નોમાં આપણા અનુભવોનાં અધોચેતન અંકનો વિચિત્ર રૂપમાં દૃશ્યમાન થાય છે. ફ્રાયડ (Freud) કામવાસનાઓને સ્વપ્નોનાં કારણો સમજે છે. કામવાસના (Libido) અહીંયાં વિસ્તૃત અર્થમાં લેવાનું છે. તે જણાવે છે કે અનુભવ અને દબાવેલી કામવાસના (Repressed libido)ઓ મનના અધોચેતન સ્તરમાં રિથત હોય છે. તેમની જાગૃત જીવનમાં વૃત્તિ ચર્ધા હોતી નથી અને તેથી તે વૃત્તિ માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. કામવાસનાને તે દરેક જાનની ધૃતિઓ એટલે કે ફક્ત દૈહિક સહજાનપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ નહિ પરંતુ માતૃસ્નેહ, પિતૃસ્નેહ, ભાતૃસ્નેહ વગેરે પણ સમાવિષ્ટ છે. આ દબાવેલી વાસનાઓ અધોચેતનમાં રહે છે અને તેમનું સ્વપ્નમાં પ્રકાશન થાય છે. કેટલાંક સ્વપ્નો આ અનુભવ દબાવેલી કામવાસના (Ungratified repressed libido)ઓને વૃત્તિકારક પણ હોય છે.

નિદ્રાવસ્થામાં મન પૂર્ણતયા અચેતન હોતું નથી, સ્વપ્નનું કાગળ બાજુ ઉત્તેજના પણ હોઈ શકે છે કારણ કે મન બાહ્ય ઉત્તેજનાથી પ્રભાવિત થાય

કંટાળીને અન્ય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. ખીજું કામ કરતાં કરતાં અચાનક યાદ આવી જાય છે કે અમુક સ્થાને મૂકી છે. આ કાર્ય ધણું કરીને મનનું જ છે.

(૪) પ્રેરણા અને અચાનક નિર્દેશ (Inspiration and sudden suggestion)

કવિઆ, લેખકો વગેરે અચાનક પ્રેરણા અને નિર્દેશ પ્રાપ્ત કરે છે જેના પરિણામસ્વરૂપ તેમની સાહિત્યિક મૌનિક કૃતિઓ કહી શકે છે. તે તેમના મગજના જાંઝાણમાંથી પ્રસ્ફુરિત હોય છે એટલે કે તે અધોચેતનનાં કાર્યો છે. તે પ્રયત્ન અને ઇશિદાપૂર્વકનાં મનનાં કાર્યો નથી પરંતુ મનના અધોચેતન સ્તરમાં રહેલી શક્તિઓનું ચેતન સ્તરમાં પ્રેરણા અને નિર્દેશના રૂપે પ્રકાશન કે પરિણામ છે.

(૫) નિદ્રામાં સમસ્યાનો ઉકેલ (Solution of problems during sleep)

કોઈ વખત એવું બને છે કે આપણે કોઈ જટિલ સમસ્યાનો વિચાર કરીએ છીએ અને તેનો સાચો ઉકેલ મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ; પરંતુ ધણા પ્રયત્નો છતાં અસફળ રહીએ છીએ અને ચાકીને સૂઈ જઈએ છીએ. પરંતુ સવારે જાગતાં જ એ પ્રશ્નનો ઉકેલ મન સમક્ષ આવી જાય છે. આ પ્રમાણે બનવાનું કારણ એ જ હોઈ શકે કે મનના અધોચેતન સ્તરે તેનો ઉકેલ ક્યોં હોવો જોઈએ.

(૬) અર્જિત અભ્યાસ કે ટેવ (Acquired habit)

આપણી અર્જિત ટેવોનું કારણ પણ અધોચેતન જ છે કારણ કે આપણે જેટલો વખત કોઈ કાર્ય કરીએ છીએ તેની તેટલી અસરો મનના અધોચેતનમાં અંકિત થતી જાય છે. ધીરેધીરે આ અસરોનું સંગઠન એવું બજવાન બની જાય છે કે તે મનના ચેતનસ્તર ઉપર ટેવોના રૂપે કાર્ય કરે છે જેમાં તેને ચેતનના પથપ્રદર્શનની આવશ્યકતા પણ રહેતી નથી. મનનું અધોચેતન સ્તર અભ્યાસજનિત કાર્યોનું નિયંત્રણ કરે છે. આ રીતે ટેવો અધોચેતન ક્રિયાઓને સિદ્ધ કરે છે.

(૭) અધોચેતનનો ચેતન સાથે સહયોગ (Cooperation of the sub conscious with conscious)

આપણે કાલેજમાં વિદ્યાર્થીઓની સામાન્ય સલામાં કેાઇ વિષય ઉપર સ્થાપણ કરવાનું હોય ત્યારે આપણે તે નિશ્ચિત વિષયને માટે યોગ્ય વિચારો કરીને એક સુંદર ભાષણ તૈયાર કરીએ છીએ. આપણા આ બધા વિચારો તે સમયે અધોચેતન સ્તરમાં પહોંચે છે. જ્યારે આપણે ભાષણ કરવા માટે મંચ ઉપર જીભ યધ્ધિએ છીએ ત્યારે તે દરેક વિચારો અને પ્રાસંગિક બાબતો જે મનના અધોચેતન સ્તરમાં સુરક્ષિત હોય છે તે ક્રમ પ્રમાણે ચેતન સમક્ષ આવે છે. આ રીતે ચેતન અને અચેતન સહયોગથી કાર્ય કરે છે.

(C) સવેગોની અધોચેતન વૃદ્ધિ (Subconscious growth of emotions)

ધક્કું કરીને સવેગોના વિકાસમાં અધોચેતન અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પ્રેમ, ઘૃણા વગેરે સવેગો અધોચેતનમાં વૃદ્ધિ પામતા હોય છે પરંતુ આપણે તે વૃદ્ધિથી અજાત હોઈએ છીએ. સવેગોનું નિર્ધારણ ફક્ત ચેતન વિચારો કે અંકનોથી જ થતું નથી; તેમાં અધોચેતનના અદૃશ્ય પ્રભાવોનું કાર્ય હોય છે. આ અદૃશ્ય પ્રભાવોનો ચેતનામાં લિન્ટ લિન્ટ અનુભવ થતો નથી પરંતુ સમગ્ર રીતે થાય છે અને તેથી જ સવેગો રહસ્યપૂર્ણ માન્ય પડે છે.

(D) સ્વપ્નો (Dreams)

મનના અધોચેતન વ્યાપારો સ્વપ્નોદ્વારા પ્રકાશિત થાય છે. સ્વપ્નોમાં આપણા અનુભવોનાં અધોચેતન અંકનો વિચિત્ર રૂપમાં દૃશ્યમાન થાય છે. ફ્રાયડ (Freud) કામવાસનાઓને સ્વપ્નોનાં કારણો સમજે છે. કામવાસના (Libido) અહીંયાં વિસ્તૃત અર્થમાં લેવાનું છે. તે જણાવે છે કે અતૃપ્ત અને દબાવેલી કામવાસના (Repressed libido)ઓ મનના અધોચેતન સ્તરમાં રિયત હોય છે. તેમની જાગૃત જીવનમાં તૃપ્તિ યધ્ધિ હોતી નથી અને તેથી તે તૃપ્તિ માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. કામવાસનાને તે દરેક જાતની ઇન્દ્રિયો એટલે કે ફક્ત દૈહિક સહજાતપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ નહિ પરંતુ માતૃસ્નેહ, પિતૃસ્નેહ, ભાતૃસ્નેહ વગેરે પણ સમાવિષ્ટ છે. આ દબાવેલી વાસનાઓ અધોચેતનમાં રહે છે અને તેમનું સ્વપ્નમાં પ્રકાશન થાય છે. કેટલાંક સ્વપ્નો આ અતૃપ્ત દબાવેલી કામવાસના (Ungratified repressed libido)ઓને તૃપ્તિકારક પણ હોય છે.

નિદ્રાવસ્થામાં મન પૂર્ણતયા અચેતન હોતું નથી, સ્વપ્નનું કારણ બાહ્ય ઉત્તેજના પણ હોઈ શકે છે કારણ કે મન બાહ્ય ઉત્તેજનાથી પ્રભાવિત થાય

છે અને તે પ્રભાવો સ્વપ્નના રૂપે પ્રકાશિત થાય છે. સ્વપ્ન એ આપણી જાગૃત અને નિદ્રાધિન અવસ્થાનું મધ્યવર્તી હોય છે અને તે સમયની આપણી સ્થિતિ વિશુદ્ધ ચેતન અવસ્થાની મધ્યવર્તી હોય છે.

(૧૦) સંમોહનોત્તર નિર્દેશ (Post hypnotic suggestion)

સંમોહનોત્તર ક્રિયા એ અધોચેતનના અસ્તિત્વનું આકર્ષક પ્રમાણ છે. આ ક્રિયામાં સંમોહન કરનાર સંમોહિત વ્યક્તિને તેની તેજ સ્થિતિ હોય ત્યારે નિર્દેશ કરે છે કે કૃત્રિમ નિદ્રા (Trance) થી જાગૃત થયા બાદ સંકેત મળતાં અમુક કાર્ય કરવું. સંમોહિત અવસ્થામાં તો તે સંમોહન કર્તા (Hypnotist)ના આદેશાનુસાર કાર્ય કરે છે પરંતુ સંમોહનોત્તર ક્રિયામાં તે કૃત્રિમ નિદ્રાથી જાગૃત થયા બાદ કરે છે. ઉદાહરણાર્થ સંમોહિત વ્યક્તિને કહેવામાં આવ્યું કે કૃત્રિમ નિદ્રાથી ઊઠ્યા બાદ સંકેત મળતાં અમુક દ્વાર ખોલવું. આ કાર્ય તે બરાબર સમયસર કરે છે. કેટલીક વખત તો તેને કૃત્રિમ નિદ્રાથી ઊઠ્યા બાદ અમુક કલાકો બાદ કાર્ય કરવાનું કહેવામાં આવે છે અને તે બરાબર સમયસર કાર્ય કરે છે. આ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે છતાં તેને કૃત્રિમ નિદ્રાવસ્થામાં ઘટેલી ઘટનાઓનો લેશમાત્ર ખ્યાલ હોતો નથી. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું કાર્ય કરવામાં તે ઉચિત કે અનુચિત કાર્યનો ખ્યાલ કરતી નથી.

(૧૧) અચાનક પરિવર્તન (Sudden conversion)

વ્યક્તિમાં સ્વભાવ અને વિચારોનું પરિવર્તન થવાનું કારણ તેની અધોચેતનની સુરક્ષિત પ્રવૃત્તિઓ જ હોય છે. કોઈ કોઈ વખત આપણે જોઈએ છીએ કે કોઈ દુષ્ટ કર્મોનો ત્યાગ કરી ધર્મ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ પ્રમાણે તેનામાં અચાનક પરિવર્તન થવાનું કારણ તેની અધોચેતન પ્રવૃત્તિઓ છે. કારણ કે અધોચેતન સ્તરમાં તેની ધાર્મિક ભાવનાઓ સુપ્તાવસ્થામાં હશે, જે સમય મળતાં જાગૃત ચર્ચાળ્ય અને તે કોઈ ધર્મની બની જાય. આ પ્રમાણે અચાનક પરિવર્તનનું કારણ પણ અધોચેતન છે.

✓ અધોચેતન કળાની પણ પ્રેરણા આપે છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રખ્યાત કવિ કોલેરીડ (Coleridge) જણાવે છે કે તેમની શ્રેષ્ઠ કવિતા કુબ્લાખાન (Kubla-khan)નો મોટો ભાગ નિદ્રાવસ્થામાં રચવામાં આવ્યો હતો અને તેનું લેખનકાર્ય જાગૃત અવસ્થામાં કરવામાં આવ્યું હતું.

(૧૨) ચેતના અને આત્મચેતના (Consciousness and self consciousness)

ચેતના એ આપણું કોઈપણ વસ્તુનું જ્ઞાન છે. તે માનસિક પ્રક્રિયાઓનું આવશ્યક અને સામાન્ય તત્ત્વ છે. તેનું સંચાલન બાહ્ય વસ્તુઓ કે માનસિક પ્રક્રિયાઓ કરે છે. આપણે કોઈ વસ્તુ જોઈએ છીએ કે આપણે કોઈના ઉપર ગુસ્સે થઈએ છીએ તે ચેતના છે. ચેતના બહિર્મુખી (External) હોય છે.

આત્મચેતના (Self consciousness) એટલે આત્માનું કે તેની પરિવર્તનશીલ પ્રવૃત્તિઓનું તેને પોતાને જ્ઞાન. ઉદાહરણ્યાર્થે ‘આપણે ગુસ્સામાં છીએ’ જ્યારે આપણે સ્વયં એ બાબતથી જ્ઞાન થઈએ કે આપણે ગુસ્સામાં છીએ તો તેને આત્મચેતના કહેવામાં આવે છે. સ્ટાઉટ કહે છે કે આપણી ચેતનાના દરેક ભાગમાં આત્મચેતના સમાવિષ્ટ છે પરંતુ તે પ્રગટ રૂપમાં હોતી નથી. આથી જ્યારે આપણે બાહ્ય વિષયનો વિચાર કરતા હોય ત્યારે પણ આત્મચેતના હોય છે. મનનું ખાસ વલણ વિષયીવક્ષી (Subjective) કરતાં વિષયવક્ષી (Objective) વધારે હોય છે એટલે આત્મચેતનાની પૂર્વ વસ્તુ ચેતના હોય છે. માનસશાસ્ત્રમાં આત્મચેતના એ ચેતનાની ચેતના છે એટલે કે ચેતના વિષયની ચેતના છે અને આત્મચેતના તે ચેતનાની ચેતના છે.

પ્રકરણ ૬

માનસિક પ્રક્રિયાઓનું વિશ્લેષણ

(૧) મનોવૃત્તિના મૌલિક પ્રકાર (Fundamental modes of mental states)

બધારણવાદી માનસશાસ્ત્રીઓ મનનું અધ્યયન રસાયણશાસ્ત્રીઓની જેમ કરે છે. એટલે કે રસાયણશાસ્ત્રી જેમ કોઈ વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરતાં કરતાં તેનું એવું તત્વ શોધી કાઢે છે કે જેના આગળ લાગ ન થઈ શકે અને તેવી જ રીતે પ્રાપ્ત તત્વોનું સંશ્લેષણ કરે છે અને વસ્તુનું વર્ણન કરે છે. બધારણવાદી માનસશાસ્ત્રીઓ પણ માનસિક ક્રિયાઓનું આ પ્રમાણે વિશ્લેષણ કરે છે અને તેનું અવિશ્લેષ્ય તત્વ શોધી કાઢે છે. તેઓ જણાવે છે કે આ રીતે મનોવૃત્તિના ત્રણ 'વર્ગો' થઈ શકે. સંવેદનાઓ, પ્રતિભાઓ અને લાગણીઓ. પરંતુ ઘણા માનસશાસ્ત્રીઓ આ વર્ગીકરણનો સ્વીકાર કરતા નથી. તેઓ જણાવે છે કે મનનું એક બધારણ તરીકે અધ્યયન ન કરી શકાય પરંતુ તેનું અધ્યયન સક્રિય કાર્યના વાતાવરણ સાથેની આંતરક્રિયા સાથે સંબંધિત છે. આ માટે મનનું તત્વોમાં વિશ્લેષણ કરવાની જરૂર નથી.

આપણે હવે તેના પ્રકારો છે તે જોઈએ. મૌલિક મનોવૃત્તિઓના ત્રણ પ્રકાર છે. જાણવું, અનુભવ કરવો અને એટા કરવી. આ ત્રણ પ્રારંભિક મનોવૃત્તિઓ છે. તેને આપણે 'જ્ઞાન, લાગણી અને એટા કહીએ છીએ. આપણે કોઈ વસ્તુને જોઈ એટલે તેનું જ્ઞાન થાય છે. તેને જોવાથી કોઈ પ્રકારની લાગણી થાય છે અને તેથી આપણે તેને માટે એટા કરવા તૈયાર થઈએ છીએ.

(૨) જ્ઞાન (Cognition)

મનોવૃત્તિમાં કોઈ કોઈ વખત જ્ઞાન એક પ્રધાનતત્વ હોય છે અને તે અવસ્થાને જ્ઞાનાત્મક અવસ્થા (Cognitive state) કહેવામાં આવે છે. આપણે જે પેનથી લખીએ છીએ તે જોઈએ છીએ કે સારી છે. તેને આપણે 'જોઈએ છીએ.' તેને આપણે રોજ વાપરીએ છીએ પરંતુ આપણને યાદ

આવે કે તેની સ્વીકૃતિ ઘણા વખતથી બદલી નથી અને તેના ઉપરથી આપણે 'કલ્પના' કરી શકીએ કે તેનાથી ખૂબ જાણ અક્ષર લખાય છે. આપણને 'શંકા' થાય કે હમણાં તો ચાકરો કે કેમ. પરંતુ 'ધારી લઈએ' જીએ કે હમણાં તો ચાકરો. અવતરણ ચિહ્નોમાં આપેલા શબ્દો આપણી વસ્તુ પ્રત્યેના વલણના દર્શક છે. તે વસ્તુ પ્રત્યેના આપણાં જુદાં જુદાં વલણ બતાવે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનાત્મક અવસ્થામાં વિવિધતા હોય છે. જ્ઞાનાત્મક અવસ્થા એટલે કે આપણી પાસે કોઈ વસ્તુ છે કે નથી અથવા તો તે શક્ય છે કે કેમ તેને જોવાની કે માનવાની ક્રિયાત્મક અવસ્થા. તેમાં નિર્ણય, શંકા કે ધારણા પણ સમાવિષ્ટ હોય છે. જ્ઞાનના વિભિન્ન પ્રકારો જેવાં કે સંવેદના, સ્મૃતિ, કલ્પના વગેરે.

(૨. અ) જ્ઞાનના પ્રકાર (Kinds of cognition)

સંવેદના (Sensation)

સંવેદના ઉત્તેજનાથી મનમાં ઉદ્ભૂત સંસ્કાર છે. તે જ્ઞાનનું એક સરળ સ્વરૂપ છે. ઉત્તેજનાઓ કોઈ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા મન ઉપર કાર્ય કરે છે અને તેનાથી સંવેદના ઉદ્ભવે છે. સ્નાયવિક પ્રવાહ મગજમાં પહોંચતાં તત્કાળ જે પરિણામ આવે છે તેને ઉત્તેજના કહી શકાય. તેનો અર્થ અગાત્ રહે છે. તેનો અર્થગ્રહણ કરતાં પ્રત્યક્ષ ક્રિયા બને છે.

પ્રત્યક્ષ ક્રિયા (Perception)

પ્રત્યક્ષ ક્રિયા સંવેદનાના અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે. સંવેદના સિવાય પ્રત્યક્ષ ક્રિયા સંભવ નથી. તે સંવેદનાની અર્થગ્રહણ ક્રિયા છે. પ્રત્યક્ષના પહેલા સંવેદના થાય છે. પ્રત્યક્ષ સંવેદના પર આધારિત છે. જ્યારે જ્યારે સંવેદનાનો અર્થ ધરવામાં આવે છે તો તે પ્રત્યક્ષ થાય છે.

સ્મૃતિ (Memory)

કોઈ ક્ષણે આપણે જેનો વિચાર ન કરતા હોય તેવા જૂનકાળના પ્રસંગો કે બાબતોનું જ્ઞાન તેને સ્મૃતિ કહેવામાં આવે છે. એટલે કે અનુભવોનું ક્રમ પ્રમાણે પુનર્નિર્મિત થવું. સ્મૃતિ પહેલાંની બાબતોની કે અનુભવ ઉપર આધાર રાખે છે. તેનો પ્રત્યક્ષ અને શિક્ષણ ઉપર પણ આધાર છે. આપણે કોઈ ચિત્ર જોયું હોય અને તેને યાદ કરીએ તે સ્મૃતિ છે.

કલ્પના (Imagination)

કલ્પના એટલે પૂર્વ અનુભવોનું પુનરાવર્તન કરી તેમને નવા ક્રમમાં વ્યવસ્થિત કરવા. કલ્પના રચનાત્મક કે જનાત્મક (Constructive) હોય છે. તે અનુભવનાં તત્ત્વોની પુનરાવૃત્તિ કરી નવીન સર્જન કરે છે. કલ્પના સ્મૃતિ પર આધાર રાખે છે.

વિચાર (Thought)

વિચારમાં જ્ઞાતસામગ્રી અને અનુભવોની એક વિચારરેખા જોવામાં આવે છે. વિચાર કરવો એ આપણા અનુભવોનું વર્તમાન પ્રત્યક્ષ સાથે જોડાણ કરવું તે છે. તેમાં વિગત અનુભવોનું સ્મરણ કરીને વર્તમાન સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરવા માટે નવી રીતે ગોઠવવામાં આવે છે. તેમાં જ્ઞાત સામગ્રીનો વિચાર કરી વર્તમાન સમસ્યાથી સંબંધ વગેરેનો વિચાર કરી સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવામાં આવે છે.

(૩) લાગણી કે અનુભૂતિ (Feeling)

જ્ઞાનથી લાગણીની ઉત્પત્તિ થાય છે. કોઈ વસ્તુને જોવાથી કે જાણવાથી પ્રસન્ન કે અપ્રસન્ન થઈએ છીએ. તે લાગણી છે અને તે અવસ્થાને અનુભૂત્યાત્મક અવસ્થા (Affective state) કહેવાય છે. લાગણી સુખદ હોય છે કે દુઃખદ હોય છે. તે પ્રિય કે અપ્રિય પણ હોય છે. તેનો ઉદ્ભવ જ્ઞાનથી થાય છે. તે ચેષ્ટાને ઉત્પન્ન કરે છે. આપણે જ્યારે એમ કહીએ કે સંગીત, સનારમાં ફરવા જવું, ક્રિકેટ રમવી વગેરે આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે એટલે એમ માનીએ કે તે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં લાગણીનાં કાયમનાં સાધનો છે કોઈ વસ્તુ એક જ દશામાં હોવા છતાં એક સમયે ખુબ આનંદદાયક હોય છે અને બીજે સમયે આનંદ આપતી નથી. સામાન્ય રીતે લાગણી સંવેદનાઓથી ઉત્પન્ન થાય છે.

(૩.અ) લાગણીના પ્રકાર (Kinds of feeling)

લાગણી (Feeling)

[લાગણી સંવેદનાથી ઉત્પન્ન થતું સુખ, દુઃખ, પ્રસન્નતા છે.] આપણે કોઈ મુદ્દર ફૂલ જોઈએ છીએ તે આપણને સુખ આપે છે અને પ્રસન્ન કરે છે. આપણે કોઈ અપંગ અને ગંદા આદમીને જોઈએ છીએ તો તે દુઃખ આપે છે અને આપણે અપ્રસન્ન થઈએ છીએ. આ રીતે સુખદુઃખની લાગણી છે.

સંવેગ (Emotion)

સંવેગ એક લાગણીપૂર્ણ મનોવૃત્તિ છે. કોઈ સહજ પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરનાર પરિસ્થિતિની પ્રત્યક્ષ સ્મૃતિ કે રૂપનાથી તેનો ઉદ્ભવ થાય છે, તેનો ઉદ્ભવ એકદમ થાય છે અને અંત ધીરે ધીરે થાય છે/આપણે કોઈ જંગલી જાનવર કે ઝેરી સાપ જોઈએ છીએ તો એકદમ ભયથી ગભરાઈ જઈએ છીએ એ સંવેગ છે તે અત્યંત જટિલ ચેતના છે. (

ભાવના (Sentiment)

ભાવના એ અધિચેતનમાં રહેતા સ્થાયી સંવેગાત્મક સંસ્કાર (Emotional dispositions) છે. તે સંવેગાત્મક રેવો (Emotional habits) હોય છે. પ્રેમ, ધુણા વગેરે ધણું કરીને સ્થાયી અસ્થાયીના રૂપમાં ચેતનાના સ્તરની નીચે રહે છે. તેમની વાસ્તવિક પ્રકારના રૂપે હંમેશા અનુભૂતિ થતી નથી. ભાવના એ સંવેગની યોગ્ય સમયે અનુભૂતિ કરવાની સ્થાયી પ્રવૃત્તિ છે. ભાવનાઓથી માનસિક બંધારણ બને છે. તે માનસિક વ્યાપાર પણ નથી.

(૪) ચેષ્ટા (Conation)

કોઈ વસ્તુની લાગણી થતાં અને જ્ઞાન થતાં તેનામાં કઈ પરિવર્તન કરવાની, તેને સ્વીકારવાની કે અન્ય કોઈ કાર્ય કરવાની મનની પ્રવૃત્તિને ચેષ્ટા કહેવામાં આવે છે. ચેષ્ટાની પહેલાં લાગણી થાય છે. જ્યારે કોઈ માણસ કોઈ વસ્તુનું અમુક રીતે પરિવર્તન કરવા માગે અથવા તેને તે જ સ્થિતિમાં રાખવા માગે તો તેને ચેષ્ટાત્મક અભિવૃત્તિ (Conative attitude) કહેવામાં આવે છે. ચેષ્ટાત્મક ચેતના પ્રાણીની ક્રિયાત્મક બાજુ તૈયાર કરે છે તેનું કારણ એ છે કે તે પોતે સંતોષ મેળવવા માટે તત્પર રહે છે જ્યાં સુધી સ્થિતિ પરિવર્તન કરવાની બાબત છે. ચેષ્ટાત્મક અભિવૃત્તિ જ્ઞાનાત્મક અભિવૃત્તિથી જુદી પડે છે અને અનુભૂત્યાત્મક અભિવૃત્તિ સાથે કાર્ય કારણ સંબંધથી જોડાયેલી છે. એવી કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓની માન્યતા છે.

(૪ અ) ચેષ્ટાના પ્રકાર (Kinds of conation)

કોઈ વસ્તુના કાર્યમાં કોઈ પણ રીતે હસ્તક્ષેપ કરવો તે એટલે કે કર્મ એ વ્યાવહારિક ચેષ્ટા ગણાય છે અને મનને કોઈ વસ્તુ કે સંવેદના પર કેન્દ્રિત કરવું તે એટલે કે ધ્યાન માનસિક ચેષ્ટા છે. ધ્યાનમાં બાહ્ય વસ્તુઓનો કોઈ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ હોતો નથી.

અવિચ્છેદક કર્મ (Voluntary action)

ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ અને ઇચ્છાથી કરવામાં આવતાં કર્મો અવિચ્છેદક કર્મો કહે-

વામાં આવે છે. ઐચ્છિક કર્મ કોઈ ઉદ્દેશ્યની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવતું કર્મ છે. આપણે ઇચ્છાપૂર્વક અધ્યયન કરીએ છીએ તે ઐચ્છિક કર્મ છે. તેમાં આપણું કોઈ લક્ષ્ય હોય છે. આપણે અધ્યયન કરવાના ઉદ્દેશ્યથી પૂર્ણ રીતે વાકેફ હોઈએ છીએ. કેવી રીતે અધ્યયન કરીશું તો આગળ વધી શકીશું, તેનાથી ફાયદા ગેરફાયદા શું છે વગેરે બાબતોનો પૂર્ણ વિચાર કરી આપણે અધ્યયન કરીએ છીએ. આ રીતે ઐચ્છિક કર્મમાં તેનું લક્ષ્ય ઉદ્દેશ્યનું. જ્ઞાન તેની ભુરાઈ ભલાઈના વિચાર, નિશ્ચય વગેરે સમિશ્રિત હોય છે.

અભ્યસ્ત કર્મ (Habitual action)

આ કર્મો યંત્રવત્ કરવામાં આવે છે. તેને ચેતનાના પથપ્રદર્શનની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ કર્મો ધણું કરીને ઐચ્છિક કર્મો વધારે વખત કરવાના ફલસ્વરૂપ ગણાય. સહજ કર્મો પણ વખતોવખત કરવાથી ટેવ બની જાય છે.

સહજક્રિયા (Instinctive action)

સહજક્રિયા એ અનૈચ્છિક ક્રિયા છે. આ ક્રિયા કોઈ ઉદ્દેશ્ય લક્ષ્યને કરવામાં આવતી નથી. આ એક સમગ્ર પરિસ્થિતિની પ્રતિક્રિયામાં કોઈ જનિત કાર્ય કરવાની જન્મભૂત પ્રવૃત્તિ છે. તેમાં અંતિમ લક્ષ્યનો કોઈ સ્પષ્ટ વિચાર કરવામાં આવતો નથી. તેને શીખવવામાં આવતી નથી. મધમાખીઓ મધપુડાની રચના કરે છે, સુધરી માણે બનાવે છે, કરોળિયો જળ બનાવે છે વગેરે તેમની સહજક્રિયાઓ છે.

વિચારપ્રેરિત કર્મ (Ideo motor action)

આ ઐચ્છિક કર્મ નથી પણ આવેગાત્મક કર્મ છે. આ ક્રિયા ગતિનો વિચાર કરવાથી તરત જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે આપણે સિનેમાહોલમાં જોઈએ છીએ કે કોઈ કોઈ વખત અકસ્માત પ્રકાશ બધે થતાં એકદમ દેખાદેખી બધા જ તાલીઓ પાડવા અને સીટીઓ બળવવા લાગી જાય છે. આ પ્રકારનાં કાર્યો વિચારપ્રેરિત કાર્યો છે. તેમાં ગતિ ઇચ્છાના નિયંત્રણમાં હોતી નથી.

(૫) જ્ઞાન, વેદના અને ચેષ્ટાનો પરસ્પર સંબંધ (Interrelation of cognition, Feeling and conation)

ભાવાત્મક રીતે જોતાં તો જ્ઞાન, લાગણી અને ચેષ્ટા ત્રણે લિન્ન લાગે છે પરંતુ તેમ નથી. તે પરસ્પર અવલંબિત છે. તેમ એકબીજા મુદ્દા રહી કાર્ય કરે તે અસંભવિત છે. ખરેખર એકબીજા પર આશ્રિત છે એટલે કે જ્ઞાન,

લાગણી અને ચેષ્ટા પર આધાર રાખે છે, લાગણી જ્ઞાન અને ચેષ્ટા ઉપર આધાર રાખે છે અને ચેષ્ટા લાગણી અને જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. આ પ્રમાણે તે અન્યોન્યાશ્રિત છે.

જ્ઞાનમાં લાગણી અને ચેષ્ટા પણ સંયુક્ત છે

મનમાં વિચારો શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે તેનું કારણ લાગણી છે. બીજા એ કે લાગણી વિચારોને સાધનો પૂરાં પાડે છે. ઉદાહરણાર્થે આપણે કાલિયત્રપટ જોઈએ છીએ અને તેનાથી આપણે સુખ અનુભવીએ છીએ તે આપણને તે વખતોવખત વિચારમાં આવે છે. કારણ કે સુખની લાગણી વિચારો ઉત્પન્ન કરે છે અને તે જ વિચારો આપે છે. આ પ્રમાણે લાગણી ઉપર જ્ઞાન આધાર રાખે છે. તદુપરાંત લાગણી દુઃખકર્તા હોય તો જ્ઞાનનો વિકાસ થતો નથી અને સુખની લાગણી હોય તો જ્ઞાનનો વિકાસ થાય છે. જ્ઞાન ચેષ્ટા ઉપર પણ આધાર રાખે છે. આપણે વસ્તુનાં લક્ષણોનું બરાબર જ્ઞાન ત્યારે જ મેળવી શકીએ જ્યારે આપણે કાશિશ કરીએ. આપણે કાઈ વસ્તુ બરાબર જોઈએ છીએ તે એટલા માટે કે આપણે તે તરફ ધ્યાન આપવા જેવું છે કે કેમ, ચેષ્ટાનો જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં મહત્વનો ભાગ છે. {

લાગણીમાં જ્ઞાન અને ચેષ્ટા સંલગ્ન છે

લાગણી જ્ઞાન અને ચેષ્ટા પર આધાર રાખે છે. તે જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે તેનું કારણ એ છે કે તેમાં જ્ઞાનનાં ધણાં તત્ત્વો સમાયેલાં છે. મનની આનંદિત કે દુઃખદ દશા પ્રારંભિક સ્મૃતિ પર પણ આધાર રાખે છે. જેવી રીતે લાગણી જ્ઞાન પર આધાર રાખે છે તેમ ચેષ્ટા પર પણ રાખે છે. કાઈ કાર્ય કર્યું હોય અને તેનું પરિણામ સારું ન આવ્યું હોય તો લાગણી દુભાય છે અને જ્યારે કાઈ સંતોષજનક કાર્ય કર્યું હોય તો હર્ષ થાય છે. આ રીતે લાગણી ચેષ્ટા અને જ્ઞાન પર અવલગ્નિત છે.

ચેષ્ટામાં જ્ઞાન અને લાગણી સંલગ્ન છે

ચેષ્ટાનું પથપ્રદર્શન લક્ષ્ય યા ઉદ્દેશ્ય કહે છે. તે ઐચ્છિક કર્મ છે. જેવી રીતે જ્ઞાન અને લાગણીમાં ચેષ્ટાનો ભાગ છે તેવી જ રીતે ચેષ્ટા પણ જ્ઞાન અને લાગણી ઉપર આધાર રાખે છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી ચેષ્ટા પણ થતી નથી. આપણને વિષાદમય જ્ઞાન છે તો જ આપણે જવાનો સંકલ્પ કરીશું નહિતર નહિ. તે ઐચ્છિક કર્મ છે અને ઐચ્છિક કર્મ પૂરું જ્ઞાન સિવાય અસંલગ્નિત છે. તેમાં સાધનનો પણ વિચાર કરવામાં આવે છે. સંકલ્પની ઉત્પત્તિ સંવેદ કે લાગણીથી જ થાય છે. આપણને કોનેજ જવું સારું લાગે છે તેથી જ આપણે જઈએ છીએ, આપણને કોનેજમા જવાથી-

ચતી લાગણી સુખ આપે છે અને તેથી જઈએ છીએ. ચેષ્ટાઓ બાહ્ય વસ્તુઓના કે આપણા વિચારોમાં થતા પરિવર્તનથી ઉત્પન્ન થાય છે, આ પ્રમાણે ચેષ્ટામાં જ્ઞાન અને લાગણી સંયુક્ત છે. /

આ પ્રમાણે લાગણી અને ચેષ્ટા પરસ્પર આધાર રાખે છે. તેમનો મનના વિકાસમાં અગત્યનો ભાગ છે. એકબીજાથી જિન્નતા સંભવિત નથી. તે એક સાથે જ હોય છે. તેમની પ્રમાણમાં જિન્નતા અવશ્ય હોય છે. વ્યક્તિના વિકાસમાં આ ત્રણ એક સાથે કાર્ય કરે છે. વ્યક્તિને પોતાના વિકાસ માટે આવશ્યક કર્તવ્યોનું જ્ઞાન હોય છે, તેના નિયમો પ્રતિની સદ્ભાવના હોય છે અને તે કર્તવ્યો પૂરાં કરવાની ચેષ્ટા કરે છે.

જ્ઞાન, લાગણી અને ચેષ્ટા એકબીજા પર અર્વલંબિત છે. તેમનામાં કેટલાક અંશે વિરોધ પણ છે. કારણ કે એક પ્રકાર બીજા પ્રકારોને દબાવીને જ પોતાનો પૂર્ણ પ્રભાવ બતાવી શકે છે. જ્ઞાનનું પ્રમાણ વધારે હોય તો ચેષ્ટા અને લાગણી પોતાનો પ્રભાવ બતાવી શકતાં નથી. કોઈ વ્યક્તિ સંગીત સાંભળવામાં એકદમ ધ્યાનમગ્ન છે તો તેને માટે અન્ય ચેષ્ટા અને લાગણી અસરકારક હોતાં નથી, કારણ કે તેનું ધ્યાન સંગીત તરફ અત્યધિક છે. તેને કર્મની પણ ઈચ્છા હોતી નથી. અને સંવેગ પણ તેના ઉપર અસર કરી શકતો નથી. /

જ્ઞાનના પ્રમાણની અધિકતા લાગણી અને ચેષ્ટાને દબાવી દે છે તેવી રીતે લાગણીનું અત્યધિક પ્રમાણ જ્ઞાન અને ચેષ્ટાને સ્થાન લેવા દેતી નથી. આપણને એ બામન વિદિત છે કે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ અત્યધિક સંવેગ-પ્રેરિત હોય છે ત્યારે તે કોઈ પણ જાનનો વિચાર કરવાની ક્ષમતા રાખતી નથી તેમજ નિયમ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત રીતે કાર્યપણ કરી શકતી નથી. તેનું કારણ સંવેગનું અધિક પ્રમાણ જ છે. આપણે કોઈ કાર્ય અધિક રસપૂર્વક કરતા હોય ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારના અન્ય વિચારો આવતા નથી તેમજ કોઈ લાગણી પ્રભાવિત કરી શકતી નથી. આ પ્રમાણે એ સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે જ્ઞાન, લાગણી અને ચેષ્ટા ત્રણે તરફો પરસ્પર અર્વલંબિત છે પરંતુ તેમનામાં વિરોધ પણ છે. એકની અધિકતા અન્ય બેના પ્રભાવને સ્પષ્ટ થવા દેતી નથી. / પાછું કરીને મહાન વિચારકો કે શુદ્ધિમાન મનુષ્યો લાગણી વશ અને બ્યાવહારિક ઓછાં હોય છે. અત્યંત લાગણીવશ વ્યક્તિ વિચાર અને કર્મ કરવાની ક્ષમતા ઓછી ધરાવે છે અને કર્મશીલ મનુષ્ય લાગણીવશ નેમજ વિચાર કરનાર ઓછા હોય છે. /

પ્રકરણ ૭

સંવેદના (Sensation)

(૧) સંવેદનાનું સ્વરૂપ (Nature of sensation)

બંધારણવાદી માનસશાસ્ત્રીઓ સંવેદનાને વર્તમાન વાતાવરણ કે પરિસ્થિતિના અનુભવોના પ્રત્યક્ષ કે દર્શનોત્તર લાક્ષણિક તત્ત્વ એટલે કે મનની પ્રારંભિક ક્રિયા માને છે. પરંતુ આધુનિક માનસશાસ્ત્રીઓ સંવેદનાને મનના મનનું તત્ત્વ ગણવું ઉચિત નથી સમજતા. સંવેદના કેવી રીતે થાય છે તેને લક્ષમાં લઈ વર્ણન કરવામાં આવે છે. એટલે કે બાહ્ય ઉત્તેજનાથી મન પર થતી અસર, કે જે સરળ હોય છે. ઉત્તેજના (Stimulus) બોધસ્નાયુ (Sensory nerve) પર ક્રિયા કરે છે અને બોધસ્નાયુ તેનાં અંકનો (Impressions) મગજમાં રહેલા કોઈ બોધ કેન્દ્રમાં પહોંચાવે છે અને તેથી સંવેદના અનુભવાય છે. આ રીતે સંવેદના સ્નાયવિક પ્રવાહ દ્વારા ઉત્તેજનની તાત્કાલિક અસર છે.

વિશુદ્ધ સંવેદના અનુભવાતી નથી. દરેક સંવેદનામાં પૂર્વ અનુભવ સંલગ્ન હોય છે. તેમનો અર્થ કરવામાં આપણે પૂર્વ અનુભવનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. તેમનો આપણે બાહ્ય જગતની ગુણોના રૂપમાં અર્થ કરીએ છીએ. વિશુદ્ધ સંવેદના બાળકની હોય છે. કારણ કે પ્રકાશ તેણે છે પણ જાણતો નથી કે પ્રકાશ છે. જ્યારે આપણે સંવેદનાને અનુભવીએ છીએ તે સંવેદના પૂર્વ અનુભવથી સંલગ્ન હોય છે. સંવેદના જ્ઞાનની પ્રાથમિક સામગ્રી છે. આપણે તેનો અર્થ કરી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં પરિવર્તન કરીએ છીએ.

(૨) સંવેદનાનાં લક્ષણો (Attributes of sensations)

સંવેદનાઓનું વિશ્લેષણ કરતાં તેના વિવિધ ગુણો માત્રુમ પડે છે. આપણે વિશ્લેષણ કરી એ જાણી શકીએ છીએ કે તેમનાં એ વિશિષ્ટ લક્ષણોથી રહિત અસ્તિત્વ હોતું નથી. તેમના એ વિશિષ્ટ ધર્મો નીચે પ્રમાણે છે, (૧) ગુણ (Quality) (૨) તીવ્રતા (Intensity) (૩) સ્પષ્ટતા (Clearness) (૪) સ્થિતિકાલ (Duration) (૫) વ્યાપકતા (Extensivity) અને (૬) સ્થાનિક ચિહ્ન (Local sign) ।

ગુણ. (Quality)

સંવેદનાના ગુણના કારણે જ સંવેદનાનાં વિભિન્ન નામો આપવામાં

આવ્યાં છે. તેના ગુણના કારણે જ પ્રારંભિક ક્રિયાને એકબીજાથી જુદી ગણવામાં આવે છે. સ્વાદ, ગંધ, ધ્વનિ, ઠંડી, ગરમી વગેરે નામો તેમના ગુણોની ભિન્નતા દર્શાવે છે. દરેક એકબીજાથી ગુણો પ્રમાણે જુદાં પડે છે. સંવેદનાઓનું ગુણાત્મક અંતર બે રીતે પાડવામાં આવે છે. સામાન્ય ભિન્નતા (Generic difference) અને વિશિષ્ટ ભિન્નતા (Specific difference) જે સંવેદના એક જ વર્ગ કે જાતિની ન હોય અને બીજા વર્ગની સંવેદનાથી ભિન્ન હોય તે ભિન્નતા સામાન્ય ભિન્નતા કહેવાય છે. ધ્વનિ, રંગો, ગંધ વગેરેના ગુણાત્મક અંતરને સામાન્ય ભિન્નતા કહેવામાં આવે છે, જ્યારે ભૂરા અને લીલા રંગની સંવેદના કે જે દ્રષ્ટિક સંવેદના છે તેમના ગુણાત્મક વિશિષ્ટ ભિન્નતા કહેવામાં આવે છે.

તીવ્રતા (Intensity)

સંવેદનાની તીવ્રતાના ગુણથી આપણે સંવેદનાઓની પરસ્પર તુલના કરીએ છીએ. એટલે કે અમુક સંવેદના તીવ્ર છે, અમુક તીવ્ર નથી, અમુક ઉગ્ગ્રવળ છે, અમુક ધૂંધલી વગેરે. આ પ્રમાણેની તુલના કરવામાં સંવેદનાના ગુણ જોઈએ છીએ કે એક જ ગુણ ધરાવતી સંવેદનાઓની તીવ્રતામાં અંતર હોય છે, પ્રકાશ અધિક ઉગ્ગ્રવળ કે મંદ હોઈ શકે છે, અવાજ વિપુલ કે તીજી હોઈ શકે છે, દબાણ હલકું કે ભારે હોઈ શકે છે. આ દરેક ઉત્તેજનો પોતાની તીવ્રતા પ્રમાણે સંવેદના ઉત્પન્ન કરી શકે છે. મંદ અવાજ ધ્વનિની હલકી સંવેદના ઉત્પન્ન કરે છે. સંવેદનાઓની તીવ્રતા ન્યુનાધિક હોય છે. તેની તીવ્રતાનો આધાર ઉત્તેજનાની તીવ્રતા પર હોય છે. એક જાતિની સંવેદનાની તીવ્રતા બીજા વર્ગની કે જાતિની સંવેદનાની તીવ્રતા સાથે સરખાવી ન શકાય. આપણે ધ્વનિની સંવેદનાની તીવ્રતા દૃષ્ટિસંવેદનાની તીવ્રતા સાથે ન સરખાવી શકીએ.

સ્પષ્ટતા (Clearness)

સંવેદના પોતાની સ્પષ્ટતાના કારણે ચેતનામાં અમુક રચાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ઉદાહરણાથ: ઠાઈ વસ્તુ કે જોઈને આપણે બરાબર ધ્યાનપૂર્વક જોઈએ છીએ તેની સંવેદના સ્પષ્ટ હોય છે અને તે આપણી ચેતનામાં સ્પષ્ટ રીતે આવી જાય છે. તેની આસપાસની વસ્તુઓ આપણે જોઈએ છીએ પરંતુ તેનું આપણને અસ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય છે. તે સંવેદના અસ્પષ્ટ હોય છે. આ રીતે સ્પષ્ટ સંવેદના ચેતનામાં રચાન પ્રાપ્ત કરે છે જ્યારે અસ્પષ્ટ સંવેદના ચેતનાના ધૂંધળાગમાં રચાન મેળવે છે.

વસ્થતિકાળ (Duration)

દરેક સવેદનાને સ્થિતિકાળ, હોય છે. સંવેદના અમુક સમય સુધી રહે છે. દરેકનો સ્થિતિકાળ જુદો જુદો હોય છે. કોઈ સવેદના ઓછામાં ઓછા કે વધારેમા વધારે સમય સુધી રહી શકે છે, થોડી સેકન્ડ રહેનાર સવેદનાથી વધારે સેકન્ડ કે સમય રહેનાર સવેદના પૃથક્ લાગે છે.

વ્યાપકતા (Extensivity)

વ્યાપ્તિ સવેદનાની વિશિષ્ટતા છે. ઉત્તેજનાથી પ્રભાવિત થતી સવેદનાશીલ સપાટી (Sensitive surface) ના પર આધાર રાખે છે. આપણે કોઈ ઠંડી વસ્તુને આંગળીથી સ્પર્શ કરીએ તો સવેદના ઓછી હોય છે; પરંતુ આપણે તેના ઉપર પૂરી હથેલી મૂકી દઈએ તો સવેદના અધિક હોય છે. કોઈ વાગ્નિત્ર વગાડતું હોય અને આપણે નજીક હોઈએ તો સવેદના અધિક વ્યાપ્ત હોય છે અને જેમ જેમ ત્યાંથી દૂર જઈશું તેમ તેમ ધ્વનિ સવેદનાની વ્યાપ્તિ ઓછી થતી જાય છે. વ્યાપ્તિ અને વિસ્તારમાં અંતર છે. વિસ્તારનું માપ સાધનોદ્વારા કાઢી શકાય છે પરંતુ સવેદનાની વ્યાપકતાનું માપ તે રીતે કાઢી શકાતું નથી. વિસ્તાર (Extension) ભૌતિક વસ્તુઓનો ગુણ છે જ્યારે વ્યાપકતા સવેદનાનો ગુણ છે.

સ્થાનિક ચિહ્ન (Local sign)

સ્થાનિક ચિહ્ન સ્થાન-અંતર (Place difference) માનવામાં આવે છે. સવેદનાની વ્યાપકતા સતત અનુભવેલી એકીકૃત આંસિક સવેદનાઓ છે. પરંતુ તેમાં પણ સ્થાનલિન્નતાનો તફાવત કરી શકાય છે. જો કોઈ વ્યક્તિને પેન્સીલની અણીથી સાથે સાથે બે જગ્યાએ સમાન દબાણથી ઉત્તેજના આપવામાં આવે તો સ્પર્શ સવેદનાઓ બન્ને સ્થાનિક ચિહ્નોથી લિન્ન હશે. બન્ને ભાગ પર કરવામાં આવેલું દબાણ ગુણમાં અને તીવ્રતામાં એકસરખું હોવા છતાં સ્થાનિક ચિહ્નના ભેદના કારણે સવેદનામાં લિન્નતા હોય છે. ઘણી વખત એવું બને છે કે ઉત્તેજનાનાં બિન્દુઓ નજીક નજીક હોય તો વ્યક્તિ તેની સવેદનાનો તફાવત સમજી શકતી નથી પરંતુ સવેદનામા સ્થાનિક તફાવત અવશ્ય હોય છે. તેનું કારણ ધન્દ્રિયનું ઉત્તેજનાપ્રાપ્તિનું વિશિષ્ટ સ્થાન (Locality) છે.

સવેદનાઓના ગુણોમાં અંતર હોય છે. એક જ ગુણુરાળી સવેદનામાં

તીવ્રતાની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો તેમાં પણ અંતર હોય છે. સવેદનાની તીવ્રતા એકદમ ઓછામાં ઓછી અને એકદમ વધારેમાં વધારે પણ હોઈ શકે છે તેનો આધાર ઉત્તેજનાની તીવ્રતા પર હોય છે. સવેદનાને અમુક સ્થિતિકાળ પણ હોય છે, તેને પ્રાપ્તિ હોય છે. પ્રાપ્તિવાળી સવેદનામાં અનેક સ્થાનિક ચિહ્નવાળી સમકાલિક સવેદનાઓ મળીને બને છે. આ પ્રમાણે ગુણ, તીવ્રતા, સ્પષ્ટતા, સ્થિતિકાળ, વ્યાપ્તિ અને સ્થાનિક ચિહ્ન સવેદનાના વિશિષ્ટ લક્ષણો છે.

(૭) ઉત્તેજના અને પ્રતિક્રિયા (Stimulus and response)

આપણે જોયું કે સવેદના બાહ્ય ઉત્તેજનાને કારણે થાય છે વ્યક્તિ વાતાવરણમાં રહેલી ઉત્તેજનાઓથી સવેદના પ્રાપ્ત કરે છે અને તેના પ્રતિ પ્રતિક્રિયા કરે છે. વ્યવહારનાદી માનસશાસ્ત્રીઓ વ્યવહારને ઉત્તેજના પ્રતિ કરવામાં આવતી પ્રતિક્રિયા કહે છે આપણે ઉત્તેજના પ્રતિક્રિયાનું સૂત્ર જોઈએ. પછી ઉત્તેજનાથી સવેદના કેવી રીતે થાય છે તે જોઈશું ઉત્તેજના અને પ્રતિક્રિયાનું સૂત્ર આ પ્રમાણે સમજાવી શકાય છે—ઉ—પ્ર આપણે ઉત્તેજનાને માટે ‘ઉ’ અને પ્રતિક્રિયાને માટે ‘પ્ર’ માનીશું ઉપર જોઈએ તે સૂત્ર બગાડ રખાઈ નથી; કારણ કે ઉત્તેજના કયા ક્રિયા કરે છે અને પ્રતિક્રિયા કાણ કરે છે તે જાણી શકાતું નથી ઉત્તેજના શરીર પર ક્રિયા કરે છે અને શરીર તેની પ્રતિક્રિયા કરે તો આપણે એ સૂત્રને આ પ્રમાણે જણાવીશું

ઉ—શ—પ્ર અહીં ‘શ’ શરીરને માટે વાપરવામાં આવ્યો છે હવે તેનો અર્થ એ થશે કે ઉત્તેજના શરીર ઉપર ક્રિયા કરે છે અને શરીર તેની પ્રતિક્રિયા કરે છે. હજી પણ આ સૂત્ર અસ્પષ્ટ લાગે છે, કાગળ કે શરીર પ્રતિક્રિયા કયાં કરે છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ થતું નથી તો આપણે વાતાવરણને માટે ‘વ’ માની લઈએ અને આ સૂત્રમાં પ્રતિક્રિયા સાથે મૂકી દઈએ ઉત્તેજનાઓ પણ વાતાવરણથી આવે છે તો ઉત્તેજના આગળ પણ ‘વ’ મૂકીશું એટલે સૂત્ર આ પ્રમાણે થશે વ—ઉ—શ—પ્ર—વ.

આ સૂત્રને આપણે હવે આ પ્રમાણે વાંચીશું—વાતાવરણથી આવતી ઉત્તેજનાઓ વ્યક્તિને પ્રતિક્રિયાના રૂપે ક્રિયા કરવા પ્રેરિત કરે છે જે વાતાવરણને પરિવર્તિત કરે છે” (વુડ્વર્થ)

વાતાવરણમાં રહેલી ઉત્તેજનાઓ વ્યક્તિની ઇન્દ્રિયો કે આદાતા (Receptor) દ્વારા સવેદના ઉત્પન્ન કરે છે. અને વ્યક્તિ ઇન્દ્રિયો કે

કાર્યકારી અંગો (Effectors) કે પેશીઓ દ્વારા તેના પ્રતિ પ્રતિક્રિયા કરે છે. તે પ્રતિક્રિયા કરવામાં પોતાની પેશીઓને ગતિમાન કરે છે. પેશીઓ બે પ્રકારની હોય છે, ઐચ્છિક (Voluntary) જે હાથ, પગ, જીભ વગેરેમાં હોય છે અને અનૈચ્છિક (Non-voluntary) જે રક્તવાહિનીઓ, આંતરડાં, પ્રજનનગો વગેરેમાં કાર્ય કરે છે. પેશીઓ કાર્યકારી અંગ છે. પ્રતિક્રિયા સરળ કે જટિલ હોઈ શકે છે અને વ્યવહાર વાતાવરણની ઉત્તેજનાઓ પ્રતિ કરવામાં આવતી પ્રતિક્રિયાથી બને છે.

(૪) ઉત્તેજના અને સંવેદના (Stimulus and sensation)

સંવેદનાની ઉત્પત્તિ ઉત્તેજનાને કારણે જ થાય છે. ઉત્તેજના વાતાવરણનું એક અંગ છે. તે તેનું એક સરળ તત્ત્વ છે જે વ્યક્તિની ધન્દિયો પર ક્રિયા કરી સંવેદના ઉત્પન્ન કરે છે. આપણને તે એકલી દેખાતી નથી આપણે તેને એક સમગ્ર એકમના રૂપમાં જોઈએ છીએ. તેનું સ્થાન શરીરની બહાર હોય છે. વિવિધ પ્રકારની સંવેદનાઓની ઉત્પત્તિ વિવિધ પ્રકારની ઉત્તેજનાઓથી થાય છે. ધ્વનિના લંબાઈ (Length), વિપુલતા (Amplitude) અને રચનો (Composition) માં ભિન્નતાવાળા તરંગો ભિન્ન ભિન્ન સંવેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. વિભિન્ન તરંગ લંબાઈ (Wave length) વાળાં પ્રકાશનાં કિરણો વિભિન્ન સંવેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. ત્વચાને પ્રભાવિત કરનારી ઉત્તેજનાથી સ્પર્શ સંવેદના ઉત્પન્ન થાય છે. કંઈ વાળનું, કપાઈ જવું વગેરે ત્વચાને ક્ષતિ પહોંચાડનારી ઉત્તેજનાઓથી કષ્ટની સંવેદનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ બધી બાબ ઉત્તેજનાઓ છે જે શરીરની યાનેન્દ્રિયો કે આદાત અંગો (Receptors) પર કાર્ય કરે છે અને સંવેદના ઉત્પન્ન કરે છે. તદુપરાંત શરીરની આંતરિક ઉત્તેજનાઓ છે તે પણ સંવેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે તેને શરીરાંતરક ઉત્તેજનાઓ (Intra-organic stimuli) કહેવામાં આવે છે. ભૂખ, તૃષ્ણ વગેરે આંતરિક ઉત્તેજનાઓથી થતી સંવેદનાઓ છે. હોઝરીમાં પેશીઓનો સંક્રાંચ થતાં ભૂખની સંવેદના થાય છે. પેશીઓની ગતિ સંવેદના (Motor sensation) ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે વિભિન્ન પ્રકારની ઉત્તેજનાઓ વિવિધ સંવેદનાઓને જન્મ આપે છે.

(૫) વેબર ફેચનર નિયમ (Weber Fechner law)

આપણી ધન્દિયો પર ક્રિયા કરનારી ઉત્તેજનાઓ વિવિધ તીવ્રતાઓ વાળી હોય છે. કેટકેટલા માત્રાની તીવ્રતા (Intensity) વાળી ઉત્તેજના

સંવેદના ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ નથી આપણને અવાજ સાંભળવામાં એકદમ ધીમે લાગે, પ્રકાશ અંખો લાગે. આપણને વજન અનુભવવામાં એકદમ હલકું માણ્ય પડે તેવું હોય આ પ્રમાણે દરેક ઉત્તેજનાને સંવેદન ઉત્પન્ન કરવા માટે તીવ્રતાનું અમુક બિંદુ હોય છે. એ બિંદુને સંવેદનાદ્વાર (Threshold of sensation) કહેવામાં આવે છે. અત્યધિક તીવ્ર ઉત્તેજના સંવેદના ઉત્પન્ન કરતી નથી પણ પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. તેમજ અધિક મંદ ઉત્તેજના પણ સંવેદના ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી. એકદમ મંદ પ્રકાશ, ધ્વનિ કે એવી કોઈ ઉત્તેજના સંવેદના ઉત્પન્ન કરવામાં અસક્ષણ થાય છે. અધિક તીવ્ર ઉત્તેજના જેવી કે એકદમ તેજ અવાજ, અત્યધિક ગરમી એ આપણને પીડાની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. આ રીતે ઉત્તેજનાની તીવ્રતા અમુક પ્રમાણમાં હોય તો જ સંવેદના ઉત્પન્ન કરી શકે. એ વસ્તુ પણ સ્પષ્ટ છે કે અન્ય યંત્રોની જેમ શરીર પણ યંત્ર છે. તેની ઇન્દ્રિયો પણ અમુક નિશ્ચિત શક્તિ ધરાવે છે. તેનાથી વધારે શક્તિનો ઉપયોગ કરી શકતી નથી. ઉત્તેજનાની તીવ્રતાની વૃદ્ધિ પ્રમાણે સંવેદનાની તીવ્રતામાં પણ વૃદ્ધિ થતી જાય છે. ઉત્તેજના જે બિંદુઓ કષ્ટદાયક બને છે બિંદુને લાવક્ષમતાની ઉર્ધ્વ સીમા (Height of sensibility) કહેવામાં આવે છે અને નિમ્ન સીમા અને ઉર્ધ્વ સીમા વચ્ચેના અવકાશને લાવક્ષમતાનો વિસ્તાર (Range of sensibility) કહેવામાં આવે છે.

જર્મન શરીર વૈજ્ઞાનિક વેબર (Weber) એક નિયમ બનાવ્યો અને જણાવ્યું કે ઉત્તેજનાની તીવ્રતા જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ સંવેદના તીવ્ર થતી જાય છે, પરંતુ સંવેદનાનું દ્વાર વીત્યા પછી ઉત્તેજનાની તીવ્રતામાં કરવામાં આવતો વધારો સંવેદનાની તીવ્રતામાં વૃદ્ધિ કરતો નથી. ઉત્તેજનાની તીવ્રતામાં કરવામાં આવતા વધારા પ્રમાણે સંવેદનાની તીવ્રતામાં વધારો થતો નથી પરંતુ ઓછો થાય છે. જ્યારે ઉત્તેજનાની તીવ્રતા ઘણી જ ઓછી હોય ત્યારે સંવેદનાની તીવ્રતામાં વધારો કરવા માટે ઉત્તેજનામાં થોડી જ તીવ્રતાનો વધારો કરવાની આવશ્યકતા રહે છે; પરંતુ ઉત્તેજનાની તીવ્રતા અધિક હોય ત્યારે સંવેદનાની તીવ્રતામાં વૃદ્ધિ કરવા માટે ઉત્તેજનાની તીવ્રતામાં અધિક વૃદ્ધિ કરવી પડે છે. ઉદાહરણાર્થ, આપણે કોઈ વસ્તુ કે જે અધિક વજનવાર હઈ જઈ રહ્યા છીએ તેમાં કોઈ એવાર તોડાની વસ્તુ મૂકીએ તો તેનો કંઈ જ ફેર માણ્ય પડતો નથી અને આપણને તેનું માન પણ થતું નથી. વજનથી થતી સંવેદનામાં ફેર કરવા માટે અમુક પ્રમાણનું વજન વધારવામાં આવે તો જ ફેર થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે વૃદ્ધિ જાણવી

હોય તો ઉત્તેજનામાં અમુક નિશ્ચિત પ્રમાણ વધારવું જોઈએ. તે માત્રા ન્યૂનતમ જેવ અંતર હોય છે. સંવેદનાની તીવ્રતામાં એક જેવ અંતર પાડવા માટે ઉત્તેજનામાં એક સ્થિરઅંશ (Constant fraction) થી વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. અમુક સંવેદનાઓનું જેવ અંતર જાણુવા માટે ઉત્તેજનામાં ન્યૂનતમ કેટલો વધારો કરવો પડે તે પ્રયોગોથી સોધી કાઢવામાં આવ્યું છે. દખાવની સંવેદનામાં પરિવર્તન કરવા માટે ઉત્તેજનામાં $\frac{1}{100}$ ની વૃદ્ધિ કરવી પડે. એટલે કે જો આપણે ૨૦ શેર વજન માથા ઉપર લઈ જનાર માણુ-સને વજનથી થતી સંવેદનામાં પરિવર્તન કરવું હોય તો તેમાં એક શેર વજન વધારવું પડે અને તો જ તે માણુસ જાણી શકે કે વજનમાં વધારો થયો છે. પ્રકાશ સંવેદનાની ઉત્તેજનામાં $\frac{1}{1000}$ ની વૃદ્ધિ કરવી પડે, ધ્વનિની સંવેદનાની ઉત્તેજનામાં $\frac{1}{3}$ ની વૃદ્ધિ કરવી પડે. સંવેદનામાં વૃદ્ધિ કરવા માટે ઉત્તેજનામાં જે સ્થિરઅંશ (Constant fraction) થી વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે તેને સંવેદતાનો ગુણક (Co-efficient of sensibility) કહેવામાં આવે છે.)

વેબર (Weber)નો નિયમ આ પ્રમાણે છે: “સંવેદનાની તીવ્રતામાં સમાનાંતર વૃદ્ધિ (Arithmetical progression) કરવા માટે ઉત્તેજનામાં ગુણોત્તર વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. સંવેદના ઉત્તેજનાના છેદ (Logarithm)ના પ્રમાણમાં વધે છે” આ નિયમ વેબર ફેચનર નિયમ (Weber Fechner law) તરીકે ઓળખાય છે. એટલે કે સંવેદનામાં અમુક એકમની વૃદ્ધિ કરવા માટે તેની ઉત્તેજનાને એક સ્થિર અંશથી ગુણવી જોઈએ. ધારે કે ઉત્તેજનાની તીવ્રતા ‘ત’ છે. ‘અ’ સંવેદનાની ન્યૂનતમ જેવ તીવ્રતા છે. ‘ય’ સ્થિરઅંશ છે. જો ‘અ’ માં ૧ની વૃદ્ધિ કરવા માટે ઉત્તેજનાથી ગુણવાના છે. તો આપણે અ+૧, અ+૨ સંવેદના કરવા માટે ઉદ્દેશોધકની તીવ્રતાને ક્રમશઃ (તx૫), (તx૫x૫) વગેરે હોવી જોઈએ.

દા. - ત. ‘અ’ સંવેદનાની ન્યૂનતમ તીવ્રતા છે.

૮ ઉત્તેજનાની તીવ્રતા છે.

૨ સ્થિરઅંશ છે.

૧ સંવેદનાની ન્યૂનતમ જેવ વૃદ્ધિ છે.

અ+૧, અ+૨, અ+૩, વગેરે તીવ્રતાઓ પેદા કરવા માટે

મુખ્યદુઃખને અત્યધિક પ્રભાવિત કરે છે. શારીરિક સ્વસ્થતા કે અસ્વસ્થતા એ આંગિક સંવેદનાઓ સાથે સંબંધિત છે. આ સંવેદના શરીરની સામાન્ય સ્થિતિથી પેદા થાય છે. તે સંવેદનાઓનો સમગ્ર અનુભવ સામાન્ય સંવેદના (Common sensibility or Coenuesthesis) કહેવામાં આવે છે. આંગિક સંવેદનાઓ આપણા માનસિક જીવનનાં માપક યંત્રો છે.

(૮) ગતિ સંવેદનાઓ (Kineasthetic or Motor-sensations)

ગતિસંવેદના પેશીઓ અને સંધિઓને ચતા ઉત્તેજનથી પેદા થાય છે. સ્નાયુઓ, પેશીઓ તથા જોડાના સંકોચ અને હાથવાથી ઉત્તેજિત થાય છે અને તેનાથી ભાર, ખેંચાણ વગેરે ગતિસંવેદનાઓ થાય છે. માંસપેશીઓ એ પ્રકારની હોય છે: ઐચ્છિક (Voluntary) અને અનૈચ્છિક (Nonvoluntary) ઐચ્છિક પેશીઓ કૃતિશક્તિ (Will power) ના નિયંત્રણમાં હોય છે. આ પેશીઓ હાથ, પગ વગેરે ભાગોમાં સ્થિત હોય છે. અનૈચ્છિક પેશીઓ કૃતિશક્તિના નિયંત્રણમાં હોતી નથી. તે આંતરડાં, હોજરી વગેરે ભાગોમાં હોય છે. પેશીઓ તંતુઓ (Fibres) ના ગુચ્છોથી અને માંસથી બનેલી હોય છે તે કર્મસ્નાયુકોશા (Motor neurones) સાથે જોડાયેલી હોય છે. કેન્દ્રીય કર્મસ્નાયુકોશાઓ (Central Motor neurones) મારફત જતા સ્નાયવિક પ્રવાહ પેશીતંતુઓ ગ્રહણ કરે છે. કર્મસ્નાયુઓના અંતભાગની બાજુમાં બોધસ્નાયુ (Sensory nerves) ના છેડાઓ હોય છે જે પેશીમાં તથા પરિવર્તનની મગજમાં ખચર કરે છે. પેશીઓમાં સંકોચાવાની શક્તિ હોય છે. તે કર્મસ્નાયુથી જતા સ્નાયવિક પ્રવાહથી ઉત્તેજિત થાય છે અને ગતિ પેદા કરે છે.

ગતિસંવેદનાઓ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. સ્થિતિ (Position), સ્વચ્છંદ ગતિ (Free movement) અને પ્રતિરુદ્ધ ગતિ (Impeded movement).

સ્થિતિ (Position) : દ્રાઈ અંગની અમુક નિશ્ચિત સ્થિતિથી ચતો અનુભવ તેને સ્થિતિની સંવેદના કહેવામાં આવે છે. તેમાં અંગત એક જ સ્થિતિમાં રાખવામાં પ્રયાસ કરવામાં આવતો હોય તેવી સક્રિય લાગણી અનુભવાય છે. આ ક્રિયામાં સંધિઓ (Joints) પર થતું દબાણ તેમાં

પાસેની ત્વચા અને પૈશિકતંતુઓ (Muscular fibres)નો પણ સહયોગ હોય છે. ઉદાહરણાર્થ, આપણે હાથ જાંચા કરી રાખીએ તો ગતિની સ્થિતિની લાગણી પેદા કરે છે.

પ્રતિરુદ્ધ ગતિ (Impeded movement)

આ ગતિસંવેદનાનું ઉત્પન્ન થવાનું કારણ ક્રિયામાં થતો વિરોધ છે, એટલે કે પૈશિક ગતિમાં કે સાંધામાં થતા કાર્યમાં અવરોધ થતાં પ્રતિરુદ્ધગતિ સંવેદનાનો અનુભવ થાય છે. ઉદાહરણાર્થ, હાથને કોઈ વસ્તુ સાથે ધસવો કે તેનાથી વળન ઉઠાવવું વગેરે. આ પ્રકારની સંવેદનાથી વસ્તુઓના મૂળ ધર્મો નાણી શકીએ છીએ. કોઈ વસ્તુ કઠણ છે કે સુંવાળી, વજનદાર છે કે હલકી વગેરે ગુણો પ્રતિરુદ્ધ ગતિથી નાણી શકાય છે.

સ્વચ્છંદગતિ (Free movement)

સ્વચ્છંદગતિથી આપણને સંવેદનામાં સતત પરિવર્તનનો અનુભવ થાય છે. આ ક્રિયામાં પેશીઓથી આપણને અલગ અલગ સંવેદના પ્રાપ્ત થાય છે. પેશીઓનું એક જૂથ જુદી સંવેદના ઉત્પન્ન કરે છે અને બીજું જૂથ જુદી સંવેદના ઉત્પન્ન કરે છે. આપણા એક જ હાથની ગતિની સંવેદના જુદીજુદી થાય છે. આપણે હાથને સતત ઉપર નીચે લઈ જઈશું તો માત્રુમ પડશે કે હાથ ઉપર લઈ જતી વખતે થતી સંવેદના હાથ નીચે મૂકતી વખતની સંવેદનાથી ભિન્ન હોય છે. તદુપરાંત ગતિની સંવેદના ગતિના સ્થિતિકાળ પર આધાર રાખે છે. ગતિકાળના પ્રમાણે તેમાં ભિન્નતા હોય છે. ગતિના વેગ (Velocity) ના પ્રમાણે પણ સંવેદનામાં અંતર હોય છે. સ્થિતિકાળ (Duration) અને વેગ (Velocity) થી ગતિનું પ્રમાણ આપણે નાણી શકીએ છીએ.

ગતિ સંવેદનાઓ આપણે માટે અત્યંત આવશ્યક છે. તેનાથી આપણને શારીરિક સ્થિતિનું જ્ઞાન સરળ રીતે થઈ શકે છે. તેનાથી આપણે દ્વંદ્વના ગુણધર્મો જેવા કે વિસ્તાર સ્થિતિ, દિશા અવેધ્યતા (Impenetrability) વગેરે નાણી શકીએ છીએ. આ અત્યંતમાં ત્વચાસંવેદનાઓ અને દૃષ્ટિ સંવેદનાઓ મદદ કરે છે. ગમે તેમ હોય છતાં પણ આપણે એ નાણીએ છીએ કે આંખો બંધ કરીને આપણે આપણા હાથની સ્થિતિ કેવી છે, ક્યાં છે વગેરે નાણી શકીએ છીએ. આપણે અધારામાં પણ આપણા હાથની નિશ્ચિત

આગળી પકડી શકીએ છીએ આ બાબતોમાં આપણે પેશીઓ, સંધીઓ વગેરે અગોની સવેદના (Sinsibility) ઉપર આધાર રાખીએ છીએ.

તેની અગત્યતા ભાર અને અવરોધ (Resistance)ના જ્ઞાનમાં પણ ધણી છે. તેની સવેદનાત્મક કિંમત પણ ધણી જ છે. સ્વાસ્થ્ય ધણું કરીને પેશીઓ ઉપર આધાર ગએ છે આ પ્રમાણે ગતિસવેદનાઓનું મૂલ્ય અધિક છે

(૯) વિશેષ સવેદનાઓ (Special sensations)

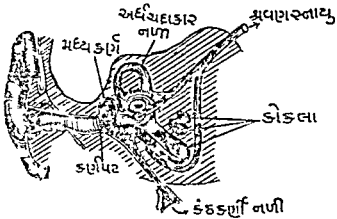
વિશેષ સવેદનાઓ બાહ્ય ઉત્તેજનાઓથી ઉત્પન્ન થાય છે તરંગ, ધ્વનિ સ્વાદ વગેરે વિશેષ સવેદનાઓ છે બાહ્ય ઉત્તેજના તે સવેદનાની ઇન્દ્રિયો કે અન્દ્રિયો (End organs) જેવી કે આંખ, કાન, નાક, જીભ વગેરે ઉપર ક્રિયા કરે છે. ધીર તરંગો આંખ પૂર ક્રિયા કરે છે જેથી આપણને દષ્ટિ સવેદના અનુભવાય છે વાયુ તરંગોની ધ્વનિ કાન સુધી પહોંચે અને તેથી ધ્વનિની સવેદના અનુભવાય છે આ પ્રમાણે વિવિધ ઉત્તેજનાઓથી વિવિધ ઇન્દ્રિયો ઉપર ક્રિયા થવાથી આપણે સવેદના પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. વિશેષ સવેદનાઓનું સ્થાન નિર્ધારણ કરી શકાય છે તેમને એકબીજાથી ભિન્ન ભાગી શકાય છે તેમનું જ્ઞાનાત્મક મૂલ્ય (Cognitive value) અધિક છે. તેનાથી આપણે સ્વાદ, ગંધ, રંગ વગેરે દ્વારા બાહ્ય વસ્તુઓના ગુણોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. વિશેષ સવેદનાઓમાં આગિક સવેદના અને ગતિ સવેદના કરતાં પ્રકાર ઘણા જ છે. જેવા કે દષ્ટિસવેદના, શ્રવણસવેદના, સ્પર્શ સવેદના વગેરે

(૧૦) શ્રવણ સવેદના (Auditory sensation)

ધ્વનિ વાયુમાં ઉત્પન્ન થતા કંપન (Vibration) છે વાયુમાં થતી દલપટી ગતિના કારણે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુ તરંગો ધ્વનિ સવેદનાની ઉત્તેજના છે.

કાનના ત્રણ ભાગ હોય છે. બાહ્યકર્ણ (External ear), મધ્યકર્ણ (Middle ear), અને આંતરિક કર્ણ કે અંતઃકર્ણ (Internal ear), બાહ્યકર્ણ (External ear, Pinicle) સમઘટકી (Collector) છે. તે કાનનો પાંચો અને શ્રવણગાળી (Auditory canal) નો બનેલો હોય છે શ્રવણગાળીનો અંતનો છેડો કાનના પાંચ (Tympanic membrane)

ચી ઢકાયેનો હોય છે બાહ્યકાન ખનિ તરંગોને એકા કરે છે અને તેનાથી મધ્ય કાનના દોન ઉપર આવતા થાય છે અને તેનાથી કપન પેદા થાય છે. કાનનાં દોનને ત્રણ અસ્થિઓ એટિની હોય છે, જેને હથોડા (Hammer bone)

માકૃતિ ૬

નિહાઈ (Anvil bone) અને રમ્પ (Stirrup bone) કહેવામાં આવે છે એક કંઠકર્ણ નળી (Eustachian) હોય છે જે કંઠમાંથી આવે છે તેમાં કંઠમાંથી હવા આવતી રહે છે અને તેથી કર્ણમાં વાતાવરણના જેવું હવાનું દબાણ જળવાય છે અગર હવાનું દબાણ અદર એ ન્યૂનાધિક થઈ જાય તો કર્ણપટ આગળ પાછળ સરખી જાય અને ખનિ તરંગોથી જરામત સવેદના ન થઈ શકે મધ્યકાનમાં રિયત અસ્થિઓ ખનિ કપનેને તીવ્ર કરવાનું કાર્ય કરે છે અને તેને આનરિઁ કર્ણમાં મોખે છે આ પ્રમાણે મદ કપનેને પ્રમળ મરી આતરિક કર્ણમાં નહેના પદાર્થમાં મોખે છે આનરિઁ કર્ણના ત્રણ ભાગ છે મધ્યકાન (Vestible), અર્ધચંદ્રાકાર નળીઓ (Semicircular canals) અને કોક્લા (Cochlea) અરબુમાં કોક્લા એ અગત્યનું અંગ છે તેની જનાનું અનિ જલિન (Complex) છે તેની બે નળીઓ હોય છે જે પાણીથી ભરેલી હોય છે એ છેગ ઉપર ગિનિરયાપ (Elastic) કાપા (Membrane)થી ભરેના એ હાર હોય છે હારને બે ભાગોમાં વિભાજિત કરતો એક ભાગ હોય છે તે વિભાગો અચન કાપાઓ અને અસ્થિઓ (Bones)ના બનેના છે હારકુ તેના હાર તરફ પડેલા અને કોક્લાના ભાગ તરફ સામું હોય છે હાર નચક કાપાઓથી બનેનો એક ત્રિકોણાકાર ભાગ હોય છે જેને આધાર મના (Basilar membrane)

કહેવામાં આવે છે. તે તંતુઓથી બનેલી હોય છે અને અસ્થિઓની બંને બાજુએ પ્રસરેલી હોય છે. શ્રવણસ્નાયુતંતુઓ શ્રવણચિત્ત (Organ of cotri) ના સ્નાયુકેશો (Nerve cells)માંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં નળીઓમાંની કળાઓમાં જાય છે. ત્યાંથી એકત્ર થઈ શ્રવણ સ્નાયુમાં જાય છે. શ્રવણસ્નાયુ (Auditory nerve) બોપરીના હાડકાના છેદદ્વારા મગજમાં જાય છે. આ રીતે જ્યારે ધ્વનિ તરંગો આંતરિક કર્ણુમાં પહોંચે છે ત્યારે શ્રવણચિત્તની કેશકેશો (Haircells) ને ગતિ મળે છે જે શ્રવણ સ્નાયુઓને ઉત્તેજિત કરે છે. જ્યારે આ સ્નાયવિક આવેગ મગજમાં પહોંચે છે ત્યારે સંવેદના ઉત્પન્ન થાય છે. આધાર કલા (Basilar membrane) પર આવેલાં તંતુઓનું કાર્ય અગત્યનું છે. તે વિધાનોના તારની જેમ ગોઠવાયલા હોય છે. તે તરંગગતિ (Wave movement) થી ચતાં કંપનોની પ્રતિક્રિયા કરે છે. ધારોકે અમુક પ્રમાણની તરંગગતિ બહારના કાનમાં થાય છે. ત્યાંથી તે મધ્યકાનમાં થઈ કલાઓવાળા ભાગમાં થઈને આધારકલામાં જાય છે. ત્યાં આ તંતુ (Fibre)માં કંપન થાય છે. જેનો કંપન સમય અંદર આવતા તરંગના કંપન સમય જેટલો હોય છે. તેનાથી કેશકેશોમાં કંપન થાય છે, અને ત્યાંથી શ્રવણ સ્નાયુ (Auditory nerve)માં પહોંચે છે. શ્રવણસ્નાયુથી મગજમાં પહોંચે છે.

શ્રવણ સંવેદનાઓ કાનની વાયુ કંપનો પ્રતિની પ્રતિક્રિયા છે. સાંભળવામાં આવેલા ધ્વનિને સ્વરો (.Tones) અને કોલાહલ (Noise) એમ બે વિભાગોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. ધ્વનિમાં શુદ્ધ-કલા (Loudness) વૈયક્તિક સ્વરશુભ્ર (Timbre) અને તીવ્રતા (Pitch) માં ભિન્નતા હોય છે. તાનમાં તીવ્રતા કે તારતા (Pitch) સ્વરશુભ્ર (Timbre), સમસ્વરતા (Harmony) વિસ્વરતા (Discord) વગેરે હોય છે.

સ્વરો (Tones)

સ્વરો એ સંગીતમય ધ્વનિ હોય છે. તેને ઉત્પન્ન કરનાર વાયુ દેવનો નિયતકાલિક (Periodic) હોય છે. તેમાં સમરસતા અને નિયમિતતા હોય છે, તે સંગીતની એવી વસ્તુ છે જેમાં સંગીત કળામાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે તેવી ચુસ્તી સ્પષ્ટતા (Clarity) અને સ્થિરતા હોય છે. તે સ્વર શુભ્ર અને તીવ્રતામાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. નિયમિત અને ઓછી તરંગ લંબાઈવાળાં વાયુકંપનો સ્વરો ઉત્પન્ન કરે છે. સ્વરો શોભન અને સ્થિર હોય છે.

કોલાહલ (Noises)

કોલાહલ મિશ્રિત અને અનિયમિત ધ્વનિ છે. તેનાં ઉત્પાદક કંપનો વિવિધ ગુણવાળાં અને અસ્થિર હોય છે, તે સંગીતરહિત ધ્વનિ છે. તે અત્યંત કંટાળાજનક હોય છે. સ્ટાઉટ જણાવે છે કે જ્યારે ઉત્તેજનામાં કંપનોની કડી કે જેમાં એક બીજાથી ભિન્ન એવાં કંપનો હોય અને અતુલાની કંપનોની સંખ્યા એટલી ઓછી હોય કે જે સ્વરને ઉચ્ચ ન કરી શકે, ત્યારે જ સામાન્ય રીતે કોલાહલ થાય છે.

તારતા (Pitch)

તારતા એટલે કોઈ સ્વરની ઊંચાઈ કે નીચાઈ. તારતાની ઊંચાઈ નીચાઈ ધ્વનિની તરંગ લંબાઈ (Wave length) અને તરંગ સંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે. જેમકે વાયુ કંપનોની આવૃત્તિ સંખ્યા (Rate of frequency) અધિક હોય છે તેમ તારતા અધિક ઊંચી હોય છે. અધિક તરંગ લંબાઈ વાળાં વાયુ કંપનો નીચી તારતા ઉત્પન્ન કરે છે અને ઓછી તરંગ લંબાઈવાળાં વાયુકંપનો અધિક ઊંચી તારતા ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે તારતાનો ચઢાવ ઉતાર વાયુકંપનોની તરંગ લંબાઈ અને કંપનોની આવૃત્તિ સંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે.

સમસ્વરતા અને વિસ્વરતા (Harmony and discord) *

જે તારનું મિશ્રન થઈ જે સ્વર બને છે તેને સંધ્વની કે સમસ્વર કહેવામાં આવે છે. આ તારોમાં કંપનસમયમાં અંતર હોય છે. એક તારનો કંપનસમય બીજા તારના સમય કરતાં બમણો હોય છે. બન્ને તાર એવી રીતે મળી જાય છે કે તેમને જુદીજુદી રીતે ઓળખવી કઠિન હોય છે. જે તારનું મિશ્રન પ્રમાણસર થતું નથી અને પરસ્પર બરાબર સંયોજન થતું નથી અને તેનાથી થતા સ્વરને વિસ્વર કહેવામાં આવે છે.

વિસ્વરોના પ્રતિ અરુચિ થાય છે તે કણકડુ હોય છે.

સ્વરગુણ (Timbre)

વિવિધ વાદ્યો પર બજાવવામાં આવતા એકજ મૂર વિવિધ ગુણો દર્શાવે છે. સ્વરગુણ કે વૈયક્તિક ગુણ (Timbre) વાયુ કંપનોની જટિલતા ઉપર અવલંબન રાખે છે. સ્વરોમાં તફાવત પડવાનું કારણ વાદ્યથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલા મૂળ સ્વર (Fundamental tone) સાથે ઉપસ્વરોનું (Overtones)

દષ્ટિપટલ (Retina) સુધી પહોંચાડે છે. દષ્ટિપટલમાં સંવેદનશીલ કોશો (Sensory cells) હોય છે અને તે સ્નાયુ કોશાઓ (Neurones) દ્વારા મગજ સાથે જોડાયેલું હોય છે. દષ્ટિપટલમાં બે પ્રકારના જ્ઞાનકોશો (Sense cells) હોય છે જેને શક્તાકોશો (Rods) અને શંકુઓ (Cones) કહેવામાં આવે છે. દષ્ટિપટલની મધ્યમાં એક પીતમિદુ (Yellow point) હોય છે જેની મધ્યમાં એક અન્ય બિન્દુ હોય છે અને તેને મધ્યગર્ભ (Fovea centralis) કહેવામાં આવે છે, આ ગર્ભમાં શંકુઓ જ હોય છે અને તે સ્પષ્ટ દષ્ટિનું કેન્દ્ર (Point of clearest vision) હોય છે. કેન્દ્રની બહાર શક્તાકોશો (Rods) અને શંકુઓ (Cones) બંને હોય છે. જેમ જેમ દષ્ટિપટલ ઉપર કેન્દ્રથી દૂર જતા જઈએ તેમ તેમ શંકુઓની સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે. અક્ષિગોલકની બરાબર પાછળ દષ્ટિપટલમાં દષ્ટિસ્નાયુ હોય છે જે દષ્ટિપટલને મગજ સાથે જોડે છે.

પ્રકાશ કનિકા (Cornice)માંથી પ્રવેશ કરી નેત્રરક્તમાંથી પસાર થાય છે. ત્યાંથી તે બહિર્ગોળ કાચ (Convex lens) પર પડે છે. કાચમાંથી પસાર થતાં તેનું વક્રીભવન (Refraction) થાય છે. વક્રીભૂત (Refracted) કિરણો કાચરસ (Vitreous humour)માં પ્રવિષ્ટ થાય છે. ત્યાંથી તે દષ્ટિપટલમાં પહોંચે છે. ત્યાં પ્રકાશ દષ્ટિપટલમાં સ્થિત શંકુઓ અને શક્તાકોશોમાં રાસાયણિક પરિવર્તન કરે છે. આ પ્રમાણે ત્યાં પ્રકાશનાં કિરણોનું રાસાયણિક પ્રવાહમાં પરિવર્તન થાય છે અને દષ્ટિસ્નાયુ (Optic nerve) દ્વારા મગજમાં પહોંચે છે જેથી સંવેદનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

આપણે એ જોઈએ કે પ્રકાશના તરંગોનું શંકુઓ અને શક્તાકોશોમાં પરિવર્તન થઈ રાસાયણિક પ્રવાહ બને છે અને તે મગજમાં પહોંચતાં સંવેદના થાય છે. પ્રકાશના તરંગો ધ્વનિનાં એકદમ નાનાં કંપનો છે. આ તરંગો વિભિન્ન હોય છે. તેમની વિભિન્નતા લંબાઈ, વિપુલતા, દષ્ટિસંવેદનાનાં વિભિન્ન તરંગો તરંગોના પ્રકાર ઉપર આધાર રાખે છે. સંવેદનાઓ બે પ્રકારની હોય છે. ઉત્તરજ્ઞાનની સંવેદના (Brightness sensation) અને રંગસંવેદના (Colour sensation) ઉત્તરજ્ઞાનની સંવેદનાઓનો આધાર પ્રકાશતરંગની વિપુલતા (Amplitude) ઉપર હોય છે. વિવિધ વિપુલતા વાળા તરંગો વિવિધ ઉત્તરજ્ઞાનની સંવેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉત્તરવળતાનો આધાર તરંગ લંબાઈ ઉપર પણ છે. અત્યધિક પ્રકાશિત દીપક જે નજીકમાં જ છે તેના કરતાં દૂરના દીપકનો પ્રકાશ ઓછો લાગે છે. વિશુદ્ધ વર્ણ સંવેદના સમાન લંબાઈવાળા અને સમરૂપ પ્રકાશ તરંગોથી થઈ શકે છે. તરંગોની લંબાઈના મિશ્રણ ઉપર રંગ સંવેદનાની શુદ્ધતાનો આધાર છે. મિશ્રણની અધિકતા શુદ્ધતાને ખામીયુક્ત બનાવે છે. રંગ સંવેદનાઓની તીવ્રતા પ્રકાશ તરંગોની વિપુલતા પર આધાર રાખે છે. વિલિન્ન લંબાઈવાળા તરંગોના મિશ્રણથી પ્રકાશમાં તફાવત પડે છે. પ્રકાશની તીવ્રતામાં પણ તફાવત પડે છે.

રંગ. પ્રકાશની ઉત્તેજનાની તરંગ લંબાઈ પર આધાર રાખે છે. દરેક રંગ અમુક નિશ્ચિત તરંગ લંબાઈ પર પ્રતિક્રિયા કરે છે. વિવિધ તરંગ લંબાઈનો પ્રકાશ વિવિધ રંગોની સંવેદના આપે છે, જેમકે ૪૮૦ ની લંબાઈવાળા તરંગ ભૂરા રંગ પ્રસ્તુત કરે છે; ૫૨૦ ની લંબાઈવાળા તરંગ લીલારંગની સંવેદના ઉત્પન્ન કરે છે, ૫૮૦ ની પીળો અને ૭૬૦ ની લાલ રંગ પ્રસ્તુત કરે છે. અન્ય રંગોનું પણ આ પ્રમાણે છે.

પ્રારંભિક કે મૌલિક રંગ સંવેદનાઓ (Elementary colour sensations)

માનવામાં તો આપણે ઘણા રંગો માનીએ છીએ. જેવા કે લાલ, પીળો, જામલી, લીલો વગેરે. અને આ પ્રમાણે ભેદ કરવા યોગ્ય તો બહુ જ રંગ છે, અને જેનાં તો દરેક રંગ મૌલિક લાગે છે. ઉદાહરણાર્થ નારંગી રંગ, નારંગી રંગ પીળો અને લાલ રંગનું મિશ્રણ છે પરંતુ તે બે રંગો જુદા માણુમ પડતા નથી. પરંતુ એમ નથી. લાલ, પીળો, લીલો અને વાદળી એ ચાર રંગ મૌલિક (Primary) છે. બાકીના વિવિધ રંગો આ ચારના પરસ્પર પ્રમાણસરના મિશ્રણથી બને છે. જતાં કેટલાક રંગો એવા છે જે વધારે આગળ પડે છે. આ રંગોમાં કાળા અને સફેદનો સમાવેશ થાય છે. આ રંગો અન્ય રંગો સાથે એકદમ આગળ પડતા માણુમ પડે છે. આ રંગોને પ્રારંભિક દૃષ્ટિક ગુણ હોય છે. આ બે રંગોની સંવેદના પૃથક્ છે. મૌલિક રંગોની સંખ્યા બહુ જ ઓછી છે. હેલ્મહોલ્ટ્સે (Helmholtz) એક સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે દૃષ્ટિપટલ પ્રકાશ પ્રતિ ત્રણ મૂળ પ્રતિક્રિયાઓ કરે છે જેનાથી લાલ, લીલો અને વાદળીની સંવેદનાઓ થાય છે. તદુપરાંત તેમનો સિદ્ધાન્ત ભૌતિકશાસ્ત્રના દૃષ્ટિકાણથી,

સમય રહે છે. દરેક સવેદનશીલ લાગમાં પશ્ચાત્ પ્રતિમા રહી શકે છે પરંતુ દૃષ્ટિસવેદનામાં તેમનું થવું અગત્યનું છે. સવેદ ઉત્તેજનાની પશ્ચાત્ અસર ધણા સમય સુધી રહે છે. પશ્ચાત્ પ્રતિમાઓ બે પ્રકારની હોય છે. ઋણાત્મક (Negative) અને ધનાત્મક (Positive). સવેદનામાં ઉત્તેજનાના ગયા પછી થોડો સમય તેની અસર રહે છે તેને પશ્ચાત્ પ્રતિમા ન કહેતાં પશ્ચાત્ સવેદના કહેવું ઉચિત છે. આપણે રૂમમાં રાત્રે જે વિદ્યુતદીપક રાખીએ છીએ તે અગર અધિક પ્રકાશવાન હોય અને તેને આપણે બંધ કરી દઈએ તો આપણને બંધ થયા બાદ પણ થોડા સમય સુધી તેના તે જ રંગમાં પ્રકાશ દેખાય છે. તેને ધનાત્મક (Positive) પશ્ચાત્ પ્રતિમા કહેવામાં આવે છે. ધનાત્મક પ્રતિમામાં આપણને ઉત્તેજનાનો જે રંગ હોય છે તે જ દેખાય છે પરંતુ તેમાં સાધારણ હલકો દેખાય છે. આપણે કોઈ બૂરા કાગળના ટૂકડા ઉપર થોડો સમય જોઈ રહીએ અને ત્યારબાદ આંખ બંધ કરીશું તો આપણને તે કાગળના જેવડો જ પીળો કાગળ દેખાશે. આ ઋણાત્મક (Negative) પ્રતિમા છે. આ પ્રમાણે સફેદની જગ્યાએ કાળો અથવા દરેક ભૌતિક રંગને માટે તેમના પૂરક રંગો દેખાય તે ઋણાત્મક પ્રતિમા છે. આ પ્રમાણે અભાવાત્મક પ્રતિમા દરેક રંગોનું તેમના પૂરક રંગોમાં પરિવર્તન કરે છે. કોઈ શક્તિશાળી ઉત્તેજના બાદ તેની પ્રતિમા અધિક સમય રહે છે. અને તે ઘડી ઘડી ધનાત્મક, અને ઋણાત્મક રૂપ લે છે.

રંગવિરોધ (Colour contrast)

દૃષ્ટિની દરેક ક્રિયાઓ કરતાં રંગવિરોધ અધિક આકર્ષક છે. વિરોધનો પ્રભાવ તો દરેક જાતેન્દ્રિયોમાં હોય છે પરંતુ દૃષ્ટિમાં તે સ્પષ્ટ માત્રામાં પડે છે. જ્યારે અન્યમાં તેટલો સ્પષ્ટ માત્રામાં પડતો નથી. પીળા અને બૂરા બે પાને પાને મૂકેલા કાગળો આપણે ક્રમશઃ જોઈશું તો તેમને લુદા એક એક રાખી જોવામાં રંગમાં તફાવત માત્રામાં પડશે. પીળા કાગળ ઉપર જોયા પછી બૂરા કાગળ ઉપર જોઈશું તો તે વધારે બૂરા લાગશે અને બૂરા કાગળ ઉપર જોઈશું તો તેના મૂળ રંગ કરતાં અધિક પીળો લાગશે. આને ક્રમિક વિરોધ (Successive contrast) કહેવામાં આવે છે. ઘણું કરીને રંગવિરોધમાં ઋણાત્મક પશ્ચાત્ પ્રતિમાઓ હોય છે. પીળા રંગથી યાદી ગયેલી આંખની બૂરા રંગ પર રુચિ હોય તો તેના તરફ જોનાં પશ્ચાત્ પ્રતિમા રહે છે. બૂરી પશ્ચાત્ પ્રતિમા ક્રિયા ચાલુ હોય ત્યારે વાસ્તવિક બૂરા રંગને દેખનાં તેની

રંગોના સમિશ્રણમા માને છે અને વિવિધ રંગોના મિશ્રણથી તે જ રંગ ઉત્પન્ન કરવાનો ઉદ્દેશ્ય બતાવે છે આ ત્રણ રંગોનું ભૌતિક રીતે કરવામા આવેલું સપ્રમાણ મિશ્રણ સફેદ કે ભૂખરા રંગની સવેદના પ્રદાન કરે છે

૨ગ સવેદનાઓનું અસ્તિત્વ આપણી ચેતનામા છે સવેદનાઓનું પરસ્પર મિશ્રણ થઈ શકતું નથી બાહ્ય ઉત્તેજનાઓ કે પ્રકાશના તરંગોના મિશ્રણથી આપણે જુદાજુદા રંગોની અસર અનુભવીએ છીએ આપણે એ જોયું કે લાલ, લીલો, પીળો અને વાદળી ભૌતિક રંગ છે નારંગી રંગ લાલ અને પીળાનું મિશ્રણ છે તે વેરે નારંગી જેતા માનુષ પડે તેમા લાલની અસર વધારે છે નારંગીમા આપણે પીળા અને લાલ સિવાય કોઈ રંગની આલા જોઈ શકતા નથી નારંગી, લાલ અને પીળાનું મિશ્રણ છે ભૂરા અને લાલનું મિશ્રણ જામની છે દરેક રંગો આ પ્રમાણે ચાર ભૌતિક રંગોના સપ્રમાણ મિશ્રણથી બને છે લાલ અને પીળા રંગનું વિલિન્ન પ્રમાણોમા મિશ્રણ કરી તે બંને વચ્ચેના વિલિન્ન રંગો બનાવી શકીએ છીએ પીળા અને ભૂરાનું મિશ્રણ કરી તે બેની વચ્ચેના રંગો બનાવી શકીએ છીએ અમુક મિશ્રણ એના છે જે ચોક્કસ છે જેના મિશ્રણથી ભૂખરા રંગ જ બને છે બીજો કોઈ રંગ બની શકતો નથી જે રંગોનું મિશ્રણ થતા આ પ્રમાણે ભૂખરા રંગ બને છે તે રંગને પૂરક રંગો (Complementary colours) કહેવામા આવે છે એ તરંગ લબાઈ દૃષ્ટિ પટલ ઉપર એક સાથે કાર્ય કરતા આ ભૂખરા રંગની સવેદના પ્રાપ્ત કરે છે ઉદાહરણ્ય આપણે પીળા અને વાદળી રંગને મિનાવીએ છીએ તો ભૂખરા રંગ બને છે જ્યારે આપણે આ બે તરંગ લબાઈ મિનાવીએ છીએ ત્યારે તે બંને અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને ફક્ત ભૂખરા રંગની સવેદના આપે છે લાલ અને લીલા રંગો પણ અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને પીળા રંગની સવેદના છોડી જાય છે આ રંગોને પૂરક રંગો કહેવામા આવે છે આ પ્રમાણે દરેક દૃષ્ટિ સવેદના લાલ પીળો, લીલો, વાદળી, સફેદ અને કાળા રંગોમા વિશિષ્ટ થઈ શકે છે

પશ્ચાત્ પ્રતિમાઓ (After images)

ઉત્તેજનાનો અત્યંત એટલે એમ નથી કે સવેદનાનો અત્યંત ઉત્તેજના બધ થતા પણ જ્યાં સુધી તેનું જોર સ્નાયુઓ દોષ છે ત્યાં સુધી સવેદના ચાલુ હોય છે આ સત્યનો આપણે અનુભવ કરીએ છીએ અને તે સત્યને પશ્ચાત્ પ્રતિમા કે પશ્ચાત્ સવેદના (After sensation) કહેવામા આવે છે કોઈ પણ માસપેશી કે ઇન્દ્રિય હોય તેમા પ્રતિક્રિયા ઉત્તેજના ક્રમતા વધારે

સમય રહે છે. દરેક સવેદનસીલ ભાગમાં પશ્ચાત્ પ્રતિમા રહી શકે છે પરંતુ દૃષ્ટિસવેદનામાં તેમનું ધનું અગત્યનું છે. સવેદ ઉત્તેજનાની પશ્ચાત્ અસર ધણા સમય સુધી રહે છે. પશ્ચાત્ પ્રતિમાઓ બે પ્રકારની હોય છે. ઋણાત્મક (Negative) અને ધનાત્મક (Positive). સવેદનામાં ઉત્તેજનાના ગયા પછી થોડો સમય તેની અસર રહે છે તેને પશ્ચાત્ પ્રતિમા ન કહેતાં પશ્ચાત્ સવેદના કહેવું ઉચિત છે. આપણે રૂમમાં રાત્રે જે વિદ્યુતદીપક રાખીએ છીએ તે અગર અધિક પ્રકાશવાન હોય અને તેને આપણે બંધ કરી દઈએ તો આપણને બંધ થયા બાદ પણ થોડા સમય સુધી તેના તે જ રંગમાં પ્રકાશ દેખાય છે. તેને ધનાત્મક (Positive) પશ્ચાત્ પ્રતિમા કહેવામાં આવે છે. ધનાત્મક પ્રતિમામાં આપણને ઉત્તેજનાનો જે રંગ હોય છે તે જ દેખાય છે પરંતુ તેમાં સાધારણ દલકો દેખાય છે. આપણે કોઈ બૂરા કાગળના ટૂકડા ઉપર થોડો સમય લેઈ રહીએ અને ત્યારબાદ આંખ બંધ કરીશું તો આપણને તે કાગળના લ્લેટો જ પીળો કાગળ દેખાશે. આ ઋણાત્મક (Negative) પ્રતિમા છે. આ પ્રમાણે સફેદની જગ્યાએ કાળો અથવા દરેક મૌલિક રંગને માટે તેમના પૂરક રંગો દેખાય તે ઋણાત્મક પ્રતિમા છે. આ પ્રમાણે અજ્ઞાવાત્મક પ્રતિમા દરેક રંગોનું તેમના પૂરક રંગોમાં પરિવર્તન કરે છે. કોઈ ચક્તિશાળી ઉત્તેજના બાદ તેની પ્રતિમા અધિક સમય રહે છે. અને તે ધરી ધરી ધનાત્મક અને ઋણાત્મક રૂપ લે છે.

રંગવિરોધ (Colour contrast)

દૃષ્ટિની દરેક ક્રિયાઓ કરતાં રંગવિરોધ અધિક આકર્ષક છે. વિરોધનો પ્રભાવ તો દરેક જાનેન્દ્રિયોમાં હોય છે પરંતુ દૃષ્ટિમાં તે સ્પષ્ટ માત્રુમ પડે છે. ત્યારે અન્યમાં તેટલો સ્પષ્ટ માત્રુમ પડતો નથી. પીળા અને ભૂગ બે પાને પાને મૂકેલા કાગળો આપણે ક્રમશઃ લેઈશું તો તેમને ભૂગ એક એક રાખી લેવામાં રંગમાં તફાવત માત્રુમ પડશે. પીળા કાગળ ઉપર લેવા પછી ભૂગ કાગળ ઉપર લેઈશું તો તે વધારે ભૂગ લાગશે અને ભૂગ કાગળ ઉપર લેઈશું તો તેના મૂળ રંગ કરતાં અધિક પીળો લાગશે. આને ક્રમિક વિરોધ (Successive contrast) કહેવામાં આવે છે. પણ કરીને રંગવિરોધમાં ઋણાત્મક પશ્ચાત્ પ્રતિમાઓ હોય છે. પીળા રંગમાં યાકો મૂકેલી અંબની બૂરા રંગ પર ડુબી હોય તો તેના તરફ લેનાં પશ્ચાત્ પ્રતિમા રહે છે. ભૂગ પશ્ચાત્ પ્રતિમા ક્રિયા માત્રુ હોય ત્યારે વાસ્તવિક ભૂગ રંગને દેખાતાં તેની

ઉત્તેજના તીવ્ર બને છે અને વાસ્તવિક ભૂરી વસ્તુ અધિક ભૂરી દેખાય છે. દષ્ટિ સંવેદનામાં સમકાલિક વિરોધ (Simultaneous contrast) જોવામાં આવે છે. ભૂખરા રંગના કાગળના ટૂકડાને કાંઈ રંગીન પૃષ્ઠભૂમિ પર મૂકવામાં આવે છે તો તે પૃષ્ઠભૂમિના રંગના પૂરક (Complementary) રંગ જોવા દેખાય છે. તેવી જ રીતે તેને સફેદ પૃષ્ઠભૂમિ પર મૂકવામાં આવે તો તે અધિક તેજસ્વી જણાશે. આ સમકાલિક વિરોધ (Simultaneous contrast) નાં ઉદાહરણો છે. આ ઉપરથી એ જણાય છે કે “રંગ સંવેદના ઉત્તેજનાની વસ્તુના રંગ પર જ આધાર નથી રાખતી પરંતુ સાથે સાથે તેની આસપાસના રંગો અને પડીની ઉત્તેજનાના રંગો પર પણ આધાર રાખે છે.” (એન્જિલ)

શ્યામતાની સંવેદના (Sensation of blackness)

શ્યામતાની બાબતમાં ઘણી વખત કહેવામાં આવે છે કે કાળો રંગની ઉત્તેજના એ પ્રકાશની ગેરહાજરી છે અને એવું જ હોય તો કાળો રંગ અન્ય સર્વ દાર્શિક ગુણો (Visual qualities) થી વિમુખ હોય. પ્રકાશની અનુપસ્થિતિથી જ દેખાય છે તે શ્યામ નથી હોતો પરંતુ ભૂખરા હોય છે. એ બાબત તો સર્વ વિદિત છે કે કાળો રંગ સ્પષ્ટ પ્રકાશમાં દેખાય છે અને તેથી કહી શકીએ કે કાળો રંગની પશ્ચાત્ પ્રતિમા કે વિરોધ સંવેદના પ્રત્યક્ષ (Direct) રીતે તો નહિ પણ પરોક્ષ (Indirect) રીતે પ્રકાશ પર આધાર રાખે છે. શ્યામતાની સંવેદના અન્ય રંગોની સંવેદના જેટલી જીવિધાનાત્મક (Positive) છે. કારણ કે તે પ્રકાશની અનુપસ્થિતિને કારણે નથી.

સંયોગ (Adaptation)

આપણે સંધ્યા સમયે રૂમમાં એકદમ પ્રકાશ કરીએ છીએ ત્યારે તે સાધારણ અંતરવાળો પ્રકાશ માત્રમ પડે છે, એટલે કે ગોળાના જેવો જ એકદમ સફેદ માત્રમ પડતો નથી. થોડો સમય વીત્યા બાદ આપણને તેનો વાસ્તવિક સફેદ પ્રકાશ દેખાય છે. આ બાબત પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે દાર્શિક સંવેદનાનું સ્વરૂપ અમુક અંશે ઉત્તેજનાના સમય ઉપર નક્કી કરવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં જોયું તેમ ત્યારે આપણને વાસ્તવિક પ્રકાશ દશ્યમાન થાય ત્યારે સંયોગ કહેવામાં આવે છે.

વર્ણાન્ધતા (Colour blindness)

ગર્ત (Fovea) ની આસપાસનો ભાગ દરેક રંગોની પ્રતિક્રિયા કરે છે અને તે પ્રદેશ સ્પષ્ટ રંગદર્શનનો પ્રદેશ છે. દષ્ટિપટલનો આ ભાગ અત્યંત ઉપયોગી છે. લાલ અને લીલા રંગો આ પ્રદેશથી થોડા દૂર સુધી જ દેખી શકાય છે. વધારે દૂર જતાં તે રંગોની સંવેદના થતી નથી, તેના પછી પીળા અને જૂરા રંગ ક્રમશઃ યથા જાય છે અને છેલ્લામાં ઉપર દરેક રંગો સફેદ અને જૂખરા દેખાય છે. આને સામાન્ય રંગાન્ધતા (Normal colour blindness) કહેવામાં આવે છે. તદુપરાંત રંગાન્ધતાના અન્ય પ્રકાર પણ છે. જેને પ્રકાશ અને તિમિરનું જ્ઞાન હોય છે પરંતુ રંગાવલી (Spectrum) ના કોઈ પણ રંગનું જ્ઞાન થતું નથી, તેને પૂર્ણ વર્ણાન્ધતા (Total colour blindness) વાળા કહેવામાં આવે છે. સંપૂર્ણ રંગાન્ધતા શલાકાદષ્ટિના જેવી હોય છે. શલાકાદષ્ટિ એટલે કે જૂખરા રંગની દષ્ટિ, કેટલાક લોકોનાં દષ્ટિપટલમાં શંકુઓની ન્યૂનતા હોય છે. અને તે પૂર્ણરંગાન્ધ હોય છે. તેમના દષ્ટિપટલમાં અધિકાધિક શલાકાઓ હોય છે કેટલાક લોકોમાં આંશિક વર્ણાન્ધતા (Partial colour blindness) જેવામાં આવે છે, આ કોઈ બિમારી કે રોગ નથી પરંતુ રંગજ્ઞાનની વંશ-ક્રમાનુગત વિચિત્રતા છે. આંશિક રંગાન્ધ વ્યક્તિ દરેક પ્રકારના રંગોને ભિન્ન કરવામાં અસમર્થ રહે છે. આંશિક રંગાન્ધના બે પ્રકારની હોય છે. લાલ અને લીલા રંગને નથી દેખી શકતા તે માણસોને લાલ-લીલા રંગના આંધળા કહેવામાં આવે છે. તે લાલ અને લીલા રંગ સિવાય બાકીના રંગો જોઈ શકે છે. કેટલાક પીળા અને જૂરા રંગને જોઈ શકતા નથી તેમને પીળા-જૂરા રંગાન્ધ કહેવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓમાં ઘણું દૂરીને આંશિક રંગાન્ધતા જેવામાં આવતી નથી. પુરુષોમાં ત્રણ ચાર પ્રતિશત જેવામાં આવે છે.

દિવાદષ્ટિ અને સંધ્યાદષ્ટિ (Daylight vision and twilight vision)

શરીરવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની માન્યતા છે કે શંકુઓ (Cones) દિવાદષ્ટિનાં અન્ય અંગો (End organs) છે અને શલાકાઓ સંધ્યાદષ્ટિનાં અન્ય અંગો છે. આપણે પ્રકાશમાંથી તિમિરમાં જઈએ છીએ અને ફરીથી પાછા પ્રકાશમાં જઈએ છીએ ત્યારે આપણી દષ્ટિમાં ભૌતિક પરિવર્તન

ચાય છે. જ્યાં સુધી આપણી આંખો સાથે અચગતા પ્રકાશતરંગોની શક્તિ અમુક નિયત સમય સુધી રહે છે ત્યારની દૃષ્ટિને દિવાદૃષ્ટિ કહેવાય છે. આપણે રંગાવલિ (Spectrum) એક જુથ તરીકે જોઈએ અને જેમાં પીળો રંગ એકદમ હલકો દેખાય, પ્રકાશના તરંગોની શક્તિ એ હલકી નીચે. જ્ય ત્યારે આપણને સંધ્યાદૃષ્ટિનો અનુભવ થાય છે. રંગાવલિ બૂખરી દેખાવા લાગે છે. સંધ્યાદૃષ્ટિ એ શલાકાદૃષ્ટિ (Rodvision) છે.

(૧૨) ત્વક્ સંવેદનાઓ (Cutaneous sensations)

સ્પર્શસંવેદના કે ત્વક્સંવેદનાની દ્રવ્ય ત્વચા છે. ત્વચાની જે સંવેદનાઓ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેને ત્વક્સંવેદના કે સ્પર્શ સંવેદના (Cutaneous sensation) કહેવામાં આવે છે. ત્વચાને ત્રણ સ્તર હોય છે. બાહ્યસ્તર (Epidermis) મધ્યસ્તર (Dermis) તથા આંતરિક સ્તર. ત્વચાના મધ્ય સ્તરમાં અસંખ્ય સ્નાયુતંતુઓ ફેલાયેલાં હોય છે. આ મુક્ત સ્નાયુઓની અસંખ્ય શાખાઓ હોય છે. વાળવાળા લાગોના કેશની જડો આ તંતુઓ સુધી પહોંચેલી હોય છે. કેશકીન સ્તરોમાં શંકુઓ હોય છે. તેમાં સ્પર્શકોષ (Touch corpuscles) હોય છે જેને સ્પર્શ આદાતાઓ માનવામાં આવે છે. તેમાં અંગકાર પિંડ હોય છે જેમાં પ્રત્યેકમાં સ્નાયુતંતુ અંત પામે છે.

ત્વચાની સપાટી સમગ્ર સંવેદનશીલ (Sensitive) હોતી નથી. અમુક નિશ્ચિત બિંદુઓથી જ સંવેદના પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ત્વચામાં બાકીના ભાગો સંવેદનશીલ નથી. ત્વચામાં સંવેદનાનાં આવાં ચાર પૃથક્ અંગો છે જેને ક્રમશઃ તાપબિંદુ, શીતબિંદુ, દબાવબિંદુ અને પીડાબિંદુ કહેવામાં આવે છે. તાપબિંદુ ગરમીની સંવેદના આપે છે. શીતબિંદુ ઠંડીની, પીડાબિંદુ પીડાની અને દબાવબિંદુ દબાવની સંવેદના આપે છે. આપણે આ દરેકનું ક્રમશઃ અધ્યયન કરીશું.

તાપ અને શીત (Heat and cold)

શીતબિંદુ અને તાપબિંદુ તાવમાન કે ઉષ્ણતામાન (Temperature) ના જ્ઞાનનાં અનન્ય અંગો છે. તે બહારથી પણ ઉત્તેજિત થઈ શકે છે અને આંતરિક ઉત્તેજનાઓથી પણ ઉત્તેજિત થઈ શકે છે. બાહ્ય ઠંડી કે ગરમ વસ્તુઓ કે પદાર્થોથી ઉત્તેજિત થઈ શકે છે. આગિક પરિવર્તન જેવાં કે અત્યવિક્ષ લય, તથા તાવ (Fever) આંતરિક ઉત્તેજનાઓ કહી શકાય.

આપણી તસ્યાના ભાગમાં શીતમિદુઓ અને તાપમિદુઓનું સ્થાન નિર્ધારિત છે ભૌતિકશાસ્ત્રમાં ગરમીની અનુપસ્થિતિને ઠંડી માનવામાં આવે છે પરંતુ માનસ શાસ્ત્રમાં તે બંનેને અન્ય ત્વક ઉત્તેજનાઓની જેમ ભિન્ન માનવામાં આવે છે આપણે ઠાઈ સાધારણ અણ્ણીનાળી ઠંડી વસ્તુ વર્ષ તસ્યાના ઠાઈપણ ભાગમાં વિવિધ જગ્યાએ મૂકી જોઈશું તો માનુષ પડશે કે કેટલાંક મિદુઓમાં શીત જનાની અપેક્ષા સવેદના થાય છે જ્યાં કે જ્યાંક મિદુઓમાં અપેક્ષાની સવેદના થાય છે જ્યાં જ્યાં ગાંઠજતાની સવેદના થાય છે તે મિદુઓ શીતમિદુઓ (Cold spots) છે તેની અગ્રીને સાધારણ ગરમ કંડી તેની જ રીતે તસ્યાના ભાગમાં મૂકીને જોઈશું તો અમુક મિદુઓમાં ગરમીની સવેદના થશે અને જ્યાંક મિદુઓમાં દયાન કે ટ્રેનાકમાં સવેદના પણ નથી થતી જે મિદુઓ પર ગરમીની સવેદના અનુભવાય છે તે તાપમિદુઓ (Warmth spots) છે.

ભાન નાનેન્દ્રિયો (Temperature sense) પણ સમયોજનાનો પ્રભાવ પ્રશિંત કરે છે આપણને આ બાબત તો જ્યારે આપણે ઠંડા પાણીથી ગ્લાન કરીએ છીએ ત્યારે માનુષ પડે છે જ્યારે પ્રથમ વખત પાણી શરીર ઉપર રેડવામાં આવે છે ત્યારે અત્યંત ઠંડુ લાગે છે

ઠાઈ ઠાઈ વખત એનું બને છે કે શીતમિદુઓને ગરમ વસ્તુઓથી ઉત્તેજિત કરવામાં આવે તો તે ગરમીની સવેદના આપે છે અને તાપમિદુઓને ઠંડી વસ્તુથી ઉત્તેજિત કરવામાં આવે તો તે ઠંડીની સવેદના આપે છે તેમને ક્રમશઃ વિરોધાભાસયુક્ત શીત સવેદના (Paradoxical sensation of cold) અને વિરોધાભાસયુક્ત તાપ સવેદના (Paradoxical sensation of warmth) કહેવામાં આવે છે આ પ્રમાણે થનાર વાગણુ અનાત છે

અધિક ઉષ્ણતા માટે તસ્યા ઉપર પૃથક્ મિદુઓ નથી અધિક ઉષ્ણતા એ ઠંડી અને ગરમીની ભિન્ન સવેદના છે તસ્યાથી આપણને જ્ઞાન થઈ શકે છે કે ઠાઈ વસ્તુ ટ્રેની શીતળ કે જ્યાં ગરમ છે તસ્યા ઉપર એક પગી એક અધિક ગરમ વસ્તુ મૂકતા જઈશું તો માનુષ પડશે કે તાપસવેદના અધિક તીવ્રતર થતી જાય છે. તેની જ રીતે ઠંડી વસ્તુ મૂકતા જઈશું તો શીતસવેદના અધિકાધિક તીવ્ર માનુષ પડશે. અમુક નિયત મર્યાદા ઓળંગતા તેનાથી પીડા (Pain) નો અનુભવ થશે

કુષ્ટ કે પીડા (Pain)

કુષ્ટની સવેદનાના અન્ય અંગે પીડામિદુઓ (Painsports) છે. તેમની સખ્યા અન્ય સવેદનાના મિદુઓ કરતા અત્યધિક છે શરીરના એના ઘણા ઓછા જ ભાગ હશે જ્યાં પીડા ન થતી હોય તેમને નિશ્ચિતથી કે અન્ય રીતે ઉત્તેજિત કરી શકાય છે ગાલ (Cheek) ના મોટાભાગમાં પીડા મિદુઓની સખ્યા ઓછી હોય છે, બાકીની દરેક જગ્યાએ તે અસંખ્ય હોય છે એક સ્કેવર મેન્ટીમીટર (1 sq cm) જગ્યામાં તેમની સરાસરી સખ્યા ૧૦૦ થી ૨૦૦ હોય છે

પીડા માણસને માટે કોઈ જાતની શિક્ષા (Punishment) ન બનતાં તે કોઈ કોઈ વખત રક્ષકનું કાર્ય કરે છે શરીરમાં કોઈ અનુચિત થવાની જાણારી તેનાથી જ મળે છે તેના તરફ નિર્વક્ષ બનવું ધણી વખત અત્યંત લાયકર પચિણામ ઉપજાવે છે લાયકર અને નુકશાનકાર. વસ્તુઓથી મનુષ્ય પીડાના કાળે જ બચે છે

દબાવ (Pressure)

કોઈ વસ્તુને સ્પર્શ કરવાથી અમુક મિદુઓમાં દબાવની સવેદના (Sensation of pressure) થાય છે, તેને દબાવમિદુ કહેવામાં આવે છે દબાવમિદુઓ ત્રણના બધા જ ભાગોમાં આવેલા છે. જુદાજુદા ભાગોમાં પ્રમાણ ન્યૂનાધિક હોય છે સ્પર્શ જ્ઞાનેન્દ્રિય સમાયોજન (Adaptation) નો પ્રભાવ પણ દર્શાવે છે આપણે વસ્ત્રો પહેરીએ છીએ તેની સવેદનાનો અનુભવ થતો નથી આ રીતે પૂર્ણ સ્થિતિ દબાવનો અનુભવ થોડા સમય બાદ બંધ થઈ જાય છે

સીત, તાપ, દબાવ અને પીડા આ ચાર સવેદનાઓના સ્થાન નિર્વારિત થઈ શક્યા છે અને તેને પ્રારંભિક ત્વક્સવેદનાઓ માનવામાં આવે છે કેટલીક ત્વક્સવેદનાઓ મિશ્રિત સવેદનાઓ હોય છે જેવી કે કરડવું, ખૂચવું (Stinging) તથા ઢુખવું (Itching) વગેરે આ સવેદનાઓને પીડાના વિલિન્ન પ્રારંભ માનવામાં આવે છે ગનીપચીને સ્પર્શનો પ્રકાર માનવામાં આવે છે ખૂચવાની સવેદના સ્પર્શ અને પીડાનું મિશ્રણ માનવામાં આવે છે કઠોરતા અને કોમળતામાં ત્રણનો સ્પર્શ તો નિહિત છે તદુપરાંત પેશીઓનો પ્રતિરોધ અને તેમાં સ્થિત જ્ઞાનેન્દ્રિયોને ચતુ જ્ઞાન પણ છે તે વસ્તુઓના

ગુણ છે. અને તેથી તેમની સંવેદના નથી થતી પરંતુ પ્રત્યક્ષીકરણ (Perception) થાય છે. તે ઉત્તેજનાની વિશેષતા નથી. સુવાળપણ (Smoothness) અને ખરબચડાપણ (Roughness) દબાવ અને સ્પર્શની સંવેદનાઓનું મિશ્રણ છે. સુવાળપણમાં દબાવની અવિચ્છિન્ન અને નિયમિત સંવેદના થાય છે, જ્યારે ખરબચડાપણમાં અનિયમિત અને વિચ્છિન્ન દબાવની સંવેદના થાય છે. લિનાશ એ દબાવ અને શીતલતાનું મિશ્રણ છે. અત્યધિક ગરમી એ ગરમી અને કઠ્ઠનું મિશ્રણ છે. તથા અત્યધિક ઠંડી એ શીત અને પીડાનો સંયોગ છે.

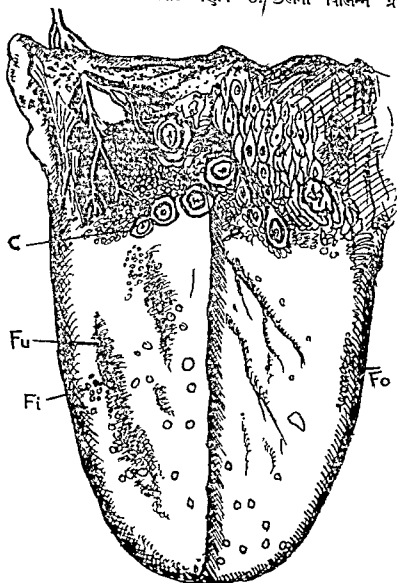
સ્પર્શ સંવેદનાનું અત્યધિક જ્ઞાનાત્મક મૂલ્ય છે. તેનાથી આપણે વસ્તુઓની ગરમી, ઠંડી વગેરે જાણી શકીએ છીએ તથા તેમના પ્રમાણનો તફાવત જાણી શકીએ છીએ. તેનાથી લયંકર કબ્જોથી બચી શકીએ છીએ. તથા વસ્તુઓની ગતિ, સ્થિતિ વગેરે જાણી શકીએ છીએ.

(૧૩) સ્વાદ (Taste)

સ્વાદ એક રાસાયણિક ક્રિયા છે, મોઢાની અંદર સ્વાદ જ્ઞાનેન્દ્રિય સ્થિત છે. સ્વાદસંવેદનાનાં ખાસ અંગો સ્વાદકળીઓ (Taste buds) ગણાય છે. સ્વાદ કળીઓ જીહ્વા તલ ઉપર જે નાના નાના ખાડા છે તેમાં સ્થિત હોય છે. તેમાં સ્વાદઆદાતા (Taste receptors) હોય છે. તે જીહ્વાતલની નીચે સુધી ફેલાયેલા હોય છે. દરેક સ્વાદકળી બેધરનાયુઓ સાથે જોડાયેલી હોય છે. તે જ્ઞાન ક્રિયાઓનાં ગુચ્છ હોય છે. તેમનો એક પાતળો લાગ હોય છે જે ખાડામાં રહેલો હોય છે અને તે મોઢામાંની વસ્તુના સંપર્કમાં આવે છે. આ ક્રિયા થતાં જ જ્ઞાનતંતુ જન્ય થાય છે જે જ્ઞાનકોશને આવૃત્ત હોય છે. અને ત્યાંથી સ્નાયવિક આવેગ બેધરનાયુદ્વારા મગજમાં પહોંચે છે.

સ્વાદકળીની વાસ્તવિક ઉત્તેજના એક રાસાયણિક પદાર્થ (Chemical substance) છે જેને ક્રીસ્ટલોઇડ (Crystalloid) કહેવામાં આવે છે. તે પ્રવાહી (Liquid) કે દ્રાવ્ય (Soluble) હોય છે. સ્વાદેન્દ્રિયની ઉત્તેજના રાસાયણિક છે. દરેક વસ્તુ પ્રવાહી બને છે ત્યારે જ તેનો સ્વાદ મળી શકે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિય અને ઉત્તેજના વચ્ચે રાસાયણિક ક્રિયા થાય છે. જે સ્વાદસ્નાયુ (Gustatory nerve) દ્વારા મગજમાં પહોંચે છે.

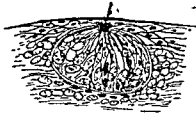
ભુદીભુદી જાનના ધણા સ્વાદો છે પરંતુ મીઠો, ખાટો, ખારો અને કડવો એ ચાર સ્વાદ ભૌતિક સ્વાદ ગણાય છે. જીભના વિભિન્ન પ્રદેશો

આકૃતિ ૮

વિભિન્ન સ્વાદ માટે સંવેદનશીલ છે. જીભનો પાછળનો ભાગ કડવા (Bitter) સ્વાદ માટે અધિક સંવેદનશીલ છે. જીભનું ટેચું (Tip of the tongue) મીઠા સ્વાદને માટે, અને જીભની કિનારી ખાટા (Sour) સ્વાદના પ્રતિ અધિક

સંવેદનશીલ છે. ખારા (Salt) સ્વાદ માટે જીભનો દરેક ભાગ સમપ્રમાણમાં સંવેદનશીલ છે. | સ્વાદસંવેદનાઓના આ વર્ગીકરણમાં કેટલાક દ્વારીય

આકૃતિ ૯

(Alkaline) અને ધાત્વિક (Metallic) ને ઉપરોક્ત ચાર મૌલિક સ્વાદોમાં ઉમેરે છે. કેટલાક મીઠો (Sweet) અને કડવો (Bitter) એ બે જ મૌલિક માને છે. આ ચાર સ્વાદો ઉપરાંત અન્ય સ્વાદ સંયુક્ત સ્વાદ (Mixed taste) છે. તે મૌલિક સ્વાદોથી સંયુક્ત હોય છે. આઈસ્ક્રીમ, ચોકલેટ, વગેરે તેનાં ઉદાહરણો છે. તેમાં અન્ય ખાદ્યોના જુદાજુદા સ્વાદોનું સંયોજન હોય છે. આ પ્રમાણે મિશ્રિત સ્વાદોની સંખ્યા અધિક છે. સ્વાદ સંવેદનાઓ આંગિક સંવેદનાઓમાં મળી જાય છે. આ પ્રમાણે મોજનપ્રણાલી (Alimentary canal) માં અંત પામતા સ્નાયુ તંતુઓના ઉત્તેજનથી થાય છે. આથી સ્વાદિષ્ટતા (Relish) અને અસ્વાદિષ્ટતા (Disrelish) આંશિક રીતે આંગિક સંવેદનાઓ છે. સ્વાદ અન્ય પ્રકારની સંવેદનાઓ સાથે પણ સંયુક્ત હોય છે. સ્વાદસંવેદનાઓ સ્પર્શસંવેદના સાથે મળેલી હોય છે. જીભમાં અસંખ્ય સ્નાયુતંતુઓ (Nerve fibres) તથા સ્પર્શ અંગો રિથત હોય છે. જીભના ટેરવામાં સ્પર્શસંવેદના જુદી કરવાની શક્તિ હોય છે. કેટલાક લોકો કહે છે કે સ્વાદની સંવેદના છે. પરંતુ તે સ્પર્શસંવેદના છે. ગરમ અને ઠંડી વસ્તુના આસ્વાદમાં સ્વાદ સ્પર્શ સાથે સંયુક્ત હોય છે. આપણે ગરમ આ અને ઠંડી ચાના સ્વાદમાં અંતર અનુભવીએ છીએ તેનું કારણ પણ એ જ હોઈ શકે. તદુપરાંત સ્વાદ ગંધ (Smell) સાથે પણ મળી જાય છે તેનું કારણ બન્ને અંગોનું સાન્નિધ્ય કે નિકટતા (Proximity) છે તથા એ પણ સત્ય છે કે કેટલીક વનસ્પતિઓના રાસાયણિક પદાર્થો મુગધિત કણો (Odorous particles) થી બનેલા હોય છે. જ્યારે સ્વાદ ગંધથી સંયુક્ત હોય છે ત્યારે આપણને ખોરાક અને પીણાંની મુગધી આવે છે. આપણે કાઈ એ મુગધિત પદાર્થોના રસો કે જે ગંધમાં લિનનતા ધરાવતા હોય તેવાને નાક બંધ કરી સ્વાદ લઈએ તો તેમાં કાઈ અધિક અંતર

માલુમ ન પડતાં લગભગ એકસરખો જ સ્વાદ લાગશે. ગેટ્રસ જણાવે છે કે “આ પ્રમાણેની સ્થિતિમાં કોફી અને કૃત્રિનાઈનનું સાધારણ દ્રાવણ સાધારણ કડવો એકસરખો સ્વાદ આપે છે, કેટલાક આસવો સાધારણ હલકા તેજાના જેવા સ્વાદ આપે છે. કેટલાંક ફળોના રસ ખારા અને મીઠાની માત્રા ભેદ ઉપરાંત એકસરખો જ સ્વાદ આપે છે. આ પદાર્થોની ગંધ સ્વાદ કરતાં અધિક મહત્વપૂર્ણ છે.” આ પ્રમાણે ભોજનની સ્વાદુતા ઘણે અંશે ગંધ પર આધારિત છે. વિશ્લેષણ કરતાં આપણે દરેક સ્વાદોનાં રૂપો જાણી શકીએ છીએ. તેમાં શીત, ઉષ્ણતા, સ્પર્શ વગેરે સંમિલિત છે તેમ માલુમ પડે છે, પરંતુ તે સર્વેનો પ્રભાવ એકમના રૂપે પડે છે. ઉદાહરણાર્થ લેમોનેડ (Lemonade) મીઠો, ખાટો, દડો, અને લીંબુની ગંધનું મિશ્રિત રૂપ છે.

સ્વાદ સંવેદનાનું અનુભૂત્યાત્મક મૂલ્ય (Affective value) અધિક છે. તે આપણને જણાવે છે કે કયો પદાર્થ લેવાયોગ્ય છે અને કયો પદાર્થ લેવાયોગ્ય નથી. આ સંવેદનાઓને કૃત્રિમ ટેવોથી પ્રોત્સાહન મળ્યું છે પરંતુ તે જ્ઞાન પ્રદાન કરવા કરતાં સુખ, દુઃખ કે આનંદ અધિક પ્રદાન કરે છે. રાસાયણિક સંશોધનમાં પદાર્થોના ભિન્નિકરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞતામાં (Discrimination and recognition) અધિક સહાયકતા છે.

(૧૪) ગંધ (Smell)

ગંધની જ્ઞાનેન્દ્રિય નાસારન્ધ્ર (Nasal cavity) માં સ્થિત કળાઓ (Membranes) છે. તેમાં નળાકાર (Cylindrical) કોશોઓ હોય છે, જેમના બહારના છેડા નાસિકાછિદ્રમાં વાયુઓના સંપર્કમાં આવી શકે તેમ હોય છે. ગન્ધ આદાતાઓ (Olfactory receptors) નાકના પૃષ્ઠ ભાગમાં એક નાની ગુફામાં સ્થિત છે. આપણે ગંધયુક્ત પદાર્થોનો શ્વાસ લઈએ ત્યારે તેમને રાસાયણિક ઉત્તેજના પ્રાપ્ત થાય છે. ગંધયુક્ત હવામાં રહેલા કણો તેમની ઉત્તેજના છે. ઉત્તેજના અને જ્ઞાનેન્દ્રિય વચ્ચે રાસાયણિક ક્રિયા થાય છે જેને ગંધ સ્નાયુઓ મગજમાં લઈ જાય છે. ઘ્રાણેન્દ્રિય વાયુરૂપ (Gaseous form) માં પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે.

ગંધના પ્રકાર તો ઘણા જ છે. જેથી ગંધની સંવેદનાનું વર્ગીકરણ (Classification) કરવું અત્યધિક કઠિન છે. તદુપરાંત આપણે વિવિધ ગંધોને યોગ્ય નામો પણ ન આપી શકીએ. મુખ્ય છ ગંધ માનવામાં આવે

છે પરંતુ તે અનિશ્ચિત છે. હેનીંગ (Henning)ના વર્ગીકરણ પ્રમાણે પ્રમુખ ગંધો નિમ્નાંકિત છે.

(૧) મસાલાની ગંધ જે લવીંગ મરિયાં વગેરેમાં મળે છે તે.

(૨) ફળોની ગંધ અથવા ઇથરની ગંધ જે સંતરાંના તેલમાં, લીલી દ્રાક્ષ વગેરેમાં હોય છે.

(૩) રાળની (Resinous) ગંધ જે દેવદારનાં પાન, ટરપેન્ટાઇન તેલ વગેરેમાં હોય છે.

(૪) બળતાની ગંધ જે બળતા પદાર્થોમાંથી આવે છે.

(૫) કહોવાળા કે સગાની ગંધ જે હાઇડ્રોજન સલ્ફાઇડ વગેરેમાંથી આવે છે.

(૬) મહેક જે પુષ્પોમાંથી આવે છે.

ઉપરોક્ત મુખ્ય ગંધ છે; પરંતુ તે સિવાય અન્ય મધ્યવર્તી ગંધો હોય છે. એ ગંધો આ છ ગંધોમાં બે કે તેથી વધારે ગંધોમાં વિશ્લિષ્ટ કરી શકાય છે. “ સેકેલી કોફીની ગંધ રાળ અને બળતાની ગંધની મધ્યવર્તી હોય છે; પીપરમીન્ટની ગંધ ઇથર અને મસાલાની ગંધોની મધ્યવર્તી હોય છે ” (વુડવર્થ) મિશ્રિત ગંધો સામાન્ય હોય છે. તે વિશુદ્ધ ગંધોના નેટલી પ્રબળ હોતી નથી.

ગંધોનું અન્ય સંવેદનાઓ સાથે મિશ્રણ પણ થાય છે. ગંધ અને આંગિક અસરોનું મિશ્રણ થાય છે. જેમકે તમાકુનો ધુમાડો કે ક્લોરોફોર્મ (Chloroform). નાસિકાના અંદરના ભાગમાં ત્વક્ષાનેન્દ્રિયો હોય છે, જે શ્વાસમાં ગયેલા પદાર્થોદ્વારા ઉત્તેજિત થાય છે. ઉદાહરણાર્થે કપૂરની ગંધ સાધારણ શીતળ સંવેદના આપે છે. આયોડીન, ક્લોરીન (Chlorine) વગેરેની તીક્ષ્ણગંધ (Pungent odour) અંશતઃ પીડાની સંવેદના પ્રાપ્ત કરે છે. ગંધ સ્વાદમાં સંયુક્ત થઈ તેને સુવાસ (Flavour) પ્રદાન કરે છે.

ધ્રાણેન્દ્રિય જલદી થાકી જાય છે. (એક જ પ્રકારની ગંધ થોડા સમય સુધી લેતા રહેતાં તેની અસર માત્રુમ પડતી નથી, તેને સમાયોજન (Adaptation) કહેવામાં આવે છે) ઉદાહરણાર્થે તમાકુના કારખાનામાં કાપ કરનાર શ્રમિકોને તમાકુની ગંધ અસર કરતી નથી પરંતુ કોઈ વ્યક્તિ

દ્રવ (Fluid) ભરેલું હોય છે. તેમના ઊગાઓ સંવેદનશીલ તંતુઓવાળા ભાગમાં હોય છે. જ્યારે તે સ્નાયુઓ સાથે અંયુક્ત હોય છે. માથાની ચતી ગતિથી નળીઓમાં રહેલા દ્રવમાં ગતિ થાય છે અને તેની ગતિથી તંતુઓ ઉત્તેજિત થાય છે. આ પ્રમાણે માથાની ટોચ પણ ગતિથી તંતુઓ ઉત્તેજિત થશે. આ પ્રમાણે સંતુલન (Equilibrium)ની સંવેદના થાય છે. સંતુલનની સંવેદના ગતિ સંવેદનાના અવયવોની પારસ્પરિક સ્થિતિનું સંતુલન રાખે છે; જ્યારે અર્ધચન્દ્રાકાં નળીઓમાં ભરાયેલા દ્રવમાં ઉચ્ચપાચલ થાય છે ત્યારે આપણે ચક્કર આવવાની સંવેદનાનો અનુભવ કરીએ છીએ. સંતુલનની સંવેદનાઓ ગતિ સંવેદનાઓની મદદથી મધ્યસ્થ સંતુલન અને શરીરની શક્તિનું નિયંત્રણ કરે છે.

(૧૭) પ્રયાસની સંવેદના (Is there any innervation sense)

પૈશિક સંવેદના ક્રિયાશીલ બાલુ પ્રદર્શિત કરે છે. ખરી રીતે ક્રિયાશીલ તત્ત્વો શક્તિનું જ્ઞાન કે જ્ઞેતાથી બહિર્ગામી સ્નાયુઓમાં શક્તિનું ઉન્મોચન કરવામાં આવે છે તે છે. આ ક્રિયાની કે શક્તિની આગળ કરવાની ચેતનાને કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓ સંવેદના કહે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે ઉત્તેજનાની બોધાગો પર ચતી ક્રિયાને લીધે સંવેદના થાય છે. પ્રકાશ આંખ ઉપર પડે છે. ત્યાંથી ઉત્પાદિત સ્નાયવિક આવેગ બોધસ્નાયુ (Sensory nerve) ઓ દ્વારા મગજમાં પહોંચે છે. આ પ્રમાણે સંવેદનામાં સ્નાયવિક પ્રવાહ કિનારાથી મધ્યમાં જાય છે. કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે પ્રયાસની સંવેદના છે અને તે મગજમાં સ્થિત કર્મકેન્દ્રોથી પેશીઓ તરફ શક્તિના ઉન્મોચન (Discharge) ને કારણે ચતી બાહ્યગામી સંવેદના છે, તેની સ્નાયવિક ક્રિયા અંદરથી બહારની તરફ એટલે કે કેન્દ્રથી કિનારી તરફ થાય છે. એ ગતિઉન્મોચ (Motor discharge)ની વિચિત્ર સંવેદના છે, તેને માટે રોગશાસ્ત્ર (Pathology) ની દૃષ્ટિ કરવામાં આવે છે. કોઈ દર્દી પોતાનો જમણો પગ હલાવી ચકતો નથી પરંતુ તે માને છે કે તે હલાવે છે અને ઝોકડરને જણાવે છે કે તેને હલાવેલા પગનું વજન માનુષ પડે છે. ઈમીડ કહે છે જો કે કોઈ ગતિ કરવામાં આવી નથી અને તેથી આ સંવેદના મધ્ય ભાગમાંથી જ આવી હોવી જોઈએ.

પરંતુ તે દલીલો સંતોષપ્રદ નથી. કારણ કે આપણે એવા દર્દીને જોઈએ

છીએ ત્યારે માનુષ પડે છે કે લંગડા પગનું હલનચલન એટલે સારા પગનું હલનચલન, આયકા વગેરે થાય છે. આ ક્રિયામાં ગતિસંવેદના સ્પષ્ટ જણાય છે અને તેથી કદાચ ગતિ ક્યાં સિવાયના પગની ગતિ ક્યાંનો ભ્રમ થાય. જેમ્સ જણાવે છે કે ગતિસંવેદનાઓ પેશીઓ અને સંધિઓની સંવેદનાઓ છે. કર્મરનાયુકારો (Motor neurones) માં ઉદ્દિપન કે ઉન્મેશનની કોઈ શક્તિ હોતી નથી. ટીચનર જણાવે છે કે અમુક રોગોમાં દર્દી સત્ય બાબતથી અનભિન્ન હોવા છતાં પણ પોતાનાં અંગોને ગતિ આપે છે અને ત્યારે અંગની સ્થિતિ બદલાયેલી જુએ છે ત્યારે આશ્ચર્ય પામે છે. આ ગતિ કરવામાં પ્રયાસ અવશ્ય હશે પરંતુ તેનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી પ્રયાસ કોઈ સંવેદના કરી શકતો નથી. પ્રયાસની સંવેદના વિરુદ્ધ ડૉ. કુશીંગ (Dr. Cushing) જણાવે છે કે વિષ્ટુત્ર પ્રવાહથી ત્વક્ષેત્ર (Cortex) સીધું જ ઉત્તેજિત કરવાથી તેનાં કર્મક્ષેત્રો (Motor areas) થી કોઈ સંવેદના મળતી નથી અને તેથી પ્રયાસની લાગણી તે સંવેદના નથી. પરંતુ તે કોઈ ભ્રમ પણ નથી. આપણને અંતર્ગામી સંવેદનાઓથી પૃથક્, આપણી ચેષ્ટાઓનું માનસિક પ્રક્રિયાઓના રૂપમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. આપણી ક્રિયાઓની ચેતના કોઈ અવાસ્તવિક વસ્તુની ચેતના નથી. તેનું સ્વરૂપ ચેષ્ટાત્મક છે અને તેથી પ્રયાસનું જ્ઞાન ચેષ્ટાત્મક છે, તે સંવેદના નથી.

(૧૮) સંવેદના અને પરાવર્તન કે પ્રતિજ્ઞેય ક્રિયા (Sensation and Reflex action)

પ્રતિક્ષેપ ક્રિયા કોઈ સાંવેદનિક ઉત્તેજના પ્રતિ પેશીઓની તત્ક્ષણ પ્રતિક્રિયા છે. તે અવ્યવહિત (Direct) અનેચ્છિક (Involuntary) અને અનર્જિત (Unlearned) પ્રતિક્રિયા છે. અધિક ઉત્તેજના પ્રકાશ જોનાં જ આપણે આંખ બંધ કરી લઈએ છીએ. પ્રકાશની આપણા મનમાં સંવેદના ઉત્પન્ન થાય છે અને સંવેદના ઉત્પન્ન થયા બાદ જ આંખ બંધ થાય છે. આ સાંવેદનિક પ્રતિક્ષેપ (Sensation reflex) કહેવામાં આવે છે. આપણે આનાથી અભિન્ન હોઈએ છીએ તેને સચેતન પ્રતિક્ષેપ કહેવાય. અચેતન કે જેમાં આપણે ક્રિયાથી જાત નથી હોતા તેને શરીર વ્યાપારિક પ્રતિક્ષેપ (Physiological reflex) કહેવામાં આવે છે. જેમકે હૃદયના ધબકારા, ઓછાવતા પ્રકાશમાં આંખના તારાનું સંકોચાવું અને પહોળું થવું વગેરે શરીર વ્યાપારિક પ્રતિક્ષેપનાં ઉદાહરણો છે. આંખના સંકોચ અને વિસ્તાર થવાની ક્રિયાને તારા પ્રતિક્ષેપ (Pupillary reflex) પણ

હેવામાં આવે છે તેમાં અચાનક પ્રકાર પ વાંધી સવેદના થતી નથી પરંતુ આખમાં ધૂળનું રજકણુ પડ છે ત્યારે ઉત્તેજનાથી ક્રિયા પદ્ધતિ ક્રિયાન્વિત થાય છે તદુપગત તે પી ની સવેદના આપે છે આ પ્રમાણે સાવેદનિક પ્રતિક્ષેત્ર સવેદના ઉત્પન્ન કરે છે, જ્યારે શરીરવ્યાપાગિ પ્રતિક્ષેત્ર સવેદના ઉત્પન્ન કરતા નથી

શરીરવ્યાપારિ- પ્રતિક્ષેત્ર મગજની પ્રતિક્રિયાઓ થતા નથી જોયી તે અચેતન હોય છે સવેદના માનસિક પ્રતિક્રિયા પર અનન્યિત છે કાન્ધુ કે ચેતનક્રિયા સિવાય સવેદન અસંભવ છે સાવેદનિક પ્રતિક્ષેત્રમાં સવેદના થાય છે પરંતુ યાદ પ્રતિક્રિયા સવેદના પર આધારિત નથી પરંતુ સંપૂર્ણ ગીતે સ્નાયુતત્ત્વ પર ક્રિયા કરનારી ઉત્તેજના પર આધાર રાખે છે સાથમાં સવેદના હોવા છતાં તે શરીર વ્યાપાગિ તથ્ય છે

મનુષ્યની ઇન્દ્રિયોમાં ઉત્તેજનાઓ પ્રતિ પ્રતિક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય જન્મ જાત હોય છે બાળકની ઇન્દ્રિયોને ઉત્તેજના મળતાં તેને સવેદના પણ મળે છે બાળ ને જોડું, સાલગનું વગેરેનું શિક્ષણ આપવું પણ નથી જોડેનું મૂઠેનું વગેરેનો અર્થ કરવાનું તથા ઓળખવાનું તો તે અનુભવથી શીખે છે વિનુદ્ધ સવેદના તો ઘણાં નાના બાળકમાં જ હોઈ શકે છે

(૧૯) સવેદનાઓના કાર્યો- (Functions of sensations)

સવેદનાનું જ્ઞાનાત્મ મૂલ્ય (Cognitive value) અધિક છે આપણે બાહ્ય જગતની વસ્તુઓ અને વિષયોનું જ્ઞાન દષ્ટિધ્વનિ, ઘ્રાણ સ્વાદ, સ્પર્શ દ્વારા મેળવીએ છીએ તે આપણને જ્ઞાનની કાચી સામગ્રી પ્રદાન કરે છે આપણે તેનાથી બાહ્ય વસ્તુઓના ગુણોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ સવેદનાથી પ્રાપ્ત અપરોક્ષ અનુભવ છે એટલે કે માત્ર વસ્તુની સત્તાનું જ જ્ઞાન છે જેમ્સનું મત ઉચિત જ છે કે સવેદના આપણને વસ્તુઓનો પરિચય (Knowledge of acquaintance) આપે છે જ્યારે પ્રત્યક્ષ (Perception) આપણને તે વિષય આનંદનું જ્ઞાન આપે છે સવેદનાઓ ગતિઓ પણ ઉત્પન્ન કરે છે ઉદાહરણાર્થ આપણે જ્યારે એન્દ્રિય દુર્ગંધ યુક્ત વાતાવરણમાં હોઈએ છીએ તો ત્યાંથી આપણે દૂર જઈએ છીએ અગ્રિય ગંધથી એન્દ્રિય શ્વાસ ધૂટાય છે વગેરે ગતિઓ સવેદનાને કારણે જ થાય છે

(૨૦) સંવેદનાનાં મિશ્રણ અને સંવેદનાના નમૂના (Sensation Blend and sensation pattern)

યૌગિક સંવેદનાઓ પ્રારંભિક સંવેદનાઓમાં વિયુક્ત કરી શકાય છે. તેના બે પ્રકાર હોય છે. મિશ્રણ (Blend) અને નમૂના (Pattern). મિશ્રણ એ વિલિન સંવેદનાઓનું સંયોજન રૂપ હોય છે. તેમાં દરેક એવી મળી ગયેની હોય છે કે તેમને એકબીજાથી જુદી કરી શકાતી નથી. તેમને જુદી કરવી કઠિન પડે છે. સંવેદનિક મિશ્રણમાં તેમના સ્વયંના ગુણો લુપ્ત થાય છે અને એક વિશિષ્ટ ગુણનો ઉદભવ થાય છે. તેમને એક એકમના રૂપમાં ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. યૌગિક સંવેદનાના નમૂનામાં સંઘટક સંવેદનાઓ પોતાના વિશિષ્ટ ગુણો છોડતી નથી. તે એવી રીતે પ્રસરેલી હોય છે કે તેમને સરળતાથી ઓળખી શકાય છે. ઉદાહરણાર્થ, લેમોનેડ (Lemonade) ના રસનો સ્વાદ મીઠા ખાટા, ઠંડા અને લીંબુની ગંધનું મિશ્રણ છે જેનાથી એક વિશિષ્ટ સંવેદના પ્રદાન કરે છે. જો તેના તરફ અધિક ધ્યાન દેવામાં આવે તો તેની સંઘટક સંવેદનાઓ વિશ્લેષ કરી શકાય છે. સાધારણ રીતે તે એક એકમ માત્ર પડે છે. અધિક ગરમી, તાપ અને પીડાનું સંમિશ્રણ છે. આધક ઠંડી શીત અને પીડાનું સંમિશ્રણ છે. નારંગી રંગ લાલ અને પીળા રંગનું દૃષ્ટિક મિશ્રણ છે. એક રંગની પટ્ટીની સંવેદના એકદેશીય નમૂનો (Spatial pattern) છે. પ્રકાશને જુઝાવવો તેની સંવેદના એકકાલિક નમૂનો (Temporal pattern) છે.

પ્રકરણ ૮

પ્રત્યક્ષ અથવા દર્શન (Perception)

(૧) પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ (Nature of perception)

અર્થ કરવામાં આવેલી સવેદના એ પ્રત્યક્ષ છે. એટલે કે પ્રત્યક્ષ એટલે સવેદનાઓના અર્થ જાણના. વિશુદ્ધ સવેદના એ ભાવ માત્ર છે. આપણા ધણાખરા સવેદનિક અનુભવો પ્રત્યક્ષ છે. આ પ્રમાણે સવેદના સિવાય પ્રત્યક્ષ હોય શકે નહિ. પરંતુ પ્રત્યક્ષીકરણ માટે સવેદનાનો અર્થ જાણવો પડે છે. આથી આપણે કહી શકીએ કે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ઉપયોગથી વસ્તુઓ અને વાસ્તવિક તથો (Real facts) જાણવાની પ્રક્રિયા તે પ્રત્યક્ષીકરણ છે. આપણે કોઈ ધ્વનિ સાંભળીએ છીએ તે માત્ર સવેદના છે. પરંતુ જ્યારે આપણે એ જાણીએ કે તે હવાઈ જહાજ (Aeroplane) નો અવાજ છે તો આપણી સવેદના સવેદના ન રહેતાં પ્રત્યક્ષનું રૂપ ધારણ કરે છે. સવેદના કોઈ વસ્તુનો પ્રથમ અનુભવ છે, જેનો આપણે અર્થ જાણતા નથી. જ્યારે પ્રત્યક્ષ થતાં તેના અર્થથી આપણે જાત થઈએ છીએ. જેમ જણાવે છે કે સવેદના કોઈ “વસ્તુની સત્તાનો પરિચય (Knowledge of acquaintance) માત્ર છે” જ્યારે પ્રત્યક્ષ “તદ્વિષયક જ્ઞાન (Knowledge about) પ્રદાન કરે છે.” પ્રત્યક્ષીકરણ સવેદનાના અર્થગ્રહણ કરવાની ક્રિયા છે. હવે આપણે જોઈએ કે અર્થગ્રહણ કેવી રીતે કરવામાં આવે છે અને તેમાં શું શું સમાવિષ્ટ હોય છે.

પ્રત્યક્ષમાં ગુપ્તરૂપે સદશીકરણ (Assimilation) રહેતું છે. જ્યારે કોઈ વસ્તુ સવેદનાથી આપણે પ્રત્યક્ષ કરવા માગતા હોય ત્યારે આપણે તે વસ્તુને તેને યોગ્ય વર્ગમાં મૂકીએ છીએ. આ પ્રમાણે તે સદશ હોય છે તેને વર્ગીકૃત કરીએ છીએ. આપણી સમક્ષની વસ્તુને તે જે વર્ગમાં ન આવતી હોય તેનાથી જુદી કરીએ છીએ. અને યોગ્ય વર્ગમાં મૂકીએ છીએ. ઉદાહરણાર્થ, આપણે રેલવે એન્જિનનો અવાજ સાંભળીએ છીએ તો તેને અન્ય ધ્વનિઓથી પૃથક્ કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે અર્થગ્રહણ કરતાં આપણે વસ્તુઓની તુલના કરી અન્ય વસ્તુઓથી પૃથક્કરણ (Discrimination) કરીએ છીએ અને ત્યાર નાદ તેના યોગ્ય વર્ગમાં મૂકીએ છીએ. સદશીકરણ

(Assimilation) અને પૃથક્કરણ (Discrimination), સ્મૃતિ (Memory) અને પ્રત્યક્ષિતા (Recognition) પર અધિક આધાર રાખે છે. ઉદાહરણ્ય આપણે વાયુયાન જોયું જ ન હોય તો આપણે તેને જાણી શકતા નથી અથવા તો આપણને તેના અવાજનું જ્ઞાન ન હોય તો આપણે જાણી શકતા નથી કે વાયુયાનનો અવાજ છે. આપણે જાણ્યતા હોવા છતાં જ્યારે પૂર્વાનુભવની સ્મૃતિ ન હોય તો પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષમાં સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષિતા સંમિલિત છે. વર્તમાન પ્રત્યક્ષ સમિપરથ વસ્તુઓના પૂર્વપ્રત્યક્ષીકરણનાં અધોચેનન અંકનો દારા થાય છે. તેને અનુભવ-સ્મૃતિમૂલક પ્રક્રિયા (Presentative-representative process) કહેવામાં આવે છે. આપણે કોઈ વસ્તુને ઓળખીએ છીએ કે તે વસ્તુ અમુક વર્ગની છે. આપણે જે વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ તેને ઓળખીએ છીએ ત્યારે જ તેનું પૃથક્કરણ કે વર્ગીકરણ કરીએ છીએ.

આપણાં ધણાંખરાં પ્રત્યક્ષ મિશ્રિત હોય છે. તેમાં કલ્પના અને જ્ઞાનની અધિક જટિલતા હોય છે. આ પ્રમાણે જોતાં તો પૂર્ણ વિકસિત પ્રત્યક્ષ એ એક પ્રકારની ટેવ છે. પ્રત્યક્ષ આપણા અનુભવો પર અધિક અવલમ્બિત છે. જેમજેમ આપણી સ્મૃતિ અને કલ્પનાને તેમાં લગાવવામાં આવે છે તેમ તે સમૃદ્ધ બને છે. સવેદનાઓના વર્ગીકરણમાં પ્રત્યક્ષ ધ્યાન (Attention) નું અવલમ્બન લે છે. એટલે કે જ્યારે આપણે ધ્યાન આપીએ છીએ ત્યારે ફક્ત વર્તમાનનું ધ્યાન નથી રાખતા પરંતુ લવિષ્યને પંજુ ધ્યાનમાં લઈએ છીએ. વર્તમાનને સમૃદ્ધ બતાવવાની શક્તિ પૂર્વ અનુભવો પર આધાર રાખે છે. આપણે ભૂતકાળના પ્રકાશમાં લવિષ્ય જોઈએ છીએ. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ વિશુદ્ધ નથી તેમાં સ્મૃતિ અને કલ્પના સમાવિષ્ટ છે. તદુપરાંત પ્રત્યક્ષ એક સંશ્લેષણાત્મક (Synthetic) પ્રક્રિયા છે. આપણે વિભિન્ન ભાગોનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરી આખી વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ કરતા નથી. નવા અને જૂનાનું સંયોજન તેનું આવશ્યક અંગ છે. સાહચર્યવાદી (Associationists) માનસશાસ્ત્રીઓ માને છે કે એક પૂર્ણ વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ તે તેના વિભિન્ન ભાગોના પ્રત્યક્ષનો સરવાળો છે. પરંતુ તે ધારણા ખોટી છે ગેસ્ટલ્ટ્સ (Gestalts) (ગેસ્ટલ્ટના મતના માનસશાસ્ત્રીઓ) આ મતને પોષણ જણાવે છે અને તે સિદ્ધાંતના આધારે મતિનું પ્રત્યક્ષ સમજવી શકાતું નથી. ખરી રીતે તો આપણે પૂર્ણ વસ્તુ જોઈએ છીએ અને તેથી પૂર્ણવસ્તુ કે સમષ્ટિ (Whole) નો અનુભવ કરવો તેને જ પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે.

પ્રત્યક્ષમાં એકીકરણ (Unification) નો મુલ્ય હોય છે. આપણે કોઈના તરફ જોઈએ તો તેના વિભિન્ન ભાગોના સમૂહરૂપે જોતા નથી. પરંતુ તેને એક એકમના રૂપમાં જોઈએ છીએ. તેના પ્રતિ પ્રતિક્રિયા પણ એક એકમ ગણીને જ કરીએ છીએ. ઉદાહરણાર્થ, જ્યારે આપણે કોઈ વૃક્ષ જોઈએ છીએ, ત્યારે તેને એક એકમના રૂપમાં જોઈએ છીએ. તેના અવયવોના સમૂહ રૂપે નહિ. પ્રત્યક્ષમાં પદાર્થીકરણ (Subjectification) હોય છે. આપણે જ્યારે કોઈ વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ ત્યારે તેને અન્ય પદાર્થ સાથે સંબંધિત કરીએ છીએ. આ ક્રિયાને પદાર્થીકરણ કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણાર્થ, આપણે વાયુયાનનો ધ્વનિ સાંભળીએ છીએ તો તે ધ્વનિને આપણે વાયુયાન સાથે સંબંધિત કરીએ છીએ. પ્રત્યક્ષમાં સ્થાનીયકરણ (Localisation) અને બહિઃક્ષેપણ (Projection) પણ નિહિત હોય છે. સ્થાનીયકરણ એટલે કે કોઈ ઉત્તેજનાથી સંવેદના થતાં તેનો શરીરના નિશ્ચિત ભાગ સાથે સંબંધ દર્શાવવો. ઉદાહરણાર્થ, આપણા ગાલ ઉપર મરુર એસે તો તેનાથી યતી સંવેદના ગાલ સાથે સંબંધિત હોય છે. તેને ઉત્તેજનાથી પ્રભાવિત શરીરના ભાગનું દેશીય સંબંધોનું પ્રત્યક્ષ કરવું તેમ કહેવાય. બહિઃક્ષેપણ એટલે કે શરીરથી બહાર સ્થિત વસ્તુઓના દેશીય સંબંધોનું પ્રત્યક્ષ છે. આપણે પેનનું પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ તો તેને બાહ્ય જગતના એક ભાગ સાથે સંબંધિત કરીએ છીએ. સ્થાનીયકરણ સંવેદનાઓનાં સ્થાનિક ચિહ્નો (Local signs) પર અવલંબિત છે. જ્યારે બહિઃક્ષેપણ ગતિ (Movement) પર આધારિત છે.

આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ વિવ્રમાન (Presentative) અને પ્રાયમિક (Representative) બન્ને તરવેથી નિહિત માનસિક વિષદ વ્યાખ્યા કરવાની (Elaboration) ક્રિયા છે. અધિક ચોક્કસાઈપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ એ ક્રિયા છે કે જેનાથી મનસંવેદનાઓ કે જટિલસંવેદના (Sensation complex) નું પૃથક્કરણ (Discrimination) અને વર્ગીકરણ (Classification) કર્યો બાદ પુનર્જીવિત (Revived) સંવેદનાઓના સંરક્ષણાર્થ સહગામી (Escort) કે સાથી બની તેની પૂરવણી કરે છે. વાસ્તવિક (Actual) અને પુનર્જીવિત સંવેદનાઓનો પ્રત્યક્ષ રૂપ (Percept) ના રૂપમાં સંયુક્ત (Integrated) કે ઘનીકૃત (Solidified) સમસ્ત સમ્રદ (Agyregate) એટલે કે વર્તમાનમાં નિયત સ્થાનમાં સ્થિત વસ્તુનું સ્પષ્ટ રીતે તાત્કાલિક જ્ઞાનેન્દ્રિયોદ્દીપક જ્ઞાન. (Sensous apprehension)

(૨) સંવેદના અને પ્રત્યક્ષ (Sensation and perception)

સંવેદનાનો અર્થ અહ્યુ કરવામાં આવે ત્યારે પ્રત્યક્ષ થાય છે. ઉત્તેજના દ્વારા મનમાં ઉત્પાદિત પ્રારંભિક ગુણ તે સંવેદના છે. સંવેદનામાં મન અને વસ્તુઓનું જગત એક સાથે આવે છે જ્યારે પ્રત્યક્ષમાં નવીન વિષયના નિર્માણ માટે વર્તમાન અને બૂન એક સાથે આવે છે. પ્રત્યક્ષ એક જટિલ માનસિક પ્રક્રિયા છે. તેમાં સંવેદના અને સ્મૃતિ નિમ્નિત હોય છે. આ રીતે પ્રત્યક્ષ સંવેદનાઓથી વિકાસ પામે છે. પરંતુ તે પૂર્ણ તથા સંવેદનાઓથી નિર્મિત નથી. પ્રવૃત્ત સંવેદનાઓ ને પ્રતિમાઓ પૂરકનું કાર્ય કરે છે. સંવેદનાઓમાં આપણે સંવેદનાની ઉત્તેજનાઓ તથા વ્યક્તિના અનુભવો સંબંધી સંશોધન કરીએ છીએ, જ્યારે પ્રત્યક્ષમાં આપણે વસ્તુનો વિચાર કરીએ છીએ તથા વ્યસ્તવિક વસ્તુ સાથે વ્યક્તિના અનુભવોનું કેટલું સામંજસ્ય છે તેની તપાસ કરીએ છીએ. જેમ્સનું કથન કીક છે કે સંવેદના વસ્તુનો માત્ર પરિચય કરાવે છે જ્યારે પ્રત્યક્ષ તેમની ગ્રામ્યતામાં જ્ઞાન આપે છે.

પ્રત્યક્ષ સંવેદના કરતાં અધિક સક્રિય હોય છે. સંવેદનામાં અહ્યુશીલતા કે સંવેદનશીલતા માટે માનસિક ક્રિયાની અધિક આવશ્યકતા રહેતી નથી જ્યારે પ્રત્યક્ષમાં અધિક માનસિક ક્રિયા થાય છે. કારણ કે સંવેદનાનો અર્થ અહ્યુ કરવાનો હોય છે. વુડવર્થ સંવેદનાને મગજની પ્રથમ પ્રતિક્રિયા (First response) અને પ્રત્યક્ષને દ્વિતીય પ્રતિક્રિયા માને છે. સંવેદનામાં મગજમાં સ્થિત જ્ઞાનકેન્દ્રો અને શરીરના બોધસ્નાયુઓ ક્રિયા કરે છે. પ્રત્યક્ષમાં તદુપરાંત સાંકડ્યર્થક્ષેત્રો પણ કાર્ય કરે છે. પ્રત્યક્ષ અને સંવેદના બંને બાજુ ઉત્તેજનાઓથી ઉત્પાદિત સ્નાયવિક પ્રવાહથી ઉત્પન્ન થાય છે. “પ્રત્યક્ષમાં સ્નાયવિક પ્રવાહ ત્વક્ષ (Cortex) માં સ્થિત સદ્યારી કે સ્મૃતિ સંબંધી (Reproductive) પ્રક્રિયાઓ જાગૃત કરે છે. પરંતુ સંવેદના એકલી કે નિમ્નતમ પ્રત્યક્ષ સાથે હોય છે તો તેની સાથે થતી સ્મરણ સંબંધી પ્રક્રિયાઓ ન્યૂનતમ હોય છે.” (વીલિયમ જેમ્સ). વુડવર્થનું કથન છે કે “સંવેદના ઉત્તેજનાદ્વારા ઉત્પાદિત પ્રથમ પ્રતિક્રિયા અથવા ઝોઝામાં ઝોઝી પ્રથમ ચેતન પ્રતિક્રિયા છે. પ્રત્યક્ષ સંવેદના બાદ થતી દ્વિતીય પ્રતિક્રિયા છે અને અધિક ઉપયુક્ત શબ્દોમાં સંવેદનાની અવ્યવહિન (Direct) પ્રતિક્રિયા તથા ભૌતિક ઉત્તેજનાની માત્ર વ્યવહિન (Indirect) પ્રતિક્રિયા છે.”

સંવેદના એક કલ્પિત સત્તા છે. તેના અસ્તિત્વની કલ્પના કરવામાં આવે છે. આપણે નાનાં બાળકોમાં સંવેદના માની લઈએ છીએ. સંવેદનામાં વસ્તુસત્તાની આવના જ છે. અથવા તેના શુભોને વસ્તુ સાથે સંબંધિત કરવામાં

આવતા નથી, જ્યારે પ્રત્યક્ષમાં વસ્તુ અને ગુણોના સંબંધનું યોગ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. પ્રત્યક્ષમાં સદૃશીકરણ (Assimilation), પૃથક્કરણ (Discrimination), પદાર્થીકરણ (Objectification) વગેરે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. આ બધી ક્રિયાઓની મદદથી સંવેદનાઓનો અર્થ કરવામાં આવે છે.

(૩) પ્રત્યક્ષની પ્રક્રિયાઓની વિશેષતાઓ (Characteristics of the perceptual process)

સ્ટાઉટ (Stout) પ્રત્યક્ષ સાથે સંબંધ ધરાવતાં માનસિક તત્ત્વો તથા સક્રિય પ્રક્રિયાઓને મહત્ત્વ આપે છે. તે પ્રત્યક્ષમાં નિમ્નલિખિત લક્ષણો જણાવે છે.

એકતા અને અવિચ્છિન્નતા (Unity and Continuity)

પ્રત્યક્ષ વિશુદ્ધ હોતા નથી. કેટલાક પ્રત્યક્ષ અંશરચાથી હોય છે જે ક્ષણિક રુચિઓની તૃપ્તિ કર્યા બાદ અસોપ થઈ જાય છે. કેટલાક પ્રત્યક્ષ દીર્ઘકાલિક હોય છે. પ્રત્યક્ષની રચિતિમાં આપણે ઘણા પ્રસંગોના સંબંધમાં આવીએ છીએ જે એક અવિચ્છિન્ન વિચારોની શ્રેણી બનાવે છે. તે ક્ષણિક માનસિક વ્યાપાર નથી હોતા. આપણે જોઈએ છીએ કે સરકસમાં તારપર ચાલનાર માણસ પોતાનું સંતુલન રાખે છે, અને ચાલવાની ક્રિયા કરે છે તદુપરાંત પોતાના કાર્ય બાબતની આવશ્યક મૂલ્યાંકનાઓનો પણ ખ્યાલ રાખે છે. તે માણસના પ્રત્યક્ષનું કાર્ય એ છે કે ઐન્દ્રિયપ્રત્યક્ષના નિર્દેશન પ્રમાણે પૈશિકક્રમિત કરવી. સાયકલ પર બેસી સંતુલન રાખવું, શારીરિક ખેલો વગેરેમાં પ્રત્યક્ષોની એક સાંકળી હોય છે જે અવિચ્છિન્ન હોય છે.

ધ્યાન (Attention)

પ્રત્યક્ષમાં ધ્યાન સમાવિષ્ટ છે. પ્રત્યક્ષમાં વારંવાર પરિવર્તન પામેલી ઉત્તેજનાઓ પર ધ્યાન આપવું પડે છે. પ્રત્યક્ષ ક્રિયાની શ્રેણીમાં ક્રિયા પૂર્ણ થતાં સુધીમાં ધ્યાનથી તેનું અધ્યયન કરવામાં આવે છે. અસરો જાણવા માટે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું સમાયોજન (Pre-adaptation) અને તક મળતાં ક્રિયા કરવા માટે શરીરનું પૂર્વ સમાયોજન એ પ્રત્યક્ષમાં રહેલા ધ્યાનની નિશાની છે. ઉદાહરણરૂપે, ક્રિકેટ રમતો ખેલાડી દોડા આવતા પહેલાં પોતે દરેક પ્રકારની તૈયારી કરી રાખે છે અને દડાની રાહ જુએ છે. દોડા આવતાં તત્કાલા તે દોડા મારે છે, આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષીકરણમાં ધ્યાન આવશ્યક છે. ધ્યાન સિવાય ઐન્દ્રિય અનુભવોના સંકેત જાણી શકાતા નથી. આપણે અપરિચિત અને અચાનક આવી પડેલી બાબતોનું અધિક ધ્યાનપૂર્વક કરીએ છીએ.

પરિવર્તનશીલ પરિસ્થિતિઓ સાથે સ્વતંત્ર સમાયોજન
(Free adaptation to barying conditions)

ઉત્તેજનાઓ પરિવર્તનશીલ છે અને ઘણી ઘણી વખત તેમની સ્થિતિ એટલે કે અંતર, દિશા વગેરે બદલતી રહે છે. આ પ્રમાણેનાં પરિવર્તનો સાથે સમાયોજન કર્યા સિવાય સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી. ઉદાહરણાર્થ, શિકાર કરનાર વ્યક્તિ શિકાર જે બાજુ દોડે તે બાજુ દોડે અને આવશ્યક પરિવર્તનો કરે તો જ શિકાર થઈ શકે છે. ક્રિકેટ રમનાર ખેલાડી દડાની ગતિવિધિ પ્રમાણે પોતાની ગતિવિધિમાં પરિવર્તન કરી સમાયોજન ન કરી શકે તો તે વધારે સમય રમી શકતો નથી અને ખેલમાં નિષ્ફળ નીવડે છે. આ પ્રમાણે પરિવર્તનશીલ ઉત્તેજનાઓ સાથે સમાયોજન કરવામાં નિરંતર ગતિઓમાં પરિવર્તન કરવું પડે છે. પરિવર્તનશીલ પ્રયત્નો સાથે પ્રત્યક્ષનો વિષય બદલાતો નથી પરંતુ પર્યાપ્ત પ્રત્યક્ષીકરણ માટે વિવિધ પ્રયત્નો કે જે અવિચિન્ન રુચિપૂર્વક કરવામાં આવે છે. સ્વતંત્ર સમાયોજનમાં પ્રત્યક્ષ કર્તા પરિસ્થિતિ સાથે પોતાની ગતિઓનું સ્વતંત્રતાપૂર્વક સમાયોજન કરે છે.

પરિવર્તિત પ્રયત્નો સાથે દૃઢતા (Persistence with varied effort)

સહજક્રિયાઓમાં વિવિધ પ્રયત્નો સાથે દૃઢતા જોવામાં આવે છે. કોઈ વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ કરવામાં અનેકવિધ ગતિઓ કરવામાં આવે છે અને તેમ કરતાં કરતાં સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રત્યક્ષ પ્રયત્ન અને ભૂલની (Trial and error) પ્રક્રિયા છે. ઉદાહરણાર્થ, આપણે ઉંદર પકડવા પાંજરા મૂકીએ છીએ, તેમાં ખોરાકની પ્રાપ્તિ માટે ઉંદર પ્રવેશ કરે છે. પ્રથમ તો ઉંદર પાંજરાની ચારે તરફ જુએ છે. રસ્તો મળતાં અંદર દાખલ થાય છે. અંદર મૂકેલા પદાર્થને જુએ છે અને છેવટે ખાય છે. આ પ્રમાણે તે વિવિધ પ્રયત્નો દૃઢતા પૂર્વક કરે છે. પરિવર્તનશીલ પ્રયત્નો સાથે દૃઢતા એ વર્તમાન અનુભવો સાથેનું સમાયોજન છે. તે ગતિ અનુભવોના પરિણામોથી શીખવાનો હેતુ છે.

અનુભવથી શીખવું (Learning by experience)

પ્રત્યક્ષમાં વર્તમાન અનુભવોનો વિગત અનુભવના સંસ્કારો સાથે સંબંધ હોય છે કોઈ વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ માનસિક સંસ્કાર જોડી જાય છે જેનાથી ભવિષ્યમાં તે વસ્તુના કે તેના જેવી અન્ય વસ્તુના પ્રત્યક્ષને પરિવર્તિત કરે છે. પ્રત્યક્ષમાં અનુભવથી શીખવામાં આવે છે. ઉદાહરણાર્થ કોઈ ફૂતરાને ચોટકીના બદલામાં અન્ય કોઈ વસ્તુ મૂકીએ છીએ તો પ્રથમ તે તેને ચોટકી

સમજા ખાવા જાય છે. પરંતુ નિરાશ થાય છે. / ફરીથી આપણે તે પ્રમાણે કરીએ છીએ તોપણ તે પ્રમાણે બને છે; પરંતુ જ્યારે આપણે બે ત્રણ વખત આ પ્રમાણે કરીએ છીએ ત્યાર બાદ સાથે જ રોટલી મૂકીએ છીએ ત્યારે પણ તે સંક્રિત થઈ રોટલી બરાબર તપાસી જુએ છે, અને પછી જ ખાય છે. આ પ્રમાણે તેને પ્રથમ અનુભવો થાય છે કે આપણે તેને છેતરી રહ્યા છીએ. પ્રત્યક્ષમાં અનુભવથી શીખવાનું એ ઉદાહરણ ઠીક છે. વર્તમાન અનુભવથી શીખવું તે પરિવર્તનશીલ પ્રયત્ન સાથે દૃઢતા છે.

પ્રત્યક્ષમાં સ્મરણ (Reproduction in perception)

પ્રત્યક્ષમાં સ્મૃતિ રહેલી છે. પ્રત્યક્ષ કરવામાં પ્રત્યક્ષકર્તાના ભૂતકાળના અનુભવો ઉપર આધાર હોય છે. આપણે જ્યારે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે સંવેદનાઓ અને પ્રતિમાઓનો અનુભવ કરીએ છીએ. એક સંવેદના તે જ ઈન્દ્રિય અન્યની સંવેદનાઓથી સંયુક્ત થઈ શકે છે. ઉદાહરણાર્થ, આપણે બજારમાં ફળ ખરીદવા જઈએ છીએ તો દુકાનદાર પાસે ફળ લઈને તેને જોઈએ છીએ. સૂંઘીને સ્વાદ સમજા શકાય તેવા ફળને સૂંઘીએ છીએ અને ચાખવાની આવશ્યકતા જણાય તો ચાખીએ છીએ. આ પ્રમાણે ફળના પ્રત્યક્ષમાં સ્પર્શ, દષ્ટિ, સંપ્રાણ અને સ્વાદની સંવેદનાઓ સંયુક્ત થાય છે. સંવેદનાઓમાં સ્મૃતિ પ્રતિમાઓથી સંયુક્ત હોય છે. આ ફરી મીઠી છે! તેને આપણે ખરીદવી જઈએ છીએ તો કોઈ દુકાને આપણે જોઈને જ જણી લઈએ છીએ કે ફરી મીઠી દેખાય છે. આ પ્રમાણે કહી શકીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે તેની જ ફરી આપણે પહેલાં લીધી હતી અને તેવો જ રંગ હતો અને તે અધિક મીઠી હતી એટલે આપણે તેને દેખીને જ કહી દીધું. આ કાર્યમાં દષ્ટિસંવેદનાની સ્મૃતિ પ્રતિમાનું સ્મરણ કરે છે. સ્મરણ તે સંવેદનાને જટિલ બનાવે છે. પ્રત્યેક અર્જિત પ્રત્યક્ષમાં જટિલીકરણ હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ વિવિધ સંવેદનાઓનો સંયોગ છે.

(૪) પ્રત્યક્ષ અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞા. (Perception and Recognition)

(પ્રત્યક્ષ એટલે સંવેદનાઓનો અર્થ ગ્રહણ કરવો તે. | અર્થ ગ્રહણ કરવામાં પ્રત્યક્ષિજ્ઞા હોય છે.) આપણે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ ત્યારે વસ્તુઓ ઓળખીએ છીએ અને તેનું વર્ગીકરણ કરીએ છીએ. મેલ્લોને (Mellone) પ્રત્યક્ષીકરણની નિમ્નાંકિત ત્રણ જૂથિકાઓ બનાવે છે. (૧) પ્રત્યક્ષિજ્ઞા સિવાય પ્રત્યક્ષ (૨) સ્પષ્ટ વિચારોથી રહિત પ્રત્યક્ષિજ્ઞા (૩) સ્પષ્ટ વિચારયુક્ત પ્રત્યક્ષિજ્ઞા.

પ્રત્યક્ષિજ્ઞા સિવાય પ્રત્યક્ષ

નિમ્નતમ ક્રાંતીનાં પશુઓમાં પ્રત્યક્ષિજ્ઞા સિવાય પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. એક પ્રકારની માછલી સ્વાહાર ગંધમાત્રથી શોધી લે છે. એક બીજા પ્રકારની માછલી દૃષ્ટિથી એમ કરી લે છે. એક ત્રીજા પ્રકારની ચપટી માછલીઓ સમીપ આવી વસ્તુઓનો ભાર સમજે છે. જો તે જાણીથી અથડાઈ જાય છે તો તળિયે છુપાઈ જાય છે. છતાં પણ પોતાના માથા ઉપર રહેલા કીડાને ઓળખી શકતી નથી અને તે તેમને સ્પર્શ કરે તોપણ તેમના ઉપર તરાપ મારતી નથી, પરંતુ તેની ગંધની સંવેદનાથી તેમની ઉપસ્થિતિનો આભાસ થવાથી તેને માટે તળાવના તળિયામાં નિરૂદ્ધેશ્ય ફરતી રહે છે. મામૂલી માછલી પ્રકાશ અને અંધકાર, સ્વાદ અને ગંધનો પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે પરંતુ વિભિન્ન પ્રકારની સંવેદનાઓને સંબંધિત કરી શકતી નથી. બિલાડી વિભિન્ન પ્રકારની સંવેદનાઓને સંબંધિત કરી શકે છે અને વસ્તુને ઓળખી શકે છે. પરંતુ માછલી અનુભવથી શીખી શકતી નથી. તેની સ્મૃતિપ્રતિમાઓ સ્પષ્ટ હોતી નથી. તે સંવેદનાઓને જટિલ પ્રત્યક્ષમાં સંયુક્ત કરી શકતી નથી. તેના પ્રત્યક્ષમાં પ્રત્યક્ષિજ્ઞા હોતી નથી. (મેલોન)

આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષિજ્ઞા સિવાય પ્રત્યક્ષ થાય છે પતંગિયાં જ્યોતથી ગભરાતાં નથી. તેમના પ્રત્યક્ષમાં પ્રત્યક્ષિજ્ઞા નહિ હોવાથી જ તેમ બને છે. તે પ્રત્યક્ષ કરતાં પોતાના નિગત અનુભવોના પ્રકાશમાં સંવેદનાઓનો અર્થ કરતાં નથી.

સ્પષ્ટ વિચારોથી રહિત પ્રત્યક્ષિજ્ઞા

ફક્ત સુગંધિત 'દેખાય છે,' જામફળ મીઠાં 'દેખાય છે,' પાણી ગરમ 'દેખાય છે.' આ ઉદાહરણોમાં દૃષ્ટિસંવેદના ક્રમશઃ ગંધ, સ્વાદ અને સ્પર્શની સંવેદનાઓની સ્મૃતિપ્રતિમાઓનું સ્મરણ કરે છે અને તે સંવેદનાઓના સ્થાયી પ્રભાવના કારણે દૃષ્ટિસંવેદનાઓ જટિલ બની ગઈ છે. તેમાં ગત અનુભવોની સ્મૃતિપ્રતિમાઓ સ્પષ્ટ રીતે પુનર્જીવિત થઈ નથી. તેમાં દૃષ્ટિસંવેદનાઓની વિશેષતા એ છે કે તેમનું સ્વાદ, ગંધ અને સ્પર્શ સાથે સાદ્યર્થ છે. અર્જિત પ્રત્યક્ષ (Acquired perception)માં સંવેદનાઓ સ્પષ્ટ વિચારોના કારણે જટિલ થઈ જાય છે.

આપણે પાછળ જોઈ ગયા કે પ્રત્યક્ષ કરવામાં સંવેદનાઓ સંયુક્ત હોય છે તેનો અર્થ એ નહિ કે પ્રત્યક્ષ માનસિક એકમોનો સમૂહ છે. પ્રત્યક્ષમાં વિરિધ સંવેદનાઓ અવસ્ય હોય છે પરંતુ તેમનું સંયોજન એક નવીન

માનસિક પ્રક્રિયાના રૂપમાં હોય છે. ગ્રાણી અનુભવથી શીખવા સમર્થ થાય તે પહેલાં પ્રત્યક્ષના આ સ્તરમાં પ્રવિષ્ટ થવું આવશ્યક છે, જ્યારે એક કૂતરો રોટલીને સદૃશ વસ્તુથી લિન્ન કરી શકે છે ત્યારે સમજવું જોઈએ કે તેનામાં દષ્ટિ અને સ્વાદસંવેદનાઓ સંયુક્ત કરવાની શક્તિ રહેલી છે. તથા તેમના સાહચર્યના અનુભવોથી લાભ ઉઠાવવાની શક્તિ ધરાવે છે.

અસ્પષ્ટ વિચારો સંવેદનાઓનું વિશિષ્ટીકરણ કરે છે અને તેમનાથી જ્ઞાન હોવાની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. જેને સ્ટાઉટ (Stout) જટિલીકરણ (Complication) કહે છે. અર્જિત પ્રત્યક્ષમાં સંવેદનાઓ અનુભવોના પ્રભાવોથી વિશિષ્ટ થાય છે. પ્રત્યક્ષના આ સ્તરમાં અનુભવનું સ્પષ્ટ સ્મરણ થતું નથી છતાં પણ ગત અનુભવોનો પ્રભાવ અવશ્ય પડે છે ગત અનુભવો અસર છોડતા ગયા હોય છે તે વર્તમાન અને પુનરાવૃત્ત થનારી સંવેદનાઓને પરિવર્તિત કરે છે તથા તેનાથી પરિચિત હોય તેવી લાગણી પેદા કરે છે. આ પ્રમાણે પૂર્વાનુભવો વર્તમાન સંવેદનાને સાર્થકતા પ્રદાન કરે છે. આ સ્તરમાં સાર્થકતાની લાગણી માત્ર થાય છે તેનો ચેતનામાં ઉદય થતો નથી. તથાપિ વ્યવહારમાં પરિવર્તન થાય છે. તેમાં ધારણાશક્તિ (Retentiveness) કાર્ય કરે છે પરંતુ સ્મરણ (Recall) અસ્પષ્ટ હોય છે.

સ્પષ્ટ વિચારયુક્ત પ્રત્યક્ષિજ્ઞા

આપણે દૂર પડેલી લાંબી વસ્તુ જોઈએ છીએ. તેને આપણે થોડીવાર સમજીએ કે તે દોરડું પડ્યું છે અને ફરીથી કહીએ કે નહિ તે દોરડું નથી પણ સર્પ છે. આ સમયે આપણા પ્રત્યક્ષ ગત અનુભવોથી પુનર્જીવિત થયેલા બે વિરોધી વિચારોને કારણે અનિશ્ચિત છે. થોડી વાર બાદ આપણે તેની નજીક જઈને જોઈએ છીએ તો માત્રુમ પડે છે કે તે દોરડું જ છે. આ સમયે આપણા સર્પ બાજતના વિચારો દૂર થાય છે અને ગત અનુભવોથી રમૂત દોરડાના વિચારોથી દૃષ્ટિસંવેદનાનું વિશિષ્ટીકરણ થાય છે. અને એકદમ નિકટ જઈએ છીએ તો માત્રુમ પડે છે કે તે દોરડું ક્ષેત્રમાં જતા કેઈ કૂચકનું છે જે ત્યાંથી થોડે દૂર ઘાસ કાપી રહેતો છે. આ સમયે આપણે નિશ્ચિન પ્રત્યક્ષિજ્ઞા (Definite recognition) કરીએ છીએ. તેમાં દોરડાની બાજતના આપણા વિચારો દૃષ્ટિસંવેદના સાથે સંયુક્ત થાય છે અને તેને નિશ્ચિત અર્થ અને પરિચયની લાગણી પ્રદાન કરે છે. આ સમયે અર્થની લાગણી થતી નથી પરંતુ સ્પષ્ટ ચેતનામાં તેનો ઉદય થાય છે.

(૫) પ્રત્યક્ષમાં સુવિધાપ્રદ તત્ત્વ (Factors of advantage in perception)

પ્રત્યક્ષમાં ધ્યાન સમાવિષ્ટ છે. ધ્યાન ચૂંટણી કરે છે, પ્રત્યક્ષ પણ ચૂંટણીના નિયમોને આધીન છે. આપણે અન્ય વસ્તુઓને છોડી એક વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. પ્રત્યક્ષ સંયોજનાના નિયમ (Law of combination) ને પણ અનુસરે છે. આપણે કોઈ વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ કરવામાં તેના એકમનો પ્રત્યક્ષ સરળતાથી કરી શકીએ છીએ. તે સુવિધાના નિયમ (Law of advantage) ને આધીન છે; આપણે દેટલીક સહેલી વસ્તુઓ કે તથ્યોનો પ્રત્યક્ષ અધિક સરળતાથી કરી શકીએ છીએ. પ્રત્યક્ષનાં દેટલાંક સુવિધાજનક તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે છે.

સમીપતા (Proximity) તત્ત્વો નજીક નજીક હોય તો તેમને એક નમૂનામાં સમૂહબદ્ધ કરવાં સરળ પડે છે. અનિયમિત બિંદુઓ કે જે એકદમ વિખરાયેલાં માણુમ પડતાં હોય તેવાં બિંદુઓમાં સમીપરથનો આપણે જલદી પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ અને તેમને સમૂહબદ્ધ કરીએ છીએ.

અવિચ્છિન્નતા (Continuity) :—આ એક સુવિધાપ્રદ તત્ત્વ છે. નમૂનાની અવિચ્છિન્નતા તત્ત્વોને નિયમિત એકમોમાં સમૂહબદ્ધ કરવામાં અનુકૂળ હોય છે. કોઈ સીધી કે વક્રરેખામાં આવેલાં બિંદુઓ સરળતાથી એકમોમાં સમૂહબદ્ધ થઈ શકે છે.

સદૃશતા (Similarity) :—તત્ત્વોની સદૃશતા તેમને સમૂહબદ્ધ કરવામાં અનુકૂળ હોય છે. જે બિંદુઓ વિલિન્ન રંગોનાં હોય તો તેમાંથી એક જ રંગનાં બિંદુઓનો એક સમૂહમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે.

અંતરાવેશિતા (Inclusiveness) :—સમૂહ કે નમૂનાનો પ્રત્યક્ષ તેનાં પૃથક્ તત્ત્વો કરતાં અધિક સરળતાથી થઈ શકે છે.

પરિચિતતા (Familiarity) :—કોઈ નમૂનાથી પરિચિત થવું તે પ્રત્યક્ષ માટે અનુકૂળ હોય છે. અપરિચિત વ્યક્તિઓમાં રિચત આપણા મિત્રને આપણે સરળતાથી ઓળખી શકીએ છીએ.

તત્પરતા (Rediness) :—કોઈપણ સમયે તત્પરતા એક સુવિધાજનક તત્ત્વ હોય છે. જે આપણે કોઈ ધ્વનિ સાંભળવા કે કંઈ કરવા માટે તત્પર રહીએ તો જ તેનો પ્રત્યક્ષ સરળ રીતે થાય છે. અને આપણે

અન્ય સમાનરૂપે પરિચિત અને સઘન સમૂહો કરતાં સારો શાક્ષ મેળવી શકીએ છીએ.

સમગ્રિ (Whole) :—જે સમગ્રિનો પ્રત્યક્ષ યાત્ર છે તેનાથી તેની સાથે સમાનતા ધરાવતા અને સંબંધિત ભાગોનો પ્રત્યક્ષ કરવામાં સુવિધા રહે છે. પ્રત્યક્ષમાં સમગ્રિ અવયવો તે નિર્ધારિત કરે છે.

પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી સંયોજન કરનારી ક્રિયા છે. તેમાં વસ્તુની ચૂંટણી કરવામાં આવે છે, તેના ભાગો પર ધ્યાન આપવામાં આવે છે તથા તેમને સમૂહબદ્ધ કરવામાં આવે છે.

(૬) સાંવેદનિક ચિહ્ન અને અર્થ (Sensory signs and meanings).

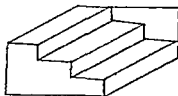
આપણે ગુણયુક્ત અને સંબંધયુક્ત વસ્તુઓ અને વસ્તુઓનો પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. પ્રત્યક્ષ અને શીખવું એ બંને અન્યોન્યાશ્રિત છે. આપણે ફક્ત દૃશ્યક્ષેત્ર જ નેના નથી પરંતુ વસ્તુઓનું ક્ષેત્ર તેમજ વસ્તુગત પરિસ્થિતિ જોઈએ છીએ. આપણે ઘણી બાબતો પ્રત્યક્ષથી શીખીએ છીએ અને પ્રત્યક્ષીકરણમાં આપણા પૂર્વાનુભવો અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે શીખવું પ્રત્યક્ષપર આધારિત છે અને પ્રત્યક્ષ પૂર્વજ્ઞાનપર. અવલંબિત છે. પ્રત્યક્ષીકરણ ચિહ્નોના ઉપયોગ કરવાની એક પ્રક્રિયા છે જેનાથી તેમના અર્થ જાણી શકાય છે. વાતાવરણની ઉત્તેજનાઓ ચિહ્ન હોય છે અને વસ્તુગત તથ્ય તેમનો અર્થ હોય છે. આ પ્રમાણે આપણે કોઈ કોઈ વખત કોઈ તથ્યનું ચિહ્ન (Sign) જોઈએ છીએ અને તથ્યનો પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. ઉદાહરણાર્થ, આપણે ફળખજરમાં જઈએ છીએ ત્યારે કહીએ છીએ કે અમુક ફેરી મીડી દેખાય છે. આ બાબતમાં આપણે જોઈએ તો મિઠાશ એ સ્વાદથી જાણી શકાય છે, તેને જોઈ શકાતી નથી. આપણે અહીંયાં આપણા પૂર્વાનુભવ પ્રમાણે તેમાં કોઈ ચિહ્ન જોયાં અને તેથી કહ્યું કે તે મીડી દેખાય છે. આ પ્રમાણે મિઠાશનાં દાર્દિક ચિહ્નો (Visual signs)નો સ્વાદના પ્રત્યક્ષના પ્રકાશમાં તેમનો અર્થ કરીએ છીએ.

સાધારણ રીતે કેટલાંક ચિહ્નોનો અર્થ અનુભવથી કરવામાં આવે છે. મનુષ્યો જે ચિહ્નોનો ઉપયોગ કરે છે તે ઘણે ભાગે શીખવામાં આવેલો હોય છે પરંતુ કેટલાંક નૈસર્ગિક (Instinctive) પણ હોય છે. ચિહ્નો બે પ્રકારનાં હોય છે. પ્રતિક (Symbol) અને ઇશિત (Signal). પ્રતિક એ ઉત્તેજનાઓ છે જે કોઈ વસ્તુનો બોધ કરાવે છે. જેમકે નામ કોઈ

વ્યક્તિનો બોધ કરાવે છે. પ્રતિક્રિયાના નિરંતર ઉપયોગથી આપણે તેમના અર્થ સાથેનો તેમનો સંબંધ સારી રીતે જાણી જઈએ છીએ કે જેથી તેમનો સંબંધ પ્રાકૃતિક લાગે છે. ઇંગિત કોઈ વસ્તુનું હોય છે અને તે વસ્તુની કોઈ ને કોઈ પ્રાકૃતિક ઉત્તેજના ઇંગિત કહેવાય છે, વાયુયાનનો અવાજ ગતિશીલ વાયુયાનની વિશેષતા છે. કોઈ માણસ લવા ચઢાવેલો અને રાતોપીળો થઈ ગયેલો હોય તો આપણે કહીએ છીએ કે તે કુદ્દ છે. તેના મુખારવિંદ ઉપર આપણને તેવાં ચિહ્નો દેખાય છે.

ચિહ્નો એક પ્રકાશિત સંકેત (Reduced cue) છે. આપણે કોઈ વસ્તુથી પરિચિત થવા માટે તેને પૂર્ણતયા તપાસી લઈએ છીએ તથા તેની વિશેષતાઓ જાણી લઈએ છીએ અને એટલે ધનિષ્ઠ સંબંધ સ્થાપિત થતાં તેની ઉપસ્થિતિથી જ્ઞાત થવા માટે તેની એકાદ વિશેષતા જ પર્યાપ્ત હોય છે. ઉદાહરણાર્થ આપણે આપણા મિત્રની છબી (Photo) થોડે દૂર મૂકેલી હોવા છતાં આપણે તેને ઓળખી શકીએ છીએ આપણે માટે ધ્વનિનો સાધારણ કર્ણસ્પર્શ વસ્તુને ઓળખવા માટે પર્યાપ્ત હોય છે. પહવાસિત સંકેતની ક્રિયા નિશ્ચિત નિશાનવળી પ્રક્રિયા થઈ શકતી નથી કારણ કે, દ્વયર્થક ચિહ્ન (Ambiguous sign) હોય તો તેના પ્રત્યક્ષમાં જૂનો થવાનો સંભવ હોય છે. આપણે દૂર કોઈ વસ્તુ જોઈએ અને તે આપણને લાગે કે કોઈ મનુષ્ય હશે અથવા કોઈ થાંભલો હશે આ બન્ને વસ્તુઓની ઉત્તેજના એક જ હોય છે. આ પ્રમાણે વસ્તુનું આપણાથી અધિક અંતર કોઈ પણ આકારનું હોય તેની ઉત્તેજના કોઈ પણ આકારની હોઈ શકે છે.

દ્વયર્થક આકૃતિઓ (Ambiguous figures) એવી હોય છે જેમાં

આકૃતિ ૧૦

તે એ કે એથી વધારે વસ્તુઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી હોય છે. આપણે વિભિન્ન વસ્તુઓ જોઈ શકીએ છીએ પરંતુ એક જ સમયે એક જ વસ્તુ જોઈ શકીએ છીએ આકૃતિ ૧૦માં આપેલું દાદરાનું ચિત્ર જુઓ. તેને આપણે વિભિન્ન

તે બન્નેને જુદાં કરે છે. ગેરસ્ટલ્ટ મનોવૈજ્ઞાનિકોનો મત છે કે આપણે એક એકમના રૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ તેના અવયવોના સમૂહરૂપે નહિ કોઈ વસ્તુ કે જોને આપણે જાણતા હોય તે પોતાના આધારથી આગળ પડતી અને આંખોને આકર્ષણ કરતી માત્રુમ પડે છે. ઉદાહરણાર્થ દિવાલ પર લાગેલા સફેદ રંગની પૃષ્ઠભૂમિ પર લાલ રંગનાં ફૂલનાં ચિત્રો એકદમ ધ્યાન ખેંચે છે. આ ફૂલોનો તેમની પૃષ્ઠભૂમિથી અલગ એક સ્પષ્ટ આકૃતિના રૂપમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, આપણે તે ફૂલોને પાસ્તર્વર્તી પૃષ્ઠભૂમિ સાથે સંલગ્ન કરી પ્રત્યક્ષ કરી શકતા નથી. પ્રત્યક્ષનો વિષય હંમેશાં એક આકૃતિ હોય છે તેના અવયવોનો સમૂહ નહિ. પ્રત્યક્ષ મગજમાં આલતી સમગ્ર પ્રતિક્રિયાઓ પર આધારિત છે.

પૃષ્ઠભૂમિ એક અસીમ દેશના જેવી પ્રતિત થાય છે, રૂપ કે આકૃતિ સધન હોય છે અને તેની રૂપરેખા હોય છે. આધારભૂમિ પર સ્થિત આકૃતિ આધાર કરતાં જલદી ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે આધાર આકૃતિની પાછળ સ્થિત હોય છે. આકૃતિ આપણને એકદમ સમુખ સ્થિત માત્રુમ પડે છે. આપણે આકૃતિનો એક એકમના રૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ અને આધારનો ભૌતિક હોય છે એવો ગેરસ્ટલ્ટ મનોવૈજ્ઞાનિકોનો મત છે. આકૃતિને ઓળખવાં એ એક પ્રાકૃતિક પ્રક્રિયા છે જે પ્રત્યક્ષીકરણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

આકૃતિ અને આધાર ફક્ત દૃષ્યક્ષેત્ર સુધી જ સિમિત નથી. તે ધ્વનિ ક્ષેત્રમાં પણ જોવામાં આવે છે. એક ટોલનો ધ્વનિ સાધારણ ધ્વનિઓની પૃષ્ઠભૂમિથી પૃથક્ માત્રુમ પડે છે. ધીમા અવાજોની પૃષ્ઠભૂમિમાં એક વ્યક્તિનો છુવંદ અવાજ આકૃતિના રૂપમાં જુદો જ માત્રુમ પડે છે.

(૮) ભ્રમ (Illusion)

પ્રત્યક્ષ સંવેદનાઓનો સાચો અર્થ કરવાની ક્રિયા છે. તેમાં વસ્તુની કે સંવેદનિક ચિહ્નોની ઠીક પ્રત્યબિંબા હોય છે પરંતુ ભ્રમ સંવેદનિક ચિહ્નો કે સંવેદનાઓનો ખોટો અર્થ કરવો તે છે. તે અવધાર્થ પ્રત્યક્ષીકરણ છે. ભ્રમ એ ભૂલભરેલું પ્રત્યક્ષીકરણ છે. ભ્રમ એ પ્રત્યક્ષીકરણમાં થતી મોટી અને આશ્ચર્યકારક ભૂલો છે. આપણે ન્યાયે પ્રત્યક્ષીકરણ કરતાં કોઈ વસ્તુનો કે સંવેદનાનો ખોટો અર્થ કરીએ છીએ તે ભ્રમ કહેવામાં આવે છે. ભ્રમ થવાનાં કારણો ઉત્તેજનાની સંદિગ્ધતા કે તેની પદ્મસ્પર્શ કરવાની શક્તિ હોય છે. કોઈ વખત બાહ્ય ભૌતિક કારણોથી ભ્રમ ઉદ્ભવે છે તથા કેટલાંક ભ્રમના કારણો શરીરની અંદરનાં પણ હોય છે. આપણે હવે ભ્રમનાં વિલિન કારણો જોઈશું.

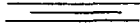
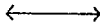
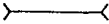
ટૅવ અને પરિચયના કારણે ઉત્પન્ન થતો ભ્રમ

આપણે કોઈ ખાસ તથ્યના ચિહ્નના રૂપમાં કોઈ ખાસ ઉત્તેજના પ્રકલ્પ કરવા ટેવાયેલા છીએ. આપણુ પ્રત્યક્ષીકરણ સાધારણ રીતે સાચું જ હોય છે પરંતુ સાધારણ ઉત્તેજનાની સમાન કોઈ અન્ય ઉત્તેજના પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે તેમાં ભૂલ થાય છે. આ પ્રમાણેનો ભ્રમ અસ્તુના સમયમાં જાણવામાં આવ્યો હતો. આપણે જે આગળીઓ કાતરની જેમ ઉપર નીચે મૂકી તેના અગ્રભાગથી પેન્સીન પકડીશું તો એમ લાગશે કે આપણે જે પેન્સીનોને સ્પર્શ કરી રહ્યા છીએ, આને અસ્તુનો ભ્રમ કહેવામાં આવે છે. આ ભ્રમનું કારણ એક ઉત્તેજનાનું જે આગળીઓની બાજુ પર કાર્ય છે. સામાન્ય રીતે આગળીને જે વસ્તુની ઉત્તેજનાઓની આવશ્યકતા હોય છે અગર આગળીઓ સાધારણ સ્થિતિમાં હોત તો એ પ્રકારની ઉત્તેજના એક વસ્તુથી નહિ પણ જે વસ્તુથી જ થાત આ જ પ્રકારનો ભ્રમ પ્રદર્શિતરનો હોય છે. આપણે ઘણી વખત વાચના વાચતા 'ધમધમ' શબ્દ આવતા તેને તરત જ 'ધમાધમ' વાંચીએ છીએ તેના ફરકનો પણ ખ્યાલ કરના નથી. પછીનો શબ્દ પણ પહેલાના શબ્દના જેવી જ પ્રતિક્રિયા કરે છે અને આપણે તેનાથી કોઈ ભાવાર્થ સમજી સતુષ્ટ થઈ આગળ વધીએ છીએ.

અનિર્ણિત સમય પ્રભાવના કારણે થતો ભ્રમ

ઘણું કરીને આપણે જે ઉત્તેજનાઓ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તે એટલા જટિલ (Complex) હોય છે કે આપણે જે વાસ્તવિક તથ્ય જોવા માગતા હોય તે દખાઈ જાય છે અને તે તથ્ય જાણવું અધિક કમ્પ્લેક્સ પડે છે. એટલે કે તેને જાણવા માટે વિશ્લેષણ કરવું પડે છે તથા વિસ્તૃત બાબતો ઉપર પૂર્ણ ધ્યાનપૂર્વક જોવું પડે છે. આ ક્રિયા એટલા બધા પરિશ્રમની અપેક્ષા રાખે છે કે આપણે તેનામાં બચવા માગીએ છીએ. દરેક વ્યક્તિ આ ક્રિયાથી દૂર રહેવાનું અધિક ઉચિત સમજે છે, આ બાબતમાં પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણો મ્યુલર-લાયર (Muller-Lyer) આકૃતિ છે. આ ભ્રમને ધણું માનસશાસ્ત્રીઓનો મન છે કે તે આ પ્રકારનો ભ્રમ પ્રત્યક્ષની વસ્તુના તરફના આપણા વલણ ઉપર આધારિત છે જે અગત્ય રેખાઓ કે જે સમાન છે તેની તુલના કરતા આપણે ઘણી બૂનો કરીએ છીએ અને રેખાઓને બદલે આપણે સમૂહોની તુલના કરીએ છીએ. આકૃતિ ૧૨ માં પ્રથમ આકૃતિ જોતાં માનવ પંક્તિ કે જે બાજુના બદારના ખૂણાઓ જોડેલા છે તે લીટી જેનાથી અંદરના ખૂણા જોડામાં આવ્યા છે તેની બીજી લીટી કરતા ટાંચા

રેખાં છે. આ પ્રમાણે થવાનું કારણ તીરના શિર્ષાંશોની વિરુદ્ધ દિશાઓ છે. દ્વિતીય આકૃતિમાં બંને આકૃતિઓની મધ્યની રેખાઓ સમાન લંબાઈની

આકૃતિ ૧૨.

છે પરંતુ બે લાંબી રેખાઓની મધ્યની રેખા અન્ય નાની રેખાઓની મધ્ય રેખા કરતાં વધારે લંબાઈની માલુમ પડે છે. તૃતીય આકૃતિમાં આડી બંને જોઈ બંને રેખાઓ સમાન લંબાઈની છે પરંતુ જોઈ રેખા આડી રેખા કરતાં વધારે લાંબી માલુમ પડે છે. આ પ્રમાણેના પ્રમેયનું કારણ તે કાર્યમાં ક્રિયા કરતી પેશીઓના પ્રયાસો અસમાન છે તે છે. જોઈ રેખા જોવા માટે અધિક પેશીઓ કાર્ય કરે છે અને તેથી અધિક જટિલ પ્રયાસ કરવા પડે છે. ત્રાંસી રેખા કે કોઈ જટિલ રેખા પ્રત્યક્ષના પરિણામમાં ફેર પાડી શકે છે. આ પ્રકારના ભ્રમ પોશાકના બનાવનારાઓ માટે ઘણા જ મહત્વના હોય છે.

ભૌતિક કારણોથી ઉત્પન્ન ભ્રમ

આ ભ્રમ પડ્યો સાંભળીએ છીએ ત્યારે થાય છે. ઉદાહરણ્ય, પદ્મોડોની ખીણોમાં ફરતા કોઈ દોસ્ત દૂર અદસ્ય રહીને અવાજ લગાવે તો આપણે તે તરફ જોઈએ છીએ પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે બીજી બાજુ હોય છે. અવાજ જ્યાંથી આવે છે તે તેના અવાજનો પ્રતિધ્વનિ હોય છે.

તત્પરતા અને પ્રતીક્ષા (Set and expectancy) ના કારણે થતા ભ્રમ.

જ્યારે કોઈ તથ્યને જોવા માટે એકદમ તત્પર થઈ જોઈ હોઈએ ત્યારે આપણે તેના ચિહ્નોના રૂપમાં ઘણી અયોગ્ય અને ભુલો ઉત્તેજનાઓ પ્રદર્શ કરીએ છીએ. ઉદાહરણ્ય, આપણે કોઈ મિત્રને આમંત્રણ આપ્યું છે અને જણાવ્યું છે કે કાલે ઠીક અગિયાર વાગે આવી જશો, તે દિવસે આપણે આપણી ધડિયાળમાં અગિયારના ટોકારા થયા બાદ તેમની પ્રતીક્ષામાં એટલે વ્યાકુળ થઈએ છીએ કે રૂમની પાસેથી કોઈ આવનાર જનારનો અવાજ માલુમ પડે છે તો આપણે તેને જ દોસ્ત ધારી લઈએ છીએ.

ચિંતા (Anxiety) પણ ઘણી વખત ભયનું કારણ બને છે, ભયથી પણ ઘણી વખત ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે તાજા અનુભવો (Recent experience) થી પણ ઘણી વખત ભ્રમ બને છે. ઉદાહરણાર્થે થોડા સમય પૂર્વે ધરમા ચોરી થઇ હોય તો રાત્રે બિડ્ડી કંઈ ખખડાવે તેને પણ ચોર સમજી લઈએ છીએ, પરંતુ જ્યારે વાસ્તવિકતા જોઈએ છીએ ત્યારે સમજાય છે. આ પ્રમાણે ભ્રમ યવાના ઘણા કારણો હોય છે.

(૯) ભ્રમ અને વિભ્રમ (Illusion and Hallucination)

ભ્રમ એ પ્રત્યક્ષ છે. જો કે તેમાં વસ્તુઓનો ભૂતભરેલો પ્રત્યક્ષ કરવામાં આવે છે, પરંતુ વસ્તુઓ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સમજા હોય છે. તે બાહ્ય ઉત્તેજનાઓથી ઉત્પન્ન થતો નથી. તે આત્મસાપેક્ષ (Subjective perception) છે. તેનો બાહ્ય વસ્તુઓમાં આધાર હોતો નથી. વિભ્રમમાં અસરકારક અનુભવો પૂર્ણતયા કે આંશિક બોધઅજ્ઞાની કે તેમના સ્નાયવિક જોશાણી નિયમિતતાને કારણે થાય છે. અને આ પ્રમાણે વિદિષ્ટ મનસ્થિતિમાં મનુષ્યો સાપ દેખે છે કે અન્ય વસ્તુઓ દેખે છે. કારણ કે તેના ઉપર જે જોઈએ તેની સમાન કોઈ અસર હોવી જોઈએ એટલે સાપ કે અન્ય વસ્તુઓ વાસ્તવિક તેજો જોઈ હોવી જોઈએ અને તે અસરોના અર્થ વિના વિરોધ કર્યે અને સ્પષ્ટ રીતે દેવોના નિર્દેશનથી નિર્દિષ્ટ હોવી જોઈએ. પરંતુ ભ્રમમાં તેનાથી વિરુદ્ધ એટલે કે અસરો કે અંકનો સ્વયં સાધારણ રીતે દષ્ટિપટલ (Retina) પર અસર કરતી ફક્ત ઉત્તેજનાઓને લીધે જ નથી પરંતુ તે પૂર્ણતયા કે આંશિક રીતે ગ્રહની અસરથી પ્રેરિત સ્નાયુતંત્રની અપ્રાકૃતિક સ્થિતિને લીધે છે.

પ્રત્યક્ષ આંશિક રીતે ભ્રમયુક્ત હોય છે. અને આંશિક રીતે વિભ્રમયુક્ત હોય છે અથવા તો પૂર્ણતયા ભ્રમયુક્ત હોય છે. વિભ્રમમાં સજીવ માનસિક સ્મૃતિ પ્રતિમા કે કલ્પનાપ્રતિમા હોય છે જેને ભૂલથી પ્રત્યક્ષ સમજી લેવામાં આવે છે. તે એટલી સજીવ હોય છે કે તેને વાસ્તવિક સમજી લેવામાં આવે છે. વિવિધ વસ્તુઓ દેખવી, વિચિત્ર અવાજો સાંભળવા એ વિભ્રમનાં ઉદાહરણો છે જે સામાન્ય વ્યક્તિઓમાં પણ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હોય છે. પરંતુ વિનમ વિદિષ્ટ વ્યક્તિઓમાં અધિક જોવામાં આવે છે.

(૧૦) બાહ્ય જગતનો પ્રત્યક્ષ (Perception of External reality)

પ્રત્યક્ષ એ સમતુલન કે સંશ્લેષણની ક્રિયા છે. કોઈ પણ વસ્તુના પ્રત્યક્ષમાં વિભિન્ન ઇન્દ્રિયોથી કે વિભિન્ન સાંવેદનિક ગુણોથી પ્રાપ્ત સંવેદનાઓનું સંશ્લેષણ થાય છે. પ્રત્યક્ષીકૃત વસ્તુ કોઈ દૂર રથાન કે દિશામાં સ્થિત હોય છે તેનામાં દેશીય ગુણ, સંઘનતા, રૂપ, પરિમાણ વગેરે ગુણ હોય છે. તેનામાં સ્વતંત્રતાનો પણ થોડાંધણો અંશ હોય છે. જ્યારે આપણે તેના પર ક્રિયા કરવાનું બંધ કરીએ છીએ ત્યારે પણ તેનું અસ્તિત્વ રહે છે. પ્રત્યક્ષીકૃત વસ્તુઓના ગુણોના એ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે, જેને મૌલિક અને ગૌણ કહે છે. સંઘનતા, અંતર, દિશા, ગતિ, વિસ્તાર વગેરે મૌલિક ગુણ છે. મૌલિક ગુણોનો પ્રત્યક્ષ પૈશિક સંવેદનાઓથી થાય છે. આપણને અમુક મૌલિક ગુણોનો પ્રત્યક્ષ ન હોય તો આપણે રંગ, ધ્વનિ વગેરેને અન્ય વસ્તુઓથી પૃથક્ દેશમાં સ્થિત વસ્તુઓના ગુણ નહિ સમજવા જોઈએ. મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી મૌલિક ગુણો અધિક તાર્કિક ગુણો છે. ગૌણ ગુણોમાં પરિવર્તન થયા છતાં વસ્તુ તેની તે જ રહે છે.

આપણી સંવેદનાઓની ઉત્પત્તિનું કારણ આપણી પેશીઓ, સંધિઓ, કંડરાઓ (Tendons) ની પરિવર્તનશીલ દશાઓ છે જે શરીરની ગતિઓની સાથે થાય છે. આપણે આ સંવેદનાઓને બાહ્ય વસ્તુઓના ગુણ નથી સમજતા. પરંતુ રંગ, ધ્વનિ, વિસ્તાર, સ્વાદ વગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની સંવેદનાઓને ક્રૂપા સંવેદનાઓ જ માનવામાં નંચો આવતી, તેમને બાહ્ય પદાર્થોના ઇન્દ્રિયગ્રેય ગુણ માનવામાં આવે છે. તેનું કારણ એ છે કે સંવેદનાઓથી થતાં પરિવર્તનો ગતિસંવેદનાઓથી અલગ ઓળખવામાં આવે છે. અમુક હદ સુધી તે પૈશિક ગતિઓથી નિયંત્રિત કરી શકાય છે. આપણે કંઈ જેવા માટે આંખ ઓળીએ અને અલ્બુબાણ ફેરવી અમુક હદ સુધી દૃશ્ય વસ્તુઓ પર નિયંત્રણ કરી શકીએ છીએ પરંતુ તે કેવી રીતે અસ્તુત થશે તે આપણા નિયંત્રણમાં નથી.

બાહ્ય વાસ્તવિકતાનો પ્રત્યક્ષ સચેદ્ર ગતિના અનુભવ પર અવલંબિત છે. કોઈ પણ બાહ્ય પદાર્થનો સચેદ્ર ગતિના અનુભવથી પ્રત્યક્ષ થતો નથી. જ્યાં સુધી પૈશિક ગ્રેહાઓને ઉદ્દેશ્યની પ્રાપ્તિ માટે વિરોધનો સામનો કરવો પડે છે ત્યાં સુધી જ કોઈ બાહ્ય પદાર્થનો પ્રત્યક્ષ થાય છે. ઉદાહરણાર્થ આપણે મોટરમાં બેસવા મોટરસ્ટેન્ડ તરફ જઈએ છીએ. ટાઈમ વગેરેની તપાસ કરીએ છીએ. કેટલોક સમય પ્રતીક્ષા કરીએ છીએ અને મોટર આવે છે ત્યારે આપણને તેનો બાહ્ય પદાર્થના રૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. ગટાઉટ કહે છે કે બાહ્ય

તાનો પ્રત્યક્ષ પ્રથમ કોઈ લક્ષ્યપ્રાપ્તિના પ્રયાસમાં અથવા સમાયોજન એકામાં ગતિઓના સમાયોજન પ્રસંગે ઉત્પન્ન થાય છે. બાહ્યજગતના પ્રત્યક્ષમાં પ્રતિરોધનો પ્રત્યક્ષ મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ લે છે.

(૧૧) શરીરનો પ્રત્યક્ષ (Perception of body)

શરીરનો પ્રત્યક્ષ ધીરેધીરે સ્પર્શ, ગતિ અને સાદ્યર્થના અનુભવો કરતાં કરતાં પ્રાપ્ત હોય છે. શરીરના આકાર કે રૂપનું જ્ઞાન સહજ નથી હોતું. તે પ્રત્યક્ષ અને સાદ્યર્થનું પરિણામ છે. નાના બાળકને સર્વપ્રથમ પોતાના શરીરનું જ્ઞાન લગભગ હોતું નથી. તે પોતાના શરીરને તપામે છે શરીરનાં વિભિન્ન અંગોથી થતા સ્પર્શથી સ્પર્શસંવેદનાઓ પ્રાપ્ત કરે છે. તે શરીરની ગતિઓથી ગતિસંવેદના પ્રાપ્ત કરે છે. ગતિ સંવેદનાઓ સ્પર્શસંવેદનાઓમાં સંયુક્ત હોય છે. પ્રારંભમાં તેને શરીરનાં 'અંગોનું' અપૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે ધીરેધીરે ગતિસંવેદના અને સ્પર્શસંવેદનાનું સંયોજન થતું જાય છે.

શરીરની ગતિઓથી તે કોઈ કોઈ વખત બાહ્ય જગતના સંપર્કમાં આવે છે. અને ત્યારબાદ સ્પર્શસંવેદનાઓ થાય છે. વ્યક્તિ પોતે સ્વશરીરને સ્પર્શ કરે અને બાહ્ય વસ્તુને સ્પર્શ કરે તેમાં ધજો જ તફાવત છે. પોતાના શરીરને સ્પર્શ કરતાં એક સ્પર્શ કરવામાં આવતા અંગને અને દ્વિતીય સ્પર્શ કરનાર અંગને એમ બે સ્પર્શસંવેદનાઓ હોય છે; ત્યારે કોઈ બાહ્ય વસ્તુને સ્પર્શ કરવામાં એક જ સંવેદના હોય છે. આપણે સ્વયં કોઈ વસ્તુને સ્પર્શ કરીએ તો તે સક્રિય સ્પર્શ (Active touch) કહેવામાં આવે છે. અને વસ્તુથી આપણને સ્પર્શ થાય તો તેને અક્રિય સ્પર્શ (Passive touch) કહેવામાં આવે છે. અક્રિય સ્પર્શ શરીરની ગતિ કરવાથી થતો નથી. તેનાથી ખાસી સ્પર્શની સંવેદના થાય છે. સક્રિય સ્પર્શનો અનુભવ અને અક્રિય સ્પર્શનો અનુભવ તેમાં ફરક છે. શરીરના પ્રત્યક્ષમાં સક્રિય સ્પર્શ એકનું જ તત્ત્વ નથી શરીરના પ્રત્યક્ષને દૃષ્ટિ અધિક નિશ્ચિત બનાવે છે. જે સ્પર્શ અને ગતિસંવેદનાઓથી સંયુક્ત હોય છે. બાળક ગતિસંવેદનાઓને જલદી સમજ લે છે, કારણ કે તે પોતાનાં અંગોને ગતિમાન જુએ છે. તે પોતાના હાથપગની તથા અન્ય અંગોની ગતિઓ થતાં જુએ છે. દૃષ્ટિસંવેદનાઓથી તેનું જ્ઞાન નિશ્ચિત બને છે. ધીરે ધીરે તે દૃષ્ટિસંવેદનાઓની મદદ સિવાય ગતિસંવેદનાઓના અર્થ સમજવા લાગે છે અને તે દૃષ્ટિની સદાય સિવાય પોતાનાં વિભિન્ન અંગપ્રત્યંગોની દિશાચક્ષ કરી શકે છે.

(૧૨) દેશ કે વિસ્તારનો પ્રત્યક્ષ (Perception of space or extension)

આપણે જગતને દેશ તરીકે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. અહીં દેશનો અર્થ વિસ્તાર છે. એટલે કે આપણે દુનિયાનો પ્રત્યક્ષ વિસ્તાર ગણીને કરીએ છીએ. વિશ્વની વસ્તુઓ આપણે નજીક કે દૂર, ડાબી બાજુ કે જમણી બાજુ જોઈએ છીએ. એવના દરેક વસ્તુને એકીસમયે સમજી શકતી નથી. એવના એકદમ ઉલ્લવતી નથી. તે અનિશ્ચિત અને અપૂર્ણતાના રૂપ સુધી વિકાસ પામે છે. માનસશાસ્ત્ર સમજા એ જ સમસ્યા છે કે તેમ કેવી રીતે બને છે, આ પ્રમાણે માનસશાસ્ત્રીઓ દેશ (Space) ની વ્યાખ્યા કરવામાં અધિક રસ ધરાવતા નથી તેમજ તેની વાસ્તવિકતાની ચોક્કસાઈ કરવામાં રસ ધરાવતા નથી. આ બધા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાનું કાર્ય તત્ત્વવેત્તાઓનું છે. તેવી જ રીતે દેશની સ્થિતિરેખાઓ નિશ્ચિત કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરતા નથી. એ સમસ્યા ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ અને ગણિતશાસ્ત્રીઓ માટે છે. તેથી દેશના પ્રત્યક્ષની સમસ્યા માનસશાસ્ત્રીય રીતે એ છે કે પ્રકૃતિસ્થ પ્રૌઢ મનુષ્ય દેશીય (Spatial) જગત કેવી રીતે જુએ છે

જો માનસશાસ્ત્રની દેશપ્રત્યક્ષની આ સમસ્યા દેશના તત્ત્વજ્ઞાનની અને ગણિતશાસ્ત્રીય સમસ્યાઓમાં ગૂંચાયેલ ન હોય તો દેશદર્શનની આ સમસ્યામાં અન્ય માનસશાસ્ત્રીય સમસ્યાઓ ગૂંચાયેલી હોવી ન જોઈએ એટલે કે એમ ન ચલું જોઈએ કે દેશનો પ્રત્યક્ષ એ 'સંબંધનો પ્રત્યક્ષ છે. દેશનો પ્રત્યક્ષ તેનાથી કંઈકે અધિક છે. દેશ પ્રત્યક્ષમાં સંબંધ કરતાં અધિક બાબતો સમાવિષ્ટ છે. તે અંતર, દિશા જેવી દેશની સ્થિતિથી સંબંધિત ચીજો પરસ્પર સંયુક્ત બાબતોની પૂર્વધારણા કરે છે.

દેશની વ્યવસ્થાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોપૃર્ણ વિસ્તારના ભાગો જે દેશીય સંબંધથી સંયુક્ત છે તે બાબતોના સ્વભાવ કે સ્વરૂપ પર આધારિત હોય છે. એટલું કહેવું પર્યાપ્ત છે કે દેશીય વ્યવસ્થા એ સહઅસ્તિત્વ ધરાવતી બાબતોની વિશિષ્ટ રીતે યોગ્ય ગોઠવણ છે. પરંતુ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એટલું જ કહેવું તે પર્યાપ્ત નથી. માનસશાસ્ત્રીઓને તેની સ્થિતિ સાથે સંબંધ છે કે જેની દ્વારા અસ્તિત્વની પદ્ધતિનું પ્રથમ સમયે નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે.

વ્યાપ્તિ સિવાય વિસ્તારનો પ્રત્યક્ષ ન હોઈ શકે. સહઅસ્તિત્વનો ક્રમ કે જે જ્ઞાન અનુભવોની ચોક્કસ બાજુ જેને આપણે વિસ્તાર કહીએ છીએ

અને ખાસ જોને સ્પર્શ અને દૃષ્ટિનો વિસ્તાર કહીએ છીએ તેના સંબંધથી જ ઉન્નતિ અને વિકાસ પામે છે. તેનું જ્ઞાન તે દેશના વિસ્તારનો પ્રત્યક્ષ છે. આ વ્યાપ્તિ તે બીજું કંઈ જ નથી, તે ફક્ત સ્થાનિક ચિહ્નોના અંતરની સતત પુનરાવૃત્તિ (Repetition) છે. તેથી સ્થિતિનો સાંવેદનિક ક્રમ દિશા (Direction) અને અંતર (Distance) કે જેનાથી આપણે ખાલી જગતમા દેશીય સંબંધો જોઈએ છીએ તે ઘણું કરીને અંતર કરવા જેવા વિસ્તૃત અનુભવોના ભાગોને જોડનાર સંબંધક ક્રમ છે પરંતુ તેના ભાગોના સંબંધોના સ્પષ્ટ જ્ઞાન માટે વ્યાપ્તિ એકલી જ પૂરતી નથી. અન્ય ભાગોના સહકારને છોડીને અંતર અને દિશા જેવા તેના ભાગોના સંબંધકમાં સ્થિતિના પ્રત્યક્ષ કરવા માટે વ્યાપ્તિનાં ઉત્તમ રૂપો પૂરતાં જ છે. તે દૃષ્ટિબિંદુની વિરુદ્ધમાં અત્યંત કડક પ્રમાણો પ્રાપ્ત છે. દ્વયર્થક આકૃતિઓ (Ambiguous figures) ઉપરથી જાણી શકાય છે કે દૃષ્ટિસંવેદનાઓનો એકસ સંબંધક ક્રમ, સ્થિતિ, અંતર અને દિશાની બાબતમાં ફક્ત દૃષ્ટિની વ્યાપ્તિથી જ સમજાવી શકાતો નથી પરંતુ અન્ય બાબતોના સહકારની પૂર્વધારણા કરે છે. “દેશ પ્રત્યક્ષનો વિકાસ કરવો હોય તો વ્યાપ્તિના અનુભવો સક્રિય ગતિના અનુભવો સાથે સંયુક્ત થવા જોઈએ. અને આ બન્ને તત્ત્વોએ એકતા અને અવિચ્છિન્ન રસ ધરાવી સહકારી તત્ત્વો તરીકે ક્રિયામાં ભાગ લેવો જોઈએ. ન્યારે વિસ્તૃત (Extensive) અનુભવોનો સક્રિય ગતિતંત્રના પૂર્વ જોડાણ પ્રમાણે અર્થ મેળવે છે તો ફક્ત વિસ્તૃત અનુભવો વ્યવસ્થિત વ્યાપ્તિ (Extensivity) નો પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે અને તેથી વ્યવસ્થિત વિસ્તાર (Extension) નો પ્રત્યક્ષ થાય છે.” (રટાઉટ)

(૧૩) સ્થાનીયકરણ અને અભિક્ષેપ (Localisation and projection)

સ્થાનીયકરણ એટલે ઉત્તેજનાથો પ્રભાવિત શરીરના સંવેદનશીલ પ્રદેશના ભાગવિશેષના સંબંધો ગોઠવવા તેને કહેવામાં આવે છે. અભિક્ષેપ સ્વયં ઇન્દ્રિયથી બાહ્ય વસ્તુઓના સંબંધની ગોઠવને કહેવામાં આવે છે. સ્થાનીયકરણમાં ગતિઓની શ્રેણી આવી જાય છે અને સંવેદનાઓનું ત્વચાનાં વિવિધ બિંદુઓ પરનું પ્રયક્ષરણ પણ સમાવિષ્ટ છે. અભિક્ષેપ આપણાથી અને અન્ય વસ્તુઓથી સંબંધિતમાં બાહ્યવસ્તુઓનું સ્થાનીયકરણ છે. એમ માનવામાં આવે છે કે વિકાસક્રમમા સ્થાનીયકરણ અભિક્ષેપને અનુસરે છે. પરંતુ સ્થાનીયકરણ અભિક્ષેપથી બાકી જ વિયુક્ત કરી શકાય છે. રટાઉટ જણાવે છે કે બાળ

પોતાના શરીરના દેશીય સંબંધનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તેમાં અભિક્ષેપ અને સ્થાનીયકરણ બન્ને સમાવિષ્ટ હોય છે. સત્ય તો એ છે કે સંયુક્ત સ્થાનીયકરણ અને અભિક્ષેપ ફક્ત અભિક્ષેપને અનુસરે છે. આપણે મુખ્યતઃ વસ્તુના દેશીય સંબંધો પર ધ્યાને આપીએ છીએ, વસ્તુદ્વારા પ્રભાવિત શરીરના સંવેદનશીલ પ્રદેશના ભાગોના સંબંધો પર નહિ. ઉદાહરણ તરીકે આપણે કોઈ વસ્તુ જોઈ રહ્યા છીએ તો આપણે તે વસ્તુથી સંબંધિત તે દેશમાં સ્થિત વસ્તુઓ કે બાબતો તરફ લક્ષ આપીએ છીએ ત્યારે આપણે એ નથી ધ્યાન આપતા કે તેનાથી આપણા ઉપર શું પ્રભાવ પડે છે. સ્થાનીયકરણ બાબતમાં સ્થાવર જણાવે છે કે પ્રત્યક્ષકર્તાના શરીરના કોઈ પણ ભાગો પર સ્પર્શસંવેદનાનું સ્થાનીયકરણ તે સ્થાનીયકરણ કહેવામાં આવે છે અને અભિક્ષેપ માટે જણાવે છે કે સ્પર્શસંવેદનાનું બાહ્યજગતમાં ગમે ત્યાં કરવામાં આવતું સ્થાનીયકરણ તેને અભિક્ષેપ કહેવામાં આવે છે. સ્થાનીયકરણ શરીરના સંવેદનશીલ પ્રદેશના દેશીય સંબંધોનો નિર્દેશ કરે છે અને અભિક્ષેપ બાહ્યવસ્તુઓના દેશીય સંબંધોનો નિર્દેશ કરે છે.

બહિર્ગામિક (Extra organic) સ્થાનીયકરણ કે અભિક્ષેપ એટલે બહિર્દેશીય જગતમાં વસ્તુઓની સ્થિતિનું નિર્ધારણ કરવું. એટલે કે આપણે જ્યારે સંવેદનાઓનું બાહ્ય જગતમાં સ્થાનીયકરણ કરીએ ત્યારે ફક્ત આપણે બાહ્ય વસ્તુઓ સાથેના પરસ્પર તેમજ આપણી સાથેના સંબંધ જોઈએ છીએ. ખરી રીતે સ્થિતિ એટલે દિશા સહિત આપણી અને વસ્તુ વચ્ચેનું અંતર. આપણે જ્યારે મહાવિદ્યાલયની સ્થિતિ નિર્ધાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણે પ્રથમ એ જોઈએ છીએ કે આપણી પાસેથી તે કેટલું દૂર છે અને તે કઈ દિશામાં અને કેટલે દૂર આવેલું છે. આ રીતે અભિક્ષેપની સમસ્યા એટલે કે સ્પર્શથી અંતર અને દિશા જોવી તે

વસ્તુનું અંતર તેની નિકટ પહોંચવામાં વ્યય કરવામાં આવેલી પૈથિક શક્તિના પ્રમાણને લક્ષમાં લઈ નક્કી કરવામાં આવે છે. આ રીતે જોતાં જો આપણે મહાવિદ્યાલય જલદી પહોંચી શકીએ તો તે નિકટ છે પરંતુ જો તે દૂર હોય તો આપણે ત્યાં પહોંચવા માટે ઘણો સમય ચાલવું પડે બીજા અર્થમાં કહીએ તો વ્યય કરવામાં લાગેલો સમય ઓછો હોય તો વસ્તુ નિકટ છે તેમ જાણવું. આ પ્રમાણે વસ્તુને સ્પર્શ કરવામાં લાગતી પૈથિક શક્તિને ધ્યાનમાં રાખીને આપણે વસ્તુનું અંતર સ્પર્શથી નક્કી કરી શકીએ.

જેવી રીતે ગતિશક્તિનું પ્રમાણ વસ્તુનું અંતર નક્કી કરે છે, તેવી જ રીતે ગતિ સંવેદનાનો ધર્મ (Quality) વસ્તુની દિશા નક્કી કરે છે. આપણે હાથ ઊંચો કરીએ છીએ ત્યારે જુદી ગતિસંવેદના અનુભવીએ છીએ અને હાથને આગળ લાંબો કરીએ છીએ ત્યારે જુદી જ જાતની ગતિસંવેદના અનુભવીએ છીએ. તેવી જ રીતે હાથને પાછળની બાજુ, જમણી બાજુ કે ડાબી બાજુ લંબાવીએ છીએ તો જુદી જુદી ગતિસંવેદનાઓ અનુભવાય છે. આ પ્રમાણેના સંવેદનાઓના અંતરથી વસ્તુની દિશા નક્કી થઈ શકે છે. આપણે પેશીઓની લાગણીને ધ્યાનમાં લઈ પહેલાં કોઈ વસ્તુને સ્પર્શ કરતાં થયેલી લાગણી પ્રમાણે વર્તમાનમાં કોઈ વસ્તુની દિશા નક્કી કરી શકીએ. આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે ગતિસંવેદનાઓનું પ્રમાણ અને ગુણો (Quantity and quality) વસ્તુનું અંતર અને દિશા નક્કી કરે છે.

સ્થાનીયકરણ ત્વક્સંવેદનાઓ અને ગતિસંવેદનાઓનાં સ્થાનિક ચિહ્નો પર આધારિત છે. આપણે જોયું કે બાહ્ય વસ્તુના અનુસંધાનમાં જે સ્થિતિઓ કાર્ય કરે છે તે પ્રત્યક્ષ કર્તાના સ્વયંના શરીરના અનુસંધાનમાં પણ ક્રિયાશીલ હોય છે. પરંતુ સાથે અન્ય તરફે પણ ભાગ ભજવે છે અને અત્યધિક અગત્યનાં છે. ત્વક્સંવેદના બેવડાં છે તેનું કારણ ત્વચાના એક ભાગનું અન્ય ભાગના સંપર્કમાં આવવું તે છે. આ પ્રમાણેના દરેક સંપર્કમાં બે વિસ્તૃત સંવેદનાઓ જે દૃશ્ય થાય છે, અદૃશ્ય થાય છે, એક સાથે રહે છે અને જે તીવ્રતામાં ભિન્ન હોય છે તે પરસ્પર સહકારથી રહેતી હોય છે. અર્થપ્રાપ્તિના સંબંધમાં આ બેવડી સંપર્કવાળી સંવેદનાઓ અત્યંત અગત્યની છે. સ્પર્શજન્ય અનુભવો ધરાવતી તેમાંની દરેક દેશીય અર્થ કરે છે.

(૧૪) દેશ કે વિસ્તારનો સ્પર્શજન્ય પ્રત્યક્ષ (Tactual perception of space)

પ્રકૃતિસ્થ પ્રૌઢ મનુષ્ય દેશનો પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિ અને સ્પર્શના સહકારદ્વારા કરે છે. આ બન્નેથી વિમુખ મનુષ્યે જગતના વિસ્તારનો પ્રત્યક્ષ કરેલો હોતો નથી, એક પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યારે દેશનો પ્રત્યક્ષ સ્પર્શ અને દૃષ્ટિથી થાય છે તો દૃષ્ટિથી પ્રત્યક્ષ થઈ શકે તેવો કેટલો વિસ્તાર હશે અને સ્પર્શથી પ્રત્યક્ષ થઈ શકે તેવો કેટલો? અને જન્મથી માણસ દેશનો પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે કરતો હશે? દેશીય જગતનું સ્વરૂપ શું છે? સ્પર્શસંવેદનાઓથી વિમુખ મનુષ્ય વિસ્તારનો પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે કરતો હશે? આ બધા પ્રશ્નો અત્યંત અગત્યના છે, તેની આપણે ચર્ચા કરીશું.

સ્પર્શથી વિસ્તારનો પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થાય છે તે જોતા પહેલાં આપણે જોવું જોઈએ કે સક્રિય સ્પર્શ (Active touch) કે વિશ્લેષણાત્મક સ્પર્શ (Analytic touch) અને નિષ્ક્રિય સ્પર્શ (Passive touch) કે સંશ્લેષણાત્મક સ્પર્શ (Synthetic touch) માં તફાવત શું છે ? જ્યારે ત્વચાની સવારીનો કોઈ ભાગ અક્રિય હોય અને વસ્તુમાં સાથેસાથેનાં અનેક બિંદુઓના સંપર્કમાં આવે તો તે સ્પર્શને અક્રિય કે સંશ્લેષણાત્મક સ્પર્શ કહેવામાં આવે છે. તેને અક્રિય કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે તેમાં વસ્તુના એક ભાગથી અન્ય ભાગ તરફની સક્રિય ગતિ કરવામાં આવતી નથી. ઉદાહરણાર્થ આપણે કોઈ વસ્તુ ઉપર હાથ મૂકીએ તો તે સ્પર્શ માત્ર છે. હાથ આપણે ત્યાંથી આગળપાછળ કરવાની ક્રિયા કરતા નથી. તેને સંશ્લેષણાત્મક સ્પર્શ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તેમાં વસ્તુના અનેક ભાગોની અસરો સમાવિષ્ટ છે. સ્પર્શોન્દ્રિય જ્યારે વસ્તુના વિભિન્ન ભાગોનું અનુસંધાન કરવામાં આવે છે અને વસ્તુ ઉપર ધીરે ધીરે ફેરવવામાં આવે છે તેને સક્રિય કે વિશ્લેષણાત્મક સ્પર્શ કહેવામાં આવે છે. તેને સક્રિય (Active) સ્પર્શ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તેમાં સક્રિય ગતિ હોય છે. ઉદાહરણાર્થ કોઈ આંધળા માણસને એક આનો આપ્યો હોય અને તેને ઓળખવા કહ્યું હોય તો તે એક આનાની કિનારે આંગળી ફેરવે છે. આ સક્રિય સ્પર્શ કહેવામાં આવે છે. તેને વિશ્લેષણાત્મક (Analytic) સ્પર્શ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તેમાં પૂર્ણ સ્પર્શનું અનુગામી અસરોમાં વિભાજન થાય છે.

અક્રિય સ્પર્શમાં કેટલાંક બિંદુઓનો એક સાથે સ્પર્શ કરવામાં આવે છે. અક્રિય સ્પર્શમાં વિસ્તૃત સંવેદના પ્રાપ્ત થાય છે કે જેની અંદરથી આપણે રચાનિક લક્ષણોમાં અને અન્ય બાબતોમાં ભિન્નતા ધરાવતી સ્પર્શ સંવેદનાઓ જુદી કરી શકીએ. આ વિભિન્ન બિંદુઓથી આપણે જાણી શકીએ કે વિભિન્ન બિંદુઓ એક સાથે સ્થિત છે. સંશ્લેષણાત્મક સ્પર્શથી જ પૂર્વ અનુભવ સિવાય સામાન્ય અને યોજનાપૂર્વકની સમગ્ર અસરો પ્રાપ્ત થાય છે. આંધળી વ્યક્તિ સ્પર્શસંવેદનાની વ્યાપ્તિથી વસ્તુના એક કે વિભિન્ન ભાગોનો એકીવખતે પ્રત્યક્ષ કરી લે છે. જ્યારે તે પોતાની હથેળીથી કોઈ વસ્તુને સ્પર્શ કરે છે ત્યારે તે વસ્તુના નિષ્ક્રિય સંપર્કમાં આવે છે. વસ્તુના વિભિન્ન ભાગો હથેળીના વિભિન્ન ભાગોને ઉત્તેજિત કરે છે. જેમાં સ્પર્શસંવેદનાઓનાં જુદાં જુદાં રચાનીય ચિહ્નો (Local sign) હોય છે.

જેવી રીતે ગતિશક્તિનું પ્રમાણ વસ્તુનું અંતર નક્કી કરે છે, તેવી જ રીતે ગતિ સંવેદનાનો ધર્મ (Quality) વસ્તુની દિશા નક્કી કરે છે. આપણે હાથ જોડો કરીએ છીએ ત્યારે જુદી ગતિસંવેદના અનુભવીએ છીએ અને હાથને આગળ લાખો કરીએ છીએ ત્યારે જુદી જ જાતની ગતિસંવેદના અનુભવીએ છીએ. તેવી જ રીતે હાથને પાછળની બાજુ, જમણી બાજુ કે ડાબી બાજુ લંબાવીએ છીએ તો જુદી જુદી ગતિસંવેદનાઓ અનુભવાય છે. આ પ્રમાણેના સંવેદનાઓના અંતરથી વસ્તુની દિશા નક્કી થઈ શકે છે. આપણે પેશીઓની લાગણીને ધ્યાનમાં લઈ પહેલાં કેઈ વસ્તુને સ્પર્શ કરતાં થયેલી લાગણી પ્રમાણે વર્તમાનમાં કેઈ વસ્તુની દિશા નક્કી કરી શકીએ. આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે ગતિસંવેદનાઓનું પ્રમાણ અને ગુણો (Quantity and quality) વસ્તુનું અંતર અને દિશા નક્કી કરે છે.

સ્થાનીયકરણ ત્વક્સંવેદનાઓ અને ગતિસંવેદનાઓનાં સ્થાનિક વિદ્યો પર આધારિત છે. આપણે જોયું કે બાહ્ય વસ્તુના અનુસંધાનમાં જે સ્થિતિઓ કાર્ય કરે છે તે પ્રત્યક્ષ કર્તાના સ્વયંના શરીરના અનુસંધાનમાં પણ ક્રિયાશીલ હોય છે. પરંતુ સાથે અન્ય તત્ત્વો પણ ભાગ લેજીવે છે અને અત્યધિક અગત્યનાં છે. ત્વક્સંવેદના બેવડાય છે તેનું કારણ ત્વચાના એક ભાગનું અન્ય ભાગના સંપર્કમાં આવવું તે છે. આ પ્રમાણેના દરેક સંપર્કમાં બે વિસ્તૃત સંવેદનાઓ જે દસ્ય થાય છે, અદસ્ય થાય છે, એક સાથે રહે છે અને જે તીવ્રતામાં ભિન્ન હોય છે તે પરસ્પર સહકારથી રહેતી હોય છે. અર્થપ્રાપ્તિના સંબંધમાં આ બેવડી સંપર્કવાળી સંવેદનાઓ અત્યંત અગત્યની છે. સ્પર્શજઅનુભવો ધરાવતી તેમાંની દરેક દેશીય અર્થ કરે છે.

(૧૪) દેશ કે વિસ્તારનો સ્પર્શજ પ્રત્યક્ષ (Tactual perception of space)

પ્રકૃતિસ્થ પ્રૌઢ મનુષ્ય દેશનો પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિ અને સ્પર્શના સહકારદ્વારા કરે છે. આ બન્નેથી વિમુખ મનુષ્યે જગતના વિસ્તારનો પ્રત્યક્ષ દરેકો દેશનો નથી, એક પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યારે દેશનો પ્રત્યક્ષ સ્પર્શ અને દૃષ્ટિથી થાય છે તો દૃષ્ટિથી પ્રત્યક્ષ થઈ શકે તેવો કેટલો વિસ્તાર દર્શો અને સ્પર્શથી પ્રત્યક્ષ થઈ શકે તેવો કેટલો ? અને જન્મબાંધ માણસ દેશનો પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે કરતો દર્શો ? દેશીય જગતનું સ્વરૂપ શું છે ? સ્પર્શસંવેદનાઓથી વિમુખ મનુષ્ય વિસ્તારનો પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે કરતો દર્શો ? આ બધા પ્રશ્નો અત્યંત અગત્યના છે, તેની આપણે ચર્ચા કરીશું.

સ્પર્શથી વિસ્તારનો પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થાય છે તે જોતા પહેલાં આપણે જોવું જોઈએ કે સક્રિય સ્પર્શ (Active touch) કે વિશ્લેષણાત્મક સ્પર્શ (Analytic touch) અને નિષ્ક્રિય સ્પર્શ (Passive touch) કે સંશ્લેષણાત્મક સ્પર્શ (Synthetic touch) માં તફાવત શું છે ? જ્યારે ત્વચાની સવારીનો કોઈ ભાગ અક્રિય હોય અને વસ્તુમાં સાથેસાથેનાં અનેક બિંદુઓના સંપર્કમાં આવે તો તે સ્પર્શને અક્રિય કે સંશ્લેષણાત્મક સ્પર્શ કહેવામાં આવે છે, તેને અક્રિય કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે તેમાં વસ્તુના એક ભાગથી અન્ય ભાગ તરફની સક્રિય ગતિ કરવામાં આવતી નથી. ઉદાહરણાર્થે આપણે કોઈ વસ્તુ ઉપર હાથ મૂકીએ તો તે સ્પર્શ માત્ર છે. હાથ આપણે ત્યાંથી આગળપાડી કરવાની ક્રિયા કરતા નથી. તેને સંશ્લેષણાત્મક સ્પર્શ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તેમાં વસ્તુના અનેક ભાગોની અસરો સમાવિષ્ટ છે. સ્પર્શોન્દ્રિય જ્યારે વસ્તુના વિભિન્ન ભાગોનું અનુસંધાન કરવામાં આવે છે અને વસ્તુ ઉપર ધીરે ધીરે ફેરવવામાં આવે છે તેને સક્રિય કે વિશ્લેષણાત્મક સ્પર્શ કહેવામાં આવે છે. તેને સક્રિય (Active) સ્પર્શ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તેમાં સક્રિય ગતિ હોય છે. ઉદાહરણાર્થે કોઈ આંધળા માણસને એક આનો આપ્યો હોય અને તેને ઝોળખવા કહ્યું હોય તો તે એક આનાની કિનારે આંગળી ફેરવે છે. આ સક્રિય સ્પર્શ કહેવામાં આવે છે. તેને વિશ્લેષણાત્મક (Analytic) સ્પર્શ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તેમાં પૂર્ણ સ્પર્શનું અનુગામી અસરોમાં વિભાજન થાય છે.

અક્રિય સ્પર્શમાં કેટલાંક બિંદુઓનો એક સાથે સ્પર્શ કરવામાં આવે છે. અક્રિય સ્પર્શમાં વિસ્તૃત સંવેદના પ્રાપ્ત થાય છે કે જેની અંદરથી આપણે સ્થાનિક લક્ષણોમાં અને અન્ય બાબતોમાં ભિન્નતા ધરાવતી સ્પર્શ સંવેદનાઓ ભુલી કરી શકીએ. આ વિભિન્ન બિંદુઓથી આપણે જાણી શકીએ કે વિભિન્ન બિંદુઓ એક સાથે સ્થિત છે. સંશ્લેષણાત્મક સ્પર્શથી જ પૂર્વ અનુભવ સિવાય સામાન્ય અને યોજનાપૂર્વકની સમગ્ર અસરો પ્રાપ્ત થાય છે. આંધળી વ્યક્તિ સ્પર્શસંવેદનાની વ્યાપ્તિથી વસ્તુના એક કે વિભિન્ન ભાગોનો એકીવખતે પ્રત્યક્ષ કરી લે છે. જ્યારે તે પોતાની હથેળીથી કોઈ વસ્તુને સ્પર્શ કરે છે ત્યારે તે વસ્તુના નિષ્ક્રિય સંપર્કમાં આવે છે. વસ્તુના વિભિન્ન ભાગો હથેળીના વિભિન્ન ભાગોને ઉત્તેજિત કરે છે. જેમાં સ્પર્શસંવેદનાઓનાં ભુલં ભુલં સ્થાનિક ચિહ્નો (Local sign) હોય છે.

આ પ્રમાણે સ્પર્શસંવેદનાઓનાં સ્થાનીય ચિહ્નોની મદદથી જુદા જુદા ભાગોને જાણે છે.

આપણે જોઈએ કે સંશ્લેષણાત્મક સ્પર્શની એકતા અને સહયોગથી દેશીય પ્રત્યક્ષની ચોક્કસાઈમાં વિકાસ કેવી રીતે થાય છે. આ પ્રમાણેનો સહકાર વસ્તુ ઉપર આધાર રાખે છે. એટલે કે જો વસ્તુ એક કે બીજા હાથમાં સમાવી શકાય તેમ હોય તો જ શક્ય બની શકે છે. કારણ કે મોટી વસ્તુ માટે સંશ્લેષણાત્મક સ્પર્શ કરવો અતિ કઠિન છે. અને તેને માટે સક્રિય ગતિ જ એક માર્ગ છે અને તે જ એક મુખ્ય સાધન હોવું જોઈએ. પરંતુ તે તદ્દન સત્ય નથી. અંધ મનુષ્ય ઘણી વખત વસ્તુની વિમાઓ (Dimensions) પોતાના શરીરની વિમાઓથી માપી શકે છે. જેમ કે તે વસ્તુની જાંચાઈની પોતાની જાંચાઈ સાથે તુલના કરીને જાણી શકે છે. તે પોતાના હાથની આંગળીઓ વિલિન્ન ભાગો પર ફેરવી તેમની સક્રિયગતિથી વસ્તુના વિલિન્ન ભાગોનું અંતર, દિશા તથા સ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ કરે છે. પરંતુ આપણે એ માનવું જોઈએ કે દષ્ટિહ્રિત (Visual horizon) કરતાં સ્પર્શહ્રિત (Touch horizon) અધિક રૂકાવટોથી ભરેલું છે. સ્પર્શજ્ઞાનની અધિકમાં અધિક હદ દેશમાં આપણે જોઈએ સુધી હાથ લંબાવી શકીએ તે છે અને તેનાથી વિશાળ દેશનું સંશોધન સમસ્ત શરીરને ક્રિયાન્વિત કરવાથી થઈ શકે, જેમાં ઉપલબ્ધ પ્રથમ વિસ્તાર પૂર્ણતયા પાછળ રહી જાય છે. દેશના પૂર્ણ અને ચોક્કસ જ્ઞાન માટે વસ્તુના પૂર્વપ્રત્યક્ષોનું એકીકરણ કરી એક બ્રમકાલિક ઉપલબ્ધ સમષ્ટિ બનાવવી જોઈએ. અને આ માનસિક પ્રતિમાઓની મદદથી થઈ શકે. અંધ મનુષ્યો આ બાબતને સંબંધિત શક્તિ સાધારણ જોઈ શકતા મનુષ્ય કરતાં જુદી અને અત્યધિક અવરુદ્ધ હોય છે. મનુષ્યમાં સ્થિત કેન્દ્રીય સ્નાયુયંત્ર કે જે દેશના પ્રત્યક્ષમાં કાર્ય કરે છે તે પ્રધાન દાષ્ટિક યંત્ર છે. દષ્ટિદેશ સ્પર્શદેશનું નિયંત્રણ કરે છે. જે મનુષ્યની દષ્ટિ લઈ લેવામાં આવી છે તેની આંખોથી અતિરિક્ત ધણું જ લઈ લેવામાં આવ્યું છે. તેના મગજનો થોડો ભાગ પણ તે ગુમાવે છે.

(૧૫) રેખા, સપાટી, સઘનતા અને ગતિનો સ્પર્શજ પ્રત્યક્ષ (Tactual perception of line, Surface, solidity and movement)

ડૉ. સ્ટીવન્સ (Dr. Stephens) રેખાની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવે છે કે આગળપાછળ અને તેમાં જ વિરુદ્ધ દિશામાં પૈથિક ગતિથી અનુભૂત, પરંતુ

સમકાલિક અસ્તિત્વની કલ્પના કરવામાં આવેલી અને એક જ સમયે પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે તેવાં વિરોધક બિંદુઓનો સમૂહ તે રેખા છે." રેખાનું જ્ઞાન ન્યારે વિરોધક બિંદુઓ શરીરની સપાટી ઉપર જ હોય છે ત્યારે સરળતાથી કરી શકાય છે.

રેખાની લંબાઈનો નિર્ણય ગતિપ્રયાસના પ્રમાણથી થશે. રેખાની એક બાજુથી બીજી બાજુ જતાં પૈશિકશક્તિનાં વ્યયનું પ્રમાણ ને રેખા નાની હશે તો ઓછું હશે અને રેખા મોટી હશે તો મોટું હશે. આપણે એક ફ્લોંગ ગતિ કરવામાં લાગતી શક્તિ કરતાં એક ફૂટ ગતિ કરવાના પ્રમાણમાં ઓછી શક્તિનો વ્યય થશે. ગતિસવેદનાનાં વિલિન્ન ગુણોથી તેની દિશા પણ નક્કી થઈ શકે છે. રેખાઓ વિલિન્ન રૂપની હોય છે જેવી સીધી, વાંકી, વગેરે. આ પ્રમાણેની રેખા ઓળખવામાં તેને પસાર કરતાં અનુભૂત ગતિ સવેદનાની લિન્નતા ઉપર આધાર રહે છે. વાંકી રેખામાં પસાર થતાં ધીમે ધીમે જવું પડે છે ન્યારે ખૂણાઓ વાળી રેખાઓમાં એક દિશાથી અન્ય દિશામાં જવું પડે છે.

ડૉ. સ્ટીવન્સ સપાટીની વ્યાખ્યા કરે છે કે ઉપરનીયે ગાળાજમણી અને ચારે તરફ વ્યાપ્ત હાથને પૂર્ણતયા લંબાવતાં સ્પર્શ કરી શકાય તેવી અને તેથી તેટલા જ અંતરે આવેલ સહઅસ્તિત્વ ધરાવતાં વિરોધક બિંદુઓની રેખાઓનો સમૂહ તે સપાટી છે. આપણે જેવી રીતે રેખાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ તેવી જ રીતે સપાટીના વિસ્તારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. સપાટીની સંરચના કરતી રેખાઓની શ્રેણીઓના અનુભવે એકત્રિત કરવામાં આવે છે અને અંતે તે સહઅસ્તિત્વના વિચારમાં વિકાસ પામે છે. સપાટીનું પરિણામ (Magnitude) તેમાં લાગતી શક્તિના પ્રમાણ અને રિયલિટીથી માપવામાં આવે છે. ચારે બાજુની રેખાના કિનારાની રેખાની વિલિન્ન દિશા ઓથી સપાટીનું રૂપ જાણી શકાય છે.

આપણે વસ્તુઓની સંબંધનાનો પ્રત્યક્ષ સક્રિય સ્પર્શ કે ગતિથી કરીએ છીએ. સંબંધનાનો મીઠો પ્રત્યક્ષ અવરુદ્ધ ગતિથી થાય છે. તેમાં તીવ્ર પૈશિક ખેંચાણ અને દબાવની સવેદના થાય છે. રડાઉટ જણાવે છે કે આપણે સંબંધ વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ તેવી જ સપાટીના પ્રત્યક્ષની જેમ કરતા નથી અને કરી શકીએ પણ નહિ. સંબંધના પરસ્પર કાંપતી સવારીઓની અચોક્કસ અધિકતા ધરાવે છે. આપણે વસ્તુની સપાટીનાં જ સવેદનો આપીએ છીએ. સંમત ઉપસંધિમાંથી બિંદુઓ, રેખાઓ અને સપાટીનાં ક્ષેત્રોનું પૃથક્કરણ કરી

જીવંત કરી શકાય. વસ્તુની સમનતા જાણવા માટે તેની આલુઆલુના વિભાગોને લક્ષમાં લેવા પડે છે. તેથી સ્ટાઉટ જણાવે છે કે તૃતીય વિના (Third dimension) ના પૂર્ણ અને વિકસિત પ્રત્યક્ષમાં સ્વતંત્ર ગતિ મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવે છે. આ પ્રમાણે આપણે હાથને જાંચો નીચો કરીએ ત્યારે જોઈ સપાટીનો ખ્યાલ આવે અને હાથને ડાબી આલુથી જમણી આલુ ફેરવીએ તો આડી સપાટીનો ખ્યાલ આવે. આ બન્નેને સંયુક્ત કરી સમન વસ્તુનો ખ્યાલ કરી શકીએ. વસ્તુનું પરિણામ સપાટી ઉપર હાથ ફેરવતાં ગતિના પ્રમાણની આવશ્યકતા પરથી નક્કી કરી શકાય છે. અને તેનો આકાર દિનારાની રેખાઓની દિશાઓથી નક્કી થઈ શકે છે.

કોઈ ગતિમાન વસ્તુને નિષ્ક્રિય સ્પર્શ કરતાં આપણને વિભિન્ન સ્થાનિક ચિહ્નોવાળી સ્પર્શસંવેદનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. સંવેદનાઓમાં પરિવર્તન આપણાથી થતું નથી પરંતુ ગતિમાન વસ્તુના કારણે થાય છે. તેનાથી આપણને પરિવર્તનશીલ ગતિસંવેદનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંવેદનાઓથી આપણે ગતિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

(૧૬) અંતર કે દેશની તૃતીય વિમાનો દૃષ્ટિજન્ય પ્રત્યક્ષ (Visual-Perception of space or of the third dimension)

અંતરનો આપણે સ્પર્શ સીધો પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ પરંતુ દૃષ્ટિથી થઈ શકતો નથી. વાતાવરણથી પ્રાપ્ત ઉત્તેજનાઓ પડદા પર પાડેલા ચિત્રની જેમ દૃષ્ટિપટલ (Retina) ઉપર બે વિમાનો (Dimension) માં પ્રસરેલી હોય છે. આપણે અંતરનો પ્રત્યક્ષ પૂર્ણ કરવામાં દૃષ્ટિએ આપેલાં દાષ્ટિક ચિહ્નોનો અર્થ સમજીએ છીએ. આપણે અંતરનો સીધો પ્રત્યક્ષ કરી શકતા નથી. બીશપ બર્કલે (Bishop Berkley) એ આ બાબતને સંબંધિત એક સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું. જે મુજબ દૃષ્ટિ અંતરનું કોઈ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રદાન કરી શકતી નથી. આ સિદ્ધાંત જણાવે છે કે તૃતીય વિમામાં આકાર અને અંતરના દરેક દેશીય (Spatial) પ્રત્યક્ષ પૂર્ણરૂપે સ્પર્શ પેશિક (Tucto muscular) અનુભવોને કારણે છે. અન્ય શબ્દોમાં બર્કલે અનુસાર ત્યારે આપણે વસ્તુને આંખથી દૂર છે એમ જોઈએ, તેના અંતરનું જ્ઞાન પ્રારંભિક રીતે ફક્ત વસ્તુઓનો સંપર્ક સાધવા માટે ત્યાં વર્તીને પ્રાપ્ત કરેલા સ્પર્શજન્ય (Tocheal) અને ગતિ (Motor) ના અનુભવોને કારણે જ છે. એ વિગત અનુભવોનાં પરિણામો સ્પષ્ટતા (Distinctiveness) પ્રકાશ,

છાયા (Shade); દૃષ્ટિક દશ્યનો આકાર વગેરે ગૌણ (Secondary) સહકારી (Associative) સ્થિતિઓથી નિર્દેશિત છે, અને આ નેત્રથી બાહ્યતા (Outness) ના પ્રત્યક્ષનું નિર્માણ કરે છે.” (સ્ટાઉટ)

આ સિદ્ધાન્ત માટે કરવામાં આવતી દલીલો નીચે પ્રમાણે છે.

નેત્રની દૃષ્ટિપટ્ટીય (Retinal) સંવેદનાઓ સીધી રીતે અંતર જતાવી શકતી નથી. કારણ કે વસ્તુથી દૃષ્ટિ પર ઉત્પાદિત અસરો ધૂધલી કે તેજસ્વી મોટી કે નાની હોઈ શકે છે. અને સીધી રીતે કોઈ પણ પ્રકારે અંતર (Distance) થી સંબંધિત હોય તેવું કંઈ પણ ધરાવતી નથી.

(૨) નેત્રની ગતિ સંવેદનાઓ અંતર જતાવી શકતી નથી કારણ કે નેત્ર એ વિભાઓમાં જ ફરી શકે છે એટલે કે નેત્રની ગતિઓ અવરુદ્ધ છે. તે ઉપર તરફ, નીચે તરફ, ડાબીબાજુ અને જમણીબાજુ ફરે છે પરંતુ અક્ષિ-ગોચર અંતર માપવા માટે અક્ષિકૂપમાંથી બહાર નીકળી વસ્તુ પામે નહીં જઈ શકતી. નેત્ર દેશની એ વિભાઓનું સીધી રીતે જ્ઞાન મેળવી શકે છે તૃતીય વિભા જોઈ શકતાં નથી. આ પ્રમાણે દૃષ્ટિપટ્ટીય સંવેદનાઓ (Retinal sensations) અને ગતિ સંવેદનાઓ (Muscular sensations) સીધી રીતે અંતર જણાવી શકતાં નથી. તેથી દેશની તૃતીય વિભા સીધી દૃષ્ટિથી જોઈ શકાતી નથી.

(૩) આ પરિકલ્પનાની યથાર્થતા નક્કી કરવા માટે પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. તેમાંના ઘણાનાં પરિણામોથી આ વિચારને પુષ્ટિ મળે છે. કેટલાક જન્મમાં માણસોની આંખો શસ્ત્રક્રિયા (Operation) કરી સુધારવામાં આવી અને તેઓ દેખવાને યોગ્ય થતાં તે બાબતની કાળજી રાખવામાં આવી કે તેમના દૃષ્ટિક અનુભવો સ્પર્શ અને ગતિ અનુભવોના સહયોગમાં ન આવે. જ્યારે દૂરની ધન (Solid) વસ્તુ તેમને જતાવવામાં આવી તો તેમણે એક ચપટી સપાટી જોઈ. આ પ્રયોગ પરથી જણાય છે કે સ્પર્શની મદદ સિવાય આંખો દેશની તૃતીય વિભા (Third dimension) જોઈ શકતી નથી અને એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચીએ છીએ કે દેશનો દૃષ્ટિ જ પ્રત્યક્ષ (Visual perception) એ અર્જિત પ્રત્યક્ષ (Acquired perception) છે.

તદુપરાંત તૃતીય વિભાના પ્રત્યક્ષને સંબંધિત દૃષ્ટિક ભ્રમ (Illusion) નું તત્ત્વ એ જતાવી આપે છે કે તૃતીય વિભાનો દૃષ્ટિક પ્રત્યક્ષ યતો નથી,

ક્રપાટ જમીનમાં સ્થાયી નિવાસ કરનાર વ્યક્તિને કુંગરાણ પ્રદેશમાં અંતરનો નિર્ણય કરવો કઠિન બને છે, તેને દૂરની ટેકરીઓ નિકટ માણુમ પડે છે. આ ઉદાહરણ બતાવી આપે છે કે જો કે આપણે આપણા દૈનિક અનુભવોમાં વસ્તુનું અંતર જાણવા આંખ પર આધાર રાખીએ છીએ પરંતુ નવીન પરિસ્થિતિ કે વાતાવરણમાં હોય ત્યારે તેમ કરી શકતા નથી. આ તથ્ય સાબિત કરે છે કે આંખ સીધી રીતે તૃતીય વિમાનો પ્રત્યક્ષ કરી શકતી નથી એટલે એ જ કે તૃતીય વિમાનો પ્રત્યક્ષ છે. જ્યારે આપણે સ્થિતિથી ટેવાયેલા હોઈએ છીએ ત્યારે આંખો અંતરનો પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. કારણ કે તેમણે સ્પર્શ અને ગતિસંવેદનાઓના સહયોગથી પ્રત્યક્ષ કરતાં શીખી લીધેનું છે. પરંતુ આપણે જ્યારે પૂર્ણતયા નવીન પરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલા હોઈએ છીએ ત્યારે આંખો વસ્તુના અંતરનો નિર્ણય કરી શકતી નથી. કારણ કે અહીં તેને સ્પર્શ અને ગતિસંવેદનાઓના સહવાસથી શીખવાની તક પ્રાપ્ત થતી નથી. આથી તૃતીય વિમાનો પ્રત્યક્ષ સીધો પ્રત્યક્ષ નથી પરંતુ અર્જિત પ્રત્યક્ષ છે.

આ પ્રમાણે બક્ટલે અનુસાર આપણે જોયું કે આંખો તૃતીય વિમાનો પ્રત્યક્ષ કરતી નથી પરંતુ કેટલાક દ્રષ્ટિક ચિહ્નો (Visual signs) પ્રદાન કરે છે જેનો અર્થ કરી આપણે અંતરનો પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. દરેક આપણે તે ચિહ્નો ક્યાં છે તે જોઈએ. માનસશાસ્ત્રીઓએ આંખથી અંતર જાણવાનાં સાધનોના બે વિભાગ કીધા છે, એકનેત્રીય દ્રષ્ટિ (Monocular vision) પ્રત્યક્ષ કરવામાં એક આંખનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેને એકનેત્રીય દ્રષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. દ્વિનેત્રીય દ્રષ્ટિ (Binocular vision) પ્રત્યક્ષ કરવામાં બન્ને આંખોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે તેને દ્વિનેત્રીય દ્રષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. અંતરનાં દ્રષ્ટિક ચિહ્નો નિમ્નાંકિત છે.

ગણિત અંખંધી નેત્રદશા (Mathematical perspective)

જો આપણે વસ્તુના વાસ્તવિક આકારથી જાત હોઈએ તો આપણે તેના અંતરનું અનુમાન કરી શકીએ. આ પ્રમાણે હોવાથી એ તો નિશ્ચિત છે કે આપણી આગળપાછળ બનિથી વસ્તુના આકારમાં પરિવર્તન થયું નથી. આથી આપણે તેના આકારના પરિમાણથી અંતર નક્કી કરી શકીએ ઉદાહરણરૂપે આકારમાં જતું વિમાન, આપણે એકદમ કાંઈ પખીની જેમ જોઈએ તો માની બાજુએ કે તે અધિક દૂર છે અને એકદમ દેખાય તો માની

છાંદો કે તે નજીક છે. વસ્તુ જેટલી દૂર હોય તેટલી નાની દેખાય છે અને જેટલી નજીક હોય તેટલી મોટી દેખાય છે.

વાયવ્ય નેત્રદશા કે રૂપરેખાની સ્પષ્ટતા (Aerial perspective or clearness of outline)

જો વસ્તુઓનો દેખાવ તેજસ્વી હોય અને તેનો વિભાગોનું સ્પષ્ટ વિભાજન કરવામાં આવ્યું હોય તેમ દેખાય તો જાણવું કે તે નજીક છે; એટલે કે જો વસ્તુઓની રૂપરેખાઓ સ્પષ્ટ હોય તો તે સમીપ છે અને જો ધૂંધલી અને અસ્પષ્ટ હોય તો તે દૂર છે. ઉદાહરણાર્થ દૂરના પહાડો અસ્પષ્ટ અને ધૂંધલા દેખાય છે અને સમીપસ્થ પહાડોના ભાગો તેના પર આવેલાં વૃક્ષો સહિત, સ્પષ્ટ દેખાય છે.

પ્રકાશ અને છાયાનું વિતરણ (Distribution of light and shadow)

અંતરને માટે પ્રકાશ અને અધકારનું વિતરણ એક મહત્વપૂર્ણ દાષ્ટિક્ષિય છે. આપણે કોઈ ચિત્ર જોઈએ છીએ ત્યારે તેનો પ્રકાશિત ભાગ નિકટ માન્ય પડે છે અને છાયાવાળો ભાગ દૂર માન્ય પડે છે. પ્રકાશ અને છાયાને ધ્યાનમાં લઈને વસ્તુની સઘનતા (Solidity) અને આકાર (Shape) નું અધ્યયન કરી શકીએ છીએ. જો બનાવેલા ચિત્રમાં પ્રકાશ અને છાયાનું યોગ્ય વિતરણ હોય તો વસ્તુઓ વાસ્તવિક જેવું અંતર હોય તેવા અંતરે દેખાય છે.

આવરણ (Superposition)

જ્યારે એક વસ્તુ અન્ય વસ્તુને ઢાંકી દેતી હોય તેમ દેખાય છે ત્યારે ઢાંકનારી વસ્તુ સમીપવર્તી માન્ય પડે છે અથવા જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે એક વસ્તુની રૂપરેખા અન્ય વસ્તુને કારણે ટૂટેલી છે તો જેની રૂપરેખા ટૂટેલી છે તે વસ્તુ દૂર છે અને જેનાથી ટૂટેલી દેખાય છે તે વસ્તુ સમીપસ્થ છે એમ માનીએ છીએ.

ગતિ (Motion)

વસ્તુના અંતરના નિરીક્ષણમાં દાષ્ટિક્ષિય સંવેદનાઓનાં સ્થાનીય ચિહ્નોનાં પરિવર્તનો કે આંખોની ગતિથી થાય છે તેને પણ લક્ષણોમાં લેવામાં આવે છે. જ્યારે આપણે ચાલીએ છીએ ત્યારે સમીપસ્થ વસ્તુઓ દ્રશ્ય વસ્તુઓ કરતાં અધિક જલદી વાકતી માન્ય પડે છે. આપણે મોટરમાં સફર

કરતા હોઇએ હીએ ત્યારે જોઈએ હીએ કે નજીકની વસ્તુઓ વિરુદ્ધ દિશામાં અધિક જલદી જતી માણુમ પડે છે અને તેનાથી દૂરથી વસ્તુઓ ધીમે ધીમે જતી માણુમ પડે છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે આંખો, શરીર કે માથાના ફેરફાર પ્રમાણે દૃષ્ટિક દશ્યોમાં વિલિનન ઝડપોથી થતાં પરિવર્તનોથી પ્રત્યક્ષ કર્તાવ્યથી તેનું અંતર નક્કી કરવામાં આવે છે.

સમાયોજન (Accommodation)

અક્ષીગોલકનો બાહ્યગોળ કાચ (Convex lens) વિલિનન અંતરે સાથે વલિકાયપેશી (Ciliary muscle) દ્વારા સમાયોજિત થાય છે. અંતર જેટલું ઓછું હોય છે તેટલી કાચની ગોળાઈ વધી જાય છે અને અંતર જેટલું વધારે હોય છે તેટલી કાચની ગોળાઈ ઘટી જાય છે. કાચના સમાયોજનની આ ક્રિયામાં ગતિસવેદનાઓ હોય છે, તે અને આંખની આંજીઆંજીની ગતિ બંને આંખને તૃતીય વિમાની સ્થિતિ અને અંતર જાણવામાં સહાય કરે છે.

દૃષ્ટિપટ પર પડતી પ્રતિમાઓની વિષમતા (Disparity of retinal images)

ડાબી આંખ વસ્તુના ડાબા ભાગને જુએ છે અને જમણી આંખ વસ્તુના જમણા ભાગને જુએ છે. બંને આંખોમાં પડતી વસ્તુની પ્રતિમાઓમાં સાધારણ તફાવત હોય છે. આ દૃષ્ટિપટગત વિષમતા કહેવામાં આવે છે. વસ્તુ જેટલી સમીપ હોય છે, પ્રતિમાઓમાં તેટલી અધિક વિષમતા હોય છે. જેથી તેમના સંયોજનમાં અધિક કષ્ટ પડે છે. અધિક દૂરથી વસ્તુની દૃષ્ટિગત પ્રતિમાઓમાં વિષમતા ઓછી હોય છે જેનું સંયોજન સરળતાથી થઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે જોઈું કે બકલે અને તેના અનુયાયીઓ અનુસાર દેશની તૃતીય વિમાનો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ જ થતો નથી. ખરી રીતે તો તૃતીય વિમાનો નિર્જુંથ આંખ ઉપરોક્ત ચિહ્નોથી કરે છે અને તૃતીય વિમામાં આકાર અને અંતરનો પ્રત્યક્ષથી પૂર્ણતયા સ્પર્શજ અને ગતિના અનુભવોના કારણે છે.

આ પરિકલ્પનાઓની ઘણા માનસશાસ્ત્રીઓએ ટોકા કરી છે. સ્ટાહિટ જણાવે છે કે દૃષ્ટિના સંબંધમાં એમ કહેવું તે તદ્દન અસત્ય છે. એકનેત્રીય દૃષ્ટિ (Monocular vision) માં પણ તે અસત્ય છે કે દૃષ્ટિ ફક્ત પ્રકાશ અને હાથાના વિતરણ જેવાં ગૌણ ચિહ્નો પ્રદાન કરે છે અન્ય કંઈ જ નહિ. બકલેના સિદ્ધાન્તના ટીકાકારોને આ પ્રમાણે સમજાવી શકાય છે. બકલેના

સિદ્ધાન્તની થોડી ગરબા ઉપર આધાર ગમે છે અર્થાત્ તે સત્યકથનમાંથી થોડો ખોટો નિષ્કર્ષ કાઢે છે તે સ્પષ્ટ જણાવે છે કે દેશના દૃષ્ટિજ પ્રત્યક્ષનો વિકાસ તેના સ્પર્શજ પ્રત્યક્ષના બનિષ્ઠ સંયોજનથી થાય છે અને આ સંયોજન એટલું બનિષ્ઠ હોય છે કે દૃષ્ટિજ પ્રત્યક્ષના સહકાર સિવાય વિકાસ પામી શકતું નથી, પરંતુ આથી એમ નથી કે દેશનો દૃષ્ટિજ પ્રત્યક્ષ એ તેનો સ્પર્શજ પ્રત્યક્ષ છે. જો આ પ્રમાણે જ હોય તો દૃષ્ટિજ અસત્ય કે પ્રારંભિક કંઈ જ ન હોય અને ગત્યાત્મક સ્પર્શજ પ્રત્યક્ષ તૃતીય વિમાની જે બાબતો જોવામાં અસફળ થાય તેવી કોઈ વસ્તુને આખો જોઈ શકે નહિ તદુપરાત સ્પર્શજ દેશીયવૃત્ત મર્યાદિત છે, જ્યારે દૃષ્ટિજ દેશીયવૃત્ત અમર્યાદિત છે. તેથી જો દૃષ્ટિજ પ્રત્યક્ષ ફક્ત ગત્યાત્મક સ્પર્શજ પ્રત્યક્ષ પર જ આધારિત હોત તો દૃષ્ટિજ દેશની આ બાબતો અવાસ્તવિક હોત પરિણામ સ્વરૂપ આપણે એમ ન કહી શકીએ કે દેશનો દૃષ્ટિજ પ્રત્યક્ષ પૂર્ણતયા અર્જિત (Acquired) છે

આથી આપણે એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચીએ છીએ કે બર્ડેનો સિદ્ધાન્ત એ દર્શાવે છે કે દેશના દૃષ્ટિજ પ્રત્યક્ષનો વિકાસ દેશના સ્પર્શજ પ્રત્યક્ષ સાથે નજીકના સહકાર દ્વારા થાય છે પરંતુ સાથે એ પણ સત્ય છે કે તૃતીય વિમાના દૃષ્ટિજ પ્રત્યક્ષનો વિકાસ સ્પર્શની મદદથી થાય છે છતાં તે વિશુદ્ધ અર્જિત પ્રત્યક્ષ નથી આખો સ્વયં દેશની તૃતીય વિમાનો પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે

(૧૭) સઘનતાનો દૃષ્ટિજ પ્રત્યક્ષ (Visual perception of solidity)

સઘનતાનો આપણે દૃષ્ટિથી સીધો પ્રત્યક્ષ કરતા નથી પરંતુ કેટલાક દૃષ્ટિગત ચિહ્નો હોય છે જેનો અર્થ કરી સઘનતાનો પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ આપણી બંને આંખો એક જ વસ્તુની બે ભિન્ન પ્રતિમાઓ પ્રદર્શન કરે છે આ બાબત આપણી આંખોની નજીક પેન રાખી પ્રથમ ડાબી આંખથી જોઈશું તો માલૂમ પડશે કે પેનની ડાબી બાજુનો ભાગ અધિક દેખાય છે અને તેવી જ રીતે જમણી બાજુની આંખથી જોઈશું તો માનુષ પડશે કે જમણી બાજુનો ભાગ થોડો વધારે દેખાય છે, આપણે બંને આંખોથી જોઈશું તો માલૂમ પડશે કે વસ્તુ જેવડી દેખાય છે આખથી એકાદ હાથ દૂર પેન્સિલ રાખીને જોઈશું તો બે પેન્સિલ દેખાશે, સ્ટીરિયોસ્કોપથી આંખોની દૃષ્ટિ પર પ્રયોગ કરવામાં આવે છે સ્ટીરિયોસ્કોપ (Stereoscope) એ એવું

સાધન છે જેમાં કોઈ સધન વસ્તુના મામૂલી અંતરવાળી છબીઓ જે બન્ને દષ્ટિપટના કોણોની સમકક્ષ પરસ્પર થોડા લિન્ન કોણોથી લેવામાં આવી હોય તે એવી રીતે આંખોની સમક્ષ કરવામાં આવે છે કે તે બન્ને છબીઓમાં તે જ અંતર હોય છે, જે દષ્ટિપટલગત પ્રતિમાઓમાં હોય છે. જ્યારે આ બન્ને છબીઓ જેવામાં આવે છે ત્યારે તે સધન માલુમ પડે છે. તેમાં જે પ્રતિમાઓનું સંયોજન થતાં એક સધન પ્રતિમા દેખાય છે. સધનતાનો દષ્ટિજ પ્રત્યક્ષ દષ્ટિ અને પૈશિક સવેદનાઓનું મિશ્રણ છે. આ પ્રમાણે સધનતાના દષ્ટિ જ પ્રત્યક્ષમા બાહ્ય પેશીઓથી સંબંધિત ગતિ સવેદનાઓ અંતર (Distance)ના પ્રત્યક્ષમાં જેમ દષ્ટિ સવેદનાઓ સાથે સંયુક્ત થાય છે તેમ થાય છે. આથી સધનતાનો આપણે પ્રત્યક્ષ અર્જિત હોય છે.

(૧૮) દષ્ટિપટલ પર પડેલાં ચિત્રો જીંધાં હોવા છતાં સીધી દષ્ટિ

વસ્તુની દષ્ટિપટલગત પ્રતિમાઓ જીંધી હોય છે. એટલે કે જે ભાગ ઉપર હોવો જોઈએ તે નીચે હોય છે, વસ્તુનો ગળો ભાગ દષ્ટિ પરના જમણા ભાગમાં હોય છે. આ પ્રમાણે દષ્ટિપટલગત પ્રતિમાઓ જીંધી હોય છે. અને એ વસ્તુ તો સત્ય છે કે આપણે વસ્તુના ઉપરના ભાગને નીચેના ભાગની જેમ નથી જોતા અને નીચેના ભાગને ઉપરના ભાગની જેમ નથી જોતા. તેને માટે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આપણે દશ્યક્ષેત્રને સાચા રૂપમાં કેવી રીતે જોઈ શકીએ છીએ ? કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે જણાવે છે. એંગેલ (Angell) જણાવે છે કે “ સત્ય વસ્તુ તો એ છે કે આપણને દષ્ટિપટલ કે મરિતકકોશોની સીધી લિન્ન ચેતના નથી. માનસિક પ્રતિમા તે પૂર્ણતયા દષ્ટિપટલગત પ્રતિમાઓથી લિન્ન છે. ” અન્ય માનસશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે ગાળાજમણી અને ઉપરનીચેનો તફાવત પ્રમુખતઃ સ્પર્શજ સંશોધનના કારણે છે. આંખને માટે તો તે અર્જિત અર્થ છે. સ્ટ્રેટ્ટન (Stratten)ના પ્રયોગોથી આ મતને પુષ્ટિ મળે છે સ્ટ્રેટ્ટને એવા કાચનાં ચશ્માં બનાવ્યાં જે દશ્યક્ષેત્રને ફરીથી જીંધું કરતાં હતાં. તે ચશ્માંને તેણે સતત સાત દિવસ સુધી પહેર્યાં. તેને ફક્ત રાત્રે ઉતારી મૂકવામાં આવતાં અને તે સમયે આંખો ઉપર પટ્ટી બાંધી રાખવામાં આવતી. તેની દષ્ટિપટલ ઉપર વસ્તુની પ્રતિમા સીધી પડતી હતી પરંતુ તે વાતાવરણ સાથેના વ્યવહારમાં ઘણી જ અગ્રહ યથા લાગી. અમુક જાગૃતી વસ્તુની સ્મૃતિની મદદથી તે યોડીધણી સ્મરણના મેળવના. કંઈ લાવવાનું કહેવામાં આવતું તો

છીલટી જ દિશામાં જના અને માર્ગમાં પડેલી કોઈ વસ્તુથી બચવા માગે તો તેને જ જઈને અથગતા. પરંતુ ધીરે ધીરે તેમણે ગતિઓને આ નવીન અનુભવો પ્રમાણે કેળવી હતી. ચરમાં ઉતારતાં થોડા સમય બાદ દૃષ્ટિનું કાર્ય પૂર્વવત્ ચાલુ થઈ જતું.

આ પ્રમાણે ઉપરનીચે અને ગાબાજમણીનો તફાવત મુખ્યતઃ સ્પર્શમાં સમાવિષ્ટ છે અને આંખોને માટે તો તે અર્જિત અર્થ છે. આ પ્રયોગના પરિણામથી કહી શકીએ કે સીધી દૃષ્ટિ, દૃષ્ટિ અને ગતિના સંગ-ગન ઉપર આધાર રાખે છે.

(૧૯) ગતિનો દૃષ્ટિજ પ્રત્યક્ષ (Visual perception of movement)

દ્રશ્યક્ષેત્રમાં ગતિને સરળતાથી જોઈ શકાય છે. ગતિના દૃષ્ટિક પ્રત્યક્ષના બે માર્ગ છે. જ્યારે આપણે નિશ્ચલ આંખોથી વસ્તુની ગતિ જોઈએ છીએ ત્યારે દૃષ્ટિક્ષેત્રથી પસાર થતી ધણી જ દૃષ્ટિક પ્રતિમાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં આપણો પ્રયત્ન હોતો નથી. આ પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ દૃષ્ટિથી થાય છે. તેમાં દૃષ્ટિપ્રતિમાઓની સાથે સાથે સતત પરિવર્તન પામતી સવેદના ઉત્પન્ન કરનારી ગતિસવેદનાઓ (Muscular sensations)નો અભાવ હોય છે. દ્વિતીય, આપણે પોતે પોતાની આંખોને ફેરવીને વસ્તુની ગતિનો પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ. એટલે કે આપણે પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિથી વસ્તુની ગતિનો પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ. તેમાં પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિથી પ્રાપ્ત સવેદનાઓ સાથે ગતિ સવેદનાઓ અને અન્ય સવેદનાઓ હોય છે. આપણે આંખોની ગતિથી સંબંધિત પૈશિક સવેદનાઓથી ગતિનો પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ.

પરંતુ એમ કહેવામાં આવે છે કે આંખોની પેશીઓની ગતિને બરાબર સમજી શકતા નથી. તદુપરાંત કોઈ વસ્તુ દૃષ્ટિક્ષેત્રમાં એકથી હોય છે ત્યારે આપણે તેની ગતિનું ખરું અનુમાન નથી કરી શકતા. દૃષ્ટિક્ષેત્રમાં આવેલી નિશ્ચલ વસ્તુઓના સંબંધ દ્વારા વસ્તુઓની ગતિ નિર્ધારિત કરવામાં આવે, છે. તેનું નિર્ધારણ વસ્તુઓનું આંખોથી અનુસરણ કરવાથી કે આંખોની પેશીઓના પરિવર્તનથી ગતિઓનો પ્રત્યક્ષ કરવાથી નથી થતું.

(૨૦) અપરોક્ષ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ કે અર્જિત પ્રત્યક્ષ (Direct and indirect or acquired perception)

આપણે પચ્ચરને સ્પર્શ કરીએ છીએ અને તે સમન માલૂમ પડે છે. આ પ્રમાણેના પ્રત્યક્ષને અપરોક્ષ (Direct) પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે.

પરંતુ આપણે તેને આંખથી જોઈએ છીએ તો તે સઘન 'દેખાય છે' તે અર્જિત (Acquired) પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, કારણ કે આંખોથી તેને કંઈ જુતાનો સીધો પ્રત્યક્ષ થતો નથી. આપણે જ્યારે તેને જોઈને જ કહીએ છીએ કે તે સઘન છે તો આપણે તે પહેલાં સ્પર્શ કરી તેની સઘનતાનું ગાન ગેળવી લીધેલું હોય છે. અને તેથી જ આપણે તેને જોઈને કહીએ છીએ કે તે સઘન છે. આપણને પથ્થર જોતાં જ તેની સઘનતાના વિચાર પૂર્વાનુસવને કારણે આવે છે. આ જ પ્રમાણે આપણે કળને પાકું અને મીઠું બતાવીએ છીએ તો તે સ્પર્શ કરવાથી અને આખવાથી માત્રુમ પડે તેવી વસ્તુ છે; પરંતુ આપણે જોઈને કહીએ છીએ કે અમુક પાકાં છે અને અમુક કાચાં છે. તેવી જ રીતે સુગંધનો પ્રત્યક્ષ આપણે સૂંધીને કરી શકીએ છીએ જેને જોઈને કહીએ છીએ. આ ઉદાહરણો અર્જિત પ્રત્યક્ષનાં છે. આ પ્રમાણે અંતર, સઘનતા, ગતિ વગેરે દૃષ્ટિજ પ્રત્યક્ષ-અર્જિત પ્રત્યક્ષ હોય છે.

(૨૧) દેશીય પ્રત્યક્ષના વિભિન્ન સિદ્ધાન્તો (Different theories of spatial perception)

દેશીય પ્રત્યક્ષના મુખ્ય ત્રણ સિદ્ધાન્તો છે. (૧) સાહચર્યવાદી વિકાસાત્મક સિદ્ધાન્ત (Associationistic genetic theory) જે દેશને અનુભવમૂલક (Emperical) માને છે. (૨) નેટીવીસ્ટીક સિદ્ધાન્ત (Nativistic theory) તે પણ દેશને અનુભવમૂલક માને છે પરંતુ તેમાં સંવેદનાઓની વ્યાપ્તિ (Extensivity) નો સમાવેશ કરે છે. (૩) નેટીવીસ્ટીક સિદ્ધાન્ત જે દેશને અનુભવમૂલક ગણતી નથી. પ્રથમ સિદ્ધાન્ત ઇંગ્લીશ સાહચર્યવાદી મતાવલંબીઓના સિદ્ધાન્તનું મહત્ત્વનું સ્વરૂપ છે. જોન લોકે (John Locke) રૂઢીવાદી માન્યતા કે જન્મ થતાં મન એક સ્વચ્છ સપાટી હોય છે જેના ઉપર ભૌતિક જગતનાં સંવેદનાના અંકનો 'સંવેદનાઓ'ના રૂપમાં નોંધાય છે. આ મતના માનસશાસ્ત્રીઓ માનસિક ક્રિયાના સિદ્ધાન્તને 'સહકાર' તરીકે ઓળખે છે, તેઓ આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે દેશીય વિચારોના વિકાસનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરવા લાગ્યા. એ સ્પષ્ટ છે કે રચિતિ અને અંતરનો પ્રત્યક્ષ શારીરિક ગતિ સાથે સંબંધિત છે. કોઈ પણ દિશામાં જોઈ હોય તેવી કોઈ વસ્તુના સ્થાને પહોંચવા માટે આપણે શરીરથી, આંખથી કે આંગળીઓથી ક્રિયા કરવી પડે. આ ગતિઓ ગતિશીલ ભાગોથી સંયુક્ત પેશીઓ, સંધિઓ વગેરેથી અનેલાં બોધઅંગો દ્વારા સંવેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે આપણી તે સ્થાને પહોંચવા માટે કરવામાં આવેલી ગતિઓની પુનઃગતિથી રંગસંવેદના કે પ્રકાશસંવેદના, ગતિસંવેદનાઓ સાથે

નેગાય છે. આ પ્રમાણે દાર્ષ્ટિક સંવેદનાઓ કે અન્ય સંવેદનાઓના ગત-
સંવેદનાઓ સાથેના સહકારથી વસ્તુના સ્થાનનો પ્રત્યક્ષ ધાય છે. આ પ્રમા-
ણનાં નિરીક્ષિત સ્થાનોનો જથ્થો અન્ય ગતિસંવેદનાઓથી યુક્ત સંવેદનાઓના
જથ્થાને જન્મ આપે છે. તેમની સ્થિતિ નિશ્ચિત થતાં તે પોતાના અન્ય
સાથીઓના સહકારથી એક સ્થાનની સંયુક્ત સંવેદનાનું રૂપ ધારણ કરે છે.
કેટલાક સાહચર્યવાદીઓ (Associationists) નું માનવું છે કે આ ક્રિયામાં
ગતિસંવેદનાઓનું તદ્દન લુપ્ત જ રૂપમાં એટલે કે વ્યાપ્તિ (Extension)
કે અન્ય દેશીય ગુણો (Spatial qualities) માં પરિવર્તન ધાય છે.
તેઓ જણાવે છે કે ગતિસંવેદનાઓનું સ્પર્શ (Touch) કે રંગ (Colour)
સંવેદનાઓ સાથેનું નેગાણુ જેવી રીતે રાસાયણિક તત્ત્વોનું સંયોજન ધાય છે
તેવી જ રીતે ધાય છે. પ્રોફેસર વુન્ડ્ટ (Professor Wundt) જેણે કે
આ સરળ સિદ્ધાન્તથી કામ ચાલી શકશે નહિ, એટલે તેમણે અધિક સ્પષ્ટ
પ્રત્યક્ષિતા અને માનસિક રસાયણશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તને અધિક ક્ષેત્ર આપી તેને
ઉત્પાદક સંશ્લેષણનો સિદ્ધાન્ત (The principle of creative synt-
hesis) એવું અધિક યોગ્ય નામ આપી તથા સંશ્લેષણમાં પ્રવિષ્ટ થનાર
સંવેદનાઓથી વિભિન્ન પ્રકારોની પરિવર્તનાઓ કરી સુધારો કરવાનો
પ્રયત્ન કર્યો.

વુન્ડ્ટ (Wundt) ના આ સિદ્ધાન્ત કે જે વિકાસાત્મક સિદ્ધાન્તોનો
સર્વોત્તમ સિદ્ધાન્ત છે પરંતુ તે ખામીયુક્ત છે. કારણ કે તેમાં સંવેદનાઓ
જેવા ભાવાત્મક અસ્તિત્વને અવાસ્તવિક વ્યક્તિગત શક્તિઓ લાદીને સંયોજ
અનાવવાની અનિયમિત ક્રિયાઓની અધિક માત્રા સમાયેલી છે. તેમને પોતાને
યોગ્ય સાથીઓ શોધી સંયુક્ત થવાની શક્તિ પ્રદાન કરવામાં આવી છે એટલું
જ નહિ; પરંતુ સંવેદનાના ધર્મોના એક જટિલ જથ્થામાંથી દેશીય વ્યાપ્તિ
અને નમૂનાના અનુભવ-જેમી અંતર્ગત તૃતીય વિમા (Third dimens-
ion) ની વ્યાપ્તિ પણ છે એવી તદ્દન ભિન્ન વસ્તુની ઉત્પાદકશક્તિ પ્રદાન
કરવામાં આવી છે. અને જે વુન્ડ્ટનો સિદ્ધાન્ત સંતોષપ્રદ નથી તેો ઈંગ્લીશ
સાહચર્યવાદીઓના સિદ્ધાન્ત પણ સંતોષપ્રદ નથી; અર્થાત્ દેશપ્રત્યક્ષ (Space
perception) નો સાહચર્યવાદી વિકાસાત્મક સિદ્ધાન્ત (Association
istic genetic theory) અસ્વીકાર્ય છે.

દ્વિતીય સિદ્ધાન્તના મુખ્ય પ્રતિપાદક વિલિયમ જેમ્સ (William
James) છે. તેમના અનુસાર તત્કાળ પ્રદત્ત અંશુક ચોક્કસ સંવેદનાઓમાં

વ્યાપકતાનો ગુણ હોય છે. આ સિદ્ધાન્તમાં માનનારાઓ સવેદનાની વ્યાપ-
કતાના ધર્મને વ્યાપ્તિ (Extensivity) તરીકે ગણે છે અને જણાવે છે કે
આ વિશિષ્ટતા કે ધર્મ દરેક સવેદનાઓ માટે સામાન્ય છે. એમ કહેવામાં
આવે છે કે અનુભવ ખાસ કરીને વિસ્તૃત સપાટીઓ પર આપણું ઘોષ
અંગે પુનરાવૃત્ત (Repeated) ગતિઓ દ્વારા દરેક સવેદનાઓમાં સામાન્ય
એવી જન્મસ્થાનથી પ્રવૃત્ત વ્યાપ્તિમાં સ્થિતિઓનું ચોક્કસ પૃથક્કરણ કરાવે છે.
તે દેશીયતાની રચના કરાવી શકતા નથી.

આ સિદ્ધાન્ત સવેદનાવાદ (Sensationism) ની પ્રારંભિક ભૂલો-
વાળો છે. અને ખાસ કરીને સવેદનાને ધણું જ લક્ષણો અને શક્તિઓ
ધરાવનારા ભૌતિક વસ્તુઓના નમૂના પાછળનું યથાર્થ અસ્તિત્વ ગણવાની
ભૂલ કરે છે. જેમ્સ જણાવે છે કે “આપણી સર્વ સવેદનાઓ નિઃસંદેહરૂપે
(Positively) ‘અને સમજાવી ન શકાય તેવો (Inexplicably) વ્યાપક
સમગ્રિઓ (Extensive wholes) છે.” સવેદના એ “અનુભવનો
ગુણ છે જે મનની (અર્થાત્ પ્રાણીની) ભૌતિક ઉત્તેજનાઓ પ્રતિ પ્રતિક્રિયાના
રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.” (ઈબીડ) ઉપરોક્ત કારણોથી આ સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્ય
ગણાતો નથી. આપણે આ પ્રમાણે કહીએ કે દેશીય વિચારણા માટે એક જ
શક્તિ છે “કે આપણામાંના દરેક વ્યક્તિગત વિકાસક્રમમાં ન્યૂનાધિક એકી-
કરણ કરે છે તે રીતે આંગિક વિકાસક્રમમાં જેની ધીરે ધીરે રચના થઈ છે”
અને “આવી એકીકરણ માટેની શક્તિ જટિલ માનસિક રચનાના એકધારી
વિકાસ પ્રત્યેના જન્મજનન વલણ તરીકે ગણાવી જેઈએ તે સર્વ વિકસિત
દેશીય પ્રત્યક્ષની પૂર્વધારણા છે.” (મેકડૂગલ) આ પ્રમાણે આપણે એ
નિષ્કર્ષ પર પહોંચીએ છીએ કે આપણો કે અન્ય ઉચ્ચ પ્રાણીઓનો દેશીય
પ્રત્યક્ષ અત્યંત જટિલ ક્રિયા છે અને તે માટેની શક્તિ આપણે રચતા નથી
પરંતુ આંતરિક બધારણમાં રહેલી છે. વસ્તુઓના દેશીય ગુણો જેવા કે અંતર,
સ્થિતિ, આકાર વગેરે માનસિક ક્રિયા દ્વારા જ જાણી શકાય છે. જ્ઞાનઉત્તે-
જો અને સવેદનાત્મક અનુભવોના ગુણો એ ઉદ્દેશોધકો છે.

(૨૨) સ્પર્શની તુલનામાં દૃષ્ટિના (દેશીય પ્રત્યક્ષના સાધન તરીકે) લાભાલાભ (Advantages and disadvantages of sight (as a means of spatial perception) as compared with touch)

સ્પર્શ સાથેની તુલનામાં દેશીય પ્રત્યક્ષના સાધન તરીકે દૃષ્ટિના નિઃશંકિત લાભ છે.

(૧) બહુઆસતા (Comprehensiveness) :—દૃષ્ટિક્ષેત્ર સ્પર્શક્ષેત્ર કરતાં અત્યધિક વિસ્તૃત છે. તેનો વિસ્તાર એટલો બધો છે કે બાહ્ય દુનિયાના અત્યંત વિશાળ એવા ભાગોમાંથી થતી સવેદનાઓનો સમાવેશ કરે છે. આ પ્રમાણે સ્પર્શથી જે તૃતીય વિમાનો પ્રત્યક્ષ ન થતો હોય તેનો પ્રત્યક્ષ આંખથી થાય છે. એ વસ્તુ સત્ય છે કે શરીરથી દૂર એવા બાહ્યજગતમાં સ્થિત વસ્તુઓથી આંખ ઉત્તેજિત થાય છે.

(૨) અધિક નાજુકતા (Greater delicacy) :—દૃષ્ટિક સવેદતા (Visual sensibility) તેની બારિકાઈ અને નાજુકતામાં સ્પર્શ જ સવેદતા (Tactual sensibility) થી જુદી પડે છે. ઘણી વખત સ્પર્શ ન થઈ શકે તેવાં કાર્યો દૃષ્ટિથી થઈ શકે છે. આપણે ઘણી વખત સોયનું કાણું સ્પર્શથી જાણી શકતા નથી જે દૃષ્ટિથી જોઈ શકીએ છીએ.

(૩) બન્ને અક્ષુઓના ઉપયોગથી અત્યંત મહત્વની એવી સ્થાનિય ચિહ્નોની પદ્ધતિ જાણી શકીએ છીએ. દૃષ્ટિક્ષેત્રમાં તે બિંદુઓથી આગળ અને પાછળ સ્થિત વસ્તુઓની સ્થિતિનો તફાવત સ્પષ્ટ રીતે ગમે તે સમયે કરી શકીએ છીએ.

(૪) આંખની બાબતમાં એમ છે કે એવાં ઘણાં વિભિન્ન સવેદશ્યો છે જે સતત સહચારદ્વારા દેશીય સંબંધો પ્રગટ કરે છે. જો કે તે પ્રત્યક્ષ અને સુખ્ય રીતે આ કાર્યમાં, કે જેનાથી સંબંધોનું પ્રથમ જ્ઞાન થાય છે, ભાગ લેતાં નથી. પ્રકાશ અને છાયાનું વિતરણ એ તેનું હિસાબરણ છે.

સ્પર્શ સાથેની તુલનામાં દેશીય પ્રત્યક્ષના સાધન તરીકે દૃષ્ટિના ગેરલાભો નિર્મોહિત છે.

(૧) પ્રત્યક્ષીકૃત વસ્તુના સીધા સંપર્કમાં દૃષ્ટિપટલ (Retina)ની સપાટી હોતી નથી. પરિણામસ્વરૂપ એક જ કદ અને એક જ આકારની વસ્તુના દૃષ્ટિક દૃશ્યમાં આંખથી તેના અંતર અને દિશાના પરિવર્તન તથા ઉન્નત્વ-જતાની સ્થિતિઓના પરિવર્તનના કારણે ઘણા જ લગાતાર ફેરફારો થયા છે. વસ્તુથી આંખ પર પડતા પ્રકાશમાં થતું કોઈપણ જાતનું પરિવર્તન તેનાથી થતી સવેદનામાં પરિવર્તન કરે છે.

(૨) અગત્યના અર્થમાં જોતાં દૃષ્ટિની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે ઘણું અને અવણુ સવેદનાને મળતી છે. સ્પર્શ સવેદનાઓનું જ્ઞાન ત્વચાની સપાટીથી થાય છે. પરંતુ દૃષ્ટિસવેદનાનું જ્ઞાન ત્વચાની સપાટીથી થતું નથી. દૃષ્ટિક

વસ્તુઓ હંમેશા આપણાથી બહાર હોય છે. આપણી પશ્ચાત્ પ્રતિભાઓ પણ અસ્પષ્ટ રીતે બહાર તરતી દેખાય છે.

(૩) દષ્ટિપટલ પર સ્થાનીયકરણનો અભાવ હોય છે. ખેવડી દષ્ટિ સંવેદના માટે દષ્ટિપટલનો એક ભાગ અન્ય ભાગનું, અનુસંધાન કરી શકતો નથી, જેથી પ્રકાશસંવેદના કે રંગસંવેદના સ્વયં દષ્ટિપટલના આકાર કે તેના વિભાગોથી દેશીય વ્યવસ્થાનો કદાપિ કાંઈ પ્રત્યક્ષ થતો નથી.

(૪) આંખની ગતિઓ કે હીલચાલ અવરોધાય છે. તે ઉપરનીએ કે ઝાઝાગમણી ફરી શકે છે. પરંતુ અક્ષિગોલક અક્ષિરૂપમાંથી નીકળી દૂર જઈ શકતો નથી. આ કસરની શરીરની ગતિઓથી પૂર્તિ કરી શકાય છે.

(૫) આંખનાં ગતિનાં પ્રસાધનોને કાંઈ પણ જાતની સંધિઓ હોતી નથી, જેથી તેની ગતિઓ સંયુક્ત સંવેદનાઓનો સાથ પામતી નથી. જેથી સ્વયં દષ્ટિપટ્ટીય અનુભવો સિવાય તે ડાળાના ફરવાથી થતી સ્પર્શસંવેદનાઓથી જ ખરી રીતે અનુભવાય છે. આ પ્રમાણે એમ દર્શાવતું જણાય છે કે ફક્ત આ પ્રમાણેનું પૃથક્કરણ અસ્પષ્ટ અને શ્રેષ્ઠ ઓળખ આંખની ગતિ પ્રમાણે દષ્ટિ સંવેદનાઓમાં થતાં સ્થાનીય ચિહ્નો પ્રતિની સંવેદના પર આધાર રાખે છે.

લાભ અને ગેરલાભ બન્ને જોતાં આપણે કહી શકીએ કે દષ્ટિની અશક્તિઓ તેને સ્પર્શ અને સ્પર્શથી અનુસંધાન કરવા માટે થતી ગતિઓથી સ્વતંત્ર રીતે દેશીય યોગ્ય પ્રત્યક્ષના વિકાસ માટે અશક્ત બનાવે છે. શંકા થતાં દષ્ટિના પ્રવૃત્તોનું સ્પર્શના પ્રવૃત્તોથી પરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. દેશીય પ્રત્યક્ષની શરૂઆત અને અંતમાં સ્પર્શના આધારે જ તેની ચોક્કસાઈ કરવામાં આવે છે. વિકસિત દાષ્ટિક પ્રત્યક્ષ દેશીય સંબંધોનું વિશાળ અને એકલા સ્પર્શથી શક્ય હોય તેના કરતાં અધિક સ્પષ્ટ રીતે અને બારીકાઈપૂર્વક પૃથક્કરણ જ્ઞાન મેળવે છે.

(૨૩) દેશનો શ્રવણજ પ્રત્યક્ષ (Auditory perception of space)

દેશના પ્રત્યક્ષના અંગ તરીકે આંખ અને હાથ કરતાં તેનું સ્થાન નિશ્ચય જણાય. આંખ અને હાથ જેવાં અન્ય અંગોની જેમ તેની સંવેદનશીલ સપાટી અને પૈશિક પ્રસાધનો હોતાં નથી. છતાં પણ તે પોતાની રીતે દેશ અંતર (Space distinction) કરી શકે છે. આપણે સાંભળીને સ્થિતિ, અંતર કે દિશાનો ગીધો પ્રત્યક્ષ કરી શકતા નથી, આપણને દેશનો સીધો શ્રવણ જ પ્રત્યક્ષ થતો નથી.

આપણને દેશની દિશાનો પ્રત્યક્ષ કરવા માટે બન્ને કાનની સંયુક્ત ક્રિયાની આવશ્યકતા રહે છે. આ પ્રમાણે દષ્ટિ જેમ દ્વિનેત્રીય (Binocular) હોય છે તેમ ધ્વનિ પણ દ્વિવર્ણીય (Binaural) હોય છે. શ્રવણ દ્વારા દિશાના પ્રત્યક્ષમાં આપણે ગાંધી બાલુના ધ્વનિથી જમણી બાલુના ધ્વનિનો યોગ્ય તફાવત કરી શકીએ છીએ. પરંતુ પાછળથી આવતા ધ્વનિનો આગળથી આવતા ધ્વનિથી બરાબર તફાવત કરી શકતા નથી. જમણી બાલુથી આવતો ધ્વનિ ગાંધી કાન કરતાં જમણા કાનને અધિક ઉત્તેજિત કરે છે. તેવી જ રીતે ગાંધી બાલુથી આવતો ધ્વનિ જમણા કાનને ઓછો ઉત્તેજિત કરી શકે છે. આપણે કેદ દિશાના ધ્વનિના બન્ને કાનો ઉપર પડતા પ્રભાવોની શક્તિથી દિશાનો યોગ્ય નિર્ણય કરી શકીએ છીએ. આ પ્રમાણે દિશા શ્રવણજ પ્રત્યક્ષ કાનથી સાંભળવામાં આવતા ધ્વનિની તીવ્રતા ઉપર આધાર રાખે છે.

કાન સ્વયં સીધો અંતરનો પ્રત્યક્ષ કરી શકતો નથી. જેથી કાનથી દેશના અંતર અને દિશાનો જે પ્રત્યક્ષ થાય છે તેનાથી વસ્તુઓનું પરાક્ષ જ્ઞાન થાય છે. શ્રવણદ્વારા કરવામાં આવતું સ્થાનીયકરણ ધણું કરીને ભૂલ-ભરેલું જ હોય છે. કાનથી અંતરનું જ્ઞાન સ્પર્શ અને ગતિથી કરવામાં આવે છે. આંખોથી ગમે તે પ્રકારની વસ્તુ જોઈ હોય પરંતુ તેનો નિર્ણય કરવાની ક્રિયામાં પૂર્વાનુભવોની મદદ લેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે શ્રવણેન્દ્રિયમાં અંતરના તફાવતનું જ્ઞાન સવેદનાનાં પરિવર્તનોથી કરીએ છીએ. આપણે ધ્વનિથી ઠીક રીતે પરિચિત હોઈએ તો વસ્તુના અંતર કે દિશાનું ઠીક અનુમાન લગાવી શકીએ છીએ. ધ્વનિની તીવ્રતાની માત્રા પરથી અંતર માલૂમ કરી શકાય છે. વસ્તુ અધિક દૂર હોય તો તેના ધ્વનિની તીવ્રતા નિકટસ્થ વસ્તુના ધ્વનિ કરતાં ઓછી હોય છે.

ધ્વનિની તીવ્રતાનું વખતોવખત સાહચર્ય થાય છે અને તેનાથી આપણે દેશની દિશા અને અંતરનો પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. અને વર્તમાન પ્રત્યક્ષમાં જે પ્રમાણે પ્રાપ્ત અનુભવોની સહાય લઈ વસ્તુની દિશા અને અંતરનું અનુમાન લગાવીએ છીએ. જેથી દેશ કે અંતર અને દિશાનો શ્રવણજ પ્રત્યક્ષ અર્જિત હોય છે.

(૨૪) સામાજિક પ્રત્યક્ષ (Social perception)

આપણે અન્ય વ્યક્તિની માનસિક પ્રક્રિયાઓનો સીધો પ્રત્યક્ષ કરતા નથી પરંતુ તેના હાવભાવ, વાતાવરણ સાથેની ક્રિયાઓ વગેરેનું નિરીક્ષણ કરીએ છીએ અને તે નિરીક્ષણનો અર્થ કરીએ છીએ. વ્યક્તિનાં લક્ષણોનો

પ્રત્યક્ષ તેની મુખાકૃતિ પરની અભિવ્યક્તિઓથી કરીએ છીએ. અન્ય વ્યક્તિના ક્રોધનો અનુભવ કરવો એ એક જટિલ અનુભવ છે. પરંતુ આ અનુભવનું એક જ તત્ત્વ સમગ્ર દશાનું ચિહ્ન બની શકે છે. બાળકની ડેળવણીનો સારો એવો ધણો ભાગ નાનાં નાનાં ચિહ્નોની સહાયતાથી લોકોના અભિપ્રાયો અને વિશેષતાઓ જાણવાનાં શીખવું તે છે. પરિવારના વાતાવરણમાં પરિવર્તનનાં ચિહ્નોનું અધ્યયન કરતાં શીખી લે છે અને અમુક હદ સુધી લોકોને ઓળખવાનું શીખી લે છે.” (બુઝવર્થ)

આપણે માનવીય લક્ષણોને નાનાં નાનાં ચિહ્નો જે વ્યવહારદ્વારા જ્ઞાન થાય છે તેનાથી જાણીએ છીએ. કેઈ વ્યક્તિનાં લક્ષણો આપણે તેના વ્યવહાર ઉપરથી જાણીએ છીએ; કારણ કે વ્યવહાર એ વ્યક્તિની માનસિક ક્રિયાઓનું વાતાવરણમાં કરવામાં આવતું બાહ્ય પ્રકાશન છે. આપણે એ જાણવું હોય કે અમુક વ્યક્તિની સ્મૃતિશક્તિ અધિક છે તો આપણે તેનું અધ્યયન અને તેના પરિણામો જાણવાં પડે છે. અને તે રીતે જ આપણે નિર્ણય કરી શકીએ છીએ. આ પ્રમાણે આપણે ફક્ત ચહેરા ઉપરની અભિવ્યક્તિઓથી જ વ્યક્તિની માનસિક ક્રિયાઓનું અધ્યયન નથી કરતા પરંતુ તેનું વાતાવરણમાં વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં વાસ્તવિક વ્યવહારનું નિરીક્ષણ પણ કરીએ છીએ. “મુખાકૃતિમાં માનવીય અભિવ્યક્તિઓ, અભિપ્રાયો અને આવેગોને સારી રીતે ઓળખવાનું એટલું બધું મહત્ત્વ છે કે બાળકોને પ્રારંભમાં જ યથાશક્તિ એવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્તેજના મળે છે. પિતા આખો દિવસ કાર્ય કરીને એવી મુખમુદ્રા લઈ ઘેર આવે છે કે માતા તરત તેને સમજી લે છે અને તે પ્રમાણે પોતાના શબ્દો અને કાર્યમાં પરિવર્તન કરી દે છે. બાળક તેની ગંભીર મુદ્રા સમજવામાં નિષ્ફળ થાય છે. પરંતુ જ્યારે આમોદપૂર્ણ ખસતી અને કોણાહસ્ય માટે એકાએક ધમકાવવામાં આવે છે ત્યારે તેને વિશેષ સાવધાનીપૂર્વક પરિસ્થિતિની તપાસ કરવી પડે છે. કેટલાક પ્રયામો અને જૂસો બાદ બાળક કેટલીક સૂક્ષ્મ બાબતો જાણતાં શીખે છે. છતાં પણ આ શીખવાની ક્રયા કંઈક જટિલ હોય છે. ઉદાહરણાથે એક સામાન્ય કક્ષાના બાળકને સુંદર અને કુરૂપ ચહેરાઓમાં ભેદ કરનાર લક્ષણો ઓળખવામાં અથવા ક્રોધ, હર્ષ, ગીડ કે શોકનાં ચિહ્નો શોધવામાં કેટલાંય વર્ષ લાગે છે.” (ગેટ્સ)

(૨૫) કાળનો પ્રત્યક્ષ (Perception of time)

કાળનો પ્રત્યક્ષ એ અરપષ્ટ કાલાવધિ (Duration)નો પ્રત્યક્ષ હોય

કે સમયાન્તર (Interval) નો પ્રત્યક્ષ હોય. તે આપણે સમયની પૂર્તિ તરફ ધ્યાન આપીએ છીએ કે મર્યાદિત કર્તા ઉત્તેજના તરફ ધ્યાન આપીએ છીએ તેના ઉપર આધાર રાખે છે. આપણે જે સમય જાણીએ છીએ તે ફક્ત સમય બિંદુ જ નથી જે ફક્ત ગત સમય અને ચાલુ સમય વચ્ચે મોઢેલું હોય. સમયપ્રમાણ ગમે તે હોય, વસ્તુ તે સમયપ્રમાણની ચેતના છે. આ ચેતના વ્યવહાર વર્તમાન (Specious present) છે. વ્યવહાર વર્તમાનનું લક્ષણ એ છે કે જે વસ્તુ એક સમયચેતનામાં આવી તે એકદમ અદૃશ્ય થતી નથી અથવા દૂર થતી નથી; પરંતુ તે ધીરે ધીરે દૂર થાય છે. અને તેથી આપણે ચેતનાની કિનારીમાં ફક્ત ક્ષણાર્ધ પહેલાં જ જે આપણા ધ્યાનના ક્ષેત્રમાં હતું, તેનાથી જ જાત નથી હોતા પરંતુ આગામી પ્રવેશકથી પણ ચાત રહેવું જોઈએ.

તેમાં ફક્ત વર્તમાન જ નથી હોતો પરંતુ નિકટ ભૂતની પ્રતિધ્વનિ અને નિકટ ભવિષ્યનું પૂર્વજ્ઞાન પણ સંમિલિત હોય છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષના સ્તર પર વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યનો ભેદ અધિક સ્પષ્ટ માલુમ પડતો નથી. જ્યારે આપણે આતુરતાપૂર્વક કોઈ વસ્તુની પ્રતીક્ષા કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણે ભવિષ્યનો પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. જ્યારે આપણે તેનાથી તૃપ્ત થઈએ છીએ ત્યારે આપણને ભૂતકાળનો પ્રત્યક્ષ થાય છે.

કાળના સીધા પ્રત્યક્ષમાં અન્ય દરેક સંવેદનાઓ કાર્ય કરે છે, પરંતુ ચોક્કસ પ્રત્યક્ષમાં તો શ્રવણનો ભાગ મહત્વનો છે. આપણે જ્યારે એક ધ્વનિ સાંભળીએ અને ત્યાર બાદ બીજો ધ્વનિ સાંભળીએ તે વખતે પ્રથમ ધ્વનિની અસર આપણી ચેતનામાં હોય છે અને આગત ધ્વનિ તો આપણે જાણીએ છીએ. તે ઉપરથી આપણે એ તુલના કરી શકીએ કે હમણાં શું છે ? અને તે પહેલાં શું હતું ? આ પ્રમાણે વર્તમાન અને ભૂતનું અંતર કહી શકીએ.

લક્ષ્ય પ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવતી ચેષ્ટા જેટલો વિલગિત હોય છે તેટલો જાણ, જાણિક, પ્રતીત, ગમ, છે અને, જેટલી, જાણિક, અને, જોઈ, ચેષ્ટાગ્રહી. લક્ષ્યપ્રાપ્તિ થાય છે તેટલો સમય ટૂંકો લાગે છે. તેવી જ રીતે આનંદ પ્રમોદથી ભરપૂર સમય ટૂંકો માલુમ પડે છે જ્યારે કંટાળો આવતો હોય ત્યારે સમય લાંબો માલુમ પડે છે. સ્મૃતિ અને કલ્પનાદ્વારા વિગત અને આગત સમયનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે.

(૨૬) પ્રત્યક્ષ અને પૂર્વાર્જિત જ્ઞાન (Perception and Apperception).

પૂર્વાર્જિત જ્ઞાન (Apperception) નામ (Term) નો પ્રથમ ઉપયોગ કરનાર લેઈબ્નીટીઝ (Leibnitz) હતા. તે પૂર્વાર્જિત જ્ઞાન એટલે અસ્પષ્ટ વિચારોના વિરોધક તરીકે સ્પષ્ટ વિચારોનું ચેતનામાં દૃશ્ય થવું તે છે એમ માનતો હતો. હર્બર્ટના કથનાનુસાર તે એ ક્રિયા છે જેનાથી ઉપ-સંગ્રહિતોના સમૂહનું નવીન તત્ત્વોનું સદૃશીકરણ કરી બધાનું એકતંત્ર રૂપ કરે છે. પૂર્વાર્જિત જ્ઞાન પ્રત્યક્ષનાં નવીન તત્ત્વોને સમાવિષ્ટ કરે છે અને એ રીતે જ્ઞાનની એક નવી સમગ્રિ (whole) બની જાય છે.

પૂર્વાર્જિત જ્ઞાન વિષદ વ્યાખ્યા કરવાની દરેક ક્રિયાઓના આધારરૂપ મૌલિક સિદ્ધાંત કહી શકાય. તેમાં નવીન અનુભવોનું પૂર્વ અસ્તિત્વ ધરાવતા અનુભવોના રચાને જ્ઞાનનિધિ (Apperception masses) કહેવામાં આવે છે. કોઈ પણ પ્રકારનો નવો અનુભવ તેની સાથે દ્રાષ્ટૃવશ્ચ રીતે સંબંધિત હોવો જોઈએ. આપણે પૂર્વ અનુભવોના પ્રકાશમાં પહેલેથી સંચિત જ્ઞાનનિધિમાં નવીન જ્ઞાનની સામગ્રી મિલાવીએ છીએ. આ બાબતમાં એંગલ જોંગ્સે છે કે “આપણા પૂર્વપ્રત્યક્ષો વર્તમાનપ્રત્યક્ષ સાથે સંયોજિત થઈ જાય છે, તેનું પરિવર્તન કરીએ છીએ. અને અતીત અનુસાર બતાવીએ છીએ. પ્રત્યક્ષ એક સંયોજનાત્મક અનુભવ છે, જૂના અને નવાનો સંયોગ એ સંયોજનનું આવસંચક અંગ છે.” પૂર્વાર્જિત જ્ઞાનમાં અમુક અંશે સદૃશીકરણ (Assimilation) અને પૃથક્કરણ (Discrimination) સંદિનનું ધ્યાન અને આત્મચેતના, સમાવિષ્ટ છે.

માનસિક જીવનની સરજાન અસ્પષ્ટ, અવિભક્ત સવેદનાની રિયલિટી સાથે થાય છે. પ્રત્યક્ષીકૃત (Percept) માં ત્યારે સવેદનાનો જથ્થો સદૃશીકૃત (Assimilated) અને સંયુક્ત (Integrated) થાય છે ત્યારે આપણે જ્ઞાનના પ્રથમ પગથિયે પહોંચીએ છીએ. ત્યારે બાળક વસ્તુમાં સ્વાદ, સ્પર્શ અને દૃષ્ટિસવેદનાઓને જાનુજા લાગે છે ત્યારે તેને પ્રત્યક્ષ થાય છે. પ્રત્યક્ષ એ સાચા જ્ઞાનના શ્રીગણેશ છે. પ્રતિમાઓ સંચિત કરવાની શક્તિ એ દ્વિતીય ચરણ છે. પ્રતિમા પ્રત્યક્ષનું આદર્શ રમરણ છે. તે મનની ધારણા અને પ્રત્યાદવાન શક્તિ ધરાવે છે. વિષદ વ્યાખ્યાનું અનિમ અને ઉચ્ચનમ ચરણ અનુભવોની ક્રમબદ્ધ અને તર્કયુક્ત જ્ઞાનના રૂપમાં પૂર્ણ અવસ્થામાં રહેવું છે. તે ધ્યાનનો વિકાસ અને તકાવત કરવાના ઉચ્ચનમ અવસ્થાની પૂરંધારણા કરે છે.

માનસિક વિકાસક્રમને આપણે કદી કદીએ કે અનુભવથી રમરણ તથા

બુદ્ધિદ્વારા વિચારોના માર્ગથી તત્કાલજ્ઞાનનું ગહનજ્ઞાનમાં સ્થાનપરિવર્તન એ માનસિક વિકાસક્રમ છે. એમ ન માનવું જોઈએ કે બૌદ્ધિક રચના, પ્રત્યક્ષ, કલ્પના અને અન્ય તેવી જ વિલિન શક્તિઓ છે જે સ્વતંત્ર રીતે વિકાસ પામે છે. માનસિક ક્રિયાના વિલિન ક્રમોનું એ પ્રમાણે સ્વતંત્ર વિભાજન ન કરી શકાય, આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષીકૃત જોવામાં આવશે કે તેનું સ્વરૂપ અર્થ કરવામાં આવેલી સંવેદનાઓથી બનેલું છે. તેવી જ રીતે કલ્પના અને વિચારની બાબતમાં છે. આ બાબતમાં એમ માનવાનું નથી કે પૂર્વ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી ઉચ્ચ ક્રિયાઓ પ્રગતિ કરે છે. સત્ય વસ્તુ એ છે કે ઉચ્ચ ક્રિયાઓ પૂર્વ ક્રિયાઓની અવિચ્છિન્ન પ્રગતિનો સાથ કરે છે. આ ક્રિયાઓની પુનરાવૃત્તિ તેમને સ્વયંચાલિત (Automatic) બનાવે છે. અને માનસિક ઉપાજનની અધિક પ્રગતિ માટે ધ્યાનની ક્રિયા નહીં કરે છે.

(૨૭) પ્રત્યક્ષ અને ગત્યાત્મક પ્રતિક્રિયા (Perception and motor response)

પ્રત્યક્ષ અને ગતિની સરખામણી કરતા વુડવર્થ કહે છે કે, “પ્રત્યક્ષ, તથ્ય જે રૂપે છે તે રૂપમાં સમાયોજન છે; જ્યારે ગત્યાત્મક સમાયોજન તથ્યમાં પરિવર્તન કરવાની તૈયારી છે. પ્રત્યક્ષ તથ્યોમાં પરિવર્તન કરતો નથી પરંતુ તે છે તેવાં જ તેમને ગ્રહણ કરે છે. ગતિ તથ્યોને બદલે છે અથવા તે નવાં તથ્યો ઉત્પન્ન કરે છે. આપણે કહી શકીએ કે પ્રત્યક્ષ સંવેદના અને ગતિ માટેની તૈયારી વચ્ચેની અવસ્થા છે.” આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ ગત્યાત્મક પ્રતિક્રિયા પહેલાં થાય છે. ઉદાહરણાર્થ આપણે કોલેજના વાચનાલયમાં કોઈ સમાચારપત્ર જોઈ અને તેને વાંચવા લાગ્યા. આ સમયે આપણને સમાચારપત્રનો પ્રત્યક્ષ થાય છે અને ત્યાર બાદ વાંચવા માટેની ગતિ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ વાતાવરણમાં સ્થિત કોઈ વસ્તુને શોધે છે તથા તે પ્રત્યક્ષીકૃત વસ્તુપ્રતિ ગત્યાત્મક પ્રતિક્રિયાને જન્મ આપે છે.

આપણા સંવેદનાના અર્થગ્રહણ કરવાની ક્રિયાને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. સંવેદનાઓ દ્વારા આપણે સંકેતો ગ્રહણ કરીએ છીએ અને પ્રત્યક્ષ દ્વારા તેનો અર્થ કરી પૂર્ણ જાણકારી પ્રાપ્ત કરીએ છીએ અને ત્યારબાદ કાર્ય માટેની તૈયારી કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ બાદ ગત્યાત્મક ક્રિયા થાય છે. ગત્યાત્મક ક્રિયા ધણી વખત પ્રત્યક્ષ થતાં તરત જ કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણાર્થ ટ્રેનની સીટી થતાં દરેક યાત્રીઓ ટ્રેનમાં બેસવાની શરૂઆત કરે છે, તેવી જ રીતે કોલેજમાં સમયનો ઘંટ વાગતાં જ પ્રત્યેક શિક્ષાર્થી

પૂર્વાર્જિત જ્ઞાન (Apperception) નામ (Term) નો પ્રથમ ઉપયોગ કરનાર લેઈબ્નીટીઝ (Leibnitz) હતા. તે પૂર્વાર્જિત જ્ઞાન એટલે અસ્પષ્ટ વિચારોના વિરોધક તરીકે સ્પષ્ટ વિચારોનું ચેતનામાં દૃશ્ય થવું તે છે એમ માનતો હતો. હર્બર્ટના કથનાનુસાર તે એ ક્રિયા છે જેનાથી ઉપ-જ્ઞાપ્તિઓના સમૂહનું નવીન તત્ત્વોનું સદૃશીકરણ કરી બધાનું એકતંત્ર રૂપ કરે છે. પૂર્વાર્જિત જ્ઞાન પ્રત્યક્ષનાં નવીન તત્ત્વોને સમાવિષ્ટ કરે છે અને એ રીતે જ્ઞાનની એક નવી સમષ્ટિ (whole) બની જાય છે.

પૂર્વાર્જિત જ્ઞાન વિષદ વ્યાખ્યા કરવાની દરેક ક્રિયાઓના આધારરૂપ બૌદ્ધિક સિદ્ધાંત કહી શકાય. તેમાં નવીન અનુભવોનું પૂર્વ અસ્તિત્વ ધરાવતા અનુભવોના સ્થાનને જ્ઞાનનિધિ (Apperception masses) કહેવામાં આવે છે. ટાઈ પણ પ્રકારનો નવો અનુભવ તેની સાથે ટાઈપણ રીતે સંબંધિત હોવો જોઈએ. 'આપણે પૂર્વ અનુભવોના પ્રકાશમાં પહેલેથી સંચિત જ્ઞાનનિધિમાં નવીન જ્ઞાનની સામગ્રી મિલાવીએ છીએ. આ બાબતમાં એજીજ જણાવે છે કે "આપણા પૂર્વપ્રત્યક્ષો વર્તમાનપ્રત્યક્ષ સાથે સંયોજિત થઈ જાય છે, તેનું પરિવર્તન કરીએ છીએ. અને અતીત અનુસાર બનાવીએ છીએ. પ્રત્યક્ષ એક સંશ્લેષણાત્મક અનુભવ છે, જુના અને નવાનો સંયોગ એ સંશ્લેષણનું આવશ્યક અંગ છે." પૂર્વાર્જિત જ્ઞાનમાં અમુક અંશે સદૃશી-કરણ (Assimilation) અને પૃથક્કરણ (Discrimination) સંદિતનું ધ્યાન અને આત્મચેતના, સમાવિષ્ટ છે.

માનસિક જીવનની શરૂઆત અસ્પષ્ટ, અવિભક્ત સવેદનાની સ્થિતિ સાથે થાય છે. પ્રત્યક્ષીકૃત (Percept) માં જ્યારે સવેદનાનો જથ્થો સદૃશી-કૃત (Assimilated) અને સંયુક્ત (Integrated) થાય છે ત્યારે આપણે જ્ઞાનના પ્રથમ પગથિયે પહોંચીએ છીએ. જ્યારે બાળક વસ્તુમાં સ્વાદ, સ્પર્શ અને દૃષ્ટિસવેદનાઓને જાણવા લાગે છે ત્યારે તેને પ્રત્યક્ષ થાય છે. પ્રત્યક્ષ એ સાચા જ્ઞાનના શ્રીગણેશ છે. પ્રતિભાઓ સંચિત કરવાની શક્તિ એ દ્વિતીય ચરણ છે. પ્રતિભા પ્રત્યક્ષનું આદર્શ રમરણ છે. તે મનની ધારણા અને પ્રત્યાહવાન શક્તિ ધરાવે છે. વિષદ વ્યાખ્યાનું અંતિમ અને ઉચ્ચતમ ચરણ અનુભવોની ક્રમબદ્ધ અને તર્કયુક્ત જ્ઞાનના રૂપમાં પૂર્ણ અવસ્થામાં રહેવું છે. તે જ્ઞાનનો વિકાસ અને તદ્દાવન કરવાના ઉચ્ચતમ ત્ત્વોની પૂરઠારણા કરે છે.

માનસિક વિકાસક્રમને આપણે કહી શકીએ કે અનુભવથી રમરણ તથા

બુદ્ધિદ્વારા વિચારોના માર્ગથી તત્કાલજ્ઞાનનું ગહનજ્ઞાનમાં સ્થાનપરિવર્તન એ માનસિક વિકાસક્રમ છે. એમ ન માનવું જોઈએ કે બૌદ્ધિક રચના, પ્રત્યક્ષ, કલ્પના અને અન્ય તેવી જ વિભિન્ન શક્તિઓ છે જે સ્વતંત્ર રીતે વિકાસ પામે છે. માનસિક ક્રિયાના વિભિન્ન ક્રમેનું એ પ્રમાણે સ્વતંત્ર વિલાગ્નન ન કરી શકાય, આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષીકૃત જોવામાં આવશે કે તેનું સ્વરૂપ અર્થ કરવામાં આવેલી સંવેદનાઓથી બનેલું છે. તેવી જ રીતે કલ્પના અને વિચારની બાબતમાં છે. આ બાબતમાં એમ માનવાનું નથી કે પૂર્વ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી ઉચ્ચ ક્રિયાઓ પ્રગતિ કરે છે. સત્ય વસ્તુ એ છે કે ઉચ્ચ ક્રિયાઓ પૂર્વ ક્રિયાઓની અવિચ્છિન્ન પ્રગતિનો સાથ કરે છે. આ ક્રિયાઓની પુનરાવૃત્તિ તેમને સ્વયંચાલિત (Automatic) બનાવે છે. અને માનસિક ઉપાજનની અધિક પ્રગતિ માટે ધ્યાનની ક્રિયા નહીં કરે છે.

(૨૭) પ્રત્યક્ષ અને ગત્યાત્મક પ્રતિક્રિયા (Perception and motor response)

પ્રત્યક્ષ અને ગતિની સરખામણી કરતા વુડવર્થ કહે છે કે, “પ્રત્યક્ષ, તથ્ય જે રૂપે છે તે રૂપમાં સમાયોજન છે; જ્યારે ગત્યાત્મક સમાયોજન તથ્યમાં પરિવર્તન કરવાની તૈયારી છે. પ્રત્યક્ષ તથ્યોમાં પરિવર્તન કરતો નથી પરંતુ તે છે તેવાં જ તેમને ગ્રહણ કરે છે. ગતિ તથ્યોને બદલે છે અથવા તે નવાં તથ્યો ઉત્પન્ન કરે છે. આપણે કહી શકીએ કે પ્રત્યક્ષ સંવેદના અને ગતિ માટેની તૈયારી વચ્ચેની અવસ્થા છે ” આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ ગત્યાત્મક પ્રતિક્રિયા પહેલાં થાય છે. ઉદાહરણાર્થ આપણે કોલેજના વાચનાલયમાં કોફી સમાચારપત્ર જોયું અને તેને વાંચવા લાગ્યા. આ સમયે આપણને સમાચારપત્રનો પ્રત્યક્ષ થાય છે અને ત્યાર બાદ વાંચવા માટેની ગતિ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ વાતાવરણમાં સ્થિત કોઈ વસ્તુને શોધે છે તથા તે પ્રત્યક્ષીકૃત વસ્તુપ્રતિ ગત્યાત્મક પ્રતિક્રિયાને જન્મ આપે છે.

આપણા સંવેદનાના અર્થગ્રહણ કરવાની ક્રિયાને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. સંવેદનાઓ દ્વારા આપણે સંકેતો ગ્રહણ કરીએ છીએ અને પ્રત્યક્ષ દ્વારા તેનો અર્થ કરી પૂર્ણ જાણકારી પ્રાપ્ત કરીએ છીએ અને ત્યારબાદ કાર્ય માટેની તૈયારી કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ બાદ ગત્યાત્મક ક્રિયા થાય છે. ગત્યાત્મક ક્રિયા ઘણી વખત પ્રત્યક્ષ ચતાં તરત જ કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણાર્થ ટ્રેનની સીટી ચતા દરેક યાત્રીઓ ટ્રેનમાં બેસવાની શરૂઆત કરે છે, તેવી જ રીતે કોલેજમાં સમયનો ઘંટ વાગતાં જ પ્રત્યેક શિક્ષાર્થી

જાણાવે છે કે “ આપણી સર્વ પાકી આદતો, અચેતન હોય છે જ્યારે પ્રત્યક્ષ સ્પષ્ટતા એક ચેતન માનસિક પ્રક્રિયા છે. ” પ્રત્યક્ષમાં ધ્યાન અને ચેતના હોય છે જ્યારે ટેવો તેમના પથપ્રદર્શનથી મુક્ત હોય છે. જેથી પ્રત્યક્ષ આદત ન કહી શકાય. એ સત્ય છે કે ટેવોથી થયેલા પૂર્વઅનુભવો આપણા પ્રત્યક્ષનું નિર્ધારણ કરે છે.

(૩૦) પ્રત્યક્ષનાં કાર્યો (Functions of perception)

પ્રત્યક્ષનાં કાર્યો જાણવા માટે તેનો આંશિક સંબંધ જાણવો આવશ્યક છે. માનવશરીર એ સંવેદનશીલ ગત્યાત્મક અંગ (Sensory-motor organism) છે. બોધનાયુઓના આવેગોના કારણે ગત્યાત્મક પ્રતિક્રિયાઓ અંગેથી પ્રભાવિત થાય છે. મગજનાં ઉચ્ચતર કેન્દ્રોમાં બોધ અંગોને પેશીઓ સાથે જોડનાર માર્ગો અત્યંત જટિલ છે અને પરિણામસ્વરૂપ બોધરનાયુઓ દ્વારા અંતર્ગામી ઉત્તેજનાં અસ્પષ્ટ પેશીઓમાં ગતિવિકાસ પામે તે પહેલાં અસંખ્ય માધ્યવર્તિ માનસિક ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. ” પ્રત્યક્ષ એ આમાંની અમુક માનસિક ક્રિયાઓનું ચેતનસંયોજન છે. સ્મૃતિ, કલ્પના વગેરે અન્ય બીજાં, આ સત્યોને મગજમાં રાખીને જ્યારે જોવામાં શકાયેલાં હોય ત્યારે વાસ્તવિક રીતે જે થાય છે તે નિકટ રહીને નિરીક્ષણ કરીને આપણે પ્રત્યક્ષનાં મુખ્ય કાર્યો તત્કાલ શોધીએ છીએ. ” (Angell)

આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ એ વ્યક્તિની વાતાવરણ ઉપરની તાત્કાલિક અને વ્યવસ્થિત માનસિક પ્રતિક્રિયા છે. તેમાં જગત સંબંધોના એક તંત્ર તરીકે સમક્ષ કરવામાં આવેલું છે. કેવળ અણુઓ અને પરમાણુઓના અવ્યવસ્થિત જથ્થા તરીકે પ્રતિક્ષિત નહિ પરંતુ નિશ્ચિત વસ્તુમાં ધ્યાનની વિભિન્ન ક્રિયાઓથી રચિત. સામાન્ય રિવાજ પ્રમાણે સંવેદનાઓને જો એક ક્રિયા તરીકે, જેમાં મન અને ભૌતિક જગતનું મિલન થાય છે, તે રીતે યોગ્ય વર્ણન કરવામાં આવે છે તો પ્રત્યક્ષને નવીન વસ્તુના સર્જન માટે ભૂત અને વર્તમાનના સંયોગબિંદુ તરીકે વર્ણવી શકાય. પ્રત્યક્ષીકૃત વસ્તુ-રૂપ અણુઓ અને પરમાણુઓના તરંગો કે જેને આપણે પ્રકાશ ધ્વનિ કે જે હોય તે ભૌતિક રીતે જ સમક્ષ સ્થિત તરંગો નથી. વર્તમાન સંવેદનશીલ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં પરિણામો પ્રાપ્ત કરવા માટે શક્તિમાન કરનાર વિગત સમયના અનુભવોથી પ્રભાવિત રનાયુતંત્રનું તેમની સમક્ષ પ્રદર્શન કરનાર મનોભૌતિક (Psychophysical) અંગેથી અર્થ કરવામાં આવેલા તેવા આ તરંગો છે. પ્રત્યક્ષનું પ્રથમ અને પાયાનું કાર્ય, આપણે જે વસ્તુઓના જગતમાં રહીએ છીએ તેનું

આપણને પ્રારંભિક જ્ઞાન 'પૂરું' માગવાનું છે. તે જ્ઞાનની ક્રિયામાં પ્રથમ, યથાર્થ, ચોક્કસ અને પૂર્ણ ચરણ છે." (એંજલ)

દ્વિતીય મુખ્ય કાર્ય આ પ્રથમમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. દરેક સંવેદનશીલ અને સંવાદક ક્રિયાઓને જોમનું તેઓ નિર્દેશન કરે છે તેમની અધિક ક્ષમતાપૂર્ણ ગતિઓના કારણે અંતિમ મૂલ્ય હોય છે. પ્રત્યક્ષ આ નિયમનો અપવાદ નથી. સાંવેદનિક સંવેદનાઓ એકદમ ગત્યાત્મક પ્રતિક્રિયામાં ન ચાલી જવી જોઈએ પરંતુ અર્થ કરેલો હોવો જોઈએ અને અન્ય સાંવેદનિક આવેગો સાથે સંબંધ હોવી જોઈએ. તેમને ક્ષણિક રોકવા માટે કોઈ સાધન હોવું તથા પુનઃ પુનઃ આગમન થતાં તેમનું તાદાત્મ્ય કરવું તે આવશ્યક છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ એક દાર છે જે દ્વારા સંવેદનશીલ આવેગોને ગત્યાત્મક પ્રતિક્રિયા કરતાં પહેલાં પસાર થવું પડે છે, તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની ક્રિયાનાં તત્ત્વોની રચના કરે છે. તેનાથી પૂર્વ અનુભવો દ્વારા નિયંત્રિત ગતિઓ થાય છે. પ્રત્યક્ષથી વ્યક્તિ વાતાવરણમાં પોતાનું સુસમાયોજન કરી શકે છે.

પ્રકરણ ૯

કલ્પના (Imagination)

(૧) કલ્પનાનું સ્વરૂપ (Nature of imagination)

આપણે સામાન્ય અર્થમાં કાલ્પનિક, અવાસ્તવિક અને વિશુદ્ધ સૌન્દર્યાત્મક નિર્દેશને કલ્પના કહીએ છીએ. આપણે શ્રેષ્ઠ કાવ્યોને કલ્પનાનું કાર્ય કહીએ છીએ. કોઈ અદ્ભુત આશ્ચર્યપૂર્ણ મિનજવાળા વિલક્ષણ માણસને આપણે કાલ્પનિક મિનજવાળો કહીએ છીએ. જો કે આ પ્રમાણેના અર્થો તેના પારિભાષિક અર્થને મળતા જ છે, છતાં માનસશાસ્ત્રીઓ તેનો વિસ્તૃત અર્થમાં ઉપયોગ કરે છે. માનસશાસ્ત્રમાં કલ્પના એટલે સમક્ષ ન હોય તેવી વસ્તુઓની ચેતના છે. તેમાં પૂર્વના સંવેદનશીલ આવેગોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રત્યક્ષમાં અને કલ્પનામાં એ જ તફાવત છે કે પ્રત્યક્ષ નૈતિક ઉત્તેજનાઓથી ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે કલ્પનામાં તેમ નથી.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ કલ્પના તેના પારિભાષિક અર્થમાં કહીએ તો એ છે કે તે બોધ અગોની ઉત્તેજના સિવાય વસ્તુઓની ચેતના છે. આ પ્રમાણેની ચેતનાના બે પ્રકાર છે. ઉત્પાદક કલ્પના (Productive imagination) અને પુનરાવૃત્ત્યાત્મક કલ્પના (Reproduction). પુનરાવૃત્ત્યાત્મક કલ્પનામાં પૂર્વ પ્રત્યક્ષ કે પ્રતિમાઓ ચેતનામાં પ્રવેશ કરે છે. આપણે આંખ બંધ કરીને જે દૃશ્ય જોઈું હોય તેની દૃષ્ટિ કે પ્રતિમા પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. કલ્પના ઉત્પાદક હોય છે જેમાં વસ્તુઓ પૂર્વે કદાપિ તેમના વર્તમાન રૂપમાં મનમાં ન આવી હોય તે દેખાય છે. કલ્પના રચનાત્મક હોય તેમાં પ્રતિમાઓનું નવનિર્માણ થતું નથી, પરંતુ પૂર્વ અનુભવોનું પુનરુત્પાદન કરી નવીન રૂપમાં જોવામાં આવે છે. તેમાં પૂર્વ અનુભવોનું નવીન રૂપમાં સંયોજન કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આપણે આકર્ષક વાળા અને બે અસ્તકવાળા સિંહની પ્રતિમાની કલ્પના કરી શકીએ છીએ. આપણે કોઈ સુંદર બગીચાની પ્રતિમાની કલ્પના કરી શકીએ છીએ. કલ્પનામાં આપણે કોઈ કોઈ વખત મીઠાંચાણો મનુષ્યોની

પ્રતિભાઓ જોઈ કલ્પના કરી શકીએ છીએ. કલ્પનામાં અનુભવોનાં તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ તથા પૂર્વ જોયેલી વસ્તુઓનાં ભાગોમાં પરિવર્તન કે સ્થાનઅષ્ટતા પણ જોવામાં આવે છે. આપણે ધડ સહિત ચાલતું માથું તો જોયું છે; પરંતુ કલ્પનામાં વિના ધડનું ચાલતું માથું જોઈ શકીએ છીએ; તેવી જ રીતે સોનાના શીર્ગવાળા એક સુંદર ગાયને પણ જોઈ શકીએ છીએ. કલ્પનામાં અનુભૂત વસ્તુની આકારવૃદ્ધિ કરવામાં પણ આવે છે. રાક્ષસોની પ્રતિભાઓની કલ્પના પણ તે જ પ્રકારની છે. કલ્પનામાં પૂર્વપ્રત્યક્ષીકૃત વાસ્તવિક વસ્તુઓનાં તથ્યોનું સ્મરણ કરી તેમનું નવીન રૂપમાં સર્જન કરવામાં આવે છે. તેમાં ધણા સમય પૂર્વેના અનુભવોનાં તથ્યોનું સ્મરણ કરી વિભિન્ન તથ્યો સંયુક્ત કરવામાં આવે છે. કલ્પના પર આપણી ઇચ્છાઓનો પ્રભાવ પડે છે. તે ઇચ્છાપ્રેરિત હોય છે. મર્ફીનું કથન છે કે, “ કલ્પના અપ્રાપ્ય લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટેનો એક ઉપાય છે.”

(૨) સ્મૃતિ અને કલ્પના (Memory and imagination)

કલ્પના મનની એક રચનાત્મક (Creative) ક્રિયા છે જેના દ્વારા મનુષ્ય પોતાના પૂર્વઅનુભવોના આધાર પર નવીનતમ વિચારસૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે. સ્મૃતિ પ્રત્યક્ષ દ્વારા પ્રાપ્ત અનુભૂતિને તેના તે જ સ્વરૂપમાં ચેતના સમક્ષ લાવે છે. કલ્પના અને સ્મૃતિ બન્નેનો આધાર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે અને બન્નેમાં ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. સ્મૃતિમાં જૂનકાળમાં થયેલા વસ્તુના અનુભવોની તે જ રૂપમાં પુનરાવૃત્તિ છે, જ્યારે કલ્પના પૂર્વઅનુભવવસ્તુના પુનરાવર્તન ઉપરાંત તે અનુભૂતિઓના આધારે નવમૃષ્ટિનું નિર્માણ કરે છે. સૃષ્ટિમાં અનુભવની વસ્તુનું પૂર્વ રૂપમાં જ પુનરાવર્તન થાય છે, જેથી તેને કોઈ કોઈ વખત “પુનરાવૃત્ત્યાત્મક કલ્પના (Reproductive imagination) કહેવામાં આવે છે. કલ્પના રચનાત્મક (Constructive) હોય છે. કલ્પનામાં અતીત અનુભવોનાં તત્ત્વો હોય છે જેને તે સંયુક્ત કરી, પૃથક્ કરી, પ્રદ્ધ કરી કે સ્થાનાપન કરીને નવીન નમૂના સર્જે છે અને એ રીતે નવીન પ્રતિભાઓનું સર્જન કરે છે. સ્મૃતિમાં આપણે પૂર્વ અનુભવોનું સ્મરણ કરીએ છીએ અને તેને આપણે સારી રીતે ઓળખીએ છીએ. આ પ્રમાણે સ્મૃતિમાં પ્રત્યક્ષિત્તા (Recognition) હોય છે. તેમાં હમેશાં જૂનકાળનો સંકેત હોય છે, જ્યારે કલ્પનામાં પ્રત્યક્ષિત્તાને સ્થાન નથી તથા તેમાં સમયનો નિશ્ચિત સંકેત પણ હોતો નથી.

આપણે જે પ્રતિભાઓને ઇચ્છાનુસાર જોડીને નવીનતમ કલ્પનાઓનું નિર્માણ કરીએ છીએ તે આપણે અતીત અનુભવોથી પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. અતીત અનુભવોનું સ્મરણ કરી તેનાં તત્ત્વોને, વ્યવસ્થિત રીતે ક્રમબદ્ધ કરી નવીન નમૂનાઓની રચના કરવામાં આવે છે. કલ્પના નવીન સામગ્રી તૈયાર કરી શકતી નથી જેથી પૂર્વ અનુભવોનાં તત્ત્વોના સ્મરણ સિવાય નવીન કલ્પનાનું નિર્માણ થઈ શકતું નથી. આથી કલ્પના સ્મૃતિ પર આધાર રાખે છે. સ્મૃતિ સિવાય આપણી કલ્પના કોઈ નિતાંત નવા જગતનું નિર્માણ કરી શકતી નથી. આપણને એવી કોઈ બાબત કલ્પનામાં નથી આવતી જેનો અનુભવ આપણે જાનેન્દ્રિયો દ્વારા ન કર્યો હોય. કોઈ જન્મબાંધ વ્યક્તિ કદાપિ કોઈ રંગની કલ્પના કરી શકતી નથી.

જેવી રીતે કલ્પનામાં સ્મૃતિ હોય છે તેવી રીતે સ્મૃતિમાં કલ્પના પણ હોય છે. પરંતુ સદૈવ સ્મૃતિની સાથે કલ્પના રહે છે તેમ ન કહી શકાય; કારણ કે ધણી વખત સ્મૃતિમાં કલ્પના રહેતી નથી. ઉદાહરણાર્થ પરીક્ષામાં ધણી વખત એવો પ્રશ્ન આવે છે કે, ‘અમુક કાવ્યની ચાર લીટી લખો અને તેનું વિવેચન કરો’ આ સમયે વિદ્યાર્થી કવિતાનું સ્મરણ કરી તેનાં અલ્પવિરામો, વિરામચિહ્નો સહિત જેવી હોય તેવી કવિતા લખે છે. આ વિદ્યાર્થીની સ્મૃતિમાં કલ્પનાનું કોઈ તત્ત્વ નથી. પરંતુ કોઈ કોઈ વખત અનુભવનું વિસ્તાર-પૂર્વક સ્મરણ કરવું પડે છે ત્યારે આપણે તેનાં સામાન્ય તત્ત્વો તો યાદ રાખીએ છીએ પરંતુ અમુક બાબતોની કલ્પનાથી પૂર્તિ કરીએ છીએ. કોઈ કોઈ વખત આપણે જે વસ્તુથી પૂર્ણ પરિચિત હોય તેવી વસ્તુનું અન્ય માણસ વિવેચન કરતો હોય તેમાં આપણને ઘણો જ ફેર માલુમ પડે છે કારણ કે તે માણસ તે વસ્તુની રૂપરેખાનું સ્મરણ કરી વર્ણન કરે છે, પરંતુ રિક્ત રચનાની પૂર્તિ કલ્પનાથી જ કરે છે. આ પ્રમાણે કલ્પના અને સ્મૃતિ પરસ્પર સંબંધિત છે.

(૩) પ્રત્યક્ષ અને કલ્પના (Perception and imagination)

સવેદનાઓનો અર્થ પ્રદણ કરવાની ક્રિયાને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. સવેદનાઓની ઉત્પત્તિ બાહ્ય ઉત્તેજનાઓથી થાય છે અને સવેદનાઓ ઉત્પન્ન થતાં આપણે તેનો આપણા અનુભવો પ્રમાણે અર્થ કરીએ છીએ. સવેદના અને પ્રત્યક્ષ બંનેમાં બાહ્ય ઉત્તેજનાઓ દ્વિન્દ્રિયો ઉપર કાર્ય કરે છે. કલ્પનામાં

આવ ઉત્તેજનાઓ ઇન્દ્રિયો ઉપર કાર્ય કરતી નથી. સંવેદનાઓને અર્થ કરવામાં પૂર્વાનુભવોની સ્મૃતિ અને કલ્પનાની મદદ લેવામાં આવે છે. કોઈકોઈ વખત એમ પણ બને છે કે કલ્પનાઓના અધિક પ્રભાવને કારણે વસ્તુને યથાર્થ ન જોનાં તેને જુદી જાતે જોઈએ છીએ, જેથી ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે કલ્પના અને પ્રત્યક્ષ બંને ક્રિયાઓ ભિન્ન છે; પરંતુ તેમનો સંબંધ ધનિષ્ઠ છે. પ્રત્યક્ષથી પદાર્થ કે વસ્તુનો અનુભવ સ્પષ્ટ અને સજીવ થાય છે. કલ્પનાનું ચિત્ર ધણું કરીને અસ્પષ્ટ હોય છે. આ પ્રમાણે કલ્પના અને પ્રત્યક્ષનાં ચિત્રોમાં તફાવત હોય છે. કલ્પનાનો આધાર સ્મૃતિ-છે અને તે બંને સ્મરણાત્મક માનસિક પ્રક્રિયાઓ (Representative Processes) છે, જ્યારે પ્રત્યક્ષ અનુભવાત્મક માનસિક પ્રક્રિયા (Presentative process) છે.

(૪) કલ્પનાના પ્રકાર (Kinds of imagination)

કલ્પનાનું જુદી જુદી રીતે વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. વર્ગીકરણની પ્રથમ : નિષ્ક્રિય અને સક્રિય કલ્પના, દ્વિતીય : ગ્રહણાત્મક અને સૃજનાત્મક કલ્પના તથા તૃતીય : તાર્કિક, નૈતિક અને સૌન્દર્યાત્મક કલ્પના છે.

પ્રથમ : નિષ્ક્રિય અને સક્રિય કલ્પના (Passive and active imagination)

નિષ્ક્રિય કલ્પના એ અનૈવૃત્ત કલ્પના છે. મન પૂર્ણતયા નિષ્ક્રિય રહેતું નથી. તે અંશતઃ સક્રિય રહે છે, નિષ્ક્રિય કલ્પના સમયે મન ધણું કરીને નિષ્ક્રિય રહે છે. તેમાં પ્રતિભાઓ કોઈ પણ પ્રકારના સંકલ્પપ્રયોગ સિવાય સ્વયં મનશ્ચક્ષુ (Mind's eye) સમક્ષ ઉદિત થાય છે અને સ્વયં સંયુક્ત થાય છે. ઉદાહરણાર્થે સ્વપ્ન, તેમાં અનુભવ કરવામાં આવતી પ્રતિભાઓ અને અનુભવ કરવાનો ક્રમ વ્યક્તિના ચેતનસંકલ્પ (Conscious will) પર આધાર રાખતી નથી. તેઓ ચેતનસંકલ્પપ્રતિધ્વાન આધ્યા સિવાય પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે. કલ્પનાની આ અનાયાસ રમન નિષ્ક્રિય કલ્પના કહેવામાં આવે છે. આધુનિક માનસશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે તે સંકલ્પથી પૂર્ણ તથા સ્વતંત્ર નથી, કારણ કે તેઓ વ્યક્તિના-તેમના અનુભવ માટે અચેતન ચેત્નાત્મક (Conative) જોર ઉપર આધાર ગણે છે.

સક્રિય કલ્પના એવૃત્ત કલ્પના છે. સક્રિય-કલ્પનામાં મન સક્રિય રીતે પ્રતિભાઓ ગ્રહણ કરે છે અને તેનાં રૂપો અને ક્રમો નક્કી કરે છે. તેમાં મન

પ્રતિમાનું ચિત્રણ કરે છે તથા અનુભવો ગ્રહણ કરી તેમને સંયુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમાં સંકલ્પના પ્રયાસથી પ્રતિમાઓનો સંયોગ થાય છે. મન સક્રિય હોય છે એટલે બિનજરૂરી પ્રતિમાઓનો અસ્વીકાર કરે છે તથા જરૂરી પ્રતિમાઓનો સ્વીકાર કરી નિર્માણ કરે છે. ઉદાહરણાર્થ, આપણે તાજ્જમહાલ જોવા જવાનું છે અને તે બાબતમાં આપણે કલ્પના કરીએ તે સક્રિય કલ્પના છે.

દ્વિતીય : ગ્રહણાત્મક અને સૃજનાત્મક કલ્પના (Receptive and Creative imagination)

ગ્રહણાત્મક કલ્પનામાં સ્ટીફન (Stephen) ના શબ્દોમાં રચનાનો એક પથપ્રદર્શક વિચાર, સામગ્રી તથા તેમના સંયોગનો ક્રમ બહારથી નિર્દેશિત હોય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે આપણે કોઈની પાસેથી વાર્તા કે તેના પ્રવાસનું વર્ણન સાંભળીએ છીએ ત્યારે મનમાં પ્રતિમાઓ સ્વયં સંગ્રહિત થાય છે. તે સમયની આપણી કલ્પના ગ્રહણાત્મક હોય છે. કોઈ વાર્તા વાંચીને વખતે તેમાં વર્ણિત સ્થળો, પાત્રો વગેરે આપણા મનશ્રદ્ધા સમક્ષ ઉદ્ભવી શકે છે, એ પ્રતિમાઓ ગ્રહણાત્મક કલ્પનાની ક્રિયાથી થાય છે.

રચનાત્મક કે સૃજનાત્મક કલ્પનાની બાબતમાં સ્ટીફન જણાવે છે કે તેમાં “મન સ્વયં પોતાનામાંથી પથપ્રદર્શક વિચાર ઉત્પન્ન કરે છે. સામગ્રી એમ્બિક પ્રયત્નોથી પોતાની સ્મૃતિનાં તત્ત્વોમાંથી ઉત્પન્ન કરે છે અને તેમને પોતાનામાં કાર્ય કરતા રચનાત્મક આવેગો અનુસાર સંયુક્ત કરે છે.” આવી બાબતોમાં અન્ય વ્યક્તિથી વર્ણિત કે જે જોયું છે તેની રચના નથી હોતી પરંતુ કોઈ નવીન વસ્તુ જ હોય છે.

તૃતીય : તાર્કિક, નૈતિક અને સૌન્દર્યાત્મક કલ્પના (Logical, Ethical and Aesthetic imagination)

તાર્કિક કલ્પના એ જ્ઞાનાત્મક કલ્પના (Cognitive) કે બૌદ્ધિક (Intellectual) કલ્પના છે. જે કલ્પનામાં કંઈ કંઈ સમજવા કે ગ્રહણ કરવા માટે કરવામાં આવે છે તેને તાર્કિક કે બૌદ્ધિક કલ્પના કહેવામાં આવે છે. બૌદ્ધિક કલ્પનાથી આપણે જ્ઞાનાર્જનના ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ કરી શકીએ છીએ. લેખકો નવલકથા, નાટક કે વાર્તા લખે છે તેને બૌદ્ધિક કલ્પના કહેવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિકોની પરિકલ્પના (Hypothesis) પણ તેજ પ્રકારની કલ્પના છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માટેની બૌદ્ધિક કલ્પના ગ્રહણાત્મક હોય છે.

આપણે ધીતંહાસ, નાટક, નવલકથા વગેરે વાંચીએ છીએ, તેનાથી જ્ઞાન-વૃદ્ધિ થાય છે તે આપણી ગ્રહણાત્મક કલ્પના છે.

જે કલ્પના કંઈક વ્યાવહારિક ઉદ્દેશ્યોની પૂર્તિ કરે તેને નૈતિક કે વ્યાવહારિક (Practical) કલ્પના કહેવામાં આવે છે. કોઈ વિશેષ ધ્યેયની પૂર્તિ કરવા માટે તે કલ્પના કરવામાં આવે છે જેથી તેને બાહ્ય જગતના નિયમોના નિયંત્રણમાં રહેવું પડે છે. કારણકે વસ્તુગત બાહ્ય પરિસ્થિતિઓથી પ્રતિકૂળ રહી ધ્યેયસિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. ઉદાહરણાર્થ, આપણે સમુદ્રયાત્રાની યોજના તૈયાર કરીએ છીએ. તેમાં આપણે પ્રત્યેક બાહ્ય પરિસ્થિતિઓના નિયંત્રણમાં રહી કલ્પના કરીએ છીએ. તે આપણી વ્યાવહારિક કલ્પના છે. જેનાથી આપણી વ્યાવહારિક આવશ્યકતાની પૂર્તિ થઈ શકે છે.

સૌન્દર્યોત્તમક કલ્પના એ કલાત્મક કલ્પના છે. જે કલ્પનાનો સૌન્દર્યના ઉપયોગ અર્થે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે સૌન્દર્યોત્તમક કલ્પના છે. સૌન્દર્યોત્તમક કલ્પનાથી આપણી સૌન્દર્યઈચ્છાઓની પૂર્તિ કરવામાં આવે છે. તે કોઈ વ્યાવહારિક સર્જન નથી કે જેથી આપણી વ્યાવહારિક આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ થઈ શકે. ન તો તે કોઈ બૌદ્ધિક કલ્પના છે કે જેથી આપણી જ્ઞાન-પિપાસા તૃપ્ત થઈ શકે. તે તો એક સૌન્દર્યોત્તમક સૃષ્ટિ છે જેના સર્જનને કોઈ પણ પ્રકારનું બાહ્ય નિયંત્રણ હોતું નથી. તે બાહ્ય વસ્તુઓથી સ્વતંત્ર છે. ચિત્રકારની ચિત્રનિર્માણ માટેની, કવિની કાવ્યરચના માટેની તથા સંગીતકર્તા તાન ગોઠવવા માટે કરવામાં આવતી કલ્પનાઓ સૌન્દર્યોત્તમક કલ્પનાઓ છે. તેમાં રચનાત્મક ક્રિયા સ્વયં આનંદ પ્રદાન કરે છે તથા સૌન્દર્યભાવનાઓ (Aesthetic sentiments) ની તૃપ્તિ કરે છે.

(૫) કલ્પનાનાં પ્રકાર : (Types of imagination)

વિભિન્ન વ્યક્તિઓની કલ્પનાઓ ભિન્ન હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે વિભિન્ન વ્યક્તિઓ વિભિન્ન પ્રતિભાઓની મદદથી કલ્પનાઓ કરે છે. કેટલાક માણસો દૃષ્ટિપ્રતિભા (Visual image) ની સહાયતાથી કલ્પના કરે છે. તેઓ દૃષ્ટિકલ્પનામાં પ્રવીણ હોય છે. તેઓ આંખથી જોયેલા પદાર્થોનું સારી રીતે સ્મરણ કરે છે. બ્યારે તેઓ કોઈ વસ્તુ કે અનુભવને સંબંધિત ચિંતન કરે છે ત્યારે તેઓ અધિકાધિક ઉપયોગ દૃષ્ટિપ્રતિભાઓનો કરે છે. આવા મનુષ્યોમાં દૃષ્ટિકલ્પના પ્રધાન હોય છે. કાનથી સાંભળેલા ધ્વનિના અનુભવોનું પુનરાવર્તન ધ્વનિકલ્પના દ્વારા કરવામાં આવે છે. કોઈ સાંભળેલા

ધ્વનિનું ચિંતન કરવામાં આપણે ધ્વનિપ્રતિભાની મદદ લઈએ છીએ. ઘણા લોકો દષ્ટિકલ્પનામાં નિર્બંધ હોય છે પરંતુ ધ્વનિકલ્પનામાં પ્રવીણ હોય છે. આવા લોકોને ધ્વનિકલ્પનાપ્રધાન કહેવામાં આવે છે. તે લોકોને વસ્તુ દેખતાં જ તેના ધ્વનિની યાદ આવી જાય છે. ધ્વનિકલ્પના અને દષ્ટિકલ્પના આપણા અનુભવો સંચિત કરવાનાં પ્રમુખ સાધનો છે. તદુપરાંત અન્ય પ્રકારની કલ્પનાઓ છે પરંતુ તેમની આપણા જીવનમાં અધિક મહત્તા નથી. કેટલાક લોકો સ્પર્શપ્રતિભાઓનું અધિક સફળતાથી ચિત્રણ કરી શકે છે. સ્પર્શ દ્વારા અનુભવો યાદ કરે છે. આંધળી વ્યક્તિ સ્પર્શકલ્પના કરે છે. તેની સ્પર્શકલ્પના તીવ્ર હોય છે. વસ્ત્રોના વ્યાપારીઓ વસ્ત્રનું જાડાપણું કે મુલાયમતા સ્પર્શ દ્વારા જાણે છે. આપણી કલ્પનાપ્રતિભાઓ સવેદનાના પ્રત્યેક પ્રકારો સાથે સંબંધિત છે. આપણે ક્રિયાપ્રતિભા અથવા પૈશિકપ્રતિભાઓનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ. જ્યારે આપણે કોઈ કાર્ય કરીએ છીએ ત્યારે તે કાર્યમાં કોઈ વિશેષ પ્રકારના અનુભવ આપણા મનમાં સંગ્રહિત રહે છે. પાણીમાં તરવાની ક્રિયાની આપણે કલ્પના કરી શકીએ છીએ તેવી જ રીતે વોલીબોલ રમવાની ક્રિયાની કલ્પના કરી શકીએ છીએ. આપણે જેવી રીતે કોઈ ધ્વનિપ્રતિભાથી ધ્વનિની કલ્પના કરીએ છીએ તેવી રીતે કલ્પનાથી કોઈ સુંદર સુવાસનો અનુભવ ઘાણુપ્રતિભાથી કરી શકીએ છીએ. કલ્પના વિલિન્ન મિષ્ટાન્નોનું આસ્વાદન કરવું તે સ્વાદપ્રતિભા છે. આ પ્રમાણે કલ્પના દ્વારા વિલિન્ન સ્વાદોનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ.

આ પ્રમાણેની વિલિન્ન કલ્પનાઓમાં વ્યક્તિગત ભેદ હોય છે. લિન્ન લિન્ન વ્યક્તિની લિન્ન લિન્ન પ્રકારની કલ્પના કરવાની પ્રવીણતા હોય છે. કોઈ એક પ્રકારની કલ્પના સારી રીતે કરી શકે છે તો કોઈ બીજા પ્રકારની કલ્પના કરવામાં પ્રવીણ હોય છે. સાધારણ તથા ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં દરેક પ્રકારની કલ્પના કરવાની શક્તિ હોય છે.

(૬) કલ્પનાનો વિકાસ (Development of imagination)

સ્મૃતિ પર કલ્પના આધાર રાખે છે. તે સ્મૃતિના આધાર પર નવ-સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરે છે. સ્મૃતિ પ્રત્યક્ષ પર આધાર રાખે છે. કલ્પનાનો વિકાસ મનુષ્યમાં ધીરે ધીરે વધતી જતી ઉંમર પ્રમાણે થતો જાય છે. ત્રણ વર્ષથી નાની ઉંમરના બાળકમાં પુનરાવૃત્ત્યાત્મક કલ્પના હોય છે. તે વિગત અનુભવોનું

સ્મરણ કરી કલ્પના કરે છે; પરંતુ નવીન સર્જન કરી શકાતું નથી. થોડા સમય બાદ તેની કલ્પના ગ્રહણાત્મક થાય છે. એટલે કે કાંઈની પામેથી સાંભળેલી વાર્તાઓની પ્રતિમાઓનું ચિત્રણ કરી શકે છે. ત્યાર બાદ ત્રણ અને ચાર વર્ષમાં તેની સર્જનાત્મક (Creative) કલ્પના સાધારણ હોય છે. તેમને નવી નવી વાર્તાઓ, પરીઓ, રાક્ષસો વગેરેની વાર્તાઓ સાંભળવામાં અત્યંત આનંદ મળે છે. ત્યાર બાદ ચારથી આઠ વર્ષ દરમિયાનના સમયમાં તેમની સર્જનાત્મક કલ્પના તરંગમયી હોય છે. તે વાસ્તવિક જગતથી અધિક દૂર હોય છે. અને એમ કહીએ કે તે વસ્તુસ્થિતિ માથે કાંઈ સંબંધ રાખતી નથી તે પણ યથાર્થ ગણાય. આમ બનવાનું કારણ એ જ છે કે તેઓ બાહ્ય જગત અને તેના નિયમો, રીતરિવાજો વગેરેથી અજાન હોય છે. બાળકોની હાથકળા, ખેલકૂદ, આપસમાં વાર્તાઓ કહેવી વગેરે કલ્પનાના વિકાસનાં પ્રકાશન અને પ્રમાણ છે. તેઓ જેમ જેમ મોટાં થતાં જાય છે તેમ તેમ બાહ્ય જગતના અધિક સંપર્કમાં આવે છે અને તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓ વસ્તુસ્થિતિને ઓળખે છે, અને ત્યારે તેમની કલ્પના વસ્તુસ્થિતિની નિકટ સંપર્કમાં આવે છે અને રચનાત્મક કલ્પનાનો યથોચિત ઉપયોગ થાય છે. આ ઉપયોગી કલ્પના વાસ્તવિકતાની આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ કરે છે. આ પ્રમાણે તેઓ વ્યાવહારિક બને છે અને તેમની કલ્પના તરંગમયી ન રહેતાં ક્રિયાત્મક થતી જાય છે. તે આત્મગત (Subjective) ન રહેતાં વસ્તુગત (Objective) બની જાય છે. કિશોરાવસ્થામાં પુનઃ કલ્પના તરંગમયી બનવા લાગે છે. તે અવસ્થામાં કલ્પનામાં આવેગોની અધિક પ્રવળના અને પ્રાધાન્ય થઈ જાય છે. સવેગની માત્રા અધિક થઈ જાય છે. કિશોરાવસ્થા ધારણ કરીને દિવાસ્વપ્નો (Day dreams)ની વય કહેવામાં આવે છે. તેમ કલ્પના દિવાસ્વપ્નોનું પદ ધારણ કરે છે. દિવાસ્વપ્નોની અધિકતા વ્યક્તિને હાનિકારક હોય છે, કારણ કે તે વ્યક્તિને સાંસારિક વ્યવહાર માટે અયોગ્ય બનાવે છે. કિશોરાવસ્થા બાદ દિવાસ્વપ્નોનો અંત થાય છે અને કલ્પના પુનઃ ક્રિયાત્મક બની જાય છે. ક્રિયાત્મક કલ્પના સંલેગાત્મક દિવાસ્વપ્નોને રથાનગ્રસ્ત કરે છે અને પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપિત કરે છે. તે વસ્તુસ્થિતિ દૂર રહેતી નથી. અતિ કલાત્મક કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થાય છે. કલાત્મક કલ્પના સ્વપ્ન, શિવમ્ સુન્દરમ્ ના આદર્શોનું નિર્માણ કરે છે. તે મનુષ્યજીવનની આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ કરે છે તથા તેની મહત્વાકાંક્ષાઓ અને અભિપ્રાયોની તૃપ્તિ કરે છે, તે મનુષ્યને તેના વાસ્તવિક જીવનથી જોડે લાવે છે તથા આધ્યાત્મિક આશાઓનું સર્જન કરે છે.

(૭) માનસિક વિકાસમાં કલ્પનાનું સ્થાન (The place of imagination in mental development)

મનુષ્યની અનેક માનસિક શક્તિઓમાં કલ્પનાશક્તિનું સ્થાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. કલ્પના દ્વારા જ પોતે અન્ય વ્યક્તિની સ્થિતિમાં મુકાઈ તેમના વિચાર, ભાવ, સવેગ વગેરેને સમજી શકીએ છીએ. કલ્પના દ્વારા જ આપણે અન્યના સુખદુઃખ સમજી તેમને મદદ કરી શકીએ છીએ. આપણે અન્ય દેશોના ભોંડોના જીવનની જાણકારી અને સમજ કલ્પના દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. વર્તમાન કે ભૂતકાળના મહાન પુરુષોની કૃતિઓ, કવિઓ અને લેખકોની રચનાઓ વગેરેને સમજીને આનંદ લાંટવો તે કલ્પના દ્વારા જ સંભવિત છે. આપણે કલ્પનાની મદદથી પૂર્વ અનુભવોના આધારે આગામી સમયની કલ્પનાઓ કરીએ છીએ. સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાના વિકાસનો મોટો ભાગ કલ્પનાથી જ રચાય છે. મહાન વૈજ્ઞાનિકો, સમાજસુધારકો, રાજનીતિજ્ઞો વગેરેની મોટી મોટી યોજનાઓ જેના દ્વારા જગતની ઉન્નતિ, દેશની પ્રતિષ્ઠા અને સમાજનો ઉદ્ધાર કરવામાં આવે છે તે કલ્પના દ્વારા જ સંભવિત છે.

વિભિન્ન પ્રકારની કલ્પનાઓ મનુષ્યની વિભિન્ન પ્રકારની યોગ્યતાઓનો વધારો કરે છે. જે વ્યક્તિ દૃષ્ટિકલ્પનામાં પ્રવીણ હોય છે તે વિચારક બની શકે છે. ધ્વનિકલ્પનામાં પ્રવીણ વ્યક્તિ શ્રેષ્ઠ સંગીતકાર કે ગાયક બની શકે છે. સૌન્દર્યમયી કલ્પનામાં પ્રવીણ હોય તે શ્રેષ્ઠ કલાકાર, ચિત્રકાર સાહિત્યકાર કે કવી બની શકે છે. ક્રિયાત્મક કલ્પનામાં પ્રવીણ વ્યક્તિ એક શ્રેષ્ઠ એન્જિનિયર બની શકે છે.

વિચારોના વિકાસને માટે શબ્દકલ્પના અત્યંત આવશ્યક છે. મનુષ્યની વિચારશક્તિમાં જેમ જેમ વિકાસ થાય છે તેમ તેમ તે કોઈ પણ પ્રકારના યોગ્ય માટે શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે અને શબ્દો દ્વારા જ તે બાબતોનો વિચાર કરે છે. શબ્દ સંકેતનું કાર્ય કરે છે. આપણા વિચારો અધિકતર શબ્દસંકેતો દ્વારા જ ચાલે છે. શબ્દ એક વિસ્તૃત અનુભવ ને સંકેત દ્વારા આપણા મનનો પટ પર આવે છે. શબ્દસંકેતોથી વિચારવાની શક્તિના કારણે માનવ અધિકાધિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને પશુઓ કરતાં ઉચ્ચ સ્થાન પર પહોંચે છે. શબ્દ સંકેતો દ્વારા જટિલ સમસ્યાઓનો વિચાર કરી તેમનો ઉકેલ કરી શકાય છે.

(૮) દિવાસ્વપ્ન (Day dreams)

અક્રિયતાની કોઈ પણ કારણે અને વિશ્રાંત સ્થાનમાં વિભિન્ન

વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે. સ્મૃતિથી વિસ્મૃત બાબતોનું સ્મરણ થાય છે અને એક સ્મૃતિથી અન્ય સ્મૃતિનું આગમન થાય છે. આ સમયે આપણે કોઈ જુદી જ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ફરતાં હોઈએ છીએ. આપણે હવાઈ મહેલ બનાવીએ છીએ જેમાં પ્રતિમાઓ સ્વતંત્ર સાહચર્યની પ્રક્રિયાથી પરસ્પર નિર્દેશ કરે છે. તેને સ્વતંત્ર સાહચર્ય એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તેનું કોઈ લક્ષ્ય હોતું નથી તથા ન તો તે કોઈ ઉદ્દેશ્યથી નિયંત્રિત હોય છે. પ્રતિમાઓ સ્વતંત્ર સાહચર્ય (Free association) થી આવે છે અને જાય છે. ધણુ કરીને મન નિષ્ક્રિય રહે છે. પ્રૌઢ કરતાં બાળકોમાં દિવાસ્વપ્નો અધિક પ્રચૂર હોય છે. અંતર્મુખી વ્યક્તિઓ (Introverts)નું દિવાસ્વપ્નો તરફ અધિક વલણ રહે છે જ્યારે બહિર્મુખી વ્યક્તિ (Extroverts)નું એટલું બધું હોતું નથી.

દિવાસ્વપ્નોમાં હવાઈ મહેલ બનાવવામાં આવે છે. તેમાં જે રીતની જોઈએ તે રીતની કરવામાં આવે છે અને જેથી વસ્તુને જે રૂપમાં જોવી હોય તેની કલ્પના કરવામાં આવે છે. વસ્તુના વાસ્તવિક રૂપનો ખ્યાલ કરવામાં આવતો નથી. દિવાસ્વપ્નમાં ધણુ કરીને એક નાયક હોય છે, જેમાં દૃષ્ટા સ્વયં નાયક બને છે. ધણુ કરીને વિજેતા નાયકની કલ્પના કરવામાં આવે છે. તેમાં પોતે કોઈ ઉચ્ચતમ પર્વતારોહણ કરી ખૂબ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી જેથી વિરોધીઓ બધાની આંખો ઊઘડી ગઈ કે તે અધિક શક્તિશાળી, હિંમતવાન અને જીદ્દિમાન છે. આવી રીતે દૃષ્ટા સ્વયં પોતાને વિજેતા નાયક (Conquering hero) માનીને કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ભ્રમણ કરે છે. તેમાં સ્વપ્નદૃષ્ટા પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વિયોને સખત હાર આપે છે અને પોતાના આગામી જીવનની સફળતાનો સરળ માર્ગ કરે છે. આ પ્રમાણે વિજેતા નાયકમાં સ્વસ્થાપનની તથા પ્રભુત્વપ્રાપ્તિની ઈચ્છાઓની તૃપ્તિ થાય છે. એ પણ સંભવિત છે કે સ્વપ્નદૃષ્ટા પોતાની જાતને એક પીડિત નાયક (Suffering hero) ના રૂપમાં જુએ તેમાં પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિથી દૂર એવી કષ્ટપૂર્ણ સ્થિતિમાં કલ્પવામાં આવે છે. તેમાં પોતે કષ્ટ બોગવીને પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે જેથી તેમાં પણ સ્વસ્થાપનની ઈચ્છાને તૃપ્તિ મળે છે. આ પ્રમાણે બન્ને પ્રકારના વિજેતાઓની કલ્પના સ્વપ્નદૃષ્ટામાં આત્મસન્માન અને સ્વસ્થાપનની પ્રેરણા કરે છે.

કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓનો મત છે કે દિવાસ્વપ્નો ઈચ્છાપ્રેરિત હોય

છે. તેના પ્રેરકો દૈનિક જીવનના પ્રેરકો હોય છે અને તેમાં દૈનિક અનુભવોના આધારે કલ્પનાની સૃષ્ટિ રચવામાં આવે છે. તેમાં લવિષ્ય પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવે છે. તેનું કલ્પનાના ખેલ તરીકે અન્ય ખેલોની જેમ મૂલ્ય અવશ્ય છે. તેમનાથી કોઈ કોઈ વખત દબાવેલી ઈચ્છાઓની નમનપૂર્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે તે વાસનાના પૂર્તિકારક હોય છે. તે આ પ્રમાણે લાભકારક હોવા છતાં જ્યારે મનુષ્યના વાસ્તવિક જીવનની જવાબદારીઓ અને કહિનાઈઓથી ઉન્મુખ રૂપમાં જોવામાં આવે છે ત્યારે તે અત્યંત નુકશાનકારક હોય છે. સંવેગહીન તત્ક્ષીનતા જેવા દિવાસ્વપ્નમાં વ્યક્તિ ઉદાસિન થઈ ખેસી રહે છે અને વિચારોને ઉન્મુક્ત રાખે છે અને તે કલ્પનાસૃષ્ટિમાં એટલી તત્ક્ષીન રહે છે કે તે પોતાના સામાજિક વાતાવરણ સાથેના ઘણી વખત સંબંધવિચ્છેદ પણ કરી દે છે.

(૯) સ્વપ્ન (Dreams)

સ્વપ્ન એ નિદ્રા દરમિયાન થતી કાલ્પનિક (Imaginative) ચેતના છે. આપણે જ્યારે નિદ્રાવસ્થામાં હોઈએ છીએ ત્યારે મગજની ક્રિયા નિમ્ન સ્તર પર પહોંચી જાય છે. તે હલકી નિદ્રામાં નિષ્ક્રિય કલ્પના છે. સ્વપ્નની પ્રતિમાઓ સ્પષ્ટ હોય છે જેથી તે વાસ્તવિક પ્રત્યક્ષની જેમ માણ્ય પડે છે. પરિણામસ્વરૂપ સ્વપ્નદ્રષ્ટાને માણ્ય પડતું નથી કે સ્વયં સ્વપ્નાવસ્થામાં છે. તે તેને પ્રત્યક્ષીકરણુ સમજે છે. સ્વપ્નો કપોલકલ્પિત ઉત્તેજનાઓથી જ સમજવામાં આવે છે. તેમનો બાહ્ય વસ્તુઓ સાથે સંબંધ હોતો નથી તેમજ તેમની સાથે સામંજસ્ય પણ રાખતો નથી. નિદ્રા સમયે મરિતક્રનાં ઉચ્ચતર કેન્દ્રો ક્રિયા કરતાં નથી જેથી અધિકાંશતા આલોચનશક્તિ નિરુદ્ધ હોય છે જેથી સ્વપ્નપ્રતિમાઓ અસંગત રીતે સંયુક્ત થાય છે અને સ્વપ્નદ્રષ્ટા અસંકલ્પ એવી વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓને સ્વપ્નમાં વિચારો અને પ્રતિમાઓ એક શ્રૃંખલા બની જાય છે. સ્વપ્નમાં વિચારોનું સંવહન પ્રતિમાઓ દ્વારા થાય છે, જેને બાળકની વિચારક્રિયા સાથે સરખાવી શકાય. સ્વપ્નકલ્પનાઓ રચનાત્મક હોય છે, પરંતુ નિષ્ક્રિય હોય છે. આપણે નિદ્રાવસ્થામાં આવેલાં સ્વપ્નોને જ્યારે નિદ્રાવસ્થામાંથી જાગી જઈએ છીએ. ઘણા માનસશાસ્ત્રીઓનું કહેવું છે કે આપણે નિદ્રા દરમિયાન હમેશાં સ્વપ્ન જોઈએ છીએ.

સ્વપ્ન ભ્રમના સ્વરૂપમાં પણ હોઈ શકે. બાહ્ય આદતાઓ, તથા આંતરિક અંગો અમુક અંશે સ્વપ્નોના ઉદ્ભવમાં ઉત્તરદાયી છે. સ્વપ્નભ્રમ બાહ્ય ઉત્તેજનાઓથી પ્રભાવિત થાય છે. નિદ્રાવસ્થામાં કપાળના ભાગને સ્પર્શ થતાં શિરોવેદના કે માથું ક્રોઈ જગાએ ભયકાયું હોય તેવાં. સ્વપ્ન આવે છે. શરીરના ખુદ્લા ભાગને ઠંડી ઉત્તેજના મળવાથી પાણીમાં તરવું, પર્વતારોહણ તથા નમ્નાવસ્થામાં હોવાનાં સ્વપ્ન આવે છે. એમ પણ બને છે કે, આંતરિક અંગો, ક્રોધ, ભય, ચિંતા તથા અન્ય આગિક સ્થિતિઓ સ્વપ્નનાં કારણો બને છે.

“એ પણ જોવામાં આવ્યું છે કે સ્વપ્નો પૂર્વજીવનથી સંબંધિત હોય છે. ધણુ કરીને સ્વપ્નો પૂર્વદિવસના અનુભવોમાંથી ઉદ્ભવે છે. ખાસ કરીને તીવ્ર અને સ્પષ્ટ અનુભવોમાંથી ઉદ્ભવે છે. ભવિષ્ય માટે કરવામાં આવી હોય તેવી યોજનાઓ કે વિગત પ્રસંગોને સંબંધિત વિચારોની શ્રૃંખલા જાગૃત દશા (Waking state) માંથી સ્વપ્નદશા (Dream state)માં ચાલુ જ હોય છે. જ્યારે વિચારોની શ્રૃંખલા સવેગો અને આવેગોથી યુક્ત હોય છે ત્યારે પણ આ બને છે. જો કે સ્વપ્નો ઘણા લાંબા સમય પહેલાંના પ્રસંગોથી સંબંધિત હોય તેમજ પૂર્ણતયા વિસ્મૃત યોગધણુ અનુભવો કે જેમનું જાગૃત જીવનમાં પ્રત્યાહવાન ન થઈ શકે તેમનાથી પણ સંબંધિત હોય છે પરંતુ પૂર્વ પ્રસંગો ભાગ્યે જ અપરોક્ષ રીતે સમક્ષ કરાય છે.” (ઈશીડ) ઉત્તેજનાઓ અને પૂર્વાનુભવો ઉપરાંત વ્યક્તિની અતૃપ્ત ઇચ્છાઓ પણ સ્વપ્નમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. કોઈક જણાવે છે કે, ઘણાં સ્વપ્નો ઇચ્છાતૃપ્તિઓ છે.

(૧૦) ફ્રોયડનો સ્વપ્નસિદ્ધાન્ત (Freud's Theory of Dreams)

સ્વપ્નોનું ક્રમબદ્ધ અધ્યયન સર્વપ્રથમ ફ્રોયડે શરૂ કર્યું. તેનો એ વિશ્વાસ હતો કે દરેક સ્વપ્નો કોઈ ઇચ્છાની પ્રયત્ન તૃપ્તિના રૂપમાં હોય છે. સ્વપ્નો નાનપણથી અત્યારની અવસ્થા સુધીની અતૃપ્ત ઇચ્છાઓનાં નગ્ન પ્રકાશનો છે “તે સ્વપ્નોને ઇચ્છાનાં પ્રકાશનો તરીકે ગણતો હતો. તે દૈનિક જાગૃત જીવન દરમિયાન ચેતનાથી બહિષ્કૃત વ્યક્તિત્વમાં રિચન તત્ત્વો અનન્તરાગમનથી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક વેષાન્તર દ્વારા સ્વપ્રકાશન કરી શકે તેનાં સાધનો છે. દમન કરેલી ઇચ્છાઓ સ્વપ્રકાશનનો માર્ગ શોધે છે, સ્વપ્નો અવચેનનમાંથી ઉદ્ભવે છે એમ કહેવું તે સ્મૃતિમાંથી ચાલી ગઈ હોય તે

બાબતોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એવું નથી; પરંતુ તેથી વિપરીત સ્વપ્ન એ દમન કરેલી હોવા છતાં ચેતનામાં પુનઃસ્થાનપ્રાપ્તિ માટે સંઘર્ષ કરતી શક્તિઓનું પરિવર્તનશીલ પ્રકાશન છે. સ્વપ્ન એ એક મુંઝવે યંત્રનું ઉદાહરણ છે જેનાથી વ્યક્તિત્વમાં નિહિત અધોગત (Sub merged) અથવા દબાવેલાં (Suppressed) તત્ત્વો હંમેશના જીવન સાથે સંઘર્ષ કરતાં તત્ત્વો પ્રકટ કરવામાં આવે છે. હંમેશની ચેતના કે મન પ્રવૃત્તિઓનું એક જૂથ હોય છે જે સામાજિક અને ખાસ કરીને નૈતિક સિદ્ધાન્તોથી બહિષ્કૃત કરવામાં આવેલી હોય છે અને જે જીવન વ્યતિત કરવા માટે અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા માટે આવશ્યક છે તથા જે સ્વીકૃત સામાજિક જીવનનો એક ભાગ છે. આપણે સમાજમાં રહીએ છીએ જેને માટે આપણા અમુક નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તાત્મક સ્વભાવને અસંજ્ઞ છે. આ બધીમાં ભય અને કામ (Sex) મુખ્ય છે. ભયની પ્રવૃત્તિઓ કામપ્રવૃત્તિઓ કરતાં ઘણા ઓછા અંશે દમન કરવામાં આવેલી છે. કામાત્મક વૃત્તિઓ ઓછીવત્તી અવિચ્છિન્નતાથી આપણી સાથે જ હોય છે જેથી તેના સખન દમનની જરૂર પડે છે. કોયકે સ્વપ્નેને કામવાસનાઓના લાક્ષણિક પ્રકાશન તરીકે ધારૂ જ મહત્ત્વ આપ્યું છે.” (મર્ફી) દમન કરવામાં આવેલી વાસનાઓ અચેતન થઈ જાય છે પરંતુ તેમની શક્તિ ક્ષીણ થતી નથી. જ્યારે તક મળે છે ત્યારે તે ચેતનાપ્રદેશમાં બળપૂર્વક પ્રવેશ કરે છે. જગૃત અવસ્થામાં કામવાસનાઓને ચેતનમાં પ્રવેશ કરતા પ્રતિરોધક (Censor) રોકે છે. નિદ્રાવસ્થામાં પ્રતિરોધકની સાવધાનીમાં શિથિલતા આવી જાય છે અને તેની અસર ઓછી થઈ જાય છે. જેથી બક્ષાત્ પ્રવેશ કરનાર અભિવૃત્તિઓને થોડા અંશે સ્વનંત્રતા મળે છે. પરિણામ સ્વરૂપ દબાવેલી અચેતન કામવાસનાઓ વેપાન્તર કરી સ્વપ્નમાં પ્રકાશિત થાય છે.

“ઘણાં સ્વપ્નો અને તેમાંથી બાળકોનાં સ્વપ્નો ઘણું કરીને અપરોક્ષ ઈન્ડિગ્નિતિઓ છે. તે દિવાસ્વપ્નો જેવાં છે. તે ઉન્મુક્ત ઈન્ડિગ્નિતિઓનો ‘સંપર્ક’ સાથે છે અને આવી ઈન્ડિગ્નિતિઓની વૃત્તિઓનું ચિત્રણ કરે છે. તેમની ‘તુલના’માં પ્રોદોમાં આવાં સ્વપ્નો ઓછાં જોવા મળે છે એમ કોયકનું માનવું છે. કેટલાંક સામાન્ય પ્રકારનાં જે ગમે તે રીતે દૃશ્ય હોય છે અને તે નોંધવાયોગ્ય વૃત્તિસ્વપ્નો છે. એક બાળક માર્ગસૂચક શિયાળાની ઠંડી સવારમાં તે પોતે ઉઠ્યા સિવાય પોતાની તૈયારી રાખી શકે તે ફરીથી જાંઘી જાય છે અને સ્વપ્નમાં તૈયારી રાખે છે. પરંતુ પ્રોદોના સ્વપ્નોનો એટલો ભાગ એટલો સરળ હોતો નથી. તેમને જાણવાનો માર્ગ તો સંકેતોના અર્થ છે. (ઈબીડ)

વધારે ને વધારે સ્વપ્નોનાં પૃથક્કરણ કરતાં ફ્રોયડ (Freud) એ દૃઢ આન્યતાએ આવ્યો કે આપણે અવસર મળતાં જોવા ધારણું જોઈએ તેના કરતાં અધિક મોટી સંખ્યામાં તેમના અપરિમિત પ્રકારો હોવા છતાં તેમની વૃત્તિમાં અમુક અદ્ભુત તાદાત્મ્ય અથવા સમાનતા છે. જનતામાં થવાનાં સ્વપ્નો જે પુનઃદ્રશ્યમાન રાખવામાં આવેલાં છે તે ફક્ત નિશાવજોથી આવૃત્ત હોય છે. જીવવાનાં અને કાંઈનાથી પીછો કરાયો હોય તેમ લાગે તેવાં સ્વપ્નો વારંવાર આવતાં દરેક જાતના લોકોનાં સ્વપ્નોમાં સંકેતોનો અમૂક સંગ્રહ જોવા મળે છે. સંકેતો કે જોનો જ્યાં દ્રશ્યમાન થાય ત્યાં નિયમિત રીતે અને ધણા થોડા અપવાદો સહિત સમાન જ વસ્તુનો અર્થ થાય છે. આ સંકેતો-માંના ધણા સંકેતયુક્ત વસ્તુને સ્પષ્ટ સાદૃશતા આપે છે. ખાસ કરીને આ કામાત્મક સંકેતોની બાબતમાં અધિક સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું ધણા સંકેતોના અર્થ તેમના ઉદ્ભવનો ગમે તે રીતે ગહન પૃથક્કરણનો ઉપયોગ કરીને કરવો તે ધણું જ કઠિન હતું. તેણે નિરીક્ષણ કર્યું કે સંકેતો એક પેઢીથી બીજી પેઢીને આપી શકાય. સામાજિક જૂથથી ઉપયુક્ત સંકેતોનો વ્યક્તિથી સ્વીકાર કરી શકાય.” (છબીડ)

“પરંતુ ફક્ત વેયાન્તરક્રિયા કે સંકેતોની ક્રિયા એ જ તંત્ર નથી કે જોના દ્વારા અભિવ્યક્તિઓ પરિવર્તિત રૂપમાં સ્વપ્નનાં તરવો અપરોક્ષ નહિ પરંતુ અચેતનમાં કુરેલી ઇચ્છાઓના પરિણામી ગોઠવેલી કે પરિવર્તિત કથા હોઈ શકે. પ્રગટ સ્વપ્નો એ ગુપ્ત સ્વપ્નોની વિકૃત અભિવ્યક્તિ છે અને તેથી ગુપ્ત ઇચ્છા છે, પ્રગટ સ્વપ્ન પ્રસંગ તરીકે દેખાય છે.” (છબીડ). નિદ્રા સમય દરમિયાન પ્રતિરોધકની શિથિલતાનો લાભ લઈ ગુપ્ત સ્વપ્નો ચેતનામાં પ્રવેશ કરે છે. તે સ્પષ્ટ ચેતનાપ્રદેશ પર પોતાનો પૂર્ણ કાબુ જમાવે છે. ફ્રોયડ એ પણ જણાવે છે કે ધણાં સ્વપ્નો શારીરિક કારણો જોવાં કે ગુસ્સો, ચિંતા, વગેરેને લીધે આવે છે પરંતુ તેને સ્વપ્નક્રિયાનાં તથ્યોની સમજૂતી કે સ્વપ્નનાં લક્ષણો માનતો નથી. સ્વપ્ન જોવાં તે તદ્દન નકામું નથી. તે દેખાય છે તેવું ચોજનામા કે ગહનતામાં જટિલ અને મનોવિકારક નથી. (જસ્ટ્રો-Jastrow) તે આગળ જણાવે છે કે “તેની (સ્વપ્નની) દુનિયાના નૈતિક અને સામાજિક મહેસુલ વસ્તુ કરનાર અકસરોને રાખવાની રીત ધણી જ રસપ્રદ છે. તે આચ્છાદિત વીંટાળી નિપૂણ નાટકીય વેષપરિવર્તનો કરી તાર્કિક ધર્મો માટે માન હોય તે રીતે નૈતિકત્વ પણ સમય આવતાં થોડું માન રાખી પોતાના માવની દાણચોરી કરે છે.” (જસ્ટ્રો). આ પ્રમાણે કામવાસનાઓ

પોતાના પ્રકાશન માટે વેપાન્તર કરે છે. તે વેપાન્તર કરીને સ્વપ્નેમાં પરાક્ષરો રીતે પૂર્તિ કરે છે.

કોયડોનો સ્વપ્નસિદ્ધાન્ત અમુક અંશે સત્ય છે. દબાવવામાં આવેલી કામવાસનાઓ સ્વપ્નેમાં પ્રકાશિત થાય છે, જેની પૂર્તિ તેઓ વેપાન્તર કરી કરે છે. પરંતુ તેની ધણી મનોવૈજ્ઞાનિકોએ જુદી જુદી ટીકા કરી છે. ધણાનું કહેવું છે કે આ સિદ્ધાન્તમાં એક રતલ અસત્ય સાથે એક ઓસ સત્ય રહેલું છે. એ માનવું જોઈએ છે કે કુદત કામવાસનાઓ જ દબાયેલી હોય છે. અન્ય ઇચ્છાઓ પણ દબાયેલી હોઈ શકે, જેથી સ્વપ્ને દબાયેલી કામવાસનાઓ કે અતૃપ્ત કામવાસનાઓના પ્રકાશમાં પણ ન હોઈ શકે. કોયડોનો સિદ્ધાન્ત કામ વાસનાઓને અધિક મહત્ત્વ આપે છે. પરંતુ એ તરફ નિર્લક્ષ્ય બને છે કે વ્યક્તિની પ્રભુત્વની ઇચ્છાનું દમન કરવામાં આવે છે. સ્વસ્થાપનની પ્રવૃત્તિનું અત્યધિક દમન કરવામાં આવે છે. સ્વસ્થાપનની ઇચ્છાનાં પૂર્તિકારક સ્વપ્ને હોય છે જેનો ભવિષ્ય તરફ સંકેત હોય છે. આ સિદ્ધાન્ત ભય અને ચિંતાનાં સ્વપ્નેનું વર્ણન કરતો નથી.

એ સત્ય નથી કે દરેક સ્વપ્ને બાળપણની અતૃપ્ત ઇચ્છાઓ જે અચેતનમાં રહેતી હોય છે તેનાં પ્રકાશનો છે. તેને માટેનાં યોગ્ય પ્રમાણો દર્શાવવામાં આવ્યાં નથી. કોયડ અચેતનને અધિક મહત્ત્વ આપે છે. તેને માટે વુડવર્થ જણાવે છે કે, “પ્રાયઃ અતૃપ્ત ઇચ્છાઓ તે જેટલી વર્ણિત કરે છે તેટલી અચેતન હોતી નથી. તે અસ્વીકૃત, અસંગત, અવિશિષ્ટ અવસ્થા હોય છે. સ્વપ્નેમાં પ્રગટ થનારી ઇચ્છાઓ એટલી અચેતન હોતી નથી જેટલી અતૃપ્ત ઇચ્છા હોય છે, જે પૂર્ણ રીતે ચેતન થઈ શકે છે.”

દરેક સ્વપ્નેને પ્રગટ કે અપ્રગટ અર્થ હોય છે. તેને માટેના કોઈ પૂર્ણ આધાર નથી. જરૂરો જણાવે છે કે કોયડોનો સિદ્ધાન્ત ધણી સમસ્યાઓ ખુદ્દી રાખે છે. શું દરેક સ્વપ્નેને પ્રગટ કે અપ્રગટ અર્થ હોય છે ? અપ્રગટ અર્થ સર્વદા પ્રભુત્વ કરે છે ? એવાં સ્વપ્ને નથી કે જે પોતાની વાર્તા સારી રીતે સ્વપ્નકથામાં કહે ?” તદુપરાંત સ્વપ્ને કોયડ જેમ માને છે તેમ તે યાંત્રિક રીતે નિયંત્રિત ક્રિયા નથી. કોયડે પોતાના સિદ્ધાન્તની રચના અસાધારણ વ્યક્તિઓનાં સ્વપ્નેનું અધ્યયન કરીને કરી છે જેથી તે કામગ્રેરકોને અધિક મહત્ત્વ આપે છે. મનોવૈજ્ઞાનિક બ્યાખ્યાઓમાં અસાધારણ મનના અધ્યયનથી સાધારણ મનની બ્યાખ્યા કરવી ઉચિત નથી. જરૂરો જણાવે છે કે “કોયડ પૂર્ણતયા ઓળખતો નથી તે એ છે કે દરેક સ્વપ્ને સમાન ક્રમથી આવતાં નથી, કારણ કે સ્વપ્નદબ્દાઓનું જુદું જુદું માનસશાસ્ત્ર હોય છે.”

(૧૧) વિભ્રમ (Hallucination)

વિભ્રમ એ મગજ દ્વારા ઉદ્દિષ્ટ પ્રતિમા છે. તે ઉત્તેજનાઓ દ્વારા ઉદ્દિષ્ટ થતી નથી. વિભ્રમ એક સંવેદનાની સજીવતાયુક્ત સ્મૃતિપ્રતિમા છે. તે સ્મૃતિપ્રતિમાને જૂલથી સંવેદના સમક્ષ લેવામાં આવે છે. ભ્રમ અને વિભ્રમમાં તફાવત એ જ છે કે ભ્રમ ખાલ ઉત્તેજનાઓથી ઉત્પન્ન થાય છે જ્યારે વિભ્રમ ખાલ ઉત્તેજનાઓથી ઉત્પન્ન થતો નથી. મેકડુગલ્ડનું કથન છે કે વિભ્રમ અનુપરિધત વસ્તુઓનું દર્શન છે, અથવા અધિક પારિભાષિક શબ્દોમાં “વિભ્રમ સંવેદનિક સજીવતાની સાથે દરમ્યાન વસ્તુઓની ખાખતમાં વિચારવું છે.” વિભ્રમમાં વસ્તુ અનુપરિધત હોય છે. તે વસ્તુનું સ્મરણ થાય છે અથવા કલ્પનાથી તે વસ્તુનો વિચાર થાય છે. વિભ્રમમાં ઐન્દ્રિય સંસ્કાર પણ હોઈ શકે છે, પરંતુ તેમનું કાર્ય અધિક મહત્ત્વપૂર્ણ હોતું નથી. વિભ્રમ ખાલ ઉત્તેજનાથી ઉત્પન્ન થતો નથી. એક ગામથી અન્ય ગામ જતી વ્યક્તિને રસ્તામાં લૂંટારા મળ્યા હોય અને ઘણી જ મુશ્કેલીથી બચી ગઈ હોય તો તે વ્યક્તિ ઘેરૂં પહોંચી ગયા છતાં તેના મગજની અસ્વસ્થતાને કારણે ઘટનાની સ્મૃતિપ્રતિમાઓ જુએ છે. અને તેને એમ થયા કરે છે કે તેઓ આવીને મારશે. આ પ્રમાણેની તેના મનમાં રહેલી સ્મૃતિપ્રતિમાઓ સાંવેદનિક સજીવતાથી યુક્ત હોય છે. તે પ્રતિમાઓ એટલી સજીવ હોય છે કે વ્યક્તિને પોતે ઘટનાનો પ્રત્યક્ષ કરી રહી હોય એવો અનુભવ થાય છે. વિભ્રમ આત્મ-ગત પ્રત્યક્ષ છે જે સ્મૃતિપ્રતિમાની સજીવ સંવેદનાના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે.

વિભ્રમ ઘણા પ્રકારના હોય છે. જેમાં દષ્ટિ અને શ્રવણ સંબંધી વિભ્રમ સામાન્ય હોય છે. દષ્ટિ સંબંધી વિભ્રમમાં વ્યક્તિ એવી વસ્તુઓ જુએ છે જે તેની પ્રત્યક્ષમાં હોતી નથી. શ્રવણ સંબંધી વિભ્રમમાં વ્યક્તિ કાલ્પનિક ધ્વનિ સાંભળે છે, તે ખાસ કરીને એવા ધ્વનિ સાંભળે છે જે અધિકતમ તેના જીવનથી સંબંધિત હોય. ચોરોથી છૂટીને નાકેલો માણસ ચોરોની બૂમો પાડવાના અવાજ સાંભળે છે. ભ્રમ એ મનનું સર્જન છે. અને કલ્પનાની એક વિશુદ્ધ પેદાશ છે. વિભ્રમનું ખાલજનનમાં પ્રક્ષેપણ થાય છે. હિદાયરજીવાઈ આગ હોલવાવા ગમેલ વ્યક્તિ કે જેણે અંદર કાઈ ને બળતું જોયું હોય તો તેને આગ હોલવાઈ નથી અને અંદર માણસ બળી રહ્યો છે એમ ધેર ગયા પછી પણ યાદ આવે છે અને એ જાનનો વિભ્રમ પેદા થાય છે.

સાધારણ અને સ્વસ્થ મનુષ્યો ધણા જ ઓછા વિભ્રમ ભુજે છે; પરંતુ વિક્ષિપ્ત કે હિસ્ટરિયાના રોગીઓ વિભ્રમ વધારે ભુજે છે. તેઓ કાદ્દપનિક ધ્વનિઓ સાંભળે છે તથા કાદ્દપનિક મનુષ્યો સાથે વાતચીત કરે છે. સ્વસ્થ મનુષ્ય હોવા છતાં નિર્દેશ ગ્રહણશીલ હોય તેવા મનુષ્યોમાં વિભ્રમ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. સમોદ્દિતાવસ્થા (Hypnosis) માં શાબ્દિક નિર્દેશથી ધણી વ્યક્તિઓમાં વિભ્રમ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે.

બ્રમ ઐન્દ્રિય ઉત્તેજનાથી ઉત્પન્ન થાય છે. જેમાં સંવેદનાનો ખોટો અર્થ કરવામાં આવે છે. તેને ખોટો પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. વિભ્રમ બાહ્ય ઉત્તેજનાથી ઉત્પન્ન થતો નથી પરંતુ તે મસ્તિષ્કીય ઉત્તેજનાથી ઉત્પન્ન થાય છે. “આપણે વિભ્રમ અને બ્રમ કે ઐન્દ્રિય સંસ્કારોના ખોટા અર્થની મધ્યમાં કોઈ સ્પષ્ટ વિભાજક રેખા દોરી શકતા નથી, કેમકે આપણને એ વિશ્વાસ કદાપિ ન થઈ શકે કે વિભ્રમની ઉત્પત્તિમાં કોઈ ઐન્દ્રિય સંસ્કાર કાર્ય કરી રહ્યો નથી. પરંતુ આપણે વ્યવહારમાં એને બ્રમ કહીએ છીએ જેમાં ઐન્દ્રિય સંસ્કારોનું કાર્ય સ્પષ્ટ હોય છે. વિભ્રમ એને કહીએ છીએ જેમાં ઐન્દ્રિય સંસ્કારોનું કાર્ય સંદિગ્ધ હોય છે અથવા તેનું ગૌણ મહત્ત્વ હોય છે.” (મેકડૂગલ) આ પ્રમાણે વિભ્રમોમાં ઐન્દ્રિય સંસ્કારની અનુપસ્થિતિ હોય છે અને કદાચ હોય છે તોપણ તેમનું કાર્ય મહત્ત્વપૂર્ણ હોતું નથી; જ્યારે બ્રમમાં ઐન્દ્રિય સંસ્કાર સદૈવ સાથે હોય છે. વિભ્રમની ઉત્પત્તિ મગજની વિકૃત દશાના કારણે થાય છે.

(૧૨) બ્રાન્તિ (Delusion)

બ્રમ (Illusion) સમજવામાં જૂન થઈ હોય તેવો ઐન્દ્રિય સંસ્કાર છે, જે ઐન્દ્રિય ઉત્તેજનાથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિભ્રમ (Hallucination) જૂનથી સંવેદના સમગ્ર લેવામાં આવેલી સચ્ચ રમ્ભિતપ્રતિભા છે જે મસ્તિષ્કીય ઉત્તેજનાથી ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રાન્તિ (Delusion) એક મિથ્યા વિશ્વાસ છે. જે-ઈશાપૂર્તિકારક વિચારોથી ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રાન્તિ એક એવો વિશ્વાસ છે જેનું નિવારણ અત્યંત મુશ્કેલ છે. તે ગમે તેવી વિરોધી યુક્તિ પ્રયુક્તિઓને કાર્યોન્વિત કરવા છતાં નિવારણ કરી શકાતી નથી. ઉદા. દરણાઈ એવું ધણી વખત બને છે કે ભવિષ્ય જોનારા કોઈ માણસને કહે કે તમે તો કરોડપતિ છો, તમારું ભાગ્ય એવું અજવાન છે. આ વિશ્વાસ જો તે મનુષ્યના મનમાં બેસી ગયો તો તેને કાઢવો અત્યંત મુશ્કેલ બને છે. તે

પોતાની જાતને ધણો જ ભાગ્યવાન અને મોટો આદમી સમજે છે. તે આ મિથ્યા વિશ્વાસ સિવાયની અન્ય દરેક બાબતોમાં તર્કબુદ્ધિ રાખે છે. બ્રાન્તિનાં કારણોમાં ખાસ કરીને ખોટી સૂચના, દોષપૂર્ણ વિચારો તથા બૂઝભરેલું નિરીક્ષણ હોય છે. જે વિશ્વાસ મનમાં દૃઢ થઈ તેનાં જ વિચાર કરવાની પ્રવૃત્તિ બની જાય છે અને તેની ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિઓ પણ તેને પ્રેરિત કરે છે.

સામાન્ય રીતે બ્રાન્તિના બે પ્રકાર માનવામાં આવે છે. શ્રેષ્ઠતાની બ્રાન્તિ (Delusion of Grandeur) અને પીડન બ્રાન્તિ (Delusion of Persecution). શ્રેષ્ઠતાની બ્રાન્તિમાં વ્યક્તિ પોતાની જાતને સર્વોચ્ચ અને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે. આ બ્રાન્તિમાં વ્યક્તિનો એ વિશ્વાસ હોય છે કે પોતે અત્યંત ધનવાન અને બળવાન છે, અથવા તો પોતે એક વિશ્વવિજયી રાજા છે. તે વ્યક્તિ આ પ્રમાણેના વિશ્વાસના વિચારોમાં જ તદ્દલીન રહે છે. આપણે આગળ દિવાસ્વપ્નમાં જોઈ ગયા કે વિજયી નાયકની કલ્પના કરે છે. વિજેતા નાયક અને શ્રેષ્ઠતાની બ્રાન્તિમાં સાદૃશ્યતા છે. શ્રેષ્ઠતાની બ્રાન્તિવાળો મનુષ્ય એટલો અધિક અંતર્મુખી (Introvert) થઈ જાય છે કે પોતે વાસ્તવિકતાથી અત્યંત દૂર ચાલ્યો જાય છે.

// પીડિત હોય એમ વિશ્વાસ થઈ ગયો હોય તેને પીડન બ્રાન્તિ કહેવામાં આવે છે તેમાં વ્યક્તિને કોઈપણ પ્રકારની પીડા પ્રતિ વિશ્વાસ બેસી જાય અને પરિણામસ્વરૂપ તે પીડાથી અત્યંત વ્યથ રહે છે. પીડિત બ્રાન્તિનાં કેટલાંક રૂપો પીડિત નાયકનાં દિવાસ્વપ્નો સાથે ઘણી બાબતોમાં સામ્ય ધરાવે છે. પીડન બ્રાન્તિમાં મનુષ્ય પોતે કોઈને કોઈ પ્રકારની પીડાનો અનુભવ કરતો હોય છે. ચોરીનો ગંભીર અપરાધ કરી ચૂક્યો હોય તેવા પીડન બ્રાન્તિવાળા મનુષ્યને પોતાના અપરાધની ગુપ્ત વેદનાથી અત્યંત પરેશાની રહે છે. તે અધિક સંવેદનશીલ હોય છે. તે હંમેશાં એ વિચાર કરતો રહે છે કે અમુક મારે માટે આ પડ્યંત્ર રચે છે, અમુક આ પ્રમાણે કરે છે વગેરે. તેને કોઈ સ્વયં વસ્તુ બતાવવામાં આવે તોપણ તે પોતાના વિચારો અનુસાર અર્થ કરે છે; સંકેતની બ્રાન્તિ (Delusion of reference) પીડન બ્રાન્તિનું એક રૂપ છે. તેમાં મનુષ્ય જરા જરા બાબતમાં ગડ કરે છે. તેની સમક્ષ તેને ન સંલગ્નતાય તેમ કોઈ બે માણસ વાત કરે તોપણ તે એમ સમજે છે કે એ બંને મળીને કોઈ પડ્યંત્ર રચે છે. તે દરેક નાની બાબતોનો પણ પોતાની બાન્તિ સાથે મેળ કરવા માટે ખોટા જ અર્થ કરે છે. તે ગમે તે બાબતને

ગમે તેમ તોડીફોડીને ઊલટા અર્થ કરીને બ્રાન્તિમાં મેળ કરી લે છે. શ્રેષ્ઠ તાની બ્રાન્તિ અને પીડન બ્રાન્તિ બંને વિભ્રમ સાથે સંબંધિત છે.

(૧૩) સ્વયંપર્યાપ્ત વિચાર (Austistic thinking)

સ્વયંપર્યાપ્ત વિચાર સ્વતઃ પર્યાપ્ત હોય છે. તે યથાર્થવાદી વિચાર (Realistic thinking) અને સમાજીકૃત વિચાર (Socialized thinking)થી તદ્દન વિરુદ્ધ જ હોય છે. તેને માનની કોઈ પરવા હોતી નથી તેમજ તે વસ્તુસ્થિતિની પણ પરવા કરતો નથી. તેનો વાસ્તવિકતા સાથે મેળ ખાતો નથી લોહિાની ટીકાની કોઈ પરવા કરતો નથી.

દિવાસ્વપ્ન એ સ્વયં પર્યાપ્ત વિચારનો દાખલો છે. સ્વયંપર્યાપ્ત વિચાર સાધારણ લોહિામાં જોવામાં આવે છે. પાગલ મનુષ્યોમાં પણ જોવામાં આવે છે. તેઓ વાસ્તવિક દુનિયાથી દૂર પોતાની કાલ્પનિક દુનિયામાં ફરતા હોય છે. તેમાંના ઘણા તો પોતાની કાલ્પનિક દુનિયામાં એટલા ખોવાઈ ગયેલા હોય છે કે જે વાતાવરણ સાથે ક્રિયા પ્રતિક્રિયા કરવામાં તદ્દન અસમર્થ બની ગયેલા હોય છે અને બાહ્ય જગત સાથેનો તેમનો સંબંધ વિચ્છેદ થઈ ગયેલો હોય છે. તેઓ વિચારોનું આદાનપ્રદાન પણ કરી શકતા નથી. તેઓ જ કલ્પનાઓનું વિવરણ કર્યા કરે છે. તે પોતાની આલુબાલુ સ્થિત પ્રત્યેક વસ્તુ અને સામગ્રીમાં વ્યક્તિગત પ્રયોજન જુએ છે. દિવાસ્વપ્નનો વ્યક્તિની જાહેર જીવનમાં મૂર્ત ન પામેલી અતૃપ્ત વાસનાઓનાં પ્રકાશનો છે. દિવાસ્વપ્નનો અત્યધિક ન હોય ત્યાં સુધી તે સારાં છે પરંતુ જ્યારે અત્યધિક થાય છે ત્યારે માનસિક વિકૃતિઓ પેદા કરે છે.

(૧૪) મનોમૃદ્ધિ (Fantasy)

દિવાસ્વપ્નને જોવાં તે જ મનોમૃદ્ધિ છે. અંધિ એક સવેગયુક્ત વિચારોનું સંગઠન છે. જેનો પ્રારંભ સામાન્ય રીતે સ્વસ્થાન (Self assertion)ની ઈચ્છાઓ અને કામવાસનાઓ (Libido)ના દમનથી થાય છે. મનુષ્ય જ્યારે જાગૃત જીવનમાં પોતાની ઈચ્છાઓની તૃપ્તિ કરવામાં અસક્ષ્મ બને છે ત્યારે તે મનોમૃદ્ધિમાં કલ્પના દ્વારા તૃપ્તિના પ્રયાસ કરે છે. દિવાસ્વપ્ન દ્વારા તે વાસ્તવિકતાથી કાલ્પનિકતામાં જઈ શકે છે. આ પ્રમાણે વાસ્તવિકતાથી કાલ્પનિકતામાં જવાનો માર્ગ દિવાસ્વપ્ન છે. મનુષ્ય વાસ્તવિકતા સાથેના પોતાના પ્રભાવપૂર્ણ સમાયોજનમાં અસક્ષ્મ રહે છે ત્યારે તે દિવાસ્વપ્નની કાલ્પનિક દુનિયામાં પહોંચી જાય છે, જ્યાં તેને કોઈ પણ પ્રકારની મુશ્કેલી

આડે આવતી નથી તથા તે સરળતાથી પોતાની ઇચ્છાઓ અને આકાંક્ષાઓની તૃપ્તિ કરી શકે છે. વિજેતા નાયક અને પીડિત નાયકનાં દિવાસ્વપ્નો પ્રભુત્વ કે સ્વરચાપનની ઇચ્છાઓની તૃપ્તિ કરે છે. વાસ્તવિક જગતમાં તેમની તૃપ્તિ થતી નથી પરંતુ તેમનું અપમાન અને ધાત થાય છે. આ જ પ્રમાણે સન્માન અને સામાજિક મૌલિક આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ દિવાસ્વપ્નો દ્વારા થાય છે.

દિવાસ્વપ્નો કે મનોસૃષ્ટિની કલ્પનાઓ વ્યક્તિની રુચિઓ અને દબાયેલી વાસનાઓ ઉપર આધાર રાખે છે. ધાર્મિક વ્યક્તિ હંમેશાં સ્વર્ગ અને વૈકુંઠની કલ્પનામાં જ રૂચી કરે છે. તે પોતે વૈકુંઠ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે તેની કલ્પના કરે છે તથા સ્વર્ગનું ચિત્ર પોતાની સમક્ષ રાખે છે. તે એવી કલ્પનાઓમાં મસ્ત રહે છે. માનવતાની પૂજક હોય તે સમાજની અસમાનતાઓ રહિત રચના અને સમરાજ્યની સ્થાપનાની કલ્પનાઓમાં રહી જાય છે. અને કવિઓ પ્રેમપૂર્ણ આદર્શ સમાજનાં સ્વપ્નો જુએ છે દિવાસ્વપ્નો વાસ્તવિક હોતાં નથી પરંતુ મન પર તેમનો ઘણો જ પ્રભાવ પડે છે. પરંતુ પ્રભાવ પૂર્ણ કે અધિક થાય તે સારું નથી. તે એક કલ્પનાના ખેત્ર સમાન છે. તેનાથી માનવીય ઇચ્છાઓની કાલ્પનિક તૃપ્તિ થાય છે. પરંતુ પૂર્ણતયા મનોસૃષ્ટિમાં જ ભ્રમણ કરી કરવું અત્યંત માત્ર તેમાં જ સંતોષ માની બાહ્ય વાસ્તવિક જગત એટલે કે પોતાના વાતાવરણથી સંબંધ વિચ્છેદ કરી તેમના સંપર્કથી દૂર રહેવું તે અત્યંત ખરાબ છે અને તેનાં પરિણામો પણ ભયંકર હોઈ શકે છે. મનોસૃષ્ટિમાં અધિક રહેનાર મનુષ્ય સદાને માટે વાસ્તવિકતાથી દૂર થઈ જાય છે અને એ પણ સંભવિત છે કે માનસિક અસ્તવ્યસ્તતાનો શિકાર બની જાય. અત્યધિક મનોસૃષ્ટિથી બચવાનો માર્ગ એ જ છે - જે જગતની વાસ્તવિકતા સાથે સંબંધ સ્થાપિત કરી તેની સાથે સુસમાયોજન કરવું.

(૧૫) કલાસૃષ્ટિમાં કલ્પના (Imagination in creative Art).

કલાના સર્જનમાં રચનાત્મક કે સર્જનાત્મક સૌન્દર્યકલ્પના હોય છે. કલાના સર્જન માટેની કલ્પનામાં કલાકારના અમુક નિયમોનું ધ્યાન રાખવું પડે છે. જો તેમાં ધ્યાન ન રખાય અને નિયમોનું યોગ્ય પાલન ન થાય તો કલા ખેદગી અને અરુચિકર માલુમ પડે છે. ઉદાહરણાર્થ, એક ચિત્રકાર કોઈ સૌન્દર્યકલ્પના કરે છે તો તે સૌન્દર્ય, રંગમિશ્રણ વગેરે દ્વારા આવશ્યક નિયમોને લક્ષમાં રાખે છે. તે નિયમોને બાહ્યજગતના વસ્તુગત નિયમો

ન સમજવા જોઈએ. પરંતુ કલાકારના આત્મગત નિયમો માનવા જોઈએ. આ પ્રમાણે રચનાત્મક અનુસંધાનમાં નિયંત્રણ હોય છે. નિયંત્રણ હોવા છતાં કલાકાર તેને એક રમત બનાવી દે છે. કલાકારને રચનાત્મક કલ્પના અને આવિષ્કારાત્મક નવસર્જન અત્યંત આનંદપ્રદ માલૂમ પડે છે. રચનાત્મક કર્મ તેને માટે આનંદનું ઉત્પાદન છે. તે પોતે સૌન્દર્યકલ્પના દ્વારા આનંદ લૂટે છે. પ્રતિભાશાળી કલાકાર અધિક કાર્ય ન કરતાં રમત જ કરે છે, કલાના સર્જન માટે વિલિન્ન પ્રારંભિક સામગ્રી એકઠી કરવામાં આવે છે.

કલાકૃતિઓની મૂળ માણવામાં કલ્પનાનું અધિક મહત્ત્વ છે. ઉદાહરણાર્થ, કાંઈ નવલકથા વાંચનાર રવ્ય નવલકથાના નાયક સાથે પાઠક પોતાનું એકાત્મ્ય કરે છે. કલાકૃતિઓનું મૂલ્યાંકન કરવામાં એકાત્મીકરણ કરવામાં આવે છે અને પોતાની વાસ્તવિક જીવનની વિપત્તિઓ ભૂલી જઈ લેખકદ્વારા પ્રદત્ત સામગ્રીઓની મદદથી દિવાસ્વપ્ન જીએ છે. કલાના મૂલ્યાંકનમાં એક પ્રકારની સહાનુભૂતિ (Sympathy) હોય છે. તેમાં એવી બાબત હોય છે જે વ્યક્તિમાં એક સંવેગ પેદા કરે છે. આ પ્રિય સંવેગની સાથે વ્યક્તિ એકાત્મ્ય કરી અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. સહાનુભૂતિમાં વ્યક્તિ વસ્તુમાં પોતાની અનુભૂતિ કરે છે. અનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરવામાં કલાકૃતિમાં સંવેગ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ઉપર આધાર રહે છે. હાસ્યરસ પૂર્ણ કવિતા આપણને હસાવે છે તેવી જ રીતે આનંદપ્રભોદ કરતા યુગલની પ્રતિમા અત્યંત આનંદ આપે છે; જ્યારે કરુણ રસપૂર્ણ કવિતા આપણને અત્યંત દુઃખ કરે છે. તદુપરાંત કલાના મૂલ્યાંકનમાં વ્યક્તિની રુચિ પર પણ નિર્ભર રહે છે. 'કલાકૃતિ વ્યક્તિને પસંદ આવે તેમ તેનું મૂલ્ય અંકાય છે, બૌદ્ધિક પ્રશંસા સિવાય કલાકૃતિની આલોચના ઉચ્ચ સ્તરે પહોંચી શકતી નથી. સમસ્થાત્મક કૃતિઓનું મૂલ્યાંકન કરવામાં સમસ્થાઓની બૌદ્ધિક આલોચના આવશ્યક છે. કલાકૃતિઓના ઉપભોગમાં દિવાસ્વપ્ન પણ એક અગત્યનું તત્ત્વ છે.

/(૧૬) યોજિતીકરણ (Rationalization)

યોજિતીકરણ એક ચક્ષુ પ્રક્રિયા છે, તે મૌલિક પ્રેરકોને છુપાવી રવીકાર્યં શક્તિ પ્રદાન કરે છે. સર્વાધિક પ્રભાવશાળી પ્રતિભાન એ છે કે જે પ્રચલ્ન યદ્દને આવે છે “ (ગેટ્સ). વ્યક્તિ પોતાની નિર્જળતાઓ, અપરાધો કે ભૂલો સંહન કરી શકતી નથી અને તેમનાથી તેનામાં આત્મ તિરસ્કારની ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. વ્યક્તિ તેમનાથી દૂર થવા માગે છે જેથી તે

પોતાના દેહોનું યૌક્તિકીકરણ કરીને, તેમનાથી દૂર થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે બાબતો કે બનાવોનું એવી રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે, કે જેથી તે અન્યની સમક્ષ અધિકાધિક સ્વીકાર્ય બનાવી શકે. આ ક્રિયાને યૌક્તિકીકરણની ક્રિયા કહેવામાં આવે છે. યૌક્તિકીકરણથી એવો માર્ગ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે, જેમાં સામાન્ય સિદ્ધાન્તો અનુસાર વિચારવાની અધિક ત્યાગશ્યકતા હોય છે. હિદાહરણથી, કેઈ ઓફિસમાં નોકરી માટે ધણી ઉમેદવારોની અરજીઓ પહોંચી હોય, પરંતુ ઓફિસર લાગપગ અને શિક્ષરસવાળા હિમેદવારોને પ્રાથમિકતા આપે છે અને અન્ય ઉમેદવારોની અધિક યોગ્યતા હોવા છતાં તેની નિયુક્તિ કરે છે. તેમને પ્રશ્ન કરતાં જવાબ મળે છે કે, તે વ્યક્તિ પોતાના હાથ નીચે કાર્ય કરવાને માટે વિશ્વાસપાત્ર છે. આ પ્રમાણે તે તે વ્યક્તિનું ઔચિત્ય સિદ્ધ કરવા માટે જ્ઞાન, કાર્યક્ષમતા અને અન્ય યોગ્યતાઓ કરતાં વિશ્વાસપાત્રતાને અધિક મહત્ત્વ આપે છે. આ પ્રમાણે ઓફિસર તે વ્યક્તિની યૌક્તિકતા સાબિત કરી બતાવે છે અને સાચા પ્રેરકને છુપાવે છે.

(૧૭) એકાત્મીકરણ (Identification)

એકાત્મીકરણમાં વ્યક્તિ અન્ય વાસ્તવિક કે કાલ્પનિક વ્યક્તિ સાથે પોતાની જાતને એ પ્રમાણે એકાત્મ કરી દે છે કે તેનાં સુખદુઃખ પોતાનાં સુખદુઃખ માને છે અને તેવી લાગણી અનુભવે છે. જ્યાં સુધી એકાત્મીકરણ રહે છે ત્યાં સુધી તે અન્ય વ્યક્તિને પોતાનું અંગ હોય એમ અનુભવીને તે એમ માને છે કે તેમાં તે પોતાના જીવનનો એક ભાગ વ્યતીત કરી રહ્યો છે. એકાત્મીકરણ નવલકથા વાંચતાં કથાના નાયક સાથે કરવામાં આવે છે. પાઠક નાયકનાં વિસ્મયજનક, સાહસપૂર્ણ તેમજ દરેક પ્રકારનાં કાર્યોની પરંપરામાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે એકાત્મીકરણ મનોચ્છિન્ન એક રૂપ છે. ચલચિત્રો જોનાર વ્યક્તિ ચિત્રોની મહત્ત્વપૂર્ણ વ્યક્તિ સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખે છે અને તેની કલ્પનામાં યોગ સમય માટે પોતાનાં સુખ-દુઃખો ભૂલી જાય છે. એકાત્મીકરણ વ્યક્તિને પ્રતિમાની રચનાનું પોતે કબ્જે કરી સિવાય દિવાસ્વપ્નનો ઉપભોગ કરે છે. તેનાથી અનૃપ્ત ઇન્દ્રિયોની કાલ્પનિક તૃપ્તિ થાય છે. તે દુઃખપૂર્ણ દુનિયાથી દૂર કાલ્પનિક દુનિયામાં જવાનો માર્ગ પ્રદાન કરે છે.

/ (૧૮) પ્રક્ષેપણ (Projection)

પ્રક્ષેપણમાં એ માનવામાં આવે છે કે પોતાની નિર્જનતા કે કષ્ટ કેઈ

અન્ય કાષ્ટનિક કે વાસ્તવિક વસ્તુ કે વ્યક્તિને કારણે જ છે. મુશ્કેલીને પોતાની જ કમી ઉપરાંત કોઈ અન્ય કારણમાં પ્રક્ષિપ્ત કરવાની એક સાર્વ-ભૌમ પ્રવૃત્તિ હોય છે. ટેનીસમાં આપણે જ્યારે દડા પર આધાત કરી શકતા નથી ત્યારે આપણે જિજ્ઞાસાપૂર્વક રેકેટ, દડા કે જાળી તરફ જોઈએ છીએ. કાચો સુતાર પોતાનાં ઓળંગેને દોષ દે છે. જ્યારે આપણે પરીક્ષામાં અસફળ થઈએ છીએ ત્યારે પ્રશ્નોને અન્યાયપૂર્ણ બતાવીએ છીએ. કોઈ સુરાપાનને અભ્યાસી હોય છે તો એ ટેવને પૈતૃક બતાવે છે. ” (ગેટ્સ) લોકોની ટેવ હોય છે કે પોતાની ભૂલોનો સ્વીકાર ન કરતાં તેને અન્ય લોકોમાં પ્રક્ષિપ્ત કરે છે તથા પોતાની જ અકાર્યકુશળતા અને અકાર્યક્ષમતા માટે તેમની પર દોષારોપણ કરે છે. સામાજિક સ્વીકૃતિની પ્રાપ્તિમાં કે કોઈ પ્રમળ ઈચ્છામાં અસફળતા પ્રક્ષેપણ દ્વારા થોડે ઘણે અંશે દૂર કરી શકાય છે

પ્રકરણ ૧૦

શીખવું (Learning)

(૧) શીખેલી અને ન શીખેલી ક્રિયાઓ (Learned and unlearned actions)

// વ્યક્તિ નિષ્ક્રિય બની જાય તો તે કોઈ પણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી આપણે જોઈ ગયા કે પ્રત્યક્ષ અત્યાત્મક ક્રિયાઓ પર આધારિત છે ' વ્યક્તિ પોતે વાતાવરણી ઉત્તેજનાઓ પ્રતિ પ્રતિક્રિયા કરે છે અને સ્વયં પોતાની ક્રિયાઓથી શીખે છે કોઈ નવી વસ્તુ કરવી તેને શીખવું કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં એ આવશ્યક છે કે તે શીખેતું સ્મૃતિમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે અને આગામી તત્સમાન કાર્યમાં પુનઃ જોવામાં આવે શીખવું એટલે વ્યક્તિના અનુભવસંગ્રહમાં એક વસ્તુની વૃદ્ધિ કરતી તે છે શીખવામાં આવેલા કાર્યો અનુભવના ફળ હોય છે જે જે શીખવામાં આવે છે તેમાં હરેક નવી જામતો શીખવામાં આવે છે એમ નથી

ન શીખેલા કાર્યો જન્મજનન વ્યવહારના અંશ હોય છે પ્રતિક્ષેપ ક્રિયાઓ (Reflex actions), સહજ પ્રતિક્રિયાઓ (Instincts), સંવેગો, લાગણીઓ વગેરેનું અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ જન્મજનન પ્રતિક્રિયાઓ છે આ કાર્યો ઉપર શીખેલા કાર્યો આધાર રાખે છે અન્ય પ્રાણીઓની સહજ પ્રતિક્રિયાઓ અને ખાસ કરીને નિમ્ન પ્રાણીઓની ક્રિયાઓ અધિક દૃઢ હોય છે જ્યારે મનુષ્યોમાં તે અનુભવાનુસાર પરિવર્તન પામતી રહે છે

(૨) શીખવાની પદ્ધતિઓ (Methods of learning)

જાણક વસ્તુઓને વિના નિર્દેશન શીખી શકે છે અને વસ્તુનું જ્ઞાન પોતે મેળવી શકે છે પરંતુ તે પૂર્ણતયા વિના નિર્દેશન શીખતું નથી જાણ કેને તેના માતાપિતા શિક્ષક વગેરે તેની જ્ઞાનાર્જન શક્તિના તથા પ્રત્યક્ષી કરણનો વિકાસ થાય તે માટે સદૈવ પ્રયત્નશીલ રહે છે સાથે તે જાણકમાં અહલ્યશક્તિ હોવી જરૂરી છે તેણે ક્રિયાઓમાં ભાગ લેવો જોઈએ, શિક્ષક અને માતાપિતા તો તેને ફક્ત ક્રિયા કરી અનુભવ કરવાની તક આપી શકે કે તેમાંથી શું અહલ્ય મરવું તે સમજાવો શકે, જાણી બધા આધાર તો

બાળક ઉપર જ રહે છે. પ્રૌઢ કે બાળક દરેક કંઈક કરવા માટે તેના માર્ગો શીખે છે. તે ધણી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે. તેને પ્રતિક્ષેપ (Reflexes), સહજ ક્રિયાઓ (Instincts) અને સંવેગો (Emotions) હોય છે. ન્યારે કોઈ ઉત્તેજના મળે છે ત્યારે તે પૂર્વાશિક્ષણ ન હોવા છતાં અમુક રીતનું વર્તન કરે છે. શીખવામાં જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે જે નિર્નાકિત છે.

(૧) શીખવાની પ્રતિક્રિયાઓ અભ્યાસથી દૃઢ થાય છે. (Learning reactions are strengthened by practice)—આ રીતથી શીખવામાં અમુક માર્ગો ક્રિયા કરવા માટે તૈયાર જ હોય છે. કોઈ ચોક્કસ ઉત્તેજના પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ તે પ્રતિક્રિયાને અભ્યાસ સખળ, સરળ બનાવે છે. તે અભ્યાસથી એકદમ સરળ અને બરાબર થઈ જાય છે. આ પ્રકારના શીખવામાં નવા માર્ગો બનતા નથી. તેમાં ફક્ત પહેલાંના માર્ગો અભ્યાસથી પુષ્ટ થાય છે. પદ્ધતિના બચ્ચાંની જન્મજાત પ્રવૃત્તિ હોય છે કે ચાંચથી દાણા ઉડાવવા. તેમ દાણાઓનો પ્રત્યક્ષ થતાં જ તેમની સહજ-ક્રિયા જાગૃત થાય છે. અને જેમ જેમ અભ્યાસ થાય છે તેમ તે પુષ્ટ થાય છે. બાળકો ચાલતાં શીખે છે તે પણ આ જ રીતથી શીખે છે.

(૨) કૃત્રિમ ઉત્તેજનાની પદ્ધતિ (Method of substitute stimulus)—અમુક ઉત્તેજનાઓ જન્મજાત પ્રતિક્રિયાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. અમુક ઉત્તેજનાઓ ધડી ધડી થતાં તેની પ્રતિક્રિયાઓ તે જ પ્રકારની કરવામાં આવે છે અને ઉત્તેજનાની પ્રતિક્રિયા સહજક્રિયા બની જાય છે. આ પ્રમાણે સહજક્રિયાઓ કૃત્રિમ ઉત્તેજનાઓથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદાહરણ્ય, પાણેલા ફૂતરાને જો એક પ્રકારની ટેવ પાડવામાં આવી હોય કે ઘંટ વાગતાં તેને બોજન મળી જાય. જીવનમાંથી લાળ વહેવાને માટે બોજન જીલના સીધા સંપર્કમાં આવે ત્યારે બને છે. પરંતુ સમય થતાં બોજન ન મળવા છતાં ઘંટડી વાગતાં તેના મોંમાં લાળ આવી જાય છે. આ પ્રમાણે તેની લાળ આવવાની ક્રિયાને ઘંટડીના જ્વનિની કૃત્રિમ ઉત્તેજના સાથે સંબંધ કરવામાં આવે તો જ્વનિ જે કૃત્રિમ ઉત્તેજના છે તે લાળ વહેવરાવી શકે છે.

કૃત્રિમ પ્રતિક્રિયાઓ (Substitute response)

આ એક જુદા પ્રકારની નિયંત્રિત પ્રતિક્રિયા (Conditioned Response) છે. કોઈ ઉત્તેજના નૈસર્ગિક પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે અને

તે પ્રતિક્રિયાને બદલે કોઈ કૃત્રિમ પ્રતિક્રિયા લેવામાં આવે છે. કોઈ કારણો-
સર પ્રારંભિક સદગ્રહિયા સફળ ન થઈ શકે ત્યાં ક્રિયામાં બીજી પદ્ધતિ-
વ્યવહારવામાં આવે છે અને સફળતા મળતાં સુધી પ્રયત્ન કરવામાં આવે-
છે. અતે કોઈ એકથી સફળતા મળે છે, જે અવ્યાસથી ચોક્કસ બની જાય
છે. કોઈ બૂખી બિદલીને એક પાંજરામાં મૂકવામાં આવે અને તેનું દાર બંધ
કરવામાં આવે. તે બદાર નીકળવાના તેના દરેક પ્રયાગ કરશે. તેની સદગ્ર-
હિયા કે જે પાંજરાની શલાકાઓ વચ્ચેથી નીકળવું તે છે, અને તેને માટે તે
દરેક પ્રયત્ન કરી લે છે. અકસ્માત તે કોઈ બટન દબાવી દે છે જેનાથી દાર
ખૂલી જાય છે અને તે બહાર નીકળી જાય છે. કેટલોક સમય આ પ્રમાણે
થતાં તે પાંજરામાંથી નીકળી જવા માટેની તે રીતથી પૂર્ણતયા ટેવાઈ
જાય છે. આ પ્રમાણે તે પોતાની સદગ્રહિયાને અતે કૃત્રિમ ક્રિયા કરી,
બદાર નીકળી જાય છે.

સરળ ક્રિયાઓનું સંયુક્તિકરણ (Combination of
simple acts)

શીખવાની આ પદ્ધતિમાં વિવિધ સરળ ક્રિયાઓને અધિક જટિલ-
(Complex) ક્રિયાઓમાં સંયુક્ત કરવામાં આવે છે. જટિલ ક્રિયાઓના
ભાગો જન્મજન હોય છે અથવા તે સ્થાનાપન ઉત્તેજના કે સ્થાનાપન
પ્રતિક્રિયા દ્વારા શીખવામાં આવ્યું હોય તેના પરિણામસ્વરૂપ અર્જિત
ક્રિયા હોય. જટિલ કાર્યોમાં કેટલાંક સરળ કાર્યો સંયુક્ત હોય છે. સંયુક્તી-
કરણ દ્વારા શીખવાના ઉદાહરણમાં તે દારમોનિયમ વગાડવું તથા ટાઈપ-
રાઈટીંગ શ્રેણી છે.

અનિયમિત પ્રતિક્રિયાઓ શીખવી (To learn random
Responses)

એવી કોઈ ઉત્તેજના હોય કે એવો જન્મજન પ્રતિક્રિયા આપે. સ્ત્રોત
ન હોય; પરંતુ મસ્તિષ્કમાં રિયન કેન્દ્રો તથા કોર્ટેક્સમાં જતો સ્નાયુવિક
પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરે છે. જે ત્યાં જ રહેતો નથી પરંતુ કેટલાક સ્નાયુમાર્ગો
દ્વારા બદાર આવે છે. તેને માટે કોઈ વિશિષ્ટ પંથ દોનો નથી પણ ધન
હોય છે. આ પ્રમાણેની રિયનિયી પેદા થતી પ્રતિક્રિયા અનિયમિત પ્રતિક્રિયા
કહેવામાં આવે છે. તેમાંની કેટલીક સાબપદ લેવામાં આવે છે જેની લેખની
સમય પર પુનરાવર્તિત કરવામાં આવે છે. અધિક સમય પુનરાવર્તિત થતાં તે રેતો

બની જાય છે પરિણામસ્વરૂપ પહેલાં જે ઉત્તેજના અનિયમિત ક્રિયા ઉત્પન્ન કરતી હતી તેના પ્રતિ તત્કાલ જાગૃત થતી પ્રતિક્રિયા બની જાય છે. આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ્યહીન વિવિધ ગતિઓથી નિયંત્રિત ગતિઓનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. શીખવાની વિવિધ પદ્ધતિઓ એકદમ સ્પષ્ટ અને ભિન્ન નથી પરંતુ તે એક બીજામાં સમાવિષ્ટ થાય છે. તે પરસ્પર એકબીજા પર આધાર રાખે છે, છતાં દરેકને પોતાના વિશિષ્ટ લક્ષણો છે.

(૩) શીખવાના નિયમો (The Laws of learning)

ઉપયોગનો નિયમ (The law of use)

આ નિયમ બતાવે છે કે દરેક બાબતો સમાન હોતા કોઈપણ શીખેલા કામની શક્તિ, કાર્ય જેટલા વખત કરવામાં આવ્યું હોય તેની સંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે આ નિયમ દરેક પદ્ધતિઓને લાગુ પડે છે. જન્મજાત પ્રતિક્રિયાઓ અભ્યાસથી પ્રગળ થાય છે. કોઈ પણ ક્રિયાનો અભ્યાસ કે ટેવ તે ક્રિયાને સરળ અને અધિક નિશ્ચિત બનાવે છે. ઉદાહરણાર્થ, એક વિદ્યાર્થી એક કવિતા ફસ વખત વાંચી લે છે અને એક વિદ્યાર્થી તે કવિતા એક વખત વાંચે છે. આ બંનેમાં પ્રથમ વિદ્યાર્થીએ કવિતા અધિક અભ્યાસ કરી વાંચી છે તો તેને તે સરળ માલૂમ પડે છે. અને તેને તેનું અધિક સમય સુધી ધ્રમરણ રહે છે. આ પ્રમાણે અન્ય બાબતો સમાન રહેતા જ્યારે પરિસ્થિતિ અને પ્રતિક્રિયા વચ્ચેના પરિવર્તનીય સબધોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે દૃઢ થતો જાય છે.

અનુપયોગનો નિયમ (The Law of discuss)

કોઈપણ શીખવાની ક્રિયાનો અભ્યાસ અમુક સમય સુધી નથી રાખવામાં આવતો તો તે ટીલુ થતો જાય છે. જે આપણે વિજ્ઞાનનું એકાદ બે વર્ષ અભ્યાસ ન કરીએ તો આજે જે જાણીએ છીએ તેટલું બે વર્ષ બાદ નથી જાણ્યું હોત. પરંતુ તેમાંનું પાછુંબુડુ બૂલી જઈએ છીએ. ઉપયોગથી પરિસ્થિતિ અને પ્રતિક્રિયાનો સંબંધ ગાઢ બને છે, જ્યારે અનુપયોગથી તે નિર્બળ બને છે. એક જર્મન માનસશાસ્ત્રી એબીંગહાઉસ (Ebbinghaus) આ બાબતના પ્રયોગો કર્યા અને જણાવ્યું કે નિરર્થક સમજા જલદી બૂલી જવાય છે, જે સામગ્રીસાથે હોય છે ઉદાહરણાર્થ કવિતા. એટલી જલદી રિરમ્બન નથી થતી અને ગત્યાત્મક ક્રિયાઓ જેવી કે સાયકલ ચલાવવી, ટાઇપગ્રાઈટિંગ વગેરે અધિક સમય બાદ રિરમ્બન થાય છે. આ પ્રમાણે

વિસ્મરણ સામગ્રીના પ્રકાર ઉપર આધાર રાખે છે. નિરર્થક સામગ્રી જલદી વિસ્મૃત થાય છે જ્યારે સાર્થક સામગ્રી અત્યંત મોડી વિસ્મૃત થાય છે. તદુપરાંત વિસ્મરણ શીખનારની ઉંમર-ઉપર પણ આધાર રાખે છે. કોઈપણ ખાખતનું વિસ્મરણ બાળકો કરતાં પ્રૌઢોમાં જલદી થતું જોવામાં આવે છે.

પરિણામનો નિયમ (The Law of effect)

કોઈપણ ક્રિયામાં સફળતા મળે છે તો ક્રિયા તેને સંતોષ આપે છે, પુનરાવૃત્તિ કરવાની પ્રેરણા આપે છે અને તે ક્રિયા અતે આદત બની જાય છે; જ્યારે જે ક્રિયામાં અસફળતા મળે છે તેના પ્રતિ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું નથી જેથી લુપ્ત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જોતાં સફળ પ્રક્રિયાનું અધિક સમય પુનરાવર્તન થાય છે. પરિણામસ્વરૂપ તે એક ટેવ બની જાય છે. આ પ્રમાણેના પશુઓ ઉપર ઘણા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. ભૂલભુલવામાં એક ઉંદરને મૂકવામાં આવે છે. તેમાં એ પ્રમાણેની યોજના હોય છે કે જો એક બાબુના માર્ગમાં જાય તો તેને વિદ્યુત્સાંચકો લાગે અને બીજી બાજુ જાય તો ખાવાનું મળે. તેમાં મૂકેલો ઉંદર જે રસ્તામાં વીજળીનો સાંચકો લાગે છે તે રસ્તામાં તો એક જ વખત જાય છે. ત્યાર પછીથી તે જે રસ્તે જતાં ખાવાનું મળે છે તેજ રસ્તે જવાનું શીખે છે. આ પ્રમાણે સુખ અને આનંદ એ પશુઓના શીખવામાં કાણુ કરવાનાં સાધનો છે. સુખ અને દુઃખનો શીખવા ઉપર પ્રભાવ પડે છે.

શીખવાના મુખ્ય ત્રણ નિયમો આપણે જોઈ ગયા, જે શીખવાની દરેક ક્રિયાઓમાં લાગુ પડે છે તદુપરાંત ઘણા લોખંડોએ અન્ય નિયમો સૂચવ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રારંભિકતાનો નિયમ (The Law of primacy)

કોઈપણ કાર્ય નવું નવું કરવાનું હોય તો તે આપણું ધ્યાન અધિક આકર્ષિત કરે છે અને તેના તરફ અધિક ધ્યાન આપવામાં આવે છે. પ્રથમ કાર્યની મન પર જલદી અને ઊંડી છાપ પડે છે જેથી તે ભુલાતું નથી. પહેલો દિવસ જ્યારે સ્કૂલમાં ગયેલા હોઈએ છીએ તે દિવસની અસર મન પર ઘણા સમય સુધી રહે છે. તેવી જ રીતે કોઈપણ કાર્યનો પહેલો વખત

અધિક ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે. આ પ્રમાણે શીખવાની ક્રિયામાં પ્રારંભિકતાનું મહત્ત્વ છે.

પુનરાવૃત્તિનો નિયમ (The Law of frequency) ✓

પ્રતિક્રિયાના પુનરાવૃત્તિ પ્રતિક્રિયા અને પરિસ્થિતિના સંબંધને અધિકાધિક દૃઢ બનાવે છે, એક પ્રતિક્રિયા તેમના સંબંધને દૃઢ બનાવે છે, તેની બીજી વારની પ્રતિક્રિયા અધિક દૃઢ બનાવે છે અને તૃતીય તેથી પણ અધિક દૃઢ બનાવે છે. આ પ્રમાણે અન્ય દરેક બાબતો સમાન હોય ત્યારે પ્રતિક્રિયાની જોટલી અધિક વાર પુનરાવૃત્તિ કરી અભ્યાસ કરવામાં આવે તેટલી સંબંધની દૃઢતા વધે છે અને તેટલો જ અધિક પુષ્ટ બને છે. આ નિયમને પુનરાવૃત્તિનો નિયમ કહેવામાં આવે છે.

તાજગી કે નવીનતાનો નિયમ (The Law of recency) ✓

અન્ય દરેક બાબતો અને સંયોગો સમાન હોય તો અભ્યાસ જોટલો તાજો અને નવો હોય તેટલો જ પ્રતિક્રિયા અને પરિસ્થિતિનો સંબંધ અધિક દૃઢ હોય છે. નવીનતા હોય છે તેની ધ્યાન આકર્ષિત કરવાની ક્ષમતા અધિક હોય છે જેમ જેમ અધિક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તેમ તેમ પુષ્ટ થતો જાય છે.

તત્પરતાનો નિયમ (The Law of readiness) ✓

કાર્ય કરવાની તત્પરતા હોય છે તો પ્રતિક્રિયા અધિક શીઘ્ર થાય છે. પરંતુ કાર્યને માટે તત્પરતા હોતી નથી તો પ્રતિક્રિયામાં વિલંબ થાય છે. આ પ્રમાણે કાર્ય વસ્તુનો અભ્યાસ તત્પરતા ઉપર આધાર રાખે છે.

(૪) પશુઓનું શીખવું (Animal Learning)

સ્થાનને શીખવું (Place learning)

સર્વ પ્રાણીઓ સ્થાનને શીખી શકે છે. અમુક એવાં પ્રાણીઓ છે જેમને કરોડરતંત્ર નથી તે નથી શીખી શકતાં. સ્થાનને શીખવાના સંબંધના અનુસંધાન માટે વૈજ્ઞાનિકો ખાસ કરીને સફેદ ઉંદરોનો ઉપયોગ કરે છે. જેમને પ્રયોગશાળામાં જ ઉછેરવામાં આવ્યા હોય છે. ઉંદરને એક ભૂલભુલેયામાં મૂકવામાં આવે છે. ભૂલભુલેયાની રમત એવી હોય છે કે વચમાં અમુક માર્ગો સાંકડા હોય, અમુક બંધ હોય અને એક નિશ્ચિત આરોઅવળો માર્ગ હોય જે ને મધ્યમાં મૂકેલા ખોરાક સુધી જતો હોય. ઉંદરને ભૂલભુલેયામાં મૂકવામાં

આવતાં તે દરેક 'જાતની તપાસ શરૂ કરે છે. તે જુદાજુદા માર્ગોમાં ફરે છે. આ પ્રમાણે કરતાં કરતાં તે ખોરાક પાસે પહોંચી જાય છે. તેને ફરીથી બંધાર કાઢી અંદર જવાના માર્ગમાં મૂકવામાં આવે છે તો તે એકદમ પૂર્ણ કરતાં અધિક તેજથી ખોરાક તરફ જાય છે. તે માર્ગમાં પણ પહેલાની જેમ અધિક ગલીઓમાં ભૂલો પડતો નથી. તેનું ખોરાક પ્રાપ્ત કરવાનું એક ધ્યેય હોય છે. આ પ્રમાણે જો તેને વધારે વખત કરવા દેનામાં આવે તો તે જૂલજુલૈયાથી એટલો પરિચિત થઈ જાય છે કે તે દ્વારથી સીધો જ અમુક માર્ગથી ખોરાક પાસે જ પહોંચે છે. આ પ્રમાણે તે પ્રતિક્ષેપ શ્રૃંખલા સિદ્ધાન્ત (Chain reflex theory) પ્રમાણે ગતિઓનો નિશ્ચિત ક્રમ શીખી ગયો હોય છે. તે નિર્ધારક ગતિવિધિઓનો ત્યાગ કરે છે. એક આવશ્યક ગતિઓની નિયમિત શ્રૃંખલા બનાવે છે. ઘણાનું એમ કહેવું છે કે તે નિશ્ચિત પથના સિદ્ધાન્ત (Fixed path Theory) અનુસાર શીખે છે પરંતુ તે પણ ઠીક નથી. કારણ કે પ્રયોગો કરી એ જોવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે તેના માર્ગમાં રુકાવટો હોવાં છતાં તે આવશ્યક અન્ય માર્ગો દ્વારા ભોજનના સ્થાને પહોંચી જાય છે. આ પ્રમાણે તે ફક્ત માર્ગ જ શીખતો નથી પરંતુ તે પૂર્ણ જૂલ-જુલૈયાને શીખે છે. તેની દિવાલો, માર્ગો, બંધ દ્વારો વગેરેનું તે ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં નિશ્ચિત સ્થાનનિર્ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે ઉંદર સ્થાનને શીખે છે.

ઓબ્જેક્ટને શીખવું (Tool Learning)

આપણે જોઈએ કે સ્થાનને નિરીક્ષણથી શીખી શકાય છે. તેમાં ગતિની પુણ્ય મદદ લેવામાં આવે છે. વસ્તુઓને ઓળખવા માટે તેને હાથમાં લઈને તપાસવામાં આવે છે. અગર કાંઈ ઓબ્જેક્ટ હોય તો તેનો ઉપયોગ કરી જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રક્રિયા (Manipulation) થી વસ્તુનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. પશુઓ પણ પોતાના પંજા, મોં, દાંત વગેરેથી વસ્તુનો પરિચય કરે છે.

પશુઓની શીખવાની પદ્ધતિઓનું નિરીક્ષણ કરવા માટે થોર્નડાયક (Thorndike) પાંજરાની સહાયથી જુદાંજુદાં પશુઓ ઉપર પ્રયોગો કર્યા. એક જૂખી બિલાડીને એક પાંજરામાં બંધ કરવામાં આવી. જેનો દરવાજો બટન દબાવવાથી ખૂલી શકતો હતો. બહારની બાજુ ખોરાક મૂકવામાં આવ્યો હતો. બિલાડી પાંજરાની શક્ષાકાઓ વચ્ચે પોતાના પંજા ધુસેડી ખોરાક પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ પહોંચી શકતી નથી. તે અધિક બળપૂર્વક

શલાકાઓને કરડે છે, તેમાં પંજા ભરાવે છે અને જે કંઈ વસ્તુ મળે તેને હલાવે છે. અને એ પ્રમાણે તે પૂરા પાંજરામાં ઘૂમી વળે છે તે ખાસ કરીને જે તરફ ખોરાક રાખવામાં આવેલો હોય છે ત્યાં જ મસ્તી કરે છે. અચાનક તેનો પંજા બંદન પર વાગી જાય છે જેનાથી દાર ખૂંટી જાય છે. તે એકદમ ખોરાક તરફ દોડે છે ફરીથી તેને પાંજરામાં પૂરવામાં આવે છે. આ અમયે પણ તેની અનિયમિત ગતિઓ શરૂ થઈ જાય છે. અને ફરીથી પણ પ્રયાસ અને ભૂલ (Trial and error) નો વ્યવહાર માલૂમ પડે છે, પરંતુ આ સમયે પહેલાંના કરતાં ઓછો હોય છે અચાનક બંદન પર પંજા પડતાં દાર ખૂંટી જાય છે. દ્વિતીય પ્રયત્નમાં પહેલાં કરતાં ઓછો સમય લાગ્યો. આ પ્રમાણેની કેટલીક પુનરાવૃત્તિઓ બાદ તે પાંજરામાં પ્રવેશતાં જ સાચી પ્રતિક્રિયા કરી શકે છે. તે એટલે સુધી કે તે પાંજરામાં પ્રવેશતાંની સાથે જ બંદનની પાસે પહોંચે છે અને તેને દબાવી દાર ખોલી થોડીક જ સેકંડોમાં બહાર નીકળી જાય છે.

આ પ્રયોગથી એમ નક્કી કરી શકાય છે કે સ્ફુર્તિમય ગતિઓ કરતાં જ્ઞાનેન્દ્રિયોની અધિક આવશ્યકતા રહે છે અને તે એક 'મહત્વપૂર્ણ' તત્ત્વ છે. ખિલાડી એક સમય પાંજરામાં જઈ આવ્યા પછી ફરીથી જ્યારે તેને અંદર મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તે પોતાની ચેષ્ટા દરવાજાની આસપાસ કેન્દ્રિત કરે છે, જ્યાં બંદન મૂકવામાં આવેલું હોય છે. આ ઉપરથી કહી શકાય કે જ્યારે પ્રથમ તેને પાંજરામાં મૂકવામાં આવેલી ત્યારે તેણે સ્થાનને સંબંધિત કંઈક શીખી લીધું છે. પાંજરામાં સ્થિત બંદનનું સ્થાનાન્તર કરી અન્ય સ્થાને મૂકવામાં આવે છે અને પછી તેને અંદર પૂરવામાં આવે છે તો તે બંદનને શોધી કાઢે છે અને તેને દબાવી દાર ખોલી બહાર નીકળી જાય છે. આ ઉપરથી કહી શકીએ કે તે વસ્તુને પણ શીખે છે. તે વસ્તુના ઉપયોગી અને અનુપયોગી ગુણો પણ શીખે છે એમ પણ કહી શકાય; કારણ કે બંદનથી જ્ઞાન થયા બાદ તે શલાકાઓ દ્વારા બહાર નીકળવાના પ્રયત્નો બંધ કરી દે છે; કારણ કે તે સાંકડા માલૂમ પડતાં તેને નિરુપયોગી સમજે છે. "થોર્નગાઈડે એ નિષ્કર્ષ કર્યો કે પશુઓ વિચાર કે તર્ક-વિતર્કથી શીખતાં નથી. અનુકરણથી શીખવાનું તેણે નિશ્ચિત પ્રમાણના આધારથી અસિદ્ધ કરી લીધું. પશુઓએ ન તો નિરીક્ષણથી શીખ્યું, ન વિચારથી. પરંતુ કરવાથી શીખ્યું. તેમણે વાતાવરણ પ્રતિ વિવિધ ગત્યાત્મક પ્રતિક્રિયાઓ કરી અને કોઈ અંધ ક્રમિક પ્રક્રિયાથી અસફળ પ્રતિક્રિયાઓ લુપ્ત થઈ ગઈ અને સફળ પ્રતિક્રિયાઓ પુષ્ટ થઈ ગઈ અને પરિસ્થિતિ સાથે દંડનાથી સંબંધ થઈ ગઈ. પ્રયત્ન અને ભૂન

(Trial and error) એ પરુએને શીખવાની પદ્ધતિ હતી ” (લુડવર્થ).
લોયડ મોર્ગન (Lloyd Morgan)નું કથન છે કે “ જો કોઈ કાર્ય
કોઈ એવી માનસિક શક્તિની ક્રિયાનું ફળ સમજી શકાય છે જેનું મનોવૈજ્ઞા-
નિક દષ્ટિમાં નિમ્ન સ્થાન છે તો આપણે કોઈ પણ સ્થિતિમાં તેને એક
ઉચ્ચ માનસિક શક્તિની ક્રિયાનું ફળ ન સમજવું જોઈએ. ”

આપણે ઉપરના ઉદાહરણમાં જોયું કે બિલાડી ઘરસમયે બહાર
નીકળવાના પ્રયાસો આશુ રાખે છે અને તેમાં તે ઘણી ભૂલો પણ કરે છે.
આ પ્રમાણે ભૂલો કરતાં કરતાં પણ તે સાચો માર્ગ મેળવી લક્ષ્ય પ્રાપ્ત
કરે છે. આ પ્રમાણે સમસ્યાનો ઉકેલ કરવાની પદ્ધતિને પ્રયાસ અને ભૂલ
-(Trial and error)ની પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે. શીખવાની આ
પદ્ધતિ આંધળી છે કે નહિ? એવો પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે.
તેનો જવાબ તો એ જ હોઈ શકે કે જ્યાં સુધી લક્ષ્ય સાથે
સંબંધિત છે તે આંધળી નથી પરંતુ ઉપાયોની બાબતમાં કહી શકીએ
કે તે આંધળી છે. પરંતુ લક્ષ્યનું જ્ઞાન હોયું સંભવિત છે અને જોખમાં
જોઈ એ તો સંભવિત છે કે તે લક્ષ્યની અનુપસ્થિતિથી જ્ઞાત હોય. પરંતુ
તેને લક્ષ્યપ્રાપ્તિના માર્ગનું જ્ઞાન નથી હોતું એટલે કે તે લક્ષ્યપ્રાપ્તિના
ઉપાયો જાણતું નથી. લુડવર્થ પ્રયત્ન અને ભૂલના બ્યવહારની નિર્માકિત
આવશ્યક બાબતો જણાવે છે.

(૧) “ કોઈ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવાની તત્પરતા. ”

(૨) “ લક્ષ્યપ્રાપ્તિના માર્ગને સ્પષ્ટ જોવાની અયોગ્યતા. ”

(૩) “ પરિસ્થિતિનું અનુસંધાન. ”

(૪) “ લક્ષ્ય સુધી પહોંચાડનાર સંભવભાગો જોવા કે કોઈ પણ રીતે
પ્રાપ્ત કરવા. ”

(૫) “ એ માર્ગોનું પરીક્ષણ કરવું. ”

(૬) એક માર્ગમાં અટકાવ થતાં પાછા ફરવું અને અન્ય પથથી જવા
પ્રયત્ન કરવો ”

(૭) “ અંતમાં એક સારો માર્ગ પ્રાપ્ત કરી લક્ષ્ય સુધી પહોંચવું. ”

આપણે ઉપરના પ્રયોગમાં જોયું કે બિલાડી નિશ્ચિન લક્ષ્યપ્રાપ્તિ માટે
તત્પર રહે છે. તેને એ ખબર નથી હોતી કે કેવી રીતે બહાર જઈને

ખોરાક પ્રાપ્ત કરી શકાશે. આ પ્રમાણે તે લક્ષ્યપ્રાપ્તિના માર્ગને સ્પષ્ટ જોઈ શકતી નથી જોયી તે પરિસ્થિતિનું અનુસંધાન કરે છે અને બહાર રહેલા ખોરાકને પ્રાપ્ત કરવા માટે જઈ શકાય તેવા માર્ગો ગોઠવે છે. માર્ગ મળે છે અને તેમાં કઈનાઈ ઉપરિચિત થતાં તે નિષ્ફળ બને છે. એક માર્ગમાં નિષ્ફળ બનતાં તે અન્ય માર્ગ શોધી કાઢે છે અને ને માર્ગનું અનુસરણ કરે છે. અને તે દ્વારા લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે તે પરિસ્થિતિની તપાસ કરી માર્ગ મેળવે છે. તેમાં તે કોઈ કોઈ વખત નિષ્ફળતા મેળવે છે, કેટલીક ભૂલો કરે છે અને અંતમાં સાચો માર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રયત્ન અને બૂલધી શીખવામાં નિરીક્ષણ (Observation) અને શારીરિક ગતિઓ મુખ્ય છે. પ્રથમ પશુ વિવિધ ગતિઓ કરે છે અને પ્રાપ્ત થતા કેટલાક માર્ગોનું અનુસરણ કરે છે. જેમાં ખોટા માર્ગોને છોડી દે છે અને સાચા માર્ગનું અનુસરણ કરી લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આપણે પ્રયોગમાં જોયું તેમાં બિલ્ડી નિરીક્ષણ પણ કરે છે. ગતિ આવશ્યક છે. પરંતુ ગતિ કરતાં તેનાં પરિણામો જોવાં અધિક આવશ્યક છે. આથી પ્રથમ તે પરિસ્થિતિઓ અને વસ્તુઓની વિશેષતાઓનું નિરીક્ષણ કરે છે અને ત્યારબાદ ગત્યાત્મક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરે છે. આ રીતે ગત્યાત્મક ક્રિયાઓ કરતાં નિરીક્ષણ અધિક મહત્ત્વપૂર્ણ માણ્ય પડે છે ત્યારે ઉંદર બૂલણુતેયાં (Marx) થી પૂર્ણ રીતે જાણકાર થઈ જાય છે ત્યારે તેમાં તે ઉપયુક્ત ગતિઓની શ્રૃંખલા બરાબર અને જલદી જલદી કરી શકે છે. તે ગતિઓના સંગઠનથી એ પ્રમાણેની કુશળતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે કોઈ કોઈ વખત ગતિઓને સંયુક્ત કરવી તે અધિક મહત્ત્વપૂર્ણ માણ્ય પડે છે. આ પ્રમાણે શીખવાના બે પ્રકાર છે: પરિસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરી શીખવું અને ગતિઓનું સંયોજન કરી શીખવું.

આંતરદૃષ્ટિથી શીખવું (Learning by insight)

પ્રપાસ તથા બૂલની પદ્ધતિના પ્રયોગો અત્યંત કઠિનાઈવાળા હોય છે. તેમાં ટુકડેટુકડે પરિસ્થિતિનું અધ્યયન કરવું પડે છે. તેમાં ભૂલો થવાનો સંભવ પણ રહે છે, જેથી એ તુટીઓથી રાત્રિ એક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવાનો શરૂ કરવામાં આવ્યો જેને લાકડીથી પહોંચવાની સમસ્યા (Reaching stick problem) કહેવામાં આવે છે. જર્મનીના એક માનસશાસ્ત્રી કોહલરે (Kohler) ઉચ્ચ શેણીનાં પશુઓ પર આ પદ્ધતિથી પ્રયોગો કર્યા. આ પ્રયોગની વિધિ આ પ્રમાણે છે. એક વાંદરાને પાંદરામાં બંધ કરવામાં આવે

છે તથા પાજરાની બહાર તે જોઈ શકે તે રીતે અને તેનો હાથ ન પહોંચી શકે તેટલે દૂર કેળા કે કોઈ ખાઘ પદાર્થ મૂકવામાં આવે છે. તે હાથથી વસ્તુએ પહોંચી શકતો નથી, પરંતુ લાકડીથી વસ્તુએ પહોંચી શકે તેની એક લાકડી તેની પામે પડેલી હોય જે આ લાકડીની મધ્યથી તે કેળા ખેંચી લેવાનું શીખી લે છે ત્યારબાદ તેને બે લાકડીઓ આપવામાં આવી તેમાંની એક પણ એટલી મોટી નહોતી જે કેળા સુધી પહોંચી શકે તેમાં એક એટલી જાડી હતી કે અન્ય લાકડીનો પાતળો છેડો તેમાં આવી શકે શું તે વાદરામાં એટલી બુદ્ધિ છે કે તે બંને લાકડીઓને જોડીને કેળા મેળવી શકે ? થોડા સમય સુધી તેણે એક જ લાકડીથી કેળા પ્રાપ્ત કરવા ઘણા નિષ્ફળ પ્રયાસો કર્યા અને તેણે જાણી લીધું કે તે એક લાકડીથી કેળા સુધી પહોંચી શકનારો નથી અને તે ચાકીને પાજરાના પૃષ્ઠ ભાગમાં ચાલ્યો ગયો ત્યાં બેઠા બેઠા તે બંને લાકડીઓથી ખેનતો હતો, અચાનક તે બંને લાકડીનો એક એક છેડો પામે લાવ્યો રમતમાં ને રમતમાં તેણે નાની લાકડીનો પાતળો છેડો જાડી લાકડીના એક છેડામાં થોડા જોડે સુધી ખોમી દીધો તે નવા ઓળખાતા અત્યંત પુરા થયો અને તે લઈને પાજરાના અગ્રભાગમાં દોડી આવ્યો પહેલી વખત લાકડી બરાબર જોડાઈ નહોતી તેથી જુદી યઈ ગઈ પરંતુ તેણે તરત જ ફરીથી જોડી લીધી અને તેનાથી કેળા પ્રાપ્ત કર્યા પ્રથમ કેળાને ખાધાની પરવા કર્યા સિવાય તે નવી જોડેલી લાકડી પહોંચી શકે તેટલે સુધી જે કંઈ વસ્તુઓ હતી તેને પોતે ખેંચી લીધો. બીજો દિવસે ફરીથી એની પરીક્ષા કરવામાં આવી તો તે સમયે તેણે થોડી જ ક્ષણોમાં જોડેની લાકડી તૈયાર કરી દીધી અને પૂર્વવત્ ઉપયોગ શરૂ કરી દીધો આ બાબતમાં આપણે વાદરાની ત્રણ ક્રિયાઓમાં અતર્દષ્ટિ જોઈએ છીએ પ્રથમ તો આધળા વ્યવહારથી અચાનક જોડાઈ ગયેની લાકડીનો નિશ્ચિત ઉપયોગ કર્યો દ્વિતીય, બીજો દિવસે વિના કોઈ પ્રયત્ન કે વિના કોઈ ભૂન, કાર્ય પૂર્વવત્ કર્યું. તૃતીય તેની પોતાની હથિયાર પ્રત્યેની રુચિમાં

અતર્દષ્ટિ કોઈ વખત તો અગ્રદષ્ટિ (Foresight) હોય છે અને કોઈ વખત પશ્ચાત્તદષ્ટિ (Hindsight) ન્યારે વાદરો પોતાની જોડેની લાકડી લઈ કેળા પ્રાપ્ત કરના માટે તત્પર થયો અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેને અગ્રદષ્ટિ કહેવામાં આવે છે, કાગણુ કે તેને એ ભાન થયું કે એ લાકડીથી કેળા પ્રાપ્ત કરી શકશે તેને પોતાની લક્ષ્યપ્રાપ્તિનો સ્પષ્ટ માર્ગ દેખાયો, પરંતુ પ્રયાસ અને ભૂનના વ્યવહારમાં પાજરામાં મૂકવામાં આવેલી

ખિલાડીના વ્યવહારમાં પશ્ચાત્દષ્ટિ હોય છે કારણ કે તેને લક્ષ્યપ્રાપ્તિને માટે અનુસરણ કરવામાં આવતો માર્ગ તે પ્રથમ જોઈ શકતી નથી. તે ઘણા માર્ગોનું અનુસરણ કરે છે, પરંતુ અસફળ રહે છે. અને ઘણા પ્રયત્નો બાદ યોગ્ય માર્ગ મેળવી શકે છે. તે પશ્ચાત્દષ્ટિ છે. વુડવર્થ જણાવે છે કે “પૂર્વ દષ્ટિ (Foresight) લક્ષ્ય મુધી પહોંચનાર માર્ગનું અનુસરણ કરતાં પહેલાં જોઈ લેવું તે છે અને પશ્ચાત્દષ્ટિ (Hindsight) અનુસરણ કરી લીધા પછી એ જોવું કે માર્ગ હીક છે તે છે. જ્યારે પૂર્ણ પરિસ્થિતિ ખૂણી હોય છે ત્યારે પૂર્વદષ્ટિને માટે એક તક હોય છે પરંતુ જ્યારે પરિસ્થિતિની મહત્વપૂર્ણ વિશેષતાઓ ઢાકાયેલી હોય છે ત્યારે આપણે અધિકાધિક પશ્ચાત્દષ્ટિની આશા કરી શકીએ છીએ.”

પશુઓ અન્ય પદ્ધતિઓથી પણ શીખે છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

નિષેધાત્મક સમાયોજન(Negative adaptation)

જ્યારે પશુ ઉત્તેજનાથી ટેવાઈ જાય છે ત્યારે તે વર્થ પ્રતિક્રિયાઓનો નિષેધ કરે છે. આપણે સર્વપ્રથમ ઉંદરને ભૂતભુજૈયામાં મૂકવામાં આવે છે તે પ્રયોગ જોયો. આપણે તેને અહિંયાં ફરીથી જોઈએ. જ્યારે તેને ભૂતભુ-જૈયામાં મૂકીએ છીએ ત્યારે તે ભયપૂર્વક ચારે તરફ જુએ છે અને બદાર નીકળવાના નિષ્ફળ પ્રયાસો કરે છે. પરંતુ થોડી જ દૃષ્ટિ બાદ તેની સંવેગા-ત્મક અશાન્તિ ઓછી થાય છે અને તે સ્થાનની રોધ કરે છે; ખીજે દિવસે ફરીથી તેને મૂકવામાં આવે છે તો માલુમ પડે છે કે પહેલાં દિવસ કરતાં તેની સંવેગાત્મક અશાન્તિ ઓછી થઈ ગઈ હોય છે અને તે તેના દરેક ભાગમાં શાન્તિ અને સ્વતંત્રતાપૂર્વક ફરે છે. અને જો તે સ્થાનમાં ખાવાનું કંઈ જ નથી અથવા તો તેને ઉપયોગી કંઈ જ નથી તો થોડી જ દૃષ્ટિ બાદ તેની આ પ્રમાણેની અનુસંધાનાત્મક ક્રિયાઓ બંધ થઈ જાય છે અને ફરીથી તેને ત્યાં જ મૂકવામાં આવે તો તેની ચેષ્ટાઓ પહેલાં કરતાં અધિક ઓછી થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે તેના વ્યવહારથી આપણે જાણી શકીએ કે તે કંઈને કંઈ શીખે છે જરૂર. તેની આ પ્રમાણેની શીખવાની રીતને નિષેધાત્મક સમાયોજન (Nagative adaptation) કહેવામાં આવે છે. ઉંદર પોતે પોતાની જાતને પરિસ્થિતિથી સમાયોજિત કરી લે છે અને ધીરેધીરે પોતાની પ્રતિક્રિયાઓનો લોપ કરતો જાય છે. પહેલાં તો તેણે ભયની પ્રતિક્રિયાઓનો લોપ કર્યો અને ત્યારબાદ ધીરેધીરે અનુસંધાનાત્મક ચેષ્ટાઓનો લોપ કર્યો. કારણ કે તે સ્થાનમાં ભયજનક કોઈ વસ્તુ દેખાઈ નહિ તથા તેને પૂરા સ્થા

નમાં પોતાને રુચિ કરે કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થઈ જેથી અનુસંધાનાત્મક પ્રતિક્રિયાઓ બંધ કરી.

નિષેધાત્મક સમયશક્તિનું મહત્ત્વ ધણું જ છે. આપણે એવા નિષેધાત્મક સમાયોજનના ઘણા જ દાખલાઓ જોઈએ છીએ. પાળેલાં જાનવરો નિષેધાત્મક સમાયોજનથી શીખે છે. બળદ મોટરના અવાજથી ટેવાઈ જાય છે. ઘોડો જીનથી અભ્યસ્ત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે પશુઓ નિરર્થક પ્રતિક્રિયાઓનો નિષેધ કરી નિષેધાત્મક સમાયોજનથી શીખે છે.

નિયંત્રિત પ્રતિક્રિયા (Conditioned response)

નિયંત્રિત પ્રતિક્રિયા એક અનૈચ્છિક પ્રારંભિક પ્રતિક્રિયા હોય છે, જે કોઈ એક પ્રમુખ ઉત્તેજનાની પહેલાં નિયમિત રૂપથી આવતા સંકેત દ્વારા જન્ય થાય છે. નિયંત્રિત પ્રતિક્રિયા ઓછાવતા રૂપમાં અંતિમ પ્રતિક્રિયાની સમાન હોઈ શકે. અથવા તો પોતાની પ્રારંભિક અવસ્થામાં અંતિમ પ્રતિક્રિયાથી બિન્નકુલ ભિન્ન હોઈ શકે. એક પ્રતિક્રિયા કોઈ કૃત્રિમ કે સંજ્ઞા ઉત્તેજના (Artificial or conditioned stimulus) થી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. ઉદાહરણાર્થઃ ઘંટડીનો અવાજ થતાં નિયમિત ભોજન મળતું હોય તેવા કૂતરાને ઘંટડી વાગતાં જ મોંમાં લાળ આવે છે, ઘંટડીનો અવાજ એ ઉત્તેજના છે. મોંમાં લાળ લાવવા માટેની સાચી ઉત્તેજના ભોજન છે. પરંતુ કૂતરો એ રીતે ટેવાઈ ગયેલો છે કે ઘંટડી વાગ્યા બાદ ભોજન મળે છે અને જેથી ઘંટડી એક સંકેતના રૂપમાં કાર્ય કરે છે. કોઈ કોઈ વખત એક જ ઉત્તેજના ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિક્રિયાઓને જન્મ આપે છે. પ્રતિક્રિયા એ રીતે નિયંત્રિત કરી શકાય છે. એક પ્રતિક્રિયા નિયંત્રિત ઉત્તેજનાથી સંયુક્ત થઈ જાય છે અથવા તો એક જ ઉત્તેજના કોઈ નિયંત્રિત પ્રતિક્રિયાને જન્મ આપે છે.

(પ) મનુષ્યોનું શીખવું (Human Learning)

મનુષ્ય, પશુઓ જે જે પદ્ધતિથી શીખે છે તે દરેક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે. બાળકો પ્રયાસ અને ભૂલની પદ્ધતિથી ઘણી વસ્તુઓ શીખે છે. સાયકલ ચલાવવી, લખવું, વાંચવું વગેરે ક્રિયાઓ તે ઘણા પ્રયાસો અને ઘણી ભૂલો કર્યા બાદ શીખે છે. તે પહેલાં વસ્તુનું નિરીક્ષણ કરે છે અને ઘણા વખત સુધી વિચાર કરી કાર્ય કરે છે. કોઈપણ વસ્તુ હોય. બાળક તેને હક્કારે છે ત્યારે તે પોતાની ગતિઓ પર અધિક ધ્યાન નહિ આપતાં

વસ્તુ પ્રતિ અધિ ધ્યાન આપે છે આ પ્રમાણે તે વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરી તેને શીખવાનો પ્રયત્ન કરે છે પશુઓ જેવી રીતે અતર્દષ્ટિયા શીખે છે તેની રીતે બાળક પણ શીખે છે. તે અનિશ્ચિત અને અનિયમિત ગતિઓ કરતા કરતા અધ્યાનક નિશ્ચિત સફળ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ અતર્દષ્ટિયા કોઈ સાર્થક તથ્યનું નિરીક્ષણ કરે છે અથવા તો તેનો સબધ જોઈ લે છે આ પ્રમાણે બાળકો થોડા ધણા અશે પ્રયત્ન અને ભૂલની પદ્ધતિથી તથા અતર્દષ્ટિયા શીખે છે જેમ જેમ મોટા થતા જાય છે તેમ તેમ તેમનો માનસિક વિજ્ઞાસ થતો જાય છે અને પ્રયત્ન અને ભૂલની પદ્ધતિથી ઉન્નતિ કરતા કરતા તેઓ વિચારાત્મક પદ્ધતિ (Rational method) થી શીખે છે શાળામાં પહેલા તેમને અક્ષરો યાદ રાખવા માટે આકૃતિની આવશ્યકતા રહે છે અને અક્ષરોની સાથે ચિત્રો પ્રતિ પ્રતિક્રિયા કરે છે પશુ ધીરે ધીરે ચિત્રો ન હોવા છતાં અક્ષરોના પ્રતિ પ્રતિક્રિયા કરે છે આ પ્રમાણે તેઓ નિયત્રિત પ્રતિક્રિયાઓથી શીખે છે તે સંકેતોના અર્થ શીખે છે તેઓ બરફના દુકાને જોઈને તેને સ્પર્શ કરે છે અને જાણી લે છે કે બરફ હડો છે ઘણા સમય બાદ તેમને બરફને સ્પર્શ કરવાની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી અને માત્ર દર્શનથી જ ટીકી શકે છે કે તે હડો છે મનુષ્ય નિષેધાત્મક સમાયોજનથી પણ શીખે છે તે નિરર્થક ઉત્તેજનાઓ સાથે નિષેધાત્મક સમાયોજન (Negative adjustment) કરે છે મહત્વપૂર્ણ ન હોય તેવી ઉત્તેજનાઓ પ્રતિ પ્રતિક્રિયા કરવાનું પણ છોડી દે છે પશુઓ કરતા મનુષ્ય નિરીક્ષણથી અધિક શોધી શકે છે કારણ કે પશુઓ કરતા તેનામાં નિરીક્ષણશક્તિ અધિક હોય છે જેનો વિકાસ પણ અધિક થાય છે કારણ કે તે દરેક વસ્તુને નિરીક્ષણથી જોઈ તેના ઉપર વિચાર કરે છે તે એમ વખત નિરીક્ષિત વસ્તુના દર્શનનું અન્ય વસ્તુના નિરીક્ષણ સમયે સ્મૃતિ દ્વારા પ્રત્યાહવાન કરી શકે છે તે પરિસ્થિતિની મહત્વપૂર્ણ વિરોધનાઓનું અધિક જલદી અને સંજ્ઞાતાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી શકે છે

પશુઓ કરતા મનુષ્યોની શીખવાની શ્રેષ્ઠતા વુડવર્થ આ પ્રમાણે જણાવે છે

“(૧) મનુષ્ય એક અધિક સારો નિરીક્ષક છે તે વસ્તુઓ, લોકો અને પરિસ્થિતિઓની એ વિશેષતાઓનું નિરીક્ષણ કરે છે જે પશુઓના ક્ષેત્રની બહાર હોય છે

(૨) મનુષ્ય કોઈ સમસ્યાને ઉકેલવા માટે અધિક વિચારવ્યવસ્થા અને સંયમથી કામ લે છે.

(૩) મનુષ્ય શીખવામાં નામો, સંખ્યાઓ અને સામાન્ય રીતે લાપાનો અધિક ઉપયોગ કરે છે.

(૪) અંશતઃ લાપાની સહાયતાથી મનુષ્ય સમસ્યાઓની બાબતમાં વિચારવામાં ત્યારે પણ સમર્થ હોય છે જ્યારે સામગ્રી તેની સમક્ષ પ્રસ્તુત હોતી નથી. વિચારણા મનુષ્યમાં કોઈપણ અન્ય પશુની તુલનામાં અધિક વિકસિત હોય છે.”

(૬) શીખવાનો પ્રદેશ (Plateau of learning)

શીખવાની વક્રરેખાઓમાં એકથી અધિક સમતલ ટુકડા જોવામાં આવે છે. જેના ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે થોડા સમય માટે પ્રગતિ અટકી ગઈ છે. તે અવસ્થામાં એ જ પ્રમાણમાં પ્રયાસ કરવામાં આવે છે જે પૂર્વે કરવામાં આવતો હોય, પરંતુ ઉન્નતિ થતી નથી. આ સમતલ ભાગ જે ઉન્નતિના અવરોધનું નિર્દેશન કરે છે તેને શીખવાનો પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. તેનું કારણ અપર્યાપ્ત પ્રેરણા, સરળ ટેવોનું જટિલ આદતોમાં અપર્યાપ્ત સંગઠન અને જૂની તથા નવી આદતોમાં સંઘર્ષ હોઈ શકે છે. તુલ્યર્થે જણાવે છે કે “સંભવિત છે કે એ કરવામાં આવનાર કાર્યની સાચી શારીરિક સીમાનું પ્રતિબિંબ હોય અને તેમની પાછળ એક ઉચ્ચ સ્તર પર પહોંચાડનારી પ્રગતિ ઉન્નત પદ્ધતિઓનું પરિણામ હોય. ” આગળ પ્રગતિ માટે એ આવશ્યક છે કે અપૂર્ણ આદતો પુષ્ટ બને. આ અવધિમાં અપૂર્ણ ટેવો પાકી બને છે. એ સમય દરમિયાન પૂર્વે શીખેલી બાબતો ધનીજૂત થાય છે તથા આગામી પ્રગતિની તૈયારી થાય છે.

(૭) શીખવાના સિદ્ધાંત (Theories of learning)

થોર્નડાઈકે પશુઓ પર ઘણા જ પ્રયોગો કર્યા અને એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા કે શીખવું એ અભ્યાસ અને પરિણામના નિયમોથી નિયંત્રિત થાય છે. અભ્યાસના નિયમમાં ઉપયોગ, અનુપયોગ, પુનરાવૃત્તિ અને નવીનતાના નિયમોનો સમાવેશ થાય છે. અભ્યાસથી ગત્યાત્મક ક્રિયાઓને પુષ્ટિ મળે છે. ગત્યાત્મક પ્રતિક્રિયાઓ અભ્યાસના અભાવમાં ક્ષીણ થતી જાય છે. ગત્યાત્મક પ્રતિક્રિયાની પ્રબળતા પુનરાવૃત્તિ પર

આધાર રાખે છે. તેની જેટલી અધિક પુનરાવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તેટલી તે અધિક પ્રયત્ન બને છે. થોડા સમય પૂર્વે કરેલી પ્રતિક્રિયા કરતાં તાજેતરમાં કરવામાં આવેલી પ્રતિક્રિયા પ્રયત્ન હોય છે. પરિણામનો નિયમ દર્શાવે છે કે રુચિકર પ્રતિક્રિયા ફરીથી કરવામાં આવે છે અને તે સરળતાથી ટેવમાં પરિવર્તિત થાય છે. પરંતુ અરુચિકર પ્રતિક્રિયા સરળતાથી પાકી જનતી નથી. જે કાર્યમાં સફળતા મળે છે તે કાર્ય ફરીથી કરવામાં આવે છે અને તે દૃઢ થઈ જાય છે. જ્યારે અસફળ કાર્ય ફરીથી કરવામાં આવતું નથી જેથી તેનો નાશ થાય છે. વોટસન પરિણામના નિયમનો સ્વીકાર કરતો નથી, કારણ કે તેનાથી સુખદુઃખના રૂપમાં ચેતનાને સ્થાન મળે છે. તે શીખવાનું સ્પષ્ટીકરણ પુનરાવૃત્તિ અને નવીનતાના નિયમોથી કરે છે. તે જણાવે છે કે દરેક શીખવું તે નિયંત્રણ કરવું છે. તેમાં કોઈ પ્રતિક્રિયાને કોઈ સ્થાનાપનન ઉત્તેજનાથી સંબંધ કરવામાં આવે છે અથવા તો કોઈ સહજ પ્રતિક્રિયાનું સ્થાન કોઈ નિયંત્રિત પ્રતિક્રિયા લઈ લે છે. થોર્નહાઈક અને વોટસન બન્નેનો મત છે કે, દરેક શીખવું પ્રયાસ અને ભૂલની પદ્ધતિથી થાય છે. બધું જ શીખવું યાંત્રિક અને આધુનિક છે. મેકડૂગલ જણાવે છે કે બધું જ શીખવું તે ભુલિમત્તા પૂર્વક કોઈ લક્ષ્યનું અનુસંધાન કરવું તે છે. ઝોઝામાં ઝોઝી તેમાં સફળતા અને નિષ્ફળતાને ચેતના અને સફળતાનું અનુસરણ અને વિષ્ફળતાનો નિષેધ કરવો તેનો તો સમાવેશ થાય છે જ. વ્યવહાર સાર્થક અને સપ્રયોજન કરવામાં આવે છે. પ્રયોજનમાં લક્ષ્યનું પૂર્વગાન અને તેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા તો રહે છે જ. તે પૂર્વ દૃષ્ટિ કરતાં સપ્રયોજનને અધિક મહત્ત્વ આપે છે. કોફકા (Koffka) અને કોહલર (Kohler) વગેરેનો મત છે કે શીખવું તે આધુનિક કે યાંત્રિક ક્રિયા નથી. તેમાં અંતરદૃષ્ટિ એટલે કે પરિસ્થિતિમાં વરતુનો સંબંધ જોવો તે સમાવિષ્ટ છે. ભૂલભૂલેયાને શીખવામાં પણ શરૂઆતથી જ પરિસ્થિતિ પ્રતિ પ્રતિક્રિયા કરે છે; પરંતુ અંતમાં જ્યારે તે એક ગતિને પૂર્ણ રીતે શીખી લે છે ત્યારે તે પરિસ્થિતિનું યોગ્ય ગતિ અને લક્ષ્યથી એક સમષ્ટિના રૂપમાં નિરીક્ષણ કરે છે.

પ્રકરણ ૧૧

સ્મૃતિ (Memory)

(૧) સ્મૃતિનાં તત્ત્વો (Factors in memory)

આપણે જે કંઈ ઇન્દ્રિયાનુભવ કરીએ છીએ તેનો સરકાર હંમેશન માટે આપણા મગજ પર પડી જાય છે અને તેજ સરકાર દ્વારા આપણે એક વખત અનુભૂત પદાર્થ કે વસ્તુની સમક્ષ ન હોના છતાં તેની પ્રતિમા આપણી સમક્ષ કરી શકીએ છીએ આ ક્રિયામાં પૂણ્ણતયા તો નહિ પરંતુ ઇનાદ અશે પૂર્વાનુભવોને પુનર્જીવિત કરીએ છીએ અને તે સ્થિતિમા પોતાને એકવાર જોઈએ છીએ અને તેનો આનંદ માણીએ છીએ આ પ્રમાણે સ્મૃતિ એટલે વિગત અનુભવોનુ તેના તેજ સ્વરૂપમા પુનરુત્પાદન છે તેમા કલ્પનાની જેમ વિગત અનુભવોની લિન્ન ક્રમમા નની પુનર્ચવસ્થા થતી નથી વિનિયમ જેમ્સ સ્મૃતિની પરિભાષા આપતા જણાવે છે કે, “સ્મૃતિ એતનાથી વિમુખ થયા પછી મનની કોઈ અતીત દશાનુ જ્ઞાન છે, અથવા સ્મૃતિ કોઈ ઘટના કે તથ્યનુ જ્ઞાન છે, જેના સમઘમા આપણે મધ્યવર્તી સમયમા વિચાર કરતા ન હતા તથા સાથે જ તે અતિરિક્ત એતના પણ છે કે અમે તેને પહેલાં નિચાર્યું છે કે અનુભવ કર્યો છે ” આ પ્રમાણે સ્મૃતિ એજે વારણ કરવામા આવેના પૂર્વાનુભવોનુ પ્રત્યાહવાન (Recall) છે.

સ્મૃતિના સામાન્ય શિર્ષકની અતર્ગત શીખનુ અથવા કંકરથીકરણ (Learning), નાસ્થા કરડું અથવા કારણ (Retention), પ્રત્યાહવાન (Recall) અને પ્રત્યક્ષિતા (Recognition) એ પ્રમુખ તત્ત્વો આવે છે શીખનુ એટલે કે કોઈ જ્ઞાનતનો અનુભવ કરવો, જેમા સાદ્યર્થોનુ નિર્માણ કરવુ, તે સબધોનુ કે અનુભવોનુ કાયમ રહેવુ તે ધારણા છે તે વિગત અનુભવોનુ પુનરુત્પાદન તે પ્રત્યાહવાન અને તેમનુ સ્થાન, સ્થિતિ વગેરેને ઓળખવુ તે પ્રત્યક્ષિતા છે સ્મૃતિના તત્ત્વોનુ આપણે ક્રમવાર અધ્યયન કરીએ

શીખવું (Learning)

શીખવું એ મનમાં વિચારોનો સંબંધ સ્થાપિત કરવો તે છે. તથ્યોને વખતોવખત જોવાથી અને મનમાં તેમનો સંબંધ સ્થાપિત થવાથી શીખાય છે. શરીરશાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ જોતાં શીખવું એટલે સ્નાયુકોશાઓ વચ્ચે સંબંધ નિર્માણ કરવો. આપણે કોલેજનો એક પાઠ શીખીએ છીએ, તેનું કેટલાક વખત પુનરાવર્તન કરીએ છીએ તથા અન્ય પાઠો સાથે તેને સંબંધિત કરીએ છીએ ત્યારે તેની મન પર ઊંડી અસર પડે છે. અસંબંધિત તરતો કરતાં તથ્યોને તેમના પ્રસંગોથી સંયુક્ત કરી શીખવું સુરણ પડે છે.

63

ધારણા (Retention)

શીખેલી વસ્તુઓને મનમાં સમાવી રાખવી તેને ધારણા કહેવામાં આવે છે. આપણે જે કંઈ ધ્યાનપૂર્વક શીખીએ છીએ તે માનસિક સંસ્કારના રૂપમાં અધોચેતન સંસ્કાર છોડી જાય છે. જે અધોચેતન સ્તરમાં સુરક્ષિત રહે છે. અભ્યાસ અને પુષ્ટીકરણ (Reinforcement) મગજની રચનામાં પરિવર્તન કરે છે. આ પરિવર્તનો આકારમાં અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે પરંતુ તેઓ વ્યક્તિને પૂર્વ શીખેલી બાબતોને તેના તે જ સ્વરૂપમાં પુનઃ જોઈ શકે છે. ધારણા એક એવું તથ્ય છે જેને પ્રત્યાહ્વાન કે સ્મરણથી જ સિદ્ધ કરી શકાય છે. કારણ કે આપણે એ જ બાબતોનું સ્મરણ કે પ્રત્યાહ્વાન કરી શકીએ છીએ જેને આપણે પૂર્વે શીખી હોય અને તેને અઘાપિપર્થત ધારણ કરી રાખી હોય. આ પ્રમાણે પ્રત્યાહ્વાન ધારણા પર આધારિત છે.

સ્મરણ અથવા પ્રત્યાહ્વાન (Recall)

પૂર્વ અનુભવોને તેના તે જ રૂપમાં પુનઃ ચેતનામાં લાવવાની ક્રિયાને પ્રત્યાહ્વાન કહેવામાં આવે છે. તેમાં નિગત અનુભવોને પુનઃ ચેતનામાં લાવવામાં આવે છે, જે અધોચેતનસ્તરમાં સુરક્ષિત હોય છે ઉદાહરણાર્થઃ એકાદ બે વર્ષ પહેલાં શીખેલી કવિતા જે અધોચેતનસ્તરમાં સુરક્ષિત છે તેને ચેતનામાં લાવવી, એ ક્રિયાને પ્રત્યાહ્વાન કહેવામાં આવે છે. પૂર્વ અનુભવોનું સ્મૃતિપટ પર આવવું તે સંસ્કારોના ઉત્તેજિત થવા પર આધાર રાખે છે. અને એ ઉત્તેજનાનું કારણ સંસ્કારોનો પરસ્પર સંબંધ છે.

પ્રત્યભિજ્ઞા (Recognition) 63

કેટલાક સમય પૂર્વે પરદેશ ગયેલો આપણો મિત્ર જ્યારે પાછો આવે

છે ત્યારે આપણે તેને ઝોળખી લઈએ છીએ તો જ એથી કામમાં શીખેની કવિતા જ્યારે અત્યારે કોઈ વખત જોવા મળે છે તો જાણી લઈએ છીએ કે આ તો હું પહેલા જાણી ગયેલો છું આ માનસિક પ્રક્રિયા પ્રત્યક્ષિતા છે પ્રત્યક્ષિતા પૂર્વાનુભવોને જ પુનરુત્થાપન સાથે જોવામાં આવે છે જેમાં આપણને તેનાથી પરિચિત હોવાની અનુભૂતિ થાય છે પ્રત્યક્ષિતા કોઈ વસ્તુ કે જ્ઞાનેન્દ્રિયના સંપર્કમાં આવતી વસ્તુ સ્મરણ કરવાની ક્રિયા છે જેવી રીતે પ્રત્યક્ષિતા ચિહ્નો (Signs) કે સંકેતો (Cues) નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેવી રીતે પ્રત્યક્ષિતામાં પણ કરી શકાય છે અને ખરું જોતા તો પ્રત્યક્ષિતા એક પ્રકારનું પ્રત્યક્ષિતરણ (Perception) છે કોઈ વસ્તુને ઝોળખવા માટે તેના પ્રકારને જોવા પડે છે નથી કારણ કે તે જ પ્રકારની વસ્તુ વસ્તુઓ હોય છે ઉદાહરણાર્થ તમે કાસમાં અધ્યયન કરી રહ્યા છો અને તમારો દોસ્ત જરૂરી કામે તત્કાલ જવા માટે સાયકલની આવશ્યકતા હોવાથી આવે છે તમને ખાતરી છે કે અધ્યાપન જવાની રજા આપશે નહિ એટલે દોસ્તને ચાવી (સાયકલની) આપી દઈ કહો છો કે અમુક રંગના સીટ-કવરવાળી અને અમુક સ્થાને મૂકેલી છે તે સાયકલ લઈ જશો તે આપના કલા મુજબના ચિહ્નવાળી સાયકલ લઈ જાય છે આ પ્રમાણેના સંકેત મળવાથી વસ્તુને ઝોળખી શકાય છે સામાન્ય રીતે તો આપણે સંકેતોથી સ્પષ્ટ રીતે પરિચિત થયા વિના જ તેમનો ઉપયોગ કરીએ છીએ, કારણ કે આપણી રુચિ સંકેતોમાં નહિ પરંતુ વસ્તુમાં હોય છે

નિશ્ચિત સ્મૃતિમાં નિશ્ચિત પ્રત્યક્ષિતા આવશ્યક છે પહેલાના અનુભવોનું સ્થાન અને કાળનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન ન હોય તો નિશ્ચિત પ્રત્યક્ષિતા અસંભવ છે કોઈ કોઈ વખત સ્મૃતિમાં અનિશ્ચિત પ્રત્યક્ષિતા (Indefinite recognition) હોય છે જેમાં વસ્તુથી પરિચિત હોવાનો અનુભવ થાય છે, પરંતુ સ્મૃતિપ્રતિમાનું ઉદ્ભવસ્થાન અને કાળનું સ્મરણ થતું નથી તેમાં જુના સળંગ એતનાની કિનારી પર ફરતા રહે છે, પરંતુ તેમને એનાના સ્તર પર લાવી શકાતા નથી ઉદાહરણાર્થ આપણે ઘણા વ્યક્તિને જોઈએ ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે આ માણસને હું ઝોળખું છું મેં તેને કંઈ જોયો છે, પરંતુ એ સ્મરણ નથી કે ત્યારે અને ક્યાં જોયો છે

(૨) કંઠસ્થીકરણમાં મિતવ્યય (Economy in memorizing)

કંઠસ્થીકરણ એ સમયનો વ્યય થાય તેનું કાર્ય છે પરંતુ તેમાં સુવિ-

શીખવું (Learning)

શીખવું એ મનમાં વિચારોનો સંબંધ સ્થાપિત કરવો તે છે. તથ્યોને વખતોવખત જોવાથી અને મનમાં તેમનો સંબંધ સ્થાપિત થવાથી શીખાય છે. શરીરશાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ જોતાં શીખવું એટલે સ્નાયુકોશાઓ વચ્ચે સંબંધ નિર્માણ કરવો. આપણે કોલેજનો એક પાઠ શીખીએ છીએ, તેનું કેટલાક વખત પુનરાવર્તન કરીએ છીએ તથા અન્ય પાઠો સાથે તેને સંબંધિત કરીએ છીએ ત્યારે તેની મન પર જોડી અસર પડે છે. અસંબંધિત તરવો કરતાં તથ્યોને તેમના પ્રસંગોથી સંયુક્ત કરી શીખવું સુરળ પડે છે.

ધારણા (Retention)

શીખેલી વસ્તુઓને મનમાં સમાવી રાખવી તેને ધારણા કહેવામાં આવે છે. આપણે જે કંઈ ધ્યાનપૂર્વક શીખીએ છીએ તે માનસિક સંસ્કારના રૂપમાં અધીએતન સંસ્કાર છોડી જાય છે. જે અધીએતન સ્તરમાં સુરક્ષિત રહે છે. અભ્યાસ અને પુષ્ટીકરણ (Reinforcement) મળજની રચનામાં પરિવર્તન કરે છે. આ પરિવર્તનો આકારમાં અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે પરંતુ તેઓ વ્યક્તિને પૂર્વ શીખેલી બાબતોને તેના તે જ સ્વરૂપમાં પુનઃ જોઈ શકે છે. ધારણા એક એવું તથ્ય છે જેને પ્રત્યાહવાન કે સ્મરણથી જ સિદ્ધ કરી શકાય છે. કારણ કે આપણે એ જ બાબતોનું સ્મરણ કે પ્રત્યાહવાન કરી શકીએ છીએ જેને આપણે પૂર્વે શીખી હોય અને તેને અઘાપિપયંત ધારણુ કરી રાખી હોય. આ પ્રમાણે પ્રત્યાહવાન ધારણા પર આધારિત છે.

સ્મરણ અથવા પ્રત્યાહવાન (Recall)

પૂર્વ અનુભવોને તેના તે જ રૂપમાં પુનઃ ચેતનામાં લાવવાની ક્રિયાને પ્રત્યાહવાન કહેવામાં આવે છે. તેમાં નિગત અનુભવોને પુનઃ ચેતનામાં લાવવામાં આવે છે, જે અધીએતનસ્તરમાં સુરક્ષિત હોય છે ઉદાહરણાર્થઃ એકાદ એ વર્ષ પહેલાં શીખેલી કવિતા જે અધીએતનસ્તરમાં સુરક્ષિત છે તેને ચેતનામાં લાવવી, એ ક્રિયાને પ્રત્યાહવાન કહેવામાં આવે છે પૂર્વ અનુભવોનું સ્મૃતિપટ પર આવવું તે સંસ્કારોના ઉત્તેજિત થવા પર આધાર રાખે છે. અને એ ઉત્તેજનાનું કારણ સંસ્કારોનો પરસ્પર સંબંધ છે.

પ્રત્યભિજ્ઞા (Recognition)

કેટલાક સમય પૂર્વે પરદેશ ગયેલો આપણો મિત્ર જ્યારે પાછો આવે

છે ત્યારે આપણે તેને ઓળખી લઈએ છીએ. ત્રીજા કે ચોથી કક્ષામાં શીખેલી કવિતા જ્યારે અત્યારે કોઈ વખત જોવા મળે છે તો બાણી લઈએ છીએ કે આ તો હું પહેલાં બાણી ગયેલો છું. આ માનસિક પ્રક્રિયા પ્રત્યક્ષિતા છે. પ્રત્યક્ષિતા પૂર્વાનુભવોને જ પુનરુત્થાપન સાથે જોવામાં આવે છે. જેમાં આપણને તેનાથી પરિચિત હોવાની અનુભૂતિ થાય છે. પ્રત્યક્ષિતા: કોઈ વસ્તુ કે જ્ઞાનેન્દ્રિયના સંપર્કમાં આવતી વસ્તુનું સ્મરણ કરવાની ક્રિયા છે. જેવી રીતે પ્રત્યક્ષમાં ચિહ્નો (Signs) કે સંકેતો (Cues) નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેવી રીતે પ્રત્યક્ષિતામાં પણ કરી શકાય છે અને ખરું જોતાં તો પ્રત્યક્ષિતા એક પ્રકારનું પ્રત્યક્ષીકરણ (Perception) છે. કોઈ વસ્તુને ઓળખવા માટે તેના પ્રકારને જોવો પશ્યોપ્ત નથી; કારણ કે તે જ પ્રકારની ઘણી વસ્તુઓ હોય છે. ઉદાહરણાર્થ: તમે ક્લાસમાં અધ્યયન કરી રહ્યા છો અને તમારો દોસ્ત જરૂરી કામે તત્કાલ જવા માટે સાયકલની આવશ્યકતા હોવાથી આવે છે. તમને ખાતરી છે કે અધ્યાપક જવાની રજા આપશે નહિ એટલે દોસ્તને ચાંવી (સાયકલની) આપી દઈ કહો છો કે અમુક રંગના સીટ-કવરવાળી અને અમુક સ્થાને મૂકેલી છે તે સાયકલ લઈ જશો. તે આપના કહ્યા મુજબના ચિહ્નવાળી સાયકલ લઈ જાય છે. આ પ્રમાણેનો સંકેત મળવાથી વસ્તુને ઓળખી શકાય છે. સામાન્ય રીતે તો આપણે સંકેતોથી સ્પષ્ટ રીતે પરિચિત થયા સિવાય જ તેમનો ઉપયોગ કરીએ છીએ; કારણ કે આપણી ડુધિ સંકેતોમાં નહિ પરંતુ વસ્તુમાં હોય છે.

નિશ્ચિત સ્મૃતિમાં નિશ્ચિત પ્રત્યક્ષિતા આવશ્યક છે. પહેલાંના અનુભવોનું સ્થાન અને કાળનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન ન હોય તો નિશ્ચિત પ્રત્યક્ષિતા અસંભવ છે. કોઈ કોઈ વખત સ્મૃતિમાં અનિશ્ચિત પ્રત્યક્ષિતા (Indefinite recognition) હોય છે. જેમાં વસ્તુથી પરિચિત હોવાનો અનુભવ થાય છે, પરંતુ સ્મૃતિપ્રતિમાનું ઉદ્ગમસ્થાન અને કાળનું સ્મરણ થતું નથી. તેમાં જુના સંબંધો ચેતનાની ઝિનારી પર ફરતા રહે છે, પરંતુ તેમને ચેતનાના સ્તર પર લાવી શકાતા નથી. ઉદાહરણાર્થ: આપણે કોઈ વ્યક્તિને જોઈએ ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે આ માણસને હું ઓળખું છું. મેં તેને કંઈ જોયો છે; પરંતુ એ સ્મરણ નથી કે ક્યારે અને ક્યાં જોયો છે.

(૨) કંઈસ્થીકરણમાં મિતવ્યય (Economy in memorizing)

કંઈસ્થીકરણ એ સમયનો વ્યય થાય તેવું કાર્ય છે. પરંતુ તેમાં સુવિ-

ધાઓ પણ છે જેથી સમય અને શ્રમ બંનેનો મિતવ્યય થઈ શકે. જે વર્તમાન દશાઓની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો કુશળતાપૂર્વક શીખવું સરળ બની શકે છે. આ બાબતના નિયમો પ્રતિ ધ્યાન આપી અભ્યાસ કરવાથી વ્યર્થ પ્રયત્નો અને સમયનું નુકસાન બંનેમાંથી બચી શકાય છે, તેમાં ખાસ નિયમ તો એ છે કે શીખતી વખતે ધ્યાનવિભાજક દરેક બાબતોથી દૂર રહેવું જેથી નિશ્ચિત કાર્ય પ્રતિ સારી રીતે ધ્યાન આપી શકાય. કંઈસ્થીકરણમાં પ્રપાઠ (Recitation) નું અધિક મહત્ત્વ છે.

પ્રપાઠ (Recitation)—એક પાઠને વખતોવખત વાંચવાથી તે સ્મૃતિમાં સ્થિત થઈ જાય છે. અર્થમાં પ્રપાઠનો અર્થ શીખેલી વસ્તુની મનમાં ને મનમાં આવૃત્તિ કરવી એટલે કે મનન કરવું. એકાદ બે વખત વાંચ્યા બાદ તે પાઠનું મનમાં મનન કરવું અને જુદાં જુદાં પડતાં પાઠ્ય વિષય જોઈ લેવો. પ્રપાઠથી કંઈસ્થીકરણમાં ધણા જ ફાયદા થાય છે. એક જ પાઠને વારંવાર વાંચવાથી પાઠનો ભાવાર્થ જાણવામાં ધણી જ મદદ મળે છે. તેનાથી સામગ્રી દીર્ઘકાલ સુધી સ્મૃતિમાં રહી શકે છે. આપણે પ્રત્યેક પ્રપાઠથી જાણી શકીએ છીએ કે પહેલાં આપણે કેટલું જાણતા હતા અને હવે કઈ બાબત ઉપર અધિક ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. લગાતાર પડતી સફળતા કે અસફળતા જાણી શકાતી નથી. જ્યારે પ્રપાઠમાં થોડો સમય મળતાં આપણે જાણી શકીએ છીએ કે આપણે કેટલે સુધી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે પ્રપાઠમાં એ આવશ્યક છે કે પાઠ્યસામગ્રીનું સર્વપ્રથમ અનુસંધાન કરી જાણવું જોઈએ કે તેમાં શું છે અને કેવી બાબત છે. ત્યાર બાદ જ પ્રપાઠ કરવાની શરૂઆત કરવામાં આવે તો સમય ધણો જ બચી જાય છે. જે સાર્થક સામગ્રી હોય તો નિરર્થક શબ્દો કરતાં અધિક સરળ રીતે થઈ શકે છે. જ્યારે પાઠ્યસામગ્રીનો ભાવાર્થ શોખવાનો હોય ત્યારે આ પદ્ધતિ અધિક સહાયક બને છે તે એ છે કે પાઠ્યસામગ્રીનું એક વખત પડત થયા બાદ વિચારની એક રૂપરેખા તૈયાર કરવામાં આવે અને બીજી વખતના વાચન સમયે વિસ્તારપૂર્ણ બાબતો તેમાં જોડી દેવામાં આવે. પ્રપાઠથી કંઈસ્થીકરણમાં સમયની બચત થાય છે અને તે સ્થાયી સ્મૃતિને માટે અધિક લાભપ્રદ છે.

સાન્તર અને નિરંતર પુનરાવૃત્તિ (Spaced and unspaced Repetitions)

કંઈસ્થીકરણની બાબતમાં કોઈ કોઈ વખત એ વિચાર આવે છે કે શું

આપણે પા ને ત્યાં સુધી વાચના કરવો જોઈએ કે જ્યાં સુધી આપણે તેને કંઈસ્થ ન કરી લઈએ ? અથવા કંઈસ્થ થતાં સુધીમાં વચ્ચે એકાદ બે વખત અવકાશ ગળવો જોઈએ ? આ પ્રશ્નનો જવાબ તો ઘણાં વૈજ્ઞાનિકોએ ઘણાં પ્રયોગો બાદ આપ્યો છે કેાંઈ પણ વિષયને અનુક્રમ ગળ્યા સિવાય નિરતર તેને કંઈસ્થ કરવા કરતાં અવકાશ ગળીને કંઈસ્થ કરવો અધિક લાભપ્રદ હોય છે આ બાબતમાં વૃણવર્થનો પ્રયોગ નોંધવા જોવો છે તે જણાવે છે, “ એક પ્રયોગમાં પાકે ૨૦ સંખ્યાઓની એક મૂલ્યને ૩૦-૩૦ મેનના અવકાશના નંતર વાચી અને તેને કંઈસ્થ કરવા માટે ૧૧ વખત વાચરી પડી પાંચ પાંચ મિનિટનો અવકાશ આપનાથી તે જ પ્રમાણની એક મૂલ્ય ૭ વખત વાચનાથી કંઈસ્થ થઈ ગઈ અવકાશને દસ મિનિટનો કરવાથી વાચનની સંખ્યા ધીમે ધીમે પાંચ થઈ ગઈ અને અવકાશને વધારતા વધારતા બે દિવસ સુધીનો કરના છતાં પણ સંખ્યા તેની તે જ રહી ”

આ પ્રયોગના પરિણામો પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે નિરતર પુનરાવૃત્તિ કરતાં સાન્તર પુનરાવૃત્તિ અધિક પ્રમાણમાં હોય છે સાન્તર પુનરાવૃત્તિમાં રાખેને સમજવા માટે અને અનુક્રમે પાંચ ધ્યાન આપના માટે થોડો ઘણો અવકાશ મળે છે જે વાચતા આપણે ધીરે ધીરે વાચીએ, ધીરે એટલે કે અર્થ સમજી શકીએ તેટલું ધીરે વાચીએ તો સહવિત છે કે સમયની બચત થઈ શકે કંઈસ્થીકગણનો સામાન્ય નિયમ તો એ છે કે તેને મધ્યાન્તરે (Intervals) બાદ વાચવું, ગરણુ કે મધ્યાન્તરના સમયે પરિત વિષય સાર્થ થઈ જાય છે જેથી પુનઃપાઠથી તે જ નહીં અધિક સરળતાથી યાદ થઈ શકે છે. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે કે, સાન્તર પુનરાવૃત્તિ એટલે એમ નથી કે અધ્યયનનો સમય થોડો હોય અને રચના વિશ્રામનો સમય મળતો જાય, પરંતુ સાન્તર અધ્યયનનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે એકજ પાઠના અધ્યયનમાં થોડો થોડો અવકાશ રાખવામાં આવે તો તે સ્મૃતિમાં યાદી રીતે રિચ્છ થઈ શકે છે નિરતર કંઈસ્થીકરણ તાત્કાલિક સ્મૃતિ મટે સહાયક થઈ શકે છે પરંતુ સ્થાયી સ્મૃતિને માટે તો સાન્તર પાઠ અધિક સારું ફળદાયી અને છે

પૂર્ણ મામત્રીને એક માથ યાદ કરવી કે હુકડે હુકડે યાદ કરવી ?
(Whole versus part learning)

એક લાખા પાઠને કંઈસ્થ કરતાં આપણે તેને નાના ખડોમાં વિભાજિત કરી પ્રત્યેક ખડ જ્યાં સુધી યાદ ન થાય ત્યાં સુધી અધ્યયન કરવું કે પૂરા

પાઠને વારવાર વાંચી યાદ કરવો? આપણે સમગ્રવિધિ (Whole method) ને અનુસરવું જોઈએ કે અંશવિધિ (Part method) ને અનુસરવું જોઈએ? આપણે કદાચ એ જ જવાબ આપીશું કે અંશવિધિ જ અધ્યયન માટે અધિક લાભપ્રદ છે, પરંતુ એમ નથી ઘણા માનસશાસ્ત્રીઓના આ બાબતમાં કરનારા આવેલા પ્રયોગોનું પરિણામ સમગ્રવિધિના પક્ષમાં આવે છે પરંતુ ઘણી રખત પરિણામ અંશવિધિના પક્ષમાં પણ આવે છે આ પ્રમાણે એ કહેવું કે સમગ્રવિધિથી અધ્યયન અધિક ફળદાયી બને છે તો તે અનુચિત જ ગણાય કારણ કે અંશવિધિ (Part method) થી પણ ટાઇ ટાઇ વખત શ્રેષ્ઠ પરિણામ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ હોય ત્યારે આપણે વિના જોયે નિયમોનું પાલન કરવા ડરતા એ અધિક ફળદાયી થઈ પડે છે કે આપણી પરિસ્થિતિઓ અને વ્યક્તિગત પ્રિણેપતાઓ અનુસાર તેમાં પર્વિર્તન કરી લેવું પ્રોત્સાહન માટે અમુક પક્ષિતઓ સુધીના કાર્યકરણમાં સમગ્રવિધિ ફળદાયી માલુમ પડી છે બાળકો અંશવિધિથી અધ્યયન કરી સારું પરિણામ લાવી શકે છે કારણ કે તે લાંબો પાઠ જોઈ હોતોત્સાહ થઈ જાય તે સહનિત છે જેથી સમગ્રવિધિ બાળકો માટે સફળતા આપી શકતી નથી રચાયેલી સ્મૃતિને માટે સમગ્રવિધિ સારી છે જ્યારે અંશવિધિ તાત્કાલિક સ્મૃતિ માટે સારી છે સમગ્રવિધિનો ઉપયોગ કરી અધ્યયન કરવામાં થોડી અધિક કુશળતા અને માનસિક સતુલનની આવશ્યકતા રહે છે અંશવિધિમાં માન નારાઓ માટે એ આવશ્યક છે કે પૂર્ણ સામગ્રીનું એકાદ એ વખત વાચન કરી લે, ત્યારબાદ તેનું વિભાજન કરી ટુકડે ટુકડે વાંચે પહેલા વાંચી લેવાથી એ ફાયદો થાય છે કે પૂર્ણ પાઠની રૂપરેખા મનમાં તૈયાર થઈ જાય છે જેથી બાદમાં તૈયાર કરવામાં આવતા અડેના એકોકરણમાં સરળતા પડે છે પાઠનું અડેમાં વિભાજન કરવામાં પણ એક બાબતનું સ્મરણ રાખવા જેવું છે કે દરેક અડે પોતાની સ્મૃતિવિસ્તાર (Memory span) ક્રમમાં અધિક લાંબા હોવા જોઈએ કારણ કે માની લે કે આપણે સ્મૃતિવિસ્તાર કવિતાની ચાર પક્ષિતઓ સુધીનો છે, એટલે કે કવિતાની ચાર પક્ષિતઓ યાદ કરી શકીએ છીએ હવે આપણે તે ચાર જ પક્ષિતઓનું વારવાર રટણ કરીએ તોયે તેમાં કઈજા અધિક લાભ થતો નથી માટે આપણે તેનાથી થોડી વધારે પક્ષિતઓ મિનારી અડે તૈયાર કરવો જોઈએ

સ્મરણ કરવાની ઇચ્છા (Intention to Remember)

કોઈ પણ વસ્તુને શીખવા માટે શીખવાની ઇચ્છા આવશ્યક છે વિના

મજા કરવામા આવેતુ અધ્યયન પ્રભાવશાળી હોતુ નથી તે અધ્યયન વધારે સમય સ્મૃતિમા પણ રહેતુ નથી માટે શીખવાનો સકલ્પ જરૂરી છે

બોધપૂર્વક અને અબોધપૂર્વક શીખતુ (Intelligent and unintelligent learning)

કોઈપણ ગદ્યાશુ ખાની રટણ કરતુ તેથી યોગ્ય પરિણામ પ્રાપ્ત થઈ શકતુ નથી કોઈપણ પ્રતુત સામગ્રીનુ નિરીક્ષણ કરીને તેનુ અધ્યયન કરતુ એ જ રીક છે કલ્પ કરવામા અધિક આવશ્યક એ છે કે સર્વ પ્રથમ યુક્ત સામગ્રીને વાચી તેનો અર્થ શોધવો અને જો કોઈ સાર્થક સામગ્રીનુ રટણ દ્વારા કલ્પીકરણ કરે છે તો તે વાસ્તવિક ગીતે એક મુશ્કેલ માર્ગ અપનાવે છે એમ કહી શકાય, કારણ કે તે સામગ્રી અને મન વચ્ચે સાદ્યર્થ સ્થાપિત કરી શકેનો નથી અને સામગ્રી માનસિક સરચનામા બેમી શક્તી નથી માટે કલ્પીકરણમા એ આવશ્યક છે કે સામગ્રીને સર્વપ્રથમ સમજવી જોતો અર્થ સમજવામા આવે છે તે અધિક પ્રભાવપૂર્ણ હોય છે તે સ્મૃતિમા સ્થિર થઈ શકે છે

(૩) ધારણા (Retention)

અતીત અનુભવો કે સંસ્કારોને મગજમા સચિત કરવા તેને ધારણા કહેવામા આવે છે અનુભવો માનસિક સંસ્કારો (Mental dispositions) ના રૂપમા ધાન્ય કરવામા આવે છે તે અધોચેતન સંસ્કાર છે જેને મનના સ્થાયી સંસ્કાર કહેવામા આવે છે તે માનસિક પ્રક્રિયાઓ નથી, કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓનુ માનવુ છે કે અધોચેતનનુ અસ્તિત્વ નથી અનુભવો શારીરિક સંસ્કારોના રૂપમા મગજમા સુરક્ષિત રહે છે, તેમા અધોચેતન માનસિક પરિવર્તન થતુ નથી પરતુ અચેતન મગજની ક્રિયા થાય છે સ્નાયુતંત્રના પરિવર્તનોના સ્થાયિત્વના કારણે આત્મ બના બન છે અને તેથી સ્મૃતિ થાય છે

પરતુ આ મત યથોચિત નથી અતીત અનુભવોના મયમ બાબતમા સ્પષ્ટિ જણાવે છે કે અતીત અનુભવો માનસિક સંસ્કારોના રૂપમા રહે છે, જે સ્થાયી માનસિક સરચના (Structure) છે, તે માનસિક પ્રક્રિયાઓથી નિર્ધારિત થાય છે તે ઉત્તરકાલીન માનસિક પ્રક્રિયાઓનુ નિર્ધારણ અને પરિવર્તન કરે છે આ પ્રમાણે જોતા અતીત અનુભવો માનસિક સંસ્કારોના

રૂપમાં મનમાં સુરક્ષિત રહે છે. તેમના જેવા જ શારીરિક સંસ્કારો (Physiological dispositions) મગજમાં પણ હોય છે. મેલોનનું કથન છે કે “તે માનસિક સંસ્કારોના રૂપમાં પણ રહે છે અને શારીરિક સંસ્કારોના રૂપમાં પણ.” પરંતુ શારીરિક સંસ્કારો માનસિક સંસ્કારોનું સ્થાન લઈ શકતા નથી. માનસિક સંસ્કારો શારીરિક સંસ્કારોથી ભિન્ન છે. શારીરિક સંસ્કાર એ ભૌતિક સત્તાઓ છે. તે મસ્તિષ્કનાં આગામી પ્રક્રિયાઓ અને તેમના સ્વરૂપનું નિર્ધારણમાં સહાય કરનાર પરિવર્તન છે. મગજ એ મન નથી કારણ કે મગજના સંસ્કારો ભૌતિક પ્રક્રિયાઓનાં પરિણામો જે મગજમાં થનાર ભૌતિક પ્રક્રિયાઓનું નિર્ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે માનસિક સંસ્કાર શારીરિક સંસ્કારથી ભિન્ન છે.

કેટલાકે માનસશાસ્ત્રીઓ માનસિક સંસ્કારોના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરતા નથી. તેઓ ફક્ત અચેતન નાસ્તિક ક્રિયામાં માને છે અને તેમના મત પ્રમાણે અનુભવો અચેતનમાં ધારણ કરવામાં આવે છે. તેનો અર્થ તો એ જ થઈ શકે કે, યા તો અચેતન સક્રિયતા (Unconscious activity) અથવા તો અચેતન નિષ્ક્રિયતા (Unconscious Inactivity). અચેતન સક્રિયતા એટલે તો એ થાય કે આપણે જે કંઈ શીખ્યા તેને લગાતાર મનમાં રહ્યા કરવું. એટલે કે આપણે કોઈ કવિના જાણી તો તેને વારંવાર મનમાં રહ્યા કરવી. જેને જેને આપણે જાણીએ છીએ તે દરેકને મનમાં ને મનમાં યાદ રાખવી. પરંતુ અચેતન નિષ્ક્રિયતા હોય તો અચેતન કહેવું જ વ્યર્થ છે, કારણ કે તેનો અર્થ એ હોવો જોઈએ કે જે કંઈ શીખવામાં આવે છે તેનાથી શારીરિક સંસ્કારમાં પરિવર્તન થાય છે અને તે પરિવર્તન કાયમ રહે છે. અને તેમને જ્યાં સુધી બાહ્ય ઉત્તેજનાથી ઉત્તેજિત કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે નિષ્ક્રિય રહે છે. પરિવર્તિત સ્વરૂપ જે નિર્દિષ્ટ સ્મૃતિને ધારણ કરે છે તેને સ્મૃતિચિહ્ન (Memory image) કહેવામાં આવે છે. આપણે જે કંઈ શીખીએ છીએ તેની પ્રત્યેક પ્રક્રિયા મગજમાં પોતાના સંસ્કાર મૂકી જાય છે, જેનાથી તે વસ્તુઓના પ્રત્યાહ્વાનમાં સહાય મળે છે. માનસિક પ્રક્રિયાના રહી ગયેલા સંસ્કારો એક વ્યવસ્થિત સમષ્ટિ છે. અધોચેતન સંસ્કારો જુદા જુદા સંરક્ષિત નથી હોતા પરંતુ પરસ્પર સંલગ્ન હોવાના કારણે સુવ્યવસ્થિત રૂપમાં સુરક્ષિત રહે છે, તેને સાહચર્ય કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સાહચર્ય સંબંધના સૂત્રથી સંબંધ હોવાના કારણે પરસ્પર એકબીજાને જાગૃત કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ પ્રમાણેની સંલગ્નતા (Chhesion) માનસિક ગઠનમાં સંરક્ષિત સંસ્કારો વ્યવસ્થિત કરે છે. અનુભવ એક માનસિક વ્યાપાર

છે અને જ્યારે જ્યારે તે થાય છે ત્યારે માનસિક સંસ્મરણનાં પરિવર્તન કરે છે. પ્રત્યેક માનસિક પ્રક્રિયા પોતાની પાછળ સંસ્કાર છોડી જાય છે. જ્યારે તે જાગૃત થાય છે ત્યારે સ્મરણ થાય છે.

આપણે સ્મૃતિચિહ્નોને પ્રત્યક્ષતઃ જોઈ શકતા નથી ત્યારે આપણે ફક્ત પ્રમાણ કે સાબિતીઓ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. ધારણાના સંબંધમાં ત્રણ પ્રમાણ (Evidence) દર્શાવી શકાય. પ્રથમ, આપણે આજથી અમુક સમય પહેલાં શીખેલી કવિતાનું આજ પ્રત્યાહવાન (Recall) કરી શકીએ છીએ. દ્વિતીય, વર્ષોજૂતા મિત્રને ધણા સમય બાદ મળતાં આપણે તેને ઝાળખી શકીએ છીએ, જે આપણામાં કોઈ એવી શક્તિ ન હોત કે જેમાં પૂર્વ અનુભવો સુરક્ષિત રહે તો આપણે ન કવિતા યાદ રાખી શકીએ ન મિત્રની યાદ રાખી શકીએ. આ પ્રમાણે પ્રત્યાહવાનથી એ સાબિત થઈ શકે છે કે ધારણાનું અસ્તિત્વ છે. તૃતીય પ્રમાણ સાધારણ અસ્પષ્ટ છે, જેને પુનઃ શીખવાની પદ્ધતિ (Relearning method) ઠહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણાર્થ આપણે કેટલાક સમય પહેલાં એક ગદ્યાંશ શીખી ગયા છીએ, અને એ સંભવિત છે કે આજે આપણને તેમાંનો એક અક્ષર પણ યાદ નથી અને આપણે તેને ઝાળખી પણ શકતા નથી. પરંતુ આજ તે ગદ્યાંશને એકદમ જલદીથી શીખી શકીએ છીએ. કોઈ નવા ગદ્યાંશને યાદ કરતાં લાગે તેથી ઝાણા સમયમાં તેને યાદ કરી લઈએ છીએ. આ પ્રમાણે બનવાનું કારણ ધારણામાં રહેલો આપણો પૂર્વ અનુભવ જ હોઈ શકે.

(૪) વિસ્મૃતિ (Forgetting)

વિસ્મરણની ગતિ કંઈસ્થીકરણના પછીના તત્કાળ સમયમાં અધિક હોય છે અને તે સમયે અધિક પ્રમાણમાં વિસ્મરણ થાય છે. યાદ કરેલી સામગ્રીનો અડધો ભાગ તો કંઈસ્થીકરણ પછીના અંડા કલાકમાં જ વિસ્મૃત થાય છે. તેનો ફો ભાગ ૮ કલાકથી એક દિવસથી અંદર, ફો લગભગ છ દિવસમાં અને ફો એક મહિનામાં વિસ્મૃત થાય છે. ઉપરોક્ત પ્રમાણ એબ્લીંગહાઉસે (Ebbinghaus) ધણા પ્રયોગો બાદ દર્શાવ્યું. વિસ્મૃતિની વક્રરેખાની એ વિશિષ્ટતા છે કે તેમાં પ્રારંભમાંથી પતન થાય છે. પ્રારંભિક સ્મૃતિભંશની માત્રા પછીથી થતી સ્મૃતિભંશની માત્રા કરતાં અધિક હોય છે. ધણા લાંબા સમય બાદ પુનરાવર્તન અધિક લાભપ્રદ હોય છે. પ્રયોગોથી એ પણ

નેવામાં આવ્યું છે કે ક્રિયાશીલતાની દશામાં વિસ્મૃતિની ગતિ અધિક તેજ હોય છે ત્યારે સુપ્તાવસ્થામાં વિસ્મૃતિની ગતિ ધીમી હોય છે. નિદ્રાના પહેલા પહેલા થોડા કલાકોમાં વિસ્મૃતિ અવશ્ય થાય છે, પરંતુ જાગૃત અવસ્થા કરતાં ઓછી. સંસ્કારવેગ તાત્કાલિક સ્મૃતિમાં કામ કરે છે અને પરિણામ શીખવાના અમુક સમય બાદ સ્મૃતિમાં અધિક જલદી પતન થાય છે. સ્થાયી સ્મૃતિમાં સંસ્કારવેગ (Perseveration) કામ કરતો નથી.

✓ વિસ્મૃતિનાં કારણો પણ ઘણાં છે. ફક્ત કાળક્ષેપ (Lapse of time) જ સ્મૃતિનું કારણ નથી. આપણા દૈનિક જીવનની દરેક પ્રક્રિયાઓ જોઈશું તો તેમાં કેટલીક અંશતઃ સમાન અને કેટલીક અંશતઃ અસમાન દેખાય છે. તેઓ પરસ્પર એકબીજાનાં સ્મૃતિચિહ્નોને અસ્તવ્યસ્ત કરી દે છે. ઉદાહરણાર્થ આપણે કોઈનું નામ જાણીએ છીએ અને તેને ઝાળખીએ છીએ. પરંતુ જ્યારે તે પરદેશ ચાલ્યો જાય છે ત્યારે આપણે આપણાં કાર્યોમાં લાગેલા રહેતાં તેનું વિસ્મરણ કરી દઈએ છીએ. એ પણ સંભવિત છે કે તેને ફરી યાદ કરીએ પણ નહિ. આ પ્રમાણે તેની સાથેનું સાહચર્યબંધન આપણા અન્યની સાથે થતા સાહચર્યબંધનના કારણે તૂટી જાય છે.

અનુપયોગને કારણે સ્મૃતિનો ક્ષય થાય છે. આપણો હાથ તૂટી ગયેલો છે અને ઘણા સમયથી એકદમ નિષ્ક્રિય છે. તો અમુક સમય બાદ તે એકદમ કામ સિવાયનો ચર્ષ જાય છે. તેનામાં શક્તિ રહેતી નથી કે તે કામ કરી શકે. તેવી જ રીતે સ્મૃતિચિહ્નોમાં પણ છે. જે ચિહ્નો અધિક સમય સુધી નિષ્ક્રિય અને અનુપયુક્ત રહે છે તે કોઈ પણ જાતની અડચણ નડતી ન હોવા છતાં ચેતનામાં આવી શકનાં નથી. તે અધિક સમય નિષ્ક્રિય રહેવાથી નિર્જાળ બની જાય છે, જેથી ભાવપૂર્ણ રીતે કાર્ય કરી શકતાં નથી. આ પ્રમાણે જો અધોચેતન સંસ્કારો મટી જાય છે તો તેમને ચેતનામાં પુનર્જીવિત કરી શકાતા નથી. તેમના સંબંધની બાબતમાં પણ એમ જ છે. જો તેમના પરસ્પર સાહચર્યસંબંધો વિચ્છેદ થાય છે તો તેમને ચેતનામાં આવી શકાતા નથી. તદુપરાંત આપણી ઈચ્છાથી પણ વિસ્મરણ થઈ શકે છે. ઈચ્છાથી કરવામાં આવતું વિસ્મરણ ઈચ્છાપ્રેરિત હોય છે. ઈચ્છાપ્રેરિત દમન આપણને કષ્ટદાયક અને આત્મસમ્માન (Self regard) ધાતક બાબતોનું કરવામાં આવે છે અને તે રીતે તેમનું વિસ્મરણ કરવામાં આવે છે. અચાનક મગજમાં કે ત્વક્ષના દષ્ટિદેન્દ્રમાં થતા આંચકા કે નુકસાનથી પણ વિસ્મૃતિ થાય છે.

વિસ્મૃતિ હંમેશ કાઠ ખરાબી ગણાતી નથી. વિસ્મૃતિને ધણા લોકો આણીની નિર્બળતા માને છે પરંતુ તે ઉચિત નથી. તેનાથી મગજની શક્તિનો મિતવ્યય થાય છે. તે મન પરથી અનાવસ્યક બાબતોનો ભાર હલકો કરે છે અને નવીન બાબતોની ઉપલબ્ધિ માટે માર્ગ સાફ કરે છે. વિસ્મૃતિ આ કાર્ય ન કરત અને આપણે જે કંઈ શીખ્યા હોય તે સદૈવ યાદ રહેત તો આપણા નવીન પરિરિચિતિ સાથે સમાયોજન કરવાના પ્રયાસોમાં અડચણ રૂપ બનત. આ પ્રમાણે અનુપયુક્ત ચિહ્નોનો ક્ષય થવો લાભપ્રદ છે. આપણે આવસ્યક બાબતોનું જ સ્મરણ રાખવાનું હોય છે જેથી તેમને ધારણ કરવા માટે અનાવસ્યક અને નિરુપયોગી બાબતો ભૂતી જવી જોઈએ.

ભૂલણું કેવી રીતે (How to forget)

ભૂલવામાં આપણે એમ માનીએ છીએ કે કષ્ટદાયક બાબતોના વિસ્મરણ માટે તેમનું દમન કરવું જ એક ઉપાય છે. પરંતુ તે ચોખ્ખો ઉપાય નથી કારણ કે તેમને દબાવવા માટે જ્યારે જ્યારે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યારે તેની સ્મૃતિ ઘણું કરીને અધિક કષ્ટ આપે છે. માટે પીડાપ્રદ બાબતો કે પરિરિચિતિને યાદ કરવા પ્રત્યે નિરસકાર હોય તો આપણે તે તથ્યોનો મુકાબલો કરવો જોઈએ અને તે સાથે આવસ્યક સમાયોજન કરી લેવું જોઈએ. ભૂલવા માટેનો એક નિયમ એ પણ છે કે બાબતની પુનરાવૃત્તિ ન કરવી. કારણ કે પુનરાવૃત્તિથી સાહચર્યબંધનો અધિક પ્રબળ બને છે, પુનરાવૃત્તિના અભાવને કારણે સાહચર્યબંધનોમાં શિથિલતા આવી જાય છે અને અંતે વિસ્મૃત થઈ જાય છે.

વિસ્મૃતિ કેવી રીતે દૂર કરવી (How to avoid forgetting)

વિસ્મૃતિના અટકાવ માટે પુનરાવર્તન એક અત્યંત લાભપ્રદ ક્રિયા છે. આપણે એક પાઠ શીખીએ છીએ. થોડા સમય બાદ તેને થોડાધણા અંશે ભૂલી જઈએ છીએ. તેને ફરીથી વાંચવાથી પહેલાંના કરતાં તે અધિક સારી રીતે મગજમાં રિયર થાય છે. સમય સમય પર પુનરાવર્તન (Review) કરવાથી સાહચર્યબંધનો પ્રબળ બને છે અને સ્મરણ કરવામાં અડચણ પડતી નથી. સારી રીતે શીખવામાં આવ્યું હોય તો લાંબા મધ્યાન્તરો બાદ પુનરાવર્તન કરવાથી દીર્ઘકાળ સુધી ધારણામાં રહી શકે છે. પુનરાવર્તનમાં એ ધ્યાન રાખવું આવસ્યક છે કે બની શકે ત્યાં સુધી પ્રપાઠ પર આધાર રાખવો જોઈએ અને એ રીતે જૂના સંસ્કારોને કાર્યશીલ રહેવા દઈ તેમને જ નિર્મોળ કરવા દેવું જોઈએ.

કંઠસ્થીકરણમાં મિતબ્ધ માટેના જે નિયમો છે તે દરેક નિયમો ધારણામાં પણ લાગુ પડે છે. સક્રિય આદતિ બાદ થતું વિસ્મરણ નિષ્ક્રિય અધ્યયન કે આદતિ બાદ થતા વિસ્મરણ કરતાં ધીમું હોય છે. નિરંતર શીખવા પછી થતા વિસ્મરણ કરતાં સાન્તર શીખવા પછી થતું વિસ્મરણ ધીમું હોય છે. તેથી જ અંગવિધિથી શીખ્યા પછી થતા વિસ્મરણ કરતાં સમગ્ર વિધિથી શીખ્યા બાદનું વિસ્મરણ ઘણું ધીમું હોય છે.

(૫) ધારણાના હેતુ (Conditions of Retention)

માનસિક હેતુ (Mental conditions)

ધારણાના ધણા માનસિક હેતુ છે. તેમાં ધ્યાન એક મહત્વનો હેતુ છે ધારણાની શક્તિ ધ્યાન પર અધિક આધાર રાખે છે. પૂર્વ અનુભવો કે શીખવા ઉપર જેટલું અધિક ધ્યાન આપવામાં આવે તેટલી ધારણાશક્તિ અધિક થાય છે તથા ધારણા કરવામાં સરળતા માણૂં પડે છે. કોલેજમાં પ્રોફેસરના લેકચરને અધિક ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીએ છીએ તેટલું આપણે અધિક ધારણુ કરી શકીએ છીએ. બેધ્યાન રહેવાથી લેકચર યાદ રહેતું નથી અને રહે છે તોપણ થોડા સમય માટે જ. રુચિ સિવાય ધ્યાન અધિક કેન્દ્રિત કરવામાં આવતું નથી. જેથી રુચિ (Interest) પણ ધારણાનો હેતુ છે. જે આપણને રાજનીતિશાસ્ત્ર કે માનસશાસ્ત્ર અથવા તો કોઈ પણ વિષયના અધ્યયન માટે રુચિ છે તો જ આપણે તેનું ધ્યાનપૂર્વક અધ્યયન કરીશું અને તેને સારી રીતે ધારણુ કરી શકીશું પરંતુ જો રુચિ નહિ હોય તો વિષય પ્રત્યે બેધ્યાન રહીશું અને પરિણામસ્વરૂપ તેને સારી રીતે ધારણુ કરી શકીશું નહિ. રુચિની સાથે યાદ કરવાનો કે શીખવાનો ઇરાદો પણ હોવો આવશ્યક છે. માટે યાદ કરવાનો ઇરાદો (Intention to remember) એ પણ ધારણાનો એક હેતુ છે. યાદ કરવાની ઇચ્છા કે ઇરાદા સિવાય શીખવામાં આવે છે તો ધારણુ કરી શકતા નથી. ઉદાહરણાર્થે આપણે ફરવા ગયા છીએ અને માર્ગમાં કોઈ મેદાનમાં કોઈ રાજનૈતિક પાર્ટીની સભા હોય. જેમાં પાર્ટીના નેતા ભાષણુ કરી રહ્યા હોય. આપણે થોડો વખત ત્યાં બિઝા રહી ભાષણુ સાંભળીએ. આ ભાષણુને આપણે અધિક સમય ધારણુ કરી શકતા નથી; કારણુ કે તેને યાદ રાખવાનો આપણો ઇરાદો હોતો નથી. જ્યારે આપણે કોલેજમાં રાજનીતિશાસ્ત્રના અધ્યાપકે કરેલા ભાષણુને ધારણુ કરીએ છીએ અને તે અધિક સમય માટે રહી શકે છે, તેનું કારણુ એ છે કે આપણે યાદ કરવાના ઇરાદાપૂર્વક સાંભળીએ છીએ. આપણને પૂર્વ અનુભવોની

વિસ્તારપૂર્વક બાબતો યાદ આવતી નથી, તેનું કારણ આપણે તેમને-
યાદ કરવાનો ઈરાદો રાખ્યા સિવાય શીખ્યા હોઈએ છીએ. વર્તમાન
અનુભવોને પૂર્વસંચિત જ્ઞાન સાથે મિલાવવું તે પણ ધારણાનો
હેતુ છે. આપણે વિષય કે વસ્તુને બરાબર સમજી શક્યા ન હોઈએ તો
આપણી ધારણામાં ત્રુટિ રહે છે. આપણે વિભિન્ન વિષયોનો તાર્કિક સંબંધ
સારી રીતે સમજીને અધ્યયન કરીએ છીએ તો તે સરળતાથી ધારણ કરી
શકીએ છીએ. ગોખલપદ્ધતિ શીખવા કે યાદ કરવાના કાર્યમાં અયોગ્ય
ગણવામાં આવે છે તેનું કારણ એ જ છે કે તેમાં શુદ્ધિમતાપૂર્વક સમજીને
અધ્યયન કરવામાં આવતું નથી અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે જે કંઈ
યાદ કરવામાં આવે છે તે અસ્પષ્ટતાથી હોય છે. તદુપરાંત આપણા વ્યાપક
અનુભવોને પણ આપણે સારી રીતે ધારણ કરી શકીએ છીએ. આપણા
વ્યક્તિત્વને પ્રભાવિત કરનાર કોઈ પણ અનુભવ આપણને ઘણા સમય સુધી
યાદ રહે છે. ઉદાહરણ્ય, વિનોબા લાવે જેવી મહાન વિભૂતિની આપણને
સુજ્ઞાત થાય તો તે આપણે ભૂલી શકતા નથી. આ પ્રમાણે વ્યાપક અનુભવ
(Massive experience) પણ ધારણાનો માનસિક હેતુ છે.

શારીરિક હેતુ (Physiological conditions)

મગજમાં થતાં પરિવર્તનો એ ધારણાનો શારીરિક હેતુ છે. મગજનાં
પરિવર્તનોની દૃષ્ટિથી જોતાં માલુમ પડશે કે મનુષ્યોમાં જન્મજાત અંતર-
તફાવત રહેતો છે. મગજ અતીત અનુભવોના આધારરૂપ છે. આપણે એ
બાબત માનીએ છીએ કે અધ્યાત્મિક વિચારો સાથે સંબંધ રાખનાર મગજનાં
રચના-પરિવર્તનો છે. ધારણાશક્તિનો આધાર માનસિક દશા પર નિર્ભર છે.
શીખતી વખતે શરીર અને મગજ સ્વસ્થ; સ્ફૂર્તિમય અને પ્રક્રિયિત હોય તો
શીખવા માટે અધિક અનુકૂળ માલુમ પડે છે. પરંતુ જ્યારે કંટાળી ગયા
હોય કે થાકી ગયા હોય તેવી શારીરિક અને મસ્તિષ્કની દશામાં શીખવામાં
કંઈજ યાદ રહેતું નથી. યાક ધારણાને માટે અત્યંત પ્રતિકૂળ હોય છે.
સ્વસ્થ અને શાંત ચિત્તથી શીખવામાં આવે છે તે અધિક યાદ રહે છે અને
સ્મૃતિમાં સારી રીતે રિયર થાય છે, જ્યારે થાકીપાકીને વાંચવા બેઠા હોઈએ
છીએ ત્યારે બરાબર યાદ રહેતું નથી.

ભૌતિક હેતુ (Physical Conditions)

ઉત્તેજનાની સ્પષ્ટતા (Distinctness of the stimulus) ધાર-
ણાનો એક હેતુ છે. અસ્પષ્ટ ઉત્તેજના ઊંડી અસર કરી શકતી નથી, જેથી

તે મનમાં ધારણ કરી શકાતી નથી; પરંતુ ૨૫૭૮ ઉત્તેજના અધિક અસર કરે છે જેને સરળતાથી ધારણ કરી શકાય છે. ઉદાહરણાર્થ, માર્ગસેનું એક ટોળું હુલ્લડ કરતી વખતે અવાજ કરે છે તે આપણે ધારણ કરી શકતા નથી, જ્યારે કોઈ સાડુ ગાયન ગાતું હોય તો તેને સરળતાથી યાદ રાખી શકીએ છીએ. ઉત્તેજનાની તીવ્રતા (Intensity) પણ ધારણાનો એક હેતુ છે. તીવ્ર ઉત્તેજના મન પર જોડી અસર કરે છે અને તેને લાંબા સમય સુધી ધારણ કરી શકીએ છીએ. પરંતુ મંદ ઉત્તેજના અધિક પ્રભાવ પાડતી નથી જેથી તેને અધિક સમય સુધી ધારણ કરી શકતા નથી. એકદમ તેજસ્વી પ્રકાશ આપણે જલદી અને વધારે સમય સુધી ધારણ કરી શકીએ છીએ પરંતુ ઝાંખો પ્રકાશ જલદી ધારણ કરી શકતા નથી. ઉત્તેજનાની પુનરાવૃત્તિ (Repetition) પણ ધારણાનો હેતુ છે. ઉત્તેજનાની પુનરાવૃત્તિ ધારણાને દૃઢ અને અધિક સ્થાયી બનાવે છે. આપણે એક કવિતા વારંવાર વાંચીએ છીએ તો તે અધિક યાદ રહે છે. સિનેમાનાં ગાયનો જેમ જેમ અધિક વખત સાંઝળીએ છીએ તેમ તે અધિક યાદ રહે છે. પુનરાવૃત્તિ ફક્ત ઉત્તેજનાના પ્રભાવોની ચેતનામાં સ્થિતિની સમયાવધિ વધારવાનું જ કાર્ય કરે છે. ધ્યાન સિવાય અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય કરવામાં આવતું પુનરાવર્તન અધિક પ્રભાવશીલ હોતું નથી. એ વાત જરૂર છે કે પુનરાવર્તનથી માનસિક સંસ્કારો અધિક સ્થિર બને છે અને જ્યારે અતુલ્યો મનમાં ધર કરી લે છે ત્યારે તેમનું પ્રત્યાહ્વાન (Recall) સરળતાથી થઈ શકે છે. ઉત્તેજનાનો સ્થિતિકાળ (Duration) પણ ધારણાનો એક હેતુ છે. ઉત્તેજનાનો જલદી અંત આવે છે. તેનો પ્રભાવ બરાબર પડતો નથી જેથી ધારણ કરી શકાતી નથી; પરંતુ ઉત્તેજના અધિક સમય રહે છે તો તેનો પ્રભાવ અધિક પડે છે અને ધારણ કરી શકાય છે. કોઈ સંગીતનો ધ્વનિ થોડા જ સમય બાદ બંધ થઈ જાય છે તો આપણે તેને ધારણ કરી શકતા નથી; પરંતુ કોઈ ગાયન કે જે અમુક સમય સુધી ગાયુ જ રહે છે તેને આપણે સારી રીતે ધારણ કરી શકીએ છીએ.

(૬) પ્રત્યાહ્વાન (Recall)

કોઈ અપ્રસ્તુત વસ્તુનું સ્મરણ કરવું એટલે કે જે વસ્તુ યાનેન્દ્રિયોની સમક્ષ નથી તેનું સ્મરણ કરવું તે પ્રત્યાહ્વાન છે. પ્રત્યાહ્વાનને સ્થાને કોઈ કોઈ વખત પુનરુત્પાદન (Reproduction) શબ્દ વાપરવામાં આવે છે અને તે અધિક ચોક્કસ પણ છે. પ્રત્યાહ્વાન એ પૂર્વાનુભવોનું પુનરુત્પાદન છે. તેમાં

માનસિક સંરચનામાં માનસિક સંસ્કારના રૂપે સુરક્ષિત અનુભવોનું પુનરુત્પાદન કરવામાં આવે છે. પ્રત્યાહ્વાન કરતાં પુનરુત્પાદન શબ્દ અધિક ઉચિત છે, કારણ કે પ્રત્યાહ્વાનનો અર્થ ઘણી વખત એ જ કરવામાં આવે છે કે વિગત અનુભવોની સાધારણ રૂપરેખાનું સ્મરણ કરવું. જ્યારે પુનરુત્પાદનનો અર્થ એ થાય કે વિગત અનુભવોને પૂર્ણતયા તેના તે જ રૂપમાં યાદ કરવા. ઉદાહરણાર્થ, કોઈ આપણને પૂછે કે અમુક તારીખે રાજનીતિશાસ્ત્રના અધ્યાપક સાહેબે કરેલા લેક્ચરનું પ્રત્યાહ્વાન કરી શકશો ? તો આપણો જવાબ હકારમાં હશે અને તેનો અર્થ એ જ થાય કે તે ભાષણના અમુક સાધારણ સંસ્કારો આપણા પર રહેલા છે. પરંતુ કોઈ કહે કે તમે તેનું પુનરુત્પાદન કરી શકશો ? તો કદાચ આપણે માટે તે કહિન થઈ પડશે. કારણ કે આપણે સ્મૃતિના આધારે પૂર્ણ ભાષણનું પ્રત્યાવર્તન કરી તે પ્રમાણે રજુ કરવું પડે, છતાં પ્રત્યાહ્વાન શબ્દનો પ્રયોગ વિસ્તૃત અર્થમાં કરવામાં આવે છે.

પ્રત્યાહ્વાનમાં પૂર્વાનુભવોનું પુનરુત્પાદન કરવામાં આવે છે. પરંતુ પ્રત્યાહ્વાન અને પ્રત્યક્ષમાં અંતર રહેલું છે. પ્રત્યક્ષ એક માનસિક ઘટના છે અને પ્રત્યાહ્વાન બીજી. જે પ્રત્યક્ષ કરવામાં આવ્યો હોય છે તે જ પુનઃ સ્મૃતિમાં થતો નથી. પ્રત્યાહ્વાન એ પૂર્વપ્રત્યક્ષની ફક્ત પુનરાવૃત્તિ જ નથી. પરંતુ પહેલાં જ્યેષ્ઠી કે અનુભવેલી વસ્તુ કે ઘટનાને મનમાં ડ્રહણ કરવી તે છે. ડ્રેવર (Drever) જણાવે છે કે “પ્રત્યક્ષ એક ઘટના છે. તેની સ્મૃતિ એ નવીન ઘટના છે.” વિગત ઘટનાઓ કે અનુભવો એક સંસ્કારના રૂપમાં મનમાં સુરક્ષિત રહે છે. તે ચેતન જ્ઞાના રૂપમાં હોતી નથી તેને માનસિક ઘટનાના રૂપમાં પુનરુત્પાદિત કરી શકાતી નથી. માટે એ કહેવું યથેચિત નથી કે પ્રત્યાહ્વાન એ પૂર્વપ્રત્યક્ષની હયાત પ્રતિસિધ્ધિ છે. પ્રત્યાહ્વાન ધારણા પર આધાર રાખે છે. સારી ધારણાશક્તિ હોવા છતાં પ્રત્યાહ્વાન થઈ શકતું નથી જેથી આપણે કદી શકીએ કે પ્રત્યાહ્વાનમાં અડચણો પણ હોય છે.

પ્રત્યાહ્વાનમાં અડચણ (Interference in recall)

કોઈ વસ્તુને કંઈક કરી લીધી એટલે એ ચોક્કસ નથી કે સમય પર તેનું પ્રત્યાહ્વાન થઈ શકે, કારણ કે મધ્યાન્તર (Interval)માં તેનું વિસ્મરણ થવું પણ સંભવિત છે. શ્રેષ્ઠ ધારણાશક્તિ પ્રત્યાહ્વાનની ખાતરી આપતી નથી. આપણે કોઈ વસ્તુ ધારણા અવશ્ય કરીએ છીએ કારણ કે ધારણા ક્યો સિવાય સમય પર યાદ આવવું અશક્ય છે. પરંતુ કોઈ કોઈ વખત

અણીના સમયે જ યાદ આવતું નથી અને તે સમયે માથું ખંજવાળતું પડે છે. ઉદાહરણ્ય શિક્ષકે જણાવેલું ઘેરથી તૈયાર કરી લાવવાનું લેશન આપણે તૈયાર કર્યું હોય છે; પરંતુ શિક્ષક પૂછે છે તે વખતે યાદ આવતું નથી પરંતુ સમય પૂરો થતાં શિક્ષક જાય છે અને પછીથી યાદ આવે છે. આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે પ્રત્યાહવાનમાં અડચણ અવશ્ય આવે છે.

પ્રત્યાહવાનમાં સવેગાત્મક અડચણ હોઈ શકે છે. કોઈ સવેગ પ્રત્યાહવાન નિરુદ્ધ કરી શકે છે. લયના કારણે પ્રત્યાહવાન નિરુદ્ધ થઈ શકે છે. ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં આપણે જોયું કે વિદ્યાર્થી શિક્ષકની આગળ કંઈ જ બોલી શકતો નથી, તેનું કારણ લય પણ હોઈ શકે. ઘણી વખત આપણે જોઈએ છીએ કે કોલેજમાં વક્તૃત્વ હરિકાઈ સમયે પ્રવચન કરવા રંગમંચ પર ઉપરિચિત વિદ્યાર્થી બધું સારી રીતે યાદ કરી શકતા નથી અને ઘણી વખત પ્રવચનને ગમે તેમ પૂરું કરી રંગમંચ છોડી દે છે. આ પ્રમાણે ભૂલો ચવાનું કારણ વ્યાખ્યાનદાતાની વ્યાખ્યાન તૈયાર કરવામાં રહેલી કચાશ હોતું નથી, પરંતુ શ્રોતાઓ સમક્ષ ઊભા રહેવાનો લય હોય છે. એ લય વ્યાખ્યાનદાતાનું ધ્યાન વિભાજિત કરી દે છે અને પરિણામસ્વરૂપ વ્યાખ્યાનમાં અસીમ ભૂલો કરે છે. જો તે સમયે તે વ્યક્તિ લયને ભૂલી જઈ શકે તો તેની સ્મૃતિ તેને પૂર્ણ રીતે મદદ કરે છે. પરીક્ષાના સમયે પણ ઘણી વખત વિદ્યાર્થીઓ લયના કારણે અથવા તો મનની ઉદ્દિગ્નતાના કારણે પ્રશ્નોના જવાબ લખવામાં ભૂલો કરે છે. આ પ્રમાણે સવેગો પ્રત્યાહવાનમાં બાધક થાય છે.

બીજી અડચણ ત્યારે ઉપરિચિત થાય છે જ્યારે એક જ સમયે એ ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે એકબીજાના માર્ગમાં આવી જાય છે. આપણે ઘણી વખત જોઈએ છીએ કે ગ્રોફેસર સાહેબ શીખરતાં બોલવામાં અચકાઈ જાય છે અને હિચકિચાય છે તેનું કારણ એ નથી હોતું કે તે પોતાના વિષયને લગતી ખામત ભૂલી જાય છે. જે કંઈ શીખવવાનું છે તે ભૂલી જાય છે. આ પ્રમાણે એક પ્રત્યાહવાન બીજાને રોકી દે છે. તે જ પ્રમાણે કોઈ પરિચિત વ્યક્તિનું નામ યાદ કરવા માગીએ છીએ ત્યારે પણ ઘણી વખત બને છે તેમ આપણે જે નામ યાદ કરવા માગતા હોય તેના જેવું જ સાધારણ અંતરવાળું નામ યાદ આવી જાય છે. જેમકે દયાશંકરને બદલે મયાશંકર, મગનની જગાએ હગન અને સરદાની જગાએ તરદા યાદ આવે છે. આ બાબતમાં ખોટું નામ સાચા નામના માર્ગમાં આવી

જન્ય છે અને તેના પ્રત્યાહ્વાનને અટકાવી દે છે. ખોટું નામ અધિક તત્પરતાથી આગળ આવે છે અને આપણને સાચા માર્ગથી વિચલિત કરે છે. આ સમયે આપણે ત્યાં જ અટકી જઈએ તો થોડીવાર બાદ વાંચિત નામ યાદ આવી જાય છે; કારણ કે તે સમય દરમિયાન નિરોધક સુગ્રાવ પોતાનું અસ્થાયી બળ અને તાજગીનો પ્રભાવ (Recency effect) છોડી દે છે. અને નિરોધ (Inhibition) સમાપ્ત થઈ જાય છે. કોઈ કોઈ વખત ભૂલવાની ઈચ્છા પણ પ્રત્યાહ્વાન અટકાવી શકે છે. તેમાં વિસ્મૃતિનું કારણ દમન હોય છે.

કોઈ કોઈ વખત પ્રત્યાહ્વાન પૂર્ણ હોતું નથી પરંતુ અપૂર્ણ હોય છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે એક નામને બદલે તેના જ જેવું સાધારણ અંતરવાળું અન્ય નામ યાદ આવે છે. તે પ્રત્યાહ્વાન અપૂર્ણ હોય છે. એ અપૂર્ણ પ્રત્યાહ્વાન ફક્ત આંશિક જ નહિ પરંતુ અશુદ્ધ પણ હોય છે. છતાં પણ યાદ આવેલા ખોટા નામમાં અક્ષરોનો ધ્વનિ, લાપા તથા રૂપ સુરક્ષિત રહે છે.

(૭) પ્રત્યાહ્વાનના હેતુ (Conditions of recall)

પ્રત્યાહ્વાન ધારણા પર નિર્ભર છે એટલે ધારણાના હેતુ પ્રત્યાહ્વાનના હેતુ છે. પ્રત્યાહ્વાન અનુકૂળ માનસિક તેમજ શારીરિક અવસ્થા પર આધાર રાખે છે. શરીરની અને મનની સ્વસ્થ અને સ્ફૂર્તિમય અવસ્થા પ્રત્યાહ્વાન માટે અનુકૂળ હોય છે. શીખતી વખતે તેમજ પ્રત્યાહ્વાન કરતી વખતે મન સ્વસ્થ અને પ્રકુલિત હોવું અત્યંત આવશ્યક છે. થાકીને વાંચવાથી કંઈ યાદ રહી શકતું નથી તેમજ સારી રીતે તેનું પ્રત્યાહ્વાન થઈ શકતું નથી. આ રીતે થાક પ્રત્યાહ્વાન તેમજ ધારણા માટે પ્રતિકૂળ છે. ચાકિલા હોઈએ છીએ ત્યારે સોળેલી કે અનુભવેલી બાબતોનું સારી રીતે સરળતાથી પ્રત્યાહ્વાન કરી શકતા નથી. /

પ્રત્યાહ્વાન તે સમયની વ્યક્તિની વિશેષ પ્રવૃત્તિ અને પ્રધાન રુચિ પર આધાર રાખે છે. કોઈ વખત આપણને કોઈ પુસ્તક જોનાં આપણી પ્રધાન રુચિ અનુસાર તે પુસ્તક ક્યાંથી લાવ્યા હતા, સાથે કાણુ હતા, તેનો કાણુ કાણુ ઉપયોગ ક્યો વગેરે બાબતો યાદ આવે છે.

પ્રત્યાહ્વાન અધ્યયેતન સાહચર્ય બધેના અને સકેતો (Cues) પર આધાર રાખે છે. અતીત અનુભવોના સંસ્કારો અધ્યયેતન ચિહ્નોના પરસ્પર

સાહચર્યસંબંધ ગઠિત થઈ ચૂક્યો હોય છે જેમની એક શ્રંખલા બને છે, આથી મત અનુભવનું પ્રત્યાહવાન કોઈ એવા પ્રત્યક્ષ કે વિચારના સંકેત પર. આધાર રાખે છે જેની સાથે પ્રારંભિક અનુભવમાં તેમનું સાહચર્ય થયું હોય. આપણે જે બંગલામાં પહેલાં રહ્યા હોય તેને ફરીથી કોઈ વખત જોતાં તે સમયના અતીત અનુભવોનાં સંસ્મરણો ફરીથી આવે છે.

પ્રત્યાહવાન પ્રસંગના પ્રભાવ પર નિર્ભર રહે છે. દરેક સાહચારી વિચારો ન્યૂનાધિક રૂપમાં સંબંધિત વિચારશ્રંખલાઓનાં અંગ હોય છે. કોઈ વિશેષ સમય પર કઈ બાબત યાદ આવશે તે પૂર્વ પ્રસંગ પર આધાર રાખે છે.

(૮) સ્મૃતિપ્રતિમા (Memory image)

કોઈ પ્રત્યાહવાનિત તથ્ય કે અનુભવ અમુક સાવેદનિક રૂપની સાથે ઉપસ્થિત થાય છે તેને સ્મૃતિપ્રતિમા કહેવામાં આવે છે. પરંતુ તે યથાર્થવત્ અને વાસ્તવિક રીતે સૂંધવું, જોવું, સાંભળવું વગેરેની સમાન હોય તો. ઉદાહરણાર્થ, હારમોનિયમના સ્વરનું પ્રત્યાહવાન કરવું. ગુલાબની સુગંધનું પ્રત્યાહવાન કરવું વગેરે. આ પ્રમાણેના પ્રત્યાહવાનમાં ધ્વનિ અને સુગંધનું યથાર્થવત પુનરાવર્તન કરવામાં આવે છે, તે વાસ્તવિક સાવેદનિક (Sensory) અનુભવના જેવું માલૂમ પડે છે. અધિકાંશ સ્મૃતિપ્રતિમાઓ યથાર્થતા અને પૂર્ણતાની દૃષ્ટિએ જોતાં વાસ્તવિક સાવેદનિક અનુભવ કરતાં નિમ્ન કોટિની હોય છે. તદુપરાંત સ્મૃતિપ્રતિમાઓ વ્યક્તિઓમાં સજીવતા અને યથાર્થતાની દૃષ્ટિએ પણ ભિન્ન હોય છે. જ્યાં સુધી વસ્તુની વાસ્તવિક ઉપસ્થિતિ હોય ત્યારે તેનાં તથ્યોનું યથાર્થ નિરીક્ષણ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે તથ્યોને વસ્તુની સ્મૃતિપ્રતિમામાં જોઈ શકાતાં નથી. ઉદાહરણાર્થ, કોઈ વ્યક્તિ દાદરા ચઢીને આવે. તે દાદરાને જુએ છે. અને તેને આપણે કહીએ કે દાદરાનું પ્રત્યાહવાન કરો અને એક માનસિક પ્રતિમા તૈયાર કરો. તો તે બની શકશે. પરંતુ ફરીથી તેમને કહેવામાં આવે કે તે માનસિક પ્રતિમામાં જોઈ ને દાદરાનાં પગથિયાં ગણી, બતાવો તો તે નહિ બની શકે અને બતાવશે તોપણ બરાબર નહિ બતાવે. તેનું કારણ એ જ છે કે તેમણે ફક્ત દાદરાનો સામાન્ય પ્રભાવ જ ધારણ કર્યો હતો ! આ પ્રમાણે આપણે જ્યારે કોઈ વસ્તુ જોઈએ છીએ ત્યારે તેનો સાધારણ પ્રભાવ જ ગ્રહણ કરીએ છીએ અને તેની સ્મૃતિપ્રતિમાની રચના કરીએ છીએ તો એ સાધારણ પ્રભાવનું જ પ્રત્યાહવાન કરી શકીએ છીએ. આપણે તેની દરેક બાબતોનું અધ્યયન કરીએ તો તેની એ

વિશિષ્ટ બાબતોનું પણ પ્રત્યાહવાન કરી શકીએ. આપણે જે જે વસ્તુનું નિરીક્ષણ કરીએ છીએ તેનું જ પ્રત્યાહવાન કરી શકીએ છીએ તેથી અધિક બાબતોના પ્રત્યાહવાનમાં અસમર્થ રહીએ છીએ.

(૯) પ્રત્યક્ષ અને સ્મૃતિપ્રતિમા (Percept and memory image)

સ્મૃતિપ્રતિમા એ પ્રત્યક્ષનું પુનરુત્પાદન છે. તેમનામાં અગત્યના ભેદ હોવા છતાં અમુક બાબતોમાં સમાનતા છે રંગ, ધ્વનિ વગેરે જેવા સંવેદ્ય ગુણો પ્રતિમા અને પ્રત્યક્ષ બન્નેની રચનામાં હોય છે. પરંતુ એ ગુણો પ્રતિમામાં તો જ દૃશ્યમાન થાય છે જે આપણે પ્રત્યક્ષમાં પહેલાં જોયા હોય. વસ્તુના સંવેદ્ય ગુણો, સ્વરૂપ અને સંયોજન પ્રત્યક્ષમાંથી જ સ્મૃતિમાં પુનરુત્પાદિત કરી શકાય છે. પૂર્ણતાની અને સ્પષ્ટતાની દૃષ્ટિએ તેમાં તફાવત આવશ્યક હોય છે. અને તે વ્યક્તિત્વો અંતરે ઉપર ખાસ આધાર રાખે છે. કેટલાક માણસો રંગનું પૂર્ણ સ્પષ્ટતાથી પુનરુત્પાદન કરી શકે છે, કેટલાક ગંધનું અને કેટલાક ધ્વનિનું સ્પષ્ટ અને સારી રીતે તેમના ચોક્કસ સ્વરૂપમાં પુનરુત્પાદન કરી શકે છે.

આ પ્રમાણેની સમાનતા હોવા છતાં અમુક બાબતોમાં અંતર છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

તીવ્રતા (Intensity) :- તીવ્રતામાં સ્મૃતિપ્રતિમા અને પ્રત્યક્ષમાં અંતર છે. સ્મૃતિપ્રતિમા કરતાં પ્રત્યક્ષ અધિક તીવ્ર હોય છે. હ્યુમ (Hume) ની અનુસાર પ્રત્યક્ષ મન ઉપર જે સજીવતાથી થાય છે તે સ્મૃતિ પ્રતિમાના તે રૂપ કરતાં જુદો જ હોય છે. પ્રતિમાઓ પ્રારંભિક સંસ્કારની ધૂંધલી અનુક્રિતિઓ હોય છે. તેમાં માત્રા કે તીવ્રતાની દૃષ્ટિએ અંતર હોય છે. પરંતુ તે વાજબી નથી. સ્ટાઉટ જણાવે છે કે તેમાં ખાસ અંતર હોય છે. ફક્ત માત્રાનું નહિ, વાસ્તવિક સંવેદનાઓ જે રીતે મનપર પ્રભુત્વ જમાવે છે તે રીતે પ્રતિમાઓ કરતી નથી. પ્રત્યક્ષ આક્રમક હોય છે જ્યારે તે પ્રતિમાઓ બલાત્ મન પર પ્રભુત્વ જમાવે છે. પ્રતિમાઓ આક્રમક હોતી નથી, જેથી તે બલાત્ મન પર પ્રગટ થઈને ચેતનાના પ્રવાહમાં દબાઈ જાય છે.

પ્રતિમાનું અંડિત થવું (Fragmentariness of image) આપણા વાસ્તવિક સમસ્ત અનુભવો હંમેશા ચેતનાની એક સમષ્ટિ બનાવે છે. એક સંવેદના પોતાની સાથે અન્ય સંવેદનાઓની એક શ્રૃંખલામાં ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રત્યક્ષ સાથે ઘણું કરીને ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં મિશ્રિત લક્ષણોવાળી

આગિક સવેદનાઓ હોય છે. દૂકમાં સ્પર્શ, દૃષ્ટિ, ધ્વનિ, સ્વાદ વગેરે વિશિષ્ટ સવેદનાઓ આગિક સવેદના અને તેનાં પરિવર્તનો સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધમાં હોય છે, પરંતુ માનસિક પુનર્જીવનમાં પ્રતિમાનાં સવેદતત્ત્વો સમસ્ત સાવેદનિક અનુભવોમાંથી જુદાં થયેલાં હોય છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે આપણે ધ્વનિપ્રતિમા જોઈએ છીએ ત્યારે તે સમસ્ત ગતિ, આગિક કે અન્ય સવેદનાઓની એક શૃંખલાનો ભાગ હોતી નથી. પ્રતિમાનાં સવેદતત્ત્વો તેમના સાવેદનિક જોડાણથી વિચ્છિન્ન હોય છે. અને પ્રત્યક્ષ અને પ્રતિમાનો ખાસ બેદ જ આ છે. આપણે કોઈ વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ ત્યારે તેનો આકાર, રંગ, રૂપ વગેરે જોઈએ છીએ. જો ગંધયુક્ત હોય તો તેની ગંધ લઈએ છીએ, સ્વાદયુક્ત હોય તો તેને ચાખીએ છીએ. આ પ્રમાણેના વાસ્તવિક ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવો એક અવિચ્છિન્ન સમઘટિ તૈયાર કરે છે. પરંતુ જ્યારે તેનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે ત્યારે ફક્ત તેની દૃષ્ટિપ્રતિમાનું જ સ્મરણ કરવામાં આવે છે. તેનાથી ચતા અન્ય ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવોનું સ્મરણ થતું નથી. જ્યારે પ્રત્યક્ષનું પ્રતિમાના રૂપમાં પુનરુત્પાદન કરવામાં આવે છે ત્યારે તેની અમુક બાજતો લુપ્ત થઈ જાય છે. પરંતુ ઘણી વખત પ્રત્યક્ષનું તેની પૂર્ણ સ્પષ્ટતા સાથે પ્રતિમામાં પુનરુત્પાદન કરી શકાય છે. આ પ્રમાણે સ્મૃતિપ્રતિમા પ્રારંભિક અનુભવમાં પોતાના અસંગથી વિચ્છિન્ન હોય છે.

માનસિક ક્રિયા સાથે સંબંધ (Relation to subjective activity)

સવેદનાઓ તેમની સાવેદનિક તીવ્રતાથી ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે. પરંતુ પ્રતિમાઓ જ્યાં સુધી વિચારોના સામાન્ય નિર્દેશન સાથે સંબંધિત હોય છે ત્યાં સુધી ધ્યાન આપવામાં આવે છે. વિચારો માનસિક સ્થિતિઓ પ્રમાણે એકબીજાને અનુસરે છે. પ્રત્યક્ષનું નિર્દેશન બાહ્ય પરિસ્થિતિઓથી ચાલે છે. તેનો વિચારોની જેમ એકબીજા સાથે સંબંધ હોતો નથી. વોર્ડ જણાવે છે કે “પ્રત્યક્ષને ન તો તાર્કિક અવિચ્છિન્નતા હોય છે, ન તો માનસિક અવિચ્છિન્નતા”. મેડોન જણાવે છે કે “પ્રત્યક્ષ અધિક સ્થિર, અધિક નિશ્ચિન હોય છે. અને તેમની વસ્તુઓ આપણી સામે પરિપૂર્ણ દેશમાં નિશ્ચિન સ્થાન ધરાવે છે. સ્મૃતિપ્રતિમાઓ અધિક ચંચળ હોય છે અને દેશમાં પ્રક્ષિપ્ત હોય છે. જ્યાં પણ અવિકાંશ લોકોને મારે તે વાસ્તવિક અન્યક્ષીકૃત દેશ હોતો નથી. જે દેશમાં સ્મૃતિપ્રતિમાઓની સત્તા હોય છે તે

પૂર્ણ દેશ હોતો નથી. ” સ્મૃતિપ્રતિમાઓ મન દ્વારા વિકસિત કરવામાં આવે છે જેને ધ્યાનથી સ્થિર રાખી શકાય છે. પરંતુ ધ્યાનનો સ્વભાવ ચંચળ હોય છે, જે સમય સમય પર બદલાતો રહે છે. જેથી સ્મૃતિપ્રતિમાઓ અસ્થિર હોય છે જ્યારે પ્રત્યક્ષ બાહ્ય પરિસ્થિતિઓથી નિયમિત હોય છે જેથી તે સ્થિર હોય છે.

સ્પષ્ટતા (Distinctness) :—પ્રત્યક્ષની વસ્તુથી પૃથક્ હોવાના કારણે સ્મૃતિપ્રતિમા અપૂર્ણ હોય છે. તેમાં વિસ્તારની સર્વ બાબતો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાતી નથી. જ્યારે પ્રત્યક્ષ સ્પષ્ટ અને પૂર્ણ હોય છે. જેમાં વિસ્તારની સર્વ બાબતોનું જ્ઞાન મળી શકે છે. આપણે ફેરીનો પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ તો તે સ્પષ્ટ હોય છે. પરંતુ તેની સ્મૃતિપ્રતિમામાં ફેરીનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી; કારણ કે પ્રત્યક્ષ કરતાં પ્રતિમા અસ્પષ્ટ હોય છે. તેમાં વિસ્તૃત બાબતોની જાણકારી મળી શકતી નથી. તેમાં પ્રત્યક્ષની અમુક થોડી ઘણી બાબતોનું સ્મરણ થતું નથી. સ્મૃતિપ્રતિમાની અસ્પષ્ટતાનું કારણ અંશતઃ વિસ્મૃતિ પણ હોય છે. પ્રત્યક્ષ અમુક અંશે નષ્ટ થાય છે તેનું કારણ આપણી ધારણાશક્તિમાં ખામી અથવા તો આપણી પ્રત્યાહ્વાન ક્રિયામાં ન્યૂનતા હોઈ શકે. સ્મૃતિપ્રતિમા એક જ પ્રત્યક્ષનું પરિણામ હોતી નથી પરંતુ અનેક પ્રત્યક્ષો કે જેમાં ફક્ત થોડી ઘણી બાબતોમાં જ સામ્ય હોય છે અને બાકીની બાબતોમાં વૈષમ્ય હોય છે તેનું પરિણામ હોય છે. પ્રત્યક્ષની વિસ્તૃત બાબતોમાં અધિક વિષમતા હોય છે જેથી સ્મરણમાં બાધક નીવડે છે. તદુપરાંત સ્મૃતિપ્રતિમામાં તેટલી જ બાબતો પુનર્નિર્મિત થાય છે જેટલી પ્રત્યે તે ક્ષણે રુચિ હોય અને રુચિને આવશ્યક હોય.

શારીરિક ક્રિયા સાથે સંબંધ (Relation to 'motor activity') :—આપણા પ્રત્યક્ષો આપણી શારીરિક ગતિઓ પ્રમાણે પરિવર્તન પામે છે. પ્રત્યક્ષનું નિયંત્રણ બાહ્ય ઉત્તેજનાઓથી થાય છે. તેથી પ્રત્યક્ષ વાતાવરણસ્થિત ઉત્તેજનાઓ તથા આપણી શારીરિક અને ઈન્દ્રિય ગતિઓની સાથે પરિવર્તન પામે છે. આપણે ચિચારો કે સ્મૃતિપ્રતિમાઓને સાથે લઈ જઈ શકીએ છીએ. પરંતુ જ્યારે આપણે વસ્તુ તરફથી મુખ ફેરવી લઈએ અથવા તો આંખો બંધ કરી લઈએ તો આપણે પહેલાં જે જોયું હોય તે જોઈ શકતા નથી. ટૂંકમાં 'સંવેદનાઓ આપણી ઇન્દ્રિયોના સમાયોજનની સાથે પરિવર્તન પામે છે. પરંતુ આપણા ઇન્દ્રિયપરિવર્તનો કે ગત્યાત્મક પરિવર્તનો સાથે સ્મૃતિપ્રતિમા પરિવર્તિત થતી નથી.

(૧) એંછા સ્મૃતિપ્રતિમા અને પ્રત્યક્ષમાં બેઠે જણાવતાં કહે છે કે “પ્રત્યક્ષ ગનિઓ જાગૃત કરે છે, જ્યારે સ્મૃતિપ્રતિમાઓ નહિ. ઉદાહરણાર્થે આપણે કોઈ પુસ્તક જોઈએ છીએ તો તેને ઉઘાડીએ છીએ અને તેને વાંચીએ છીએ પરંતુ કાલ્પનિક પુસ્તક માટે એવી કોઈ ગનિ કરવામાં આવતી નથી.”

(૨) પ્રત્યક્ષોની ઉત્પત્તિ અને નાશ આપણા સંકલ્પથી સ્વતંત્ર હોય છે. સ્મૃતિ-પ્રતિમાઓને આપણે ધણું કરીને સંકલ્પથી જાગૃત કરી શકીએ છીએ અને સંકલ્પથી દૂર કરી શકીએ છીએ.” (મેક્લેન) (૩) પ્રત્યક્ષની વસ્તુઓ આપણા સંકલ્પથી સ્વતંત્ર હોય છે જ્યારે સ્મૃતિપ્રતિમાઓ આપણા સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રત્યક્ષની વસ્તુઓ સર્વ મનુષ્યને માટે સમાન હોય છે અને દરેક તેનો પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે પરંતુ સ્મૃતિપ્રતિમાઓ દરેકને માટે સમાન હોતી નથી.

(૧૦) પ્રારંભિક સ્મૃતિપ્રતિમા (Primary memory image)

પ્રારંભિક સ્મૃતિપ્રતિમામાં મન ચેતનક્રિયામાં હોય છે અને આ રીતે તે અન્ય સ્વરૂપો કે જે ન્યૂનાધિક નિષ્ક્રિય સંવેદનાઓ હોય છે તેનાથી ભુદી પડે છે. આપણે પ્રારંભિક સ્મૃતિપ્રતિમા ત્યારે પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ જ્યારે આપણે અનુભવ કર્યો બાદ અથવા તો ઉત્તેજનાની ક્રિયાનો અંત થયા બાદ તત્કાળ અમુક સંવેદનાનું પ્રત્યાહ્વાન કરીએ અથવા ધ્યાન આપીએ. ઉદાહરણાર્થે આપણી સાથે કોઈ આદમી વાત કરી રહ્યો છે અને વાત બંધ થયા બાદ તરત જ અમુક સેકન્ડ સુધી તેને અવાજના પ્રતિધ્વનિની જેમ ધ્યાન આપવાથી સાંભળી શકીએ છીએ; તેના બોલવા પ્રત્યે આપણે બેધ્યાન હોઈએ તો આપણે જાણી શકીએ છીએ કે તે શું કરી રહ્યો હતો. પ્રાથમિક પ્રતિમા એ પશ્ચાત્પ્રતિમા નથી, તેમાં ધણું જ અંતર છે. પશ્ચાત્પ્રતિમા ઉત્તેજનાનો અંત ચર્તા તરત જ સ્વયં ઉપરિચિત થાય છે; જ્યારે પ્રારંભિક સ્મૃતિપ્રતિમા ધ્યાનના પ્રયત્નથી સ્મૃતિપટ પર લાવવામાં આવે છે. ટૂંકમાં પ્રારંભિક સ્મૃતિપ્રતિમા એ સ્મૃતિની પ્રારંભિક ક્રિયા છે. ગમે તેમ હોય પણ બૌદ્ધિક જીવનના મિતવ્યયમાં તેનું અગત્યનું સ્થાન છે.

પ્રારંભિક પ્રતિમા અને પશ્ચાત્પ્રતિમાની બાબતમાં વોડે જણાવે છે કે “દાર પરની ખટખટાહટ, ધંટનો અવાજ, દોરનનો ચહેરો કે જેના પર આપણે ધ્યાન આપ્યું નથી, કોઈકોઈ વખત થોડી ક્ષણ બાદ વારંવાર આવનાર પ્રતિમાઓ દ્વારા સાંભળી લેવાય છે. જે કે એમ માલૂમ પડે છે

કે વારતવિક સંસ્કારની બિલકુલ ઉપેક્ષા કરવામાં આવી હતી. દૃષ્ટિની બાબતમાં પ્રારંભિક સ્મૃતિપ્રતિમા સદૈવ કોઈ વસ્તુ પર એક દાષ્ટ્ય સુધી નજર રિથર કરી જોવાથી અને પછી આંખો બંધ કરી અથવા અન્ય દિશામાં ફેરવી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. વસ્તુની પ્રતિમા એક દાષ્ટ્ય સુધી અધિક સ્પષ્ટ અને સજીવ દેખાય છે, અને ધ્યાનના પ્રયત્નથી લગાતાર ડેટલીક વખત પાછી લાવી શકાય છે. આ પ્રમાણેના પુનરુત્થાનમાં આંખોને જલદી ખોલવાથી અને બંધ કરવાથી અથવા અચાનક તેમને કોઈ બીજી તરફ લઈ જવાથી અધિક સહાયતા મળે છે.”

આ રીતે જોતાં પ્રારંભિક સ્મૃતિપ્રતિમા પશ્ચાત્પ્રતિમાની સંમાન છે. પ્રારંભિક સ્મૃતિપ્રતિમા પશ્ચાત્પ્રતિમાની જેમ કોઈ રીતે ઈન્દ્રિય દ્વારા રિથરીકૃત મદ્ય પડે છે. પશ્ચાત્પ્રતિમાની રિથરતા ધ્યાનના પ્રયત્ન પર નિર્ભર રહે છે જ્યારે પશ્ચાત્પ્રતિમા ઉત્તેજનાના.

(૧૨) પુનરાવર્તી પ્રતિમા (Recurrent image)

પુનરાવર્તી પ્રતિમાઓ થોડા થોડા સમયે વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે. અને જ્યાંસુધી તેમનામાં રિથતિસ્થાપકતા રહે છે. ત્યાં સુધી તે થોડા થોડા સમયે ચેતનામાં આવતી રહે છે. જ્યારે તેની રિથતિસ્થાપકતા સમાપ્ત થાય છે ત્યારે તે ચેતનામાં આવવાનું બંધ કરે છે. આ ઉપરથી આપણે અધો-ચેતન વિચારોની અમુક ક્રિયાઓ ધારી શકીએ. તેઓ સદૈવ ચેતનામાં પ્રવેશવા માટે સંધર્ષ કરે છે પરંતુ અધિક પ્રયત્ન અને સંગઠિત વિચારો દ્વારા તેમનું દબન થાય છે. તે ગમે તે રીતે વારંવાર ચેતનામાં બહાર પ્રવેશ કરવાની કોશિશ કરે છે. ઘણા સમય પહેલાંનું વિસ્મૃત કોઈ દ્રશ્ય કે શ્રવણ આપણી સ્મૃતિમાં કુરસદ સમયે આવી શકે છે. પુનરાવર્તી પ્રતિમાને કોઈ તાત્કાલિક કારણ હોતું નથી કે જેનાથી તેનો ઉદ્ભવ થતો હોય. પ્રત્યક્ષની સ્વતંત્રતાનો તેમાં કંઈક અંશ હોય છે. તે પ્રસાદશાળી અને આકર્ષક પ્રત્યક્ષોના અવશેષ હોય છે. તેમનો ઉદ્ભવ અને નાશ તેમની કોઈ આશ્ચર્યકારક ભેદી રીતથી જ થાય છે. તે પ્રત્યક્ષની જેમ બાહ્ય ઉત્તેજના પર નિર્ભર નથી. તે ઉત્તેજનાઓ અને તેમના પ્રભાવોની સમાપ્તિ બાદ કેટલાક કલાકો કે કેટલાક દિવસો બાદ પુનઃ અચાનક પાછી આવે છે. આપણે તેમની સાહચર્યની કડીઓ પણ જાણી શકતા નથી, જેમનાથી તેમનું પ્રત્યાહ્વાન કે નિર્દેશન થાય છે. પુનરાવર્તન પ્રતિમા મનમાં નિયંત્રિત પ્રતિમા જેવી હોતી નથી પરંતુ તે એક માનસિક ચિત્ર છે.

(૧૨), પ્રત્યક્ષ અને પશ્ચાત્પ્રતિમા (Percept and After image)

આપણે કોઈ વસ્તુને જોઈએ છીએ તો તેને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ વસ્તુના દૂર થવા છતાં તેનો મન પર પ્રભાવ રહે છે અને તેને મળતી જ પ્રતિમા જોવામાં આવે છે તેને પશ્ચાત્પ્રતિમા કહેવામાં આવે છે. આપણે તેજસ્વી ત્રિશુલગોળા તરફ જોઈએ છીએ તો આપણને તેના પ્રત્યક્ષ થાય છે; પરંતુ થોડી ક્ષણો જોયા બાદ નેત્ર બંધ કરવાથી શ્વેત પ્રકાશનું એક વૃત્ત જોવામાં આવે છે તેને પશ્ચાત્ પ્રતિમા કહેવામાં આવે છે. પશ્ચાત્ પ્રતિમાઓ બે પ્રકારની હોય છે: ભાવાત્મક (Positive) અને અભાવાત્મક (Negative). આપણે આંખ મીચી દીધા બાદ જે શ્વેત પ્રકાશનું વૃત્ત જોઈએ છીએ તેને ભાવાત્મક પશ્ચાત્ પ્રતિમા (Positive after-image) કહેવામાં આવે છે. ધીરે ધીરે તે સફેદ વૃત્ત કાળા કે ધૂધલા વર્ણમાં પરિવર્તિત થાય છે તે અભાવાત્મક પશ્ચાત્પ્રતિમા (Negative after-image) છે. ભાવાત્મક પશ્ચાત્પ્રતિમા ઉત્તેજનાના ચાલી ગયા બાદ પ્રારંભિક ઐન્દ્રિય ઉદ્દિપન ચાલુ રહેવાના કારણે થાય છે. ન્યારે અભાવાત્મક પશ્ચાત્પ્રતિમા ઉદ્દિપન પછી તરત જ જે થાક લાગે છે તેના કારણે થાય છે.

પશ્ચાત્પ્રતિમાને પશ્ચાત્ સંવેદના (After sensation) પણ કહેવામાં આવે છે અને તે અધિક યોગ્ય છે. કારણ કે તે ઉત્તેજનાની સમાપ્તિ બાદ ઇન્દ્રિય પરના તેના રહેતા પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રત્યક્ષ અને પશ્ચાત્પ્રતિમા બન્નેમાં બાહ્ય ઉત્તેજનાઓથી ચતાં ઐન્દ્રિય ઉત્તેજનો થાય છે. પ્રત્યક્ષની વસ્તુના જે ગુણો હોય છે તે ગુણયુક્ત દાર્શનિક ભાવાત્મક પ્રતિમા હોય પરંતુ અભાવાત્મક પ્રતિમાઓમાં કંઈક અંતર અવશ્ય હોય છે.

પ્રત્યક્ષમાં સમક્ષ રિયલ ઉદ્દિપક વસ્તુ પર અધિક ધ્યાન આપી તેને ચેતનાના ક્ષેત્રમાં અધિક સમય રોકી રાખી શકાય છે પરંતુ પશ્ચાત્પ્રતિમાને ધ્યાનથી રોકી રાખી શકાતી નથી. કારણ કે તે આપણા સંકલ્પથી સ્વતંત્ર છે. તેના ઉપર આપણા સંકલ્પનું નિયંત્રણ હોતું નથી અને તે ચેતનાનું ક્ષણિક કાર્ય છે જેને અધિક સમય રાખી શકાતું નથી. તદુપરાંત તેમનામાં અન્ય બાબતોમાં પણ અંતર છે. પ્રત્યક્ષ ત્યારે જ થઈ શકે છે જ્યારે ઉત્તેજના ઇન્દ્રિય સમક્ષ ઉપરિચિત હોય. જ્યારે પશ્ચાત્પ્રતિમા ઉત્તેજના ચાલી ગયા બાદ તરત જ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રત્યક્ષમાં સંવેદનાનો અર્થ કરવામાં આવે છે અને જેથી અર્થગ્રહણનું આવશ્યક સંયોજન, પૃથક્કરણ

અને સદૃશીકરણ જેવી માનસિક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, ન્યારે પશ્ચાત્ પ્રતિમામાં એ ક્રિયાઓ થતી નથી.

(૧૩) આઈડીટિક પ્રતિમા (Eidetic Image)

એક ચોક્કસ પ્રકારની પ્રતિમા હોય છે જેને આઈડીટિક પ્રતિમા કહેવામાં આવે છે. ધણું કરીને ચૌદ વર્ષની ઉમરથી ઓછી ઉમરનાં બાળકો અને તેમનામાં પણ અડધાં બાળકો આઈડીટિક પ્રતિમાઓનો અનુભવ કરે છે. આ પ્રતિમાઓની શોધ જર્મનીની મારબર્ગ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ (Marburg Institute) ના જર્મન સ્કોલરોએ કરી હતી, જેનું નેતૃત્વ ઈ. આર. જેનેશ (E. R. Janesch) કરતા હતા. આઈડીટિક પ્રતિમા એક આત્મગત દાર્શનિક ક્રિયા છે; જે અમુક યુવાનોમાં જોવામાં આવે છે. પ્રૌઢોમાં ઘણી ઓછી જોવામાં આવે છે. કોઈ બાળક કોઈ વસ્તુને એકદમ તદ્દનીન થઈને જુએ અને થોડી વાર બાદ આંખો બંધ કરી દે અથવા કોઈ ધૂધલી પૃષ્ઠભૂમિ પર જુએ તો તે વસ્તુને પોતાની સમક્ષ પહેલાં હતી તેવી જ જુએ છે અને તેની બાબતમાં એવા પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે જે બાબતનો વસ્તુની વાસ્તવિક ઉપસ્થિતિ સમયે વિચાર પણ ન આવ્યો હોય. તેવા પ્રશ્નોના પણ જવાબ આપી શકે છે. પ્રતિમાનું આ સ્વરૂપ માનસિક હોય છે પરંતુ બિલકુલ સજીવ માલૂમ પડે છે. તે એટલી બધી સ્પષ્ટ હોય છે કે જેની વિસ્તૃત બાબતોને વાસ્તવિક પ્રત્યક્ષમાં જૂલી ગયા હોય તેને પણ તેમાં જોઈ શકાય છે. આ પ્રતિમા બિલકુલ પ્રારંભિક પ્રત્યક્ષની અનુકૃતિ હોતી નથી. તેમાં પરિવર્તન પણ થાય છે. તે અધિક નિયમિત થઈ શકે છે. તેનો રંગ પહેલાં કરતાં અધિક તેજસ્વી અને આકર્ષક જોઈ શકાય છે. તે હાલતી ચાલતી પણ જોઈ શકાય છે. આ પ્રમાણેનાં પરિવર્તનો ઐચ્છિક પણ હોઈ શકે છે અને અનૈચ્છિક પણ. આ પ્રતિમાઓ બાળપણના અંતિમ ભાગમાં સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે અને સાધારણ રીતે કિશોરાવસ્થામાં લુપ્ત થઈ જાય છે. ઘણા વયસ્કો પણ આ પ્રકારની પ્રતિમા ગ્રહણ કરે છે. એ જોવામાં આવ્યું છે કે અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારના લોકો આ પ્રતિમાઓનો અનુભવ કરે છે જેમને આઈડીટિક કહેવામાં આવે છે

(૧૪) સહસ્રવેદના (Synesthesia)

કેટલાક સાધારણ મનુષ્યો એક વિચિત્ર શક્તિ ધરાવે છે, જે ધ્વનિ-ઓને રંગયુક્ત હોય તે રીતે સાંભળી શકે છે. તે તત્તુડીને શુદ્ધ લાલ સાંભળી શકે છે. ગંભીર સ્વરને ઘાડો આસમાની સાંભળી શકે છે. તેઓ અક્ષરોને

રંગોના રૂપમાં સાંભળી શકે છે. સ્વર અને વ્યંજનોને વિશિષ્ટ રંગોના રૂપમાં સાંભળી શકે છે. તેઓ સંખ્યાઓને વિશેષ રંગના રૂપમાં સાંભળી શકે છે. વુડ્વર્થ જણાવે છે કે, “રંગયુક્ત અવશ્ય સર્વોધિક સામાન્ય સહ-સંવેદના છે. જો કે તે સહસંવેદનાનું એક રૂપમાત્ર નથી. તેમાં એક ઇન્દ્રિય પર ક્રિયા કરનાર ઉત્તેજના પ્રતિ અન્ય ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ ધરાવતી સહ-સંવેદનાઓ પ્રતિભાઓ દ્વારા પ્રતિક્રિયા કરવામાં આવે છે.” તેની ઉત્પત્તિ નિશ્ચિત રીતે જાણી શકાઈ નથી.

(૧૫) પ્રત્યભિજ્ઞા (Recognition)

પ્રત્યભિજ્ઞા કોઈ પ્રસ્તુત વસ્તુનું અથવા જ્ઞાનેન્દ્રિયના સંપર્કમાં આવતી વસ્તુનું સ્મરણ કરવાની ક્રિયા છે. આપણે કોઈ વસ્તુને જોઈને ઓળખી જઈએ છીએ તેવી જ રીતે રેલવે એન્જિનની સીટીના અવાજને ઓળખીએ છીએ વગેરે. પ્રત્યભિજ્ઞામાં પૂર્વ અનુભવ જ્યાં અને જ્યારે થયો હોય તે સમય અને સ્થાનથી સંબંધિત દરવામાં આવે છે. સ્મૃતિમાં પ્રત્યાહુત સામગ્રીને સ્વીકૃત કે અસ્વીકૃત કરવાનું કાર્ય પ્રત્યભિજ્ઞા કરે છે. તેના સિવાય સ્મૃતિ પૂર્ણ થતી નથી.

જેવી રીતે પ્રત્યક્ષમાં સંકેતો (Cues) અને ચિહ્નો (Signs) નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેવી રીતે પ્રત્યાહવાનમાં પણ કરવામાં આવે છે. અને ખરી રીતે જોતાં તો પ્રત્યભિજ્ઞા એક પ્રકારનું પ્રત્યક્ષીકરણ છે. ઉદાહરણાર્થ, આપણે ફરવા નીકળ્યા હોઈએ અને દૂર ગોચર તરફ નીકળી જઈએ. દૂરથી આપણને કોઈ અદેદ વસ્તુ આવતી દેખાય તો આપણે કહીએ છીએ કે આ તો ગાય છે. અને થોડી નજીક આવતાં આપણે કહીએ છીએ કે આ તો કનૈયાની ગાય છે. આ પ્રમાણે આપણે વસ્તુને ઓળખવા માટે ફક્ત નિરીક્ષણ ઉપર આધાર ન રાખતાં સંકેતોનો પણ ઉપયોગ કરીએ છીએ. કારણ કે આપણે તે જ શ્રેણીની અન્ય વસ્તુઓથી તેને ભિન્ન કરવાની હોય છે. ખાસ કરીને આપણે વસ્તુના નિશ્ચિત સંકેતોથી પૂર્ણ તથા અભિજ્ઞ હોતા નથી. જેનાથી આપણે તેને સારી રીતે ઓળખી શકીએ. આપણે દોરત કે જે સિને-અભિનેતાને ઓળખતો ન હોય તેને આપણે ઓળખાવવા માટે એટલું ખરાબર વર્ણન કરી શકતા નથી કે જેથી તે ખરાબર ઓળખી શકે. જેથી આપણે એ બતાવીએ છીએ કે તેના શરીર પર અમુક સ્થાને કોઈ ધા છે કે કોઈ વિચિત્ર ઝામ છે કે એવી અન્ય કોઈ નિશાની છે.

કોઈ કોઈ વખત આપણને કોઈ વસ્તુથી પરિચિત હોવાની અનુભૂતિ

ચાય છે, પરંતુ તેની પ્રતિમાનુ પ્રત્યાહવાન કરી શકતા નથી તો તે આશિક પ્રત્યભિજ્ઞા ગણાય છે પરંતુ તે પ્રત્યાહવાન થતા પૂર્ણ થાય છે ઉદાહરણાર્થ આપણે કોઈ સાધારણ પરિચિત વ્યક્તિને જોઈએ છીએ તો આપણને એમ લાગે છે કે આપણે તેને ઓળખીએ છીએ આપણે નિચાર કરીએ છીએ કે આપણે તેને ઓળખીએ છીએ પરંતુ તેની સાથે કયા મુનાકાત થઈ હતી, કયારે થઈ હતી અને કયા કારણસર થઈ હતી તેનું ખરાબર જ્ઞાન નથી અને એ બાબતોને જાણવા માટે આપણે ધણો જ પ્રયત્ન કરીએ છીએ અને તે તે નિશ્ચિત સ્થિતિઓનું પ્રત્યાહવાન પ્રવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, પરંતુ તે બાબતમાં નિશ્ચિત સ્મરણ થઈ શકતું નથી આમાં આપણને પ્રત્યભિજ્ઞા અવશ્ય હોય છે પરંતુ સ્મૃતિ હોતી નથી અને આ પ્રમાણે પ્રત્યાહવાન સિવાય પ્રત્યભિજ્ઞા સાથે અપૂર્ણતાની અનુભૂતિ થાય છે જ્યારે આપણને એ અનુભૂતિ થાય છે કે આપણા મનમાં વર્તમાન પ્રત્યક્ષનું સાહચર્ય છે જેનું નિર્માણ કોઈ વિગત સમયમાં થયું હતું અને તે પણ કે તેઓ ચેતનાના દ્વારને ઘેરી રહેતું છે તો આપણને પગિચિત હોવાનું જ્ઞાન થાય છે પરિચિત હોવાની નાગણીમાં એ બાબત સમાવિષ્ટ હોય છે કે જે વસ્તુનો વર્તમાન અનુભવ થઈ રહ્યો છે તેનો પૂર્વ અનુભવ થઈ ગયેનો છે આ પ્રત્યભિજ્ઞા અવશ્ય છે, પરંતુ અનિશ્ચિત પ્રત્યભિજ્ઞા (Indefinite recognition) છે તેને સંબંધિત પ્રત્યાહવાન સંજ્ઞા થાય છે તો પ્રત્યભિજ્ઞા પૂર્ણ થાય છે, જેને નિશ્ચિત પ્રત્યભિજ્ઞા (Definite Recognition) કહેવાય છે નિશ્ચિત પ્રત્યભિજ્ઞામાં પ્રત્યાહવાન અને પ્રત્યભિજ્ઞાની પ્રક્રિયાઓનો સહયોગ થાય છે આ પ્રમાણે પહેલાં અનિશ્ચિત પ્રત્યભિજ્ઞા, તેના પછી પ્રત્યાહવાન થાય છે જેનાથી નિશ્ચિત પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે

એમ એ પ્રકારની સ્મરણ પ્રવાની ક્રિયા છે જેમાં કોઈ પરિચિત વસ્તુના પ્રત્યક્ષથી સહાયતા મળે છે જેની શરૂઆત પ્રત્યાહવાનથી થાય છે અને પ્રત્યભિજ્ઞા દ્વારા પૂર્ણ થાય છે કોઈ કોઈ વખત આપણે કોઈ પુસ્તકના લેખકનું નામ યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે આપણને અને નામો યાદ આવે છે પરંતુ આપણે તેનો અસ્વીકાર કરીએ છીએ અ તે આપણે નામનું પ્રત્યાહવાન કરવામાં સંજ્ઞા થઈએ છીએ જેનો આપણે સ્વીકાર કરીએ છીએ અને આ રીતે તે નામને ઓળખીને આપણે સ્મરણ પ્રવાની ક્રિયાની સમાપ્તિ કરીએ છીએ

પ્રત્યાભિજ્ઞા વર્તમાન અનુભવને તેના પહેલે પહેલે થવાના સમય અને

સ્થાનથી સંબંધિત કરી શકે છે. પ્રત્યાભિષ્ઠા નિશ્ચિત હોઈ શકે છે. આંગિક પ્રતિક્રિયાનું પુનર્જીવિત થવું અને સહચારી વિચારોનું પુનરુત્થાન અથવા એ બન્ને સાથે સાથે વર્તમાન અનુભવને ભૂતકાળમાં કોઈ નિશ્ચિત સમય સાથે સંબંધિત કરી શકીએ છીએ. આ નિશ્ચિત પ્રત્યાભિષ્ઠા છે. તેમાં કોઈ વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ પરિચય હોવાની લાગણીથી મિશ્રિત સહચારી વિચારોના એક સમૂહને પુનર્જીવિત કરે છે. (ટીચનર)

(૧૬) સ્મૃતિઓની વિવિધતા (Variety of Memories)

આપણે સામાન્ય લાપામાં કહીએ છીએ કે અમુક માણસની સંખ્યા માટેની સ્મૃતિ સારી છે; પરંતુ નામ માટેની સ્મૃતિ ખરાબ છે. વિભિન્ન વ્યક્તિઓની સ્મૃતિ વિભિન્ન દિશાઓમાં વિકસિત હોય છે. આપણે હિપર જોયું તેમ એક જ વ્યક્તિની સ્મૃતિ સંખ્યાઓ માટે સારી હોઈ શકે છે, જ્યારે નામોને માટે ખરાબ. એક વ્યક્તિની સ્મૃતિ સ્થાનો માટે સારી હોઈ શકે છે, જ્યારે ચહેરાઓ માટે ખરાબ હોય છે. આ પ્રમાણેનાં અંતરે ચોક્કસ આંશે વ્યક્તિના જન્મજાત બધારણ પર આધાર રાખે છે; પરંતુ વ્યક્તિની રુચિ સાથે તેમનો ધનિષ્ઠ સંબંધ હોય છે. તેઓ વિભિન્ન પ્રકારની વ્યક્તિની રુચિઓ પર આધાર રાખે છે. પરંતુ વ્યક્તિની અમુક વિશેષતાઓ છે જેનું આ રીતે વર્ણન થઈ શકે નહિ. જેથી એમ કહેવામાં આવે છે કે સામાન્ય સ્મૃતિ ક્યાંય નથી પરંતુ વિશેષ સ્મૃતિ સર્વત્ર છે.

(૧૭) સ્મૃતિના ભેદ (Kinds of Memory)

નિષ્ક્રિય સ્મૃતિ અને સક્રિય સ્મૃતિ (Passive memory and active memory)

નિષ્ક્રિય અને સક્રિય સ્મૃતિમાં અંતર એ છે કે જ્યારે આપણા અનુભવો આપણા કોઈપણ પ્રયત્ન કે સંકલ્પ સિવાય સ્મૃતિમાં જાગૃત થઈ જાય છે તો તેને નિષ્ક્રિય સ્મૃતિ કહેવામાં આવે છે; જ્યારે સક્રિય પ્રયત્ન કે સંકલ્પથી અનુભવોને સ્મૃતિમાં લાવવામાં આવે છે તો તેને સક્રિય સ્મૃતિ કહેવામાં આવે છે. નિષ્ક્રિય સ્મૃતિમાં અનુભવોને યાદ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવતો નથી. ઉદાહરણાર્થ, આપણે પૂર્વે જાણ્યો કેટલો જોઈએ છીએ ત્યારે તેમના સત્ય અને અહિંસાના આદેશો યાદ આવે છે. ગુલાબના ફૂલનું દર્શન ૨૫ મનમોહક સુગંધીની યાદ આવે છે. સક્રિય સ્મૃતિમાં આપણા પ્રયાસો

અને સંકલ્પે કાર્ય કરે છે. આપણે કોઈ વિસ્મૃત નામ યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરી તેને યાદ કરીએ છીએ. પ્રસંગોપાત પરદેશ ગયેલા દોસ્તને યાદ કરીએ છીએ. એ સક્રિય સ્મૃતિ કહેવાય છે.

સ્મૃતિના વિચારોને નિર્દેશાત્મક શક્તિઓ (Suggestive forces)ના નિયંત્રણથી સહાયતા મળે છે. નિષ્ક્રિય સ્મૃતિમાં સ્મરણકર્તા સામાન્ય રીતે નિષ્ક્રિય રહે છે અને વિચારોને એકબીજાને તેમના સાહચર્યની શક્તિ સુગમ નિર્દેશ કરવા દેવામાં આવે છે. તેમાં આપણા પર વિચારો નિયંત્રણ કરે છે કે જેની શ્રુષ્ઠકાએ આપણુ ધ્યાન એચ્ચું હોય અને તે વિચારોની નિર્દેશાત્મક શક્તિઓથી વર્તમાનથી ભૂતમાં કે દૂરના ભવિષ્યમાં આપણા મનને લઈ જવામાં આવે છે. આ પ્રમાણેની મનઃસ્થિતિમાં પુનરાવર્તી પ્રતિમાઓ સામાન્ય હોય છે. સક્રિય સ્મૃતિમાં કર્તા સ્વયં અમુક ચોક્કસ વિચાર કે વિચારસમૂહનું ધ્યાનના પ્રયત્નથી પ્રત્યાહ્વાન કરે છે. વિગત વિચારના પ્રત્યાહ્વાન માટે કર્તા નિર્દેશાત્મક શક્તિઓનું નિયંત્રણ કરે છે અને વિચારોનું કેન્દ્રીકરણ (Fixation of ideas) કરે છે. વિચારોનું કેન્દ્રીકરણ એટલે કે સાધારણ પુનર્જીવિત પ્રતિમાઓને પૂર્ણતયા જીવિત કરવા માટે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું. જે આપણે મુલાપચંદ્ર બોક્ષના વિચાર પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીએ તો તેમની બાબતનું અધિકાંશ જ્ઞાન પુનઃજીવિત કરી શકીએ.

વૈયક્તિક અને નિવૈયક્તિક સ્મૃતિ (Personal and impersonal memory)

વ્યક્તિગત સ્મૃતિમાં ફક્ત ભૂતકાળના અનુભવોનું સ્મરણ કરવામાં આવતું નથી પરંતુ તેનાથી સંબંધિત વિલિન્ન વ્યક્તિગત અનુભવોનું પણ સ્મરણ કરવામાં આવે છે. આપણે જ્યારે કોલેજ પ્રવેશના પ્રથમ દિવસની યાદ કરીએ છીએ ત્યારે તેની સાથે સંબંધિત આપણા વ્યક્તિગત જીવનની ઘણી બાબતો યાદ આવે છે. આ વ્યક્તિગત સ્મૃતિ છે. પરંતુ નિવૈયક્તિક સ્મૃતિમાં ફક્ત એક જ તથ્યનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે. તેની સાથે અન્ય વૈયક્તિક અનુભવો કે તથ્યોનું સ્મરણ કરવામાં આવતું નથી. આપણે જ્યારે પાપયાગોરસનો પ્રમેય યાદ કરીએ છીએ ત્યારે તેની સાથે તેને શીખતી વખતની પ્રક્રિયાઓથી સંબંધિત વિશેષ ઘટનાઓ કે બાબતોનું સ્મરણ કરતા નથી.

તાત્કાલિક સ્મૃતિ અને સ્થાયી સ્મૃતિ (Immediate memory and permanent memory)

શીખરા પછી તરત કરવામાં આવતા સ્મરણને તાત્કાલિક સ્મૃતિ

કહેવામાં આવે છે. યાદ કરેલી બાબતોને તન્ત જ યાદ રૂગી રાકાય છે. યાદ કરવામાં આવ્યા બાદ તરત જ કરવામાં આવતી સ્મૃતિ અસ્થાયી હોય છે. જ્યારે અમુક સમય વ્યતીત થયા બાદની સ્મૃતિ સ્થાયી હોય છે. કાળક્ષેપ જોટનો અધિક હોય છે એટલું વિસ્મૃતિનું પ્રમાણ અધિક હોય છે, કારણ કે કાળક્ષેપના સમયે વિસ્મૃતિનું તત્ત્વ અર્જિત જ્ઞાનને અધિકાંશ નષ્ટ કરે છે. તાત્કાલિક સ્મૃતિ ઉભરના પ્રમાણમાં વધતી જાય છે. તાત્કાલિક સ્મૃતિ કિશોર સ્વસ્થા સુધી ધીમી ગતિથી પ્રગતિ કરે છે ત્યાર પછી ૧૭ વર્ષની ઉંમર સુધી અધિક શીઘ્ર ગતિથી પ્રગતિ કરે છે. તાત્કાલિક સ્મૃતિ સસ્કારવેગ પર આધાર રાખે છે. આ નિયમ કાર્ય કરતો હોનાથી અનુભવની પ્રવૃત્તિ પુનઃ જન્ય થવાની તથા ચેતનામાં મનાત્ પ્રવેશ કરવાની હોય છે. પ્રૌઢ પ્રાપ્ત જ્ઞાન પર અધિક ધ્યાન આપે છે. જેથી સસ્કારવેગ પ્રબળ બને છે અને તેમની તાત્કાલિક સ્મૃતિ અધિક હોય છે. સ્થાયી સ્મૃતિ સાહચર્યના નિયમે પર આધાર રાખે છે. સ્થાયી સ્મૃતિમાં સામગ્રી અધિક સ્થાયી બને છે તેનું કારણ એ જ છે. શીખેલી સામગ્રી મનમાં અન્ય વિચારો સાથે જોટી અધિક સબદ્ધ થાય છે અને તેમાં ભળી જાય છે તેટલું તેનું સ્થાયિત્વ અધિક બને છે.

યાત્રિક સ્મૃતિ અને તાર્કિક કે બૌદ્ધિક સ્મૃતિ (Rote memory and Logical memory)

વિના સમજે ધર્ષ શીખવું કે અનુભવવું તેને ગોખણપટ્ટી કહેવામાં આવે છે. તેમાં આત્મસાત્ કંઈજ થતું નથી. કોઈ વિદ્યાર્થી યત્રની માફક વખતો વખત આવૃત્તિ કરી મવિતા કે ગદ્યાંશ યાદ કરે છે. તે ફક્ત ગોખણપટ્ટી છે. બૌદ્ધિક સ્મૃતિ વસ્તુને કે અનુભવને બુદ્ધિપૂર્વક સમજીને યાદ કરવા પર આધાર રાખે છે. તેમાં ફક્ત પુનરાવૃત્તિ પર આધાર ન રાખતા સમજવા પર અધિક આધાર રાખવામાં આવે છે, જે વિદ્યાર્થી વિષયને વાચે છે તેને સમજે છે અને યાદ કરે છે. તે, તે વિષયનું આવશ્યક ઉચિત સમય પર પુનઃ સ્મરણ કરી શકે છે. આ બૌદ્ધિક સ્મૃતિ છે. યાત્રિક સ્મૃતિનું વિસ્મરણ જલદી થાય છે, જ્યારે બૌદ્ધિક સ્મૃતિનું જનદી વિસ્મરણ થતું નથી.

બર્ગસો (Bergson) અભ્યાસજન્ય સ્મૃતિ (Habit memory) અને શુદ્ધ સ્મૃતિ (True memory) નો પણ યાત્રિક સ્મૃતિ અને બૌદ્ધિક સ્મૃતિના જેવો જ ભેદ છે. બર્ગસો જણાવે છે કે અભ્યાસ કે આદત શરીરને

વ્યાપાર છે, ન્યારે સ્મૃતિ મનનો વ્યાપાર છે. ન્યારે આપણે સામગ્રીને કે કવિતાને યંત્રવત્ ગોળીએ છીએ તો આપણે ફક્ત અમુક શબ્દસમૂહોની આદૃતિ કરવાની ટેવ પાડીએ છીએ. કવિતાનું સ્મરણ કરવામાં આપણે અનુભવોનું પુનરુત્પાદન કરતા નથી પરંતુ ફક્ત યંત્રવત્ આદૃતિ કરીએ છીએ. અભ્યાસજન્ય સ્મૃતિ શાબ્દિક પુનરાદૃતિઓનું પરિણામ છે. શુદ્ધ સ્મૃતિ સાદ્યર્થ અને રુચિ પર આધાર રાખે છે. શુદ્ધ સ્મૃતિ એ બૌદ્ધિક સ્મૃતિ છે. .

(૧૮) સાહચર્ય અને નિર્દેશ (Association and Suggestion)

સાહચર્ય એક પ્રત્યક્ષ અને એક વિચારની વચ્ચે અથવા બે વિચારોની મધ્યનો એ સંબંધ છે જેની મદદથી એકનો ચેતનપ્રવેશ બીજાને પુનર્જીવિત કરવાનું કાર્ય કરે છે. ઉદાહરણાર્થ, સુરેશ અને મહેશ બંને એક સાથે કોલેજ આવે છે. તેમને જ્યાં જોઈએ ત્યાં સાથે જ હોય આપણા મનમાં બંનેના વિચારો વચ્ચે સાહચર્ય સ્થાપિત થઈ ગયું હોય છે. ત્યારથી આપણે ગમે ત્યારે તે બેમાંથી ગમે તે એકને જોઈએ છીએ અથવા તેમની બાબતમાં વિચાર કરીએ છીએ તો આપણા મનમાં તરત જ તેના સાથીનો વિચાર આવે છે. સુરેશને જોતાં મહેશનો વિચાર આવે છે અને મહેશને જોતાં સુરેશનો વિચાર આવે છે. કારણ કે મનમાં એ બંનેના વિચારોની મધ્યે સાહચર્ય સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું છે. નિર્દેશ એ પ્રક્રિયા છે જેનાથી એક પ્રદત્ત પ્રત્યક્ષ કે વિચાર કોઈ અતીત પ્રત્યક્ષના અધોચેતન સંસ્કારને જાગૃત કરે છે અને તેને ચેતનામાં સ્મૃતિપ્રતિમાના રૂપમાં પુનર્જીવિત કરે છે. અતીત પ્રત્યક્ષોનું પુનરુત્પાદન સાહચર્યના નિયમાનુસાર કાર્ય કરતી નિર્દેશની શક્તિઓના કારણે થાય છે. કોઈ અતીત પ્રત્યક્ષ પુનર્જીવિત થાય છે; કારણકે કોઈ વર્તમાન પ્રત્યક્ષથી તેને નિર્દેશ મળે છે. વર્તમાન પ્રત્યક્ષ અતીત પ્રત્યક્ષને નિર્દેશ કરે છે. કારણ કે તેમની સાથે તેનું સાહચર્ય થયેલું છે. નિર્દેશ સાહચર્યને કારણે થાય છે. ડ્રેવર (Drever) સાહચર્યને આસક્તિ (Cohesion) કહે છે. વિચાર પરસ્પર આસક્ત થાય છે અને એક સમૂહ કે સમષ્ટિ બનાવે છે. સાહચર્યના બે પ્રકાર છે. નિયંત્રિત સાહચર્ય (Controlled association) અને મુક્ત સાહચર્ય (Free association).

(૧૯) નિયંત્રિત સાહચર્ય (Controlled Association)

સાહચર્યની પ્રક્રિયાનું નિર્ધારણ ન્યારે કોઈ એક નિશ્ચિત પ્રયોજનથી કરવામાં આવે છે તેને નિયંત્રિત સાહચર્ય કહે છે. પરીક્ષાક્ષવનમાં વિદ્યાર્થી

કોઈ નિબંધ લખે છે તે સમયે નિયંત્રિત સાહચર્યમાં સાહચર્યની ક્રિયા કોઈ નિશ્ચિત પ્રયોજન કે હેતુથી થાય છે.

નિયંત્રિત સાહચર્યપરીક્ષા (Controlled association test)

નિયંત્રિત સાહચર્યની પરીક્ષામાં પરીક્ષણીય વ્યક્તિ સમક્ષ કોઈ ઉત્તેજના શબ્દ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે. તેની પ્રતિક્રિયા કોઈ વિશેષ પ્રકારનો સંબંધ હોય તેવા શબ્દથી તેને કરવાનું કહેવામાં આવે છે. તેને પ્રસ્તુત શબ્દનો વિરોધી શબ્દ બનાવવાનું કહેવામાં આવે છે. અથવા તો કોઈ શબ્દ દ્વારા નિર્દિષ્ટ વસ્તુનો એક ભાગ બતાવવાનું કહેવામાં આવે છે અથવા ઉત્તેજના શબ્દથી સંબંધિત કોઈ જાતિ બતાવવાનું કહેવામાં આવે છે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય સરળ નિયંત્રિત સાહચર્યપરીક્ષામાં પ્રતિક્રિયા જલદી કરી શકે છે.

આ પરીક્ષામાં પરીક્ષણીય વ્યક્તિ ઉત્તેજના પ્રતિ વિશેષ પ્રકારની પ્રતિક્રિયા માટે તત્પર રહે છે કારણ કે યોગ્ય અને સાચા પ્રત્યાહવાન માટે પ્રારંભિક તત્પરતા (Preparatory set) અનુકૂળ હોય છે અને યોગ્ય શબ્દ ચૂંટવામાં સહાયક બને છે. ઉદાહરણ્ય, પરીક્ષણીય વ્યક્તિ ઉત્તેજના શબ્દની પ્રતિક્રિયા કરવા માટે તત્પર રહે છે અને તરત જ ‘ગરીબ,’ ‘સારું’ વગેરે ઉત્તેજના શબ્દોની ‘તવંગર,’ ‘નરસું’ વગેરે શબ્દો કહી પ્રતિક્રિયા કરે છે. ગણિતના કાર્યમાં અધિક તત્પરતા સિવાય ધટાવવું, સરવાળો કરવો, ભાગાકાર, ગુણાકાર વગેરે થઈ શકતું નથી. તેમાં પણ નિયંત્રિત સાહચર્ય કામ કરે છે. આમાં તત્પરતા કાર્ય પ્રતિની પ્રતિક્રિયા છે. શબ્દના અર્થ પ્રસંગ સિવાય જાણી શકાતા નથી. વસ્તુગત પરિસ્થિતિથી તત્પરતા ઉત્પન્ન થાય છે જે વિચાર અને કાર્ય બંનેનું નિયંત્રણ કરે છે.

(૨૦) મુક્ત સાહચર્ય (Free Association)

મુક્ત સાહચર્યમાં વિચાર પર કોઈ પણ પ્રકારનું નિયંત્રણ હોતું નથી. તેમાં એક વિચાર વિના કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ બીજાને નિર્દેશ કરે છે. બીજો ત્રીજાને અને ત્રીજો ચોથાને, એમ અનન્ત સુધી ચાલુ રહે છે. દિવાસ્વપ્ન એ મુક્ત સાહચર્યનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે. દિવાસ્વપ્નમાં વિચારો મુક્ત થઈને અન્ય વિચારોને નિર્દેશ કરે છે. દિવાસ્વપ્નમાં એક અવિચ્છિન્ન વિચાર-શ્રૃંખલા હોય છે. તેમાં કોઈ પણ બાધક તત્ત્વ હોતું નથી. પરંતુ તે સવેગ-પ્રેરિત અવસ્થા હોય છે.

મુક્ત સાહચર્ય પરીક્ષા (Free Association test)

મુક્ત સાહચર્યની પરીક્ષા પ્રયોગથી કરી શકાય છે. તેમાં પરીક્ષણીય વ્યક્તિને ઉત્તેજના શબ્દો આપવામાં આવે છે અને તેની પ્રતિક્રિયા રૂપે જે શબ્દો મનમાં આવે તે કહેવાનું કહેવામાં આવે છે. જે તેને 'પેન' શબ્દ કહેવામાં આવે તો તે 'નિબધ', 'નોટબુક' કે તેવા કોઈ પણ શબ્દથી પ્રતિક્રિયા કરી શકે છે. તેમાં કયો શબ્દ યાદ આવશે તે સાહચર્યની વારંવારતા પર તથા નવીનતા અને તીવ્રતા પર આધાર રાખે છે. જે તેણે પેનથી નિબધો અધિક લખ્યા હોય તો શક્ય છે કે તે યાદ આવે; કારણકે તેમનું સાહચર્ય પ્રબળ હોય. તેમાં વ્યક્તિની વર્તમાન સ્થિતિ પર ધ્યાન આપવું પણ આવશ્યક છે. કારણકે જે વ્યક્તિ તે સમયે આનંદિત અને ખુશમિજાજ હોય તો તેના મનમાં પ્રિય વિચાર આવશે અને જે તે અપ્રસન્ન હોય તો તેના મનમાં અપ્રિય વિચાર આવશે.

(૨૧) સાહચર્ય પરીક્ષાના લાભ (Uses of Association tests)

(૧) આ પરીક્ષાઓથી વ્યક્તિની વિચાર કરવાની ટેવોની કંઈક જાણકારી મળે છે; કારણ કે તે વ્યક્તિની વિચાર કરવાની ટેવો પર પ્રકાશ પાડે છે. વ્યક્તિના મનમાં વારંવારતાને કારણે કેટલાક વિચારો અધિક સંગઠિત રૂપમાં હોય છે. જેથી તેની અહીં કેન્દ્રિય પ્રતિક્રિયાઓ (Egocentric responses) સરળતાથી તેની પસંદગીઓ અને નાપસંદગીઓ પ્રકટ કરી શકે છે. (૨) આ પરીક્ષાઓનો બીજો લાભ એ છે કે તે વ્યક્તિની સવેગાત્મક ગ્રંથિઓ કે જે અધિક તીવ્ર હોય છે તેમનું ઉદ્ઘાટન કરી શકે છે. જે તે ધનથી સંબંધિત શબ્દોની પ્રતિક્રિયા કરવામાં કચવાય છે અને વ્યગ્ર માલુમ પડે છે તો તે ઉપરથી કહી શકાય છે કે તે આર્થિક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. મુક્ત સાહચર્યની મદદથી જ મનોવિશ્લેષકો (Psychoanalysts) ગ્રંથિઓની શોધ કરે છે. (૩) આ પરીક્ષાઓ નવીનતાનાં તરવોના આધારે રહસ્યોદ્ઘાટન કરવામાં પણ અધિક ઉપયોગી થઈ પડે છે. જે કોઈ આદમી કોઈનું ખૂન કરીને તત્કાળ આવ્યો હોય તો ઉચિત ચૂંટેલા ઉત્તેજના શબ્દો તેને ખૂનના દૃશ્યનું સ્મરણ કરાવશે અને તેની પ્રતિક્રિયાઓ પણ તે પ્રમાણેની હશે, જેથી તેનો બેદ ખુલ્લો થઈ જાય. તે પ્રતિક્રિયાને રોકવાનો પ્રયત્ન કરે કે અચકાય જેથી તેના પ્રતિ સંદેહ પેદા થાય.

(૨૨) સાહચર્યના નિયમો (Laws of Association)

સાહચર્યના મુખ્ય ત્રણ નિયમો છે. (૧) સાદૃશ્યનો નિયમ (Law of similarity) (૨) વિરોધનો નિયમ (Law of contrast) અને (૩) સાન્નિધ્યનો નિયમ (Law of contiguity)

(૧) સાદૃશ્યનો નિયમ (Law of similarity)

સદૃશ અનુભવોની એકબીજાને નિર્દેશ કરવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે. એક પ્રત્યક્ષ કે વસ્તુનો વિચાર પૂર્વે અનુભવ કરેલી વસ્તુ કે વિચારનો નિર્દેશ કરે છે. સદૃશ વસ્તુઓ એકબીજાને નિર્દેશ કરવાની પ્રવૃત્તિ રાખે છે. એક પ્રત્યક્ષીકૃત વસ્તુની પ્રવૃત્તિ પોતાનાથી સાદૃશ્ય રાખનાર અને ભૂતકાળમાં જોયેલી વસ્તુને પુનર્જીવિત કરવાની હોય છે. એવા વિચારોના પુનર્જાગરણમાં એક વસ્તુ એવી વસ્તુનું સ્મરણ કરાવી શકે છે કે જેનાથી તેના અતીત અનુભવોમાં કોઈ સંબંધ રહ્યો ન હોય. આપણે કોઈ ચિત્રને જોઈએ છીએ તો જેનો ફોટો છે તે વ્યક્તિનું સ્મરણ થાય છે. તેમાં ચિત્ર અને વ્યક્તિમાં સાદૃશ્ય છે તેથી જ ચિત્ર જોતાં વ્યક્તિનું સ્મરણ થાય છે. કોઈ બે વિષયોના સંબંધ બાબતમાં વિચાર કોઈ વખત કયો ન હોય કે જોયો આપણા મનમાં તે બંનેના વિચારોનું સાહચર્ય થઈ શકે. આ પ્રમાણે હોવા છતાં સાદૃશ્યતા હોવાના કારણે એક વિષય બીજી વસ્તુની યાદ દેવરાવે છે. ઉદાહરણ્યાર્થ, કોઈ વ્યક્તિ જઈ રહી છે. તેની ગતિ આપણા ધનિષ્ઠ મિત્રની સમાન છે અને દેખાવમાં પણ સમાન હોય તો તે વ્યક્તિ સાદૃશ્યતાના કારણે આપણા મિત્રનું સ્મરણ કરાવે છે. સાદૃશ્યતાનો નિયમ ફક્ત ત્યારે જ કામ કરે છે જ્યારે બે સદૃશ વસ્તુઓમાં આંશિક અસાદૃશ્યતા હોય, બે પૂર્ણતયા સમાન વસ્તુઓ એકબીજાનો નિર્દેશ કરી શકતી નથી, તે બૂઝથી એકબીજાના સ્થાનમાં માની લેવામાં આવે છે.

(૨) વિરોધનો નિયમ (Law of contrast)

કોઈ પ્રત્યક્ષ કે વિચારની પ્રવૃત્તિ પોતાના વિરોધી પ્રત્યક્ષ કે વિચારનો નિર્દેશ કરવાની હોય છે. વિરોધી એકબીજાનો નિર્દેશ કરે છે. દુઃખદાયી વિચારોનું સ્મરણ કરાવે છે. શુભામી અવસ્થા આપણી પહેલાંની સ્વતંત્ર અવસ્થાનું સ્મરણ કરાવે છે. મરીઓના દિવસો સંપત્તિના દિવસોનું સ્મરણ કરાવે છે, ઉનાળાની ગરમી શિયાળાની ઠીંડાનું સ્મરણ કરાવે છે. પરંતુ અત્યારે આ વિરોધના નિયમને મૌલિક માનવામાં આવતો નથી.

(૩) સાન્નિધ્યનો નિયમ (Law of contiguity)

એકસાથ થયેલા અથવા તો અત્યંત નિકટમાં એકબીજાને અનુસરનારા અનુભવોની એકસાથે રહેવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે અને તે સાહચર્ય નિર્માણ કરે છે. જે અનુભવો એક જ સમયે અને અવ્યવહિત ક્રમમાં યાદ છે તેમની એકબીજાને પુનર્જીવિત કરવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે. જે કલ્પનાને હંમેશાં કામિની સાથે જોઈ હોય અથવા તેના પછી તરત જ જોઈ હોય તો કલ્પનાનો પ્રત્યક્ષ કે વિચાર કામિનીની બાબતમાં વિચારોને જાગૃત કરે છે. એક સુંદર વિકસિત ગુલાબના ફૂલનો પ્રત્યક્ષ યત્તાં તેની મનમોહક મહેકનું સ્મરણ થઈ આવે છે. કારણ કે પૂર્વે તેમનો સંયુક્ત અનુભવ થયેલો છે. આજ પ્રમાણે પ્રથમ ઉદાહરણમાં પણ કલ્પના અને કામિનીને ભૂતકાળમાં એક સાથે અથવા તો અવ્યવહિત ક્રમમાં જોયાં હોવાથી એકનો વિચાર બીજાના વિચારને જાગૃત કરે છે. તેવી જ રીતે પાકા આમ્રફળનો પ્રત્યક્ષ તેની મિદાશનું સ્મરણ કરાવે છે. સ્ટાઉટ જણાવે છે કે “ જે વિચારો સાથે સાથે અથવા અવ્યવહિત ક્રમમાં હોય છે, ધ્યાન અને રુચિની અવિચ્છિન્નતા તેમના સંબંધોનું નિર્ધારણ કરે છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષો અને વિચારો પર એકસાથે ધ્યાન આપવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ પરસ્પર સંબંધિત થઈ જાય છે. જે પ્રત્યક્ષો અને વિચારોએ આપણી રુચિને જાગૃત નથી કરી તે ટૂંકી જાય છે.” સાહચર્યનો મૌલિક સિદ્ધાન્ત સાન્નિધ્ય જેવો તેનો શબ્દાર્થ છે તેવો નથી પરંતુ રુચિની અવિચ્છિન્નતા (Continuity of interest) છે.

(૨૩) સાહચર્યના નિયમોનો પરસ્પર સંબંધ (Inter-relation of the Law of Association)

સાન્નિધ્યના નિયમમાં સાદૃશ્યતાનો નિયમ પણ આવી જાય છે. ઉદાહરણાર્થ, યોગેશ અને મૂકેશને પૂર્વે અનેક વખત એકસાથે જોયા છે જેથી એ બન્નેના વિચારોનું આપણા મનમાં સાહચર્ય થઈ ગયું છે. હવે ફરીથી કોઈ વખત મૂકેશ એકલાને જોઈએ છીએ તો અથવા પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ તો તે યોગેશનું સ્મરણ કરાવે છે. તેમાં એમ બને છે કે મૂકેશનો વર્તમાન પ્રત્યક્ષ સાદૃશ્યતાને કારણે મૂકેશના અધ્યાયેતન સંસ્કારોને પુનર્જીવિત કરે છે, જેનાથી તેને ઝાળખી શકાય છે અને મૂકેશના વિચાર યોગેશના વિચારને પુનર્જીવિત કરે છે. કારણ કે તે બન્નેને આપણે સદૈવ એકસાથે જોતા આવ્યા હતા, જેથી તેમના વિચારોનું આપણા મનમાં સાહચર્ય થઈ ગયું છે. આ પ્રમાણે મૂકેશના અધ્યાયેતન સંસ્કારોના સાદૃશ્યના કારણે તેને

વર્તમાન પ્રત્યક્ષ કરાવે છે અને મૂકેશના વિચારસાન્નિધ્યના કારણે યોગેશના વિચારોને પુનર્જીવિત કરે છે. આ પ્રમાણે સાન્નિધ્યના નિયમની અંતર્ગત સાદૃશ્યનો નિયમ પણ આવી જાય છે.

સાદૃશ્યના નિયમમાં સાન્નિધ્યનો નિયમ સમાવિષ્ટ છે. સાદૃશ્યનો નિયમ બે વસ્તુઓમાં અત્યધિક સાદૃશ્ય અને તેની સાથે આંશિક અસાદૃશ્ય હોય તો જ કાર્ય કરી શકે છે. એક સમાન તત્ત્વોનું દર્શન અધોચેતન સંસ્કારોને પુનર્જીવિત કરે છે તેનું કારણ બન્નેની સાદૃશ્યતા હોય છે, અને તે ભિન્ન તત્ત્વોને જાગૃત કરે છે તેનું કારણ તેમનું સાન્નિધ્ય છે. આપણે પૂ. ગાંધીજીની પ્રતિમા જોઈએ તો મનમાં તેમના વિચારો જાગૃત થાય છે, કારણ કે પ્રતિમા અને તેમની વચ્ચે સાદૃશ્ય છે અને તેમાં ધણું તત્ત્વો અસાદૃશ્ય પણ છે. જેમકે ચિત્રમાં અવાજ, જીવન વગેરે નથી જ્યારે બાપુમાં હતાં. ચિત્ર બાપુ કરતાં નાનું છે વગેરે. જ્યારે ચિત્રને જોઈએ છીએ ત્યારે સમાન તત્ત્વો સાદૃશ્યને કારણે પોતાના અધોચેતન સંસ્કારોને જાગૃત કરે છે અને સાન્નિધ્યથી તેઓ ભિન્ન તત્ત્વોને જાગૃત કરે છે.

હેમિલ્ટન (Hamilton) સાદૃશ્યનો નિયમ અને સાન્નિધ્યનો નિયમ બન્નેને સમગ્રતાના નિયમ (Law of reintegration) માં મિલાવી દે છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે બે પ્રત્યક્ષ જે ચેતનામાં એકઠા થાય છે તે એક સમગ્ર માનસિક દશાનું નિર્માણ કરે છે અને તેમાં જ્યારે કોઈ એક ભાગ ચેતનામાં આવે છે ત્યારે તેની પ્રવૃત્તિ સમગ્ર એકમને જાગૃત કરવાની હોય છે. આ પ્રમાણે સમગ્ર માનસિક દશાનો એક ભાગ સમગ્ર એકમનું સ્મરણ ક્યો સિવાય તેના એક ભાગનું સ્મરણ કરતો નથી. વિભિન્ન અંશોથી સમગ્ર એકમનું નિર્માણ ધ્યાનની અવિચ્છિન્નતા (Continuity of attention) કે જેને સ્ટાઉટ (Stout) સમગ્રતાના નિયમનો આધારભૂત સિદ્ધાન્ત માને છે, તેનાથી થાય છે.

ડ્રેવર (Drever) નો મત છે કે સાદૃશ્યનો નિયમ સમષ્ટિગત સંબંધોના નિયમ (Law of systematic relations) ની ક્રિયાની એક વિશેષ રીતિ છે. “આપણા અનુભવો રુચિની અવિચ્છિન્નતા (Continuity of interest) તથા રુચિથી નિર્ધારિત ધ્યાનની પ્રક્રિયાની એકતા અને અવિચ્છિન્નતાના આધાર પર સમગ્ર એકમો અને સમષ્ટિઓના નિર્માણમાં પ્રવૃત્ત હોય છે. પરિજ્ઞામસ્વરૂપ સમષ્ટિઓ અને સંઘટકો વચ્ચે, સંઘટકોમાં એકબીજાની વચ્ચે અને સંઘટકો અને સમગ્ર એકમો વચ્ચે માદ્યમ્યના બંધન

સ્થાપિત થઈ જાય છે."*

અત્યારે વિરોધના નિયમને સામાન્ય રીતે સાદૃશ્યનો મૌલિક નિયમ માનવામાં આવતો નથી. તેને સાન્નિધ્યના નિયમ અને સાદૃશ્યના નિયમમાં મિલાવી શકાય છે. ચેતનામાં ઘણું દરીને વિરોધી વસ્તુઓ કે શુદ્ધ એકતા થઈ જાય છે, જેથી સાન્નિધ્યના કારણે એકબીજામાં સાદૃશ્યનો સંબંધ સ્થાપિત થઈ જાય છે. જેમકે આપણે સ્વર્ગ અને નરકની બાબતમાં એકસાથે વિચાર કરીએ છીએ કે સ્વર્ગમાં અધિક આરામ છે, ત્યારે નરકમાં અધિક દુષ્ટ છે. બેન (Bain) વિરોધના નિયમને સાદૃશ્યનાના નિયમમાં મિલાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વિરોધી વસ્તુઓ એક જ જાતિની હોય છે જેથી તેમનામાં જાતિગત એકતા રહેલી છે. આ પ્રમાણે ઠંડી ગરમીનું સ્મરણ કરાવે છે, કારણ કે બન્ને ઉષ્ણતામાનનાં રૂપ છે, પ્રમાણિકતા અપ્રમાણિકતાનું સ્મરણ કરાવે છે, કારણ કે બન્ને ચારિત્ર્યનાં રૂપ છે. ગરીબી ધનિકતાની સ્મૃતિ કરાવે છે, કારણ કે બન્ને આર્થિક સ્થિતિથી સંબંધિત છે. વિરોધના નિયમને સાદૃશ્યનાના નિયમમાં મિલાવવો તે તો નિરર્થક અને જળવસ્તીની ખેંચાતાણુ છે; કારણ કે વિરોધી વસ્તુઓ એક જ વર્ગની હોવા છતાં તે આત્યન્તિક સદસ્ય (Extreme members) હોય છે અને આત્યન્તિક સદસ્ય સદસ હોવા કરતાં અધિક અસદસ હોય છે.

(૨૪) સહયોગી અને વિરોધી નિર્દેશ (Convergent and Divergent Suggestion)

ત્યારે કોઈ એક સ્મૃતિપ્રતિમાને જાગૃત કરવા માટે પ્રત્યક્ષ કે વિચાર સહયોગ કરે છે ત્યારે તેને સહયોગી નિર્દેશ કહેવામાં આવે છે. તેમાં એક વિચાર અન્ય વિચારને સદાય કરવાની પ્રતિતિ કરે છે. ઉદાહરણાર્થ આપણે કોઈ વસ્તુ કંઈ જુદી ગયા છીએ અને મળતી નથી. આપણને તે વસ્તુ રહી જવાનો સંભવ હોય તેવાં દરેક સ્થાનોનો વિચાર કરીએ છીએ. તે સમયે તે દરેક સ્થાનના વિચારો તે સ્થાનની સ્મૃતિપ્રતિમાને પુનર્જીવિત કરી શકે છે, જ્યાં વસ્તુ મૂકવાનો સંભવ હોય.

કોઈ કોઈ સમય એમ પણ બને છે કે એક જ અનુભવના અન્ય ધણા અનુભવો સાથે ધણા સંબંધ હોય, પરંતુ તે દરેક સંબંધિત અનુભવોને જાગૃત કરી શકતો નથી. પરિણામસ્વરૂપ નિર્દેશોત્તમક ચક્તિઓમાં સંધર્ષ શરૂ થાય છે અને છેવટે તેમનામાંથી એક પુનર્જીવિત થઈ જાય છે. સ્ટાડિટ જીવાવે તે કે

* ફ્રેડરિક અને ડ્રેવર : પ્રાયોગિક માનસશાસ્ત્ર

“ એક પ્રત્યક્ષ કે વિચારની એક જ સમયે કેટલીક સહચારી પ્રતિભાઓને નિર્દેશ કરવાની પ્રવૃત્તિને વિરોધી નિર્દેશ કહે છે.” એક પુસ્તકનો પ્રત્યક્ષ લેખકની કે જેણે તે પુસ્તક લખ્યું છે, સહાધ્યાયીની કે જેની પાસેથી પુસ્તક પ્રાપ્ત કર્યું છે તથા એવી અન્ય ઘણી ઘટનાઓ અને બાબતો કે જેની સાથે તેનું અનુભવમાં સાહચર્ય છે; સ્મરણ કરાવી શકે છે. એક જ વસ્તુ એક જ સમયે અનેક બાબતો યાદ કરાવે છે તેને વિરોધી નિર્દેશ કહેવામાં આવે છે. તેમાં એક જ વસ્તુની એક જ સમયે અનેક બાબતો સ્મરણ કરાવવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે. પરંતુ કઇ વસ્તુ કે બાબતનું સ્મરણ થશે તે તે સમયની પ્રધાન રુચિ પર આધાર રાખે છે. સ્થાિત કહે છે કે “ સ્મરણના સમયે માનસિક ક્રિયાની સામાન્ય પ્રવૃત્તિ સાથે જે વસ્તુઓનું સામંજસ્ય હોય છે તેમની પુનઃ વિચારમાં જાગૃત થવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે. વરસાદના દર્શનથી છત્રીનો નિર્દેશ મળશે, જે આપણે બહાર જવા ઇચ્છતા હોય તો; નહિતર તેનાથી ફક્ત અન્ય કોઈ વ્યક્તિના સિંચાઈ જવાનો નિર્દેશ મળી શકે છે.”

(૨૫) સ્મૃતિના રોગ (Diseases of Memory)

સ્મૃતિમાં કેટલીક અસાધારણ દશાઓ (Abnormalities) હોય છે. જેવી કે સ્મૃતિલોપ (Amnesia), વાક્ષ્મંશ (Aphasia) અને અતિસ્મૃતિ (Hypermnnesia). સ્મૃતિલોપ વિસ્મૃતિનું અસાધારણ રૂપ છે. તેમાં સ્મૃતિનો આકસ્મિક લોપ થયેલો હોય છે. સ્મૃતિલોપ “ પૂર્વવર્તી અસ્થાયી (Temporary), નિયતકાલિક (Periodical), પ્રગામી (Progressive) કે સહજ (Congenital) હોઈ શકે છે.” (મેક્લેન)

(૧) અસ્થાયી સ્મૃતિલોપ (Temporary Amnesia) ધાતું કરીને દુર્ધર્ટના કે અકસ્માતના કારણે થાય છે. તેમાં અકસ્માત પહેલાંની ઘટનાઓનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે. તેને પૂર્વવર્તી સ્મૃતિલોપ (Retroactive amnesia) કહે છે. (૨) નિયતકાલિક સ્મૃતિલોપ (Periodic amnesia) દ્વિધ વ્યક્તિત્વ (Double personality) માં જેવામાં આવે છે. તેમાં જુદી જુદી વ્યવસ્થિત સ્મૃતિઓના બે સમૂહ એકબીજાથી સ્વતંત્ર થઈ જાય છે. કોઈ આદમી અકસ્માત થતાં અચાનક પોતાનું ધર, પોતાના સંબંધિઓ તેમ જ પહેલાંની પ્રત્યેક ઘટનાઓ અને બાબતો ભૂલી જાય છે. અને ઘેરથી બીજે સ્થળે ચાલ્યો જાય છે. ત્યાં તે એક ભિન્ન વ્યક્તિની જેમ વ્યવહાર કરે છે. પોતે છપ્પનનિર્વાહ માટે ધંધો રોજગાર કરે છે અને દરેક વસ્તુ કરે છે. અમુક સમય બાદ કોઈ દિવસ અચાનક તેને પોતાના

પૂર્વ અનુભવો અને ધરનાંઓનું સ્મરણ થઈ આવે છે. તેને પોતાનું પૂર્વ જીવન યાદ આવે છે. આ પ્રમાણેના સ્મૃતિલોપને નિયતકાલિક સ્મૃતિલોપ કહે છે. (૩) પ્રગામી સ્મૃતિલોપ (Progressive amnesia) વૃદ્ધાવસ્થામાં થાય છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિ સર્વપ્રથમ પોતાના નવા અનુભવોને ભૂલી જાય છે. એ સંભવિત છે કે ઘણા સમય સુધી તે પોતાના પહેલાંના અનુભવો ન ભૂલે. પહેલો તે વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞાઓને ભૂલી જાય છે, પછી જાતિવાચક સંજ્ઞાઓને. પછી વિશેષણો, ક્રિયાવિશેષણો, વિભક્તિઓને, ઘણું કરીને જે શબ્દો વિવિધ પ્રસંગોમાં વાપરવામાં આવે છે તેને અંતમાં ભૂલે છે. અને જેનો ઉપયોગ ઘણો ઓછો કરવામાં આવે છે તેને જલદી ભૂલી જાય છે. ઘણું કરીને એ જોવા મળે છે કે તે પોતાનાં આળોકનાં અને સ્વયં પોતાનું નામ પણ ભૂલી જાય છે. (૪) સહજ સ્મૃતિલોપ (Congenital amnesia) ખાસ કરીને ક્ષીણ બુદ્ધિ (Imbecile) અને જડબુદ્ધિ (Idiot) વાળા લોકોમાં જોવામાં આવે છે. તેમની વિસ્મૃતિનું કારણ તેમના મગજના નૈસર્ગિક દોષ છે. પરંતુ એ સંભવિત છે કે કોઈ વિશેષ પ્રકારની સ્મૃતિમાં તે અધિક વિલક્ષણ હોય. એક જડબુદ્ધિ પાંત્રીસ વર્ષ સુધી એક કબ્રસ્તાનમાં દફનાવવામાં આવતા દરેક વ્યક્તિની નિયત સ્મરણ કરી શકતો હતો અને મૃત વ્યક્તિ તથા અન્યે-ષ્ટિમાં શોક કરનારનાં નામ તથા ઉંમર બરાબર જાણી શકતો હતો (મેલોન) (૫) આંશિક સ્મૃતિલોપ (Partial amnesia) માં વિશેષ વસ્તુઓનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે. કોઈ સાંભળવાની સ્મૃતિ, કોઈ જોવાની સ્મૃતિ તથા કોઈ અન્ય સ્મૃતિઓથી વિમુખ થઈ શકે છે. આમ બનવાનું કારણ મગજના સંબંધમાં સંબંધિત ભાગોની ક્ષતિ હોય છે. મામૂલી પ્રકારની સ્મૃતિની અસ્થાયી ક્ષતિ તો સાધારણ વ્યક્તિઓમાં પણ જોવામાં આવે છે. જેમકે પરીક્ષાથી પરીક્ષાની સમાપ્તિ થતાં ગોખેયું બધું જ ભૂલી જાય છે. (૬) વાક્બ્રંશ (Aphasia) માં વાણીની અનેક અનિયમિતતાઓનો સમાવેશ થાય છે. આપણે એ જોઈએ છીએ કે ઘણી વખત ઘણા લોકો વાંચેયું સમજી શકે છે; પરંતુ સાંભળીને સમજી શકતા નથી. સાંભળેયું અને વાંચેયું સમજી શકવા છતાં પોતાના વિચારોને શબ્દમાં વ્યક્ત કરી શકતા ન હોય તેવા પણ ઘણા માણસો હોય છે. કોઈ કોઈ વખત ઘણા લખી શકે છે પણ વાંચી શકતા નથી. આ સર્વ પ્રકારો વાક્બ્રંશના છે. (૭) અતિ સ્મૃતિ (Hyperamnesia) અચાનક કોઈ ચીજનું અસાધારણ રીતે યાદ આવવું તે છે. કોઈ કોઈ વખત એ જોવામાં આવે છે કે ઘણા સમયથી વિસ્મૃત એવી કોઈ બાબત કે અનુભવ અચાનક સ્વપ્નમાં કે અન્ય કોઈ રીતે યાદ આવે છે.

કેટલાક લોકોની સ્મૃતિ અલૌકિક હોય છે તેઓ એક વસ્તુને કે પાકને એક જ વખત અધ્યયન કરી યાદ કરી લે છે કેટલાક લોકો એક જ વખત સખ્યાઓ સાલગી યાદ કરી શકે છે અને મનમા તેમનો ગુણાકાર કરી શકે છે (૮) સ્મૃત્યાભાસ (Paramnesia) એ ભ્રાન્ત પ્રત્યભિજ્ઞા (False recognition) છે કોઈ કોઈ વખત આપણે કંઈ વાચતા હોય ત્યારે આપણે એમ અનુભવીએ છીએ કે જાણે આપણે પહેલાં કોઈ વખત તેને વાંચ્યું હોય, આપણે તે બાબતથી પૂર્ણ તથા જાત છીએ કે આપણે પહેલાં કદાપિ વાંચ્યું નથી કોઈ કોઈ વખત આપણે જે સ્થાને આવ્યા છીએ તે સ્થાને આપણને વિશ્વાસ હોય કે કદાપિ આવ્યા જ નથી, છતાં પહેલાં આવ્યા હોય તેવો અનુભવ થાય છે આ સ્મૃત્યાભાસ કહેવામા આવે છે

(૨૬) સારી સ્મૃતિનાં લક્ષણો (Marks of good Memory)

કલ્પસીકરણમા સરળતા અને શીઘ્રતા, ધાગણાનુ સ્થાપિત્વ, જલદી યાદ આવવું, વાસ્તવિક સ્મરણની યથાર્થતા તથા સમય પર કલ્પસીકૃતનું પ્રત્યાહ્વાન કરી શકવું વગેરે સારી સ્મૃતિના લક્ષણો છે જે વ્યક્તિની સ્મૃતિ સારી હોય છે તે પ્રદત્ત સામગ્રીને શીઘ્ર શીખી શકે છે તે શીખેલી વસ્તુનું અધિક સમય સુધી સરક્ષણ કરી શકે છે તેમજ આવશ્યકતાનુસાર તેનું સમયપર પ્રત્યાહ્વાન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે તેના પ્રત્યાહ્વાનમા ભૂલ થતી નથી અને સમય પર તરત જ યોગ્ય બાબતનું સ્મરણ કરી શકે છે સ્ટાઉટ જણાવે છે કે “કેટલીક વ્યક્તિ શીઘ્ર અને સરળતાથી શીખી શકે છે પરંતુ જલદી ભૂની જાય છે, બીજા શીખનામા વાર લગાડે છે પરંતુ એક વખત શીખ્યા બાદ અધિક સમય સુધી ધારણ કરે છે ” આ બંનેમાં એટલે કે જલદી યાદ કરી જલદી વિસ્મરણ થવું અને ધીમે ધીમે યાદ કરી અધિક સમય સુધી ધારણ કરવું તેમા અધિક સમય સુધી ધારણ કરવાની ક્ષમતા સ્મૃતિનું અધિક મહત્વપૂર્ણ લક્ષણ છે સ્મરણની સ્ફૂર્તિ અને યથાર્થતા સ્મૃતિનું બીજું લક્ષણ છે જે શીખેલી સામગ્રી જલદી અને આવશ્યકતાનુસાર સમય પર યાદ ન આવી શકે તો તે નિરર્થક છે સારી સ્મૃતિનું મહત્વપૂર્ણ ચિહ્ન ઉપયોગિતા છે આપણામા એ ક્ષમતા અવશ્ય હોવી જોઈએ કે શીખેલી કે કલ્પસીકૃત સામગ્રી સમય પર આવશ્યકતાનુસાર યાદ કરી શકીએ અનુચિત અને અપ્રાસંગિક બાબતોનું સ્મરણ બર્થ હોય છે કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે જે દરેક બાબત જાણતા હોય છે તેમના મન દરેક પ્રકારના જ્ઞાનથી પગિપૂર્ણ હોય છે, પરંતુ

ન્યારે ખાસ જરૂર હોય છે ત્યારે સમય પર તેમાંની કોઈ બાબતનું પ્રત્યાહવાન કરી શકતા નથી અને ન્યારે જરૂર નથી હોતી ત્યારે વિવિધ બાબતોનું નિરર્થક સ્મરણ કરે છે. આ શક્તિ તદ્દન કામવિનાની કહી શકાય. તેનાથી કોઈ ફાયદો થઈ શકતો નથી. સામગ્રીને ધારણ કરવાથી કંઈ જ ફાયદો થતો નથી, ન્યાં મુધી આવશ્યકતાનુસાર તેને યાદ ન કરી શકીએ. માટે સારી સ્મૃતિ અનાવશ્યક અને અપ્રાસંગિક બાબતોને ત્યાગ કરી આવશ્યક અને પ્રાસંગિક સામગ્રી ધારણ કરવી અને તેનું ઉચિત સમય પર યાદ કરવાની ક્ષમતા હોય તે જ કહી શકાય. અનાવશ્યક બાબતોને ત્યાગ કરવાનું કારણ એ છે કે તે આવશ્યક બાબતોને મનથી બહાર કાઢી મૂકવા પ્રયત્ન કરે છે અને સમય પર ડુચિ અનુસાર ઉપયોગી બાબતોનું સ્મરણ કરવામાં અડચણ કરે છે. //

કંદસ્થીકરણમાં શીઘ્રતા અને સરળતા ધણે ભાગે પ્રારંભિક અનુભવથી સંયુક્ત ડુચિની તીવ્રતા પર આધાર રાખે છે. જે થોડા સમય માટે ધ્યાનને આકર્ષિત કરે છે. તે મનમાં સ્થિર રહી શકતું નથી અને સ્મરણ પણ થઈ શકતું નથી. ડુચિકર વસ્તુ સ્વયં તથા તેને સંબંધિત અન્ય ડુચિકર બાબતો તેનું ધારણ અને પ્રત્યાવાહન થઈ શકે છે. શીખવાની શીઘ્રતાનું કારણ નૈસર્ગિક ડુચિ છે.

સ્મરણશક્તિ સંરક્ષિત રહે છે તે સમય પણ ધણે ભાગે ડુચિ પર આધાર રાખે છે. ક્રૂત પરીક્ષા પાસ કરનાર વિદ્યાર્થી પરીક્ષા માટે કરવામાં આવેલી તૈયારી પરીક્ષા પર્વત યાદ રાખે છે અને ત્યાર બાદ તેની દરેક બાબતો વિસ્મૃત થઈ જાય છે; ન્યારે જ્ઞાનોપાર્જનનો ઇચ્છુક વિદ્યાર્થી પરીક્ષાની સમાપ્તિ બાદ થોડા જ સમયમાં ભૂતી શકતો નથી. કારણ કે પ્રથમ વિદ્યાર્થીની અસ્થાયી ડુચિ હોય છે, ન્યારે દ્વિતીય વિદ્યાર્થીની સ્થાયી ડુચિ હોય છે. વક્રીલની બાબતમાં પણ એ જ પ્રમાણે છે. તે પોતાના કોઈ કેસની બાબતો કેસ સમાપ્ત થતાં ભૂતી જાય છે. કારણ કે કેસના તથ્યો તેને માટે અસ્થાયી રૂપથી ડુચિકર હોય છે અને તેથી તે અદ્ય સમયને માટે ધારણ કરે છે. તેને માટે ફાયદાની બાબતો સ્થાયી રૂપથી ડુચિકર હોય છે તો તેને ધારણ કરી રાખે છે. આ પ્રમાણે સમયની દીર્ઘતા જેમાં શીખેલી વસ્તુ સંરક્ષિત રહે છે તે ધણે ભાગે ડુચિ પર આધાર રાખે છે. ધારણની અવધિને નૈસર્ગિક મનના ગડન પર આધાર રાખવો જોઈએ, પુનરાવૃત્તિ અને ડુચિ પર નહિ. પરંતુ નૈસર્ગિક મનનું ગડન સ્વાભાવિક ડુચિના આધારે ધારણ નિર્ધારિત કરે છે

સ્મૃતિની ઉપયોગિતા વ્યવસ્થિત જ્ઞાન પર આધાર રાખે છે. જે વ્યક્તિનું જ્ઞાન તંત્રબદ્ધ હોય છે તે તરત જ જેની આવશ્યકતા હોય તેને અને જ્યારે આવશ્યકતા હોય ત્યારે તેનું સ્મરણ કરી શકે છે. જ્યારે જે વ્યક્તિનું જ્ઞાન તંત્રબદ્ધ અને વ્યવસ્થિત નથી હોતું તેને સમયપર કાર્ય બાબતનું સ્મરણ કરવામાં કઠિનાઈનો સામનો કરવો પડે છે.

(૨૭) સ્મૃતિ પ્રશિક્ષણ (Memory Training)

એ એક વિવાદસ્પદ પ્રશ્ન છે કે સ્મૃતિને અભ્યાસથી ઉન્નત કરી શકાય કે નહિ. જ્યારે કોઈ માણસ એમ કહે કે તેની સ્મૃતિ અત્યંત નિર્બળ છે તો તેનું કહેવું ઠીક છે; કારણ કે વ્યક્તિઓમાં જે રીતે અન્ય યોગ્યતાઓમાં અંતર હોય છે તેવી રીતે તેમાં પણ હોઈ શકે. પરંતુ તેને માટે એ સંભવ છે કે તેની સ્મરણશક્તિને વધારવાની એટલી આવશ્યકતા ન હોય જેટલી તેના સ્મૃતિકાર્યને વ્યવસ્થિત કરવાની હોય. એ સંભવિત છે કે જે તે પોતાના સ્મૃતિકાર્યને શુદ્ધિમતાપૂર્વક વ્યવસ્થિત કરી સારી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે.

સ્મૃતિમાં કંઠસ્થીકરણ (Memorizing), ધારણા (Retention), પ્રત્યાહવાન (Recall) એ મુખ્ય હોય છે. અને સ્મૃતિ માટેનો ઉપરોક્ત પ્રશ્ન આ રીતે પૂછી શકાય કે કંઠસ્થીકરણ, ધારણા, અને પ્રત્યાહવાનની અભ્યાસથી ઉન્નતિ થઈ શકે છે કે નહિ? વિજિયમ જેમ્સના અનુસાર ધારણા એક શરીર વ્યાપારિક તથ્ય છે. તે જણાવે છે કે “અભ્યાસની કોઈ પણ માત્રા કે પ્રમાણ કોઈ મનુષ્યની સામાન્ય ધારણાશક્તિ (Retentiveness) ને પરિવર્તિત નહિ કરી શકે એવું પ્રતીત થાય છે. એ એક શારીરિક ગુણ છે જે મનુષ્યને પોતાના શારીરિક ગાનની સાથે એક જ વખત પ્રાપ્ત થાય છે, જેને બદલવાની આશા તે કદાપિ નથી કરી શકતો.” એ બાબત સત્ય છે કે શરીર પર તેનો અધિક આધાર છે. અસ્વસ્થ અને રોગી શરીરવાળા મનુષ્યની ધારણાશક્તિ સ્વસ્થ અને નિરોગી મનુષ્યની ધારણાશક્તિ કરતાં અધિક નિર્બળ હોય છે તેમાં કોઈ શંકા નથી. પરંતુ ધારણાશક્તિ જન્મ-જાત હોય છે જેથી તેને અભ્યાસથી ઉન્નત કરી શકાતી નથી, પરંતુ જેમ્સનું માનવું છે કે ધ્યાનને વધારવાથી શીખવાની શક્તિમાં પ્રગતિ થઈ શકે છે. તે જણાવે છે કે “સ્મરણ કરવાની શક્તિ પ્રારંભિક અનુભવ પર આધારિત ધ્યાનની માત્રા પર આધારિત છે. અભ્યાસથી જેને પ્રશિક્ષિત કરી શકાય છે તે ધ્યાનની શક્તિ છે; પ્રત્યાહવાન કે સ્મરણની શક્તિ નહિ.

અભ્યાસથી શીખવાની શક્તિ વધે છે, ધારણાની શક્તિ નહિ. " (જેમ્સ) જેમ્સનો એ મત યથાર્થ છે કે અભ્યાસથી સ્મૃતિની ઉન્નતિનું અતિમ કારણ ધ્યાનની વૃદ્ધિ છે. કેઈ વસ્તુને શીખતાં જો તેના પ્રતિ બરાબર ધ્યાન આપવામાં આવે તો તે વસ્તુ મનમાં સ્થિર થઈ જાય છે. ધ્યાનથી તેના અધોચેતન સંસ્કારો અધિક સ્થાયી બને છે. ધ્યાન તે વસ્તુને અન્ય વસ્તુઓ સાથે સંબંધિત કરી તેને જ્ઞાનની સમષ્ટિનું એક સ્થાયી એકમ બનાવે છે. જેથી તેનું સ્મરણ અધિક સગળતાથી થઈ શકે છે.

સ્ટાઉટનો મત છે કે સામાન્ય સ્મૃતિમાં ઉન્નતિ નથી કરી શકાતી, પરંતુ અભ્યાસથી સ્મૃતિમાં વિશેષ દિશામાં ઉન્નતિ કરી શકાય છે. માનસિક સંસ્કારો એક બીજામાં પ્રવિષ્ટ થાય છે, જેથી કેટલાક અનુભવોની સ્મૃતિનો વ્યાયામ સમાન અનુભવોની સ્મૃતિમાં વધારો કરે છે અને આ જ કારણે ધાર્મિક પ્રવચન કરનાર પોતે ઉપદેશોને જલદી યાદ કરી શકે છે અને તેને ધારણ પણુ કરી શકે છે. કારણ કે એક વ્યક્તિ ત્યારે કંઈક શીખી લે છે ત્યારે તેની વિગેષતાઓના જ્ઞાનથી તેની આગળની પ્રગતિ સરળ બને છે.

// મન (Mann) સ્મૃતિપ્રશિક્ષા માટે કેટલાક નકેતો દર્શાવે છે (૧) સ્મરણ કરનારા ઇરાદાથી શીખો (૨) જે કંઈ શીખો છો તેના પ્રતિ અધિક ધ્યાન આપો (૩) શીખતે સમય સ્મૃતિપ્રતિભાઓનો ઉપયોગ કરો (૪) જે શીખો છો તેનું અન્ય ચીજો સાથે સાદ્યથ સ્થાપિત કરો. (૫) લખતો ઉપયોગ કરો તેનાથી ધારણામાં મદદ મળે છે. (૬) થોડા થોડા અવકાશ પછી તે સામગ્રીને શીખો. (૭) શીખેલી સામગ્રીની મનમાં આવૃત્તિ કરો. આવૃત્તિથી શીખવામાં સરળતા અને ધારણામાં સહાયતા મળે છે. (૮) અધ્યયન બાદ આરામ કરો કે સૂઈ જાઓ. (૯) સામગ્રીને પૂરી વાંચો અને ત્યારે જ તેના લાગોતું અધ્યયન કરો //

પ્રકરણ ૧૨

વિચાર (Thinking)

(૧) વિચારનું સ્વરૂપ (Nature of Thinking)

વુડ્વર્થ (Woodworth) ના મતાનુસાર વિચારમાં નીચે પ્રમાણેના તરવો હોય છે

(૧) કોઈ લક્ષ્યની તરફ ઉન્મુખ થવું (Orientation towards a goal)

(૨) લક્ષ્યપ્રાપ્તિ માટે અહીંતહીં માર્ગ શોધવો (Seeking this way or that for realizing the goal)

(૩) પૂર્વે નિરીક્ષિત તથ્યોનું પ્રત્યાહ્વાન, (Recall of previously observed facts)

(૪) પ્રત્યાહ્વત તથ્યોને નવા નમૂનામાં બાંધવું (Grouping these recalled facts in new patterns)

(૫) આંતરિક વાક-ગતિઓ અને મુદ્રાઓ (Inner speech movements and gestures)

વિચારમાં ઉપરોક્ત તરવો રહેલાં હોય છે. પરંતુ વિચારનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં આ દરેક ક્રિયાઓનું હોવું જરૂરી નથી. કોઈ કોઈ વખત વિચાર આંતરિક વાક, સિવાયના પણ હોય છે. અવ્યવસ્થિત અને અસ્તવ્યસ્ત વિચારોમાં કોઈ ખાસ લક્ષ્ય ન પણ હોય. પરંતુ જ્યારે આપણે કોઈ વ્યવહારિક કે ગમે તે બાબતનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તેમાંનાં પ્રથમ ચાર તરવો તો હોય છે. વિચારનું ખાસ લક્ષ્ય કોઈ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવાનું હોય છે. જેથી વિચાર સામાન્ય રીતે કોઈ લક્ષ્ય તરફ ઉન્મુખ હોય છે. કોઈ કઠિન સમસ્યા કે ગમે તેવા પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવા માટે ગમે તે માર્ગ શોધીએ છીએ તેમાં વિવિધ સાધનો શોધીએ છીએ. વર્તમાન પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવા માટે આપણા પૂર્વ અનુભવો પ્રતિ દષ્ટિપાત કરીએ છીએ, અને તેને સંબંધિત પૂર્વ અનુભવનાં તથ્યોનું પ્રત્યાહ્વાન કરીએ છીએ. તેવી કોઈ ખાસ સમસ્યાના નિકાલ માટે તેને નવીન નમૂનામાં ગોઠવીએ છીએ. તેમજ કોઈ વખત

આંતરિક વાદ-ગનિઓ દ્વારા વિચારોનું આંશિક પ્રદર્શન પણ કરીએ છીએ, અથવા તે વિચારને સરળ બનાવવા માટે કોઈ વિશેષ પ્રકારની મુદ્રા અપનાવીએ છીએ. આ પ્રમાણે આપણે કોઈ સમસ્યાનો ઉકેલ કરવામાં સફળ થઈએ છીએ. મન (Munn) જણાવે છે કે, “વિચાર સૌકેનિક પ્રક્રિયાઓ (Symbotic processes)ની મદદથી જગતનું માનસિક પ્રહરતન (Manipulation) છે. તેમાં રચિત કલ્પના અને તર્ક અથવા સમસ્યાનો ઉકેલ કરવાનો ઉપયોગ થાય છે.

1. પુરુષ જણાવે છે કે “વિચારનાં બે પ્રમુખ લક્ષ્ય હોય છે. અનુસંધાન (Discovery) અને આવિષ્કાર (Invention). તે સત્યની શોધ કરે છે અને કોઈ સારી વસ્તુની યોગ્યતા બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.” વિચાર કોઈ લક્ષ્ય તરફ ઉન્નમ્ય હોય છે અને તેમાં સામાન્ય રીતે કોઈ એક લક્ષ્યપ્રાપ્તિની તત્પરતા જોવામાં આવે છે. તે કોઈ મૈદ્વાન્તિક કે વ્યાવહારિક સમસ્યાનો ઉકેલ શોધે છે અને કોઈ નવા મત્યને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે સમસ્યાને નિરીક્ષિત સામગ્રીના નવીન નમૂનામાં આબદ કરે છે અને નવીન સંબંધનું અનુસંધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે વિભિન્ન સમયે વિભિન્ન રચાનોમાં પ્રત્યક્ષીકૃત તથો કે જે પ્રમંગને આવશ્યક હોય તેનું પ્રત્યાહવાન કરી નવીન નમૂનાઓમાં તૈયાર કરે છે અને તેમાં કોઈ નવીન વસ્તુઓનું અનુસંધાન કરે છે. આ પ્રમાણે તેમાં રચિત અને કલ્પના રહેલી છે. વિચાર રચિત અને કલ્પના પર ધણો આધાર રાખે છે અને તેની મદદથી જટિલ સમસ્યાઓનો નિકાલ કરે છે. વિચારમાં સંશ્લેષણ (Synthesis) અને વિશ્લેષણ (Analysis)નો પણ સમાવેશ હોય છે. તેમાં અમુક ખાસ તથોનું પ્રાસંગિક નવા નમૂનાઓમાં સંશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. તથા પ્રત્યાહત કે પ્રત્યક્ષીકૃત તથોનું નેના સંઘટકોમાં વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે.

વિચાર મૂર્ત્યો અમૂર્ત તરફ જાય છે. એટલે કે ઔદ્રિક પ્રત્યક્ષમાં મૂર્ત વિસ્તૃત બાબતોને છોડી દે છે અને વસ્તુઓનાં લક્ષણો પર ધ્યાન આપે છે. તેની તપાસ કરે છે અને આ રીતે તે સમક્ષનો વિશેષ જોયેલાં તથોને છોડી દઈ અપ્રતિમ (Imageless) પ્રત્યયો તરફ જાય છે. સર્વ પ્રથમ વિચાર પ્રત્યક્ષ સાથે સંબંધિત રહે છે જેમાં તે પ્રત્યક્ષની સામગ્રીનું અધ્યયન કરે છે, ત્યારબાદ તે શાબ્દિક માધ્યમથી ચાલતા કલ્પનિક વિચારના

સ્તર પર પહોંચે છે. અને છેવટે તે નિષ્પ્રતિમ વિચારના સ્તર પર પહોંચી જાય છે. આપણા બૌદ્ધિક જીવનમાં નિષ્પ્રતિમ વિચારો ગુંથાયેલા રહે છે સામાન્ય ગીતે સાવેદનિક પ્રતિમાઓ (Sensory images), ભાવાત્મક પ્રતિમાઓ (Abstract images) અને શાબ્દિક પ્રતિમાઓ (Verbal images) આપણી વિચારપ્રક્રિયાની સાથે જ હોય છે. પરંતુ એ માનવું વ્યર્થ છે કે સાવેદનિક કે શાબ્દિક પ્રતિમાઓ વિચારપ્રક્રિયા સાથે હોય છે જ. સાવેદનિક પ્રતિમાઓ સિવાય પણ વિચાર કરી શકાય છે. વિચારમાં પ્રતિમા હોય છે પરંતુ તે વિચારોના અર્થનું પ્રકાશન કરતી નથી.

બુદ્ધિનું મત છે કે વિચારમાં અગ્રદષ્ટિ (Foresight) અને પશ્ચાત્તદષ્ટિ (Hind sight) પણ સમાવિષ્ટ હોય છે. જ્યારે સમસ્યાનો ઉકેલ કરવા માટે વ્યક્તિ પોતાના ભૂતકાળમાં દષ્ટિપાત કરી વિગત અનુભવી ની પ્રાસંગિક સામગ્રીનું સ્મરણ કરે છે તેને પશ્ચાત્તદષ્ટિ કહેવાય છે. વિચારમાં અગ્રદષ્ટિ પણ હોય છે. વ્યક્તિ પોતે સામગ્રીના નવીન સંયોજનના ગુણ પરિણામો જાણી લે છે અને તેનો ખ્યાલ કરે છે તે પ્રમાણે નવો નિષ્કર્ષ કરે છે. આ અગ્રદષ્ટિ છે. આ પ્રમાણે વિચારમાં અગ્રદષ્ટિ અને પશ્ચાત્તદષ્ટિનો સમાવેશ થાય છે. તદુપરાંત વિચારનો ભાષા સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. વિચાર અને ભાષા બન્નેનો વિકાસ એકસાથે થાય છે. વિચારની મર્યાદાઓ ગમે તે હોય પરંતુ તે સામાજિક વાતાવરણના ધનિષ્ઠ સંબંધમાં છે. ઉચ્ચતર બૌદ્ધિક ક્રિયાઓ ભાષાના માધ્યમ દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે.

(૨) પ્રત્યયન (Conception)

વિચારો પ્રત્યયોનો ઉપયોગ કરે છે. સામાન્ય વિચારોને પ્રત્યય કહેવામાં આવે છે. જો કોઈ શબ્દનો વિચારમાં ઉપયોગ કરવો હોય તો તેનો અર્થ જાણવો જરૂરી છે. અને તેને વિચારના કાર્યમાં ભાગ લેવા માટે અર્થ હોવો જોઈએ. કોઈ શબ્દના અર્થને પ્રત્યય (Concept) કહેવામાં આવે છે. ધણી વખત એવું બને કે આપણે કોઈ શબ્દનો અર્થ જાણતા હોઈએ છીએ પણ અન્ય વ્યક્તિ પૂછે ત્યારે આપણે સમજાવી શકતા નથી. એનો અર્થ એ છે કે આપણી પાસે પ્રત્યય છે પરંતુ આપણે તેને ચોક્કસ રૂપ આપી શકતા નથી. પરંતુ પ્રત્યયોનું નિર્માણ કેવી રીતે થાય છે? પ્રત્યયના નિર્માણની પ્રક્રિયાને પ્રત્યયન (Conception) કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યયના નિર્માણના નિમ્નલિખિત ચરણ છે. (૧) મોટા ભાગની વ્યક્તિઓનું નિરીક્ષણ. (૨) પ્રત્યેક

વ્યક્તિત્વું તેનાં ગુણોમાં વિશ્લેષણ. (૩) તેમની પરસ્પર તુલના કરવી જેથી તેમની સદૃશતા (Similarity) અને વૈષમ્ય (Differences)ની જાણ કરી થાય (૪) સમાન ગુણોનું એક પ્રત્યયના રૂપમાં માનસિક એકીકરણ. (૫) પ્રત્યયને નામ આપવું અથવા સંજ્ઞા આપવી. આ પ્રમાણે વસ્તુઓના પ્રત્યયનું નિર્માણ કરવા માટે ઘણી વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. અધિક સ્પષ્ટ અને ખરાબર પ્રત્યય માટે નિરીક્ષણ અને પુષ્ટીકરણ આવશ્યક છે. ત્યારબાદ તેમનું તેમના ગુણોમાં વિધાન કરવું જોઈએ. વસ્તુઓમાં સમાન વિશેષતાઓને શોધી કાઢવી જોઈએ અને તે કાર્ય ત્યારે અને છે જ્યારે તેમની પરસ્પર તુલના કરવામાં આવે. ઉદાહરણાર્થ ઉંદર અને ખિસકોદીમાં કંઈ બાબતમાં સાદૃશ્ય છે તે તેમની પરસ્પર તુલના કરી જાણી શકીએ. આ પ્રમાણે તુલના કરી તેમની સાદૃશ્યતા અને વૈષમ્ય જાણવું જોઈએ. ત્યારબાદ તેમાંથી વૈષમ્યને દૂર કરી સાદૃશ્યતા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. અને તેના વિચારોને વસ્તુના પ્રત્યયમાં જોડવા જોઈએ અને ત્યારબાદ તેનું નામ કરણ થાય, અથવા સંજ્ઞા આપવામાં આવે જેથી તે નિશ્ચિત યર્થ-જન્ય. મનમાં સંસ્કાર અધિક હોય બનાવે જેથી ધારણામાં અધિક સમય રહી શકે તથા તેનું સ્મરણ પણ યર્થ શકે.

(૩) પ્રત્યક્ષીકરણ અને પ્રત્યયન (Perception and conception)

પ્રત્યયનનો આધાર પ્રત્યક્ષ પર છે. પ્રત્યયન એ ક્રિયા છે જેમાં વિશેષ વસ્તુઓ કે પરિસ્થિતિઓમાં રહેલાં સમાન તત્ત્વોનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. પ્રત્યક્ષ પ્રત્યયનનો આધાર છે. એક બાળક વિવિધ વસ્તુઓ જુએ છે, તેમાંથી તેમનાં સમાન તત્ત્વોને શોધી તેનું નામ આપે છે. ઉદાહરણાર્થ શાળાનું લખવાનું કાળું પાટિયું, કાલસા, એક કાળી પેન વગેરે જુએ છે. તેમનું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરે છે તેમના સમાન ગુણો જુએ છે અને તેને કાળાશ કહે છે. કાળાશ એ તેની પ્રત્યક્ષીકૃત વસ્તુઓમાં સમાન ગુણ છે. જેને મનમાં તેણે કાળી વસ્તુઓથી પૃથક્ કરી દીધો. અર્થુ જેતાં વસ્તુઓથી અલગ તેનું અસ્તિત્વ હોય નહિ પરંતુ વિચારમાં તેને પૃથક્ કરી દેવામાં આવ્યો છે. પૃથક્ કરવાની આ માનસિક પ્રક્રિયાને અત્યાહાર (Abstraction) કહેવામાં આવે છે. કાળાશનો પ્રત્યય એ અત્યાહારનું પરિણામ છે. આ જ પ્રમાણે અન્ય વસ્તુઓના પ્રત્યય બતાવવા માટે તેમનો પ્રત્યક્ષ કરવો આવ-

સ્થક છે. ત્યારબાદ તેમના સંબંધક ગુણોમાં તેમનું વિશ્લેષણ કરી દરેકમાં સમાનતા ધરાવતા ગુણને પૃથક્ કરી તેનું નામ આપવામાં આવે છે. આ રીતે પ્રત્યક્ષ માટે વિશેષ પરિસ્થિતિઓ કે વસ્તુઓનું પ્રત્યક્ષીકરણ આવશ્યક છે.

(૪) પ્રત્યયોનો વિકાસ (Development of concepts)

નાનું બાળક બોલવામાં સમર્થ થતા પહેલાં પણ સંલગ્નતા કંઈક વિચાર કરે છે. અને વાતચીત શરૂ કરતા પહેલાં કેટલાક અવિકસિત પ્રત્યયોનું નિર્માણ કરી ચૂક્યો હોય છે. તે નિરીક્ષણ કરે છે અને યાદ કરે છે કે માણસો તથા વસ્તુઓ કેવી રીતે વ્યવહાર કરે છે. તે પોતાની માતાને ઓળખે છે. પોતાની સાથે કેવો વ્યવહાર કરશે. તે પણ જાણી લે છે અને તેની પ્રતિક્રિયા કરવા તૈયાર રહે છે. તે પોતાને રમવા આપેલી વસ્તુઓથી રમે છે, તેને પાડી નાખે છે, તેનો અવાજ સાંભળે છે; તે દૂધની શીશી જુએ છે તો તેમાંથી દૂધ ચૂસવાની આશા કરે છે. ઘૂંઘરાનો વાગતો અવાજ સાંભળે છે, તેને ઓળખે છે. આ બધી બાબતો ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે તેની પાસે તે તે વસ્તુઓના પ્રત્યક્ષ છે. તે વાતચીત કરતો થાય તે પહેલાં તેનો આ અંભાણેનો વ્યવહાર બતાવી આપે છે કે તે કેટલાક પ્રત્યયો બનાવી ચૂક્યો છે. તેનો કોઈ વસ્તુનો પ્રત્યય તેના વસ્તુ પ્રતિના વ્યવહાર કે વસ્તુના તેના પ્રતિના વ્યવહાર પર આધાર રાખે છે. તે પોતાનાં માતૃપિતાને ઓળખે છે અને તેમના પ્રતિ ભિન્ન વ્યવહાર કરે છે, તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તે બન્ને માટે તેણે જુદા જુદા પ્રત્યયોનું નિર્માણ કર્યું છે. જ્યારે તે બોલતા શીખે છે ત્યારે તેને શબ્દોના અર્થ જાણવા પડે છે અને તે બરાબર શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે, ત્યારે આપણને માલૂમ પડી જાય છે કે તેણે આવશ્યક સંબંધિત પ્રત્યયો જાણી લીધા છે. જ્યારે તે શબ્દોને સમજતો થઈ જાય છે અને વાતચીત કરતો થઈ જાય છે ત્યારે તે પ્રત્યયનું નિર્માણ કરે છે. આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ, તે જે જે વસ્તુઓનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરી શકે છે તે તે વસ્તુઓના પ્રત્યયોનું તે સરળતાથી નિર્માણ કરી શકે છે. તે સામાજિક વાતાવરણરિત વસ્તુઓના પ્રત્યયોને યાદ કરી લે છે. તે મુખ્ય વસ્તુઓના પ્રત્યયો તૈયાર કરે છે.

ત્રણથી બાર વર્ષની અંદરનું બાળક યથાર્થવાદ (Realism), સ્વ-માનવવાદ (Anthropomorphism) કે યંત્રવાદ (Mechanism) અનુસાર વાતાવરણમાં રહેલા ભૌતિક પદાર્થોના ગુણોનો ઉપયોગ કરે છે.

આમરભા પ્રાકૃતિ તથ્યોની બાબતમાં તેના પ્રત્યક્ષ સાદા હોય છે પ્રાકૃતિક પદાર્થો સાથે તેનો સબધ નથી હોતો તેના પ્રત્યક્ષ પોતાની જેમ, જીવીત પ્રાણીની જેમ કરે છે તે સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રો, વરસાદ, તથા તેના અન્ય પદાર્થોના સર્વજનવાદી પ્રત્યયો કરે છે પરંતુ ભૌતિક પદાર્થો કે જેનો વ્યાવહારિક બામતોમાં ઉપયોગ થાય છે અને જેનાથી તે સબધિત હોય છે તેના પ્રત્યયો યથાર્થવાદી કે યત્રવાદી બનાવે છે તે પોતાના દૈનિક વ્યવહારમાં આવતી વસ્તુઓ દૂધ કપડા, પુસ્તક, પેન વગેરેના યથાર્થવાદી પ્રત્યયોનું નિર્માણ કરી લે છે રંગના નામનો સરખાતમાં ઉપયોગ કરવામાં તેની ભૂતો થાય છે પરંતુ ધીરે ધીરે તે સારી રીતે સમજી જાય છે અને યથાર્થ અને ખરાબ નામો બતાવે છે બાળકના મનમાં પહેલા પ્રાકૃતિક પ્રત્યયો સર્વ જીવવાદી હોય છે પરંતુ ધીરે ધીરે તેનો વિકાસ થાય છે અને તે યત્રવાદી બને છે પહેલા તે ભૌતિક પદાર્થોમાં માનવીય ઇચ્છાઓ અને લાગણીઓ માની લે છે એટલે કે તેમને પોતાના તુલ્ય સજીવ માને છે, પરંતુ ધીરે ધીરે તે તેમને જડ અને અચેતન પદાર્થોના રૂપમાં જુએ છે તે ભૌતિક પદાર્થોને પોતાની સાથે જે રૂપમાં સબધિત હોય છે તે રૂપના પ્રત્યક્ષ બનાવે છે પહેલા તે સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે કે જેનાથી દૂર છે તેમના પ્રત્યક્ષ અહ કેન્દ્રિય (Ego centric) બનાવે છે તે તેમને પોતાની સાથે ચાનતા જુએ છે અથવા તે પોતાનું અનુસરણ કરતા હોય તેમ માને છે. ત્યાગ્યાદ તેમને તે ભૌતિક પદાર્થોની જેમ સમજે છે અને તેમના ભૌતિક પદાર્થોથી સબધિત રૂપોનો વિચાર કરે છે અને તેમના યથાર્થવાદી પ્રત્યયોનું નિર્માણ કરે છે વૃંદવ્ય અહ કેન્દ્રિય પ્રત્યયોની બામતમાં જણાવે છે કે, “ અહ કેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ એ છે જે વસ્તુને સ્વયં વ્યક્તિથી સબધિત કરે છે બાળક ધીરે ધીરે વસ્તુઓને પરસ્પર દિવા કરતી અથવા પરસ્પર સબધિત રૂપમાં જોવા લાગે છે અને એ રીતે યથાર્થવાદી પ્રત્યયોના નિર્માણની શરૂઆત કરે છે અહ કેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ચક્તિની ઇચ્છાઓ સાથે ધનિષ્ઠતા ધરાવે છે પરંતુ યથાર્થવાદી પ્રત્યક્ષ અધિક ન્યાયદાત્રિ હોય છે કેમકે વસ્તુઓના વાર્તાવિક રૂપ સાથે તે અધિક સંગત હોય છે અને એ રીતે તેઓ વ્યક્તિને વાર્તાવરણ પર પોતાના નિયંત્રણને અધિક વ્યાપક બનાવવામાં સમર્થ બનાવે છે ’

બાળક સાદશ્ય દ્વારા આહવ્યર્થથી સામાન્ય પ્રત્યયોનું નિર્માણ કરે છે તે વિવિધ વસ્તુઓનું સાદશ્યીકરણ કરે છે અને જે પદાર્થો સમાન હોય છે તેમની સાદશ્ય બામતોને ગોઠી ને છે અને તે સમાન શુશુના પ્રત્યક્ષ બનાવે

છે. તેમાં તે સમાન પદાર્થના સંઘટક ગુણોનું નિરીક્ષણ કરે છે અને તેમાં નિહિત સમાનતાઓ પરંપ્રધાન કેન્દ્રિત કરે છે અને પ્રત્યાહાર (Abstraction) થી સમાન ગુણોને અસમાન ગુણોથી દૂર કરે છે અને તે સમાન ગુણોના સામાન્ય પ્રત્યય બનાવે છે.

(૫) પ્રત્યય અને પ્રતિમા (Concept and Image)

પ્રત્યય અને પ્રતિમામાં ઘણું અંતર છે. પ્રત્યય સામાન્ય અને અમૂર્ત (Abstract) હોય છે જ્યારે પ્રતિમા મૂર્ત (Concrete) હોય છે. તેમજ પ્રત્યય કોઈ વિશેષ વસ્તુનો હોતો નથી પરંતુ સામાન્ય હોય છે; જ્યારે પ્રતિમા કોઈ વિશેષ વસ્તુની હોય છે. એટલે કે પ્રતિમા કોઈ વિશેષ મનુષ્ય, પશુ કે ગમે તેની હોય છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ મનુષ્ય અને પશુ કે અન્ય કંઈ હોય તેનો હોય છે. પ્રત્યય એક માનસિક સૃષ્ટિ છે જે અનેક પ્રત્યક્ષીકૃત વસ્તુઓનાં સામાન્ય તત્વો પર કરેલા વિચારોનું પરિણામ છે. પ્રતિમા મનુષ્યજાતિની કે પશુની જાતિની બની શકતી નથી; પરંતુ મનુષ્ય જાતિ પર વિચાર તો કરી શકીએ છીએ. પ્રત્યયન કલ્પનાની તુલનામાં એક ઉચ્ચતર માનસિક પ્રક્રિયા છે. પ્રત્યય એ અનેક વ્યક્તિઓનાં સામાન્ય તત્વોનો વિચાર છે.

(૬) પ્રત્યયોનું કાર્ય (Function of concepts)

પ્રત્યય વિચારમાં મહત્વપૂર્ણ ભાગ લે છે. જો. સ્ટીવન્સ જણાવે છે કે તે વિચારોનું સાધારણીકરણ કરે છે. આપણે ફક્ત વર્તમાન પર જ આધાર રાખતા નથી. પ્રત્યયન આપણને ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળનો વિચાર કરવા સમર્થ બનાવે છે. પ્રત્યય વિચારના ક્ષેત્રને વિગત અને દૂરસ્થ આગત સમય સુધી વિસ્તૃત કરે છે. તે દરેક કાળ અને સ્થાનોની વિભિન્ન જાતિઓ સાથે સંબંધ ધરાવતી વ્યક્તિઓનાં સામાન્ય તત્વોના વિચાર હોય છે. પ્રત્યયોની મદદથી આપણે આપણા વિચારોનું વર્ગીકરણ કરી તેમાં એકતા અને સંગઠન કરીએ છીએ. પ્રત્યય એક જાતિમાં આવતી દરેક વ્યક્તિઓને એક સાથે કરી શકાય છે. પ્રત્યયથી આપણા વિચારોને એક સૂત્રમાં બાંધી શકાય છે, જેથી આપણું જ્ઞાન તંત્રબદ્ધ બને છે. પ્રત્યયન વર્ગીકરણનો મુખ્ય આધાર છે. પ્રત્યય આપણા અનુભવોને વ્યવસ્થિત બનાવવામાં સદાય કરે છે. અસંખ્ય વસ્તુઓને ઉચ્ચતર અને નિમ્નતર પ્રત્યયોથી વ્યવસ્થિત કરી તેમની અધિકતા દૂર કરી શકીએ છીએ, જેથી સમજવામાં સરળતા પડે. આ પ્રમાણે અનુભવની વસ્તુઓની વિભિન્નતાઓ યાદ કરવાના ભારથી મુક્ત થઈએ છીએ.

પ્રત્યય તકને માટે આવશ્યક હોય છે. તેને તરકવાનું માધ્યમ પણ કહી શકાય. નિર્ણય પ્રત્યય અને વિચારોથી બને છે. તરકવામાં પ્રદત્ત નિર્ણયમાંથી ગર્ભિત નવીન નિર્ણય પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. પ્રત્યય તરકવામાં એક મધ્ય પદ્ધતિ કાર્ય કરે છે, આ પ્રમાણે તરકવામાં પ્રત્યય મદદગમ છે. તેના સિવાય તર્કતા અસંભવ છે. '

(૭) તરકવું (Reasoning)

ન્યારે કોઈ વ્યક્તિ પ્રાપ્ત સામગ્રીની તપાસ કરે છે અને 'ન્યારે તે અમુક નિશ્ચિત અથવા ઓછામાં ઓછો સંભવતો હોય તેવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચે ત્યારે એ તર્ક કરતો હોય છે એમ કહેવામાં આવે છે. તર્ક એક વિચારાત્મક પ્રક્રિયા છે. તે વિચારનું પ્રરૂપ છે. તર્ક કરવામાં પ્રાપ્ત સામગ્રીને તેમના સંયોગથી એક નવો નિષ્કર્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે નિરીક્ષણ કે સ્મરણથી બરાબર સૂક્ષ્મ રીતે જોવામાં આવે છે. અને ત્યારબાદ જે નિષ્કર્ષ પ્રાપ્ત થાય તેનું સત્યાપન (Verification) કે પરીક્ષા (Test) કરવામાં આવે છે. વડેવર્ય જણાવે છે કે " તર્કવાનું મહત્ત્વપૂર્ણ ચરણ (Step) નિષ્કર્ષ કાઢવો તે છે. નિષ્કર્ષ કાઢવો તે વસ્તુઓના સંયોજનમાં ગર્ભિત બાબતોને જાણવી તે છે. વસ્તુઓ ચાહે તથ્ય હોય, સિદ્ધાન્ત હોય, ચાહે વિચાર હોય, ચાહે વાક્ય હોય. સમગ્ર પ્રક્રિયામાં કેટલીક અંશજૂત ક્રિયાઓ થાય છે. (૧) સામગ્રીની સંગ્રહ કરવો (Gathering the data) (૨) સામગ્રીના સંયોગ કરવો (Combining) (૩) સંયુક્ત સામગ્રીની ગર્ભિત બાબતો (Implication) ને જોવી. (૪) આ પ્રમાણે ઉપગ્રન્થ નિષ્કર્ષની પરીક્ષા કરવી."

તર્ક કરવામાં પ્રથમ ચરણસામગ્રી એકઠી કરવાનું છે. તર્ક કરતા પહેલાં નિરીક્ષણ કે સ્મરણની મદદથી સમસ્યાને સંબંધિત આવશ્યક સામગ્રી એકઠી કરવામાં આવે છે. દ્વિતીય ચરણ છે સામગ્રીઓનું સંયોજન. તેમાં પ્રાપ્ત સામગ્રીને જોડવામાં આવે છે. તેમના પરસ્પર સંબંધ કરવામાં આવે છે. તેમનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે કે જે સંયોગ કર્યા બાદ તેનો શો અર્થ થાય છે તેનું શું પરિણામ આવે છે. તૃતીય ચરણમાં સંયુક્તપૂર્વ સામગ્રીનું અધિક સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. તેમાં ગર્ભિત બાબતો શોધવામાં આવે છે અને સામગ્રીઓમાં નવીન સંબંધ જાણવામાં આવે છે. આ ચરણ અધિક મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તત્પરના અંતિમ ચરણ નિષ્કર્ષનું કે પ્રાપ્ત નિષ્કર્ષની સકલના હોય તો પરીક્ષા કરવામાં આવે છે.

છે. તેમાં તે સમાન પદાર્થના સંઘટક ગુણોનું નિરીક્ષણ કરે છે અને તેમાં નિહિત સમાનતાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને અત્યાહાર (Abstraction) થી સમાન ગુણોને અસમાન ગુણોથી દૂર કરે છે અને તે સમાન ગુણોના સામાન્ય પ્રત્યય બનાવે છે.

(૫) પ્રત્યય અને પ્રતિમા (Concept and Image)

પ્રત્યય અને પ્રતિમામાં ઘણું અંતર છે. પ્રત્યય સામાન્ય અને અમૂર્ત (Abstract) હોય છે જ્યારે પ્રતિમા મૂર્ત (Concrete) હોય છે. તેમજ પ્રત્યય કોઈ વિશેષ વસ્તુનો હોતો નથી પરંતુ સામાન્ય હોય છે; જ્યારે પ્રતિમા કોઈ વિશેષ વસ્તુની હોય છે. એટલે કે પ્રતિમા કોઈ વિશેષ મનુષ્ય, પશુ કે ગમે તેની હોય છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ મનુષ્ય અને પશુ કે અન્ય કંઈ હોય તેનો હોય છે. પ્રત્યય એક માનસિક સૃષ્ટિ છે જે અનેક પ્રત્યક્ષીકૃત વસ્તુઓનાં સામાન્ય તત્ત્વો પર દરેકા વિચારોનું પરિણામ છે. પ્રતિમા મનુષ્યજાતિની કે પશુની જાતિની બની શકતી નથી, પરંતુ મનુષ્ય જાતિ પર વિચાર તો કરી શકીએ છીએ. પ્રત્યયન કલ્પનાની તુલનામાં એક ઉચ્ચતર માનસિક પ્રક્રિયા છે. પ્રત્યય એ અનેક વ્યક્તિઓનાં સામાન્ય તત્ત્વોનો વિચાર છે.

(૬) પ્રત્યયોનું કાર્ય (Function of concepts)

પ્રત્યય વિચારમાં મહત્વપૂર્ણ ભાગ લે છે. જો. સ્ટીવન્સ જણાવે છે કે તે વિચારનું સાધારણીકરણ કરે છે. આપણે ફક્ત વર્તમાન પર જ આધાર રાખતા નથી. પ્રત્યયન આપણને ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળનો વિચાર કરવા સમર્થ બનાવે છે. પ્રત્યય વિચારના ક્ષેત્રને વિગત અને દૂરસ્થ આગત સમય સુધી વિસ્તૃત કરે છે. તે દરેક કાળ અને સ્થાનોની વિભિન્ન જાતિઓ સાથે સંબંધ ધરાવતી વ્યક્તિઓનાં સામાન્ય તથ્યોના વિચાર હોય છે. પ્રત્યયોની મદદથી આપણે આપણા વિચારોનું વર્ગીકરણ કરી તેમાં એકતા અને સંગઠન કરીએ છીએ પ્રત્યય એક જાતિમાં આવતી દરેક વ્યક્તિઓને એક સાથે કરી શકાય છે. પ્રત્યયથી આપણા વિચારોને એક મૂલ્યમાં બાંધી શકાય છે, જેથી આપણું જ્ઞાન તંત્રબદ્ધ બને છે. પ્રત્યયન વર્ગીકરણનો મુખ્ય આધાર છે. પ્રત્યય આપણા અનુભવોને વ્યવસ્થિત બનાવવામાં સદાય કરે છે. અસંખ્ય વસ્તુઓને ઉચ્ચતર અને નિમ્નતર પ્રત્યયોથી વ્યવસ્થિત કરી તેમની અધિકતા દૂર કરી શકીએ છીએ, જેથી સમજવામાં સરળતા પડે. આ પ્રમાણે અનુભવની વસ્તુઓની વિભિન્નતાઓ યાદ કરવાના ભારથી મુક્ત થઈએ છીએ.

પ્રત્યય તર્કને માટે આવશ્યક હોય છે. તેને તરકવાનું માધ્યમ પણ કહી શકાય. નિર્ણય પ્રત્યય અને વિચારોથી બને છે. તરકવામાં પ્રદત્ત નિર્ણયમાંથી ગર્ભિત નવીન નિર્ણય પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. પ્રત્યય તરકવામાં એક મધ્ય-પદનું કાર્ય કરે છે, આ પ્રમાણે તરકવામાં પ્રત્યય મદદરૂપ છે. તેના સિવાય તર્કતા અસંભવ છે.

(૭) તરકત્વ (Reasoning)

ન્યારે કોઈ વ્યક્તિ પ્રાપ્ત સામગ્રીની તપાસ કરે છે અને ન્યારે તે અમુક નિશ્ચિત અથવા ઓછામાં ઓછો સંભવતો હોય તેવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચે ત્યારે એ તર્ક કરતો હોય છે એમ કહેવામાં આવે છે. તર્ક એક વિચારાત્મક પ્રક્રિયા છે. તે વિચારનું પ્રરૂપ છે. તર્ક કરવામાં પ્રાપ્ત સામગ્રીને તેમના સંયોગથી એક નવો નિષ્કર્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે નિરીક્ષણ કે સ્મરણથી બરાબર સૂક્ષ્મ રીતે જોવામાં આવે છે. અને ત્યારબાદ જે નિષ્કર્ષ પ્રાપ્ત થાય તેનું સત્યાપન (Verification) કે પરીક્ષા (Test) કરવામાં આવે છે. વુડવર્થ જણાવે છે કે “ તર્કવાનું મહત્વપૂર્ણ ચરણ (Step) નિષ્કર્ષ કાઢવો તે છે. નિષ્કર્ષ કાઢવો તે વસ્તુઓના સંયોજનમાં ગર્ભિત બાબતોને જાણવી તે છે. વસ્તુઓ ચાહે તથ્ય હોય, સિદ્ધાન્ત હોય, ચાહે વિચાર હોય, ચાહે વાક્ય હોય. સમગ્ર પ્રક્રિયામાં ફેટલીક અંશશૂન ક્રિયાઓ થાય છે. (૧) સામગ્રીનો સંગ્રહ કરવો (Gathering the data) (૨) સામગ્રીનો સંયોગ કરવો (Combining) (૩) સંયુક્ત સામગ્રીની ગર્ભિત બાબતો (Implication) ને જોવી. (૪) આ પ્રમાણે ઉપસૂચ્ય નિષ્કર્ષની પરીક્ષા કરવી.”

તર્ક કરવામાં પ્રથમ ચરણસામગ્રી એકઠી કરવાનું છે. તર્ક કરતા પહેલાં નિરીક્ષણ કે સ્મરણની મદદથી સમસ્યાને સંબંધિત આવશ્યક સામગ્રી એકઠી કરવામાં આવે છે. દ્વિતીય ચરણ છે સામગ્રીઓનું સંયોજન. તેમાં પ્રાપ્ત સામગ્રીને જોડવામાં આવે છે. તેમનો પરસ્પર સંબંધ કરવામાં આવે છે. તેમનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે કે જે સંયોગ ક્યો બાદ તેનો શો અર્થ થાય છે તેનું શું પરિણામ આવે છે. તૃતીય ચરણમાં સંયુક્તકૃત સામગ્રીનું અધિક સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. તેમાં ગર્ભિત બાબતો શોધવામાં આવે છે અને સામગ્રીઓમાં નવીન સંબંધ જાણવામાં આવે છે. આ ચરણ અધિક મહત્વપૂર્ણ છે. તત્પશ્ચાત્ અંતિમ ચરણ નિષ્કર્ષનું છે પ્રાપ્ત નિષ્કર્ષની શક્યતા હોય તો પરીક્ષા કરવામાં આવે છે.

'વુડવર્થ' જણાવે છે કે તર્કવાને માનસિક અનુસંધાન (Mental
 Exploration) કહી શકાય છે. તર્ક કરવામાં પ્રત્યક્ષીકૃત સામગ્રીમાં
 નવીન સંબંધો શોધવામાં આવે છે, અને તે માનસિક અનુસંધાન ગત્યાત્મક
 અનુસંધાનમાં બદલાઈ જાય છે. આપણે કાંઈ અજાત ગામમાં જતા હોય
 અને માની લેા કે તે સમયે આપણે પથભ્રષ્ટ થઈ ગયા અને સાચો માર્ગ
 ભૂલી ગયા. આ સમયે આપણે એક જગ્યાએ બેસીને વિચાર કરીએ છીએ
 કે કયો માર્ગ ઇન્દ્રિય ગામમાં જતો હશે. આ રીતે આપણે મનમાં વિલિન
 રીતે એ નવીન પરિસ્થિતિનો ઉકેલ કરી શકીએ છીએ. સમયપર વાસ્તવિક
 ગતિઓથી સંબંધિત માર્ગનું અનુસંધાન કરી શકીએ છીએ. એક પછી
 એક એમ વિલિન તપાસ અને સુશકતું અનુસરણ કરતાં અંતે આપણને
 સાચો માર્ગ મળી જાય છે, જે આપણે જવા માગતા હોય ત્યાં પહોંચાડી
 શકે છે. વુડવર્થ આ પ્રમાણે એક પછી એક સુશક મળતો માર્ગ પ્રાપ્ત
 કરવાની તર્કની ક્રિયાને પ્રયાસ અને જૂલની પદ્ધતિ કહે છે. તેનો પ્રયાસ અને
 જૂલથી ફરક એટલો જ છે કે પ્રયાસ અને જૂલની ક્રિયામાં ગત્યાત્મક અનુ-
 સંધાન કરવામાં આવે છે, જ્યારે તર્કવામાં વિચાર કરી સુરાક મેળવી તેનું
 અનુસરણ કરવામાં આવે છે. તેમાં પૂરું પ્રત્યક્ષીકૃત તથ્યોનું પ્રત્યાહ્વાન કરી
 તેમનું અનુસરણ કરવામાં આવે છે. વિચાર કરવાથી સમયનો મિનવ્યય થાય
 છે અને ગત્યાત્મક અનુસંધાનમાં કરવામાં આવના શારીરિક પરિશ્રમથી બચી
 જવાય છે. પ્રયાસ અને જૂલની ગત્યાત્મક ક્રિયાઓથી કરવામાં આવતા અનુ-
 સંધાન સાથે તે મળતી છે. તર્ક કરવામાં પ્રયાસ અને જૂલના સામાન્ય
 વ્યવહારનું દર્શન થાય છે. તેમાં એક લક્ષ્યપ્રાપ્તિનું ધ્યેય હોય છે જેને માટે
 વિવિધ સાધનોની તપાસ કરી પ્રગતિ કરવામાં આવે છે. તર્કવામાં વર્તમાન
 પાનાવરણનું વસ્તુતઃ અનુસંધાન કરવામાં આવતું નથી. તેમને લક્ષ્ય સુધી
 પહોંચાડનાર માર્ગોનું વાસ્તવિક નિરીક્ષણ કરવામાં આવતું નથી. તેમાં વિગત
 અનુભવોનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે અને તે પ્રમાણે અમર્યાનો ઉકેલ
 કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. તેમાં સમર્યાનો ઉકેલ કરવા માટે વિચાર
 કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે તર્કવાની ક્રિયા પ્રયાસ અને જૂલની પ્રક્રિયા
 સાથે સામાન્ય રીતે જોનાં સાદસ્ય રાખે છે; પરંતુ તેમની પ્રકૃતિ એક બીજાથી
 તદ્દન ભિન્ન છે. વિચારમાં કાંઈ કાંઈ વખત સંમર્યા ઉકેલી પણ શકતી નથી
 અને જેથી નાના અનુભવોનું નિરીક્ષણ કે વાસ્તવિક ગત્યાત્મક ક્રિયાઓનો
 સંદારો લેવો પડે છે. એકદમ નવીન રચનામાં આપણે વિચાર દ્વારા માર્ગ
 પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, ત્યારે આપણે ગત્યાત્મક ક્રિયાઓનો આશરો લઈએ

છીએ અને અહીં તહીં ફરીને માર્ગ શોધીએ છીએ. તર્કવામાં મુખ્ય બાબત સામગ્રીનું માનસિક અનુસંધાન અને નવા સંબંધની પ્રાપ્તિ છે માનસશાસ્ત્ર ધણું કરીને અનુસંધાનાત્મક પ્રક્રિયાનું અનુસરણ કરે છે.

(૮) તર્કવાના ભેદ (Kinds of Reasoning)

તર્કશાસ્ત્ર (Logic) ની દૃષ્ટિએ તર્કવાના ત્રણ ભેદ હોય છે. આગમન (Induction), ઉપમાન (Analogy) અને નિગમન (Deduction). આગમન એટલે કે કેટલાંક વિશેષ નિરીક્ષિત તથ્યોથી એક સામાન્ય સિદ્ધાન્ત પ્રાપ્ત કરવો. ઉપમાન એટલે કેટલાંક નિરીક્ષિત તથ્યોથી તેમની સાદૃશ્યના આધારે એક નવીન વિશેષ તથ્ય કાઢવું. અને નિગમન એટલે કોઈ સામાન્ય સિદ્ધાન્તને વિશેષ તથ્યમાં લાગુ કરવો. આ પ્રમાણે આગમનાત્મક, ઉપમાનાત્મક અને નિગમનાત્મક તર્ક હોઈ શકે છે. પરંતુ મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તર્ક યોજના બનાવવી તે અથવા તે સમજવું તે હોઈ શકે છે. યોજના બનાવવામાં આપણી ઈચ્છા એક આવશ્યકતા છે જેની તૃપ્તિ કરવાની હોય. તર્કવું એ એવી પ્રક્રિયા છે જે યોજના અને આવિષ્કારમાં હોય છે. વિચારોની રચનાઓથી સમય અને સામગ્રીની બચત થાય છે. સમજવામાં જે રૂપમાં સામગ્રી હોય છે તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારમાં તર્કમાં આપણે પ્રભાવને કેવી રીતે બદલવો તે આપણું લક્ષ્ય નથી હોતું પરંતુ આપણું સીધું ધ્યાન તે કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તે તરફ હોય છે.

વિલ્સનરી જણાવે છે કે તર્કવાના બંને રૂપો પ્રગતિ અટકી જવાના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન કરવાની ઈચ્છા તેને પ્રેરિત કરે છે. આપણે સક્રિય યોજના બનાવવા માટે પરિસ્થિતિમાં આવશ્યકતાનુસાર પરિવર્તન કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આ પરિવર્તનો આપણે તર્કથી પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

(૯) તર્કવાનાં પ્રેરક (Motives of Reasoning)

વુડવર્થ તર્કવાના નીચે પ્રમાણેના પ્રેરકો જણાવે છે.

કોઈ વ્યાવહારિક સમસ્યાનો ઉકેલ (Solution of practical problem)

માની લો કે તમે કોઈ પદાર્થ જોવા માટે ગયા છો અને રસ્તામાં

જંગલમાંથી પસાર થવાનું હોય છે. ત્યાં તમે સાચો માર્ગ ભૂલી ગયા છો. આ સમયે તમારે એકદમ નવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડે છે, તમારે આવશ્યક સામગ્રી શોધી નવી પરિસ્થિતિમાંથી પાર થવા માટે કોઈ ચાવી શોધવી પડશે. તમારે તેને માટે પોતાના વિગત સમયના અનુભવોનું સ્મરણ કરવું પડશે અને પ્રાસંગિક તથ્યોનો સ્વીકાર કરી અપ્રાસંગિક અને અનાવશ્યક તથ્યો દૂર કરવાં પડશે. અને જ્યાં સુધી તમારો પરિસ્થિતિનો આવશ્યક અને અનુકૂળ નમૂનો ન મળી શકે ત્યાં સુધી સામગ્રીને એક પછી એક એમ નમૂનામાં વારાફરતી ગોઠવી શોધ ચાલુ રાખવી પડશે.

પોતાનું ઔચિત્ય ખતાવવું (Self justification or Rationalization)

આપણે આગળ જોઈ ગયા તે બાબતમાં સમસ્યાનો ઉકેલ કરવા અથવા તો આપણે શું કરવું કે જેથી અડચણથી મુક્ત થઈ જઈએ તે જાણવા માટે તક કરવામાં આવે છે. પરંતુ ઘણી વખત આપણે કોઈ કરી દીધેલા અનુચિત કાર્યની ઉચિતતા કે યોગ્યતા સાબિત કરવા માટે તક કે વિચાર કરવો પડે છે. આપણે માની લો કે કોઈ એવું કાર્ય ક્યું છે કે જે અનુચિત છે અને આદર્શની વિરુદ્ધ છે. જે કે સામાન્ય રીતે તેનો સ્વીકાર થઈ ગયો છે. છતાં પણ ઘણા લોકો તેની ટીકા કરે છે. આપણે પણ જાણીએ છીએ કે તે કાર્ય અનુચિત છે અને ટીકાને પાત્ર છે. પરંતુ થઈ ગયા પછી આપણે જાતે જ તેને અનુચિત કહીએ તો ઠીક નહિ અને તેથી આપણે તે કાર્યનું ઔચિત્ય સિદ્ધ કરવા માટે યુક્તિયુક્ત પ્રેરકની જાણકારી માટે વિચાર કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે આપણે વિચાર એટલા માટે કરીએ છીએ કે આપણા કાર્યનું ઔચિત્ય સિદ્ધ કરી શકીએ. આપણે કોઈ એવી બાબત શોધવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ જે આપણે કાર્ય અયોગ્ય નથી એમ સિદ્ધ કરી શકે. આ ક્રિયાને યોક્તિપીકરણ (Rationalization) કહે છે.

વ્યાખ્યા (Explanation)

કોઈ ઘટના કે તથ્યની વ્યાખ્યા કરવાની હોય ત્યારે તક કે વિચાર કરવો પડે છે. આપણે કોઈ તથ્યની વ્યાખ્યા કરવામાં તેને એક સામાન્ય સિદ્ધાન્ત સાથે સંબંધિત કરવાની ચેષ્ટા કરીએ છીએ. આપણે પ્રકૃતિના કોઈ નિયમને એક ઉચ્ચ નિયમથી અનુમાન કરીને તેની વ્યાખ્યા કરવાની ચેષ્ટા કરીએ છીએ. જ્યારે આપણે કોઈ તથ્ય કે નિયમની વ્યાખ્યા કરવામાં સજ્જતા મેળવીએ છીએ ત્યારે આપણે નિશ્ચિન બનીએ છીએ.

ઉપનય કે લાગુ કરવું (Application)

આપણે કોઈ સિદ્ધાન્ત લાગુ થાય તેવા વિશેષ તથ્યની શોધ કરીએ છીએ સિદ્ધાન્તને લાગુ થઈ શકે તેવી બાબત અહીં તર્કની પ્રેરક બને છે. કોઈ વિશેષ પરિસ્થિતિમાં લાગુ કરેલા સિદ્ધાન્તથી આપણે ભાવિ ઘટનાની ભવિષ્યવાણી કરી શકીએ છીએ.

શંકા (Doubt)

કોઈ સામાન્ય સિદ્ધાન્ત વિચાર કરવા માટે પ્રેરિત કરી શકે છે. માની લો કે આપણી સમક્ષ કોઈ સિદ્ધાન્ત રજુ કરવામાં આવ્યો. તેને જોતાં આપણને તેની પ્રમાણિકતા ઉપર શંકા થઈ, તો હવે આપણું એ કાર્ય થઈ ગયું કે તે સિદ્ધાન્ત કઈ કઈ બાબતમાં કોને કોને લાગુ પડતો નથી તે શોધવું. અને આપણે એવાં વિશેષ ઉદાહરણો શોધીએ કે જેને તે સિદ્ધાન્ત લાગુ ન થતો હોય. આ પ્રમાણે તર્કવાની પ્રેરક શંકા બની શકે છે.

સત્યાપન (Verification)

કોઈ કોઈ વખત આપણે કોઈ પરિકલ્પના લઈએ છીએ અને તેનાં પરિણામો શોધીને, અને તેમની નિરીક્ષિત તથ્યો સાથે તુલના કરી તેની સત્યતા સામિત કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે પરિકલ્પનાની પરીક્ષા કરવા માટે તર્ક કે વિચાર કરીએ છીએ.

(૧૦) સમસ્યાના ઉકેલનાં અરણ્ય (Steps in problem-sob ving)

તર્કવું એ એક ચિન્તનાત્મક વિચાર છે. તેનું કોઈ સમસ્યાનો ઉકેલ કરવાનું લક્ષ્ય હોય છે. દરેક સમસ્યા સરળ હોય કે જટિલ, વ્યાવહારિક હોય કે સૈદ્ધાન્તિક; તે સમાધાનની અપેક્ષા રાખે છે. ન્યારે વાંચિત લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો કોઈ સીધો માર્ગ હોતો નથી, ન્યારે ધ્વજિત પરિણામો લાવવા માટેનાં પૂરાં સાધનો પ્રાપ્ત હોતાં નથી, ત્યારે એક કઠિન સમસ્યા પેદા થઈ જાય છે. અને ન્યારે લક્ષ્ય સુધી પહોંચવાનો માર્ગ અને તેને આવશ્યક સાધનો મળી જાય છે ત્યારે તેનું સમાધાન થઈ જાય છે. ઉકેલ કરવાની ક્રિયામાં ગત્યાત્મક અનુસંધાન અને પ્રહરતનની મદદ લેવામાં આવે છે; પરંતુ ન્યારે ન્યારે આ પ્રમાણેના અનિશ્ચિત પ્રત્યક્ષથી સમસ્યાના ઉકેલ માટે આવી

મળતી નથી ત્યારે તે પરિસ્થિતિ ચિન્તનાત્મક વિચારને જન્મ આપે છે. તેમાં વિચારનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વિગત અનુભવમાં શીખવામાં આવેલા પ્રયયો નવી સમસ્યા પર લાગુ કરવામાં આવે છે અને સાધારણ રીતે તેમનું શાબ્દિક પ્રતિકો દ્વારા સ્મરણ કરવામાં આવે છે. ડ્રેવર (Dre-
ver) તકવાની માનસિક ક્રિયામાં નિર્માણિત ચાર ચરણ બનાવે છે. (૧) સમસ્યાને સમજવી. (૨) સક્રિયતાપૂર્વક સંભવ માર્ગોનું અનુસરણ કરવું. (૩) પ્રાપ્ત પરિકાશ્પનિક ઉકેલ (૪) પરિણામોનું અનુમાન તથા વિચારથી પ્રાપ્ત ઉકેલની પરીક્ષા. સર્વપ્રથમ સમસ્યાને સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવી જોઈએ. નહિ-
તર તેનો ઉકેલ થઈ શકતો નથી. જો તેને સારી રીતે અને શુદ્ધિમતાપૂર્વક સમજી લેવામાં આવે તો સમજવું કે તેનો અમુક અંશે ઉકેલ થઈ ચૂક્યો. તેની દરેક નાની બાબતો પર ધ્યાન આપી તેને સમજી લેવી જોઈએ. જો તેને સારી રીતે સમજ્યા સિવાય તેનો ઉકેલ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો અધારોમાં ભટકવું પડે છે. અને તેનાથી પરિસ્થિતિ પર કાબૂ મેળવી શકતો નથી. છેવટે નિષ્ફળ થવું પડે છે. આથી સમસ્યાને પહેલાં અધિક સ્પષ્ટ રીતે સમજવી જરૂરી છે અને ત્યારબાદ તેનો ઉકેલ કરવામાં અધિક સરળતા પડે છે. ત્યારબાદ તેને આવશ્યક યાદ કરેલા પૂર્વ અનુભવો કે બાબતોને બરાબર સમજી લેવા જોઈએ; જેથી તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી શકાય. તત્પશ્ચાત્ આપણને તેનાથી છૂટવાના અથવા તો ઉકેલ પ્રાપ્ત કરવાના દરેક સંભવ માર્ગોનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. અને આ પ્રમાણે તકવિધિથી અનુસરવામાં આવતા માર્ગોને પરસ્પર સંબંધિત કરવા જોઈએ. જેથી ખ્યાલ રહી શકે કે અમુક આ પ્રમાણે છે અને અમુક માર્ગને અનુસરવાથી આ લાભ થશે. આ પ્રમાણે યથાબાદ આપણા મનમાં કોઈ ઉકેલ મળી આવે છે અને તે ઉકેલ પરિકાશ્પનિક અને અસ્થાયી હોય છે. પરિકાશ્પના (Hypo-thesis) એક પ્રશ્ન હોય છે જે આપણને વિચાર અને નિરીક્ષણ કરવા જણાવે છે. તે એક એવો પ્રશ્ન હોય છે જે કોઈ બાબતની તપાસ કરતો શોધાયેલો હોય છે. જેનું અનુસંધાન અને સંત્યાપન આવશ્યક હોય છે. નવીન અને સમસ્યાત્મક પરિસ્થિતિમાં જે પરિકાશ્પનાઓ કરવામાં આવે છે તે ધણી જ સામાન્ય અને અનિશ્ચિત હોય છે. પરિકાશ્પનાથી નિષ્કર્ષ કરવામાં આવે છે. અનુમાન કરવામાં આવેલા નિષ્કર્ષ જો વાસ્તવિક નિરીક્ષણનાં તથ્યોથી મળી જાય છે અને તેની બરાબર હોય છે તો માનવામાં આવે છે કે આપણે પરિકાશ્પનિક અસ્થાયી ઉકેલ બરાબર છે. કહિત સમસ્યાના ઉકેલ માટે આ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો સાચો ઉકેલ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

(૧૧) તર્ક કરવો એ શું પ્રયાસ અને ભૂલની પ્રક્રિયા છે ?
(Is reasoning a trial and error process ?)

કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓનો મત છે કે તર્કવું એ પ્રયાસ અને ભૂલની પ્રક્રિયા છે. અને કેટલાકનો મત છે કે તે પ્રયાસ અને ભૂલનો પૂર્ણતયા પ્રતિવાદ (Antithesis) છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે પ્રયાસ અને ભૂલના વ્યવહારમાં પાંજરામાં મૂકેલી મિત્તાડી બહાર મૂકેલું ભોજન પ્રાપ્ત કરવાની અપેક્ષા રાખે છે. આ પ્રમાણે તે પોતાના લક્ષ્ય તરફ ઉન્મુખ હોય છે; પરંતુ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો સ્પષ્ટ માર્ગ તેને મળતો નથી. તે લક્ષ્યપ્રાપ્તિ માટે પરિસ્થિતિનું અનુસંધાન કરે છે. કેટલાક માર્ગોની તપાસ કરે છે, તેને જુએ છે, અને કેટલાકનું અનુસરણ કરી તેની પરીક્ષા કરે છે. આ પ્રમાણે કરતાં કેટલીક વખત નિષ્ફળતા મેળવે છે અને અતિ એક માર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે, જેનાથી તેને લક્ષ્યપ્રાપ્તિ થાય છે. સમસ્યાનો ઉકેલ કરવા લાગેલા વિચારકની પણ આ પ્રમાણેની જ પરિસ્થિતિ થાય છે. તેની પાસે એક લક્ષ્ય હોય છે અને પ્રારંભને માટે આવશ્યક સામગ્રી પણ હોય છે; પરંતુ લક્ષ્ય તરફ જવા માટેનો ઈર્વાવશ્યકમ સીધો માર્ગ હોતો નથી. જે તે તેને મળી જાય તો સમસ્યા તેને માટે કાઢ ચીજ રહેતી નથી. તેને સમ્ભવ પથોનું અનુસંધાન કરવું પડે છે અને તેમને પ્રાપ્ત કરી તે માર્ગનું અનુસરણ કરવું પડે છે. અનેક માર્ગોને અપનાવી તેમની પરીક્ષા કરે છે અને ઘણા માર્ગોમાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અતિ એક માર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે જે તેની સમસ્યાના ઉકેલના લક્ષ્ય સુધી પહોંચાડે છે. આ પ્રમાણે વિચારકની પદ્ધતિ પણ પ્રયાસ અને ભૂલની પ્રક્રિયા છે. પરંતુ તે પ્રયાસ અને ભૂલથી અમુક રીતે ભિન્ન છે. પ્રયાસ અને ભૂલના વ્યવહારમાં ઉપાયો કે માર્ગોના અનુસંધાન માટે તેમાં પૈશિક ગતિઓ કરવામાં આવે છે. વિચારક પણ પથના અનુસંધાનમાં સંલગ્ન માર્ગોમાં પ્રયાસ કરે છે; પરંતુ પ્રયાસ અને ભૂલના વ્યવહારની જેમ ગત્યાત્મક અનુસંધાન (Motor exploration) કરતો નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ દ્વારા પ્રયાસ કરે છે. તેમાં પૈશિક ગતિઓ કરવામાં આવતી નથી અને તેમાં ઉપાયોનો કે સમ્ભવ માર્ગોનો વાસ્તવિક પ્રત્યક્ષ પણ થતો નથી. વુડવર્થ જણાવે છે કે, “તેમાં પ્રયાસ અને ભૂલનો સામાન્ય નમૂનો લક્ષિત હોય છે. પોતાની કાર્યપદ્ધતિમાં તે પ્રયાસ અને ભૂલનો તદ્દન પ્રતિવાદ છે. કારણ કે તેમાં ઉપાયોની તરત હીલચાલ કરી પરીક્ષા કરવાને બદલે તેમનો વિચાર થાય છે. અને તેથી પણ તેને કેટલાક ઉપાયો સીધા નિરીક્ષણની ન્યાયે સ્મૃતિથી પ્રાપ્ત થાય છે. બંને સ્થિતિઓમાં લક્ષ્યનિર્ધારના (Goal set)

હોય છે જે ક્રિયાઓને સીમિત રાખે છે, વધુથી અધિક દૂર લટકવાથી તેને રોળી રાખે છે તથા અનુસંધાનને એ ઉપાયો સુધી સીમિત રાખે છે જે ક્રમિક આશાજનક છે”* વિચારક સમસ્યાને પૂરી રીતે સમજીને સમસ્યાના સ્વરૂપથી મેળવતા હોય તેવા આવશ્યક માર્ગદર્શક વિચારોનો આશ્રય લે છે. આ પ્રમાણે હોના છતાં સાચા માર્ગનો નિશ્ચય કરવામાં તેને અધિક કઠિનાઈ પડે છે તર્કવામાં સ્મૃતિથી પ્રાપ્ત કરેલા સંલવ માર્ગોનો વિચાર હોય છે અને તેમનો વારંવાર સંયોગ કરી તેમની ગર્ભિત બાબતોની તપાસ કરી એક નવીન નિષ્કર્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. જે કે પ્રયાસ અને ભૂલના વ્યવહારમાં લક્ષ્યોન્મુખતા અને લક્ષ્યપ્રાપ્તિની બાબતમાં સામ્ય ધરાવે છે છતાં પણ તર્કવું પ્રયાસ અને ભૂલના વ્યવહારનો પ્રતિવાદ છે કારણ કે પ્રયાસ અને ભૂલમાં વિચાર, સામગ્રીની ગર્ભિત બાબતોનું અધ્યયન વગેરે સમાવિષ્ટ નથી.

(૧૨) તર્કનું માનસશાસ્ત્ર અને ન્યાયશાસ્ત્ર (તર્કશાસ્ત્ર)
(Psychology of Reasoning and Logic)

માનસશાસ્ત્ર તર્કની માનસિક પ્રક્રિયાઓનું અધ્યયન કરે છે વિચારની વાર્તાનિક પ્રક્રિયાઓ, તર્કને કઠિન કે સરળ બનાવનાર ગ્રંથિતિઓ, બાળકમાં તર્કશક્તિની વૃદ્ધિ, વ્યક્તિગત સિન્નતાઓ વગેરે તથા અન્ય એવી સમસ્યાઓનું અધ્યયન માનસશાસ્ત્ર કરે છે જ્યારે તર્કશાસ્ત્ર તર્કના કૃત્રિ કે પર્વિજ્ઞાનનું અધ્યયન કરે છે. માનસશાસ્ત્ર આપણને આપણું વિચારણુ સાચું હોય કે ખોટું તે બતાવે છે કે આપણે ખૂબી ગીતે વિચાર કરીએ છીએ વિચારના સામંજસ સાથે તેનો સંબંધ નથી મનોવિજ્ઞાન તર્કની અનુસંધાનાત્મક પ્રક્રિયાનું અધ્યયન કરે છે, જેનો અનુમાનમાં અંત આવે છે. અનુમાન એટલે જે આપેના વાક્યોનો નિષ્કર્ષ કાઢવો જે આપેના વાક્યોને આધારવાક્યો (Premises) કહેવામાં આવે છે તર્કશાસ્ત્રનો ખાસ સંબંધ એ પ્રશ્ન સાથે છે કે સામગ્રીમાંથી શો નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવ્યો છે અથવા શું અનુમાન (Inference) કરવામાં આવ્યું છે. જે આપેના આધારવાક્યો અને નિષ્કર્ષથી એક ન્યાયસાકષ્ય બને છે, જેમાં ત્રણે ક્રમવાર રાખવામાં આવે છે દા ત.

દરેક પાંખીને પાંખ હોય છે.

પોપટને પાંખ પાખ છે

.. પોપટ એક પાંખી છે

આ પ્રમાણે નિષ્કર્ષ જેના પર આધાર રાખે છે તે દરેક સામગ્રી રચીત કરવામાં આવે છે અને બે આધારવાક્યો અને નિષ્કર્ષ ત્રણેના સંયોગથી એક ન્યાયવાક્ય બને છે. નિષ્કર્ષ બે આધારવાક્યો પરથી અનુમિત થાય છે તે તેમાં ગર્ભિત હોય છે તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બે કે તેથી અધિક નિર્ણયોથી તેમના સમાન તર્કોના મધ્યપદ (Middle term) થી એક નવીન નિષ્કર્ષ કાઢવો તેને તર્ક કહેવામાં આવે છે

(૧૩) નિર્ણય (Judgement)

નિર્ણય એ એવી માનસિક પ્રક્રિયા છે જેમાં મન બે કે તેથી વધારે વિચારોના પ્રત્યયોની પરસ્પર તુલના કરે છે નિર્ણય બે વસ્તુઓ કે ગુણો અથવા એક વસ્તુ અને ગુણના મધ્યવર્તી સંબંધને ગ્રહણ કરે છે નિર્ણયમાં જ્ઞાન આનંદ છે તે એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં અધિક સ્પષ્ટ પ્રત્યયો, પ્રત્યક્ષો કે વિચારોને એક જટિલ વિચારમાં મિલાવવામાં આવે છે ગુણાત્મક જ્ઞાન છે આ એક નિર્ણય છે અહીં મન ક્રૂણના પ્રત્યક્ષને તાલ મેળના પ્રત્યક્ષ સાથે મૂકે છે તેને તાલ ક્રૂણના જટિલ વિચાર માંથી સંયુક્ત કરે છે આ તે માત્રી ને છે કે ગુણાત્મક જ્ઞાન તાલ છે અને આ ગીતે તેની સત્તાના વિધાન કરે છે

(૧૪) નિર્ણય અને પ્રત્યયન (Judgement and conception)

તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રત્યયન નિર્ણયની પહેલાં થાય છે પ્રત્યયોને જાણીને તેમનું સમ્યેક કરવું તે નિર્ણય કહેવામાં આવે છે આ પ્રમાણે પ્રત્યયો નિર્ણયના તર્કો છે નિર્ણય પ્રત્યયોને સંયુક્ત કરવાની એક જટિલ માનસિક ક્રિયા છે, પરંતુ માનસશાસ્ત્રના દૃષ્ટિકોણથી નિર્ણય પ્રત્યયનના પહેલાં હોય છે નિર્ણય એક જટિલ વિચારાત્મક અનુભવ છે, જે ધ્યાનના દ્વિવિધ વિભાજનથી જાણવામાં આવે છે અને આગળ યથાગત નિર્દેશોની અસરથી તેને આકાર મળે છે નિર્ણયમાં ધ્યાન સક્રિય ધ્યાન હોય છે પ્રત્યય એક સામાન્ય વિચાર છે, તે નિર્ણયોની શ્રુષ્ટિના પરિણામ છે તેની રચના નિર્ણયાત્મક ક્રિયાથી કે માત્રા આવે છે પ્રારંભિક અવિકસિત નિર્ણયના રૂપમાં પ્રાપ્ત વિચારોના વિસ્તૃતીકરણ (Elaboration) થી પ્રત્યયોનું નિર્માણ થાય છે સરળ નિર્ણયો પ્રથમમાં નિયુક્ત હોય છે વિકસિત વિસ્તૃત

અને જટિલ નિર્ણયોમા પ્રત્યયો સમાયેલા હોય છે આ પ્રમાણે પ્રત્યય અને નિર્ણય બન્ને પરસ્પર એકબીજાના પર આધાર રાખે છે

(૧૫) જ્ઞાનના આધારભૂત કર્મના રૂપમાં નિર્ણય (Judgment as the Fundamental Act of Knowledge)

નિર્ણયની મન પર થતી ક્રિયાથી આપણે વાતાવરણનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. તેનાથી વાતાવરણનો અર્થ જાણી શકાય છે. આપણે આપણી વિવિધ ઇન્દ્રિયો આખ, કાન, નાક, ત્વચા વગેરેથી વાતાવરણ સાથે સંબંધ રાખીએ છીએ, પરંતુ માનસિક પ્રતિક્રિયાઓ સિવાય તે દ્વારા વાતાવરણનું જ્ઞાન મેળવી શકતા નથી. વાતાવરણને જાણવા માટે માનસિક ક્રિયાઓ અત્યંત આવશ્યક છે. આપણે રંગ જોઈએ છીએ, ધ્વનિ સાંભળીએ છીએ વગેરે ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત વાતાવરણની ઉત્તેજનાને સમજવાનું કાર્ય મનથી જ થાય છે. દરેક સંવેદનાઓ મનથી સમજવામા આવે છે. મન સંવેદનાઓનો અર્થ ગ્રહણ કરે છે. મનની વાતાવરણને સમજવાની ક્રિયા તે નિર્ણય છે. તે મનની અનુભવોના અર્થ પ્રત્યેની જાગૃક્તા છે તેનાથી આપણા સામાન્ય જ્ઞાન જેવા કે વ્યાવહારિક, દાર્શનિક, વૈજ્ઞાનિક વગેરેનો ઉદ્ભવ થાય છે. નિર્ણય બૌદ્ધિક ક્રિયાઓનો સાગ છે. નિર્ણય કરવાનું કાર્ય જ્ઞાન છે નિર્ણય મનનું પ્રારંભિક અને સરળ કાર્ય છે, તે બૌદ્ધિક વ્યાપારનું આધારભૂત કર્મ છે.

પ્રત્યયન નિર્ણયનું એક રૂપ છે. પ્રત્યયનથી મન વસ્તુઓની કે તથોની પરસ્પર તુલના કરે છે અને તેમના સાદૃશ્ય અને વિષય ગુણોની તપાસ કરે છે અને તે પ્રમાણે તેમનું વિભિન્ન પ્રતિઓમા વર્ગીકરણ કરે છે. મન તરત જ વસ્તુના એક જાનિના ગુણો જાણી શકતું નથી તેને સામાન્ય ગુણ જાણવા માટે શોધ કરતી પડે છે અને તે પ્રાપ્ત થતા તેના આધારે પદાર્થોનું વર્ગીકરણ કરે છે. અર્થગ્રહણ એ અન્વેષણ જ છે અન્વેષણ અર્થગ્રહણને માટે આવશ્યક છે. અન્વેષણમા પણ કેટલાક નિર્ણયોનો સાથ મળે છે પ્રત્યયન એટલે પદાર્થના સામાન્ય ગુણોનો નિર્ણય કરવો આ પ્રમાણે પ્રત્યયન નિર્ણયનું એક રૂપ છે

તર્ક પણ અર્થગ્રહણ કરવાનું એક રૂપ છે. આપેલા નિર્ણયોમા તર્ક દ્વારા નવો સંબંધ શોધવામા આવે છે તથા તેમાંથી કોઈ નવો નિર્ણય પ્રાપ્ત કરવામા આવે છે તર્ક એ નિર્ણયનું એક જટિલ રૂપ છે તર્કમાં વર્તમાન અનુભવનું તથ્ય કે જેનો પ્રમાણ કોઈ સમસ્યા પર પડે છે તે પ્રમાણને વિગત અનુભવોની મનથી શોધવાની ક્રિયા કરવામાં આવે છે

પ્રત્યક્ષથી આપણે બાહ્ય વાતાવરણમાં સ્થિત વસ્તુઓનું વિભિન્ન ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. મન પ્રત્યક્ષ દ્વારા સંવેદનાઓના અર્થ ગ્રહણ કરે છે અને બાહ્ય વાતાવરણનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રત્યક્ષ અને નિર્ણય ભિન્ન નથી. પ્રત્યક્ષ નિર્ણયનો એક પ્રકાર છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ, તર્ક અને પ્રત્યક્ષની રીતિઓથી મન વાતાવરણને જાણે છે—તેનો અર્થ ગ્રહણ કરે છે. તે નિર્ણયનાં વિભિન્ન રૂપો છે, આ પ્રમાણે નિર્ણય જ્ઞાનનું આધારભૂત કર્મ છે.

(૧૬) વિચાર અને ભાષા (Thought and Language)

સામાન્ય રીતે વિચાર ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે. આપણે કોઈ વિચાર કરીએ છીએ કેમકે આપણે સમસ્યાનો ઉકેલ કરવો હોય છે. આ સમયે જો આપણે એકલા હોઈએ છીએ તો સ્વગત વાતચીત કરીએ છીએ. અને કોઈ કોઈ વખત શારીરિક દલનચલન અને હાવભાવ સાથે ઊંચા અવાજે વાત કરીએ છીએ. મનુષ્ય એક વિચાર અને વાતચીત કરનાર પ્રાણી છે. વિચાર અને વાતચીત બંને સામાજિક સંપર્કના કારણે થાય છે. વિચારને ભાષાથી અધિક સહાયતા મળે છે. ભાષા વિચારનું પ્રકાશન છે. તે બંનેનો સાથે સાથે વિકાસ થાય છે; પરંતુ તે ભિન્ન છે. ભાષા સિવાય પણ વિચાર અર્થ શકે છે.

વિચારને ભાષાની ધણી મદદ મળે છે. વાદવિવાદ અને પરસ્પર વાતચીતથી વિચાર કરવાની ઉત્તેજના મળે છે. જ્યારે આપણે બાળકને કંઈ કહીએ છીએ તો તેમના વિચારને ઉત્તેજના મળે છે. આપણે આપણા વિચારોને જેમ જેમ અધિક વ્યક્ત કરીએ છીએ તેમ તેમ તે અધિક સ્પષ્ટ થતા જાય છે. ઉદાહરણાર્થ: એક સામાજિક વક્તા પોતે જનસમૂહમાં ભાષણ કરે છે અને પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરે છે. તે વિષયના તેના વિચારો અધિક સ્પષ્ટ હોય છે, કારણ કે તેનો ખાસ વિષય છે અને કેટલીક વખત તે પ્રકટ કરી ચૂક્યો હોય છે. આપણે સામાન્ય રીતે સામાજિક પરિસ્થિતિમાં તેનાથી સંબંધિત વિચાર કરીએ છીએ. જ્યારે કોઈ વખત એકાન્તમાં વિચાર કરી રહ્યા હોઈએ છીએ ત્યારે પણ કોઈ કોઈ વખત જાણે સત્ય કોઈને સામે કહી રહ્યા હોય તેમ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આપણે એકાન્તમાં વિચાર કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે પણ આપણે માનસિક રૂપથી એક સામાજિક પરિસ્થિતિમાં જ વિચાર કરીએ છીએ.

ભાષા વિચારનું પ્રકાશન છે. આપણે આપણા વિચારોને લખી શકીએ છીએ અને ભાષા દ્વારા અન્ય વ્યક્તિઓને સમજાવી શકીએ છીએ. ભાષામાં લખી લીધેલા આપણા વિચારોનો ભવિષ્યમાં આપણે આવશ્યકતાના સમયે ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ તેમજ અન્યને જરૂર પડતાં તેમને સમજાવી પણ શકીએ છીએ તથા તેમના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરી શકીએ છીએ. સમાજના સંપર્કથી જ્ઞાનનો વિકાસ થાય છે અને ભાષાથી સંપર્કમાં વૃદ્ધિ થાય છે. આ રીતે ભાષાથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. વિચાર અને ભાષા બન્નેનો સાથે સાથે વિકાસ થાય છે ભાષાના વિકાસની મદદથી વિચારનો વિકાસ થાય છે અને ભાષાના વિકાસને વિચારના વિકાસથી ઘણી જ મદદ મળે છે. વિચાર-પૂર્વક કરવામાં આવતી અભિવ્યક્તિ અધિક નિશ્ચિત હોય છે. અને સ્પષ્ટ વિચારોથી અભિવ્યક્તિ સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે ભાષા વિચારો પર આધાર રાખે છે. નિશ્ચિત ભાષા વિચારોને અધિક નિશ્ચિત બનાવે છે.

ભાષા સ્મરણમાં પણ સહાય કરે છે. કોઈ વસ્તુનાં નામ નિશ્ચિત અને સ્પષ્ટ હોય છે, જ્યારે તેના વિચાર અસ્પષ્ટ હોય છે, જેથી ભાષામાં અભિવ્યક્ત વિચારોના તથ્યોનું સ્મરણ અધિક સરળતાથી થઈ શકે છે. આપણે કોઈ તથ્યોનું નામકરણ કરીએ છીએ તેથી મન પર તેના ઊંડા સંસ્કાર પડે છે. અને તેથી તેમને ધારણ કરવામાં અને સ્મરણ કરવામાં સરળતા પડે છે. ભાષાથી વિચારની પણ બચત થાય છે. કોઈ વસ્તુને આપવામાં આવેલું નામ તે પ્રતિક હોય છે અને તે વિચાર કરતાં અધિક સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત હોય છે જેથી ફક્ત પ્રતિકો (Symbols) નું પ્રદર્શન સરળતાથી થઈ શકે છે. પ્રતિકો તથ્યોનાં સ્થાનાપન (Substitute) હોય છે તેવા પ્રકારની એક શ્રૃંગ્ખલા ભાષા બનાવે છે. શબ્દોના રૂપમાં વર્ણિત સિદ્ધાન્તોને અધિક જલદી યાદ કરી શકાય છે, જેથી જે યોગ્ય શબ્દોમાં પ્રાપ્ત સિદ્ધાન્તને ઝાઝવી મૂક્યો હોય છે તે સમસ્યાનો ઉકેલ કરવામાં ઘણી જ મદદ મળે છે.

આ પ્રમાણે ભાષાથી ઘણી જ સહાયતા મળે છે. પરંતુ એ સંભવિત છે કે કોઈ કોઈ વખત તેનાથી છેતરાઈ પણ જવાય. કોઈ કોઈ વખત એમ પણ બને છે કે આપણને કોઈએ જે કંઈ કહ્યું તે સમજી લીધું છે એમ લાગે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આપણે તેને સમજ્યા ન હોય. આથી તુક-સાન ભોગવવાનો પ્રસંગ આવી જાય તે પણ સંભવ છે. તદુપરાંત કેટલાક દ્વયર્થક (Ambiguous) શબ્દ હોય છે. કેટલાક બહુ પ્રશ્નાત્મક (Question begging) શબ્દો હોય છે જેનો ઉપરથી અર્થ બેનાં થઈ શકે

હોય, ન્યારે તેનો ગર્ભિત અર્થ મિલકુલ લિખ હોય. કેટલાક શબ્દો એવા પણ હોય છે જે સવેગ (Emotion) અને પૂર્વગ્રહ (Prejudice) ઉત્પન્ન કરે છે અને જેથી આપણા વિચારનો માર્ગ અવરોધાય છે. ગમે તેમ હોય પણ વિચાર ભાષા પર આધાર રાખે છે અને ભાષા વિચાર પર.

(૧૭) વિચાર આંતરિક વાણીથી અભિન્ન છે? (Is thinking identical with Inner Speech?)

કેટલાક વ્યવહારવાદી માનસશાસ્ત્રીઓનો મત છે કે વિચાર એક માનસિક પ્રક્રિયા નથી. તે સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ, શ્રવ્ય કે અશ્રવ્ય વાણીની ગતિઓથી અભિન્ન નથી. પ્રાચિન યુનાની વિદ્વાનોએ પણ તે તરફ ધ્યાન દર્શાવેલું હતું અને અત્યારે પણ ધણા તે મતને આંતરનિરીક્ષણ (Introspection) દ્વારા સમર્થન આપે છે. આ દરેક વિચારને મૂક વાણીથી સંયુક્ત કરવામાં સંમત છે. વિચારવું એ બાહ્ય કે આંતરિક વાર્તાલાપ છે. ફક્ત વાર્તાલાપ અને શબ્દાડંબર (Verbalism)ને વિચાર કહેવો તે ઉચિત નથી. વિચાર અવસ્થા અને સૂક્ષ્મ વાણી તથા અશ્રવ્ય વાર્તાલાપ છે એ બાબત સત્ય માલુમ પડે છે. કારણકે વિચાર કરતી વખતે આપણે ઓછાવતા પ્રમાણમાં સ્વયં પોતાની સાથે વાર્તાલાપ કરીએ છીએ. વિચારવાની ક્રિયામાં ધણું કરીને આપણે આંતરિક વાણીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. ન્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ધણું કરીને બળબડીએ છીએ અને હોઠ ફફડાવીએ છીએ તથા અશ્રવ્ય વાણીની ગતિઓ કરીએ છીએ. પરંતુ આ બાબતથી એમ કહી શકીએ કે આંતરિક વાણી અને વિચાર બંને ધણું કરીને સાથે સાથે ચાલે છે. પરંતુ એમ ન કહી શકીએ કે તે એક બીજાથી અભિન્ન છે ભિન્ન નહિ. જે આંતરિક વાણી વિચારની સાથે હોય છે તે સાર્થક વાણી હોય છે. વિચારનો સંબંધ શબ્દો કરતાં અર્થ સાથે અધિક હોય છે. જે કે સાવધાન વિચારકને માટે શબ્દોનું પણ અધિક મહત્ત્વ હોય છે.

કોઈ કોઈ વખત વિચાર ભાષા સિવાય ચાલે છે. ન્યારે વિચાર અત્યધિક સક્રિય હોય છે ત્યારે ધણું કરીને વાણી ખંડિત થઈ જાય છે. કોઈ વિચાર ભાષામાં તો વ્યક્ત થઈ શકે તો જ નથી. કોઈ કોઈ વખત આપણે કોઈ વસ્તુની બાબતમાં વિચાર કરીએ છીએ પરંતુ તેનું નામ યાદ નથી આવતું. કોઈ કોઈ વખત આપણે ગોખેલું ભાષણ બોલી જઈએ છીએ પરંતુ તેને સંબંધિત વિચાર કરતા જ નથી; એટલે સુધી કે ન્યારે આપણે તૈયાર કર્યા સિવાય

લાપણુ કરીએ છીએ ત્યારે પણ આપણો વિચાર લાપણનો પુરોગામી હોય છે, અને વાણી તેની અનુગામિની હોય છે. કોઈકોઈવખત આપણે પાનાં પર નાનાં વાંચી જઈએ છીએ, પરંતુ સમજમાં કંઈ નથી આવતું. અહીંયાં આપણા વિચાર અને વાંચવામાં કંઈ સામંજસ્ય થતું નથી. આપણે અર્થ સમજ્યા સિવાય કોઈ પરિચિત ગદ્યાંશનો પ્રપાઠ કરતા જઈએ છીએ અને સાથે સાથે વિચાર કરીએ છીએ એ તદ્દન જુદી વાત છે. કોઈકોઈવખત આપણે એક અર્થના પ્રગટીકરણ માટે આવશ્યક શબ્દને પ્રાપ્ત કરવામાં કઠિનાઈનો અનુભવ કરીએ છીએ જે ચોક્કસ આપણા મનમાં જ થાય છે. ઘણું કરીને આપણે એક પરિચિત શબ્દ માટે અટકી જઈએ છીએ. આ સર્વ તથ્યો એ સ્પષ્ટ રીતે પ્રદર્શિત કરે છે કે વિચાર વાણીથી પહેલો થાય છે અને તેનાથી ભિન્ન છે. જેથી વિચાર અને વાણીનો અભેદ હાસ્યાર્પદ છે. લાપા શાબ્દિક ચિહ્નોની એક સમષ્ટિ છે અને વિચાર એ ચિહ્નો સાથે સંબંધ ધરાવે છે.*

(૧૮) વિચાર અને કલ્પના (Thinking and Imagination)

બુદ્ધ્યર્થ તર્કને માનસિક અનુસંધાન (Mental Exploration) અને કલ્પનાને માનસિક પ્રહસ્તન (Mental manipulation) કહે છે. તર્ક વિચારનું પ્રરૂપ છે, તે માનસિક અનુસંધાન છે. આપણી કોઈ વસ્તુ ખોવાઈ ગઈ છે તો આપણે તેને અહીં તહીં શોધ્યા સિવાય પહેલાં તેનાં સંભવસ્થાનોના વિચાર કરીએ છીએ કે તે અમુક જગ્યાએ હોય તે સંભવ છે અને અંદાજ લગાવીએ છીએ કે ગઈ કાલે અમુક કામ માટે તેને લીધી હતી અને ત્યાર પછી તેને ખીજા કોઈ કામમાં લીધી નથી. તો તે વખતે તેને ક્યાં મૂકી હશે? આ પ્રમાણેના માનસિક અનુસંધાનથી તેની શોધ કરીએ છીએ. જેમાં ગત્યાત્મક અનુસંધાન (Motor exploration)ના સ્થાને માનસિક અનુસંધાન કરવામાં આવે છે. કલ્પનામાં મનમાં પૂર્વ અનુભવોનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે. અને તેમને નવા નમૂનામાં સંયુક્ત કરવામાં આવે છે. કલ્પનામાં આપણે વાસ્તવિક વસ્તુઓને ઊત્પત્તિ કરતા નથી પરંતુ મનમાં કલ્પિત વસ્તુઓને ઊત્પત્તિ કરતા અને અહીં તહીં ફેરવીએ છીએ અને તે રીતે નવા નમૂનાની સમ્ભવતા કરીએ છીએ. આપણે કલ્પનામાં વાસ્તવિક પ્રહસ્તન કયો સિવાય બીજામાં પુખ્તો સાથે આનંદ માણીએ છીએ. અને તેના ફૂલદાર બનાવી વડીલના ફાટાને અર્પણ કરીએ છીએ.

આથી કલ્પનાને માનસિક પ્રદર્શન કહેવામાં આવે છે. તેમાં ગત્યાત્મક પ્રદર્શન (Motor manipulation) કરવામાં આવતું નથી અને તેને સ્થાને માનસિક પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે વિચારનું નિયંત્રણ કોઈ લક્ષ્ય કે પ્રયોજનથી થાય છે. અને લક્ષ્યપ્રાપ્તિ માટે વિચાર કરવામાં આવે છે. સૈદ્ધાન્તિક કે વ્યાવહારિક કોઈ પણ પ્રકારનું લક્ષ્ય હોય તે વિચારસાહચર્યનું નિયંત્રણ કરે છે. આ પ્રમાણે વિચારમાં નિયંત્રિત સાહચર્ય (Controlled : association) હોય છે. તે અમુક લક્ષ્યથી નિયંત્રિત હોય છે. જ્યારે સ્વચ્છન્દ કલ્પનામાં મુક્ત સાહચર્ય (Free association) સમાવિષ્ટ હોય છે. તેમાં કોઈ લક્ષ્યથી નિયંત્રણ કે પથપ્રદર્શન કરવામાં આવતું નથી. ઉદાહરણાર્થઃ દિવા-સ્વપ્નમાં વિચારોને કોઈ નિયંત્રણ હોતું નથી. તેમાં મુક્ત સાહચર્ય હોય છે. પરંતુ વ્યવહારોપયોગી કલ્પનામાં નિયંત્રિત હોય છે; કારણ કે તેમાં કલ્પના કોઈ નિશ્ચિત લક્ષ્ય પ્રતિ ઉન્મુખ હોય છે, જેથી આવશ્યક લક્ષ્યથી તેનું નિયંત્રણ થાય છે. આ પ્રમાણે કલ્પનામાં મુક્તસાહચર્ય અને નિયંત્રિત સાહચર્ય બંનેનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે વિચારમાં ફક્ત નિયંત્રિત સાહચર્ય જ હોય છે.

વિચારમાં વિગત અનુભવોનાં પ્રાસંગિક તથ્યોનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે અને કોઈ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમનો સંયોગ કરી એક નવા નમૂનાનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે. તેમાં સ્મૃતિ અને કલ્પનાની માનસિક ક્રિયાઓ સાંવેદનિક પ્રતિભાઓની મદદથી થાય છે. વિચાર પણ સામાન્ય રીતે સાંવેદનિક કે શાબ્દિક પ્રતિભાઓની સહાયતાથી થાય છે પરંતુ તેમના સિવાય પણ થઈ શકે છે. અપૂર્વ વિચારો પ્રતિભાહીન પ્રયત્નોથી કરવામાં આવે છે. તે પ્રતિભાઓથી મુક્ત હોય છે.

વિશ્વાસ (Belief)

(૧) વિશ્વાસની પ્રકૃતિ (Nature of Belief)

વિશ્વાસ એ વાસ્તવિકતાનું જ્ઞાન છે વાસ્તવિકતાની ખામતમા સત્યતા તેની આધારભૂત બાજુ છે જો કે તેમા સવેગાત્મક તત્વો સમાયેના છે, છતાં એથી તે પ્રભાવિત થાય છે તેનો સ્વભાવ જ્ઞાન, મુક્ત કલ્પના અને શકા સાથે તુલના કરી સમજી શકાય મનની વાસ્તવિક અવસ્થાના રૂપમા વિશ્વાસ કોઈ સત્યનું કથન માત્ર નથી, તેથી પણ કઈક અધિક છે કોઈ પણ રીતે જો એક વખત વિશ્વાસ સ્થાપિત થઈ જાય તો તે તેના વિનાશ કરવાના કે પરિવર્તિત કરવાના પ્રયત્નોનો સખત વિરોધ કરે છે વિશ્વાસમા વસ્તુગત પરિસ્થિતિઓથી નિયત્રિત આત્મગત નિશ્ચયનો અનુભવ થાય છે તે સ્મૃતિ પ્રત્યક્ષ કે વિચારથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમા એટલા તેમ જ વાતાવરણ સાથે સ્વસમાયોજનનું તત્વ રહેતું હોય છે

વિશ્વાસની જ્ઞાન સાથે તુલના કરી શકાય છે બન્ને જ્ઞાનાત્મક છે પરંતુ જ્ઞાન સમષ્ટિગત અને આવશ્યક છે જ્યારે વિશ્વાસ વ્યક્તિગત છે કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે કે વિશ્વાસ સ્વભાવતઃ બૌદ્ધિક હોય છે. જ્ઞાનની સાથે તુલના કરતાં માલુમ પડે છે કે વિશ્વાસ વ્યક્તિગત હોય છે વાસ્તવિકતાને સમજવામા વિશ્વાસ હોય છે તે પ્રત્યક્ષ વિચાર, નિર્ણય વગેરેની સાથે જ રહે છે અને જો તે માનસિક પ્રક્રિયાઓ સાથેથી છૂટા પાડી દેવામા આવે તો તેઓ વાસ્તવિક પર કાબૂ કરી શકતી નથી બૌદ્ધિક ક્રિયાઓ સાથે વિશ્વાસ રહે છે જરૂર પરંતુ તેમનાથી ભિન્ન છે અને એ પણ ધ્યાનમા રાખવા ગોચર છે કે દરેક બૌદ્ધિક ક્રિયાઓ સાથે વિશ્વાસનું હોવું અનિવાર્ય નથી મુક્ત કલ્પના વિશ્વાસથી મુક્ત હોઈ શકે છે, કારણ કે તેમા આત્મગત ક્રિયાનું પ્રભુત્વ હોતું નથી આપણે કલ્પના કરીએ કે એક બગસો અદ્દર બગસો બગસો જઈ રહ્યો છે, પરંતુ આપણે તેમા વિશ્વાસ કરના નથી આ અમાને કલ્પના વિશ્વાસથી મુક્ત હોઈ શકે છે

વિશ્વાસ શકા (Doubt) થી વિરદ્ધ હોત છે શકામા મન બે વૈ-
 ત્તિક વિચારોમા ધેરાયેતુ રહે છે શકાએ વિશ્વાસનો અભાવ છે વિશ્વાસમા
 આશાની અનુભૂતિ થાય છે જ્યારે શકામા ચિંતાનો અનુભવ થાય છે. શકા
 એક કષ્ટજનક દશા છે જેનાથી દરેક દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરે છે વિશ્વાસ
 આનંદાયક સ્થિતિ છે અને દરેક તેને માટે ન માનવા જેવું હોય તોપણ
 માનવાની ઈચ્છા રાખે છે આ રીતે શકા એ વિશ્વાસનો માનસિક વિરોધ
 છે ઘણી વખત એમ માનવામા આવે છે કે અવિશ્વાસ (Disbelief)
 વિશ્વાસની વિરદ્ધ છે પરંતુ એ ખોટું છે કારણ કે અવિશ્વાસ એ બીજો
 વિશ્વાસ છે અવિશ્વાસ એ વિશ્વાસનો અભાવ નથી પરંતુ વિપરીત બાળતમા
 ભાવાત્મક વિશ્વાસ છે આપણે જ્યારે વિશ્વાસ કરીએ છીએ ત્યારે કાર્ય
 કરીએ છીએ અને જ્યારે શકા કરીએ છીએ ત્યારે કાર્ય બંધ કરીએ છીએ.
 આ રીતે વિશ્વાસનો સાચો વિરોધ શકા છે, અવિશ્વાસ નહિ.

હ્યુમ (Hume) નો મત છે કે વિશ્વાસ અભાવત આંતરિક-
 (Emotional) હોય છે વિશ્વાસ એવી વસ્તુ છે જેમા મનને લાગણી થાય
 છે એ વાત સત્ય છે કે વિશ્વાસમા અનુભૂતિનું તત્ત્વ નહેતું છે તેમા વિશ્વા-
 તાની અનુભૂતિ થાય છે આપણને વિશ્વાસ વિવશ રહે છે, ફરજ પાડે છે,
 ત્યારે આપણે કોઈ બાળતમા કે વસ્તુમા વિશ્વાસ કરીએ છીએ અને તે વિવ-
 શતા આપણા નિયંત્રણમા નથી તેવી આત્મગત અને વિષયગત પરિસ્થિતિઓ
 ઉત્પન્ન કરે છે જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય થઈ શકે નથી ત્યારની
 અવસ્થા મૃદાપક માલૂમ પડે છે અને એ કષ્ટપ્રદ અવસ્થા વિશ્વાસથી દૂર
 થઈ શકે છે ‘ આતરિક સ્વભાવની દૃષ્ટિએ વિશ્વાસ કે વાસ્તવિકતાની શુદ્ધિ
 એક પ્રકારની અનુભૂતિ છે અને તેનું અન્ય વસ્તુઓ કરતા સંવેગ સાથે
 અધિક સામ્ય છે (વિનિયમ જેમ્સ) મેકડુગલ પણ વિશ્વાસને સંવેગ માને
 છે વિશ્વાસમા અન્ય તત્ત્વો કરતા અનુભૂતિનું તત્ત્વ અધિક આગળ પડતું હોય
 છે, પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ જ્ઞાનથી થાય છે અને તેનાથી બૈષ્ટાત્મક અભિવ્યક્તિઓ
 જન્મ પામે છે તેમા પરિસ્થિતિ સાથે પોતાનું સમાયોજન કરવાનો આવેગ
 હોય છે

બેન (Bain) નું કહેવું છે કે વિશ્વાસનો અભાવ સંકલ્પાત્મક (Vol-
 itional) હોય છે વિશ્વાસ એક એવી પ્રવૃત્તિ છે જે કર્મનો પ્રારંભ કરે છે
 ‘ એ માનસિક અવસ્થા જેને વિશ્વાસની સગા આપવામા આવે છે શુદ્ધિ
 અને લાગણીઓને પોતાનામા સમાવિષ્ટ કરે છે, પરંતુ તે સાથે જ તે તત્ત્વ

એટલા કે સંકલ્પ સાથે પણ સંબંધિત હોય છે. (બેન) વિશ્વાસ અને ક્રિયાનો સંબંધ એ કથનથી પ્રકટ થાય છે કે જે આપણે વિશ્વાસ છે તે પ્રમાણે આપણે કામ કરીએ છીએ. (બેન) સ્ટાઉટ જણાવે છે કે “આપણે શું માનવું ન્નેઈએ અને શું નહિ તેનો નિર્ણય કરવામાં વ્યાવહારિક અને સૈદ્ધાન્તિક આવશ્યકતાઓ પ્રમુખ ભાગ ભજવે છે.” વિશ્વાસ સંભવ હોય તો સ્વયં કાર્યમાં પરિણત થાય છે. તેમાં એટલા કે સ્વસમાયોજનનું તત્ત્વ રહેલું હોય છે; પરંતુ એ કાર્યતત્પરતા સ્વયં વિશ્વાસ નથી હોતી. તે તો વિશ્વાસનું પરિણામ હોય છે. વિશ્વાસમાં જ્ઞાન, વેદના અને એટલાનાં તત્ત્વો રહેલાં હોય છે, પરંતુ બધા કરતાં પ્રમુખ તત્ત્વ અનુભૂતિ હોય છે. વિશ્વાસની અંતર્વસ્તુ જ્ઞાન દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે. સંકલ્પ વિશ્વાસની કસોટી છે. વિશ્વાસની ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષ, સ્મૃતિ વગેરેથી થાય છે.

(૨) વિશ્વાસના આધાર (Grounds of Belief)

જ્ઞાનાત્મક આધાર (Intellectual grounds)—વિશ્વાસ આપણા જ્ઞાન પર આધાર રાખે છે. જે કોઈ વ્યક્તિને કહેવામાં આવે કે અણુઓળ અધિક વિનાશક છે તો જે તે નહિ જાણતી હોય તો આપણા કહેવામાં વિશ્વાસ નહિ કરે. તે જણાવશે કે તે તો તદ્દન અવિશ્વાસનીય છે, એવું બની જ ન શકે. તર્ક વિશ્વાસને જન્મ આપે છે. પૂર્વે આપણે અનુભવથી જાણી લીધા હોય અને માલૂમ કરી લીધા હોય તેવા વિશ્વાસો અને નિર્ણયોથી તે સંયુક્ત કરી તેમાં એક નવો જ નિર્ણય કે વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. આપણે જ્યારે કોઈ બાબતનો તાર્કિક (Logical) સંયોગ શોધવામાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે આપણે તેમાં વિશ્વાસ કરતા નથી અને આનાકાની કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે તર્ક નવા વિશ્વાસોને જન્મ આપે છે.

પ્રત્યક્ષ વિશ્વાસનો સ્રોત છે. આપણે કોઈ વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ અને તેમાં વિશ્વાસ કરીએ છીએ અને આ પ્રમાણે કરેલો વિશ્વાસ સંભવતઃ અધિક સત્ય હોય છે. ઉદાહરણાર્થઃ આપણે સાયકલ ન્નેઈએ છીએ અને તેની વાસ્તવિકતામાં વિશ્વાસ કરીએ છીએ. આપણે તેને સ્પર્શ કરી ન્નેઈએ છીએ તો તે આપણી એટલાનો વિરોધ કરે છે. આથી આપણે વિશ્વાસ કરી લઈએ છીએ કે તે વાસ્તવિક છે. તેની વાસ્તવિકતામાં શંકા રાખતા નથી. મેકડૂગલ જણાવે છે કે, “કોઈ પદાર્થની વાસ્તવિકતાનું સર્વથી પ્રબળ પ્રમાણ તેના દ્વારા તેને ખસેડવા કે પરિવર્તિત કરવા માટે કરવામાં આવતા આપણા

સારીરિક પ્રયત્નોનો કરવામાં આવતો પ્રતિરોધ છે. સઘનતા વાસ્તવિકતાનું પ્રખળ પ્રમાણ છે.” આ પ્રમાણે આપણો પ્રત્યક્ષ આપણા વિશ્વાસનું નિધો-રણ કરે છે.

આંતરદર્શન વિશ્વાસનો એક આધાર છે. આપણે આપણી માનસિક-ક્રિયાઓનું આંતરનિરીક્ષણ કરીએ છીએ અને તેમાં વિશ્વાસ કરીએ છીએ. આપણે ઉદ્ઘાસ કે શોકનું આંતરનિરીક્ષણ કરીએ છીએ અને તેની વાસ્તવિકતામાં વિશ્વાસ કરીએ છીએ. આપણે પ્રત્યક્ષમાં બાહ્ય જગતની વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરી તેમાં વિશ્વાસ કરીએ છીએ; જ્યારે આંતરનિરીક્ષણમાં પોતાના મનની ક્રિયાઓનું નિરીક્ષણ કરી તેની વાસ્તવિકતામાં વિશ્વાસ મૂકીએ છીએ.

કલ્પના વિશ્વાસનો એક આધાર છે. બુદ્ધિપૂર્વક કરવામાં આવેલી, અથવા તો બુદ્ધિથી નિયંત્રિત કલ્પનાની રચનાઓમાં વિશ્વાસ કરવામાં આવે છે. કોઈ વૈજ્ઞાનિક કોઈ બાપ્પા કરવા માટે સિદ્ધાન્તની રચના કરે છે અને તેમાં તે વિશ્વાસ મૂકે છે અને પોતે કાર્ય કરે છે. ખરી રીતે જોતાં આ વિશ્વાસનું કારણ વિચાર કે તર્ક છે અને વિચારના આધારે જ તેમાં વિશ્વાસ કરવામાં આવે છે. પરંતુ મુક્તકલ્પના પણ પોતાની પ્રતિમાઓમાં વિશ્વાસ પેદા કરે છે. જે પ્રતિમાઓ પૂર્ણતયા અસ્પષ્ટ છે તે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ જ સજીવ કલ્પના જે સવેગથી ભરપૂર છે તે પણ વિશ્વાસ પેદા કરે છે. બાળકો સમક્ષ ભૂતો, રાક્ષસો, પરીઓ વગેરેની યતી વાતોમાં તેમની વાસ્તવિકતામાં તે અધિક વિશ્વાસ કરે છે. આ પ્રમાણે મુક્ત કલ્પના પણ વિશ્વાસ પેદા કરે છે.

સ્મૃતિ પણ વિશ્વાસનો અધાર છે. આપણે સ્મરણ કરેલા વિગત અનુભવોમાં વિશ્વાસ કરીએ છીએ. વિદ્યાર્થી પ્રશ્નપત્ર વાંચે છે અને તે પોતે શીખી ગયો હોય તેનું સ્મરણ કરે છે અને તે તે પ્રશ્નોના જવાબ તૈયાર કરે છે. જવાબો કે જે તેણે સ્મરણ કર્યા છે તેમાં તે વિશ્વાસ કરે છે કે તે સાચા છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ કલ્પના, વિચાર, સ્મૃતિ વગેરે વિશ્વાસના જ્ઞાનાત્મક આધાર છે.

સંવેગાત્મક આધાર (Emotional Grounds)—ખરેખર આપણા અધિકાધિક વિશ્વાસો આપ્ત વાક્યો એટલે આપ્ત પુરુષોનાં કથનો પર આધારિત છે. મેલોન કહે છે કે “એ સ્પષ્ટ છે કે આપણામાંના પ્રત્યેકના મનમાં જ્ઞાનનિધિનો અધિકતમ ભાગ અન્યથી પ્રાપ્ત મુશ્કેલીથી ઉપલબ્ધ હોય છે. આપણે, કોઈ કહે છે તેમાં વિશ્વાસ કરીએ છીએ. સાદ્ય કે આપ્ત

વાક્ય એ એક જટિલ સાધન છે. તે આંશિક રીતે બૌદ્ધિક છે અને આંગિક રીતે સંવેગાત્મક છે. તેનું બૌદ્ધિક તત્ત્વ એ છે કે આપણે માનવાયોગ્ય ચારિત્ર્યવાળા આપ્ત પુરુષનાં કથનો કે વચનો અને કોઈ પ્રામાણિક અંધનાં વચનોમાં વિશ્વાસ મૂકીએ છીએ. જેમકે આપણે વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરે વાંચીએ છીએ અને તેનું સત્યાપન કર્યા સિવાય તેમાં વિશ્વાસ કરીએ છીએ. તેનું સંવેગાત્મક તત્ત્વ એ છે કે કોઈ આપણામાં પ્રેમ, માન, વખાણ વગેરે કરી આપણામાં આવેગ ઉત્પન્ન કરી રુચિ ઉત્પન્ન કરે તે છે. નિર્દેશ વિશ્વાસનો આધાર છે. મેલોન કહે છે કે ‘ નિર્દેશ (Suggestion) થી આપણું તાત્પર્ય એક વિશેષ પ્રકારની મૂલ્યનાથી છે. અર્થાત્ એ પ્રક્રિયાથી કે જેને કારણે એક પ્રકારના માનસશાસ્ત્રીય પ્રભાવ કે શક્તિને કારણે વિશ્વાસ સીધા મનમાં ધર કરી લે છે અને તાર્કિક પ્રમાણ કે તર્કના પ્રભાવથી સર્વથા મુક્ત રહે છે. વિજ્ઞાપન (જાહેરાત) ની કળાનો મોટો ભાગ તથા રાજનીતિ અને અન્ય વિષયોમાં પ્રચારની કેટલીક આધુનિક પદ્ધતિઓ એ પ્રકારની હોય છે. નિર્દેશને ગ્રહણ કરવાની પ્રવૃત્તિ-બીજા શબ્દોમાં તર્ક સિવાય વિશ્વાસને આત્મસાત કરવા-નિર્દેશગ્રહણક્ષમતા (Suggestibility) કહેવાય છે. દરેક વ્યક્તિ અમુક હદ સુધી નિર્દેશગ્રહણક્ષમ હોય છે-કેટલાક તે બીજાઓ કરતાં અત્યધિક માત્રામાં એવા હોય છે. નિર્દેશગ્રહણક્ષમતા મનુષ્યને પોતાના વિશ્વાસ બતાવવામાં સામાજિક પ્રભાવો પ્રતિ સંવેદનશીલ બનાવી દે છે. ” “ વિચાર, રચનાની એક ભિન્ન છે જેથી વ્યક્તિના વિશ્વાસ એક ઘણી મોટી હદ સુધી તે સમુદાયમાં પ્રચલિત વિશ્વાસો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે તથા નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે, જેમાં તે રહે છે. ” (રટાઉટ) આપણે જે સમાજમાં રહીએ છીએ તેનાથી આપણા વિશ્વાસ અધિકાધિક પ્રભાવિત થાય છે. આપણા વિશ્વાસો સમાજના રીત-રિવાજોથી રંગાયેલા હોય છે. વ્યક્તિ જાદુ, ટોણાં વગેરે બાબતોમાં વિશ્વાસ કરે છે તે તેના સમુદાય કે સમાજમાંથી ગ્રહણ કરેલા હોય છે જેમાં તે રહેતો હોય છે. આ રીતે સમાજનાં તત્ત્વોનો પ્રભાવ વિશ્વાસના સર્જનમાં રહેતો હોય છે.

સંવેગ પણ વિશ્વાસનો આધાર છે. એટલે કે વિશ્વાસ લાગણીઓ અને કામનાઓથી અધિક પ્રભાવિત થાય છે. બીજા વ્યક્તિઓ જૂતોમાં વિશ્વાસ કરે છે, કારણ કે તેમને ભય લાગે છે. તેવી જ રીતે સામાન્ય મનુષ્યો પણ કોઈની શક્તિમાં વિશ્વાસ કરે છે. કોઈને તાનાશાહ (Dictator) માની

લે છે; કારણ કે તેનાથી તેઓ ડરે છે અને તેથી નાનાશાહમાં વિશ્વાસ કરે છે. અભિમાનથી પોતાની મોટાઈનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રેમવશ યુવક પોતાની પ્રેમિકાના કાલ્પનિક ગુણોમાં વિશ્વાસ કરે છે. નિસ્કાર તિરસ્કૃત વ્યક્તિના કાલ્પનિક દુર્ગુણોમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. આપણને જે ગમે છે તેને માનીએ છીએ અને જે ગમતું નથી તેમાં વિશ્વાસ કરતા નથી. આ પ્રમાણે ઈચ્છાઓ અને લાગણીઓ તથા અન્ય સંવેગો વિશ્વાસના આધાર છે. તેમનાથી પક્ષપાતપૂર્ણ વિશ્વાસનો ઉદ્ભવ થાય છે. સ્વભાવ પણ વિશ્વાસનો આધાર છે. પ્રસન્ન અને આશાવાદી સ્વભાવ વસ્તુની ઉગ્રવર્ણ બાહુલ્યો વિશ્વાસ પેદા કરે છે.

એટાત્મક આધાર (Conative Grounds)—વિશ્વાસનો આધાર ક્રિયા છે અને ક્રિયાનો આધાર વિશ્વાસ છે. પરંતુ વિશ્વાસનો આધાર ક્રિયા છે અને ક્રિયા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. “ફક્ત એટલા માટે કે વિશ્વાસ ક્રિયાનો આધાર છે, ક્રિયા વિશ્વાસનો આધાર હોવી જ લેઈએ. કોઈ લક્ષ્યને માટે પ્રયત્ન કરવો તે તેની પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક સાધનાને માટે પ્રયત્ન છે.” (સ્ટાઉટ) આથી જ્યારે આપણે કોઈ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે આપણે તેની ઉપયોગિતામાં વિશ્વાસ કરીએ છીએ. જે અનુપયોગી અને આવશ્યક છે તેનો આપણે સ્વીકાર કરતા નથી. આપણે કાર્યમાં પરિણત કરી શકાય તેવા ઉપયોગી વિશ્વાસોને સ્વીકારીએ છીએ. આપણી વ્યાવહારિક અને સૈદ્ધાન્તિક આવશ્યકતાઓ આપણા વિશ્વાસમાં લાગુ લગ્ન છે, જેને પ્રાપ્ત કરવાના આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે ક્રિયા વિશ્વાસનો આધાર છે.

પ્રમણ ઈચ્છા પણ વિશ્વાસને જન્મ આપે છે. જેમ્સ જણાવે છે કે વિશ્વાસ કરવાની ઈચ્છા પણ વિશ્વાસનું કારણ છે. પ્રમણ ઈચ્છા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. પોતાના દોરતની સખત બીમારીના સમાચાર મળનાં તેને મળવાની પ્રમણ ઈચ્છાવાળો મિત્ર પોતાની કાર (car) વ્યવસ્થિત છે અને તેને કંઈ જ અડચણ આવનાર નથી એમ માનીને તત્કાળ લઈને રવાના થઈ જાય છે. પરંતુ એ ખ્યાલ નથી કરતો કે તેમાં પેટ્રોલ ન હોવાનું છે. તેની પ્રમણ ઈચ્છા એ વિશ્વાસ પેદા કરી દે છે કે કારમાં કંઈ જ ખામી રહેલી નથી. તીવ્ર ઉત્કંઠા વિશ્વાસની જનની છે. અંતમાં સફળ પ્રયત્તિઓ પણ વિશ્વાસનો આધાર છે. લગવાન જેવી અનિમાનવિક શક્તિઓમાં વિશ્વાસ કરવાની આપણી સફળ પ્રયત્તિ હોય છે.

(૩) જ્ઞાન (Knowledge)

જ્ઞાનમાં નીચે પ્રમાણેના તત્ત્વો હોય છે. (૧) મનમાં વિચારોનું એક-તંત્ર (૨) જગતમાં વસ્તુઓનું એકતંત્ર (૩) વિચારોના તંત્ર અને જગતના તંત્ર વચ્ચે સંવાદ (Correspondance) અને (૪) એ સંવાદમાં વિશ્વાસ. આ પ્રમાણે જ્ઞાન એક એવું તંત્ર છે જે બાહ્ય જગતમાં સ્થિત વસ્તુઓના તંત્ર અનુસર હોય છે. અને તેમાં એ વિશ્વાસ હોય છે કે તે તદ્દન-સાર છે. વિચારોનું તંત્ર બાહ્ય વસ્તુઓના તંત્રની અનુસાર ન હોય તો તે સાચું જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ. જે આપણે ધણે જ દૂર સ્થિત કોઈ ચાંભલાને માણસ સમજી લઈએ તો તે આપણું જ્ઞાન ભ્રામક છે. પરંતુ જે આપણે તેને ચાંભલો સમજીએ તો આપણને તેનું જ્ઞાન યથાર્થ છે. જ્ઞાનમાં વિશ્વાસનું તથ્ય પણ રહેલું છે. આપણા વિચાર વસ્તુના તંત્રથી બરાબર મળતા હોય પરંતુ જે આપણે તેમાં વિશ્વાસ નથી કરતા તો એમ કહી શકાય કે આપણને તે વસ્તુનું જ્ઞાન છે. વિશ્વાસ સિવાય તે અપૂર્ણ રહે છે.

(૪) જ્ઞાન અને વિશ્વાસ (Knowledge and Belief)

જ્ઞાન અને વિશ્વાસ બન્ને જ્ઞાનાત્મક (Cognitive) છે. પરંતુ જ્ઞાન સનાતન અને આવશ્યક છે, જ્યારે વિશ્વાસ વ્યક્તિગત છે. દરેક જ્ઞાન વિશ્વાસ છે, પરંતુ દરેક વિશ્વાસ જ્ઞાન નથી. જ્ઞાન કરતાં વિશ્વાસ અધિક વ્યાપક છે. પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી કરવામાં આવેલા વિશ્વાસ જ્ઞાન છે; પરંતુ લાગણી, ઈચ્છા, સહજપ્રવૃત્તિ વગેરે ઉપર આધારિત વિશ્વાસ જ્ઞાન ન કહી શકાય, તેને ફક્ત મત (Opinion) કહી શકાય. આ પ્રમાણે લાગણી વગેરે પર સ્થાપિત વિશ્વાસ ફક્ત મત છે; જ્ઞાન તર્કસંમત હોય છે અને તે તાર્કિક વિશ્વાસ પર આધારિત હોય છે. આદિકાલિન પુરુષો અને બાળકો ભૂતો, રાક્ષસો વગેરેમાં વિશ્વાસ કરે છે. તેમના વિચારો ભય, કંપના વગેરે પર આધારિત હોય છે અને તેથી તે અતર્કસંમત છે. વાસ્તવિક વસ્તુના નિયંત્રણમાં વિચાર નહિ હોવાથી આ પ્રમાણે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાન તર્કયુક્ત હોય છે. તેમની એ પ્રમાણેની માન્યતાઓ વૈજ્ઞાનિક તથ્યોનું જ્ઞાન અને તર્કશક્તિનો વિકાસ થતાં દૂર થાય છે. આ રીતે જ્ઞાન નિશ્ચિત અને તર્કસંમત હોય છે. જ્યારે વિશ્વાસ અનિશ્ચિત અને અતર્કસંમત હોય છે.

(૫) વિશ્વાસ અને કલ્પના (Belief and Imagination)

કલ્પના નિતાન્ત મુક્ત પણ હોય છે. તેના વાસ્તવિકતા સાથે સંબંધ પણ હોઈ શકે. મુક્ત કલ્પનામાં આત્મગત (Subjective) ક્રિયાનુ

વસ્તુગત (Objective) નિયંત્રણ હોતું નથી, મુક્ત કલ્પનામાં આપણે વિચાર કરીએ કે તલવારના એક જ ધાથી વાધનું માથું ધડથી અલગ કરી દીધું. આ આપણી મુક્ત કલ્પના છે, પરંતુ જ્યારે આપણે જોડા જોડા વિચાર કરીએ છીએ કે એક જ ધામાં વાધનું માથું ઉગાવી શકીએ છીએ, તે સમયે આપણે મુક્ત કલ્પનામાં હોતા નથી. તેમાં આપણી વિચારધારા વાસ્તવિક તથ્યથી નિયંત્રિત હોય છે. વિશ્વાસમાં વસ્તુગત સ્થિતિઓને લક્ષમાં લેવામાં આવે છે અને તેના નિયંત્રણને સ્વીકારવામાં આવે છે : જ્યારે મુક્ત કલ્પના વસ્તુગત પરિસ્થિતિઓથી નિયંત્રિત હોતી નથી. વિશ્વાસ માટે સ્ટેડિસ્ટ જણાવે છે કે “ સંપૂર્ણ વિશ્વાસમાં આત્મગત ક્રિયાનું વસ્તુગત નિયંત્રણ હોય છે. જે પદાર્થનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેના સ્વભાવથી વિવશ થઈને આપણે કેટલાક વિચાર સંયોગોનો સ્વીકાર કરી કરીએ છીએ અને અન્યને છોડી દઈએ છીએ. પરંતુ આ વસ્તુગત નિયંત્રણ નિરપેક્ષ નથી હોતું પરંતુ સાપેક્ષ હોય છે. તે તે લક્ષ્ય પર આધારિત હોય છે, જેના પ્રતિ માનસિક ચેષ્ટા ઉન્મુખ હોય છે. જ્યાં સુધી વ્યક્તિ વ્યાવહારિક લક્ષ્યોની પ્રાપ્તિને પોતાના પ્રયત્નનું લક્ષ્ય બનાવી રહ્યો હોય છે ત્યાં સુધી વિચારોના ફક્ત અમુક જ સંયોગ તેને માટે સંભવ બની શકે છે. પરંતુ જો તેનું મન વ્યાવહારિક પરિણામ કે નવીન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો ઇશ્વરો નથી રાખતું તો કોઈ પણ વિચાર સંયોગ જેમાં કોઈ પ્રગટ વિરોધ નથી, તેને માટે સંભવ થઈ શકે છે ”*

પ્રકરણ ૧૪

અનુભૂતિ કે લાગણી (Feeling)

(૧) અનુભૂતિનું સ્વરૂપ (Nature of Feeling)

દરેક મૂર્ત માનસિક પ્રક્રિયામાં ત્રણ માનસિક તત્ત્વ હોય છે. જેને જ્ઞાન, લાગણી અને ચેષ્ટા નામ આપવામાં આવ્યા છે. આ માનસિક તત્ત્વો પરસ્પર અવિચ્છેદ્ય છે, પરંતુ ઘણી વખત એમ બને છે કે કોઈ મનોવૃત્તિમાં જ્ઞાનનું તત્ત્વ પ્રધાન હોય છે અને તેથી તેને જ્ઞાનાત્મક અવસ્થા (Cognitive state) કહે છે કોઈ કોઈ વખત મનોવૃત્તિમાં અનુભૂતિનું તત્ત્વ પ્રધાન હોય છે તો તેને વેદનાત્મક અવસ્થા (Affective state) કહે છે. અને જ્યારે ચેષ્ટાનું તત્ત્વ પ્રધાન હોય છે ત્યારે ચેષ્ટાત્મક અવસ્થા (Conative state) કહે છે. પરંતુ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રત્યેક મનોવૃત્તિમાં આ ત્રણ તત્ત્વો વિદ્યમાન હોય છે. અનુભવના ક્રમમાં પહેલું જ્ઞાન આવે છે. તેનાથી વ્યક્તિ કંઈક જાણે છે અને તેનાથી વ્યક્તિને સુખ કે દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે. અને ત્યારબાદ અનુભૂતિ વ્યક્તિને ક્રિયા કરવાની ફરજ પાડે છે. આ રીતે જ્ઞાનથી અનુભૂતિનો જન્મ થાય છે અને અનુભૂતિથી ચેષ્ટાનો જન્મ થાય છે. ચેષ્ટાથી શારીરિક ગતિઓ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનથી આત્માને કે અનુભવકર્તાને પ્રભાવિત થવાની રીત એ અનુભૂતિ છે. તે અનુભવકર્તાની નિષ્ક્રિય અવસ્થા છે. અનુભૂતિ પ્રિય પણ હોઈ શકે અને અપ્રિય પણ. જ્યારે તે અપ્રિય હોય છે ત્યારે દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે અને પ્રિયને આપણે સુખકર અનુભૂતિ કહીએ છીએ. તેની ઉત્પત્તિ જ્ઞાનથી થાય છે અને તે ચેષ્ટાની જનની છે. આપણે કોઈ વસ્તુ જોઈએ છીએ. ઉદાહરણાર્થઃ કોઈ વ્યક્તિથી પીડિત વ્યક્તિને માર્ગમાં જોઈએ છીએ જે પાણી માગી રહ્યો હોય છે. આપણે તેને જોઈને દુઃખની લાગણી અનુભવીએ છીએ અને તેને પાણી લાવી આપીએ છીએ. તેવી જ રીતે આપણે કોઈ ફલ જોઈએ છીએ તે આપણને પ્રિય લાગે છે અને આપણને સુખની અનુભૂતિ થાય છે. જેથી આપણે તેને તોડવાનો વિચાર કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અનુભૂતિને જન્મ આપે છે અને અનુભૂતિ ચેષ્ટાને. જ્ઞાન અને ચેષ્ટા

આત્મગત હોતી નથી પરંતુ અનુભૂતિ આત્મગત અનુભવ છે. તે ચેતનાનું મૌલિક રૂપ છે.

સામાન્ય રીતે અનુભૂતિની ઉત્પત્તિ સંવેદનાઓથી થાય છે. અનુભૂતિમાં સંવેદનાઓને એક પૂંજના રૂપમાં ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. સંવેદનાઓને તથ્યોનાં ચિહ્નો માનવામાં આવતાં નથી તેમજ તેમનું વિશ્લેષણ પણ કરવામાં આવતું નથી. કારણ કે સંવેદનાઓને જેટલી અધિક તથ્યોનાં ચિહ્નો સમજવામાં આવે છે અને જેટલું અધિક તેમનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે તેટલી અનુભૂતિ અદૃશ્ય થવાની કોશિય કરે છે. તદુપરાંત માનસિક ક્રિયામાં જ્ઞાનાત્મક ક્રિયા અધિક થાય છે ત્યારે પણ અનુભૂતિ હુપ્ત થઈ જાય છે.

અનુભૂતિ કોઈ ક્રિયા નથી પરંતુ તે આત્મગત અનુભવ છે. તે ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરનાર બાહ્ય વાતાવરણને પૂર્વવત્ રાખવાની કે પરિવર્તિત કરવાની શરીરની એક સામાન્ય અભિવ્યક્તિ છે. તે ગતિ-તત્પરતા (Motor set) છે. તેની ગતિ માટેની તત્પરતા વાતાવરણસ્થિત કોઈ વસ્તુ કે જોનાથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે તેમાં પરિવર્તન કરવા માટેની યા તો તેને પૂર્વવત્ રાખવા માટેની હોય છે. તે કોઈ વિશેષ કર્મને માટેની શરીરની તત્પરતા નથી.

“અનુભૂતિ સંવેદનાત્મક પણ હોય છે અને ગત્યાત્મક પણ. સાંવેદનિક રૂપમાં તે સંવેદના પૂંજ છે જેનું ન તો વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે, જેને ન તો તથ્યોનું સૂચક સમજવામાં આવે છે. ગત્યાત્મક રૂપમાં તે શરીરની સામાન્ય તત્પરતા છે. મુખકર્તાની પરિસ્થિતિને પૂર્વવત્ રાખવાની સામાન્ય તત્પરતા છે દુઃખકર્તા પરિસ્થિતિ છૂટવાની. અનુભૂતિ માત્રમાં કોઈ વિશેષ કર્મને માટે તત્પરતા નથી હોતી. સંવેદનાત્મક બન્ને રૂપમાં અનુભૂતિ વ્યાપક હોય છે.”*

અનુભૂતિનો ઉદ્ય એકાદી થતો નથી. સદૈવ તેની સાથે કોઈ અન્ય માનસિક પ્રક્રિયા હોય છે. જેની કે પ્રત્યક્ષ સ્મૃતિ, કલ્પના વગેરે. આ પ્રમાણે અનુભૂતિ સદૈવ કોઈ અન્ય માનસિક પ્રક્રિયાની સંગિની હોય છે. સંવેદના કરતાં અનુભૂતિ અસ્થિર અને પરિવર્તનશીલ હોય છે. સંવેદના પર અધિક ધ્યાન આપવાથી તે સ્પષ્ટ થતી જાય છે. ઉદાહરણાર્થઃ કોઈ આપણને અવાજ લગાવે છે, આપણે એકાદ વખત બરાબર સાંભળી શકતા નથી; પરંતુ બરાબર ધ્યાન આપીએ છીએ તો સ્પષ્ટ સાંભળી શકીએ છીએ. અધિક ધ્યાન આપવાથી તેમાં તીવ્રતાની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. કોઈ પાની

પીડા પ્રતિ ધ્યાન અધિક આપીએ છીએ તો પીડા અધિક તીવ્ર માલૂમ પડે છે. પરંતુ અનુભૂતિમાં તેથી વિરુદ્ધ અનુભૂતિ પ્રતિ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતાં તે લુપ્ત થઈ જાય એ સંભવિત છે. આપણે સુખ કે દુઃખની અનુભૂતિ પર ધ્યાન આપીએ તો સંભવ છે કે તે લુપ્ત થઈ જાય. અનુભૂતિ લુપ્ત થવાનું કારણ એ છે કે જ્યારે આપણે તેના તરફ ધ્યાન આપીએ છીએ ત્યારે તેને ઉત્પન્ન કરનાર ઉત્તેજના તરફથી ધ્યાન ખસી જાય છે. સવેદનાઓને ઉત્પન્ન કરી શકાય છે તેમજ અધિક સમય સુધી સ્થિર કરી શકાય છે; પરંતુ અનુભૂતિ ઈચ્છાનુસાર ઉત્પન્ન કરી શકાતી નથી. અનુભૂતિઓનું શરીરના કોઈ નિશ્ચિત ભાગમાં સ્થાનીકરણ થઈ શકતું નથી. તેમજ સુખ અને દુઃખ બંને એક સાથે, એક સમયે અનુભવી શકાતાં નથી.

(૨) વુન્ડ્ટનો સિદ્ધાન્ત (Theory of wondt)

વુન્ડ્ટના મતાનુસાર અનુભૂતિની ત્રણ વિભાઓ છે. પ્રયોગાત્મક માનસશાસ્ત્રના એ નેતાએ ત્રણ વિભાઓના સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું અને જણાવ્યું કે કોઈ પણ સમયે કોઈ વ્યક્તિની અનુભૂતિનું વર્ણન એ કહીને કરી શકાય છે કે તે કેટલી સુખકર કે દુઃખકર છે, તે કેટલી ઉત્તેજનામય છે અને તેના તણાવ કે શેથિય (Tension or Relaxation) કેટલું છે. આ સિદ્ધાન્તને અનુભૂતિનો ત્રિવિધ સિદ્ધાન્ત (Tri-dimensional theory) કહે છે. આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અનુભૂતિઓને ત્રણ રીતે સમજી શકાય છે. સુખ—દુઃખ, અત્યન્ત આવેશમય—અત્યન્ત શાંત અને ખેંચાણ—શેથિલ. આ સમૂહોનાં વ્યક્તિગત સદસ્યોને વિવિધ રૂપોમાં સંયુક્ત કરી શકાય છે. અનુભૂતિઓની અવસ્થાઓને એક માળામાં સમજી શકીએ. અત્યન્ત સુખકરથી માંડીને અત્યન્ત કષ્ટદાયક અનુભૂતિઓ હોય છે. અને તેમને આપણે એક માળામાં સમજી શકીએ. તેવી જ રીતે અનુભૂતિઓની બીજી માળામાં સમજી શકીએ અને તે અત્યંત આવેગમયથી શરૂ થાય, જેનો અંત અત્યંત શાંત અનુભૂતિઓ પાસે થાય અને તૃતીય વિભા એ છે જેમાં ખેંચાણ અને શેથિલ—જેમાં ખેંચાણથી કમ શરૂ થાય છે અને શેથિલ્ય કે મુક્તિ (Relaxation) પામે અંત પામે છે.

વુન્ડ્ટે આ સિદ્ધાન્તની રચના ઉત્તેજનાઓના આધારે કરી છે, પરંતુ અગર તેમ જ છે તોપણ આ ત્રણની સાથે અન્ય વિભાઓ પણ રાખી શકાય. એવું માનવાને કોઈ કારણ નથી કે અનુભૂતિની ત્રણ જ વિભાઓ.

હોય અને ન તેથી ઓછી હોય કે ન તેથી વધારે. સુખ અને દુઃખ એ બંને નામ અને સ્વભાવ બંને રીતે વિરુદ્ધ છે; પરંતુ ઉદ્દિપ્તિ અને શાંતિ તેમજ ખેંચાણ અને મુક્તિ કે શૈથિલ્ય વિરોધી નથી.

ઉદ્દિપ્તિ અને શાંતિમાં અમુક અંતર હોય છે, પરંતુ તે આંગિક (organic) અને પૈશિક (Motor) સંવેદનાઓના વિભિન્ન પ્રકાર છે. જ્યારે આપણે ઉદ્દિપ્ત કે આવેશમય હોઈએ છીએ ત્યારે પેશીઓ અધિક ખેંચાયેલી હોય છે અને જ્યારે શાંત હોઈએ છીએ ત્યારે તેમની સક્રિયતા અટકી જાય છે અને ત્યારે ફક્ત માનસિક પ્રવાહોની ચેતના હોય છે. આ પ્રમાણે ઉદ્દિપ્તિ અને શાંતિ એ સંવેદનાઓ છે તેથી તેમને અનુભૂતિઓ ન સમજવી જોઈએ.

તેજ પ્રમાણે ખેંચાણ અને શૈથિલ્ય પણ અનુભૂતિઓ નથી પરંતુ સંવેદનાઓ છે; તેમનું કારણ તે સમયે થતી પૈશિક સંવેદનાઓ છે. આ પ્રમાણે ફક્ત સુખ અને દુઃખ એ બે અનુભૂતિના પ્રકારમાં ગણી શકાય. ઉદ્દિપ્તિ અને શાંતિ તથા ખેંચાણ અને શૈથિલ્ય અનુભૂતિઓના પ્રકાર ન માની શકાય.

(૩) જ્ઞાન અને અનુભૂતિ (Cognition and Feeling)

“જ્ઞાન આપણને મનથી બહારના પદાર્થો અને સંબંધોની સૂચના આપે છે. જ્યારે અનુભૂતિ આપણને આંતરિક માનસિક દશાની સૂચના આપે છે.” (એંગલ) આપણે કોઈ વસ્તુ જોઈએ છીએ તો આપણને તેનું જ્ઞાન થાય છે અને તેનાથી આપણે બાહ્ય વસ્તુને જાણીએ છીએ. તેને જોવાથી થતી સુખકર કે દુઃખકર અનુભૂતિ એ આંતરિક માનસિક દશા છે જે આપણે અનુભૂતિ દ્વારા જાણીએ છીએ. આ રીતે મન જ્ઞાનથી પદાર્થ કે વસ્તુની પ્રકૃતિ જાણે છે અને અનુભૂતિથી પોતાની નિષ્ક્રિય અવસ્થાઓ જાણે છે. જ્ઞાન આપણને ચેતનાની અવસ્થાઓની અંતર્વસ્તુઓથી જ્ઞાન કરાવે છે અને અનુભૂતિ ચેતનાની અવસ્થાઓના પ્રકારની જાણકારી આપે છે. અનુભૂતિ આપણને વાતાવરણ સાથેના આપણા સંબંધોની સૂચના કરતી નથી. તે આપણા શરીરની અવસ્થા-કક્ષાની સૂચના પણ ન આપી શકે. આ પ્રમાણે અનુભૂતિ આપણને વાતાવરણ કે શરીરના કોઈ પણ વિષય સંબંધી કોઈ બાબતની સૂચના ન પણ આપી શકે. અનુભૂતિ મનની નિષ્ક્રિય અવસ્થા છે તેને ફક્ત અનુભવી શકાય છે. કોઈ કોઈ વખત તે કોઈ તથ્યને પ્રગટ

પણ કરી શકે છે. દુઃખકર અનુભૂતિને ફક્ત અનુભવી શકાય છે અથવા કોઈ તથ્યનો સંકેત સમજી શકાય છે. અનુભૂતિ ભૂખની રચના કરી શકે છે. આપણું નિરીક્ષણ અને વિચાર વ્યક્તિ અને વાતાવરણની મધ્ય સંબંધથી સંબંધિત છે, જ્યારે અનુભૂતિ શરીરથી સંબંધિત છે. તે અવિશ્લેષ, સરળ, નિષ્ક્રિય અવસ્થા છે. વુડવર્થ કહે છે કે “અનુભૂતિ જાણવું તેનાથી ભિન્ન છે. તેમાં ન તો બાહ્યજગતનો બોધ થાય છે ન પોતાના શરીરનાં તથ્યોનો. નિરીક્ષણ, વિચાર અને કર્મનો અધિક વિશ્લેષણાત્મક, બૌદ્ધિક કે મગજ-સંબંધી થવામાં અનુભૂતિથી ભેદ છે.” માનસિક પ્રક્રિયામાં જ્ઞાનાત્મક ક્રિયાની પ્રધાનતા હોય છે, ત્યારે અનુભૂતિની પ્રધાનતા ઝોછી થઈ જાય છે, કારણ કે તે અનુભૂતિને પૃષ્ઠ ભાગમાં ધકેલી મૂકે છે.

હોફડિંગ (Hoffding) જણાવે છે કે જ્ઞાન અને લાગણી બન્ને સાપેક્ષતાના નિયમ (Law of Relativity) ના શાસનમાં હોય છે, જે દરેક માનસિક પ્રક્રિયાઓ પર શાસન કરે છે. નાના થાંભલા પાસેનો મોટો થાંભલો અધિક મોટો માલૂમ પડે છે અને લાંબા થાંભલા પાસેનો નાનો થાંભલો અધિક નાનો માલૂમ પડે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનમાં સાપેક્ષતાનો નિયમ કાર્ય કરે છે. તેવી જ રીતે અનુભૂતિમાં પણ શાસન કરે છે. દુઃખ ભોગવ્યા બાદ સુખ અધિક તીવ્ર માલૂમ પડે છે અને સુખ ભોગવ્યા બાદ દુઃખ અધિક તીવ્ર માલૂમ પડે છે. આપણે ખૂબ તરસ્યા હોઈએ છીએ તેનું અધિક સમય કષ્ટ સહન કર્યો બાદ પાણી મળે છે તો તૃપ્તાવૃત્તિ બાદ મળતું સુખ અધિક પ્રબળ હોય છે. તેવી જ રીતે પ્રેમી સુવક પોતાની પ્રેમિકા સાથે જે સુખ ભોગવે છે-પરંતુ તેનાથી છૂટો પડે ત્યારનું કષ્ટ, ભોગવેલા સુખ કરતાં પણ અધિક પ્રબળ માલૂમ પડે છે. આ પ્રમાણે સાપેક્ષતાનો નિયમ જ્ઞાન અને અનુભૂતિ બન્ને પર શાસન કરે છે.

જ્ઞાન અને અનુભૂતિમાં એક અંતર એ છે કે જ્ઞાન એકબીજાને પુનઃજીવિત કરી શકે છે જ્યારે અનુભૂતિ સીધી રીતે એકબીજાને જીવિત કરી શકતી નથી. તાજ્જમહાલનો વિચાર આપણને તેની રચના કરનાર, તેની આજુબાજુનું વાતાવરણ વગેરે દરેક આત્મતા વિચારોને જન્મ આપી શકે છે; પરંતુ ક્રિકેટ રમતાં થયેલા સુખની લાગણી સીધી રીતે રમનાં લાગેલા ચાકના દુઃખને પુનઃજીવિત કરી શકતી નથી. પરોક્ષ રીતે વિચાર દ્વારા કષ્ટની લાગણીને પુનઃજીવિત કરી શકે છે.

(૪) અનુભૂતિ અને ચેષ્ટા (Feeling and Conation)

જ્ઞાન અનુભૂતિને જન્મ આપે છે અને અનુભૂતિ ચેષ્ટાને જન્મ આપે છે. અનુભૂતિ જ્ઞાન અને ચેષ્ટાની વચ્ચે એક સંયોજક છે. અનુભૂતિનું કારણ જ્ઞાન છે અને ચેષ્ટાનું કારણ અનુભૂતિ છે. માંસપેશીઓથી સંબંધિત કોઈ પણ કાર્ય બાહ્ય પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેનો ખાસ ઉદ્દેશ્ય પણ બાહ્ય પરિણામ પેદા કરવાનો હોય છે. આ પ્રમાણે ચેષ્ટા લક્ષ્ય તરફ ઉન્મુખ હોય છે. જ્યારે અનુભૂતિ એક આંતરિક પ્રક્રિયા છે. તે સ્વયં કોઈ બાહ્ય પરિણામ ઉત્પન્ન કરતી નથી. ધણે ભાગે લાગણી ચેષ્ટા સાથે સંબંધ રહે છે. કોઈ પણ વસ્તુથી થતી દુઃખકર અનુભૂતિ, તે વસ્તુથી દૂર થવા કાર્ય પ્રારંભ કરવા પ્રેરે છે. જેમકે શાન્ત પ્રકૃતિનો માણસ કોઈ વખત તકરાર જુએ છે તો તેને દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે અને ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે. દુઃખની અનુભૂતિ તેથી વિપરીત છે અને તેમાં જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે અનુભૂતિને જન્મ આપનાર પરિસ્થિતિને પૂર્વવત રાખવા માટે કરવામાં આવે છે. પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન કરવા માટે અથવા તો પૂર્વવત રાખવા માટે કોઈ ક્રિયા કરવામાં આવે કે નહિ પરંતુ અનુભૂતિ તો રહે છે જ. આપણે દુઃખકર અનુભૂતિ યતાં પરિસ્થિતિથી નાસી ન પણ જઈએ અને ત્યાં જ રહીએ તેમ બની શકે છે. આ પ્રમાણે સુખ કે દુઃખની તીવ્ર અનુભૂતિ કયો સિવાય વાતાવરણ સાથે સક્રિય વ્યવહાર કરી શકીએ. તીવ્ર અનુભૂતિ શક્તિશાળી ચેષ્ટાને જન્મ આપી શકે છે. અને ન્યૂનતમ અનુભૂતિ મામૂલી ચેષ્ટાને જન્મ આપી શકે છે. પરંતુ એમ પણ બને છે કે અધિક કષ્ટ હોવા છતાં કોઈ પણ ચેષ્ટા કરવામાં ન આવે. આ પ્રમાણે અનુભૂતિ ચેષ્ટાને જન્મ આપે છે.

ચેષ્ટા લક્ષ્ય પ્રતિ ઉન્મુખ હોય છે. જ્યારે લક્ષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સુખની અનુભૂતિ થાય છે અને લક્ષ્યપ્રાપ્તિમાં નિષ્ફળતા મળતાં દુઃખ અનુભવાય છે. મેલોન જણાવે છે કે, “જેટલી સરળતાથી સક્રિય પ્રવૃત્તિ પોતાની ઉચ્ચતર અવસ્થાએ પહોંચે છે તેટલી જ અધિક તે સુખકર હોય છે, જેટલી અધિક અડચણો તેમાં થાય છે, તે તેટલી જ અધિક દુઃખકર હોય છે.” “સફળ ચેષ્ટા સુખ ઉત્પન્ન કરે છે, વિફળ ચેષ્ટા દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે.” (સ્ટાઉટ) આ પ્રમાણે ચેષ્ટા અનુભૂતિનું કારણ છે. ધ્યાન એક પ્રકારની ચેષ્ટા અથવા માનસિક ક્રિયા છે. ધ્યાન પણ અનુભૂતિનું કારણ છે. કોઈ વસ્તુની સાથે ધ્યાનનું પ્રભાવપૂર્ણ વ્યવસ્થાપન સુખ ઉત્પન્ન કરે છે.

કોઈ વસ્તુ કે વિચારના પ્રતિ પ્રભાવહીન ધ્યાન દુઃખને જન્મ આપે છે. (વોર્ડ). આ પ્રમાણે ધ્યાનના રૂપમાં ચેષ્ટા અનુભૂતિનું કારણ છે. ચેષ્ટા અનુભૂતિનું કારણ છે અને અનુભૂતિ ચેષ્ટાનું કારણ છે. આ પ્રમાણે બંને પરસ્પર અન્યોન્યાશ્રિત છે.

(૫) સંવેદના અને અનુભૂતિ (Sensation and Feeling)

કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓ કે જે માનસિક સ્થિતિઓનું દ્વિવિભાગીય (Bipartite) વર્ગીકરણ કરે છે. તેઓ અનુભૂતિઓની સ્વતંત્રતામાં માનતા નથી. તે અનુભૂતિને સંવેદના ગણે છે. તેઓ વેદનાને અમુક પ્રકારની સંવેદના માને છે અને તેને સંવેદનાનું લક્ષણ ગણે છે. પરંતુ આધુનિક માનસશાસ્ત્રીઓ એ મતને સંમત થતા નથી. તે જણાવે છે કે વેદના એ સંવેદના નથી અને તેનું લક્ષણ પણ નથી. સંવેદના એક સરળ જ્ઞાન છે અને તેની ઉત્પત્તિ બાહ્ય ઉત્તેજનાથી મનમાં થાય છે. તે વસ્તુગત (Objective) હોય છે. કારણ કે તે વાનાવરણરિચિત બાહ્ય ઉત્તેજનાઓથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના પર આધારિત છે. જ્યારે અનુભૂતિ એ આત્માને પ્રભાવિત થવાની રીત છે અને તે આત્મગત (Subjective) હોય છે. કારણ કે તે આત્મા કે મન પર નિર્ભર હોય છે. કોઈ વખત એક જ ઉત્તેજના સંવેદના અને અનુભૂતિ બંનેને ઉત્પન્ન કરે છે. ઉત્તેજના સંવેદના ઉત્પન્ન કરે છે અને સંવેદનાથી કોઈ પણ રીતે અનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદાહરણાર્થઃ ગુલાબનું ફૂલ જોવાથી આપણને રંગસંવેદના થાય છે અને તેનાથી આનંદની કે સુખની અનુભૂતિ થાય છે. એક ઉત્તેજના તે જ સંવેદના પેદા કરે છે જે તે કરી શકતી હોય. પરંતુ સંવેદના વ્યક્તિને તે જ રીતે પ્રભાવિત કરી શકતી નથી. પરંતુ તેમાં પરિવર્તન પણ થાય છે. કારણ કે કોઈ સમય તેના પ્રભાવ પ્રિય હોઈ શકે છે તેમજ કોઈ સમય અપ્રિય પણ. સંગીતનો સ્વર એક સમય કે જ્યારે આપણે થાકીને આરામ કરવા ઇચ્છા હોય ત્યારે પ્રિય લાગે છે; પરંતુ તેના તે જ સ્વર જ્યારે આપણે અધ્યયન કરતા હોય ત્યારે અપ્રિય લાગે છે. આ પ્રમાણે સંવેદના અને અનુભૂતિ એકબીજાથી ભિન્ન હોય છે.

વેદના (Affection) માં ગ્રપ્ષ્ટતાનું લક્ષણ અધિક હોતું નથી. પ્રિયતા અને અપ્રિયતા તીવ્રતા ધરાવતી હોય છે અને અધિક સમય રહી પણ શકે છે, પરંતુ તે સ્પષ્ટ હોતી નથી. તેના પ્રતિ ધ્યાન આપવું અશક્ય છે. જ્યારે સંવેદના પ્રતિ જેમ અધિક ધ્યાન આપવામાં આવે છે તેમ તે અધિક સ્પષ્ટ થતી જાય છે અને તેને અધિક સમય યાદ પણ રાખી શકીએ છીએ.

પરંતુ આપણે અનુભૂતિ તરફ ધ્યાન આપી શકતા નથી અને જ્યારે તેના તરફ ધ્યાન આપીએ છીએ ત્યારે તે સુપ્ત થઈ જાય છે.

અનુભૂતિના શુણ્ણતીવ્રતા અને સ્થિતિકાળ હોય છે અને એ રીતે સંવેદના સાથે સમતા ધરાવે છે, પરંતુ સંવેદનાઓનું સ્થાનીયકરણ (Localization) થઈ શકે છે જ્યારે અનુભૂતિઓનું સ્થાનીયકરણ થઈ શકતું નથી. કોઈ કોઈ વખત અનુભૂતિને સંવેદનાનો ધર્મ માનવામાં આવે છે. પરંતુ તે ઠીક નથી. કારણ કે સ્વયં અનુભૂતિમાં તીવ્રતા (Intensity) સ્થિતિકાળ (Duration) જેવા શુણ્ણધર્મો છે. ઉત્તેજના સંવેદના ઉત્પન્ન કરે છે અને તે સંવેદનાથી સુખ કે દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે માટે અનુભૂતિ સંવેદનાનો ધર્મ ન કહી શકાય.

(૬) અનુભૂતિ અને ઇચ્છા (Feeling and Desire)

ઇચ્છાની ઉત્પત્તિનું કારણ ઘણી વખત અનુભૂતિ હોઈ શકે છે. સામાન્ય રીતે દુઃખ કર્મ કરવાને પ્રેરે છે અને તે દુઃખદ અવસ્થામાંથી દૂર થવાની ઇચ્છાને જન્મ આપે છે. દુર્ગંધપૂર્ણ જગ્યાએ આપણને દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે અને ત્યાંથી દૂર જવાની ઇચ્છાને જન્મ આપે છે. તેવી જ રીતે તૃપ્તિની ખીણ ખાવાની ઇચ્છાને જન્મ આપે છે. ધાતુ કરીને સુખ કર્મ કરવા પ્રેરણા આપતું નથી કારણ કે જે સ્થિતિમાં સુખ હોય તે સ્થિતિને કાયમ રાખી સુખનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છા અનુભૂતિથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઘણી વખત ઇચ્છાનો ઉદ્ગમ દુઃખથી થતો નથી પરંતુ સ્વયં કષ્ટદાયક હોય છે, કારણ કે તેમાં વર્તમાન દશા અને ભાવી દશા વચ્ચેના અંતરનું ભાન હોય છે અને તેની ચેતના હોય છે. છતાં પણ તેમાં ભાવી તૃપ્તિથી પ્રાપ્ત થનાર સુખનો આભાસ રહેલો હોય છે. કોઈ વ્યક્તિ પોતાના નિકટતમ મિત્રની બીમારીના સમાચાર જાણનાં અત્યંત દુઃખી થાય છે અને તેને ત્યાં જવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા થાય છે; પરંતુ ગાડી મળે તેમ ન હોય અને ગાડી બીજે દિવસે સવારે જવાની હોય. આ સ્થિતિમાં તે વ્યક્તિને વર્તમાન દશા અને ભાવી દશા વચ્ચેની તીવ્ર ચેતના હોય છે. તે જાણે છે કે હવે સવાર સુધી કોઈપણ રીતે જઈ શકાય તેમ નથી. અને તે ચેતના અત્યધિક કષ્ટપ્રદ હોય છે, પરંતુ તેમાં તેને દોસ્તને મળવાથી થનાર સુખનો આભાસ અવશ્ય હોય છે આ પ્રમાણે ઇચ્છામાં વેદના રહેલી છે.

ઇચ્છા અનુભૂતિને જન્મ આપે છે. ઇચ્છાની તૃપ્તિ થાય છે તો સુખની અનુભૂતિ થાય છે અને ઇચ્છા તૃપ્ત થતી નથી અને તેનો વિષાદ થાય છે તો દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે. મેલોન જણાવે છે કે ઇચ્છાની પૂર્તિ કરવા

માટે કરવામાં આવતું કાર્ય જ્યાં સુધી ઈચ્છાને પ્રતિકૂળ કોઈ વસ્તુના અટકાવ સિવાય ચાલે છે, ઈચ્છા તેના પ્રમાણમાં સુખકર હોય છે. અને જ્યાં સુધી ઈચ્છિત લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવતું કાર્ય બાધિત થાય છે, ઈચ્છા તેના પ્રમાણમાં દુઃખકર હોય છે. ” ઈચ્છા કોઈ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ તરફ સંચાલિત હોય છે. જો તે લક્ષ્ય વિના કોઈ અટકાવ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તો સુખ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ જો તેના માર્ગમાં અટકાવ આવતાં લક્ષ્યપ્રાપ્તિ થતી નથી તો દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે ઈચ્છા અનુભૂતિની જન્મદાત્રી છે.

(૭) સુખ અને દુઃખનો ઉદ્ભવ (Appearance of Pain and Pleasure)

સુખદાયક અને કષ્ટદાયક વસ્તુઓને બે વર્ગોમાં વહેંચી શકાય. કેટલીક વસ્તુઓ એવી હોય છે કે જેને માટે પહેલેથી ઈચ્છા નહિ હોવા છતાં તે સુખ ઉત્પન્ન કરે છે અને કેટલીક વસ્તુઓ એવી છે કે જેને માટે પ્રથમ ઈચ્છા જાગૃત કરવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ તે સુખ આપે છે. દુઃખજનક વસ્તુઓ પણ આ રીતે બે વર્ગોમાં વિભાજિત થાય છે. કોઈ મધુર સંગીતના સ્વરો સાંભળવાની પૂર્વ ઈચ્છા નહિ કરવા છતાં સુખકર માલૂમ પડે છે. મનમોહક સુવાસ, સ્વાદ કે જે મધુર હોય વગેરે પહેલેથી ઈચ્છા નહિ હોવા છતાં સુખકર માલૂમ પડે છે જ્યારે કોઈ ટોળાનો ઘોંઘાટ અને કડવી વસ્તુ દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રથમ વર્ગનાં સુખ અને દુઃખ છે.

બીજા વર્ગમાં સુખ કે દુઃખની અનુભૂતિ માટે પહેલાં પ્રેરક હોવા જોઈએ અને તેની તૃપ્તિ કે અતૃપ્તિના પ્રમાણાનુસાર સુખ કે દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે. ઠંડા પીણાના સુખનો અનુભવ કરવો હોય તો તરસ્યા થવું પડે છે. જ્યારે ગરમીમાં ફરીને આવ્યા હોય અને અધિક તૃષ્ણા લાગી હોય ત્યારે શીતળ પીણું પીવાનું સુખ અધિક અનુભવાય છે. તેવી જ રીતે સ્વાદિષ્ટ મિષ્ટાન્નના આહારનું સુખ જૂખ્યા થવાથી મેળવી શકાય છે. આ જ પ્રમાણે અન્ય પ્રેરકોની બાબતમાં પણ છે. આ પ્રમાણે પ્રેરક ઉત્પન્ન કર્યા બાદ તેની તૃપ્તિ કે અતૃપ્તિ કરી સુખ કે દુઃખ અનુભવી શકીએ છીએ. કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાથી મળતું સુખ આ વર્ગમાં આવે છે. ઉપલબ્ધિનું સુખ અનુભવવા માટે કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. તેને માટે પ્રયત્ન અને શ્રમ કરવો પડે છે. તેમાં પ્રયાસ સુખપ્રાપ્તિ માટે નહિ પણ ઉપલબ્ધિ માટે કરવામાં આવે છે. અને ઉપલબ્ધિ થતાં સુખ મળે છે. આ પ્રમાણે ઉપલબ્ધિ પ્રેરક બને છે.

(૮) શું સુખ અભાવાત્મક છે? (Is pleasure Negative?)

શોપેનહૌર (shopen hauer), પ્લેટો (Plato) દુઃખને ભાવાત્મક (Positive) અનુભૂતિ માને છે અને સુખ એ દુઃખથી મુક્તિ છે એમ માને છે. સુખ એ દુઃખનો અભાવ છે. સુખ એ એક અભાવાત્મક અનુભૂતિ છે. શોપેનહૌર પોતાની મુક્તિને સાપેક્ષતાના નિયમ પર સ્થાપિત કરે છે. જીવન એક સક્રિયતા છે. તે કાંઈ લક્ષ્યપ્રાપ્તિને માટેનો પ્રયત્ન છે. જીવન એ દુઃખદ અનુભૂતિને કે જોનાથી અભાવનો અનુભવ થાય છે અને સુખથી દૂર રહેવાય છે તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન છે. અને જ્યારે અભાવની દુઃખદ અનુભૂતિ દૂર થાય છે ત્યારે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે સુખ એક વાસ્તવિક અને ભાવાત્મક અનુભૂતિ નથી પરંતુ દુઃખથી મુક્તિ છે અને તે દુઃખ મુક્તિની અભાવાત્મક અનુભૂતિ છે.

આ માન્યના ખોટી છે. તેમાં સાપેક્ષતાનો નિયમ કાર્ય કરે છે તે બરાબર છે અને તદનુસાર વૈષમ્યના કારણે દુઃખની સમાપ્તિ બાદ સુખ અધિક માલૂમ પડે છે; પરંતુ તે બાદ રાખવા જેવું છે કે સુખ પણ પોતાના પૂર્વ સમાપ્ત થયેલા દુઃખ કરતાં ઓછું વાસ્તવિક અને ભાવાત્મક નથી; પરંતુ સુખ પૂર્વવર્તી દુઃખના જેટલું જ વાસ્તવિક અને ભાવાત્મક છે. ઘણું કરીને સુખના પહેલાં દુઃખ હોય છે. જીવનના સાધારણ અને સ્વસ્થ દરેક વ્યાપારો સાથે સુખ રહેલું હોય છે. હાં, એ વાત જરૂર છે કે સૌન્દર્યાત્મક સુખના પહેલાં દુઃખ હોતું નથી. તેમાં સાપેક્ષતાનો નિયમ લાગુ પડે છે અને તે નિયમ એટલું જ જણાવે છે કે સુખની અનુભૂતિ પશ્ચાત્, દુઃખની અનુભૂતિ વિષમતાને કારણે અધિક તીવ્ર બને છે અને દુઃખના પછી સુખની અનુભૂતિ વૈષમ્યને કારણે તીવ્ર બને છે. પરંતુ તેનાથી એ સાબિત થતું નથી કે સુખ એક અભાવાત્મક અનુભૂતિ છે. માટે સુખ એટલું જ ભાવાત્મક અને વાસ્તવિક છે જેટલું દુઃખ છે.

(૯) સહાનુભૂતિ અને સંમાનુભૂતિ (Sympathy and Empathy)

જ્યારે કાંઈ પોતાની અનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરતું હોય ત્યારે આપણને પણ એમ લાગે છે કે આપણે પણ એવો અનુભવ કરીએ. આપણે કહીએ છીએ કે ‘સંગ તેવો રંગ’ તે આનાથી મળતું જ છે. આપણા ખુશમિનન અને આનંદી મિત્રની આપણા પર તેના જેવી અસર થાય છે. જ્યારે એક દુઃખી ચિંતામગ્ન રહેતો મિત્ર આપણને વિષાદ અને દુઃખની અસર કરી દે છે.

માટે કરવામાં આવતું કાર્ય જ્યાં સુધી ઈચ્છાને પ્રતિકૂળ કોઈ વસ્તુના અટકાવ સિવાય ચાલે છે, ઈચ્છા તેના પ્રમાણમાં સુખકર હોય છે. અને જ્યાં સુધી ઈચ્છિત લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવતું કાર્ય બાધિત થાય છે, ઈચ્છા તેના પ્રમાણમાં દુઃખકર હોય છે. " ઈચ્છા કોઈ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ તરફ સંચાલિત હોય છે. જો તે લક્ષ્ય વિના કોઈ અટકાવ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તો સુખ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ જો તેના માર્ગમાં અટકાવ આવતાં લક્ષ્યપ્રાપ્તિ થતી નથી તો દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે ઈચ્છા અનુભૂતિની જન્મદાત્રી છે.

/ (૭) સુખ અને દુઃખનો ઉદ્ગમ (Appearance of Pain and Pleasure)

સુખદાયક અને કષ્ટદાયક વસ્તુઓને બે વર્ગોમાં વહેંચી શકાય. કેટલીક વસ્તુઓ એવી હોય છે કે જોને માટે પહેલેથી ઈચ્છા નહિ હોવા છતાં તે સુખ ઉત્પન્ન કરે છે અને કેટલીક વસ્તુઓ એવી છે કે જોને માટે પ્રથમ ઈચ્છા જાગૃત કરવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ તે સુખ આપે છે. દુઃખજનક વસ્તુઓ પણ આ રીતે બે વર્ગોમાં વિભાજિત થાય છે. કોઈ મધુર સંગીતના સ્વરો સાંભળવાની પૂર્વ ઈચ્છા નહિ કરવા છતાં સુખકર માલૂમ પડે છે. મનમોહક સુવાસ, સ્વાદ કે જે મધુર હોય વગેરે પહેલેથી ઈચ્છા નહિ હોવા છતાં સુખકર માલૂમ પડે છે જ્યારે કોઈ ટોળાનો ઘોંઘાટ અને કડવી વસ્તુ દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રથમ વર્ગનાં સુખ અને દુઃખ છે.

બીજા વર્ગમાં સુખ કે દુઃખની અનુભૂતિ માટે પહેલાં પ્રેરક હોવો જોઈએ અને તેની તૃપ્તિ કે અતૃપ્તિના પ્રમાણાનુસાર સુખ કે દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે. ઠંડા પીણાના સુખનો અનુભવ કરવો હોય તો તરસ્યા થવું પડે છે. જ્યારે ગરમીમાં ફરીને આવ્યા હોય અને અધિક તૃષ્ણા લાગી હોય ત્યારે શીતળ પીણું પીવાનું સુખ અધિક અનુભવાય છે. તેવી જ રીતે સ્વાદિષ્ટ મિષ્ટાન્નના આહારનું સુખ જૂખ્યા થવાથી મેળવી શકાય છે. આ જ પ્રમાણે અન્ય પ્રેરકોની બાબતમાં પણ છે. આ પ્રમાણે પ્રેરક ઉત્પન્ન કર્યા બાદ તેની તૃપ્તિ કે અતૃપ્તિ કરી સુખ કે દુઃખ અનુભવી શકીએ છીએ. કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાથી મળતું સુખ આ વર્ગમાં આવે છે. ઉપલબ્ધિનું સુખ અનુભવવા માટે કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. તેને માટે પ્રયત્ન અને શ્રમ કરવો પડે છે. તેમાં પ્રયાસ સુખપ્રાપ્તિ માટે નહિ પણ ઉપલબ્ધિ માટે કરવામાં આવે છે. અને ઉપલબ્ધિ થતાં સુખ મળે છે. આ પ્રમાણે ઉપલબ્ધિ પ્રેરક બને છે.

(૮) શું સુખ અભાવાત્મક છે ? (Is pleasure Negative ?)

શોપેનહૌર (shopen hauer), પ્લેટો (Plato) દુઃખને ભાવાત્મક (Positive) અનુભૂતિ માને છે અને સુખ એ દુઃખથી મુક્તિ છે એમ માને છે. સુખ એ દુઃખનો અભાવ છે. સુખ એ એક અભાવાત્મક અનુભૂતિ છે. શોપેનહૌર પોતાની યુક્તિને સાપેક્ષતાના નિયમ પર સ્થાપિત કરે છે. જીવન એક સક્રિયતા છે. તે કાંઈ લક્ષ્યપ્રાપ્તિને માટેનો પ્રયત્ન છે. જીવન એ દુઃખદ અનુભૂતિને કે જેનાથી અભાવનો અનુભવ થાય છે અને સુખથી દૂર રહેવાય છે તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન છે. અને જ્યારે અભાવની દુઃખદ અનુભૂતિ દૂર થાય છે ત્યારે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે સુખ એક વાસ્તવિક અને ભાવાત્મક અનુભૂતિ નથી પરંતુ દુઃખથી મુક્તિ છે અને તે દુઃખ મુક્તિની અભાવાત્મક અનુભૂતિ છે.

આ માન્યતા ખોટી છે. તેમાં સાપેક્ષતાનો નિયમ કાર્ય કરે છે તે બરાબર છે અને તદ્દનુસાર વૈષમ્યના કારણે દુઃખની સમાપ્તિ બાદ સુખ અધિક માણ્ય પડે છે; પરંતુ તે બાદ રાખવા જેવું છે કે સુખ પણ પોતાના પૂર્વ સમાપ્ત થયેલા દુઃખ કરતાં ઓછું વાસ્તવિક અને ભાવાત્મક નથી; પરંતુ સુખ પૂર્વવર્તી દુઃખના જેટલું જ વાસ્તવિક અને ભાવાત્મક છે. ઘણું કરીને સુખના પહેલાં દુઃખ હોય છે. જીવનના સાધારણ અને સ્વરચ દરેક વ્યાપારો સાથે સુખ રહેલું હોય છે. હાં, એ વાત જરૂર છે કે સૌન્દર્યાત્મક સુખના પહેલાં દુઃખ હોતું નથી. તેમાં સાપેક્ષતાનો નિયમ લાગુ પડે છે અને તે નિયમ એટલું જ જણાવે છે કે સુખની અનુભૂતિ પશ્ચાત્, દુઃખની અનુભૂતિ વિષમતાને કારણે અધિક તીવ્ર બને છે અને દુઃખના પછી સુખની અનુભૂતિ વૈષમ્યને કારણે તીવ્ર બને છે. પરંતુ તેનાથી એ સાબિત થતું નથી કે સુખ એક અભાવાત્મક અનુભૂતિ છે. માટે સુખ એટલું જ ભાવાત્મક અને વાસ્તવિક છે જેટલું દુઃખ છે.

(૯) સહાનુભૂતિ અને સંમાનુભૂતિ (Sympathy and Empathy)

જ્યારે કાંઈ પોતાની અનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરતું હોય ત્યારે આપણને પણ એમ લાગે છે કે આપણે પણ એવો અનુભવ કરીએ. આપણે કહીએ છીએ કે 'સંગ તેવો રંગ' તે આનાથી મળતું જ છે. આપણા ખુશમિનન અને આનંદી મિત્રની આપણા પર તેના જેવી અસર થાય છે. જ્યારે એક હમેશ ચિંતામગ્ન રહેતો મિત્ર આપણને વિષાદ અને દુઃખની અસર કરી દે છે.

કોઈ ઉત્તેજનાપૂર્ણ વાતાવરણમાં આપણે વ્યક્તિગત ગીતે ઉત્તેજિત કરાવી કોઈ આવશ્યકતા કે કોઈ કામનું ન હોય, છતાં ઉત્તેજિત થઈ જઈએ ઝીએ ત્યારે આપણી આજુમાજુના ચોક્કસ એકદમ શાન્ત અને ગંભીર મુદ્રા કરી બેઠેના હોય ત્યારે આપણે પણ તે પ્રમાણે કરવું પડે છે આ પ્રમાણે અન્ય વ્યક્તિઓની સાથે અનુભવ કરવો તે સહાનુભૂતિ (Sympathy) કહેવાય છે આ ક્રિયા અર્જિત ક્રિયા છે કે નૈસર્ગિક મૂલ્ય પ્રવૃત્તાત્મક તે હજી સુધી નંકી થઈ રાક્યું નથી ધન કરીને તેમાં અનુકરણ પ્રતાપ પણ કંઈક અધિક રહેતું હોય છે તેમાં અન્ય વ્યક્તિ જેમ કરે છે તેમ કરવાની ઇચ્છા રહેતી હોય છે અને આ એક પ્રેરક છે કોઈપણ વ્યક્તિની સાથે પૂર્ણ સહાનુભૂતિ માટે કલ્પના આવશ્યક છે, ગરણ્યકે તેના જેવા અનુભવ કરવા માટે પોતે સ્વયં તેની સ્થિતિમાં મુકાઈ તેના દૃષ્ટિકોણથી દરેક વસ્તુને જોતી પડે છે કોઈ વ્યક્તિના સદાયમત્તા રૂપમાં સહાનુભૂતિપૂર્ણ થવા માટે મૈત્રીભાવ તેમજ અન્ય આવશ્યક બાબતો હોતી જરૂરી છે જે તે કોઈ કષ્ટમાં હોય તો કષ્ટનો સામનો કરવાનું અને સહન કરવાનું સામર્થ્ય પણ આવશ્યક છે અને તેને માટે અનુભવ અધિક મદદરૂપ ગણી શકાય

સહાનુભૂતિ એટલે કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુની સાથે અનુભવ કરવો તે નહિ, પરંતુ તેની અદર પેસીને અનુભવ કરવો તે છે એટલે કે તેની સાથે તાદાત્મ્ય કરી અનુભવ કરવો તે વ્યવહારમાં આપણે એવા ધણા ઉદાહરણો જોઈએ છીએ. આપણે જોઈએ છીએ કે લગડીની રમત રમતી વખતે લગડી કરી સામેના પક્ષના ખેનાડીઓને પકડવા જતાર ખેનાડીને સહાયક હોય તે રીતે ધણા ખેનાડી બેઠા બેઠા અનુભવ કરે છે આ પ્રમાણેના વ્યવહારને લોકો અનુકરણાત્મક કહે છે પરંતુ તેમ નથી તે જે વ્યવહાર કરે છે તે ખેનાડીની ચેષ્ટા કરવા પહેલાં કરે છે જેમકે પકડવા જતો ખેનાડી સામેના ખેનાડીને પકડવા દાથ વાળો કરે અને થાપટ મારે તે પહેલાં દર્શક તે ચેષ્ટા કરી લે છે તેની આ ચેષ્ટાનો સબધ તે ખેનાડીની ચેષ્ટા સાથે હોતો નથી પરંતુ તેની પ્રત્યક્ષ સાથે હોય છે દર્શક સ્વયં કલ્પનાથી તે રમતમાં ભાગ લઈ રહ્યો હોય છે તેવી રીતે આપણે ધણી વખત જોઈએ છીએ કે ઈર્ષ્ટ યુવક પતંગ ઉડાવતો હોય, તેની પાસે અન્ય યુવક જોતો હોય તો જેના દાથમાં પતંગ હોય છે તે પતંગ શુનાટ મારે તો તે સાથેનો યુવક પતંગ તે પ્રમાણે કરવા વાગી જાય છે આ સહાનુભૂતિના ઉદાહરણો છે સહાનુભૂતિમાં વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિ કે વસ્તુ સાથે એકાગ્ર થાય છે

(૧૦) અનુભૂતિ વેદના છે (Feeling is Affection)'

અનુભૂતિ અને વેદનામાં કોઈ ભેદ નથી. અનુભૂતિ મનની નિષ્ક્રિય અવસ્થા છે જેને વેદના કહે છે. અનુભૂતિ એ જ્ઞાનથી આત્મા કે મનને પ્રભાવિત થવાની રીત છે. જ્યારે માનસિક પ્રક્રિયામાં અનુભૂતિનું તત્વ પ્રધાન હોય છે ત્યારે તેને વેદનાત્મક અવસ્થા (Affective state) કહે છે. પરંતુ કોઈ કોઈ વખત અનુભૂતિ અને વેદનામાં ભેદ કરવામાં આવે છે. “એક વિશુદ્ધ અનુભૂતિનો નિર્દેશ વેદના શબ્દથી કરવામાં આવે છે. જેનો અર્થ છે સહચારી સંવેદનાઓથી પૃથક્ દ્વિત સુખ કે દુઃખ. એ અવસ્થામાં અનુભૂતિ શબ્દ સંવેદનાઓ અને વેદનાના મિશ્રણનો નિર્દેશ કરે છે. આ પ્રમાણે આપણે કહી શકીએ. અનુભૂતિ = સંવેદના + વેદના.”* પરંતુ આ ભેદ બ્રાન્તિમૂલક છે. વેદના અને અનુભૂતિ ભિન્ન નથી તે એક છે.

(૧૧) શું કોઈ તટસ્થ અનુભૂતિ છે ? (Is there any Neutral Feeling?)

અનુભૂતિ મનની એક આત્મગત નિષ્ક્રિય અવસ્થા છે. તે પ્રિય હોય કે અપ્રિય અથવા સુખકર હો કે દુઃખકર. સુખ અને દુઃખ એ બે અનુભૂતિના પ્રકાર છે ને તેનાં પ્રારંભિક રૂપ છે. કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે કે એક અન્ય પ્રકારની અનુભૂતિ હોય છે જેને તટસ્થતા કે ઉદાસીનતાની અનુભૂતિ (Neutral Feeling or Feeling of indifference) કહે છે. પરંતુ તેમ નથી. દ્વિત સુખ અને દુઃખ એ બે અનુભૂતિઓ છે. તટસ્થતા કે ઉદાસીનતાની અનુભૂતિ હોતી નથી. પીડાસખરી કહે છે કે ઉત્તેજના ઉદાસીન હોઈ શકે પરંતુ અનુભૂતિ ઉદાસીન હોઈ શકે નહિ. ઉદાસીન ઉત્તેજના અનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરતી નથી. સ્ટાઉટ જણાવે છે કે જો કોઈ ક્ષણે આપણે આપણી સમગ્ર ચેતના પર ધ્યાન આપીએ તો આપણે સર્વે તેમાં અનુભૂતિ—સુખ કે દુઃખનું તત્વ વિદ્યમાન જોઈશું. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલી તટસ્થ અવસ્થાઓ સમગ્ર ચેતનાની પૃષ્ઠભૂમિની સાથે જોતાં વેદનાશૂન્ય માધુર્ય પડતી નથી.

(૧૨) અનુભૂતિના નિયમો (Law of Feeling)

ઉત્તેજનાનો નિયમ (The Law of Stimulation)

પ્રિયતા અને અપ્રિયતાનો આધાર ઉત્તેજનાની તીવ્રતા હોઈ શકે છે એટલે કે ઉત્તેજનાની તીવ્રતા લાગણી કે અનુભૂતિને અત્યધિક પ્રભાવિત કરે

* પી. ડી. શાસ્ત્રી. પ્રારંભિક માનસશાસ્ત્ર.

છે. પુનઃ પ્રયોગવિધિથી સવેદનાઓમાં ઉત્તેજનાના નિયમને સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. દરેક ઉત્તેજનાનું ઇન્દ્રિય પર થતું ઉત્તેજન મધ્યમ રહે છે ત્યારે તે સુખકર હોય છે; પરંતુ જ્યારે તે અપૂર્ણ હોય અથવા તો અધિક-તમ હોય ત્યારે તે કષ્ટપ્રદ બને છે અને તેનાથી કષ્ટની અનુભૂતિ થાય છે. દરેક ઇન્દ્રિયનું ઉત્તેજન જ્યારે નિમ્નતમ સંવેદ્યબિંદુથી ઉપર જાય છે તો પહેલાં સુખદ હોય છે. સુખ ઉત્તેજનાની સાથે સાથે અમુક સમય સુધી વધતું જાય છે અને ઉચ્ચતમ બિંદુ સુધી પહોંચી જાય છે. ત્યારબાદ તેનો હ્રાસ શરૂ થાય છે અને તે ઉદાસિનતાના બિન્દુ સુધી પહોંચી જાય છે. જ્યાં સંવેદના તટસ્થ થઈ જાય છે. જેમ જેમ ઉત્તેજનાની માત્રા વધતી જાય છે તેમ તેમ સંવેદના કષ્ટપ્રદ બનતી જાય છે અને તેની કષ્ટપ્રદતા પરિસીમાએ પહોંચે છે અને ત્યાર બાદ તેમાં વૃદ્ધિ થતી નથી. આ નિયમને સ્વી આ પ્રમાણે જણાવે છે કે, ઇન્દ્રિયો પર થતા મધ્યમ ઉત્તેજનથી સુખ થાય છે અને સુખ ઉત્તેજનાની વૃદ્ધિ સાથે ઉચ્ચતમ કે નિમ્નતમ સીમા સુધી વધતું જાય છે જે બિંદુ દુઃખની અનુભૂતિ કરાવે છે; પરંતુ આ નિયમમાં એક ખામી છે. સુખ અને દુઃખ ઉત્તેજનાઓના પ્રકારો પર આધાર રાખે છે. જેમકે સાકરની દરેક માત્રા પ્રિય કે સુખકર લાગે છે જ્યારે દવાની દરેક માત્રા દુઃખકર કે અપ્રિય માલૂમ પડે છે. માટે સુખ અને દુઃખ ઉત્તેજનાઓના ગુણો પર પણ નિર્ભર રહે છે.

પરિવર્તનનો નિયમ (The Law of Change)

પરિસ્થિતિ કે ઉત્તેજનામાં પરિવર્તન આપણા વેદનાત્મક અનુભવનું કારણ હોઈ શકે. વિવિધતા આનંદની જનની છે. અને વિવિધતાનો અભાવ એ અપ્રસન્નતાનું સાધન છે. તેથી જ્યારે વાતાવરણમાં કોઈ પણ પ્રકારનું પરિવર્તન થતું નથી તો આપણા અનુભવની વેદનાત્મક દશા કષ્ટપ્રદ બને છે. તેથી જો પરિવર્તન કે નવીનતા હોય છે તો સુખ ઉત્પન્ન થાય છે અને નહીંતર કંઈ નહિ. પરંતુ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે પરિવર્તન એકદમ ઝડપી નહિ હોવું જોઈએ. જો એકદમ ઝડપથી પરિવર્તન થાય છે તો તેનાથી ગભરામણ, અસ્વસ્થતા અને અપ્રસન્નતા થાય છે. માટે ધીરે ધીરે થતું પરિવર્તન કે જેમાં આપણે આપણું સમાયોજન (Adaptation) કરી શકીએ તે સુખ છે. અને તે પ્રમાણે નથી તે દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. ક્રિયાના પ્રકારમાં પરિવર્તન થતાં અનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય છે. અધિક અધ્યયન કર્યા

આદ્ય ખેડખીજીન રમીએ તો સુખ ઉત્પન્ન થાય છે અને આનંદની અનુભૂતિ થાય છે.

આ નિયમમાં એક ખામી છે. આદ્યતનો ભાર. જે કોઈ વસ્તુ પ્રારંભમાં સુખદ હોય છે તે તેના સમયની અનુચિત દીર્ઘતાને કારણે કે જેનાથી થાકી જઈએ તે દુઃખદ બની શકે છે. જેમકે એક પરિચિત દવા વારંવાર પીવાથી દુઃખદ માલૂમ પડે છે અને તેનાથી કંટાળી જઈએ છીએ. રટીવન જણાવે છે કે “કેટલીક દશાઓ જે પ્રારંભમાં અપ્રિય હોય છે, મધ્યાન્તરે માં કેટલીક વખત આવૃત્તિ કરવાથી ક્રમશઃ અપ્રિય લાગવું બંધ કરી શકે છે અને ઉદાસીન બની જાય છે અથવા પ્રિય પણ લાગવા લાગી જાય છે. કેમકે શરીર તેમનાથી સમાયોજિત થઈ જાય છે.” મદિરાપાન કરનારને સર્વપ્રથમ મદિરા અપ્રિય માલૂમ પડે છે પરંતુ ટેવ પડી જતાં તે પ્રિય બની જાય છે.

સંગતિ અને અસંગતિનો નિયમ (The Law of Harmony and Discord)

સંગત અથવા તો અસંગત ઉત્તેજનાઓ કે અનુભવ અનુભૂતિને પ્રભાવિત કરે છે. એક જ સમયે આપણાં ધણાં અંગો ઉત્તેજિત થઈ શકે અને કાર્ય પણ કરી શકે છે. જ્યારે આપણા વિવિધ અંગોની ક્રિયાઓ પરસ્પર સંગત હોય છે તો પરિણામ સુખદાથી માલૂમ પડે છે. પરંતુ તે અસંગત (Discord) હોય છે તો દુઃખદાથી પરિણામ માલૂમ પડે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે આંગિક અવસ્થાઓમાં સામંજસ્ય હોય છે તો સુખની અનુભૂતિ થાય છે અને જ્યારે તે પરસ્પર સંઘર્ષશીલ હોય છે અને એકબીજાના માર્ગમાં અડચણ ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે તે દુઃખકર માલૂમ પડે છે. ઉત્તેજનાઓની સંગતિ કે સામંજસ્ય પ્રિય હોય છે જ્યારે અસંગત ઉત્તેજનાઓ અપ્રિય લાગે છે. સંગત ધ્વનિ સુખદ અને પ્રિય લાગે છે, પરંતુ અસંગત ધ્વનિ (કોલાહલ) દુઃખદ અને અપ્રિય લાગે છે. આપણા વિચારો પણ પરસ્પર સામંજસ્યપૂર્ણ હોય છે તો સુખકર લાગે છે, પરંતુ જો તે પરસ્પર સંઘર્ષશીલ અને અસંગત હોય છે તો દુઃખકર લાગે છે. આવેગો અને ઈચ્છાઓ જ્યારે એક જ લક્ષ્ય પર કેન્દ્રિત હોય છે તો તે સુખકર લાગે છે, પરંતુ જ્યારે તે પરસ્પર વિરોધી હોય છે ત્યારે દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે આંગિક ક્રિયાઓ અને ઉત્તેજનાઓ સામંજસ્યપૂર્ણ હોય છે તો તે સુખદ

હોય છે અને અસંગત કે એકબીજાના માર્ગમાં અડચણ રૂપ હોય છે તો દુઃખદ હોય છે.

(૧૩) સુખ-દુઃખના સિદ્ધાન્ત (Theories of Pleasure-Pain)

અનુભૂતિના માનસશાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત (Psychological Theories of feeling)

(અ) અનુભૂતિ વિચારોનું કાર્ય છે. (Feeling is a function of Ideas)

હર્બર્ટ (Herbert) નો મત છે કે મનમાં વિચાર અથવા વિચારની શક્તિઓ રહેલી છે જેને ચેતનાનાં અંતિમ તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. વિચારોમાં સામંજસ્ય અને સંગતિ હોય છે તો સુખ ઉત્પન્ન કરે છે અને વિચારોમાં પરસ્પર ખેંચાણ અને સંઘર્ષ થાય છે તો દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. આથી અનુભૂતિ એ વિચારોનું કાર્ય છે. તે ચેતનાનો મૌલિક પ્રકાર નથી.

પરંતુ એક જ સંવેદના અન્ય સંવેદનાઓથી જુદી રહીને તેમની સાથે સંયુક્ત થયા સિવાય સુખ કે દુઃખની અનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, આપણે સંવેદનાઓને ઘણી રીતે સંયુક્ત કરી શકીએ છીએ પરંતુ તેનું પરિણામ સંવેદના જ હોય છે. એટલે કે તેનાથી આપણે સંવેદનાઓ સિવાય અન્ય કંઈ જ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. સંવેદના કોઈ વખત અનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ તેમને કૃત્રિમ રીતે એકબીજાથી પૃથક્ કરી શકાય છે અને એ રીતે બંને એકબીજાથી સ્વતંત્ર રહી શકે છે તે બંને પોતાના જુદા જુદા નિયમોનું અનુસરણ કરે છે. સંવેદનાની તીવ્રતાની સાથે અનુભૂતિમાં પણ વૃદ્ધિ થાય છે અથવા ઘટે છે. પરંતુ તે અમુક નિશ્ચિત મિંદુ સુધી જ થાય છે. જ્યારે અમુક ચોક્કસ મિંદુ આવી જાય છે ત્યારે તે અટકી જાય છે.

(બ) અનુભૂતિ ચેષ્ટા અથવા ધ્યાનનું કાર્ય છે. (Feeling is a function of conation or Attention)

સ્ટાઉટ (Stout) ના મત પ્રમાણે અનુભૂતિ ચેષ્ટાનું કાર્ય છે. તે જણાવે છે કે, “જે કોઈ સ્થિતિઓ ચેષ્ટાની લક્ષ્યપ્રાપ્તિમાં સહાયક હોય છે તે સુખ આપે છે, જે કોઈ સ્થિતિઓ ચેષ્ટાની લક્ષ્યપ્રાપ્તિમાં રૂકાવટ કરે છે તે દુઃખનાં સાધનો છે. આ વિશાળ સાધારણીકરણો છે જે આપણે ક્રમશઃ સુખ અને દુઃખના આધારને સંબંધિત વિશુદ્ધ માનસશાસ્ત્રીય

દષ્ટિબિંદુથી તૈયાર કરી શકીએ.” આ પ્રમાણે જોતાં અનુભૂતિ ચેષ્ટા કે માનસિક સક્રિયતાનું કાર્ય છે. ચેષ્ટાની સફળતાથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે અને ચેષ્ટાની વિફળતાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. મનની અવસ્થા એક સ્થિર સંતુલ્ય છે. જ્યારે સંતુલન (Equilibrium) માં અવ્યવસ્થિતતા આવી જાય છે તો દુઃખ થાય છે અને જ્યારે પુનઃ વ્યવસ્થા સ્થાપિત થઈ જાય છે તો સુખ થાય છે.

વોર્ડ (Ward) નો મત છે કે કોઈ પણ વસ્તુ સાથેનું ધ્યાનનું પ્રભાવપૂર્ણ સમાયોજન સુખ આપે છે અને પ્રભાવહીન સમાયોજન દુઃખ આપે છે. “ સુખનું પ્રમાણ પ્રભાવપૂર્ણ રીતે આપેલા અધિકાધિક ધ્યાન અનુસાર હોય છે અને દુઃખનું પ્રમાણ વિદ્વેષ, અડચણો અથવા અપૂર્ણ અને દોષપૂર્ણ સમાયોજનોથી રોકાયેલ પ્રભાવપૂર્ણ ધ્યાનના અનુસાર હોય છે.” (વોર્ડ)

આ માનસશાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત અમુક અંશે ઠીક છે. અને તે રીતે કેટલાંક સુખો અને દુઃખોનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ શકે છે. પરંતુ તેનાથી શારીરિક સુખો અને દુઃખોનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ શકતું નથી. આ સિદ્ધાન્તનો ઉપયોગ ફક્ત મનની દશા પ્રમાણે થતાં સુખ અને દુઃખોને લાગુ થઈ શકે છે. પરંતુ શારીરિક સુખો અને દુઃખને લાગુ થઈ શકતો નથી. સુખદુઃખના સાચા સિદ્ધાન્તથી ફક્ત મનની દશાનો વિચાર કરવાનો નથી પરંતુ શારીરિક દશાનો પણ વિચાર કરવાનો છે.

અનુભૂતિના શરીરશાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત (Physiological Theories of Feeling)

એરીસ્ટોટલ (Aristotle) નો મત છે કે શરીરની અંદર અમુક પ્રમાણમાં શક્તિ રહેલી છે જેમાં વધમટ થતી નથી. શક્તિથી સાધારણ ક્રિયા અથવા યોગ્ય ઉપયોગથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે શક્તિની અનિક્રિયા કે ન્યૂનક્રિયાથી દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ સિદ્ધાન્ત સંત્રેષિત સ્નાયવિક શક્તિની દૈનિક-પૂર્તિ (Wear and Repair) ના આધારે સુખદુઃખ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેને સરળ રીતે આ પ્રમાણે કહી શકીએ કે જ્યારે જ્યારે દૈનિક-પૂર્તિથી વધી જાય છે તો દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે અને જ્યારે પૂર્તિ દૈનિકથી વધી જાય છે તો સુખની અનુભૂતિ થાય છે. માર્શલે (Marshall) આ સિદ્ધાન્તને કાર્યના આરામ સમયે થતા ટીસ્યુ (Tissue) બદલાવ પર અધિક ભાર દર્શાવી રસપ્રદ રીતે તેનો વિકાસ કર્યો છે. તેમના અનુસાર ઈન્દ્રિયની નિષ્ક્રિયતાના સમય દરમિયાન

પ્રાપ્તિ સંગ્રહિત શક્તિની ખચત એ સુખ છે, જ્યારે આ ખચત રહેતી નથી અને વ્યય થઈ જાય છે તો તેનાથી ઉદાસીનતાનો અનુભવ થાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ક્ષતિ પૂર્તિ કરતાં અધિક થાય છે તો દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે અને પૂર્તિ ક્ષતિ કરતાં અધિક થાય છે તો સુખની અનુભૂતિ થાય છે.

માર્શલના આ સિદ્ધાન્તની બાબતમાં તેના પક્ષમાં ઘણું જ કહી શકાય તેમ છે. માર્શલે અધિક સ્પષ્ટતાથી જણાવ્યું છે કે સામાન્ય રીતે થાક એ અસ્વીકાર્ય અનુભવનું સાધન છે. અને તાજગી એ સ્વીકાર્ય અનુભવનું સાધન છે. એક પ્રિય સર્વેદના જ્યારે અધિક સમય સુધી ચાલુ રહે છે તો અપ્રિય બને છે, કારણ કે સંગ્રહિત ખચતનો વ્યય થઈ જાય છે. આપણે ધીરે ધીરે ઉત્તેજનાની તીવ્રતામાં વૃદ્ધિ કરવાથી અનુભવના પ્રિય સ્તરમાંથી અપ્રિય સ્તરમાં જઈએ છીએ.

છતાં પણ આ સિદ્ધાન્ત અયોગ્ય છે. આ સિદ્ધાન્ત જે લક્ષ્યપ્રાપ્તિને માટે જીવનશક્તિનો વ્યય કરવામાં આવે છે તે તરફ નિર્લક્ષ બને છે. કોઈ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ કરવા માટે શક્તિનો અતિ-વ્યય સુખદ હોઈ શકે છે; જેમકે પિતાજીની બીમારીમાં સેવા કરવામાં ગમે તેટલા 'શક્તિનો વ્યય થાય તે સુખદ હોય છે. જ્યારે તેનો વ્યય કોઈ કોઈને માટે કરવામાં આવે તો તે દુઃખદ હોય છે. જેમકે અચાનક કોઈ ધાયલ શત્રુની સેવા કરવી. આ સિદ્ધાન્ત એ બાબતનું વર્ણન કરતો નથી કે સુખનો હાસ થઈ શકે, જે સત્ય પરણ છે. તદુપરાંત તે લક્ષ્યપ્રાપ્તિમાં સફળતા અને નિષ્ફળતાનો વિચાર કરતો નથી. લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ થાય તો સુખ મળે છે અને પ્રાપ્તિ થતી નથી તો દુઃખ પાય છે. જ્યારે બન્નેમાં શક્તિનો સમાન વ્યય થાય છે. રટાઉટ જણાવે છે કે, "જ્યારે આપણે ખીલાના માથા ઉપર આઘાત કરીએ છીએ તો આપણે પ્રસન્ન થઈએ છીએ અને જ્યારે તેમ કરી શકતા નથી તો દુઃખી થઈએ છીએ. એ માનવાને કોઈ કારણ મળતુ નથી કે એક બાબતમાં ખચતની સંગ્રહિત શક્તિનો ઉપયોગ થાય છે અને બીજો નહિ." આ પ્રમાણે આ સિદ્ધાન્ત લક્ષ્ય તેમજ તેની પ્રાપ્તિ કે અપ્રાપ્તિ તરફ નિર્લક્ષ રહે છે. કેન્ટનું કથન છે કે "સુખ જીવનના ઉત્કર્ષની અને દુઃખ જીવનના અપકર્ષની અનુભૂતિ છે." કાન્ટ, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, બેન વગેરેનો મત છે કે સુખ જીવનશક્તિની વૃદ્ધિનું સૂચક છે અને દુઃખ જીવનશક્તિના ક્ષયનું સૂચક છે. સુખ જીવન પ્રદાન કરે છે અને દુઃખ જીવનનો નાશ કરે છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સર જૈયિ

ઉત્ક્રાન્તિ (Biological evolution) નાં તથ્યોની મદદથી આ મત સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. દરેક પ્રાણી સુખપ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે છે અને દુઃખથી નિવૃત્તિની ઇચ્છા કરે છે. જો સુખ જીવનશક્તિ ક્ષયકર્તા હોત અને દુઃખ જીવનશક્તિવર્ધક હોત તો જીવ ધણા સમય પહેલાં જ નાશ પામ્યા હોત. પરંતુ જીવ જીવિત છે અને સ્વાભાવિક રીતે સુખપ્રાપ્તિ અને દુઃખનિવૃત્તિના પ્રયત્ન કરે છે. આથી એ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે સુખ જીવનની વૃદ્ધિ અને દુઃખ તેનો નાશ કરે છે. //

૧/ બેન (Bain) આ સિદ્ધાન્તને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે જણાવે છે કે “આનંદ, રક્તસંચાર, પાચન, શ્વસન વગેરે દરેક જીવનવ્યાપારોને ઉત્તેજિત કરે છે. ખીજા બાજુ શોકનો તેમની ક્રિયાઓ પર અવસાદકારી પ્રભાવ પડે છે.” હસસુખ ચહેરાથી અને આંખોની ચમકથી સુખ અભિવ્યક્ત થાય છે. જ્યારે દુઃખ ચહેરાની દ્રિકાશ અને આંખની દ્રિકાશથી અભિવ્યક્ત થાય છે. સુખમાં શ્વસનક્રિયા અધિક સક્રિય થઈ જાય છે પાચક અને પોષણની ક્રિયાઓ સશક્ત થઈ જાય છે, જેનાથી શરીરનું સ્વાસ્થ્ય વધે છે. જેમકે સ્ફૂર્તિ અને ગતિઓ, હાવ-ભાવ, હાસ્ય વગેરેની દિપ્તતાથી સૂચિત થાય છે. ટૂંકમાં સુખ જીવનશક્તિમાં વૃદ્ધિની ચેતના છે, દુઃખ જીવનશક્તિનું પતન છે.” (સ્ટીવન) .

સ્પેન્સરના મતમાં ગરબડ એ છે કે સુખ અને દુઃખ જીવનક્રિયાનાં સહચર કે આનુષંગિક કાર્ય (Epiphenomenon) માત્ર છે કે જીવનક્રિયાને પ્રારંભ કરનાર કારણ, એ સ્પષ્ટ થતું નથી. જ્યારે એ તદ્દાવત અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. જો સુખ અને દુઃખને જીવનક્રિયાનો ફક્ત ઉપ-પ્રભાવ (By Product) માનવામાં આવે તો તેમનો મન પર કોઈ પ્રભાવ ન પડી શકે. પરંતુ વિચાર અને કર્મ પર અનુભૂતિનો પ્રભાવ આપણે અનુભવીએ છીએ તે સત્ય સ્પષ્ટ છે. ખોળા સિદ્ધાન્તમાં પણ એક ખામી છે કે દરેક સુખ જીવનશક્તિની વૃદ્ધિ કરનારાં હોતાં નથી અને દરેક દુઃખ જીવનશક્તિનાશક હોતાં નથી. જેમકે સ્વાદમાં મધુર અને આનંદદાયક ધણાં વિધ હોય છે. તેવી જ રીતે મઘપાન તંદુરસ્તીને હાનિકારક હોય છે. પરંતુ તે અવરુદ્ધ માનસિક ક્રિયાની ક્ષમતાને ક્ષણિક મદદ કરી શકે છે. અને તેથી તે સુખદ પણ હોય છે આ શારીરિક સિદ્ધાન્ત શારીરિક સુખો અને દુઃખોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી શકે છે. તે વિશુદ્ધ માનસિક સુખોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી શકતા નથી.

અનુભૂતિનો સાહચર્યવાદીઓનો સિદ્ધાન્ત (The Associative Theory of Feeling)

આપણા અનુભવોની વેદનાત્મક દશાના નિર્ધારણમાં આપણી આંતરિક સંવેદનાઓના અર્થની જાણકારી, સંલગ્નતા અને સહચારી પુનરાવેગો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આ રીતે એક ક્ષણ કે જે કુરૂપ હોય છતાં જો તેના મધુર સ્વાદને જાણતા હોય તો તે જોવાથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે તેના દશ્ય રૂપ કરતાં તેનો પૂર્વ અનુભૂત સ્વાદ આપણને અધિક પ્રિય લાગે છે. કાગડાનો અવાજ પશુ માનવામાં આવે છે અને તેને દુઃખદ સમજવામાં આવે છે, પરંતુ તે સવારમાં સુખકર લાગે છે; કારણ કે તેનાથી જાણી શકીએ છીએ કે હવે સવાર થઈ ગયું છે. તેનાથી સુખ એટલા માટે થાય છે કે સુખદ અનુભવો સાથે તેનું સાહચર્ય છે. આ સિદ્ધાન્ત અગત્યનો હોવા છતાં અપૂર્ણ છે.

(૧૪) અનુભૂતિનું કાર્ય (Function of Feeling)

અનુભૂતિઓ એ આપણા મૌલિક અનુભવ છે. કેટલાક અનુભવો સુખ અને દુઃખની વેદનાઓ હોય છે જે માનવમનનાં મૌલિક તત્ત્વો છે : સામાન્ય રીતે સુખકર અનુભવો દરેકને માટે હિતકારી ગણવામાં આવે છે અને દુઃખકર અનુભવો હાનિકર ગણવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં કેટલાક અપવાદ પણ હોય છે. અનુભવ એ સુખ અને દુઃખ અનુભવવાની આપણી જન્મ-જાત પ્રવૃત્તિઓ છે. આપણે કેટલીક સુખદ વસ્તુઓને નાપસંદ કરવાની અને કેટલીક દુઃખદ વસ્તુઓને પસંદ કરવાની રીત શીખી લઈએ છીએ. પરંતુ સુખદ પ્રતિક્રિયાઓ સામાન્ય રીતે લાભપ્રદ હોય છે. સુખ અને દુઃખ પ્રાપ્તિ માટે હિતકારી અને હાનિકારી ટેવોના નિર્માણમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. સુખ શરીરના ભાવાત્મક સમાયોજનથી મંબદિત છે અને દુઃખ શરીરના અભાવાત્મક સંયોજનથી સંબંધિત છે.

સંવેગ (Emotions)

(૧) સંવેગ (Emotions)

સંવેગ વ્યક્તિની વિચલિત થવાની દશા છે. અનુભૂતિની ક્ષુબ્ધ સ્થિતિ છે. અને તે જ રૂપમાં વ્યક્તિની સમક્ષ આવે છે. તે ચેતનાનો ક્રમ છે. અને સાક્ષણિક રીતે તે તત્કાલ પ્રારંભ કરેલી ચેતના છે. તે એકદમ ઉદ્ભવે છે અને ધીરે ધીરે અંત પામે છે. તે અસ્તવ્યસ્ત પૈશિક અને અથીય (Glandular) ક્રિયા છે. તે રૂપમાં તે બાહ્ય નિરીક્ષકની સમક્ષ આવે છે. જે ગુરુસાથી લાલ થયેલો ચહેરો અને બધાં ચહેલાં આંખોને જુએ છે. શોકથી આવેલાં આંસુઓને જુએ છે. સંવેગ એક અનુભૂતિ હોય છે અને તેની સાથે એટલા કરવાની તત્પરતા પણ રહેલી હોય છે. જ્યારે ક્રોધ હોય છે. ત્યારે વ્યક્તિ આક્રમણ કરવા તત્પર રહે છે. જ્યારે ભય હોય છે ત્યારે નાસી જવાને તત્પર રહે છે. ઉદ્ભાસ એ હસવાની તૈયારી છે. સુખ અને દુઃખના સ્વીકાર કે અસ્વીકાર માટે કરવામાં આવતી એટલા કરતાં આ તત્પરતાઓ અધિક નિશ્ચિત હોય છે. સંવેગ એક શારીરિક દશા પણ હોય છે. જ્યારે સંવેગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે સ્થિતિમાં હૃદય વગેરે આંતરિક અંગની ક્રિયાઓ અસ્તવ્યસ્ત બની જાય છે. આ પરિવર્તનોની નિશાની તો એ છે કે તે સમયે પરસેવો આવી જશે, ચહેરો રીંછો પડી જશે વગેરે. સંવેગ એક અધિક જટિલ ચેતના છે. તેની ઉત્તેજના એક વસ્તુ જ હોતી નથી પરંતુ સમસ્ત પરિસ્થિતિ હોય છે. સંવેગના અનુભવોથી તો દરેક પરિચિત હોય છે, પરંતુ તેની ખરી અનુભૂતિઓનું વર્ણન ભાગ્યે જ કાઠ કરી શકે. વ્યવહારમાં આપણે કેટલાક સંવેગોને જે પરિસ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તે પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરી ઓળખાવી શકીએ છીએ તેમજ તે સમયે થતી બાહ્ય પ્રતિક્રિયાથી પણ ઓળખાવી શકીએ છીએ. કાઠપિણ સંવેગ કાઠ પરિસ્થિતિ અને બાહ્ય પ્રતિક્રિયાને અનુકૂળ ક્ષુબ્ધ દશા છે. પરિસ્થિતિ અને પ્રતિક્રિયા પરથી આપણે કહી શકીએ છીએ કે તે પરિસ્થિતિમાં સામાન્ય રીતે જે સંવેગ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ છે. છતાં પણ પરિસ્થિતિ અને પ્રતિક્રિયાને

જોઈને નિશ્ચયપૂર્વક તો ન જ કહી શકાય કે બ્યક્તિ સંવેગની સ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહી છે. કારણ કે ઘણી વખત તત્કાળ પ્રતિક્રિયા થતાં અને તેમાં સફળતા મળતાં સંવેગ ઉત્પન્ન નથી પણ થતો.

(૨) અનુભૂતિ અને સંવેગ (Feeling and Emotion)

સંવેગની ઉત્પત્તિ પરિસ્થિતિના પ્રત્યક્ષ સ્મૃતિ કે કલ્પનાથી થાય છે. પ્રારંભ મગજમાં થાય છે તે ચેતનાનો એક ક્રમ છે. તે જટિલ વેદનાત્મક અવસ્થા છે. તે એક જટિલ ચેતના છે. તે વિચારોથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે અનુભૂતિ સુખ અને દુઃખ એ ઈન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાઓ છે. સંવેદનાઓથી તેમની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ત્વચ્ચામાં તેમનો આરંભ થાય છે. આપણે દુર્ગંધથી દુઃખી થઈએ છીએ અને ગુલાબના પુષ્પની મધુર સુવાસથી સુખ અનુભવીએ છીએ. આ પ્રમાણે અનુભૂતિ ઐન્દ્રિય હોય છે. કોઈ વસ્તુને જોવાથી કે સાંભળવાથી થતું સુખ કે દુઃખ અનુભૂતિ છે; પરંતુ વિચારથી તેની પ્રાપ્તિ કે અપ્રાપ્તિથી હર્ષ કે શોક થાય છે તે સંવેગ છે. માનસિક ગુણની દૃષ્ટિએ સંવેગ અને અનુભૂતિમાં અંતર છે અને તેમનું આ પ્રમાણેનું ગુણોનું અંતર તેઓ ઉત્પન્ન કરનાર સહચારી પરિસ્થિતિઓને કારણે હોય છે. વિચારોના ઉચ્ચતર સ્તર પર સંવેગોની રચનામાં નવાં તત્ત્વ પ્રવેશ કરી શકે છે પરંતુ સંવેદનાથી ઉત્પન્ન થયેલી અનુભૂતિમાં તેનું અસ્તિત્વ પણ હોતું નથી.

અનુભૂતિઓ મર્યાદિત રસાયણિક ઉદ્દીપ્તિ (Neuras excitement) માં અભિવ્યક્ત થાય છે, જ્યારે સંવેગો દૂર સુધી વિસ્તૃત ઉદ્દીપ્તિમાં અભિવ્યક્ત થાય છે, જેમાં ઐચ્છિક પેશીઓ અને આંતરિક અંગો જેવાં કે હૃદય, આમાશય વગેરે પણ ઉદ્દીપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે અનુભૂતિઓની આંગિક અભિવ્યક્તિઓ કરતાં સંવેગોની આંગિક અભિવ્યક્તિઓ અધિક વ્યાપક હોય છે. સંવેગોમાં અનુભૂતિ મિશ્રિત હોય છે. તેમાં સુખ કે દુઃખ અથવા બંને સમાવિષ્ટ હોય છે. તે બંનેને એક સાથે વેદનાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

(૩) સંવેગોનું વિશ્લેષણ (Analysis of Emotions)

ભાગ—કોઈ ખતરનાક પરિસ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થતો આવેગ છે. તેમાં કોઈ ખતરનાક પરિસ્થિતિ એક તરફ ભયની આંતરિક સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે અને બીજી બાજુ પલાયન થવાની કે બચાવ કરવાની ચેષ્ટા ઉત્પન્ન કરે છે. તે એક સંઘર્ષરૂપનાકાલીન સંવેગ છે. મેકડૂગલ જણાવે છે કે ભય એ

પ્રકાશનની મૂળપ્રવૃત્તિ (Instinct of Fight) ની વેદનાત્મક બાજુ (Affective aspect) છે. જે પરિસ્થિતિઓ સ્વભાવતઃ હાથકારી હોય છે તેનાથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ એ વસ્તુનાથી પણ ભય ઉત્પન્ન થાય છે, જેણે પહેલાં કોઈ વખત કંઈ હાનિ કરી હોય. અત્યધિક શોર, વિજળીની એકદમ તેજ-ચમક વગેરેથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. જે પરિસ્થિતિ સ્વભાવતઃ વિધ્નકર્તા અને આક્રમણકારી હોય છે તેનાથી પણ ભય ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે સિંહ કે વાઘને જોતાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે. આક્રમિક અને તીવ્ર કોઈ પણ પ્રકારનો સંસ્કાર ભય ઉત્પન્ન કરે છે. વિજળીની એકદમ તેજ ચમક તેમજ આપણે જાણતા ન હોય કે અવાજ યશો અને તે સમયે કોઈ વિપુલ ધ્વનિ ભય ઉત્પન્ન કરે છે, ઉદાસીનતા કરતાં તો ભય કંઈક અંશે સારો છે. ભય ત્યારે અધિક કષ્ટદાયી માલૂમ પડે છે જ્યારે તેના કારણે કંઈ પણ ક્યો સિવાય કિંકર્તવ્યમૂઢ બની જવાય છે અને તે દશામાં પડી રહેવું પડે છે. પરંતુ વારતવિક સંઘર્ષ યતાં ભયનો અંત આવે છે અને તેને સ્થાને એટલા આવી જાય છે. તે એટલા એટલી પીડાપ્રદ હોય છે. જ્યારે આપણે પૂર્ણ-તથા તત્પર હોઈએ અને સર્વપ્રકારની માહિતી હોય ત્યારે ભય પર કાબૂ મેળવી શકાય છે. અધિક ભયમાં શરીર નિષ્ક્રિય બની જાય તે સંભવિત છે પરંતુ સામાન્ય રીતે ભય હૃદયની તીવ્ર ગતિ, અંગેણું ધ્રુજવું વગેરેમાં અભિવ્યક્ત થાય છે.

ક્રોધ—મેકડૂગલના મતાનુસાર ક્રોધનો સંવેગ યુદ્ધની મૂળપ્રવૃત્તિ (Instinct of fight) ની વેદનાત્મક બાજુ છે. ક્રોધનો સંવેગ એ પ્રતિરોધનો સામનો કરવાની અભિવૃત્તિ (Tendency) છે. તે પ્રતિરોધ (Opposition) કે નિષ્ફળતા (Frustration) થી ઉત્પન્ન થાય છે. તે કોઈપણ પ્રકારનો સીધો ધાત યતાં ચાહે વારતવિક હો કે કાલ્પનિક અટકાવ કે જે માર્ગમાં જાણ કરવામાં આવ્યા હોય તેથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે સહજ પ્રવૃત્તિના અટકાવ કે રોકાણથી તેની વૃત્તિ થાય છે. કોઈ પણ સહજ કે અગ્નિત પ્રવૃત્તિના માર્ગમાં વિધાત કે વિરોધ ક્રોધને જાગૃત કરે છે. બાળકના હાથમાંથી રમકડું લઈ લેતાં તે ગુસ્સે થાય છે. બિલાડીના બચ્ચાને જો છંછેડવામાં આવે તો તે ક્રોધિત થઈ જાય છે. આપણું કોઈ અપમાન કરે તો આપણને ક્રોધ આવી જાય છે. ક્રોધનો સંવેગ લડવાની અથવા વિરોધનો અંત કરવાની મૂળપ્રવૃત્તિની વેદનાત્મક બાજુ છે. ક્રોધ અને ભય તેમની વિરોધી પ્રવૃત્તિઓથી જાણી શકાય છે. “ક્રોધનો લાક્ષણિક ધર્મ સક્રિય

વિરોધ (Resistance) અને આક્રમણ (Aggression) છે. ન્યારે લયનો લાક્ષણિક ધર્મ પલાયન (Flight) અથવા નિઃસહાયતા છે." (મેક્લોન અને રૂમંડ) આ પ્રમાણે ક્રોધમાં શારીરિક અભિવ્યક્તિ આક્રમણાત્મક મુદ્દાથી અભિવ્યક્ત થાય છે, ન્યારે લયમાં શારીરિક અભિવ્યક્તિ પાછળ હઠવાની કે પલાયન થવાની હોય છે. ક્રોધ પ્રખળ ગતિઓમાં વ્યક્ત થાય છે. ડાર્વીન (Darwin) ક્રોધની શારીરિક બાજુ આ રીતે વર્ણવે છે: " સામાન્ય રીતે તત્કાળ ક્રિયા કરવા માટે શરીર તૈયાર કરવામાં આવે છે, કોઈ વખત તે યુદ્ધ કરનાર વ્યક્તિના તરફ ન્યૂનાધિક સખત અંગો સાથે આગળ ઝુકાવવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે મોં જોરથી બંધ કરેલું હોય છે. અને દાંત સખત રીતે બેગા કરેલા હોય છે. "

આશ્ચર્ય—ન્યારે આપણે કોઈ ખાસ કાર્ય કરવા માટે તૈયાર હોઈએ અને તે સમયે વચમાં કોઈ એવી બાબત બની જાય કે જેને માટે આપણે પહેલેથી તૈયાર ન હોઈએ ત્યારે થોડીક ક્ષણો માટે સંવેગાત્મક અસ્તવ્યસ્તતા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. જે કે તે સમયે થતી ક્ષણિક માનસિક અસ્તવ્યસ્તતા બાદ મગજ તરત જ પુનઃ સંતુલન પ્રાપ્ત કરી લે છે. તે આશ્ચર્યથી આપણને દુઃખ નહિ પણ સુખ જ ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં પણ તે લયના સાધારણ ઝોકા સમાન માલૂમ પડે છે. તેમાં ચોંકી ઊઠવાની ક્રિયા થાય છે. જે આંખના પલ્લકારા અધિક તીવ્ર થઈ જવા સુધી જ સીમિત હોય છે; પરંતુ કોઈ કોઈ વખત કંપારીની રક્ષાત્મક પ્રતિક્ષેપ ક્રિયાના રૂપમાં જોવામાં આવે છે. જેમકે દલાસમાં શિક્ષકના આવતા પહેલાં આપણે તેમની ખુરશી પર બેઠા છીએ અને આપણને એ માલૂમ પડે છે કે સાહેબનો અવવાનો સમય હમણાં નથી પરંતુ અચાનક આવી જાય તો તેથી આપણને આશ્ચર્ય થાય છે. અને તે સમયે આપણે એકદમ ચોંકી જઈએ છીએ.

શોક—કોઈ વાંચન વસ્તુનું નુકશાન થાય છે ત્યારે શોક ઉત્પન્ન થાય છે. શોક આપણી ઈચ્છાઓની પૂર્તિમાં મજેલી અસફળતાના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે. આપણી નરી ખરીદેલી ધડિયાળ ખોવાઈ જાય છે તો શોક થાય છે; કારણ કે તે આપણને પ્રિય છે. અધિક પરિશ્રમ કરનાર વિદ્યાર્થી સંજોગોવશાત્ અસફળ થાય છે તો તેને અત્યંત શોક થાય છે. આ પ્રમાણે અસફળતા અને ન્યારે કોઈ પ્રિય વસ્તુને લઈ લે છે ત્યારે વ્યક્તિને શોક થાય છે. શોક એ વાંસ્તવિક અસફળતાનું પરિણામ છે. ન્યારે કોઈ મુશ્કેલીમાં વ્યક્તિ નિઃસહાય થઈ જાય છે ત્યારે શોક ઉત્પન્ન થાય છે. ફિલ્મો અહેરો, શરીરમાં શિથિલતા વગેરે શોકનાં લક્ષણો છે.

હર્ષ—જ્યારે કોઈ પાંચિજીત વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. અધિક હર્ષની સ્થિતિ તો ત્યારે આવે છે જ્યારે ધણા સંઘર્ષ પછી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ હોય અથવા ધણા જ પ્રયાસ કર્યા બાદ તથ્ય કે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ હોય. હર્ષ, હસબું, હસમુખ્યહેરો, આંખોમાં એક પ્રકારની ચમક તેમજ પૂરા શરીરમાં સામાન્ય રીતે સ્ફૂર્તિ અને આનંદથી થના ખેંચાણમાં વૃદ્ધિ વગેરે દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે. જોકે વાસ્તવિક અસફળતાનું પરિણામ છે. જ્યારે હર્ષ સફળતા કે પ્રયત્નની સંભાવનાથી પેદા થતો સવેગ છે.

પ્રેમ—પ્રેમ શબ્દ ધણા અર્થવાળો છે. તેનો ત્રણ અર્થમાં ઉપયોગ થાય છે. તેનો પ્રથમ અર્થ માતૃક પ્રવૃત્તિ (Maternal instinct) થી ઉત્પન્ન થતો વાત્સલ્ય (Tenderness) નો સવેગ છે. તેને કોઈ કોઈ વખત નૈસર્ગિક પ્રેમ કહેવામાં આવે છે. જે સ્વયં માતૃપૈતૃક પ્રેમમાં અધિક સ્પષ્ટ રીતે અભિવ્યક્ત થાય છે. તેનો બીજો અર્થ છે કે તે એ ભાવના (Sentiment) કે સ્થાયી સવેગનાત્મક પ્રવૃત્તિ (Permanent emotional Disposition) છે. જે વાત્સલ્યના સવેગમાં પ્રદર્શિત થાય છે. અને ત્રીજો અર્થ છે કામસવેગ (Lust) આ સવેગની ઉત્પત્તિ કામ પ્રવૃત્તિથી થાય છે. તે રોમાંચકારી પ્રેમ છે. સંસ્કૃત સમાજમાં થાય છે તેવો આ અધિક વૈદિક સવેગ છે. મેકડૂગલ તેને કામવાસનાનો સવેગ કહે છે. ફ્રોયડ (Freud) ને અનુસરીને વોટ્સન (Watson) જણાવે છે કે પ્રેમ કામવાસના સિવાય અધિક કંઈ જ નથી.

પ્રેમમાં બે તત્ત્વ રહેલાં હોય છે. આસક્તિ (Attachment) અને સહાનુભૂતિ (Sympathy). બેન (Bain)નો મત છે કે આસક્તિ એ વાત્સલ્યનો સવેગ છે જે કોઈ પ્રકારના શારીરિક સંપર્ક, સ્પર્શ, યુગ્મન, આલિંગન વગેરેમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. પ્રેમમાં સહાનુભૂતિ રહેલી છે અને જે પ્રેમમાં સહાનુભૂતિ રહેલી નથી તે સ્વાર્થમૂલક પ્રેમ (Selfish Love) કહેવામાં આવે છે. જે પ્રિય પદાર્થના હિતનું ધ્યાન રાખ્યા સિવાય પોતાની તૃપ્તિ કરવા ઇચ્છે છે. પરંતુ જ્યારે એ ફક્ત પ્રિય વસ્તુની ઉપસ્થિતિથી જ નહિ પરંતુ તેના વિચારથી, પણ જાગૃત થાય છે તો તે સાચા પ્રેમનો સવેગ છે. તેમાં આસક્તિનો શુદ્ધ સવેગ અને સહાનુભૂતિનો સવેગ રહેલો હોય છે. પ્રેમ આસક્તિની અનુભૂતિ છે અને કોઈપણ પ્રકારના શારીરિક સંપર્ક—સ્પર્શ, યુગ્મન, આલિંગન વગેરે દ્વારા પ્રગટ થાય છે. સૌલી (Sully)નો વિચાર છે કે આસક્તિ પ્રેમ સ્વાર્થમૂલક તત્ત્વ છે અને સહાનુભૂતિમાં પરાર્થમૂલક તત્ત્વ છે.

ધૃણા-ધૃણા શબ્દના પણ વિલિન્ન અર્થ થાય છે. તેનો ઉપયોગ ભાવનાના અર્થમાં પણ થાય છે અને સવેગના અર્થમાં પણ થાય છે. મેકડૂગલના અનુસાર ધૃણા ત્રણ સવેગોનું સંમિશ્રણ છે. ક્રોધ, ભય અને વિરક્તિ. આ રીતે તે મિશ્રિત સવેગ (Compound emotion) છે. ધૃણાની વસ્તુ આપણને ઉત્તેજિત કરે છે, ડરાવે છે અને વિરક્ત કરે છે. આપણો કોઈ પ્રતિસ્પર્ધી જે આપણા કરતાં અધિક શક્તિ ધરાવતો હોય તે આપણું અપમાન કરે છે ત્યારે તે આપણા ક્રોધને ઉત્તેજિત કરે છે. પરંતુ તેનો સામનો કરી, તેની સાથે કોઈ આક્રમક વ્યવહાર કરી ક્રોધ પ્રદર્શિત કરી શકતા નથી; કારણ કે તે આપણા કરતાં અધિક શક્તિશાળી છે અને તેથી આપણામાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે અને આ પ્રમાણે હોવાથી ક્રોધમાં તે વ્યક્તિના પ્રતિ વિરક્તિને કારણે અધિક જટિલતા આવી જાય છે. ધૃણા અને પ્રેમમાં એ અંતર છે. તે એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે. પ્રેમ પ્રિય વસ્તુથી દૂર થવામાં રોકે છે અથવા તેની પાસે જવા પ્રેરે છે. જ્યારે ધૃણા દૂષિત વસ્તુથી દૂર કરે છે. તે આત્મરક્ષાત્મક (Defensive) સવેગ છે. પ્રેમ સવેગ વ્યક્તિત્વનો વિસ્તાર કરે છે; કારણકે તેને કારણે અધિક વ્યક્તિઓનો સંપર્ક સંધાય છે. જ્યારે ધૃણા વ્યક્તિત્વને સંકોચે છે, કારણકે ધૃણાને કારણે વ્યક્તિ પોતાનો અન્ય વ્યક્તિઓથી બચાવ કરવા માટે તેમના સંપર્કથી દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરે છે.

(૪) સંવેગોનાં લક્ષણો (Characteristics of Emotions.)

સવેગ વ્યક્તિની વિચલિત (Disturbed) દશા છે. જ્યારે મનની સમક્ષ કોઈ એવી કઠિન પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તે તેને સંભાળી શકતું નથી અને આદોલિત થઈ જાય છે; આ પ્રમાણે સવેગ એ મન અને શરીરની વિચલિત અવસ્થા છે. તે વ્યક્તિની પોતાના હિતને પ્રભાવિત કરનાર પરિસ્થિતિ પ્રતિ પ્રતિક્રિયા છે. સ્ટાઉટ (Stout) 'સંવેગોનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે જણાવે છે-

(૧) ડૉ. સ્ટાઉટના અનુસાર સંવેગોનું પ્રથમ લક્ષણ તેમની વિસ્તૃત વ્યાપકતા છે. એક જ પ્રકારનો સવેગ માનસિક વિકાસની વિલિન્ન ભૂમિકાઓમાં-પ્રત્યક્ષના નિમ્નતર સ્તરથી માંડીને વિચાર અને પ્રત્યયનના ઉચ્ચ સ્તર સુધી-ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. જો બાળકના હાથમાંથી રમકડું લઈ લેવામાં આવે તો તે ક્રુદ્ધ થાય છે. બિલાડીના દેખતાં તેનાં બચ્ચાંને છ'છેડવામાં આવે તો તે ક્રોધિત થાય છે. ધાયલ થયેલો સિંહ લાકડાને પણ કરડવા

લાગે છે આ દરેકમા ક્રોધ પ્રત્યક્ષથી જાગૃત થાય છે જ્યારે આપણે એ વિચાર કરીએ છીએ કે મુહમદ ગીઝનીએ સોમનાથનું મંદિર લૂટ્યું અને બધું જ નુકશાન પહોંચાડ્યું, ત્યારે તેના પ્રતિ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે અહીંયા ક્રોધ સ્મૃતિથી જાગૃત થાય છે આપણે એ કલ્પના કરીએ કે અમુક રાષ્ટ્ર અમુક રાષ્ટ્રને આ પ્રમાણેની મદદ કરશે તો આપણે અમુક નુકશાન અને આટલા પ્રમાણમાં નુકશાન સહન કરવું પડશે અને તેની ક્ષતિથી ચિત્તિત થઈએ છીએ ત્યારે ક્રોધ જાગૃત થાય છે અહીંયા કલ્પના ક્રોધને જાગૃત કરે છે જ્યારે આપણે આપણા વિચાર કાંઈની સમક્ષ મૂકીએ અને તેઓ તેને સમગ્ર શક્તિ નથી ત્યારે આપણને ગુસ્સો આવે છે આ ક્રોધ વિચારથી જાગૃત થાય છે આ પ્રમાણે ક્રોધનો સવેગ વિવિધ માનસિક ક્રિયાઓથી જાગૃત થાય છે

(૨) સવેગોનું અધ્યયન કરતાં એ નોંધવા જેવું છે કે વિવિધ પરિસ્થિતિઓ એ જ પ્રકારના સવેગને જન્મ આપે છે કોઈ પણ પ્રમાણનો વિરોધ ક્રોધ ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને કોઈ પણ પ્રકારનો ખતરો લા. ઉત્પન્ન કરી શકે છે બાળક મિઠાઈ ખાઈ રહ્યું હોય ત્યારે જો તેને હજી રાખા આવે અથવા મિઠાઈ લઈ લેવામાં આવે તો તે ગુસ્સે થાય છે કારણકે તેના મર્યાદા વિરોધ થાય છે આ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ કે વિક્ષેપતા ક્રો. ઉત્પન્ન કરે છે કોઈ પણ પ્રમાણનો ખતરો કે જોખમ લય ઉત્પન્ન કરે છે જ્યારે આપણે નિકટતમ મિત્ર અધિક બીમાર હોય ત્યારે આપણે ભયકાન્ત થઈ જઈએ છીએ જ્યારે આપણને એ માલુમ પડે કે કોને ભાથા આપણે ડીસમીસ કરવામાં આવનાર છે તો આપણને ભય ઉત્પન્ન થાય છે આ રીતે એક આમાન્ય પ્રમાણની પરિસ્થિતિ એ સવેગને જન્મ આપે છે અને એ પરિસ્થિતિઓ ઉત્પન્ન સવેગ એ જ પ્રમાણના બ્યવહારથી પ્રદર્શિત થાય છે તેમા ફેફસાર દોનો નયાં મલેની ઉત્પત્તિ કેઈ પરિસ્થિતિઓ થાય છે, કોઈ વિરોધ વસ્તુઓ નહિ

(૩) સવેગાત્મક દશાઓ (The affective states) ના મે માર્ગો છે । છે તે કોઈ વિશેષ પરિસ્થિતિના પ્રત્યક્ષ, સ્મૃતિ, કલ્પના કે વિચારથી ઉત્પન્ન થાય છે જ્યારે આપણને કોઈ સારા સમાચાર મળે છે ત્યારે તેનાથી મનમાં દર્પ ઉત્પન્ન થાય છે જ્યારે કોઈ બ્યમિત મઘપ ન કરે છે તો તેને દર્પોન્માદ થાય છે પહેલી દશામાં દર્પનું કારણ પ્રત્યક્ષ અને કલ્પના છે બીજી દશામાં દર્પનું કારણ આત્મિક અવસ્થા (Organic state) છે અત્રિ અવગ્રહ થી સવેગને બદલે મનોદશા (Mood) ઉત્પન્ન થાય છે

(૪) મનોદશાના રૂપમાં સ્થિર રહેવાની તેની પ્રવૃત્તિ હોય છે. તે પોતાની સાથે સમાનતા ધરાવનાર સંવેગાત્મક મનોદશા (Emotional mood) છોડીને જાય છે. આપણે શાળામાં જઈએ છીએ અને માસ્તર આપણને આપણા અધ્યયન તરફ નિર્લક્ષ રહેવાને કારણે ઠીક ઠીક ઠપકારે છે, ત્યારે આપણે ક્રોધિત થઈએ છીએ. ક્રોધ એક સંવેગ છે. તે એક ચીડિયાપણાની મનોદશાના રૂપમાં રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને ઘેર જઈએ છીએ ત્યારે નાની નાની બાબતો પર પણ ગુસ્સે થવા લાગીએ છીએ. નોકરને કહીએ છીએ, હજી ત્યાં તૈયાર નથી કરી? આમ નથી ક્યું, તેમ નથી ક્યું. અગર બાઈ બહેન હોય. તો તેમનો કંઈક સાધારણ વાંક આવી જતાં તેમને ઠપકારીએ છીએ. આ પ્રમાણે સંવેગાત્મક મનોદશા પોતાને આવશ્યક વિષય પેદા કરી લે છે.

(૫) સંવેગો સ્વભાવતઃ પરાપણ્વી (Parasistical) હોય છે. જ્યારે સંવેગોની ઉત્પત્તિ સામાન્ય પરિસ્થિતિથી થઈ હોય, નહિ કે ફક્ત આંગિક પરિવર્તનોથી, ત્યારે ઘણું કરીને ગૌણ પ્રક્રિયા છે. અને વિશિષ્ટ અભિવૃત્તિઓના અસ્તિત્વની પૂર્વધારણા કરે છે. સંવેગોની પૂર્વ કોઈ મૂળ પ્રવૃત્તિનું હોવું આવશ્યક છે; તેનો જન્મ સહજ પ્રવૃત્તિઓથી થાય છે. જ્યારે ફક્ત કંઈ ખાઈ રહ્યો હોય અને તેની પાસેથી તે વસ્તુ લઈ લેવામાં આવે તો તે ગુસ્સે થાય છે. એમાં તેના ક્રોધની ઉત્પત્તિ તેની ભૂખની મૂળ પ્રવૃત્તિ છે. આપણે બિલાડીનાં બચ્ચાંને છાંછેડીએ છીએ તો બિલાડી ક્રોધિત થાય છે. તેના ક્રોધની ઉત્પત્તિનું કારણ પોતાની સંતતિનું રક્ષણ અને પાલન કરવાની માતૃકપ્રવૃત્તિ છે. આ રીતે જ્યાં સુધી સંવેગ સામાન્ય પરિસ્થિતિઓથી ઉત્પન્ન થાય છે. સામાન્ય આંગિક પરિવર્તનો માત્રથી નહીં ત્યાં સુધી તેના મહેલાં જન્મજાત પ્રવૃત્તિઓનું હોવું આવશ્યક છે. આ દરેક સરળતમ અને પ્રારંભિક સંવેગાત્મક દશાઓ માટે સત્ય છે.

(૬) આંગિક સંવેદનાઓ (Organic Sensations) સમસ્ત ચેતન દશ્યના અગત્યના ભાગની રચના કરે છે. દરેક તીવ્ર સંવેગોમાં આંગિક સંવેદનાઓ સંવેગાત્મક અનુભવનાં મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ હોય છે. જ્યારે કોઈ ક્રોધને ભય જેવો તીવ્ર સંવેગ હોય છે ત્યારે શરીરનાં આંતરિક પરિવર્તન અંગોમાં પરિવર્તન થાય છે જેનાથી આંગિક સંવેદનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તે સંવેગનાં મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટકો હોય છે. પ્રમળ સંવેગમાં પેશીઓમાં ખેંચાણ

કે શૈથિલ્ય આવે છે જે પૈશિક સંવેદનાઓ (Motor sensations) ઉત્પન્ન કરે છે.

(૫) સંવેગોની રચના (Structure of Emotion)

પ્રત્યેક સંવેગને માનસિક અને શારીરિક એમ બે આણુઓ હોય છે. આપણે નીચે લખેલાં તત્વોથી સંવેગને ઝાળખી શકીએ છીએ.

(૧) માનસિક આણુમાં—

(અ) કોઈ એવી પરિસ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ, સ્મૃતિ, કલ્પના કે વિચાર જે વ્યક્તિની ભૌતિક, માનસિક, સામાજિક તથા ઉચ્ચતર રુચિઓ પર પ્રભાવ પાડે છે.

(બ) સુખ અથવા દુઃખની વેદના.

(ક) સક્રિય થવાની પ્રવૃત્તિ.

(ઢ) આંગિક તથા પૈશિક સંવેદનાઓની જટિલતા.

(૨) શારીરિક આણુમાં—

(અ) વ્યાપક આંતરદૈહિક પરિવર્તન. (બ) પૈશિક ગતિઓ.

માનસિક તત્વો પ્રત્યેક સંવેગમાં એકસમાન રૂપે પ્રમુખ હોતાં નથી. તે એકેક અનુભવનાં ઘટકો છે જેને સંવેગ કહે છે અને શારીરિક તત્વો મળે છે ત્યારે અભિવ્યક્તિ કે પ્રકાશન કહેવામાં આવે છે.

સંવેગાત્મક અનુભવની રચનાના સંબંધમાં આપણે નીચે પ્રમાણેનાં તત્વો તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ,

(૧) સંવેગો એક એકાન્ત વસ્તુ કે વિષય (Object)થી જન્મત થતા નથી, પરંતુ એક સમગ્ર પરિસ્થિતિથી ઉત્પન્ન થાય છે. જે વ્યક્તિને પ્રભાવિત કરનાર જટિલ પરિસ્થિતિઓનો સમૂહ છે તે વ્યક્તિથી સંબંધિત હોય છે. આ પ્રમાણે સંવેગ કોઈ પરિસ્થિતિ કે જે વ્યક્તિ સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય તેના પ્રત્યક્ષ, સ્મૃતિ, કલ્પના કે વિચારથી ઉત્પન્ન થાય છે. જુદા જુદા પ્રકારની બાહ્ય પરિસ્થિતિઓ વિવિધ સંવેગોને જન્મ આપે છે. જેમકે, એક મુક્ત સાપનો પ્રત્યક્ષ થનાં બધ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે તે આપણા જીવનને ખાટે ખતરનાક છે, પરંતુ જ્યારે તે મદારી પામે હોય છે ત્યારે લેશમાત્ર બધ ઉત્પન્ન થતો નથી. ધણું કરીને પરિસ્થિતિ-મૂળપ્રત્યાત્મક ક્રિયા (Instinctive act) ને જન્મ આપે છે જેને સંવેગના રૂપમાં અનુભવાય છે. સાપને જોઈને ત્યાંથી દૂર નાસી જવાની મૂળ પ્રત્યાત્મક ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો અનુભવ ભયના સંવેગના રૂપમાં થાય છે.

(૨) સવેગ શરીરના આંતરિક અંગોમાં વ્યાપક આંગિક પ્રતિધ્વનિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. અને તેની સૂચના બોધરનાયુઓ મગજમાં પહોંચાડે છે. જેનાથી મનમાં આંગિક સંવેદનાઓનો ઉદ્ભવ થાય છે. આ આંગિક સંવેદનાઓ સવેગનાં મુખ્ય તત્ત્વો છે પરંતુ તે સવેગ નથી. વુડવર્થ જણાવે છે કે “સવેગ શરીરની આંદોલિત અવસ્થા છે. તે એનુભૂતિની ક્ષુબ્ધ અવસ્થા છે. તે અસ્તવ્યસ્ત પૈશિક અને ગ્રાંથિક (Glandular) ક્રિયા છે. દરેક સવેગ અને સંવેદના ભુથ (Sensation mass) હોય છે અને તે સાથે જ એક ગતિતત્ત્વરતા (Motor Set) હોય છે. ભય પલાયનની તત્ત્વરતા છે. તથા ક્રોધ આક્રમણની; ઉદ્વેગ હસવાની તૈયારી છે તથા શોક રડવાની.”

(૩) સવેગ વિવિધ પેશીઓમાં ગતિ પણ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે પૈશિક ગતિઓની સૂચના બોધરનાયુઓ દ્વારા મગજમાં પહોંચે છે. તેનાથી મનમાં ગતિસંવેદનાઓ જન્મ પામે છે. આ ગતિસંવેદનાઓ પણ સંવેગનાં મહત્ત્વપૂર્ણ અંગો છે. જુદા જુદા સંવેગોમાં જુદી જુદી રથૂળ પ્રતિક્રિયાઓ થાય છે. સવેગોની પરસ્પર ભિન્નતા અને તેમની બાહ્ય પરિસ્થિતિઓ તથા રથૂળ પ્રતિક્રિયાઓથી સંવેગોને ઓળખી શકાય છે. ક્રોધ ક્રોધ વખત સવેગ સિવાય પણ રથૂળ પ્રતિક્રિયા હોઈ શકે છે. જેમકે ક્રોધ વખત ભય ન હોવા છતાં પલાયન થઈ શકીએ છીએ, ક્રોધ ન હોય છતાં પણ આક્રમણનો પ્રતિકાર કરી શકીએ છીએ. “જે રથૂળ પ્રતિક્રિયા શીઘ્ર અને સફળ થાય તો સંવેગ ઉત્પન્ન ન પણ થઈ શકે. જે તે સમયમાં સંબંધોનું જ્ઞાન રાખનાર બુદ્ધિ બલવતી હોય છે તો સવેગાત્મક પ્રતિક્રિયા ન્યૂનતમ હોય છે. પરંતુ જે પરિસ્થિતિ કાબૂની બહાર થઈ જાય છે તો પરિસ્થિતિને અનુકૂળ સંવેગ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. માટે પરિસ્થિતિ અને પ્રતિક્રિયાથી તમારું જે અનુમાન કરવું સંદેહહીન નથી કે વ્યક્તિ સંવેગાત્મક પરિસ્થિતિમાંથી ગુજરી રહી છે. પરંતુ તેમાં ક્રોધ સંદેહ નથી કે જે તેને ક્રોધ સવેગ થઈ રહ્યો છે તો તે તે છે જે તે પરિસ્થિતિ અને પ્રતિક્રિયાની સાથે ધણું કરીને હોય છે.” (વુડવર્થ) * જ્યારે મન પરિસ્થિતિ પર કાબૂ કરી શકતું નથી ત્યારે સંવેગનો અનુભવ થાય છે.

સવેગનો પ્રભાવ એટલા ઉપર પણ પડે છે. અને તે કંઈક એટલા કરવાનો આવેગ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં સક્રિય હોવાની પ્રવૃત્તિ રહેલી હોય છે. સવેગ

એ વ્યક્તિની કોઈ પરિસ્થિતિ પ્રતિ કરવામાં આવતી પ્રતિક્રિયા છે. વોડ જણાવે છે કે “ એ પ્રતિક્રિયામાં સાધારણ રીતે ન્યુનાધિક વ્યાપક દૈધ ઉદ્દીપન થાય છે. જે શ્વસન, રક્તસંચાર અને અન્ય પ્રક્રિયાઓને પરિવર્તિત કરી દે છે. અને વિવિધ ઔષ્ણિક પેશિઓમાં તણાવ કે શીથિલ્ય પેદા કરી દે છે. ”

સંવેગમાં વેદનાત્મક ગુણ પશુ રહેલો હોય છે. તે સુખકારી કે દુઃખકારી હોય છે. સુખ કે દુઃખ સંવેગનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. કોઈ પરિસ્થિતિના પ્રત્યક્ષથી સુખ કે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. આ તે તટસ્થ કે વેદનાશ્રય હોતી નથી.

આ પ્રમાણે સંવેગોમાં પરિસ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ, સ્મૃતિ, કલ્પના કે જે જ્ઞાનનાં તત્ત્વો છે, સુખ કે દુઃખ જે વેદનાનાં તત્ત્વો છે તથા કંઈક કરવાની પ્રવૃત્તિ જે ચેષ્ટા છે વગેરે તત્ત્વો રહેલાં હોય છે. તેની રચનામાં આંગિક સંવેદનાઓ તથા ગતિ સંવેદનાઓ પશુ હોય છે. આ પ્રમાણે સંવેગની રચનામાં જ્ઞાન, વેદના અને ચેષ્ટાનાં તત્ત્વો રહેલાં હોય છે. વૃણવર્થ સંવેગોની રચનામાં નીચે પ્રમાણેનાં તત્ત્વો જણાવે છે.—

(૧) વ્યક્તિત્વ પરિસ્થિતિને જોવું અથવા સમજવું (૨) કોઈ રચૂળ ક્રિયા માટે—જેમકે ભયથી નાસવા માટે તેની ગતિતત્પરતા. (૩) સ્વતંત્ર સ્નાયુઓ અને અંતર્મગ્નિક (Inter brain) માં સ્થિત તેમનાં કેન્દ્રો પર આધારિત હોય છે. (૪) આંતરિક આંગિક ક્રિયા અગ્નિવ્યંજક ગતિઓ અને રચૂળ ક્રિયાઓ દ્વારા ઉત્પન્ન આંગિક અને પેશિક સંવેદનાઓનું જૂથ. (૫) કેટલાક સમય મુધી પરિસ્થિતિ પર કાબૂ ન કરી શકવાની વ્યક્તિની અસમર્થતા અને પરિણામસ્વરૂપ શરીરની વ્યાપક અને અનિર્દેશિત ક્રિયા. (૬) સુખ કે દુઃખ ઉદ્દીપન કે શાન્તિ, ખેંચાણ અને શીથિલ્ય.

(૬) સંવેગ અને મનોદશા (Emotion and Mood)

સંવેગ મનની પરિવર્તન પામતી દશા છે જ્યારે મનોદશા એક ગિયર દશા છે. મનોદશા એ સંવેગનો સ્થિર રહેલો પથાન પ્રભાવ છે. મનોદશાના રૂપમાં સંવેગ સ્થિર રહે છે. સંવેગ પોતાની પાછળ એક સમાન મનોદશા મૂકીને જાય છે. મનોદશાની વ્યાખ્યા કુર્ના બાસ્વીન (Baldwin) જણાવે છે કે મનોદશા “ પ્રકટ થયેલો સંવેગાત્મક અંશ, અમુક ચોક્કસ માનસિક સ્તુરી અંશન નહિ અને આંગિક સંવેદનાઓથી આધાર રંગાયેલ દોષ છે. ”

દીયનર જણાવે છે કે નિર્બાળ સંવેગાત્મક ચેતનાઓ જે થોડો વખત ભેગી રહે છે તે મનોદશા કહેવામાં આવે છે. આ રીતે આનંદિત મનોદશા આનંદનો સંવેગ જણાવે છે. સંવેગ મનોદશાનું કારણ છે. સંવેગ કરતાં તેની તીવ્રતા ઓછી હોય છે પરંતુ તેના સ્થિતિકાળ અધિક હોય છે. જ્યારે સંવેગ મનોદશા કરતાં અધિક તીવ્ર હોય છે. પરંતુ તે થોડો સમય રહે છે.

સંવેગાત્મક મનોદશા સ્વયં કોઈ નિશ્ચિત વસ્તુથી સંબંધિત હોતી નથી. આ સંવેગ અને મનોદશાની લિન્નતા દર્શાવે છે. “જેને આવેગ કહેવામાં આવે છે તેનો અનુભવ કોઈ નિશ્ચિત વસ્તુના સંબંધમાં થવો જોઈએ; ગુસ્સે થવા માટે આપણે કોઈ વસ્તુની બાબતમાં ગુસ્સે થવું જોઈએ. પરંતુ અનિદ્રાની રાત્રિને કારણે ચીઠની સામાન્ય મનોદશાને તે પ્રમાણે કોઈ ચોક્કસ વિષય હોતો નથી.” (સ્ટાઉટ) આ પ્રમાણે સંવેગ કોઈ નિશ્ચિત વિષયનાં સંબંધમાં અનુભવી શકાય છે. તેને ઉત્પન્ન થવા માટે કોઈ કારણ આવશ્યક છે. કુતરાની પૂછડી ખેંચીએ છીએ તો તે ગુસ્સે થાય છે. જ્યારે કોઈ આપણું અપમાન કરે છે ત્યારે આપણે ક્રોધિત થઈએ છીએ. આ પ્રમાણે સંવેગ એક ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે મનોદશાને કોઈ નિશ્ચિત વિષય હોતો નથી. તે સંવેગના અંત બાદ રહી ગયેલાં તેનો સમાન પ્રભાવ છે. તે મનમાં અધિક સમય સ્થિર રહે છે. અને ચેતનાના સમસ્ત ક્ષેત્રને પોતાના રંગમાં રંગવા માટે પ્રયત્ન રહે છે. તેને કોઈ નિશ્ચિત વસ્તુ હોતી નથી. જ્યારે મનોદશા એક વખત અસ્તિત્વમાં આવે છે તો તે સ્વયં પોતાના માટે વિષય ઉત્પન્ન કરે છે. જે આપણે એક વખત ક્રોધિત થવા તો ક્રોધાવેગના અંત બાદ ચીઠની મનોદશા રહી જાય છે. અને પરિણામસ્વરૂપ મામૂલી બાબતો પર ગુસ્સે થવા લાગીએ છીએ. ઉદાહરણાર્થઃ નોકરને આ લાવતાં વાર થાય તો તેને કપકારીએ છીએ. લાઈમ્લેન નાનાં બહાર રમતાં રમતાં અવાજ કરતાં હોય તો તેમને એકાદ ઘોણ જમાવી દઈએ છીએ. મનોદશાની પ્રવૃત્તિ સ્થિર રહેવાની હોય છે તેમ જ તે સંવેગમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે. તે સંવેગનો સ્થિર રહેલો પશ્ચાત્ પ્રભાવ છે અને કોઈ કોઈ વખત સંવેગની ઉત્પત્તિ મને દશાથી થાય છે.

મનોદશાની ઉત્પત્તિનાં ધ્યુનાં કારણો હોઈ શકે છે. આંગિક સ્થિતિઓ પણ તેમાનું એક છે. કોઈ કોઈ વખત આંગિક દશાઓના કારણે પણ મનોદશા ઉત્પન્ન થાય છે. દોઝરીની ખરાબીના કારણે કોઈ વ્યક્તિને અપચો થાય છે

અને તે આંગિક દશા તેનામાં ચીડની મનોદશા ઉત્પન્ન કરે છે. તેવી જ રીતે અનિદ્રા પણ છે. જ્યારે અધિક દિવસો સુધી અનિદ્રા રહે છે અથવા તો અનિદ્રાનો રોગ લાગુ થઈ જાય છે તો મનોદશા ચીડિયા બની જાય છે. આ પ્રમાણે મનોદશા કોઈ કોઈ વખત આંગિક દશાઓના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે. આંગિક અવસ્થાઓથી પેદા થયેલી મનોદશા સીધી રીતે સવેગને ઉત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ હોય છે.

મનોદશા પરોક્ષ રીતે થોડી ચેષ્ટાની અધોચેતન દૃઢતા ધરાવે છે અને સવેગ વેદનાત્મક-ચેષ્ટાત્મક પ્રવૃત્તિનો ગૌણ આવેગ ધરાવે છે. અને અત્યધિક દૃઢ મનોદશા આવેગાત્મક અભિવૃત્તિઓના અનિર્ણીત સંબંધોથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે મનોદશા ઉત્પન્ન થવાનાં વિભિન્ન કારણો હોય છે. તેનાથી કોઈ કોઈ વખત આવેગનો ઉદ્ભવ પણ થાય છે.

(૭) સંવેગ અને સવેગાત્મક પ્રવૃત્તિ (Emotion and Emotional disposition).

ભાવના (Sentiment) એક સ્થાયી સવેગાત્મક પ્રવૃત્તિ છે. “સંવેગ સદૈવ ચેતનાની એક સક્રિય અવસ્થા હોય છે. સવેગાત્મક પ્રવૃત્તિ કોઈ વસ્તુની ઉપરિચિતિમાં કોઈ પ્રકારનો સંવેગ અનુભવ કરવાની સ્થાયી પ્રવૃત્તિ છે. આ પ્રમાણે એક બાળકથી બિલ્લીની પૂંછડી વારંવાર ખેંચાવાથી તેનામાં જ્યારે જ્યારે બાળક તેની પામે આવે ત્યારે ગુસ્સાનો અનુભવ કરવાની સ્થાયી પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે.” (સ્ટાઉટ) આ પ્રમાણે ભાવના એક સ્થાયી સવેગાત્મક પ્રવૃત્તિ છે. તે કોઈ સવેગનો અનુભવ કરવાની સ્થાયી પ્રવૃત્તિ છે. શૅન્ડ (Shand) ભાવનાની વ્યાખ્યા કરે છે કે, “ભાવના કોઈ વસ્તુ પર કેન્દ્રિત સવેગાત્મક પ્રવૃત્તિઓની એક સુચ્ચરિત સમષ્ટિ છે.” મેકડુગલ જણાવે છે કે તે “કોઈ વસ્તુના અનુભવથી ઉત્પન્ન તે વસ્તુના પ્રતિ સ્થાયી ચેષ્ટાત્મક અભિવૃત્તિ (Attitude) છે.” ભાવના એક અખિત પ્રવૃત્તિ છે જેનું નિર્માણ ધીરે ધીરે ફેટલાક સવેગાત્મક અનુભવો અને ક્રિયાઓથી થાય છે.” “ભાવના એક પ્રવૃત્તિ છે તથા તેમાં સવેગાત્મક પ્રવૃત્તિઓ અથવા પ્રવૃત્તિનો એક વિચાર અથવા વિચાર સમષ્ટિથી સાદચ્ચ થાય છે” (ફ્રેવર). ઇન્હીઝ જણાવે છે કે સવેગાત્મક પ્રવૃત્તિઓ સવેગાત્મક મનોદશાના જેવી વસ્તુ નથી. મનોદશા એ ચેતનાની વારતત્વિક વેદના છે. પરંતુ ભાવના જ્યારે ન તો મનોદશા કે ન તો સવેગનો અનુભવ થતો હોય ત્યારે રિચનિ હોય છે. ભાવનાના નિર્માણમાં સવેગાત્મક પ્રવૃત્તિઓ સંયુક્ત થાય છે અને તે માનસિક સંરચનાને પરિવર્તિત

કરે છે. આ રીતે ભાવનાઓ અર્જિત માનસિક પ્રવૃત્તિઓ છે. ભાવના એક સ્થાયી સંવેગાત્મક પ્રવૃત્તિ છે. સંવેગ ચેતનાના કેન્દ્રમાં અનુભવવામાં આવે છે. જ્યારે ભાવના ચેતનાના દ્વારની નીચે સ્થાયી દશાના રૂપમાં વિદ્યમાન રહે છે. માતાને બાળક પ્રત્યે અસીમ પ્રેમ હોય છે પરંતુ તે તેનો અનુભવ હંમેશા કરતી નથી; પરંતુ તેનામાં બાળક પ્રત્યે આવશ્યક સમયે પ્રેમ કરવાની સ્થાયી સંવેગાત્મક પ્રવૃત્તિ રહેલી હોય છે. જ્યારે બાળક ભૂખ્યા થાય છે અને રડવા લાગે છે ત્યારે માતાને પ્રેમનો અનુભવ થાય છે અને તે તરત જ તેને લઈને સ્તનપાન કરાવે છે. આ પ્રમાણે અમુક અમુક સમયે તેને પ્રેમના સંવેગનો અનુભવ થાય છે. કલાસમાંથી આપણું પુસ્તક ચોરી લઈ જનાર વિદ્યાર્થી પ્રતિ આપણને ઘૃણા થાય છે. તેના પ્રતિની આપણી ઘૃણા એ સ્થાયી સંવેગાત્મક પ્રવૃત્તિ છે. જ્યારે આપણે તેને જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને તેણે કરેલી ચોરીનો વિચાર આવે છે અને તે સમયે આપણી ચેતનામાં સ્થાયી રૂપે રહેલી પ્રવૃત્તિ જાગૃત થાય છે અને સંવેગમાં પરિણત થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રેમ, ઘૃણા, મિત્રભાવ વગેરે ભાવનાઓ સંવેગાત્મક પ્રવૃત્તિઓ છે. કોઈ સંવેગ વારંવાર અનુભવવામાં આવે છે તેનું પરિણામ તે સરળ ભાવના (Simple Sentiment) છે. તેનાથી સંવેગાત્મક આદત (Emotional habit) અધિક પ્રબળ બને છે. જેનો અનુભવ કરવાની પ્રવૃત્તિ અધિક શક્તિશાળી હોય છે. સરળ ભાવના ફક્ત એક જ પ્રકારના સંવેગને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. પરંતુ જટિલ ભાવના ઘણા પ્રકારના સંવેગો ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આ પ્રમાણે મિત્રતાની ભાવના અત્યધિક વિકસિત છે. તે ઘણા પ્રકારના સંવેગો ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ઘણા વખત બાદ મિત્રને મળતાં અત્યંત આનંદ થાય છે. જ્યારે તે આપણાથી છૂટે પડે છે ત્યારે અત્યંત શોક ઉત્પન્ન થાય છે. મિત્ર જ્યારે અન્ય લોકોમાં પોતાની રુચિ પ્રદર્શિત કરે છે અને તેમના પ્રતિ અધિક પ્રેમ પ્રદર્શિત કરે છે તો ઈર્ષ્યા થાય છે. સદૈવ મિત્રની સફળતા માટેની આશા કરવામાં આવે છે. તેને કોઈ જોખમમાં જોઈને ભય ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેના શત્રુના પ્રતિ ઘૃણા અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે એ દરેક સંવેગોનો મિત્રતાની ભાવનાથી જન્મ થાય છે, પરંતુ તે દરેકનો એક સાથે અનુભવ કરી શકતો નથી.

(C) ભાવના અને મનોદશા (Sentiment and Mood)

ભાવના એક સ્થિર સંવેગાત્મક પ્રવૃત્તિ છે. મનોદશા સંવેગનો સ્થિર રહેનાર પશ્ચાત્ પ્રભાવ છે જે અસ્પર્શાયી હોય છે. સ્થાવર જણાવે છે કે

સવેગાત્મક પ્રવૃત્તિ સવેગાત્મક મનોદશાના જેવી જ સમાન વસ્તુ નથી મનોદશા એ ચેતનાની એક વાસ્તવિક વેદના છે પરંતુ પ્રવૃત્તિ તો જ્યારે ન તો મનોદશા કે ન તો સવેગનો અનુભવ થાય ત્યારે પણ વર્તમાન રહે છે” ભાવના ચેતનસ્તરની નીચે અધોચેતન સ્તરમાં જીવિત રહે છે પરંતુ સવેગાત્મક મનોદશાનો તો ચેતનના સ્તરમાં અનુભવ થાય છે ખરી રીતે તો ચેતનામાં જ અનુભવાય છે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ ચીડની મનોદશામાં હોય છે ત્યારે તેનો અનુભવ ચેતનામાં કરે છે ચીડની દશા એક ચેતન અનુભૂતિ છે પરંતુ તે પ્રેમ કે ઘણાની અનુભૂતિ ન થઈ શકે, કારણ કે તે અધોચેતન સ્તરમાં રહેતી હોય છે અને તેમનું જ્યાં સુધી સવેગના રૂપમાં પ્રકાશન ન થાય ત્યાં સુધી તેને અનુભવી શકાતી નથી પરંતુ ભાવના જે વસ્તુ છે તે સવેગ નથી ભાવનાઓ સવેગાત્મક પ્રવૃત્તિઓ છે, જે સવેગનું મૂળ કારણ છે

(૯) ભાવના અને ભાવનાઘટિ (Sentiment and Complex)

“ભાવના બંધારણ કે સરચનાનું એક તથ્ય છે, પ્રવૃત્તિઓનું એક વ્યવસ્થિત તત્ત્વ છે જે પ્રસંગોએ તેને સક્રિય ક્રિયામાં લાવવામાં આવે છે તેમની મધ્ય ન્યૂનાધિક વિશ્રામની દશામાં દૃઢ અને છે ” (મેકડૂગન) આ પ્રમાણે “ભાવનામાં કોઈ ચોક્કસ વસ્તુથી સંબંધિત ચોક્કસ સવેગ કે ઇચ્છાઓને અનુભવવાની વ્યક્તિની અભિવૃત્તિનો સમાવેશ થાય છે તે વસ્તુના અનુભવથી હાઈ જવામાં આવેલી કોઈ વસ્તુ પ્રતિની દૃઢ થતી ચેષ્ટાત્મક અભિવૃત્તિ છે ” (ઈમીડ)

અધિની પરિભાષા કરતા હાર્ટ (Hart) જણાવે છે કે અધિ “સવેગ મિશ્રિત વિચારો (Emotionally toned ideas)ની સમષ્ટિ છે ” ફ્રેવરનો મત છે કે “ભાવના વિચારના સ્તર પર એક પ્રકારની અધિ છે અધિ વેદનાથી સંયુક્ત સંદ્યારી વસ્તુઓ અથવા અનુભવોનો એક સમૂહ છે તે સવેગથી યુક્ત વિચારોની એક સમષ્ટિ છે અધિ સવેગમાં પરિણિત થઈ શકે છે અધિનું નિર્માણ પ્રત્યક્ષના સ્તર પર થાય છે ભાવનાનું નિર્માણ વિચારના સ્તર પર થાય છે જેવો કે ફ્રોયડ (Freud) અને અન્ય મનોવિજ્ઞેયણ શાસ્ત્રીઓ (Psychoanalyses)નો મત છે અધિ અસમાપ્ત દૃઢના કારણે અનિવાર્યત દમાયેની (Repressed) કે અસાધારણ નથી હોતી ”* અધિ “એક પ્રમુખ સવેગોથી મિશ્રિત સંબંધિત વિચારોની એક

સમષ્ટિ છે જેમા કોઈ નિશ્ચિત પ્રકારના કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવાની પ્રવૃત્તિ રહે છે અધિઓ દરેક પ્રકારની હોઈ શકે છે સઘટક વિચારો દરેક પ્રકારના હોઈ શકે છે સહચારી સવેગ પ્રિય કે અપ્રિય અત્યધિક તીવ્ર કે નિર્મળ હોઈ શકે છે +

અધિઓ ધણા પ્રારની હોઈ શકે છે ડાઈને રમતગમતનો શોખ હોય તો તેનામા એ પ્રમળ કીડાઅધિ હોઈ શકે છે શોખ (Hobby) પણ એક અધિ માની શકાય કોઈ રાજનીતિસમા “રાજનૈતિક અધિ” હોઈ શકે છે કોઈ સામાજિક કાર્યકર્તામા પ્રમળ ‘સામાજિક અધિ’ હોઈ શકે છે કોઈ યુવક કે યુવતીમા પ્રમળ ‘પ્રણય અધિ’ હોઈ શકે છે

પ્રેમમા આસક્ત યુવ કે યુવતીમા પ્રમળ ‘પ્રણય અધિ’ (Love complex) રહેતી હોય છે હમેશા તે અધિ સાથે સામ્ય ધરાવતા વિચારો જ નિરતર ચેતનામા ઉત્પન્ન થયા કરે છે સાધારણ અને નાની બાબતો પણ તત્સબંધી વિચારોને જાગૃત કરે છે અને તેનાથી પ્રેમની ચારે તરફ વિચારોની એક જાળ બની જાય છે તે પોતાના મનને પોતાના હમેશના સામાન્ય કામમાજમા લગાડી શકતો નથી તેનો એ રસલાય બની જાય છે કે ગમે તેવી ધમ્ના બને તેને પોતાની વામના સાથે સયુક્ત કરે છે અને તે પ્રમાણે તેનો અર્થ કરે છે

અધિ ઉત્તેજનાની ઉપરિધનિમા ચેતનાની ધારામા નાઈ ઠગવાનુ પ્રારભ કરી દે છે અને જ્યારે અધિનો ડાઈ સઘટક વિચાર ક્રિયાશીલ બને છે તો તેની અચર મગ્ન અધિ પર પડે છે અને મગ્ન અધિ સક્રિય બની જાય છે અને ચેતનાપ્રસાદમા કાર્ય કરવા લાગે છે ચેતનાના પ્રસાદમા અધિને અનુદૂળ વિચારધાનઓ, સવેગો અને ક્રિયાઓ પ્રગટ થાય છે જે વિચારો સવેગો અને ક્રિયાઓ અધિને અનુદૂળ હોય છે તેમનુ પુટીમરણ (Reinforcement) થાય છે જ્યારે તેમને અનુદૂળ ન હોય તેમનો નિરોધ (Inhibition) થાય છે થોડા અગ્રે અવેગનિશ્ચિત વિચારોની સમષ્ટિઓ કે અધિઓ વિચારો અને કાર્યોની દિશા નક્કા કરે છે છતાં પણ એમ બની શકે કે વ્યક્તિ તેનાથી તદ્દન અનભિન્ન રોય, તેને તેની મિનકુન ચેતના ન દોર વ્યક્તિ એમ માની શકે છે કે તેના વિચાર અને કાર્યો કોઈ યુક્તિસંગત મ વોળી થતા પરિણામ છે વ્યક્તિ અધિઓમા પોતાના વિચારોનુ મૂળ એ જાણતો નથી અને યોક્તિબામરણ (Rationalization)

કરી પોતાના વિચારો અને કાર્યોનું યુક્તિપૂર્વક ઔચિત્ય સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

અગ્રિય અંધિ જે વ્યક્તિના વિચારો અને ક્રિયાઓની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સાથે સમાનતા ધરાવતી નથી અને તેનાથી જુદી જ રીતે વ્યવહાર માગે છે ત્યારે એક દ્વંદ્વ (Conflict)ની અવસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે. આ દ્વંદ્વ વ્યક્તિ અને અંધિ વચ્ચેનો સંઘર્ષ છે. તે બન્ને પરસ્પર એક બીજાનો વિરોધ કરે છે. આ દ્વંદ્વ ત્યારે જ બંધ થઈ શકે છે જ્યારે અંધિનું દમન કરવામાં આવે અને તેને ચેતનામાંથી બહાર કરવામાં આવે એટલે કે તેમનું દમન કરી અધોચેતનમાં ધકેલી દેવામાં આવે. દમન કરવામાં આવેલી અંધિનો નાશ થતો નથી પરંતુ તેના પ્રકાશનનું સાધારણ રૂપ અવસ્થ નષ્ટ થઈ જાય છે. અને તેથી તે પોતાના રૂપમાં આવી શકતી નથી. છતાં તેની પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ રહે છે અને વેશપરિવર્તન કરી પ્રચ્છન્ન રૂપમાં ચેતનામાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પ્રતિરોધક (Censor) તેને ચેતનાના સ્તર પર આવતાં અટકાવે છે અને તેને છેતરવા માટે તે વેપાન્તર કરી પ્રચ્છન્ન રૂપે પોતાનું પ્રકાશન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આથી ચેતનામાં તે વિકૃત રૂપમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. કેટલીક અવિવાહિત પ્રૌઢ મહિલાઓની ‘કામઅંધિ’ને અભિવ્યક્ત થવાનો સ્વાભાવિક માર્ગ ગ્રાપ્ત થતો નથી; કારણ કે સમાજમાં તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે અને તેથી તેનું દમન કરવામાં આવે છે. આ દબાયેલી કામઅંધિ પોતાનું પ્રકાશન કરી શકતી નથી. તે સદૈવ પોતાના પ્રકાશન માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે. અને તે અંધિઓને કામથી સંબંધિત વિચારો, વાર્તાલાપ, વિવાહ, અશ્લીલ વાર્તાલાપ વગેરેમાં અસ્વાભાવિક રૂપે રુચિ ધરાવવાથી અને તે પ્રમાણે કરવાથી અભિવ્યક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે કોઈ કોઈ વખત તે દબાવવામાં આવેલી અંધિઓ પોતાનું પ્રકાશન પરાક્ષ રીતે પ્રતિકો દ્વારા કરે છે. અવિવાહિત પ્રૌઢ મહિલાઓની દબાયેલી માતૃક પ્રવૃત્તિ કૂતરાં કે મિલાડીઓની પ્રતિ અધિક રેનેહમાં વિકૃત પ્રકાશન પ્રાપ્ત કરે છે કોઈ કોઈ દબાયેલી અંધિઓ પરાક્ષ રીતે પ્રક્ષેપન (Projection)ના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. કોઈ એકદમ નિર્બળ વ્યક્તિ પોતાની અગ્રિય અંધિનું કોઈ અન્ય વ્યક્તિમાં પ્રક્ષેપન કરે છે.

“અંધિ, સવેગો અને વિચારોની સંમિશ્રિત સમષ્ટિ છે. જે પોતાની અગ્રિયતાને કારણે અધિકાંશ યા પૂર્ણતઃ દબાયેલી હોય છે. ભાવના અને અંધિમાં અંતર મુખ્યત્વે માત્રાનું છે. બન્ને સવેગાત્મક સમષ્ટિઓ છે, પરંતુ

એક શુદ્ધ સમષ્ટિ છે બીજી અશુદ્ધ સમષ્ટિ, એક પ્રમુખ રીતે તાર્કિક સંબંધો (Logical relations) થી વ્યવસ્થિત થાય છે, બીજી આકસ્મિક સાહ-ચર્યોથી. અને તેથી મુશ્કેલીથી જ વ્યવસ્થિત કહી શકાય. એક વ્યક્તિને માલુમ પડે છે અને તેનાથી સ્વીકૃત થાય છે. બીજીનું વ્યક્તિને ધણું કરીને કોઈ જ્ઞાન હોતું નથી અને તે અજ્ઞાન રૂપે તેને ધ્યાન, સ્મૃતિ કે ચેતનામાં દૂષાવીને રાખે છે. જ્યારે ભાવનાથી ઉત્પન્ન થનાર પ્રેરક ધણું ભાગે ચેતન અને યુક્તિપૂર્ણ હોય છે. ગ્રંથિથી ઉત્પન્ન થનાર પ્રેરક ન્યૂનાધિક અયૌક્તિક અને પૂર્ણતયા અચેતન હોય છે.” (ખટ્ટ)* ગ્રંથિઓ સવેગોથી મિશ્રિત વિચારોની સમષ્ટિઓ હોય છે. સામાન્ય રીતે સંઘટન ન થતાં અને સામાજિક વાતાવરણ સાથે સુસમાયોજન (Adjustment) ન થતાં તેમનું દમન કરવામાં આવે છે, જે પીડાપ્રદ હોય છે. આ રીતે દયાવવામાં આવેલી ગ્રંથિઓ સમાજવિરોધી વ્યવહારમાં અભિવ્યક્ત થાય છે.

(૧૦) સ્વભાવ (Temperament)

જનપ્રિય માનસશાસ્ત્ર માનસિક પ્રક્રિયાઓનું વર્ગીકરણ ત્રણ મુખ્ય શિર્ષકોમાં કરે છે. બુદ્ધિ, લાગણી અને ઈચ્છા; અને વ્યક્તિના ગુણોનું ત્રણ શિર્ષકોમાં વર્ગીકરણ કરે છે: શક્તિ, સ્વભાવ અને ચારિત્ર. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે મનોદશા સંવેગનો અદ્વિતીય પાત્ર પ્રભાવ છે અને ભાવના અધોચેતન સ્તરમાં સ્થાયી સવેગાત્મક પ્રવૃત્તિ છે. સ્વભાવ મનોદશા અને ભાવનાથી પણ અધિક ગંભીર અને સ્થાયી હોય છે. તે ચારિત્રના નિર્માણમાં ભાગ લે છે. “સ્વભાવ માનસશાસ્ત્રના ખરા અર્થમાં લઈ શકાય તે આ પ્રમાણે તે વેદનાત્મક સંરચના માટે, સવેગપ્રેરક ઉત્તેજના પ્રતિની વ્યક્તિની જન્મજાત ગ્રાહકતા માટે અને તેની સવેગપ્રેરિત પ્રતિક્રિયાઓના નમૂનાનાં લક્ષણો માટે એક અધિક સામાન્ય નામ છે.” (ટીચનર) આ પ્રમાણે વ્યક્તિઓની બીજની સાથે તુલના કરીએ તો ધ્યાન ખેંચે તેવું તેમનું અંતર જે આપણે જોઈએ છીએ તે તેમની પરંપરાગત ગ્રાહકતાઓ અને સવેગાત્મક પ્રતિક્રિયાઓ અમુક રૂપોની પૂર્વપ્રવૃત્તિઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ લક્ષણ સ્વભાવની રચનામાં એક મહત્વપૂર્ણ તત્ત્વ છે. સ્વભાવ વ્યક્તિના જીવનની સંપૂર્ણ અભિવ્યક્તિનું નિર્ધારણ કરે છે. તે વિચારવાની, અનુભવવાની અને સંકલ્પ કરવાની એક સ્થાયી પ્રવૃત્તિ છે. મેકડૂગલના અનુસાર “ મનુષ્યના

* ખટ્ટ; અદ્વિતીય પાત્ર અપરિવર્તી.

સ્વભાવની કામચલાઉ પરિભાષા એ આપી શકાય છે કે તે તેના માનસિક જીવન પર એ જૈવ કે રાસાયણિક પરિવર્તનોના પ્રભાવનો યોગ છે જે તેના શરીરના દરેક ટીસ્યુ (Tissue)માં થઈ રહ્યો હોય છે.”* આમાંના થોડા ઘણા પ્રભાવો રાસાયણિક પદાર્થોથી ઉત્પાદિત હોય છે. જે ટીસ્યુમાંથી લોહીમાં જાય છે અને ત્યારબાદ મગજમાં લઈ જવામાં આવે છે. જ્યાં તે પોતાની પ્રક્રિયાઓમાં પરિવર્તન કરી સ્નાયવિક ટીસ્યુ પર ક્રિયા કરે છે. આ રાસાયણિક પદાર્થોમાંના કેટલાક સ્નાયુતંત્રના દરેક ભાગને પ્રભાવિત કરતા માલૂમ પડે છે અને ખીબ કે જે સારી રીતે ચૂંટી કાઢેલા હોય તેવા તે કેટલાક વિશિષ્ટ ભાગો અથવા કેન્દ્રોને ખીબઓ કરતાં અધિક બળપૂર્વક પ્રભાવિત કરતાં હોય તેમ જણાય છે. આ રાસાયણિક રીતમાં સ્વભાવના નિર્ધારણમાં શરીરના દરેક ટીસ્યુ ફાળો આપે તે સંભવિત છે. પરંતુ અમુક ટીસ્યુ તો અન્યના કરતાં પણ અધિક પ્રભાવશાળી હોય છે, તેમાં પ્રણાલીવિહીન ગ્રંથિઓ (Ductless glands) મુખ્ય છે. એમ માનવામાં આવે છે કે પ્રણાલીવિહીન ગ્રંથિઓમાંથી નીકળતા રસ સ્વભાવનું નિર્ધારણ કરે છે. આ ગ્રંથિઓને પહેલાં જડ માનવામાં આવતી હતી. પરંતુ સંશોધનોથી એ સાબિત થઈ ચૂક્યું છે કે રસો કે જેને ન્યાસર્ગ (Hormones) કહેવામાં આવે છે જે કેટલીક પ્રણાલીવિહીન ગ્રંથિઓ દ્વારા લોહીમાં જાય છે તે અન્ય ટીસ્યુના જૈવ અને વિકાસ પર ઘણી જ અસર કરે છે. અને ઘણું કરીને સ્નાયુતંત્રની ક્રિયાઓ ઉપર અધિક અસર કરે છે. આપણા શરીરનાં જુદાં જુદાં અંગો આપણા માનસિક જીવનને ઘણી રીતે પ્રભાવિત કરે છે. જેમકે પાચનતંત્રની સ્વસ્થતા મનની સંતોષજનક દશા કે આનાંદિત દશા ક્ષિપ્ર કરે છે, જ્યારે તેની અપૂર્ણ ક્રિયા એટલે કે પાચનતંત્રની અસ્વસ્થતા દિવગીર, અને દુઃખી સ્વભાવ બનાવે છે. દરેક માણસની રચનામાં આ તત્ત્વો સ્વભાવનિર્ધારણમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. છતાં તેમનામાં ભોંજન, આમોહવા, પીણાં વગેરેથી અમુક અંશે પરિવર્તન કરી શકાય છે. આ પ્રમાણે સ્વભાવ દરેક સ્વતંત્ર રીતે નિર્ધારિત તત્ત્વો કે જેમનામાં વાતાવરણના પ્રભાવ તથા માનસિક સ્વસ્થતાથી પરિવર્તન થઈ શકે તેવાં ઘણાં તત્ત્વોનું જટિલ પરિણામ છે. આ પ્રમાણે તે જટિલ પરિણામ હોવાથી તેનું વર્ગીકરણ અશક્ય છે. છતાં ઘણા માનસશાસ્ત્રીઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે.

“ સર્વ પ્રથમ એક ગ્રીક ફીઝીશીયન ગેલેને (Galen) સ્વભાવના

* એક્રૂમલ; માનસશાસ્ત્રની રૂપરેખા.

સિદ્ધાન્તને કમજદ કર્યો. જે કે ચતુર્ગુણી (Fourfold) વર્ગીકરણના સાધનો પાછળના ઇતિહાસમાં ઘણે દૂર જાય છે. આ વર્ગીકરણ જે બાબતોને લક્ષમાં લે છે—શક્તિ અને સવેગપ્રેરિત પ્રતિક્રિયાનો સ્થિતિકાળ. આપણે આ પ્રમાણે ટેબલ મેળવી શકીએ.

પ્રબળ (Strong)

નિર્બળ (Weak)

જલદી (Quick)

પિત્ત પ્રધાન. (Choleric)

રક્તપ્રધાન કે પ્રસન્ન. (Sanguine)

ધીમુ (Slow) રક્તહીન કે વિપાદી. (Melancholic)—અનુદીપ કે સવેગહીન. (Phlegmatic).

પિત્તપ્રધાન કે ક્રોધન (Choleric) સ્વભાવ આવેગશીલ છે. સખળ સવેગથી જલદી જાગૃત થાય છે. પરંતુ “જે માણસ શીઘ્ર વિચાર કરે છે અને પ્રબળ રીતે અનુભવ કરે છે તે ક્રોધન કે પિત્તપ્રધાન; જે માણસ જલદી વિચાર કરે છે અને નિર્બળ રીતે અનુભવ કરે છે તે રક્તપ્રધાન કે પ્રસન્ન. સવેગહીન મનુષ્ય વિચાર ધીમેથી કરે છે અને અનુભવ નબળી રીતે કરે છે. વિપાદી વિચાર ધીમેથી કરે છે અને ઉંડાણથી અનુભવ કરે છે.” (ટીચનર) પિત્તપ્રધાન વ્યક્તિ શીઘ્રતા કરનાર, જળવાન, સખળ અને ક્રોધી હોય છે. વિપાદી સ્વભાવવાળો મનુષ્ય મંદ, અપ્રસન્ન અને શોક કરનારો હોય છે, છતાં પણ તે ચારિત્ર્યબળ પ્રદર્શન કરે છે. પ્રસન્ન વ્યક્તિ સ્ટુર્નિવાળો પરંતુ દુર્બળ હોય છે તેનો દૃષ્ટિકોણ આનંદી અને આશાપૂર્ણ હોય છે. સવેગહીન મનુષ્ય સુસ્ત અને મંદ હોય છે. પરંતુ તેમાં ધૈર્ય જોવા મળે છે.

ડૉ. યુંગે (Dr. Jung) પણ સ્વભાવનું જે વર્ગોમાં વિભાજન કર્યું. આંતર્યુખતા (Intro version) અને બહિર્યુખતા (Extroversion). યુંગ માને છે કે “જે પ્રકારની વ્યક્તિમાં અંતર કરવું તે શક્ય છે. એક તો જોની રુચિ અને ધ્યાન પોતાની જાનમાં જ પસંદગીથી કેન્દ્રિત હોય. અને બીજો જોની રુચિ અને ધ્યાન આમાગિક અને બૌદ્ધિક વાતાવરણમાં બહાર ગયું હોય તે. આંતર્યુખી (Introvert) અંદર તરફ વળેલા દના, બહિર્યુખી બહાર તરફ વળેલા દના. બહિર્યુખી હોયડ (Freud) ની લામવાસના (Libido) થી પ્રેરિત થયા દના અને લાગણીયુક્ત દના. આંતર્યુખી એડલર (Adler) ની શક્તિ મારેની ઈ-જીથી પ્રેરિત થયા દના

અને વિચારયુક્ત તથા મનોસૃષ્ટિ (Reverie) તથા વિચારો તરફ ઝૂકતા હતા. જીવનશક્તિ (Life energy) તરીકે કામવાસનાનો પોતાનો પ્રત્યક્ષ વાપરીને યુગ કહી શકે કે બહિર્મુખતામાં કામવાસના બહાર વસ્તુઓ તરફ જાય અને અંતર્મુખતામાં અંદર વ્યક્તિની પોતાની તરફ જાય. (વુડવર્થ) આ વર્ગીકરણની મુશ્કેલી એ છે કે ઘણા લોકો ન તો અંતર્મુખી હોય છે ન તો બહિર્મુખી. સામાન્ય રીતે લોકો મિશ્રિત પ્રકારના હોય છે. આ મુશ્કેલીની યુગને ખચર પડી અને આ બન્નેનો મધ્યવર્તી એક પ્રકાર જણાવ્યો જેને ઉભયરૂપ-ઉભયમુખી (Ambivert) કહે છે. તેમની જીવનશક્તિ બહાર અને અંદર બન્ને દિશાઓમાં પ્રવાહિત થાય છે.

સ્વભાવના આ વર્ગીકરણો જે કે રસપ્રદ અને વ્યક્તિની વેદનાત્મક-એષ્ટાત્મક જીવનના સ્વરૂપ પર અધિક પ્રકાશ ફેંકે છે. છતાં અસંતોષપ્રદ છે. કારણ કે સામાન્ય રીતે માણસો મિશ્રિત પ્રકારના હોય છે.

(૧૧) સંવેગ અને સ્વતંત્ર સ્નાયુતંત્ર (Emotion and Autonomic Nervous system)

આધુનિક સંરોધનોથી એ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે સંવેગો અને સ્વતંત્ર સ્નાયુતંત્ર વચ્ચે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. સ્વતંત્ર સ્નાયુતંત્ર ઔચ્છિક નિયંત્રણમાં રહીને કાર્ય કરતું નથી પરંતુ તે આત્મનિયંત્રિત (Autonomic) હોય છે. એ ગ્રંથિઓ (Glands) તથા માંસપેશીઓમાં જનારા સ્નાયુઓથી બનેલું છે, જે શ્વસન, રક્તસંચરણ અને પાચન ક્રિયાઓમાં સંલગ્ન હોય છે. આ તંત્રના સ્નાયુઓ હૃદય, રક્તવાહિનિયો, ફેફસાં, હોઝરી આંતરડાં અને શરીરના અન્ય આંતરિક અંગો તથા સ્વેદગ્રંથિઓ (Sweat glands). કેશની લઘુ પેશીઓ અને આંખના ઉપતારા (Iris) સુધી ફેલાયેલા હોય છે. તે સ્મીકણી માંસપેશીઓ (Smooth muscles) તથા ગ્રંથિઓમાં પણ જાય છે. આ સ્નાયુઓ અધિક સૂક્ષ્મ સ્નાયુ તંતુ (Nerve fibres)ના બનેલા હોય છે, જે મગજના થડ અને કરોડરજ્જુની કાશાઓથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમનાથી નિર્મોલુ પણ થાય છે. અને તેથી તેમને સાધારણ સ્નાયુતંત્રનાં અંગ માનવામાં આવે છે. પહેલાં સ્વતંત્ર સ્નાયુતંત્રને એક પૃથક્ તંત્ર માનવામાં આવતું હતું પરંતુ તેમ નથી. તે સામાન્ય સ્નાયુતંત્રનો જ એક ભાગ છે. સ્વતંત્ર સ્નાયુતંત્રના ત્રણ ભાગ છે. ઉધ્વ,

મધ્ય અને નિમ્ન. ઉર્ધ્વ ભાગ મગજના થડ (Brain stem) ને ઉપતારાની પેશી અને લાર ગ્રંથિઓથી જોડે છે. જેનાથી ઉપતારો સંકુચિત થાય છે અને લાર-ગ્રંથિઓ લાર છોડે છે. આ ભાગના અન્ય સ્નાયુઓ હોઝરી (આમાશય) ની ગ્રંથિઓ અને પેશીઓ સાથે જોડાયેલા છે. તે પાચક રસોના સ્રાવ માટે આમાશયની ગ્રંથિઓને અને મથનક્રિયા માટે આમાશયની પેશી નિર્મિત દિવાલને ઉત્તેજના આપે છે. આમાશયની ગ્રંથિઓને ઉત્તેજના મળતાં તે જઠર રસ (Gastric juice) છોડે છે. કેટલાક સ્નાયુઓ હૃદય સાથે જોડાયેલા હોય છે જે તેના સ્પંદનને મંદ કરે છે. સ્વતંત્ર સ્નાયુ-મંડળના મધ્ય ભાગમાં સહભાવી સ્નાયુ (Sympathetic nerves) હોય છે. આ ભાગને સહભાવી ભાગ (Sympathetic division) પણ કહે છે. સહભાવી ભાગ કરોડરજ્જુના મધ્ય ભાગ સાથે જોડાયેલા હોય છે. સહભાવી સ્નાયુઓ જે વક્ષના સ્તર ઉપર કરોડ રજ્જુમાંથી નીકળે છે તેમનો હૃદય અને આમાશય ઉપર ઉર્ધ્વ ભાગ કરતાં વિપરીત પ્રભાવ પડે છે. તે સ્નાયુઓ હૃદય સ્પંદનમાં વૃદ્ધિ કરે છે, રક્તચાપ અધિક ઉચ્ચ કરે છે, આમાશયની ક્રિયાને અટકાવે છે તેમજ અન્ય વિપરીત પ્રભાવ પાડે છે જેને સંવેગનાં લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. નિમ્ન ભાગને ત્રૈક વિભાગ (Sacral division) પણ કહે છે; આ વિભાગ સુખુણ્ણા કે કરોડરજ્જુના નીચલા ભાગથી નીકળે છે, જે કરોડ રજ્જુને જનનાંગો, મૂત્રાશય અને મલાશયની પેશીઓ સાથે જોડે છે. સહભાવી સ્નાયુઓનો વિસ્તાર એટલો હોય છે કે તે સ્વતંત્ર સ્નાયુ-તંત્રના ત્રૈક વિભાગમાં પણ આદ્યા જાય છે સહભાવી વિભાગ અંશતઃ ત્રૈક વિભાગને આચ્છાદિત કરે છે જે કરોડરજ્જુના નિમ્ન ભાગથી આવે છે. તથા તે શ્રીણુ અવયવો (Pelvic organs) પર ત્રૈક વિભાગના ઉત્તેજક પ્રભાવોનો વિરોધ કરે છે. સહભાવી સ્નાયુઓ શિર્ષણી તથા ત્રૈક સ્નાયુઓથી વિપરીત કાર્ય કરે છે. તેનો અર્થ એ નથી કરવાનો કે તે એકબીજાથી સ્વતંત્ર છે અને ઉપરથી કોઈ પણ પ્રકારના નિયંત્રણના અભાવના કારણે સંઘર્ષ કરે છે. તે બંને પરસ્પર સંબંધ અને સંતુલિત છે. કરોડરજ્જુની સમાનાન્તર પ્રગડો (Ganglia) અથવા સ્નાયુ દોશાઓનાં જૂથની પંક્તિ હોય છે. એ પ્રગડો કરોડ રજ્જુ સાથે પ્રગંડપૂર્વ તંતુઓ (Pre-ganglionic fibres) થી જોડાયેલા હોય છે. દરેક પ્રગંડમાંથી પ્રગડોત્તર તંતુ (Post-ganglionic fibres) જુદી જુદી પેશીઓ અને ગ્રંથિઓ સુધી ફેલાયેલા હોય છે. તે ઉપતારોને ફેલાવે છે. અશ્નુગ્રંથિઓથી અશ્નુ કઢાવે છે. લાર અને પાચનની ગ્રંથિઓ તથા આમાશય અને આંતરડાંની પેશીઓની પાચનક્રિયાને નિરુદ્ધ

કરે છે મૂત્રાશય અને મનાશયની પેશીઓથી મળ-મૂત્રોત્સર્ગ કરાવે છે રોમાય પેદા કરે છે અને સ્વેદ અધિઓથી ત્વચાપર પરસેવો કઢાવે છે * સહલાવી વિભાગ લય, ક્રોધ વગેરે પ્રમળ સવેગોમા સલગ્ન રહે છે શિષ્ વિભાગ અને ત્રૈક વિભાગનો એક અશ શારીરિક આરામ જેવી સુખદાથી અવસ્થાઓમા સલગ્ન રહે છે ત્રૈક વિભાગનો એક અશ કામોદ્દીપનથી સખધિત હોય છે

(૧૨) સવેગ અને પ્રણાલીવિહીન અધિઓ (Emotion and endocrine or ductless glands)

અધિઓનું ઘણું ભાગોમાં વર્ગીકરણ થઈ શકે છે તેમાના બે મુખ્ય જૂથ છે પ્રણાલીયુક્ત અધિઓ અને પ્રણાલીવિહીન અધિઓ પ્રણાલી યુક્ત (Duct-Exocrine) અધિઓ પોતાના ઉત્પાદનોને લઘુ નળીઓ દ્વારા શરીરના પોના ભાગોમા અથવા શરીરની સપાટી પર છોડે છે લાર, આસુ, પ્રવેદ વગેરે પ્રણાલીયુક્ત અધિઓ છે પ્રણાલીવિહીન અધિઓ પોતાના ઉત્પાદનને અધિઓમા પ્રવિષ્ટ રક્તવાહિનીઓની દિવાલોમાથી સીધા રક્તપ્રવાહમા છોડી દે છે પ્રણાલીવિહીન અધિઓના ઉત્પાદનોને ન્યાસર્ગ (Hormones) કહેવામા આવે છે પ્રણાલીવિહીન અધિઓના રમો ફક્ત ક્રિયાન્વિત કરતા નથી પરંતુ નિરોધ પણ કરે છે બરાબર થરા માટે કેટલાક ક્રિયાન્વિત કરે છે બ્યારે બીજા નિરોધ કરે છે તેથી ન્યાસર્ગ (Hormone) પ્રણાલીવિહીન અધિઓનાં પ્રત્યેક ઉત્પાદનોને ન કહી શકાય તેથી શેફર (Schafer) પ્રણાલીવિહીન અધિઓના ઉત્પાદનો માટે 'ઓટોકોઈડ (Autocoid) નામનો નિર્દેશ કર્યો તેમાની કેટનાક ક્રિયાન્વિત કરનાર હોય છે જેને ન્યાસર્ગ (Hormones) કહેવામા આવે છે અને કેટનાક નિરોધ કરનાર હોય છે જેને કેનોન્સ (Chalones) કહેવામા આવે છે રોક્ષરની આ પરિભાષા અગત્યની હોવા છતાં ઘણા માનસશાસ્ત્રીઓએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નથી તેઓ પ્રણાલીવિહીન અધિઓના દરેક ઉત્પાદનોને ન્યાસર્ગ મ્હે છે અને તેનો ઉપયોગ વિસ્તૃત અર્થમાં કરે છે ન્યાસર્ગ શરીરના અને તેનાં અંગોના રાસાયણિક પરિવર્તનો પ્રભાવિત કરે છે અને તે વ્યક્તિના નિમિસ અને તેના વ્યવહાર પર વિસ્તૃત પરંતુ ગૌણ પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરે છે વુડ્ઝર્થ જણાવે છે કે તે વ્યક્તિત્વના

* ટ્રો શિક્ષણ માનસશાસ્ત્રની ભૂમિ ।

તરતો છે. પ્રણાલીવિહીન ગ્રંથિઓ નીચે પ્રમાણે છે. પોષકગ્રંથિ (Pituitary gland), ગલ્લ ગ્રંથિ (Thyroid gland) ઉપરકકચ ગ્રંથિ (Adrenal gland) કામગ્રંથિ કે પ્રજનન ગ્રંથિ (Gonads gland) વગેરે. આ ગ્રંથિઓ સંવેગ સાથે માર્મિક સંબંધ ધરાવે છે.

ગલ્લગ્રંથિ (Thyroid) એ ગળાના તળિયામાં જીભના મૂળમાં શ્વાસ નળી (Wind pipe)ની સામે રહેલી હોય છે. તેના રસને ગલ્લગ્રંથિ ન્યાસર્ગ (Throxin) કહે છે. તેમાં આયોડીન (Iodine) મુખ્ય પદાર્થ હોય છે. ગલ્લગ્રંથિ ન્યાસર્ગ શરીરની જૈવ ક્રિયા (Metabolism)માં શીઘ્રતા લાવે છે. તે દરેક ઉભરમાં જૈવ ક્રિયાઓને ત્વરિત કરે છે. જે કિશોરાવસ્થા પહેલાં તેને દૂર કરવામાં આવે અથવા રોગથી નષ્ટ થઈ જાય તો બાળકનો વિકાસ અવરોધાય છે અને તેની જીવિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. યૌવન (Puberty) શિથિલ અને છે અને ગૌણ જાતીય (Sexual) લક્ષણોનો વિકાસ થતો નથી. બાળક ઠંડી કે શરદીનો શિકાર અને છે; પરંતુ જે તેનો કિશોરાવસ્થા બાદ નાશ થાય અથવા તે દૂર કરવામાં આવે તો વિચાર, વાણી અને ગતિ (Movement) ધીમી જતી જાય છે. એટલે કે તે સુસ્ત (Slow) મૂર્ખ, ભૂલકણો (Forgetful) અને સમજતાપૂર્વક વિચાર અને કાર્ય કરવા માટે એકાગ્રચિત્ત થવામાં અસમર્થ જતી જાય છે. વ્યક્તિ પોતાનો પૂર્વ ઉત્સાહ ખોઈ ખેસે છે અને સુસ્ત અને નિરુત્સાહ દશામાં પહોંચી જાય છે. જાતિય ક્રિયાઓનો ક્ષય થાય છે અને ત્વચા એકદમ મુઠ્ઠી થઈ જાય છે. જ્યારે ગલ્લગ્રંથિ અતિક્રિયાશીલ હોય છે તો વ્યક્તિ ચંચળ, ચીડિયા અને ચિંતાયુક્ત રહેનાર અને અસ્થિર થઈ જાય છે. અત્યધિક સક્રિય ગલ્લગ્રંથિથી ચીડિયાપણું અને દોષપૂર્ણ ગલ્લગ્રંથિથી સુસ્તી અને આળસ આવે છે.

ઉપગલ્લગ્રંથિ-(Parathyroid)-આ ગલ્લગ્રંથિઓની નજીક ચાર લઘુ ગલ્લગ્રંથિઓ હોય છે. ઉપગલ્લગ્રંથિઓ ન્યાસર્ગ તૈયાર કરે છે જેને ઉપગલ્લગ્રંથિ ન્યાસર્ગ (Parathormone) કહે છે. જે હાડકાં અને રક્તમાંના કેલ્શિયમ (Calcium)ના સ્તરને વ્યવસ્થિત રાખે છે. જે આ ગલ્લગ્રંથિઓને દૂર કરવામાં આવે અથવા નષ્ટ થઈ જાય તો વ્યક્તિની અવસ્થા અત્યધિક ઉદ્દીપનાની થઈ જાય છે. આ ગલ્લગ્રંથિની ઉપરિચિત્તિથી વ્યક્તિ પુનઃ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે ઉપગલ્લગ્રંથિ ન્યાસક શાન્તિ કરનાર છે, જ્યારે ગલ્લગ્રંથિ ન્યાસર્ગ ઉદ્દીપન કરનાર હોય છે. ઉપગલ્લગ્રંથિ ન્યાસર્ગ જ્યારે અધિક થઈ જાય છે ત્યારે સુસ્તી અને ટુચિમાં ઠગી ઉત્પન્ન થાય છે અને

જ્યારે એની ખોટ હોય છે ત્યારે પેશીઓમાં ખેંચાણ અને ઉત્તેજનાઓ પ્રતિ શીઘ્ર અને તીવ્ર પ્રતિક્રિયાઓ પેદા થાય છે.

ઉપવૃક્કય ગ્રંથિઓ (Adrenal glands)-ઉપવૃક્કય ગ્રંથિઓની સંખ્યા એ છે. એક દરેક ગુદાની સમિધ સ્થિત હોય છે. દરેક ગ્રંથિમાં એક કેન્દ્રિય ભાગ હોય છે જેને મજ્જક (Medulla) કહે છે તથા એક આવરણ હોય છે જેને ત્વક્ષ (Cortex) કહે છે. મજ્જકથી ઉત્પન્ન થયેલા ન્યાસર્ગને ઉપવૃક્કી (Adrenin) કહે છે અને ત્વક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલા ન્યાસર્ગને ત્વક્ષી (Cortin) કહે છે. ઉપવૃક્કી હૃદયસ્પંદન ત્વરિત અને પ્રમળ કરે છે, રક્તચાપમાં વૃદ્ધિ કરે છે, જઠરની પાચનક્રિયાને રોકે છે. થાકી ગયેલી પેશીઓની કાર્યશક્તિમાં વૃદ્ધિ કરે છે. આંખના ડેળાને વિસ્તૃત કરે છે તથા રોમાંચ અને પરસેવો ઉત્પન્ન કરે છે. ઉપવૃક્કી સહભાવી સ્નાયુઓની સહાયક છે. કારણ કે તે પણ અદ્ય સમયને માટે આ પરિણામો પેદા કરે છે; જ્યારે ઉપવૃક્કી તે પરિણામોને દીર્ઘકાળ સુધી ટકાવી રાખે છે. ત્વક્ષી જીવનને માટે આવશ્યક છે. તે એક સામાન્ય ઉત્તેજકના રૂપમાં કાર્ય કરે છે. તેની ખોટથી દુર્બળતા અને આળસ, કામ કરવાની અનિચ્છા તથા કામપ્રવૃત્તિની હાનિ પેદા થાય છે. તેની અતિક્રિયાશીલતા અને લિંગોમાં પુરુષત્વની વૃદ્ધિ કરે છે.

પેાપગ્રંથિ (Pituitary glands)-મગજના નીચલા ભાગમાં ચોટેલી છે. તે ખોપરીના મૂળમાં માથાની બરાબર વચમાં એક ગ્રહામાં સ્થિત હોય છે. અગ્રપેાપ (Anterior pituitary) વ્યક્તિની પેશીઓને બળવાન કરે છે. તથા તેને આક્રમણશીલ, આત્મસંયમી અને પરિણામદર્શી બનાવે છે. અગ્રપેાપની ન્યૂનક્રિયાશીલતા પૈશિક દુર્બળતા અને સૂરતી, ઉત્સાહહીનતા અને અવસાદ પેદા કરે છે*

પ્રજનન ગ્રંથિઓ (Gonads glands)-એ કામસવેગો સાથે, ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવે છે. પ્રજનનગ્રંથિ-ન્યાસર્ગ (Gonadotropic hormones) પ્રજનન ગ્રંથિઓની રચના અને ક્રિયાઓને નિભાવે છે. “ જ્યારે પ્રજનન ગ્રંથિઓ સક્રિય રીતે પોતાના ન્યાસર્ગોનું ઉત્પાદન કરતી હોય છે, તેઓ પોતાની સહાયક ક્રિયાથી અધિક પ્રજનનગ્રંથિ-ન્યાસર્ગના ઉત્પાદનને રોકવા માટે અગ્રપેાપ (Anterior pituitary) પર ક્રિયા કરે છે.” (ચક્રવર્તી-Chakrabarty). “ પુરુષ-ન્યાસર્ગ (Male hormones) પુરુષત્વની દિશામાં વિકાસ કરે છે, સ્ત્રી-ન્યાસર્ગ (Female hormones)

-સ્ત્રીત્વની દિશામાં. પ્રજનન અંધિઓના ન્યાસર્ગોના અભાવથી અસ્ત કાઈ પણ લિંગની વ્યક્તિ પ્રમુખ સ્ત્રી પુરુષ લક્ષણોથી રહિત તટસ્થ નમૂનાના રૂપમાં વિકસિત થાય છે." (બુઝર્થ)

(૧૩) જેમ્સ-લાંગેનો સંવેગ સંબંધી સિદ્ધાન્ત (Games-Lange Theory of Emotion).

સંવેગના સંબંધમાં સાધારણ મત એ છે કે કાઈ પરિસ્થિતિના પ્રત્યક્ષ સંપર્કથી કે કદપનાથી સંવેગ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેનું આંગિક પરિવર્તનોમાં પ્રકાશન થાય છે. આ પ્રમાણે સાધારણ મતાનુસાર જેતાં પ્રથમ વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ કે વિચાર થાય છે. ત્યાર બાદ તેનાથી સંવેગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની અભિવ્યક્તિ આંગિક પરિવર્તનોમાં થાય છે. આ પ્રમાણે સંવેગ આંગિક પરિવર્તનોની પૂર્વ થાય છે. આપણે સાપને જોઈએ છીએ, તેનાથી આપણા મનમાં લય ઉત્પન્ન થાય છે અને એ લયનો સંવેગ આપણને ત્યાંથી પલાયન થવાની અથવા તેા ધ્રુજવાની ક્રિયામાં અભિવ્યક્ત થાય છે.

જેમ્સ નામના અમેરિકન માનસશાસ્ત્રીએ ૧૮૮૪ માં સંવેગ શું છે ? તે બાબતના સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું. તેનાથી સ્વતંત્ર રીતે તેના જેવા જ સિદ્ધાન્ત હેન્ગાર્ડનિવાસી લાંગે (Lange) નામક શરીરશાસ્ત્રીએ રજૂ કર્યો. જેમ્સનો સંવેગ બાબતનો મત સાધારણ મતથી તદ્દન વિપરિત છે. તેનો મત છે કે કાઈ પણ વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ સીધો પ્રતિદોષ ક્રિયાના રૂપમાં આંતરિક અંગોમાં પરિવર્તન પેદા કરે છે. તેની ખજર બોધરનાયુઓ દ્વારા મગજને મળે છે અને આંગિક સંવેદનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. વળુના પ્રત્યક્ષની સાથે આ આંગિક સંવેદનાઓ સંવેગ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે કાઈ પણ સંવેગની અનુભૂતિ વિચલિત શારીરિક દશાનું કારણ નથી પરંતુ તેનો પ્રભાવ છે. તે પૂરા શરીરથી અને વિરોધનયા આંતરિક અંગોથી એકત્ર થયેલી સંવેદનાઓનો માત્ર સમૂહ જ છે. આ સિદ્ધાન્ત અનુસાર, અસ્તબ્ધ સંવેગિક દશા થતાં અને સંવેગનો અનુરૂપ વિભિન્ન ગતિઓ કરતાં શરીર જે રીતે અનુભવ કરે છે તે રીતને સંવેગ કહેવો જોઈએ. પદ્ધતિ કાઈ વસ્તુનો અનુભૂતિ સિવાય પ્રત્યક્ષ થાય છે, જેની બાદ તરત જ કાઈ પૂર્વ સંગઠિત યંત્રદ્વારા સંચાલિત આંગિક પરિવર્તનો થાય છે અને ત્યાર બાદ જ્યારે એ આંગિક પ્રતિબિંબોની મૂલના એનનાને મળે છે ત્યારે એ આંગિક પરિવર્તનોના એનનાસદશારીઓ અને વળુના પ્રત્યક્ષથી મળીને સંવેગ બને છે. જેમ્સના મત

અનુસાર પ્રતિક્ષેપતઃ જગૃત આંગિક સંવેદનાઓનો સમૂહ તે સવેગ છે; જે સંવેદનાઓ કોઈ વસ્તુના પ્રત્યક્ષ સાથે સંબંધિત હોય છે. સવેગમાં અનુભૂતિનું તત્ત્વ હોતું નથી. તે એક પ્રતિક્ષેપતઃ જગૃત સંવેદનાઓનું જૂથ છે. સવેગ આંગિક સંવેદનાઓનો યોગ છે. “ફક્ત ભૌતિક ઘટનાઓથી પ્રારંભ થનારી અંતરવાહી ધારાઓથી ઉત્પન્ન સંવેદનિક પ્રક્રિયાઓ, ઉદ્દીપક વસ્તુનો પ્રતિક્ષેપ પ્રભાવ” (જેમ્સ) છે. તેનાથી અધિક તે કંઈ જ નથી.

જેમ્સ પોતાના સિદ્ધાન્તની ખાખતમાં જણાવે છે કે “સવેગ વિષે વિચાર કરવાનો આપણો સ્વાભાવિક માર્ગ એ છે કે કેટલાંક તથ્યોનો માનસિક પ્રત્યક્ષ માનસિક વેદનાને ઉત્તેજિત કરે છે જેને સવેગ કહેવામાં આવે છે. મનની પાછળની સ્થિતિ શારીરિક અભિવ્યક્તિઓને જન્મ આપે છે. મારો સિદ્ધાન્ત એ છે કે શારીરિક પરિવર્તન તરત જ ઉદ્દીપક તથ્યના પ્રત્યક્ષ પશ્ચાત્ થાય છે. અને જેવાં એ પરિવર્તનો થાય છે તે જ રૂપમાં તેમની અનુભૂતિ સવેગ છે. સામાન્ય લોકશુદ્ધિ કહે છે કે આપણે પોતાની સંપત્તિ ખોઈએ છીએ, આપણને શોક થાય છે અને રડીએ છીએ; આપણે એક રીંછ (Bear) ને જોઈએ છીએ, ભયભીત થઈએ છીએ અને દોડીએ છીએ. આપણે પ્રતિદ્વંદ્વી (Rival) થી અપમાનિત (Insulted) થઈએ છીએ, ક્રોધિત થઈએ છીએ અને આક્રમણ કરીએ છીએ. તેનાથી અધિક તર્ક-સંગત કથન એ છે કે આપણને શોક થાય છે; કેમકે આપણે રડીએ છીએ, આપણે ક્રોધિત થઈએ છીએ, કેમકે આપણે દ્રુણ્યો છીએ. આ કથન તર્કસંગત નથી કે આપણને શોક, ક્રોધ કે ભય થાય છે એટલે આપણે રડીએ છીએ, આક્રમણ કરીએ અથવા દોડીએ છીએ.” (જેમ્સ)* “આ દૃષ્ટિથી સવેગને પ્રત્યક્ષ ધેરાયેલો પ્રતિક્ષેપતઃ ઉત્તેજિત આંગિક સંવેદનાઓનો સમૂહ છે. સવેગમાં કોઈ વિશિષ્ટ વેદનાત્મક ધાણું નથી, માનસશાસ્ત્રીય રીતે સમગ્ર અનુભવ પ્રતિક્ષેપતઃ (Reflexly) ઉદ્દીપ્ત આંગિત સંવેદનાઓમાં ઘટાવી શકાય તેમ છે.” (ટીચનર)

જેમ્સ પોતાના સવેગ સંબંધી સિદ્ધાન્તના પદ્ધતિમાં નીચે પ્રમાણે સાક્ષ્ય રજૂ કરે છે.

(૧) “જો આપણે અચાનક જંગલમાં, એક ઢાળો દરતો દરતો ચહેરો જોઈએ તો ખતરાના કોઈ સ્પષ્ટ વિચારને ઉત્પન્ન થતા પહેલાં તરત જ હૃદયનું સ્પંદન અટકી જાય છે અને આપણે હાંફવા લાગીએ છીએ.” અહીંયાં

વસ્તુના પ્રત્યક્ષથી સવેગ ઉત્પન્ન થયા સિવાય આંગિક પરિવર્તનો પેદા થઈ જાય છે. તેમાં પ્રત્યક્ષ અને આંગિક પ્રતિક્રિયાઓ વચ્ચે કોઈ સંબંધ નથી.

(૨) જો આપણે કોઈ સવેગની કલ્પના કરીએ અને ત્યારે આપણી ચેતનામાંથી તેનાં શારીરિક લક્ષણોની સર્વ અનુમૂલિઓને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આપણે એવી કોઈ ચીજ પ્રાપ્ત નથી કરતા જેથી સવેગ બની શકે તથા જે કંઈ શેષ રહે છે તે ફક્ત બૌદ્ધિક પ્રત્યક્ષની અનુમૂલિશન્ય તટસ્થ (Neutral) અવસ્થા છે." આંગિક અભિવ્યક્તિ સિવાયના કોઈ પણ સવેગની કલ્પના કરી શકીએ નહિ. આપણે એવા ભયની કલ્પના ન કરી શકીએ જેમાં હૃદયસ્પંદન તીવ્ર ન બન્યું હોય, ધ્રુજતા હોય ન હોય, અંગો શિથિલ ન બન્યાં હોય; તેવી જ રીતે એવા ક્રોધની પણ કલ્પના નથી કરી શકના જેમાં દાંત પીસવામાં ન આવ્યા હોય, મૂંઝીએ બંધ ન કરવામાં આવી હોય કે ભય ન ચઢાવ્યાં હોય. વગેરે.

(૩) "જો સવેગને પ્રગટ થવા દેવામાં ન આવે તો તેનો અંત થઈ જાય છે." સવેગોની આંગિક અભિવ્યક્તિ થવા દેવામાં આવતી નથી તો તે અંત પામે છે.

(૪) આંગિક અભિવ્યક્તિઓના કૃત્રિમ ઉત્પાદનથી તેને સંબંધિત સવેગ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. અભિનેતા કોઈ કોઈ વખત ક્રોધ, દર્પ, ગ્રાહ વગેરેની અભિવ્યક્તિઓ કરી તે સવેગોનો અનુભવ કરે છે.

(૫) "એવા ધનુષ્ય શરીરશાસ્ત્રીય કેમો જેવામાં આવે છે જેમાં સવેગ વસ્તુશન્ય અને પ્રેરણાશન્ય હોય છે." વસ્તુશન્ય સવેગ શરીરની ઋજુતા-વસ્થાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ સવેગ શારીરિક રંગાઓની અનુમૂલિઓ છે. તેનાં ફક્ત શારીરિક કારણો હોય છે. આ પ્રભાવે શરીરની ઋજુતાવસ્થા સવેગ ઉત્પન્ન કરે છે. પાંચતખાનામાં જેનાં આલ્સ પડે છે કે જેટલાક પાંચતો એક જ વાતાવરણમાં કોઈ પણ પ્રેરણા સિવાય ક્રોધ, ભય, દોષ વગેરે અભિવ્યક્તિ પ્રદર્શન કરે છે. જેટલાક આંગિક ઉત્પન્નથી પણ સવેગ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમને આપણે રોગ, ભય અને નિરાશા ઉત્પન્ન કરે છે.

ડૅન્માર્કનિરાક્ટી પ્રો. લેન્ગે (Prof. Lange) ૧૮૮૫નાં આ નિદાનને ક્રોધી પ્રવૃત્તિ કહે છે. તેવના અનુસર સવેગમાં બે તરંગો રહેલાં હોય છે (૧) 'શાન્ત', એક ક્રિયિત્વ મરકાવતો, મદ્યમની તિલક (૨) 'ક્રોધ', પ્રતિરોધક ઉત્પન્ન કરતો અને પેશીઓનાં પરિવર્તન (Vibrations)

motor changes) અથવા શરીરનાં વિભિન્ન અંગોના રક્ત પરિમાણમાં પરિવર્તન અને તેના પર આશ્રિત માનસિક તથા શારીરિક પરિવર્તન. આ બન્ને તત્ત્વોની મધ્યમાં કોઈ વેદનાત્મક મધ્યસ્થ હોતું નથી. તેમની વચ્ચેમાં અનુભૂતિનું કોઈ તત્ત્વ નથી, લોગે સવેગને વેદનાશ્લેષ આંગિક સવેદનાઓનું જૂથ પણ માને છે તે જણાવે છે કે “આપણા હર્ષો, અને વિપાદો (Sorrows) ને માટે, આપણા સુખ અને વ્યથાઓના સમય માટે, આપણા માનસિક જીવનની સંપૂર્ણ સવેગાત્મક બાજુ (Emotional aspect) ને માટે વાહિની-પેશી-તંત્ર (Vasomotor system) જવાબદાર છે.” આ સિદ્ધાન્તને જેમ્સ-લોગે સિદ્ધાન્ત કહેવામાં આવે છે.

આલોચના (Criticism)

પ્રથમ માનસશાસ્ત્રીઓએ આ સિદ્ધાન્તની સખત ટીકા કરી છે.

(૧) જેમ્સનો સિદ્ધાન્ત એ બાબત પર અધિક ભાર મૂકે છે કે સવેગ સ્વયં અભિવ્યક્ત થયા સિવાય રહેતો નથી. પરંતુ તેથી એમ ન કહી શકાય કે સવેગ અને તેની અભિવ્યક્તિમાં કોઈ ભેદ નથી. જો તે બન્ને સદૈવ સાથે જ રહે છે તો તેમને અવિયોજ્ય (Inseperable) સહચર કહી શકાય. આપણે તીવ્રતારહિત સવેદનાની કલ્પના કરી શકતા નથી, છતાં પણ તીવ્રતા સવેદનાથી અભિન્ન નથી. તેથી આંગિક સવેદનાઓ સવેગનો અગત્યનો ભાગ હોઈ શકે છતાં તે સવેગ ન બની શકે. સ્ટાઉટ જણાવે છે કે “સવેગો માટે પોતાની અભિવ્યક્તિ કયાં સિવાય અસ્તિત્વ ધરાવતું અશક્ય હશે પરંતુ તે એમ જણાવતું નથી કે સાંવેદનિક અનુભવો અભિવ્યક્તિના કારણે સમગ્ર સવેગની રચના કરે છે.” એ સંભવ છે કે આંગિક અભિવ્યક્તિ સંપૂર્ણ સવેગ ન હોય.

(૨) જેમ્સના સિદ્ધાન્તને સત્ય ધારવા છતાં પણ એ સ્પષ્ટ છે કે આપણે તેના પ્રતિ યોગ્ય ધ્યાન ન બની શકીએ. “નિરસદેહ સર્વે આંગિક સવેદનાઓ સવેગ નથી, જૂથ અને ઉદરપીડા (Stomach-ache) સવેગાત્મક અનુભવ નથી. તેથી સિદ્ધાન્તને પૂર્ણ કરવા માટે આંગિક ક્રિયાઓ કે જે સવેગ ઉત્પન્ન કરે છે તેના પ્રકાર જે નથી કરતી તેમનો ભેદ કરવો આવશ્યક છે.” (સ્ટાઉટ) આ પ્રમાણે જેમ્સ સવેગને બનાવનારી આંગિક સવેદનાઓનાં વિલક્ષણ ચિહ્નો સ્પષ્ટ બતાવતા નથી. સવેગ બનાવનારી આંગિક સવેદનાઓ ને સવેગ ન બનાવનારી આંગિક સવેદનાઓ એ બાબતો ધ્યાનમાં રાખી અંતર કરવું જોઈતું હતું. પ્રથમ તો

ધ્યાનમાં લેના જેવું હતું કે સવેગો વસ્તુઓ ઉપર નિર્ધારિત છે અને આ નિર્ધારણ વિશુદ્ધ સાવેદનિક અનુભવ તરીકે ન ધારી શકાય દ્વિતીય એ કે સવેગ પૂર્વ અસ્તિત્વ ધરાવતી ચેષ્ટાત્મક અભિવ્યક્તિઓ પર આધારિત છે એટલે કે તે ચેતનાની પૂર્વ નિર્ધારિત દશાઓ છે. અને આ બાબતોનું જ જેમ્સે ધ્યાન ન આપ્યું જેમ્સના કથનથી તો આપણે એ અનુમાન કરી શકીએ કે કદાચ સવેગ ચેષ્ટાક અંગેને પ્રભાવિત કરનાર વ્યાપક વિક્ષોભો (Diffuse disturbances) સાથે સંબંધિત છે પરંતુ એ રીતે તો દરેક વિક્ષોભો વ્યાપક હોય છે

(૩) જેમ્સ સવેગોને આગિક સવેદનાઓથી અભિન્ન માને છે આ સિદ્ધાન્તનું વર્ણન કરતા વોર્ડ (ward) જણાવે છે કે “સવેગ આગિક સવેદનાઓના જૂથ છે અને એ જૂથ સવેગ છે બન્ને ફક્ત સહચારી નહિ પણ અભિન્ન પણ છે” પરંતુ સવેગ અને વેનામા ભેદ રહેલો છે સવેગ એક વેદનાત્મક દશા છે જ્યારે આગિક સવેદના જ્ઞાનાત્મક દશા છે સવેગો ધ્યાનની શોધ દૃષ્ટિને નાપસદ કરે છે અને તેથી જ્યારે તેમના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરનામા આવે છે ત્યારે તે લુપ્ત થઈ જાય છે, પરંતુ આગિક સવેદનાઓ ધ્યાન આપવાથી અદૃશ્ય થતી નથી જ્યારે આપણે મામૂલી કોઈ તરફ ધ્યાન આપીએ છીએ તો તે લુપ્ત થઈ જાય છે, પરંતુ જૂખના પ્રતિ ધ્યાન આપવામાં આવે છે તો તે નુપ્ત થતી નથી ઉનદુ જ્યારે જૂખ અધિક તીવ્ર હોય છે તો તે ધ્યાનને પોતાના તરફ આકર્ષિત કરે છે આથી સવેગ અને આગિક સવેદનાઓ બન્ને ભિન્ન છે

જો સવેગ અને આગિક અભિવ્યક્તિ એક જ છે અને સવેગનું નિર્માણ આગિક અભિવ્યક્તિથી જ થાય છે તો સવેગની અભિવ્યક્તિ એક જ થવી જોઈએ પરંતુ તેવું નથી જુદા જુદા સવેગોની એક જ પ્રકારની અભિવ્યક્તિ જોવામાં આવે છે આમ જાણનાં પણ હોય છે અને શોકનાં પણ તદ્દપરાત એક જ સવેગની વિભિન્ન અભિવ્યક્તિઓ પણ હોઈ શકે છે ક્રોધની અભિવ્યક્તિમાં સુસરૂત અને અસહ્ય વ્યક્તિમાં ધ્રોણ દેર હોય છે ટીમનર જણાવે છે કે “આગિક સવેદનાઓનો એક સમૂહ અતમા આગિક સવેદનાઓનો જ સમૂહ છે હૃદયનું તીવ્ર સ્પર્શન સ્વયમેવ જાણે સવેગ નથી અને ચહેરો લાલ થઈ જવો અથવા લલ્લનનો સવેગ નથી જ્યાં સુધી ખાલી નિરીક્ષણની મદદથી આપણે જાણી શકીએ છીએ ત્યાં સુધી ન તીવ્રતા કે શુભ્રતા, ન પ્રગટ થવાના અમય કે રિચિતિ કરનારમાં, સવેગ તથા આગિક

પ્રતિક્રિયા વચ્ચે કાંઈ આવશ્યક સંગતિ હોય છે.”* આ પ્રમાણે એ માનવું ન્યાયસંગત અને સાચું નથી કે સંવેગોની અભિવ્યક્તિઓ સાથે સાદૃશ્ય રાખનારી આંગિક અભિવ્યક્તિમાં સંવેગ હોય છે. આપણે એમ ન કહી શકીએ ધ્રૂગવું એ ભયનો સંવેગ છે. કારણકે માણસ ભયથી પણ ધ્રૂજે છે અને અત્યધિક શીત લાગતાં પણ ધ્રૂજે છે.

(૪) આ સિદ્ધાન્તની પ્રમુખ મુશ્કેલી એ પણ છે કે સંવેગોના આધાર રૂપ અમુક બાબતો તરફ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી. સંજોગો કે જે સંવેગ ઉત્પન્ન કરે છે તેમનો પૂર્વ અસ્તિત્વ ધરાવતી ચેષ્ટાત્મક અભિવ્યક્તિઓ સાથે આવશ્યક સંબંધ તરફ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નથી. સ્ટાઉટ જણાવે છે કે “આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો તે બચ્ચાને દૂર કરવામાં આવતાં બિલાડીમાં ગુસ્સો ઉત્પન્ન થાય છે તેનું ફક્ત દૃશ્ય છે. માતૃક-પૈતૃક પ્રેમ અહીંયાં કંઈ કરતો જ નથી. પરંતુ ખરી રીતે માતૃક-પૈતૃક મૂળપ્રવૃત્તિમાં દબલ એ સંવેગાત્મક દશાનું અત્યધિક અગત્યનું તત્ત્વ છે.” (સ્ટાઉટ) સંવેગો મૂળપ્રવૃત્તિ પર પણ આધાર રાખે છે. બિલ્કિને તેના બચ્ચાને ખસેડી લેવાથી જ ફક્ત ક્રોધ આવે છે તેમ નથી; પરંતુ તેની માતૃક પ્રવૃત્તિની વિફળતાના કારણે તેને ક્રોધ આવે છે. મેકડુગલ પણ સંવેગનાં મૂળપ્રવૃત્ત્યાત્મક તત્ત્વ પર અધિક ભાર મૂકે છે. તેમનો મત છે કે સંવેગ મૂળપ્રવૃત્તિઓ પર આધારિત હોય છે. વુડવર્થ જણાવે છે કે જ્યારે પરિસ્થિતિ દ્વારા જાગૃત મૂળપ્રવૃત્ત્યાત્મક કાર્યમાં નિષ્ફળતા મળે છે ત્યારે સંવેગ પેદા થાય છે.

(૫) જોમ્સની ધારણા છે કે ફક્ત વસ્તુઓને જોવાથી જ પૂર્વ સંગઠિત યત્રોદ્ધારા આંગિક પ્રતિક્ષેપ ઉત્પન્ન થાય છે. જે સંવેગોનું નિર્માણ કરે છે. પરંતુ જે આંગિક ક્રિયાઓ પ્રતિક્ષેપ ક્રિયાઓ જ હોત તો એક જ ઉત્તેજનાથી એક જ પ્રતિક્રિયા જાગૃત થાય. પરંતુ તેમ નથી. જે જે પ્રસંગોના જે જે પરિસ્થિતિઓમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે તદ્દત્તસાર પ્રતિક્રિયા પણ થાય છે. ઉદાહરણાર્થ: આપણે પાંજરામાં બંધ કરેલા સિંહને જોઈએ છીએ તો તેને આપણે પાસે રહીને માંસ ખાવા આપીએ છીએ; પરંતુ જ્યારે છૂટા સિંહને જોઈએ તો તેનાથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે અને પલાયન ચર્ચાએ છીએ. આ પ્રમાણે સંવેગ ફક્ત વસ્તુઓથી જ નહિ પરંતુ પરિસ્થિતિઓથી જાગૃત થાય છે.

(૬) જેમસની ધારણા એ છે કે સવેગ પૂર્ણતયા પ્રેરણાહીન છે. જેમ સવેગની ચેષ્ટાત્મક બાણુ તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ અને પરિણામસ્વરૂપ તેમણે એ માની લીધું કે સવેગ વસ્તુવિહીન (Objectless) અને પ્રેરણાહીન (Unmotivated) હોય છે, પરંતુ ખરી રીતે સવેગ વસ્તુવિહીન કે પ્રેરણાહીન હોતા નથી. તે પૂર્ણતયા આગિક ઉપદ્રવોના પરિણામ હોતા નથી ખરી રીતે તે સવેગ નહિ પરંતુ સવેગાત્મક મનોદશા છે. પાગલખાનામાં પાગલ વ્યક્તિઓ જે સવેગો અનુભવે છે તે કેટલાક સવેગોના સ્થાયી પ્રભાવ હોય છે. જેનો તેમણે પહેલા અનુભવ કર્યો હોય. તેમના પ્રારંભિક સવેગો વસ્તુહીન નહોતા પરંતુ તેમની ઉત્પત્તિ મૂળપ્રવૃત્તિઓને જાગૃત કરવા માટે યોગ્ય પરિસ્થિતિઓના પ્રત્યક્ષ કે વિચારથી થઈ હતી. આ પ્રમાણે તે વસ્તુવિહીન સવેગ ટીચનરના શબ્દોમા સાંવેગિક પૂર્વ પ્રવૃત્તિઓ (Emotional-predispositions) ના ફળસ્વરૂપ થનાર પ્રેરણાસુકત સવેગોના પ્રેરણાશૂન્ય અવશેષ છે." આ પ્રમાણે આગિક ઉપદ્રવ મનોદશા ઉત્પન્ન કરે છે, સવેગ ઉત્પન્ન કરતા નથી. તેવી જ રીતે કેફી પીણાં, કે ઉત્તેજક દ્રવ્યો સવેગ ઉત્પન્ન કરતાં નથી પરંતુ સવેગાત્મક મનોદશા પેદા કરે છે.

(૭) શેરીંગ્ટને (Sherington) આ સિદ્ધાન્તની શરીરશાસ્ત્રીય પરીક્ષા કરી. તેણે એક એવા કૂતરા પર પ્રયોગ કર્યો જેનો સ્વભાવ ઉદ્દેખનીય રીતે સવેગાત્મક માલૂમ પડતો હતો. તે કેટલીક વ્યક્તિઓને પસંદ કરતો હતો અને કેટલાકને જોઈને ભસતો હતો. શેરીંગ્ટને તેના એ સ્નાયુઓ કાપી નાખ્યા જે ધડની અંદરથી મગજતરફ સ્નાયવિક પ્રવાહો લઈ જતા હતા અને તે રીતે તેને ધડની અંદરની લગભગ સર્વ સંવેદનાઓથી વંચિત કરવામાં આવ્યો. પરંતુ સંવેદનાઓની ક્ષતિનો તેના સવેગો પર કોઈ પણ જાતનો પ્રભાવ ન પડ્યો : તેનો ક્રોધ, હર્ષ, અરુચિ વગેરે સવેગાત્મક લક્ષણો પૂર્વવત રહ્યાં છે. તે જેને પસંદ કરતો હતો તેના આવવાથી પૂર્વવત પ્રસન્નતાનાં લક્ષણો જણાયાં અને યુરસે થતો હતો તેના આવવાથી તેનામાં ક્રોધનાં અપ્પ લક્ષણો જણાયાં. આ પ્રયોગ પરથી એ નિશ્ચિત થાય છે કે સવેગમાં જે પ્રગટ વ્યવહાર થાય છે તથા અભિવ્યંજક ગતિઓ થાય છે તે આંતરિક સંવેદનાઓ પર નિર્ભર નથી. તેથી સવેગ આંતરિક સંવેદનાઓથી જનતા નથી. ત્યારે પણ સવેગોનો અનુભવ થાય છે જ્યારે મગજથી મર્માંગો (Vital organs) અને પેશીઓ સુધી જનારા કર્મ સ્નાયુઓ કાપી નાખવામાં આવે છે. તેથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે સવેગો મર્માંગો અને પેશીઓ ઉપર પણ નિર્ભર નથી.

(૮) કેનને (Cannon) પણ ઇન્દ્રિયવ્યાપાર સંબંધી પ્રયોગ કર્યો હતો. તેણે એક બિસ્ફીની સહભાવી નાડીઓ (Sympathetic nerves)ને કાપી નાખી અને તેનાથી એ રનાયુઓ પર નિર્ભર ક્રોધની સંપૂર્ણ આંગિક અવસ્થાથી તેને રહિત કરવામાં આવી. છતાં પણ બિસ્ફાડીએ ક્રોધનો બાહ્ય વ્યવહાર જેવો કે ધુરકવું, દાંત કાઢવા, ધા કરવા, પંખ ઉડાવવા વગેરે ચાલુ રાખ્યો. આથી ક્રોધના સંવેગમાં આંગિક અવસ્થા આવશ્યક તત્ત્વ નથી. સંવેગ આંગિક સંવેદનાનો માત્ર જરૂરો જ નથી.

(૯) સંવેગોની આત્મગત (Subjective) અનુભૂતિના સંબંધમાં નિશ્ચિત પ્રમાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે તે માણસ પર કરવામાં આવેલો પ્રયોગ ક્રીક યોગ્યતા ધરાવે છે. સંવેગ આંગિક સંવેદનાઓનું જૂથ માત્ર નથી. તેની પુષ્ટિ એક ચાકીસ વર્ષીય બુદ્ધિમતી મહિલાના પ્રસંગથી થઈ શકે છે. યોગા ઉપરથી પડી જવાના કારણે તેની ગરદન તૂટી ગઈ હતી. ગરદનની જગ્યાએ તેની મુપુમ્બળા તૂટી ગઈ હતી જેથી મસ્તિષ્ક, ધડ, અને હાથપગની વચ્ચેની દરેક ગતિવાહી અને જ્ઞાનવાહી નાડીઓનો માર્ગ અવરુદ્ધ થઈ ગયો હતો. સહભાવી અથવા સ્વતંત્ર રનાયુતંત્રનો મધ્યવર્તી ભાગ મગજથી પૂર્ણતયા ભુદો થઈ ગયો હતો અને તે સ્ત્રી ધડ અને હાથપગથી આવતી દરેક સંવેદનાઓથી રહિત થઈ ગઈ હતી. ફક્ત સ્વતંત્ર રનાયુતંત્રના ઉર્ધ્વ ભાગથી કેટલાક અંતર વિભાગ સાથે સાધારણ સંબંધ રહ્યો હતો. આ દશામાં જેમ્સ-લાંગે સિદ્ધાન્ત અનુસાર દરેક પ્રકારના સંવેગાત્મક અનુભવો સમાપ્ત થઈ જવા જોઈતા હતા. પરંતુ તે મહિલાના ચિકિત્સકે જણાવ્યું કે તે હર્ષ, શોક, દુઃખ અને પ્રેમના સંવેગોનું પ્રદર્શન કરી શકે છે. તેના વ્યક્તિત્વ કે ચારિત્ર્યમાં કોઈ પરિવર્તન નથી. તે દરેક પ્રકારના સંવેગના બાહ્ય વ્યવહાર અને અભિવ્યંજક ગતિઓ કરી શકતી હતી. આ ઉપરથી એ સાબિત થાય છે કે સંવેગ શરીરની સંવેદનાઓ સિવાય પણ મગજ દ્વારા જન્ય કરી શકાય છે. સંવેગ આંગિક સંવેદનાઓથી બનતો નથી. પરંતુ સંવેગમાં તેમનો મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ હોય છે.

મગજના થડમાં સ્થિત જે થેલેમસ (Thalamus) છે તે આપણા સંવેગોથી સંબંધિત છે. તે મર્મોગો અને પેશીઓ સિવાય સંવેગ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આપણે જે પ્રયોગો જોઈ ગયા તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે થેલેમસ સંવેગોનું કેન્દ્ર છે. સંવેગોનો એ કેન્દ્રીય સિદ્ધાન્ત જેમ્સના સિદ્ધાન્તથી વિપરિત છે. આ ઉપરથી આપણે એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચીએ છીએ કે

આ સિદ્ધાન્ત સત્ય નથી. જે કે તેણે સવેગોમાં આંગિક સવેદનાઓની અગત્ય તમ્મ ધ્યાન દોરી માનસશાસ્ત્રની ઘણી જ સેવા કરી છે.

(૧૪) વિલિયમ જેમ્સનો પરિશોધિત સિદ્ધાન્ત (Revised Theory of William James)

જેમ્સે બાદમાં પોતાના પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્ત પર પુનર્વિચાર કર્યો અને પોતાના પ્રારંભિક સિદ્ધાન્તમાં જે પરિવર્તન કર્યાં. પ્રથમ તેણે પ્રત્યક્ષના વેદનાશ (Feeling Tone)ને માની લીધી, જે આંગિક પરિવર્તન ઉત્પન્ન કરે છે તે પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિશન્ય કે તટસ્થ હોતો નથી પરંતુ તેમાં વેદનાનો અંશ રહેલો હોય છે. દ્વિતીય, તેણે પ્રત્યક્ષ પેદા કરનારી વસ્તુના પરિસ્થિતિ મૂલક લક્ષણ (Situational character)ને માની લીધાં. પૂર્વ સંગઠિત ગ્યના દ્વારા આંગિક પ્રતિક્ષેપ ઉત્પન્ન કરે છે, તે વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ જ થતો નથી. કોઈ પણ પરિસ્થિતિનો અનુભૂતિમિશ્રિત પ્રત્યક્ષ આંગિક પરિવર્તન ઉત્પન્ન કરે છે અને જ્યારે તેની ખચર ચેતનાને મળે છે ત્યારે સવેગ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે જેમ્સના પરિશોધિત સિદ્ધાન્ત અનુસાર પ્રથમ કોઈ પરિસ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ થાય છે; જેમાં વેદનાંશ રહેલો હોય છે. આ વેદના મિશ્રિત પ્રત્યક્ષ આંગિક પરિવર્તન ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યારબાદ મગજને તેની ખચર મળતાં સવેગ ઉત્પન્ન થાય છે.

આલોચના (Criticism)

પરી રીતે જોતાં આ પરિશોધિત સિદ્ધાન્ત પહેલાંના સિદ્ધાન્તને નિર્બંધ બનાવે છે. તે પ્રત્યક્ષ અને આંગિક પરિવર્તનો વચ્ચે અનુભૂતિના તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે. આ અનુભૂતિને પ્રત્યક્ષ અને આંગિક અભિવ્યક્તિઓ વચ્ચેનો પ્રારંભિક સવેગ માની શકાય. આ પ્રમાણે આંગિક અભિવ્યક્તિઓ સવેગોની પૂર્વવર્તિની રહી નહિ. સાધારણ સિદ્ધાન્તમાં અને આ સિદ્ધાન્તમાં વાસ્તવિક કોઈ બેદ નથી. સાધારણ મન પ્રમાણે કોઈ પરિસ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ, સ્મૃતિ કે કલ્પના એક પ્રારંભિક સવેગને જન્મ આપે છે. તેની અભિવ્યક્તિ આંતરિક અંગોનાં પરિવર્તનોથી થાય છે. ત્યાર બાદ પ્રારંભિક સવેગ પ્રબળ બને છે. આ રીતે સવેગ અભિવ્યક્તિઓના પૂર્વવર્તી છે.

આ નવો સિદ્ધાન્ત વસ્તુના પરિસ્થિતિમૂલક લક્ષણોને માની લે છે. પરિણામસ્વરૂપ સવેગનો પ્રતિક્ષેપ સિદ્ધાન્તને નિર્બંધ બનાવી દે છે. પરિસ્થિતિ કોઈ મન ને માટે પરિસ્થિતિ હોય છે, જે પોતાનાથી સંબંધિત મૂલ્યને ઓળખે છે અને તે પ્રમાણે તેના પ્રતિ ક્રિયા કરે છે. મન પરિસ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ અને તેનું મૂલ્યાંકન કરે છે અને પરિસ્થિતિના કારણે તેનામાં દુચિ જાગૃત

થાય છે. અને ત્યારબાદ મન પ્રતિક્રિયા કરે છે. સવેગ પરિસ્થિતિ કે વાતાવરણ પ્રતિ મનની પ્રતિક્રિયા છે અને તે તેની વેદનાત્મક અવસ્થા અને ચેષ્ટાત્મક પ્રવૃત્તિઓથી નિર્ધારિત થાય છે.

આ ઉપરથી આપણે એ નિર્ણય કરી શકીએ કે સવેગ અભિવ્યક્તિ-ઓના પૂર્વવર્તી હોય છે. તે આંતરિક અંગો અને પેશીઓનાં પરિવર્તનોમાં પ્રગટ થાય છે, જે આંતરિક અને પૈશિક સંવેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ આંતરિક અને પૈશિક સંવેદનાઓ સવેગ બનાવતી નથી. પરંતુ તેને તીવ્ર જરૂર કરે છે.

(૧૫) કેનનનો સવેગ સંબંધી આકસ્મિકતા સિદ્ધાન્ત (Cannon's Emergency Theory of Emotion)

કેનન જણાવે છે કે સહસ્રાવી તંત્ર વ્યક્તિને આકસ્મિક પરિસ્થિતિમાં કોઈ અસાધારણ કાર્ય માટે પ્રાણીને શક્તિશાળી બનાવવા માટે કાર્ય કરે છે. ન્યારે પ્રાણી કોઈ જટિલ પરિસ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ કરે છે ત્યારે હૃદય સ્પંદન વધી જાય છે અને હૃદયની ક્રિયાક્ષિપ્ર બની જાય છે. તેનાથી રક્તનું રક્તકોષોમાં અધિક તેજ ગતિથી સંચરણ થાય છે અને તેથી યાકચી ઉત્પન્ન થતાં દ્રવ્યોને અધિક શીઘ્રતાથી બહાર કરી દે છે, તદુપરાંત જરૂર, આંતરડાં વગેરે પાચનક્રિયાનાં અંગોમાંથી રક્ત ખસી જાય છે. પરિણામ-સ્વરૂપ પાચનપ્રક્રિયા નિરુદ્ધ બની જાય છે અને અરિયપિંજરમાં રહેલી પેશીઓ અધિક રક્ત પ્રાપ્ત કરે છે. યકૃત અધિક સાકર છોડે છે અને અધિક શક્તિ પ્રદાન કરે છે. ઉપવૃક્કય ગ્રંથિઓમાંથી નીકળતી ઉપવૃક્કી (Adrenin) હૃદયને ઉત્તેજિત કરે છે, રક્તચાપમાં વૃદ્ધિ કરે છે અને પરિશ્રમિત પેશીઓને સ્ફુર્તિ પ્રદાન કરે છે. કેનન આંતરિક અંગો, પ્રણાલીવિદ્ધીન ગ્રંથિઓ અને સંવેગોથી સંબંધિત પેશીઓના પરિવર્તનનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઉપવૃક્કીથી થતાં દરેક પરિવર્તનોને આકસ્મિક પ્રક્રિયાઓ માની શકાય જે શરીરને (પ્રાણીને) પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાની શક્તિ પ્રદાન કરે છે. પ્રક્રિયાઓ પ્રતિક્રિયાઓનો નમૂનો બતાવતી નથી જે સવેગોમાં બેઠ કરવા સમર્થ કરે છે, પરંતુ તે સામાન્ય રીતે સંજોગોની શૃંગ્ખલાને જરૂર તૈયાર કરે છે.

આ સિદ્ધાન્ત શારીરિક વ્યાપારોનું સારી રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે પરંતુ એ સિદ્ધાન્ત સવેગોના એ તથ્યની વિરુદ્ધ માલુમ પડે છે કે સવેગ વ્યાપક અને અસ્તવ્યસ્ત કરનારી પ્રતિક્રિયા છે. સવેગ જે આકસ્મિક પરિસ્થિતિમાં જ ઉત્પન્ન થતો તે વ્યક્તિના ધણા ખરા વ્યાપારોમાં અગ્રણ્ય ઉપરિચિત થતી; કારણ કે તેની ઉત્પત્તિ આકસ્મિક હોતી અને તેથી ક્યે

સમયે શું થાય તે ન કહી શકાય. એ એક અસાધારણ પરિસ્થિતિ હોય છે જેમાં અસાધારણ પ્રયત્નો આવશ્યક હોય છે. અને તે અસાધારણ પ્રયત્નોથી પહોંચી વળાય છે.” તેનું પરિણામ એ આવતું કે આકસ્મિક પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા માટે એક નવીન સંગઠન કરવાનું હોય છે જેમાં જટિલ શારીરિક પરિવર્તનોનો સમાવેશ થાય છે. જે ફક્ત અધિક ભૌતિક શક્તિ અને સહનશીલતાની આવશ્યકતા છે તો પરિણામ સફળ થઈ શકે છે. જે સૂક્ષ્મ સંગઠન કે વાનિજ્ય લક્ષ્યોની પ્રાપ્તિ માટે સાધનોની શુદ્ધિમતાપૂર્ણ ચૂંટણી આવશ્યક છે તો રનાયુતંત્રની ક્રિયાથી ઉત્પન્ન તોફાની પ્રતિક્રિયાઓને કારણે સંકેતની જ સંભાવના અધિક હોય છે. તે કોઈ આક્રમણકારીને પરાગ્રિત કરવા કે તેનાથી બચી નીકળવાને માટે સહાયક થઈ શકે છે, પરંતુ ધડિયાળને સુધારવામાં અથવા પ્રયોગની યોજના બનાવવામાં મિત્રકુલ અસફળ સિદ્ધ થશે.”

(૧૬) સવેગ અને મૂળપ્રવૃત્તિ (Emotion and Instinct)

મૂળ પ્રવૃત્તિની પરિભાષા કરતાં મેકડૂગલ જણાવે છે કે “મૂળપ્રવૃત્તિ એક વંશપરંપરાગત કે જન્મજાત મનોદૈહિક પ્રવૃત્તિ (Psychophysical disposition) છે. જે વ્યક્તિને કોઈ જાતની વસ્તુઓનો પ્રત્યક્ષ કરવા કે તેના ઉપર ધ્યાન આપવા માટે તેમના પ્રત્યક્ષ ઉપરાંત એક વિશેષ પ્રકારના સવેગાત્મક ઉદ્દીપનનો અનુભવ કરવા માટે તથા તેના સંબંધમાં એક વિશેષ રીતથી કાર્ય કરવાને માટે અથવા ઓછામાં ઓછું એવા કાર્યના આવેગનો અનુભવ કરવાને માટે પ્રેરિત કરે છે.” * વિલિયમ જેમ્સ (William James) કહે છે કે મૂળ પ્રવૃત્તિ મૂળતઃ એક શરીરવ્યાપારિક પ્રક્રિયા તરફ સંકેત કરે છે જ્યારે સવેગ એક માનસિક પ્રક્રિયા તરફ. સવેગ અનુભૂતિ કરવાની અને મૂળપ્રવૃત્તિ કાર્ય કરવાની પ્રવૃત્તિ છે. વુડવર્થ (Wood worth) કહે છે કે સવેગ આંતરિક પ્રતિક્રિયાઓ (Internal responses) હોય છે, જ્યારે મૂળપ્રવૃત્તિ બહાર તરફ સંચાલિત થાય છે અથવા ઓછામાં ઓછું બાહ્ય વસ્તુઓ પર કાર્ય કરવામાં આવે છે. મૂળપ્રવૃત્તિ અનિમ પ્રતિક્રિયા તરફ ઉન્મુખ હોય છે જ્યારે સવેગાત્મક પ્રતિક્રિયા સ્વાભાવિક રીતે તૈયારીની પ્રતિક્રિયા (Preparatory recreation) હોય છે.

સવેગો સ્વાભાવિક રીતે પરાપજ્ઞી હોય છે. તે મૂળપ્રવૃત્તિઓ કે અર્જિત સપ્રયોજન પ્રવૃત્તિઓ (Acquired conative tendencies) પર

* મેકડૂગલ સમાજશાસ્ત્રની ભૂમિકા

આધાર રાખે છે. મેકડૂગલનો મત છે કે સવેગ મૂળપ્રવૃત્તિનો એવન સદચર છે. તદુપરાંત તે જણાવે છે કે સવેગ મૂળપ્રવૃત્તિઓ સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવે છે. દરેક મુખ્ય મૂળપ્રવૃત્તિ કોઈ એક પ્રકારના સવેગને જન્મ આપે છે. તે મૌલિક સવેગની પરિભાષા કરતાં જણાવે છે કે તે “પ્રમુખ મૂળ પ્રવૃત્તિઓમાંથી કોઈ એકના વ્યાપારની વેદનાત્મક બાજુ (Affective aspect) છે.” તેમના મન પ્રમાણે મૌલિક સવેગ (Primary) મૂળ પ્રવૃત્તિઓ પર આશ્રિત છે. દરેક વિશિષ્ટ મૂળ પ્રવૃત્તિથી એક વિશિષ્ટ મૌલિક સવેગ સંલગ્ન હોય છે. આ રીતે મૌલિક સવેગ ક્રિયાન્વિત મૂળપ્રવૃત્ત્યાત્મક આવેગનો દર્શક છે.

(૧૭) મેકડૂગલનો સવેગ સંબંધી સિદ્ધાન્ત (Mc. Dougall's Theory of Emotion)

મેકડૂગલ સવેગોને મૂળ પ્રવૃત્તિઓનું કાર્ય જણાવે છે અને મૌલિક સવેગ (Primary emotion) ને મૂળપ્રવૃત્તિઓના એવન સદચર માને છે. “પ્રમુખ મૂળ પ્રવૃત્તિઓમાંની દરેક કોઈ એક પ્રકારના સવેગાત્મક ઉદ્દીપનને જન્મ આપે છે જેનો ચુલુ તેને માટે વિશિષ્ટ (Specific) કે વિલક્ષણ (Peculiar) હોય છે.” મૌલિક સવેગ ક્રિયાશીલ મૂળપ્રવૃત્તિના આવેગનો દર્શક છે. મેકડૂગલ મૂળ પ્રવૃત્તિ અને સવેગોની પરસ્પર સંબંધિત નિમ્નલિખિત જોડો જણાવે છે—

મૂળ પ્રવૃત્તિ (Instinct)	સવેગ (Emotion)
પલાયન (Flight)	ભય (Fear)
યુધ્ધતા (Combat)	ક્રોધ (Anger)
વિકર્ષણ કે વિરોધ (Repulsion)	અરુચિ (Disgust)
જિજ્ઞાસા (Curiosity)	આશ્ચર્ય (Wonder)
કામ પ્રવૃત્તિ (Sex)	કામસવેગ (Lust)
સંતતિપાલન (Parental instinct)	વાત્સલ્ય (Tender Emotion)
આત્મજાણ (Self-abasement)	વિનીતતા (Subjection)
આત્મઘૌરવ (Self-assertion)	ઉદ્ઘાસ (Elation)
સામાજિકતા (Gregarious Instinct)	એકલતા (Loneliness)
સ્વપ્રાપ્તિ (Acquisition)	સ્વામિત્વ (Ownership)

રચના (Construction)
હાસ્ય (Laughter)

રચનાત્મક સુખ (Creativeness)
વિનોદ (Amusement or
Mirth)

મેકડૂગલે પોતાના સિદ્ધાન્તના આધારે તૈયાર કરેલી ઉપરોક્ત સૂચિ અવૈજ્ઞાનિક છે, કારણ કે તેમાં એવી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ જણાવવામાં આવી છે કે જેનાથી તેની સામે દર્શાવેલ સવેગ તેનાથી જ જન્મ પામતો નથી પરંતુ અન્ય મૂળ પ્રવૃત્તિથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદાહરણાર્થ. વાત્સલ્યનો સવેગ ફક્ત સંતતિપાલનની મૂળપ્રવૃત્તિથી જ ઉત્પન્ન થતો નથી. તે સિવાય અન્ય મૂળપ્રવૃત્તિથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી જ રીતે ક્રોધ પણ સદૈવ સુયુક્તાથી જ ઉત્પન્ન થતો હોય તેમ નથી તે સિવાય અન્ય પ્રવૃત્તિના કારણે પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સૂચિ અપૂર્ણ પણે કહી શકાય કારણ કે તેમાં ઘણી મૂળ પ્રવૃત્તિઓથી ઉત્પન્ન થતા સંવેગોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી. જેમકે સુરક્ષા, આત્મવિસ્તાર વગેરેના કેટલાક સ્પષ્ટ સંવેગો હોય છે તેમને સૂચિમાં લેવામાં આવ્યા નથી. તેણે અમુક એવી મૂળપ્રવૃત્તિઓને સૂચિમાં રચાન આપ્યું છે જેમની સાંવેગિક પ્રતિક્રિયાઓ પૂર્ણ તથા વિકસિત નથી. જેવી કે પ્રજનન, સામાજિકતા, સંગ્રહ અને રચનાની મૂળ પ્રવૃત્તિઓ કે જેમની સાંવેગિક પ્રતિક્રિયાઓ બરાબર વિકસિત નથી.

મેકડૂગલેનો આ સિદ્ધાન્ત ઠીક છે કે દરેક સાંવેગિક પરિસ્થિતિ (Emotional situation) કોઈ મૂળ પ્રવૃત્તિને જાગૃત કરે છે. અને આ સિદ્ધાન્ત આકર્ષક પણ છે. પરંતુ તેનું સતોષપ્રદ રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું નથી. એ બાબત માનવા યોગ્ય છે કે મૂળ પ્રવૃત્તિ અને સંવેગ અત્યંત નિકટના સંબંધમાં છે પરંતુ તે પ્રમાણે હોવાથી એમ ન માની શકાય કે પ્રત્યેક મૂળ પ્રવૃત્તિનો એક વિશિષ્ટ સવેગ હોય છે અને પ્રત્યેક સવેગની એક મૂળપ્રવૃત્તિ હોય છે. એવી કેટલી મૂળપ્રવૃત્તિઓ હોય છે જેમની સાથે કોઈ વિશિષ્ટ સવેગ હોતો નથી અને એ પણ સત્ય છે કે એવા ઘણા સવેગો છે કે એક જ સવેગમાં વિવિધ મૂળપ્રવૃત્તિઓ રહેલી હોય છે. આપણે સિંહને નોંધ ને દોડીએ છીએ અને એથી મળતાં સંતાઈ જઈએ છીએ. બહીયાં આપણે નોંધશું તો જણાશે કે ભયના એક જ સવેગમાં છુપાઈ જવાની અને પલાયન કરવાની બે મૂળપ્રવૃત્તિઓ રહેલી છે. એક જ મૂળપ્રવૃત્તિ જુદા જુદા સવેગો સાથે સંબંધિત પણ હોઈ શકે છે. એક સવેગ જુદી જુદી બાબતોમાં અંગ્રહિત પણ હોઈ શકે છે તેવી રીતે એક જ સવેગ વિભિન્ન મૂળપ્રવૃત્તિઓમાં

સંગઠિત થઈ શકે છે. પક્ષીઓમાં ઊડવાની મૂળપ્રવૃત્તિ હવ અને ક્રોધ બન્ને સંવેગોમાં કાર્ય કરી શકે છે. એક બાબત એ પણ છે કે પરિસ્થિતિથી જાગૃત કરવામાં આવેલું કોઈ પણ મૂળપ્રવૃત્ત્યાત્મક કાર્ય સારી રીતે ચાલતું હોય ત્યારે બંધિતને સવેગનો અનુભવ થતો નથી પરંતુ જ્યારે બંધિત પરિસ્થિતિ પર કાબૂ કરવામાં અસફળ બને છે અને તેને સફળતાપૂર્વક સંભાળી શકતી નથી તથા જ્યારે તેની મૂળપ્રવૃત્ત્યાત્મક પ્રતિક્રિયા (Instinctive response) માં અડચણો આવી જાય છે ત્યારે તેને સવેગનો અનુભવ થાય છે. કેટલીક એવી પણ મૂળપ્રવૃત્તિઓ છે. જેમકે ચાલવું, ખેસવું, ઊઠવું વગેરે કોઈ વિશેષ સંવેગ સાથે સંયુક્ત હોય તેમ જણાતું નથી. આથી મેકડૂગલના સિદ્ધાન્તને ફક્ત એક કામચલાઉ પરિકલ્પના (Hypothesis) માની શકાય. છતાં પણ તેની એક બાબત મહત્વપૂર્ણ છે કે તે સવેગ અને મૂળપ્રવૃત્તિના નિકટતમ સંબંધ પ્રતિ સંકેત કરે છે.

(૬૮) સંવેગોનું વર્ગીકરણ (Classification of Emotions)

પહેલાંના માનસશાસ્ત્રીઓએ સંવેગોનું ચાર વર્ગોમાં વર્ગીકરણ કર્યું હતું. તે વર્ગીકરણ જેના તરફ સવેગ સંચાલિત થાય છે તે વસ્તુઓ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું હતું. તેમના પ્રમાણે ચાર વર્ગો નીચેના હતા. (૧) સ્વાર્થી (Egoistic) (૨) સ્વાર્થપરાથી (Ego-altruistic) (૩) પરાથી (Altruistic) અને (૪) નિર્વૈયક્તિક (Impersonal)

સ્વાર્થી સંવેગો આત્મા પર કેન્દ્રિત હોય છે. તેમની ઉત્પત્તિ એવ વસ્તુના પ્રત્યક્ષ, સ્પર્શ, કે વિચારથી થાય છે જે આપણને લાભદાયક કે હાનિપ્રદ હોય. તે સવેગો આત્મરક્ષણાત્મક હોય છે. ક્રોધ, ભય, હર્ષ, શોક વગેરે સ્વાર્થી સંવેગોનાં ઉદાહરણો છે.

સ્વાર્થપરાથી સંવેગો આત્મતૃપ્તિ તરફ સંચાલિત હોય છે. અને તેમની ઉત્પત્તિ બીજાઓના મતથી થાય છે. પ્રથ્વસા-પ્રેમ, શક્તિ પ્રેમ વગેરે સ્વાર્થપરાથી સંવેગોનાં ઉદાહરણો છે. તેમને સ્વાર્થી એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે આત્મતૃપ્તિ તરફ જાય છે. અને આત્મતૃપ્તિ માટે તે થાય છે. અને પરાથી એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તે અન્ય લોકોના મન અને અનુભૂતિઓથી જાગૃત થાય છે.

પરાથી સંવેગ તેમના પ્રત્યક્ષ કે વિચારથી જાગૃત થાય છે, જે અન્ય બંધિતઓ કે પશુઓને હાનિકર કે લાભદાયક હોય. સહાનુભૂતિ એક પરાથી સંવેગ છે.

નિર્વૈયક્તિક સંવેગ કેટલાક સમૂહ આદર્શો કે પૂર્ણતાના માનદંડોના વિચારથી ઉત્પન્ન થાય છે બૌદ્ધિક (Intellectual) નૈતિક (Moral), સૌન્દર્યોત્તમક (Aesthetic) અને ધાર્મિક (Religious) સંવેગો નિર્વૈયક્તિક તે સત્ય શુભ, સૌન્દર્ય અને ઈશ્વરના આદર્શોના વિચારથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ આદર્શો નિયમક સંવેગોને લાવના પશુ કહેવામાં આવે છે.

આધુનિક માનસશાસ્ત્રી મેકડૂગલે સંવેગોને ત્રણ વર્ગમાં વહેંચ્યા છે. મૌલિક સંવેગ (Primary emotion) મિશ્ર સંવેગ (Compound emotion) અને વ્યુત્પન્ન સંવેગ (Derived emotion)

(૧) મૌલિક સંવેગ (Primary Emotion) પ્રારંભિક હોય છે. દરેક સંવેગિક પરિસ્થિતિ પૂર્વ અસ્તિ ધરાવતી નિર્ધારક અભિવ્યક્તિઓને અપીન કરે છે. આ પ્રકારની અભિવ્યક્તિઓને મેકડૂગલ મૂળપ્રત્યાત્મક સ્વભાવની ગણે છે. આ રીતે મેકડૂગલ જણાવે છે કે સંવેગનો મૂળપ્રત્યાત્મકોના નિકટતમ સંબંધમાં હોય છે. મૌલિક સંવેગો અન્ય સંવેગાત્મક અનુભવોને પોતાના અગ બનાવના નથી તેમજ તે પૂર્વ સંવેગાત્મક અનુભવો પર આધાર પશુ રાખતા નથી મેકડૂગલ જણાવે છે કે “ પ્રમુખ મૂળપ્રત્યાત્મકોમાંથી દરેક કોઈ એક પ્રકારના સંવેગાત્મક ઉદ્દીપન (Emotional excitement) ને જન્મ આપે છે જેનો શુભ તેને માટે નિશ્ચિત (Specific) કે વિનક્ષણ (Pecutiar) હોય છે ” “ મૌલિક સંવેગ ક્રિયા કરતા મૂળપ્રત્યાત્મક આવેગનો દર્શક છે તેની શારીરિક અભિવ્યક્તિઓ આપણા સાથીઓને આવેગનું સ્વરૂપ દર્શાવવાનું અને તેમનામાં સમાન મૂળપ્રત્યાત્મક આવેગ અભિવ્યક્તિ અને સંવેગાત્મક ઉદ્દીપન (Emotional excitment) જાગૃત કરવાનું કામ કરે છે અને સંવેગાત્મક શુભ સ્વય આત્મા, તેના ઉદ્દીપનનું સ્વરૂપ અને જે ક્રિયા તરફ તેને ધેનવામાં આવ્યો છે તે ક્રિયા દર્શાવવાનું પશુ કામ કરે છે ” (મેકડૂગલ) આ રીતે લાય, ગુસ્સો જે સંવેગાત્મક શુભ છે, મૂળપ્રત્યાત્મક ક્રિયાઓનો મદદગાર સાધે છે તે મૌલિક સંવેગ છે

મૌલિક સંવેગ પરિચિત અલક્ષ્ય થઈ શકે છે તેમાં ગત્યાત્મક પ્રત્યાત્મક પગિવર્તન કરી દેવામાં આવે છે જેમકે બચકાં લરવા, ખૂંસો પાડરી, લાતો મારવી વગેરે અમર્ય સંવેગાત્મક અભિવ્યક્તિઓને રથાને સામાજિક સરકૂન

અને સ્વીકૃત પ્રતિક્રિયાઓ કરવામાં આવે. આપણે એ બરાબર જોઈ શકીએ છીએ કે એક સુસંસ્કૃત મનુષ્યની સંવેગાત્મક અભિવ્યક્તિઓ, અસભ્ય અને જંગલી મનુષ્યની અભિવ્યક્તિઓમાં આભજનીનતા તફાવત હોય છે. એક સંવેગમાં અન્ય સંવેગ મળતાં મૌલિક સંવેગોમાં પરિવર્તન પણ થઈ જાય છે તથા તે ઉત્તેજનાની સાથે નવાન સંબંધોથી પણ પરિવર્તિત થઈ જાય છે.

(૨) મિશ્ર સંવેગ (Compound emotion)—મિશ્ર સંવેગ એ કે તેથી અધિક મૂળપ્રવૃત્તિઓથી ઉત્પન્ન એ કે તેથી અધિક સરળ સંવેગોના સંયોજનથી ઉત્પન્ન થાય છે. એક જ સમયે એ મૂળપ્રવૃત્તિઓનું ઉદ્દીપન થઈ શકે. જેવી રીતે એક પ્રાણીનો વ્યવહાર ભયની પ્રતિકૂળતા અને જિજ્ઞાસા (Curiosity)ના આકર્ષણ વચ્ચેના સંઘર્ષોનું સ્પષ્ટ પ્રદર્શન છે. એક અનુભવી પ્રૌઢનો વ્યવહાર દરેક સમયે આવેગોના ન્યૂનાધિક જટિલ સમુચ્ચય બોધકો (Conjunctions) નું પ્રદર્શન કરે છે. કેટલાક મૂળપ્રવૃત્ત્યાત્મક આવેગોનો અભિવ્યક્તિ કરતાં એટલો બધો વિરોધ થાય છે જેથી તેઓ વ્યવહારના નિર્ધારણમાં સારી રીતે સહકાર આપી શકતા નથી. જો એક જ સમયે ઉદ્દીપન થાય છે તો સંઘર્ષ થાય છે અને એક જુથ બીજાનો નિરોધ કરે છે. આ અરુચિ (Disgust) ના આવેગ માટે અને ભોજનની મૂળપ્રવૃત્તિ માટે બરાબર સત્ય છે અને સ્પષ્ટ પણ છે. જ્યારે એ અથવા તેથી વધારે સંવેગો પરસ્પર સહકાર સાધે છે ત્યારે આપણને મિશ્ર સંવેગોનો અનુભવ થાય છે. ઉદાહરણાર્થ આપણે જ્યારે આપણા કેઈ ધ્યેયની પૂર્તિના માર્ગને ગંદી ક્રિયાઓથી અવરુદ્ધ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે ભય અને અરુચિના મૌલિક સંવેગનો અનુભવ કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે મૌલિક સંવેગ તેના સંઘટકો હોય છે અને તેથી તે તેમના પર આશ્રિત હોય છે. પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે મિશ્રિત સંવેગો એ જુદાં જુદાં ઉદ્દિપનથી પરંતુ તે એક જટિલ પરિસ્થિતિ પ્રતિની તત્કાલ પ્રતિક્રિયા છે. ઉપેક્ષા, ક્રોધ અને અરુચિનું મિશ્રણ છે. તેવી જ રીતે ઘૃણા, ક્રોધ, ભય અને અરુચિનું મિશ્રણ છે.

(૩) વ્યુત્પન્ન સંવેગ (Derived Emotions)—કેટલાક એવા સંવેગો છે જેમને ન તો મૌલિક સંવેગના વર્ગમાં મૂકી શકાય, ન તો મિશ્ર સંવેગના વર્ગમાં મૂકી શકાય. આ સંવેગોને વ્યુત્પન્ન સંવેગો કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણાર્થ આશા, ચિંતા વગેરે કે જે ઇચ્છાના ભવિષ્યની તરફ સંકેત કરનારા સંવેગો છે. અને પશ્ચાત્તાપ, સંતાપ વગેરે

પ્રદાન કરે છે અને જાણાવે છે કે સહાનુભૂતિ કરવી તે “અન્ય પ્રાણીની અનુભૂતિઓમાં પ્રવેશ કરવો તથા એ પ્રાણીના હિતને માટે તેમનો અભિનય કરવો તે છે. જાણે તે આપણી જ અનુભૂતિઓ હોય.” (એન) આ પ્રમાણે સહાનુભૂતિ ઉચ્ચ ક્રાંતિના ઔદિક વિકાસ અને ઉત્કર્ષના સાર પર રહેતા માનવોમાં જોવામાં આવે છે. સહાનુભૂતિ તેના અતિમ અને જ્ઞાનાત્મક રૂપમાં વૈયક્તિકતાથી મુક્તિ મેળવે છે અને એક સ્વતંત્ર ભાવના (Independent sentiment) એટલે કે માનવતા (Humanity) માં વિકાસ પામે છે.

(૨૦) મૂર્ત અને અમૂર્ત ભાવનાઓ (Concrete and abstract sentiments)

ભાવનાઓ ધણા સંવેગાત્મક અનુભવોનું પરિણામ છે. તે સ્થાપી સંવેગાત્મક પ્રવૃત્તિઓ છે. તે એવી માનસિક પ્રવૃત્તિઓ છે જે અધીયેતન સ્તરમાં જીવિત રહે છે. અને ઉપયુક્ત અવસર પર સંવેગોના રૂપમાં પ્રકાશિત થાય છે. સામાન્ય બોલચાલમાં ભાવના અને સંવેગનું સ્પષ્ટ અંતર કરવામાં આવતું નથી છતાં સ્પષ્ટ રીતે તે એનો તફાવત માલૂમ પડે છે. આપણે ક્રોધને આવેગ કહીએ છીએ અને ધૃણાની ભાવના કહીએ છીએ. સ્વદેશ-ભિમાની તરંગને સંવેગ કહીએ છીએ અને સ્વદેશભિમાન (Patriotism) ની ભાવના કહીએ છીએ. આ દરેક બાબતમાં સામાન્ય બોલચાલમાં યોગ્ય અંતર રાખવામાં આવે છે. મેકડૂગલ સંવેગ અને ભાવનાનું અંતર બતાવતાં જણાવે છે કે “સંવેગ એ અનુભવનું રૂપ (Mode), કાર્ય કરવાની રીત અને ક્રિયાનું તથ્ય છે. ભાવના બધારણુ કે સંરચના (Structure) નું તથ્ય, પ્રવૃત્તિઓ (Dispositions) નું વ્યવસ્થિત તંત્ર કે જે પ્રસંગો પર ક્રિયાન્વિત કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રસંગોની મધ્ય ન્યૂનાધિક વિશ્રામ અવસ્થામાં દૃઢ થાય છે.” આ પ્રમાણે ભાવના અમુક વસ્તુના સંબંધમાં ઈચ્છાઓ અને સંવેગોનો અનુભવ કરવાની વ્યક્તિની અભિવ્યક્તિ ધરાવે છે. આ પ્રમાણે ભાવનાઓ કેટલીક વસ્તુઓ, વ્યક્તિઓ કે આદર્શો પર કેન્દ્રિત થાય છે. તે મૂર્ત કે અમૂર્ત હોય છે.

મૂર્ત ભાવનાઓ વસ્તુઓ, વ્યક્તિઓ કે તેમના સમૂહોથી ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રેમ, ધૃણા, મિત્રિ, સહાનુભૂતિ વગેરે મૂર્ત ભાવનાનાં ઉદાહરણો છે. અમૂર્ત ભાવનાઓ સત્ય, શુભ, સૌન્દર્ય અને પવિત્રતાના આદર્શોથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે શાન્ત અને નિરપદ હોય છે. તેમની યાત્રાગિક પ્રતિધ્વનિ સ્પષ્ટ

ન પણ હોઈ શકે. તેમાં ચિંતનાત્મક મુદ્રા (Contemplative attitude) હોય છે. તેમની ઉત્પત્તિ અમૂર્ત આદર્શોના ચિંતનથી થાય છે. તે સ્વાયં-પરક પણ નથી હોતી તેમજ પરાર્થપરક પણ નથી હોતી, પરંતુ તે પૂર્ણતયા નિર્વૈયક્તિક અને ઉદાસીન હોય છે. આ અમૂર્ત ભાવનાઓ ચાર પ્રકારની હોય છે: બૌદ્ધિક, નૈતિક, સૌન્દર્યાત્મક, અને ધાર્મિક. અને ક્રમશઃ તેઓ સત્ય, શુભ, સુંદરતા અને પવિત્રતાના આદર્શોના ચિંતનથી ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે તે દરેક પોતાની ઉપયુક્ત વસ્તુઓથી જાગૃત થાય છે અને સક્રિય સવેગના રૂપમાં આવે છે ત્યારે આપણે બૌદ્ધિક, નૈતિક, સૌન્દર્યાત્મક અને ધાર્મિક સવેગોનો કે જે બૌદ્ધિક, નૈતિક, સૌન્દર્યાત્મક અને ધાર્મિક ભાવનાનાં રૂપો છે તેમનો અનુભવ કરીએ છીએ.

(૨૨) ભાવનાઓનો વિકાસ (Development of sentiments.)

પહેલાં મૂર્ત ભાવનાઓ વિકાસ પામે છે. સર્વ પ્રથમ મૂર્ત ભાવનાઓ વ્યક્તિઓ તરફ સંચાલિત હોય છે. બાળક નાનું હોય છે ત્યારે પહેલાં તે તે પોતાની માતા સાથે પ્રેમ રાખે છે અને જેમ જેમ મોટું થાય છે તેમ તેમને અનુભવોથી પોતાના સંપર્કમાં આવતાં ભાઈ, બહેન તથા અન્ય માણસો પ્રત્યે પ્રેમ રાખે છે. આ રીતે અનુભવની વૃદ્ધિની સાથે તે પોતાના કુટુંબના માણસો સાથે પ્રેમ કરવા લાગે છે. આને પરિવાર-ભાવના (Home sentiment.) કહેવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તેને શાળામાં મોકલવામાં આવતાં ત્યાં જે જે વ્યક્તિઓ અને સાથીઓના સંપર્કમાં આવે છે તેમની સાથે પ્રેમ રાખે છે. અને આ પ્રમાણે તેનામાં પાઠશાળા-ભાવના (School sentiment)નો વિકાસ થાય છે જે આજીવન રિચર રહી શકે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ મૂર્ત ભાવનાનો વિકાસ થાય છે. તે મૂર્ત વસ્તુઓ, વ્યક્તિઓ કે તેમના સમૂહો પ્રતિ સંચાલિત હોય છે અને યત્ન: યત્ન: અનુભવો પ્રાપ્ત થતાં અધિક વિસ્તૃત ક્ષેત્ર તરફ સંચાલિત થાય છે અને બાળક દેશપ્રેમ કે દેશભક્તિની ભાવના ધારણ કરે છે. ત્યારબાદ ધીરે ધીરે અમૂર્ત ભાવનાઓનો વિકાસ થાય છે. તે સામાન્ય સિદ્ધાન્તો અને અમૂર્ત આદર્શો પ્રતિ સંચાલિત હોય છે. અમૂર્ત ભાવનાઓમાં પ્રથમ સામાન્ય સિદ્ધાન્તો પર કેન્દ્રિત હોય છે, તેનો પ્રથમ વિકાસ થાય છે. જેના કે અત્યાચાર કે અન્યાય, ઘૃણા, વિદ્રોહ, ઉન્નતિ પ્રતિ પ્રેમ, વિગેરે. ત્યારબાદ અમૂર્ત ભાવનાઓ અમૂર્ત આદર્શો પ્રતિ સંચાલિત થાય છે જેમકે સત્યભક્તિ, સૌન્દર્યપ્રેમ, ઈશ્વર પ્રતિ શ્રદ્ધા વિગેરે.

આ પ્રમાણે ભાવનાઓમાં પ્રથમ મૂર્ત ભાવનાઓનો વિકાસ થાય છે, ત્યાર-
બાદ ધીરે ધીરે અમૂર્ત ભાવનાઓ વિકાસ પામે છે.

૧૧ (૨૨) સંવેગોની અભિવ્યક્તિઓના નિયમ (Law of Expressions of Emotions)

ડાર્વિને (Darwin) સંવેગોની અભિવ્યક્તિઓના ત્રણ નિયમો દર્શાવ્યા છે :

(૧) ઉપયોગી સહચારી ટેવોનો નિયમ. (The principle of Serviceable Associated Habits)

કેટલીક સંવેગાત્મક અભિવ્યક્તિઓ વ્યક્તિને પોતાને ઉપયોગી સિદ્ધ થતાં હોય તેવાં કાર્યોના અવશેષ છે અથવા તો તુલ્ય સંવેગોને ઉત્પન્ન કરનાર પરિસ્થિતિઓમાં તેના પૂર્વજોને માટે ઉપયોગી સાબિત થઈ હતી. જેમકે ક્રોધમાં દાંત દેખાડવા, દાંત પીસવા, મુઠ્ઠી બાંધવી, ધુરકબું, ભવાં ચઢાવવાં વિગેરે. આપણા પૂર્વજોનાં કાર્યોનાં અવશેષ છે જે તેમને ઉપયોગી સાબિત થયાં હતાં. ડાર્વિનના મત અનુસાર ઘૂણાને માટે દાંત કાઢવાની ક્રિયાનો પ્રારંભ વિકાસની પૂર્વમાનવીય દશાથી સમજવો જોઈએ. એ ક્રિયા કુતરાં અને વનમાનુષ જેવાં પશુઓમાં ઉપયોગી સિદ્ધ થઈ શકે છે. કારણ કે તેમના આગળના દાંત જેને કુકુર દાંત (Canine teeth) કહેવામાં આવે છે તે લાંબા હોય છે. અને તેઓ એ દાંત ત્યારેજ કાઢે છે જ્યારે તેનો ઉપયોગ કરવાની તૈયારી હોય. દાંત કાઢવાથી પશુઓના શત્રુઓ ડરી જાય છે અને તેથી આક્રમણ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આપણા પૂર્વજો ક્રોધમાં શત્રુઓ સાથે લડવામાં વસ્તુતઃ પોતાના દાંતનો ઉપયોગ કરતા હતા. ડાર્વિન કહે છે કે ધણું કરીને દાંતથી લડવાની પ્રથા બંધ થઈ ગયા પછી પણ માનવજાતિમાં એ ક્રિયા હજી પણ અવશિષ્ટ છે. આપણી દાંત ખતાવવાની અને પીસવાની ક્રિયા, તે ઉપયોગી કાર્યના અવશેષ માત્ર છે. આપણી ભયમાં સંતાઈ જવાની ક્રિયા, એ આપણા પૂર્વજોની ભયથી ઝાડીઓમાં કે ગુફાઓમાં સંતાઈ જવાની ક્રિયાનાં અવશેષ છે.

(૨) તુલ્ય અનુભૂતિની ઉત્તેજનાઓ પ્રતિ તુલ્ય પ્રતિક્રિયાનો નિયમ : (The principle of Reacting similarly to Antagonus feeling Stimulus.)

ખીજો નિયમ એ છે કે તુલ્ય અનુભૂતિની ઉત્તેજનાઓ પ્રતિ તુલ્ય પ્રતિક્રિયા કરવામાં આવે છે. આપણે નિયમ તો વ્યવહારમાં પણ જોઈએ

છીએ કે જ્યારે આપણે બાળકને કહીએ છીએ કે દૂધ પીવું છે ? તો તે પોતાનું માથું હકારમાં ધુણાવે છે એટલે કે આપણે જે કહીએ છીએ તેના સ્વીકાર કરે છે. ફરીથી આપણે તેને કોઈ વસ્તુ ખાવા આપીએ અને તેને પૂછીએ કે સારી લાગે છે ? તો તે વખતે પણ પહેલાંની જેમ માથું હલાવે છે એટલે કે તે સ્વીકૃતિમાં માથું ધુણાવે છે. આ પ્રમાણે તેને બંને વસ્તુની અનુભૂતિઓ સચિત્ર છે અને તે બંનેની અભિવ્યક્તિ એક જ રૂપમાં એટલે કે હકારમાં માથું ધુણાવી કહે છે. જ્યારે તેને દવા આપવામાં આવે અને કહીએ કે પીવી છે ? તો તે નકારમાં માથું ધુણાવે છે એટલે કે તે અસ્વીકાર કરે છે. તેવી જ રીતે અન્ય કોઈ વસ્તુ આપવામાં આવતાં જો અચ્ચિત્ર હોય તો નકારમાં માથું ધુણાવે છે. અને આ રીતે તે અસ્વીકારસૂચક ગતિ કરે કરે છે. બંને અનુભૂતિઓ અચ્ચિત્ર છે અને તે સમાન રૂપમાં એટલે કે નકારમાં માથું ધુણાવી અભિવ્યક્ત કરે છે. આ પ્રમાણે સમાન અનુભૂતિઓ અને સમાન સંવેગ સમાન રૂપમાં અભિવ્યક્ત થાય છે.

(૩) વિરોધનો નિયમ (The Principle of Antipathy)

કેટલીક સંવેગાત્મક અભિવ્યક્તિઓનું સ્વભાવિકરણ ઝડપી વિરોધના નિયમથી કરે છે. વિરુદ્ધ સંવેગ વિરુદ્ધ રીતે અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે છે. જો એક વિશેષ સંવેગ ઉત્પન્ન કરનારી પરિસ્થિતિ કેટલીક પ્રતિક્રિયાઓને જન્મ આપે છે તો વિપરિત સંવેગને જન્મત કરનારી વિપરિત પરિસ્થિતિ વિપરિત પ્રતિક્રિયાઓ ઉત્પન્ન કરશે; છતાં પણ સંભવિત છે કે તેમની ન કોઈ ઉપયોગિતા હો અને ન કોઈ સાર્યકતા; ક્રોધ, મુઠ્ઠી બાંધવી, આપઘાતનો પ્રયત્ન કરવો, પેશીઓમાં ખેંચાણ વિગેરેમાં પ્રગટ થાય છે જ્યારે ભય, મુઠ્ઠી ખૂલી ચવી, હાથમાં શિથિલતા આવવી, તથા પેશીઓમાં શિથિલતા વિગેરેમાં પ્રગટ થાય છે. વિપરીત સંવેગોની અભિવ્યક્તિઓ પણ પરસ્પર વિપરીત હોય છે. આ નિયમથી ઘણી સંવેગાત્મક અભિવ્યક્તિઓની વ્યાખ્યા થઈ શકે છે.

(૨૩) બૌદ્ધિક સંવેગ (Intellectual Emotions)

આશ્ચર્ય, કૌતુહલ, જ્ઞાન, સત્ય, વિવેકનો પ્રેમ વિગેરે બૌદ્ધિક સંવેગ છે. આ સંવેગો એક એવા સંવેગોનો સમૂહ છે તેની ઉત્પત્તિ શુદ્ધ બૌદ્ધિક ક્રિયાઓની સાથે થાય છે. તે ખાસ કરીને જ્ઞાનને પોતાનું કેન્દ્ર બનાવે છે. તે સુખકર હોય છે અને દુઃખકર પણ હોય છે. જ્યાં સુધી વિરોધી વિચારોનું

સામજસ્યપૂર્ણ પરાપર સમાયોજન થાય છે ત્યાં સુધી તે સુખકર હોય છે. બૌદ્ધિક ક્રિયા આપણને આનંદની અનુભૂતિ કરાવી શકે છે જ્યાં સુધી વિચારોનું સામજસ્યપૂર્ણ સમાયોજન થતું નથી તો તે દુઃખકર હોય છે. કારણ કે વિચારોનો પરસ્પર સંઘર્ષ ચાલતો હોય તો સમાયોજન કરવું કઠિન બને છે.

કૌતુહલ એક અસચિત્ત સવેગ છે કારણ કે તે “કોઈ એક વસ્તુ આકર્ષિત પ્રત્યક્ષીકરણ છે જેને માટે ધ્યાન તૈયાર હોતું નથી જે તે ક્ષણમાં અપ્રત્યાશિત (Sudden) માત્ર હોવાને બદલે વસ્તુ વિચિત્ર અને અપરિચિત હોય છે તો કૌતુહલની અનુભૂતિ આશ્ચર્યની એક અધિક વિલમ્બિત અવસ્થામાં પહોંચી જાય છે (સતી)

જ્યારે આપણા વિચારોમાં સંઘર્ષનો તાર્કિક સવેગ ઉત્પન્ન થાય છે તો તે અધિક કષ્ટદાયક માલુમ પડે છે જ્યારે વિચારોમાં સામજસ્ય હોય છે ત્યારે તે સુખકર માન્ય પડે છે આ રીતે તથ્યોમાં તાર્કિક વિરોધનો કષ્ટપ્રદ સવેગ અને તેમના યોગ્ય પ્રારભ થાય છે અને જ્યારે તે વિષમતા દૂર થાય છે ત્યારે તાર્કિક એકતાનો સુખદ સવેગ અનુભવાય છે “સવાદની આ તાર્કિક ભાવના બૌદ્ધિક અનુભૂતિનું ઉત્કૃષ્ટતમ રૂપ છે અને વિશિષ્ટ બૌદ્ધિક વિકાસ અને તાર્કિક આત્માનુશાસનના ફલસ્વરૂપ તેનો ઉદ્ભવ થાય છે (સતી)*

(૨૪) નૈતિક સવેગ (The Moral Emotion)

નૈતિક સવેગો શુભના આદર્શથી ઉત્પન્ન થાય છે જ્યારે સારાનરસાની ઓળખાણ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમની ઉત્પત્તિ થાય છે તે નૈતિક આદર્શોની સ્વીકૃતિ (Approval) અને અસ્વીકૃતિ (Disapproval) ના સવેગ છે આ સવેગોમાં આપણને કર્તવ્ય અને નૈતિક ફરજની અનુભૂતિ થાય છે સતી જણાવે છે કે “સત્ત્વી સ્વીકૃતિ અને અસત્ત્વી અસ્વીકૃતિના પોતાના સામાન્ય રૂપમાં એ ભાવનાની સૌન્દર્યાનુભૂતિમાં કઈક સમતા છે તેની જેમ તેની પશ્ચાત્તપત્તિ નિશ્ચિત વસ્તુઓના કેટલાક ગુણો કે સબોધોના અસ્વાર્થપરક (અથવા આત્મા અને તેના હિતોના સબધથી મુક્ત) ચિંતન થાય છે જેવી રીતે કોઈ સુદર વસ્તુનું નિરીક્ષણ કે કલ્પના કરતી વખતે તેવી જ રીતે કોઈ નૈતિક દૃષ્ટિથી સારા કર્મનું નિરીક્ષણ કે કલ્પના

કરતી વખત પણ તત્કાળ પ્રસન્ન થઈ જઈએ છીએ. ”x

નૈતિક સવેગની વિશેષતાઓ નીચે પ્રમાણે હોય છે:

નૈતિક સવેગો ખાસ કરીને વ્યાવહારિક હોય છે. તેમનાથી આપણને કર્મ કરવા માટે પ્રેરણા મળે છે. બૌદ્ધિક સવેગોનો સંબંધ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાથે હોય છે. જ્યારે નૈતિક સવેગો સુંદર કે ઉદાત્ત વસ્તુના નિષ્ક્રિય રસાસ્વાદન સાથે સંબંધિત હોય છે પરંતુ તે માનવીય કર્મો સાથે સંબંધિત છે. તેનાથી આપણને સારું હોય તે કરવાની અને સારું ન હોય તે છોડી દેવાની અથવા નહિ કરવાની પ્રેરણા મળે છે. તેનાથી આપણાં કર્મોને બળ મળે છે. તે નિયામક (Regulative) પણ હોય છે. તે આપણને ફરજ પાડે છે કે અમુક કરવું જોઈએ, અમુક ન કરવું જોઈએ. નૈતિક સવેગ જ્યારે કોઈ વસ્તુની કે ક્રિયાની સ્વીકૃતિનો હોય છે ત્યારે જ સત્ છે કે નહિ છે તે નક્કી કરવાને માટે નૈતિક ફરજની અનુભૂતિ થાય છે. જ્યારે તે નૈતિક અસ્વીકૃતિનો હોય છે ત્યારે આપણને જે અસત્ કે ખરાબ છે અને ન કરવા યોગ્ય છે તેથી તેનો ત્યાગ કરવાની નૈતિક ફરજની અનુભૂતિ થાય છે. નૈતિક સ્વીકૃતિથી સુખ મળે છે અને નૈતિક અસ્વીકૃતિથી દુઃખ. “એક નિયામક યાત્રિક અનુભૂતિના રૂપમાં નૈતિક ભાવના સુખદાતાની દૃષ્ટિએ સૌન્દર્ય ભાવના કરતાં નિષ્કૃષ્ટ કોટિની હોય છે તથા પીડાપ્રદ બાળુમાં અત્યધિક તીવ્ર ” (સહી) ઘણે ભાગે નૈતિક સવેગ સામાજિક હોય છે. સમાજમાં એક સાથે રહેતી વ્યક્તિઓનાં સમાજમાં પરસ્પર કરવામાં આવતાં સામાજિક કર્મો તે નૈતિક કર્મો છે. સહી જણાવે છે કે સામાજિક ચેતના, આત્મા અને સમાજના હિતોની એકતાની અનુભૂતિ, સૌન્દર્ય-પ્રશંસા કે બૌદ્ધિક તૃપ્તિ નૈતિક સ્વીકૃતિમાં અધિક સ્પષ્ટ તથા પ્રમુખ હોય છે. ” (સહી)* //

(૨૫) સૌન્દર્યાત્મક સવેગ (Aesthetic Emotions)

સૌન્દર્યાત્મક ભાવનાઓ વિશુદ્ધ હોય છે એટલે કે તે બૌદ્ધિક સવેગની જેમ કષ્ટથી સંયુક્ત હોતી નથી. સૌન્દર્યાત્મક ભાવનાઓ સુંદર (Beautiful), ઉદાત્ત (Sublime) અને ઉપહાસ્ય (Ludicrous)નાં આનંદ લેવાની સ્થાથી પ્રવૃત્તિ છે. જ્યારે તે ભાવનાઓ સુંદર, ઉદાત્ત અને ઉપહાસ્ય વસ્તુઓ-

— સહી, માનસશાસ્ત્રની રૂપરેખા

* સહી, માનસશાસ્ત્રની રૂપરેખા

તે પ્રત્યક્ષ કે વિચારથી જાગૃત થઈ સવેગોના રૂપમાં પોતાનું પ્રકાશન કરે છે ત્યારે તેને સૌન્દર્યાત્મક સવેગ કહેવામાં આવે છે

સૌન્દર્યાત્મક સવેગ વિશુદ્ધ અને સરળ તથા સ્થાયી આનંદના સ્ત્રોત છે. અન્ય સર્વ વિષયોપભોગ જલદી સમાપ્ત થઈ જાય છે. તેમની તૃપ્તિ યાય છે તેમજ કોઈ કોઈ વખત દુઃખમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે. પરંતુ નૈતિક સવેગ માટે તેમ નથી સૌન્દર્યાત્મક ઉપભોગો કદાપિ તૃપ્ત થતા નથી અને તેમની શક્તિ પણ થતી નથી. તે ઉદ્દેશ્યશૂન્ય આનંદનો ઉદ્ભવ છે તે કોઈ દ્વંદ્વસ્થ સાધ્યનું સાધન નથી. તેમજ તેનો કોઈ ઉપયોગ પણ થઈ શકતો નથી. જ્યારે આપણે કોઈ સુદર વસ્તુનો ઉપભોગ કરીએ છીએ ત્યારે તેના ઉપયોગનો વિચાર કરતા નથી તેનો કોઈ ફાયદો હોતો નથી તેને પોતાને જ શુભ અને વાંચ્છનિય માનવામાં આવે છે તેનું મૂલ્ય સ્વયંના કાગળે જ યાય છે સૌન્દર્યાત્મક સવેગોમાં ચિંતનાત્મક અભિવૃત્તિ (Contemplative attitude) રહેલી છે. આપણે કોઈ વસ્તુના સૌન્દર્યનો આનંદ ચૂપચાપ લઈએ છીએ જ્યારે સવેગમાં કોઈ ઈન્દ્રિય જ તત્ત્વ મળી જાય છે. તો તે સૌન્દર્યાત્મક સવેગ પ્રત્યક્ષ માત્રામાં પડે છે સૌન્દર્યાત્મક સવેગોમાં સહોપ બોગ્યતા (Shareability)ની અધિક માત્રા રહેલી હોય છે. સૌન્દર્યની વસ્તુ પર કાંઈ એક વ્યક્તિનો અધિકાર રહેલો હોતો નથી દરેક મુદ્દે વસ્તુનો આનંદ દરેક વ્યક્તિ લઈ શકે છે અને દરેક જ્યારે તેનો ઉપભોગ કરે છે ત્યારે જ સૌન્દર્યાત્મક આનંદ શ્રદ્ધિ પામે છે. /

(૨૬) સુંદરનો સંવેગ (The Emotion of the Beautiful)

સૌન્દર્યમાં એક ઉપાદાન મૂલક તત્ત્વ (Material element)ને વાંકે રોચક રંગ, ધ્વનિ વિગેરે રહેલા હોય છે મધુરપ્રખનો રંગ સુદર લાગે છે અને તેથી તે સુદર લાગે છે. સૌન્દર્યના ઉપભોગોનો આધાર ઐન્દ્રિય ઉપાદાન છે મેધધનુષ તેના રંગોથી શાશ્વત આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે સુદર એક આકારાત્મક તત્ત્વ હોય છે આ તત્ત્વમાં સામંજસ્ય, વિન્યાસ, એકતા વિગેરે સમાર્વિષ્ટ હોય છે ઉપાદાનમાં આ તત્ત્વો રહેલા હોય છે આ રીતે અનેકતામાં એકતા રહેલી છે જ્યારે કોઈ વસ્તુના વિભિન્ન ભાગોનું સામંજસ્યપૂર્ણ એકત્ર બને છે તો તેમાં અધિક સુદગતા માત્રા પડે છે. કારણ કે તેના વિભિન્ન ભાગોનો વિન્યાસ, શ્રમણ અને સમિતિ (Symmetry) મળી જાય છે આપણે ગ્રાહ્યનું ફૂલ જોઈએ છીએ ત્યારે જે ફૂલમાં

ના સંબંધિત ભાગોનું સામંજસ્યપૂર્ણ જોગણ હોય છે ત્યારે અધિક સુંદર લાગે છે જ્યારે તેમાં ત્રુટિઓ હોય એટલે કે જે ચાર પાંખડી સુકાઈ ગઈ હોય, અર્ધવિકસિત હોય વિગેરે. તે તે અધિક સુંદર માત્રુમ પડતું નથી. સંગીતના સૌન્દર્યનું પણ તેજ પ્રમાણ છે. તેના સ્વરોમાં તાલબદ્ધતા અને સામંજસ્ય હોય તે તે સુંદર લાગે છે. ભવનનિર્માણ અને મૂર્તિકલામાં પણ સામંજસ્ય અધિક મહત્ત્વ ધરાવે છે. સુંદરમાં નિર્દોષાત્મક તત્ત્વ પણ નિહિત હોય છે અને તે સુંદર વસ્તુના પ્રત્યક્ષ કે વિચાર દ્વારા નિર્દેશ થનાર વિચારોમાં જોવામાં આવે છે. કવિતાથી આપણને આનંદ મળે છે તેનું કારણ સાહચર્યથી જાગૃત વિચાર અને સંવેગ છે. તેનું સૌન્દર્ય થોડેધણે અંશે તાલબદ્ધતા કે જે આકારાત્મક તત્ત્વ છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે પરંતુ તેના અધિકાંશ આધાર સહચારી વિચારો અને સંવેગ કે જે નિર્દેશાત્મક તત્ત્વ છે તેના ઉપર રહેલો હોય છે.

(૨૭) ઉદાત્તનો સંવેગ (The Emotion of the Sublime)

ઉદાત્તના સંવેગના બે પ્રકાર હોય છે:-ગણિતશાસ્ત્રીય (Mathematical) અને ગતિશીલ (Dynamical): દેશ અને કાળની વિશાળતા આપણામાં ગણિતશાસ્ત્રીય ઉદાત્તનો સંવેગ ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ મહાન શક્તિ આપણામાં ગતિશીલ ઉદાત્તનો સંવેગ ઉત્પન્ન કરે છે. ઉદાત્તનો સંવેગ સ્વભાવમાં જટિલ હોય છે. તેનું સરળ રૂપ આંશિક આશ્ચર્ય અને આંશિક ભય સાથે સંબંધિત હોય છે. કોઈ વસ્તુ કે જે વિશાળ હોય તેને જોવાથી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને સમજવાની ઈચ્છા પણ થાય છે. જ્યાં સુધી આપણે તેને સમજીએ છીએ તે સુખ આપે છે. પરંતુ જ્યારે તેની વિશાળતા આપણને સમજવામાં વિક્ષણ બનાવે છે ત્યારે આપણામાં ભય મિશ્રિત આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને ત્યારે આપણને આપણી લઘુતા અને ઘુમ્મટાની ચેતનાનું ભાન થતાં દુઃખ ઉપજાવે છે. આ રીતે તે સુખદુઃખની મિશ્રિત અનુભૂતિ છે. ઉદાત્તના સંવેગ સાથે રહેલી વડિતની અનુભૂતિ પ્રાથમિક દર્યામાં હોય છે. અધિક વિકાસ થતાં તે આંશિક રીતે અદસ્ય ધર્મજન્ય છે કારણકે લાગણીનાં બૌદ્ધિક તત્ત્વો અધિક પ્રજ્જ અને દૃઢ બને છે.

ઉદાત્ત અને સુંદરના સંવેગોમાં તફાવત કરી શકાય છે, તે પૂર્વવર્તી સુખદ અને દુઃખદ બને હોય છે. જ્યારે પરાવર્તી ફક્ત સુખદ હોય છે.

મુંદર આપણને આકર્ષિત કરે છે પરંતુ ઉદાત્ત આપણને આકર્ષિત અને વિકર્ષિત બંને કરે છે. ઉદાત્તના સંવેગમાં પીડાની અનુભૂતિ અવસ્થ રહેલી હોય છે પોતાની ઉચ્ચાર અવસ્થાઓમાં ભય અને ભય મિશ્રિત આશ્ચર્યના પીડાપ્રદ તત્ત્વ અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને સંવેગને જાગૃત કરનાર વસ્તુનું સહાનુભૂતિપૂર્વક આલિંગન કરવામાં આવે છે; તેના પ્રારંભિક રૂપોમાં પીડાનું તત્ત્વ રહેલું હોય છે. ઉદાત્તનો સંવેગ એક સાપેક્ષ અનુભૂતિ છે જેનું કારણ વસ્તુની વિશાળતા અને સ્વયં પોતાની તુચ્છતાનો વિરોધ છે.

(૨૮) ઉપહાસ્યનો સંવેગ (The Emotion of the Ludicrous)

હાસ્ય ધણું કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. હાસ્ય માટેનાં ધણું સાધનો હોઈ શકે છે. તે સ્વતઃ અનુકરણથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે જેમકે એક ટોળામાં જોભેલાં મનુષ્યો એકબીજાને હસતાં જોઈને હસે છે. તેમને કોઈ વખત હાસ્યના કારણની પણ ખબર હોતી નથી. અન્યની અનુભૂતિઓની સહાનુભૂતિ-મૂલક પુનરાવૃત્તિથી પણ હાસ્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તે સંવેગોનો સંરંપણી પ્રમાણ હોય છે. તે એક વ્યક્તિથી બીજી વ્યક્તિમાં પ્રસારે છે. જ્યારે કોઈ અધિક હર્ષથી હસે છે તો આપણને પણ હસવું આવે છે. તેની ઉત્પત્તિ બીજાઓ કરતાં પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાની ચેતનાથી પણ થઈ શકે છે. જ્યારે આપણે કોઈ સમર્થ પ્રતિદ્વંદ્વીને હાર આપીએ છીએ ત્યારે આપણે અત્યંત હર્ષથી હસીએ છીએ. ઉપહાસ્યના ચિંતનથી પણ હાસ્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

હાસ્યને માટે ધણું માનસશાસ્ત્રીઓએ સિદ્ધાન્તો રચ્યા છે, પરંતુ તેમાં ઘણી જ ખામીઓ રહેલી છે. મનુષ્ય એકલો જ એવું પ્રાણી છે જે હસે છે. અને જો હાસ્યને એક મૂળ પ્રત્યાત્મક પ્રક્રિયા કહીએ તો તે ફક્ત મનુષ્યોમાં જ જોવામાં આવે છે. ઘણું દરિને દરેકે એ દર્શાવ્યું છે કે હાસ્ય એ આનંદનું પ્રદર્શન છે અને તેના આધારે જ સિદ્ધાન્તોની રચના કરવામાં આવી છે. હોબ્સ (Hobbes) આ આનંદની અનુભૂતિને તત્કાળ ગૌરવમાં જોઈ, તે ઉપહાસ્યના સંવેગની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવે છે કે તેની જાગૃતિ ઉત્કૃષ્ટતા અને ગૌરવથી સમન્વિત કોઈ વસ્તુ કે વ્યક્તિના આદરમિત્ર અને અપ્રત્યાશિત પતનથી થાય છે. ઉપહાસ્ય કોઈ વસ્તુ કે વ્યક્તિ હોય છે જે સાધારણ રીતે ગૌરવ અને ઉત્કૃષ્ટતાથી સંયુક્ત હોય છે અને તેથી તે અન્ય લોકોમાં ભય મિશ્રિત આશ્ચર્ય પેદા કરે છે તેમાં આ ગૌરવયુક્ત વ્યક્તિનું પાતન પણ સન્નિધિ હોય છે જેથી તેમાં કોઈ માનુષી ધૃણિત વસ્તુના મગસથી આપણામાં

ઉત્પન્ન થયેલા ભય મિશ્રિત આશ્ચર્યથી આપણને અકસ્માત મુક્તિ મળે છે. આ રીતે મુક્તિ મળતાં આનંદની અનુભૂતિ થાય છે જેથી હાંસ્યમાં અભિ-
વ્યક્ત થનારી પૈશિક ક્રિયા અધિક પ્રમાણમાં થાય છે. આ પ્રમાણે ધણાઓએ
આનંદના આધારે હાસ્યના સિદ્ધાન્તોની રચના કરી છે. બેન (Bain) નો
પણ એ જ મત છે કે ગૌરવાન્વિત વ્યક્તિની રૂચિના પતનમાં ને સ્થિતિમાં
કે જ્યારે કોઈ અન્ય પ્રબળ સંવેગ ઉત્પન્ન થતો નથી, ઉપહાસનો સમય
હોય છે. જ્યારે અકસ્માત કોઈ માટીમાં પડી જાય છે તો દર્શકને હસવું
આવે છે. જે તેના સ્થાન પર પરિસ્થિતિનું સંકટ દ્યાને જન્મ નથી
આપતું.” (બેન).

સ્પેન્સર જણાવે છે કે હાસ્ય એ સ્નાયવિક શક્તિની બચતનો બિમરો
છે; ધણાનો મત છે કે ઉપહાસનો સંવેગ અનુચિત, અસંગત, વિચિત્ર રૂપ,
પોષાક વિગેરેથી ઉત્પન્ન થાય છે. અસંગત અને અનુચિત વસ્તુ હાસ્યને જન્મ
આપે છે. કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાના મોટા ભાઈનો કાટ જે તેને બરાબર ન
આવે તો હોય તે પહેરીને શાળામાં આવે તો અન્ય વિદ્યાર્થીઓ તેના પ્રતિ
હસે છે.

(૨૯) ધાર્મિક સંવેગ (Religious Emotion)

ઈશ્વરના ચિંતનથી ધાર્મિક સંવેગની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઈશ્વર સત્ય શિવ
સુંદરમ્ ના આદર્શોની ભૂતિ છે. આથી ધાર્મિક સંવેગોમાં બૌદ્ધિક, નૈતિક
તથા સૌન્દર્યાત્મક સંવેગો સમાવિષ્ટ છે. ધાર્મિક સંવેગો ધણી જાનનાં હોય
છે. ઈશ્વરની પવિત્રતા અને પૂર્ણતા માટેની પ્રશંસા અને શ્રદ્ધા ઈશ્વરની
ઈચ્છાની સમક્ષ વિનીતતા, તેમને નહિ જાણી શકવાથી આશ્ચર્ય, પોતાના
સાથી મિત્રો કે મનુષ્યો પ્રતિ સહાનુભૂતિ, તથા શુભેચ્છા, ઈશ્વરના પ્રતિ પ્રેમ
અને ભક્તિ, વિગેરે ધાર્મિક સંવેગો ધણા દેવતાઓ અને દેવીઓના ચિંતનથી
ઉત્પન્ન થાય છે. બૌદ્ધિક, નૈતિક, સૌન્દર્યાત્મક અને ધાર્મિક સંવેગો સામાન્ય
રીતે ભાવનાઓ કહેવાય છે.

પ્રકરણ : ૧૬

ધ્યાન અથવા અવધાન (Attention)

(૧) ધ્યાનનું સ્વરૂપ અને લક્ષણ (Nature and Characteristics of Attention):

કોઈ વસ્તુ ઉપર મનને કેન્દ્રિત કરવાની ક્રિયાને ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. તે કોઈ વસ્તુની તરફ માનસિક ક્રિયાને સંચાલિત કરવામાં થાય છે. તેનો સ્વભાવ ચેષ્ટા કે માનસિક સક્રિયતા (Conation) છે. આપણે આકાશ તરફ જોઈએ છીએ અને ચંદ્ર જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે ચંદ્ર પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીએ છીએ અને તેનું બારિકાઈથી નિરીક્ષણ કરીએ છીએ. અને આપણને તેની સ્પષ્ટ ચેતના થાય છે.

ધ્યાન માનસિક સક્રિયતા છે. તેમાં કોઈ વસ્તુ કે સંવેદના ઉપર મનને કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે. માનસિક ક્રિયાને સંચાલિત કરવામાં આવે છે. તેમાં મનનું વસ્તુ સાથે સમાયોજન થાય છે. ધ્યાનનું સ્વરૂપ ચેષ્ટા છે.

કોઈ પણ સમયે વાતાવરણ સ્થિત ઉત્તેજનાઓ ધન્દ્રિયો પર ક્રિયા કરે છે. કોઈ વખત તો એક ધન્દ્રિય ઉપર સાથે સાથે અધિક ઉત્તેજનાઓ ક્રિયા કરે છે તે દરેક ઉત્તેજનાઓ આપણા ધ્યાનને આકર્ષિત કરવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. આપણે તે સર્વેમાંથી કોઈની ચૂંટણી કરીએ છીએ અને તેના ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીએ છીએ. બાકીની ઉત્તેજનાઓ પ્રતિ ધ્યાન આપતા નથી. આપણે કોઈ જગ્યાએ સંગીત સમારોહમાં સંગીત સાંભળીએ છીએ ત્યારે આપણે ધ્યાનને : સંગીત પર જ કેન્દ્રિત કરીએ છીએ અને બાકીના અન્ય અવાજો પ્રતિ નિર્લક્ષ બનીએ છીએ. આ રીતે ધ્યાનનો ચૂંટણી કરવાનો શુભ હોય છે.

આ પ્રમાણે ધ્યાનની બે બાજુઓ છે. ભાવાત્મક (Positive) અને અભાવાત્મક (Negative) : જ્યારે આપણે કોઈ વસ્તુ પર ધ્યાન આપીએ છીએ ત્યારે આપણે તેના ઉપર મન કેન્દ્રિત કરીએ છીએ અને અન્ય

વસ્તુઓ પરથી ધ્યાન હટાવી લઈએ છીએ. મનને કોઈ વસ્તુ ઉપર કેન્દ્રિત કરવું તે ભાવાત્મક બાજુ છે અને મનને કોઈ વસ્તુ પરથી હટાવી લેવું તે અભાવાત્મક બાજુ છે. ન્યારે આપણે શિક્ષકનું વ્યાખ્યાન સાંભળતા હોઈએ છીએ ત્યારે બદાર થતા શૌર્યકાર તરફથી ધ્યાન ખેંચી લઈએ છીએ.

કોઈ પણ ક્ષણનો ધ્યાન વિસ્તાર સંકુચિત (Narrow Range) હોય છે, ધ્યાન ચૂંટણી કરે છે. આથી તેનો વિસ્તાર અવશ્ય સંકુચિત હોય. એક જ સમયે આપણે અમુક હદ સુધીની સંખ્યાની વસ્તુઓ પર ધ્યાન આપી શકીએ છીએ.

ધ્યાન અધિક ચંચળ (Mobile) હોય છે. તે એક વસ્તુ પરથી બીજી વસ્તુ ઉપર જાય છે. આપણે ધ્યાનને કોઈ વસ્તુ ઉપર અધિક સમય સુધી કેન્દ્રિત કરી શકતા નથી. વધારેમાં વધારે આપણે આઠ કે દસ સેકન્ડ સુધી એક વસ્તુ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકીએ છીએ. કોઈ કોઈ વખત તો તેથી પણ ઓછો સમય સ્થિર રહે છે. ધ્યાનની ચંચળતાનાં ધણાં પ્રમાણ માની શકાય છે અને તેને આપણે સરળતાથી સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ. આપણાથી થોડે દૂર વાગતા સંગીત પર આપણે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીએ કે જે આપણને સાધારણ મુશ્કેલીથી સાંભળી શકાતું હોય તો આપણને માત્રુમ પડશે કે પહેલાં તો તેનો અવાજ વધતો જાય છે અને ત્યારબાદ બિલકુલ લુપ્ત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે તેનું પ્રગટ થવું અને લુપ્ત થવું તે તેની ચંચળતાનું કારણ છે. અવાજ એકનો એક જ રહે છે પરંતુ ધ્યાનની ચંચળતાને કારણે તે પ્રગટ થતો અને લુપ્ત થતો માત્રુમ પડે છે.

ધ્યાન અનુસંધાનાત્મક (Exploratory) હોય છે. નવીનતા ધ્યાનને અધિક અનુકુળ લાગે છે. ન્યારે આપણે કોઈ નવી વસ્તુ નોંધીએ છીએ તો તેની સૂક્ષ્મ બાજુઓ જાણવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. અને જ્યાં સુધી આપણને તેના નવા ગુણો અને અન્ય બાજુઓની જાણકારી ન થાય ત્યાં સુધી તેના પર ધ્યાન આપીએ છીએ. આ જ પ્રમાણે કોઈ જાણીતી વસ્તુમાં પણ આપણે તેના નવા ગુણો શોધવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. અને તેમના ઉપર ધ્યાન આપીએ છીએ. (તસ્તુમી) ન્યારે કોઈ નવીનતા હોતી નથી તો તે ધ્યાન આકર્ષિત કરતી નથી. વૃણવર્થનું કથન છે કે “ ધ્યાન ચંચળ હોય છે કારણ કે તે અનુસંધાનાત્મક છે. તે નિરંતર શોધખોળને માટે કોઈ તાજાં વસ્તુ શોધે છે. ”

ધ્યાન કોઈ અનુભવનું સજીવ કેન્દ્ર (Active centre) હોય છે. તેનું પરિણામ સ્પષ્ટ અને સજીવ ચેતના હોય છે. આપણે જે જે વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપીએ છીએ તે આપણી ચેતનામાં સ્પષ્ટ અને સજીવ થઈ જાય છે. પરંતુ આપણે ખાસ ધ્યાન આપતા નથી તે આપણી ચેતનામાં અસ્પષ્ટ અને નિર્જીવ હોય છે. ધ્યાન સ્પષ્ટ ચેતનાનું કારણ છે. ઘણા લોકો માને છે કે તે સ્પષ્ટ ચેતનાથી ભિન્ન છે પરંતુ તેમ નથી. તે સ્પષ્ટ ચેતનાથી અભિન્ન નથી.

ધ્યાન તત્પરતા (Set) છે. તે વ્યક્તિમાં અન્ય વસ્તુઓને છોડી દઈને કોઈ એક વસ્તુ પર ધ્યાન આપવાની તત્પરતા છે. “પ્રારંભિક તત્પરતા ધ્યાનમાં આવશ્યક પ્રતિક્રિયા છે.” (વુડવર્થ). વ્યક્તિ કોઈ વિશેષ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપવા માટે તત્પર રહે છે. આ પ્રારંભિક તત્પરતા ધ્યાનમાં જીવની આવશ્યક પ્રતિક્રિયા છે.

ધ્યાન ગતિઓનું સમાયોજન (Motor adjustment) છે. ધ્યાનમાં એક વિશેષ ધ્યાનાવસ્થિત થવાની મુદ્રા (Attitude) અને ઇન્દ્રિયોને એક વિશેષ વસ્તુ સાથે સમાયોજન થાય છે. કોઈ દૃશ્ય વસ્તુને જોવામાં તેની સાથે આંખોનું સમાયોજન થાય છે. કોઈ ધ્વનિ પર ધ્યાન આપવામાં કાનનું ધ્વનિ સાથે સમાયોજન થાય છે. તેની સાથે સાથે તૈયારીની પ્રવૃત્તિ પણ થાય છે.

(૨) ધ્યાન અને અનવધાન (Attention and inattention):

ચેતનાનું ક્ષેત્ર બે ભાગોમાં વિભાજિત થાય છે: (૧) ધ્યાનનું ક્ષેત્ર અને (૨) અનવધાનનું ક્ષેત્ર. ધ્યાનનું ક્ષેત્ર ચેતનાના કેન્દ્રમાં હોય છે. તે સ્પષ્ટ ચેતનાનો પ્રદેશ હોય છે. ચેતનાનો સીમા પ્રદેશ એ અનવધાનનું ક્ષેત્ર છે. આ ક્ષેત્ર અસ્પષ્ટ અને ધુંધળી ચેતનાનો પ્રદેશ છે. ધ્યાનનું ક્ષેત્ર સ્પષ્ટ અને વિભક્તિ (Discriminated) ચેતનાનું ક્ષેત્ર છે. અનવધાનનું ક્ષેત્ર અવિભક્તિ (Undiscriminated) ચેતનાનું ક્ષેત્ર હોય છે. જેમ જેમ ચેતનાના કેન્દ્રથી દૂર જઈએ તેમ તેમ તેટલી જ અધિક અસ્પષ્ટ ચેતના થશે અને જેમ જેમ કેન્દ્રની તરફ જઈએ તેમ તેમ અધિક સ્પષ્ટ ચેતના થશે.

સ્ટાઉટ (Stout) અસ્પષ્ટ ચેતનાને અધોચેતન (Subconscious) કહે છે પરંતુ તે યથાર્થ નથી. તે જણાવે છે કે “સ્પષ્ટ કે ભેદ કરનારી

ચેતનાથી પૃથક્ અપી ધુંધળી અને અસ્પષ્ટ પ્રતીતિ અધોચેતના કહેવાય છે અને આપણા સંપૂર્ણ માનસિક જીવનમાં ચેતના પ્રદેશની વસ્તુઓ ઘણી મોટી સીમા સુધી અધોચેતનાના પ્રદેશની વસ્તુઓ હોય છે જે નિશ્ચિત રૂપથી મનમાં તો વર્તમાન હોય છે પરંતુ પૃથક્ જણાતી નથી.” આપણે આ પુસ્ત, અસ્પષ્ટ ચેતનાને સોમાવર્તી ચેતના કહેવું ઠીક સમજાએ છીએ

કોઈ કોઈ વખત અનવધાન (Inattention) એક અવાચ્છનિય વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપવાના અર્થમાં વપરાય છે. શાળામાં શિક્ષક વિદ્યાર્થીને ધ્યાન આપવા માટે કહે છે. અહીંયાં વિદ્યાર્થીએ શિક્ષક જે શીખવી રહ્યા છે તેના પ્રતિ ધ્યાન આપવાનું હોય છે પરંતુ તે અન્ય વસ્તુઓ પર ધ્યાન આપે છે જેના ઉપર તેણે ધ્યાન આપવું ન જોઈએ. અનવધાનનો પ્રયક્તિન અર્થ એ છે. માનસશાસ્ત્રમાં આપણે તેને અસ્પષ્ટ ચેતનાના અર્થમાં લઈએ છીએ.

(૩) ધ્યાન પરિવર્તિત કેમ થાય છે ? (Why attention Shifts ?)

ધ્યાન ચેતનાના પ્રદેશના કેન્દ્રિય ભાગ (Focus)ની ક્રિયા છે. તેમાં મનને કોઈ વસ્તુ પર કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે જે ચેતનાના કેન્દ્રમાં આવે છે. ધ્યાન મનની કોઈ વસ્તુ સાથે કે વિચાર સાથેનું પ્રભાવપૂર્ણ સમાયોજન છે. સમાયોજનનું આ વિશેષ કાર્ય સંક્ષિપ્ત સમયાવધિનું હોવું જોઈએ. આપણે કોઈ પુસ્તક જોઈએ છીએ તેના ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીએ છીએ, તેને ઉઠાવીએ છીએ તેને જોઈએ છીએ અને સારી રીતે નિરીક્ષણ કરીએ છીએ. અને જ્યાં સુધી આપણને તેમાં નવી ખામતો મળતી રહે છે ત્યાં સુધી આપણે તેના ઉપર ધ્યાન આપતા રહીએ છીએ. જ્યારે આપણે તેમાં કોઈ નવીનતા જોઈ શકતા નથી ત્યારે તેના ઉપરથી ધ્યાનને હટાવી અન્ય વસ્તુ ઉપર કેન્દ્રિત કરીએ છીએ. ધ્યાન કોઈ વસ્તુ કે વિચાર સાથેનું સમાયોજન છે. અને જ્યારે સમાયોજન સમાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે તે અન્ય વસ્તુ કે વિચાર ઉપર આત્મ જાય છે. જેથી મનના સમાયોજનની આવશ્યકતા છે.

(૪) ધ્યાનનો વિસ્તાર (The Area of Attention) :

આપણે એકજ સમયે એક જ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપી શકીએ છીએ, અધિક વસ્તુઓ ઉપર નહિ. “ કોઈ એક ક્ષણમાં આપણા મનની આગળ.

એકથી અધિક માનસિક વિષયો પણ હોતા નથી. એ વિષય સરળ હોઈ શકે કે જટિલ, પરંતુ જે તે ખરેખર સમગ્ર રૂપે ચેતનાના પ્રદેશમાં વિદ્યમાન છે તો મનમાં તેનું જ્ઞાન એક જ રૂપમાં થાય છે ” (એંગલ). બ્યારે આપણે ખુરશી જોઈએ છીએ તો આપણે તેના દરેક ભાગોને એક સમગ્ર રૂપમાં જોઈએ છીએ. તેના વિભિન્ન ભાગો પ્રતિ ધ્યાન આપતા નથી. “કોઈ વસ્તુને એક જોવા માટે તેમાં જટિલતા હોવી જોઈએ, જેને આપણે એક એકમના રૂપમાં સંજ્ઞાપૂર્ણ કરીએ છીએ. ધ્યાનની વસ્તુમાં અનેકતા પણ એટલી આવશ્યક છે એટલી એકતા. પરંતુ આપણી માનસિક ક્રિયા સદૈવ એ અનેક વિરોધતાઓને એકતા પ્રદાન કરે છે. ચેતનાની કોઈ ક્રિયામાં એવી કેટલી વિરોધતાઓ એકતામાં સંબંધ કરી શકાય છે. આ પ્રાયોગિક માનસ શાસ્ત્ર માટે એક વ્યવહારિક સમસ્યા છે.” (એંગલ).* એમ માલુમ પડે છે કે આપણે એક જ સમયે ઘણી વસ્તુઓ પર ધ્યાન આપીએ છીએ. પરંતુ તે ખોટું છે. ધ્યાન એક વસ્તુ પરથી બીજી વસ્તુ પર શીઘ્ર જતું રહે છે.

એક જ સમયે ચેતનાના કેન્દ્રમાં કેટલી વસ્તુઓ રહી શકે છે? એક સાથે કેટલી વસ્તુઓ જોઈ શકાય છે? દૃષ્ટિ વિષયક ધ્યાન (Visual attention) ના વિસ્તારને માપવા માટે પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. કેટલીક વસ્તુઓને એક સાથે દૃષ્ટિની સમક્ષ ખોલવામાં આવે છે. ખોલવાનો સમય ધણોજ ઓછો હોય છે, તે સમય એટલો ટૂંકો હોય છે કે પરીક્ષ્ય વ્યક્તિ પરિસ્થિતિ ઉપર પોતાની આંખો જુમાવી શકે છે પરંતુ આંખો ફેરવી શકતી નથી અને વસ્તુઓને ગણી શકતી પણ નથી, આંખની સમક્ષ ખોલવામાં આવેલી વસ્તુઓ સમક્ષ હોય છે જેવી કે અક્ષર, અંક, રેખાઓ. અથવા જટિલ પણ હોય છે. જેવી કે શબ્દ. વિગેરે મન દરેક વસ્તુઓને એકમના રૂપમાં જુએ છે મન ફક્ત ચાર કે પાંચ એકમો ઉપર આપી શકે છે. જે વસ્તુઓ પરિચિત એકમોમાં વર્ગીકૃત નથી હોતી તો એક દૃષ્ટિએ ફક્ત ચાર કે પાંચ વસ્તુઓ જ સારી રીતે જોઈ શકાય છે. પરંતુ વસ્તુઓનો સમાવેશ સમુદ્ધોમાં થઈ જાય છે તો એક જ વખતમાં ઘણી વસ્તુઓ જોઈ શકાય છે.

શ્રવણ સંબંધી ધ્યાનના વિસ્તાર (Auditory attention) ને માપવાને માટે પણ પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. એકી વખતે સાંભળવામાં

આવતા ધ્વનિઓની સંખ્યા કંઈકે અધિક છે. એક પ્રૌઢ શીઘ્રતાથી એક અનુક્રમમાં પ્રાપ્ત આઠ ધ્વનિઓને સાંભળી શકે છે. “ જ્યારે ઘંટડી એકના ડુંગે મેકંડ બાદ બીજો અવાજ આવે છે તો પરીક્ષ્ય વ્યક્તિ (Subject) આઠ અવાજોને ગ્રહણ કરી શકે છે. પરંતુ આઠના સમુદાયથી અધિક યઈ જાય છે ત્યારે તેનો નિર્ણય અવિશ્વસનીય યઈ જાય છે.”* પરંતુ જ્યારે ધ્વનિઓને તાલબદ્ધ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે તો તેમની એક મોટી સંખ્યા સાંભળી શકાય છે. “ લય વિનાની ઘંટડીના એકલા અવાજો આઠ સાંભળી શકાય છે અને તાલબદ્ધ ચાલીસ અવાજ—આઠ અવાજોના પાંચ સમુદ્ધ— એક એકલા એકમમાં સાંભળી શકાય છે.” (પિલ્સબરી).

કેટલીક ક્રિયાઓ એક સાથે કરી શકાય છે? એક જ સમયે કેટલી વસ્તુ કરી શકાય છે? તેનો ઉત્તર સરળ છે. આપણે એક જ સમયે એક ઐચ્છિક કર્મ કરી શકીએ છીએ. આપણે એક જ સમયે અધિક ઐચ્છિક કર્મ કરી શકતા નથી. પરંતુ આપણે ધ્યાનને એકે ઐચ્છિક કર્મ ઉપરથી બીજા ઉપર જલદી લઈ જઈ શકીએ છીએ. તેમાં ધ્યાનનું પરિવર્તન થાય છે આપણે એક સમયે બે કે તેથી વધારે ક્રિયા કરી શકીએ છીએ અને એક જ બદલી લે કે તેથી અધિક ઐચ્છિક કર્મ કરી શકીએ છીએ. એમ કહેવામાં આવે છે કે સીઝર, (Caesar) ધણા મંત્રીઓને એક સાથે લખાવતો હતો. તે આ પ્રમાણે ફક્ત ધ્યાનને જલદી જલદી એક કામથી બીજા કામ પૂર લઈ જઈ કહી શકતો હતો. બે કાર્ય એક સાથે કરવાં તે અધિક સરળ છે, જો તેમાં એક ઐચ્છિક અને બીજું સ્વયંચાલિત કે જેમાં ધ્યાનની આવશ્યકતા ન હોય કુશળ ટાઈપીસ્ટ (Typist) પોતાની સામગ્રીને વાંચી શકે છે, મશીન પલુ ચાલુ રાખી શકે છે અને સાથે સાથે આભુખાભુ બેઠેલા લોકો જે વાર્તાલાપ કરતા હોય તે પલુ સાંભળી શકે છે.

(૫) ધ્યાનનો સ્થિતિ કાળ (Duration of Attention) :

“ એમ માન્ય પડે છે કે ધ્યાન યથાર્થ અને નિશ્ચિત રૂપમાં ધણા યોગ્ય સમય સુધી એક કે અધિક સેકંડ સુધીપણ કેન્દ્રિત કરી શકાય છે.” (માયર્સ) જો આપણે એક એકલી સરળ વસ્તુ જેવી કે ખિંડુ ઉપર ધ્યાન

* માયર્સ, પ્રાયોગિક માનસશાસ્ત્ર.

આપીએ તો તે ચેતનાના કેન્દ્રમાં વધારેમાં વધારે સેકંડ સુધી જ રહેશે ત્યારબાદ સીમા પ્રદેશથી કોઈ વસ્તુ આપીને હટાવી દેશે. એમ માન્ય પડે છે કે જો આપણે આંખોને બિંદુ ઉપર સ્થિર રાખી શકીએ છીએ છતાં પણ આપણે તેના પર એક સેકંડથી અધિક ધ્યાન આપતા નથી. દરેક છત્રી દસ સેકંડ સુધીના સમયમાં એક વખત આ પ્રમાણે ધ્યાન સ્થિર થાય છે.

આપણે એ જાણ્યું કે ધ્યાન સ્થિર થાય છે અને હટી જાય છે જો આપણે ઉત્તેજનાઓ પર ધ્યાન આપીએ છીએ તો આપણે તેમને ફક્ત થોડા સમય સુધી જ તેમને જોઈએ છીએ. વચ્ચે વચ્ચે તેમનાથી ધ્યાન ખસી જાય છે. “ આ પ્રમાણે કોઈ થોડા અંતર પર ધડીઆળની ટીક-ટીક એક ક્ષણ સુધી સંભળાશે પછી નહીં સંભળાય અને જ્યાં સુધી આપણે સંભળવાનો પ્રયત્ન કરતા રહીશું તો એજ ક્રમ ચાલતો રહેશે. ” ધ્યાનના વિચલનને કારણે આ પ્રમાણે બને છે. અને તેનું કારણ ઇન્દ્રિયોની પેશી-ઓનું થાકી જવું તે છે અથવા તો ત્વક્ષ (Corax) સંવેદનાધિષ્ઠાન થાક કે ત્વક્ષમાં કે થાકની-માર્ત્રામાં પરિવર્તન છે અથવા માનસિક શક્તિનો ચઢાવ ઉતાર પણ તેનું કારણ હોઈ શકે છે.

જો કોઈ પરિવર્તનશીલ ઘટકોવાળા વિષય ઉપર ધ્યાન આપવું તે એક વસ્તુ પર ધ્યાન આપવું તે છે તો ઘણા કલાકો સુધી ધ્યાન આપવું સંભવિત છે. ધ્યાનનો સ્થિતિકાળ ઘણી બાબતો પર આધાર રાખે છે. જેવી કે વિષયનું સ્વરૂપ, ધ્યાન આપનાર વ્યક્તિની શક્તિ વિગેરે પરંતુ ધ્યાન આપવાનો અર્થ એજ હોય કે એક વસ્તુ પર ધ્યાન આપવું તો આપણે અધિક સમય ધ્યાન આપી શકતા નથી. સ્થિર ધ્યાનમાં અચળ ધ્યાન રહેતું છે. જે એક લાંબા સમય સુધી રહી શકે છે. અહીંયાં એક ઉદેશ્યના નિયંત્રણમાં ધ્યાન વખતોવખત વિચલિત થાય છે પરંતુ તે સંકેતો સીમાનું અતિક્રમણ કરતું નથી.

(૬) ધ્યાનના ભેદ (Kinds of Attention):

એચ્છિક, અનૈચ્છિક અને ઇચ્છા વિરુદ્ધ ધ્યાન (Voluntary, Nonvoluntary and Involuntary Attention):

એચ્છિક ધ્યાન (Voluntary Attention)

એચ્છિક ધ્યાનનું નિર્ધારણ માના કે મનથી થાય છે. તેમાં માનપૂર્વક કૃતિશક્તિનો પ્રયાસ સંલગ્ન રહે છે. તે સ્વયં-પ્રારબ્ધક્રિયાનું

પરિણામ હોય છે. અને સદૈવ માનસિક પ્રયત્નની આશા રાખે છે. ઐચ્છિક ધ્યાનમાં કૃતિશક્તિના પ્રયત્ન (Effort of will) કોઈ વસ્તુ કે વિચાર તરફ સંચાલિત હોય છે. જ્યારે આપણે માનસશાસ્ત્રના કોઈ સિદ્ધાન્તને સમજવા માટે મન પર દબાવ મૂકીએ છીએ અને તેના પ્રતિ ધ્યાન આપીએ છીએ તે વખતનું ધ્યાન ઐચ્છિક હોય છે. જ્યારે આપણે ઘણા શ્રોતાજનોના યતા અવાજની વચ્ચે કોઈ વક્તાના વ્યાખ્યાન પ્રતિ ધ્યાન આપીએ છીએ તો તે આપણું ઐચ્છિક ધ્યાન છે. તેનું નિર્ધારણ અર્જીત રૂચિ (Acquired interest) થી થાય છે. તેમાં કૃતિશક્તિ પર સમયાનુસાર અને આવશ્યકતાનુસાર જોર કરવું પડે છે.

અનૈચ્છિક ધ્યાન (Non voluntary attention)

અનૈચ્છિક ધ્યાન અનાયાસ ધ્યાન હોય છે. તેમાં કૃતિશક્તિને પ્રયત્નો કરવા પડતા નથી. તેનું વસ્તુ કે વિષયથી નિર્ધારણ થાય છે. તે જ્ઞાતાની સ્વયંની ઇચ્છાથી નિર્ધારિત થતું નથી જ્યારે આપણે કોઈ વસ્તુ પર અનાયાસ ઇચ્છા વિરૂદ્ધ નહિ-ધ્યાન આપીએ છીએ તે તો અનૈચ્છિક ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. જ્યારે આપણે વાંચતા હોઈએ તે સમયે પડોશમાં યતા ઝંઘડાના અવાજ તરફ આપણું ધ્યાન જાય તો અનાયાસ ધ્યાન છે. મનનો એ સ્વભાવ છે કે તે સદૈવ કોઈ ન કોઈ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપે છે. જ્યારે આપણું ધ્યાન એક વસ્તુ પર દૂર થાય છે તો તરત જ અન્ય કોઈ વસ્તુ પર તે સ્થિર થાય છે. સામાન્ય રીતે અનૈચ્છિક ધ્યાન રોચક અને આકર્ષક વસ્તુઓ ઉપર કેન્દ્રિત થાય છે. અનૈચ્છિક ધ્યાનની શરૂઆત પ્રારંભિક જીવનમાં થાય છે કારણ કે તેની અંદર કૃતિશક્તિનો પ્રયત્ન રહેલો હોતો નથી. તેનું નિર્ધારણ સદૈવ રૂચિઓ દ્વારા થાય છે.

ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ધ્યાન : (Involuntary Attention)

જ્યારે આપણે કોઈ વસ્તુ કે વિચાર પર ઇચ્છા ન હોવા છતાં ધ્યાન આપીએ તો તે આપણું ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ધ્યાન કહેવાય છે. અનૈચ્છિક ધ્યાનની જેમ તે અનાયાસ થતું નથી. તેમાં ઐચ્છિક ધ્યાનની જેમ કૃતિશક્તિ પોતાની ઇચ્છાથી પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ તેનાથી આ ધ્યાનમાં તફાવત રહેલો છે. ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ધ્યાનમાં ઇચ્છા ધ્યાનની વસ્તુ વિરૂદ્ધ (Against) હોય છે. જ્યારે ઐચ્છિક ધ્યાનમાં ઇચ્છા ધ્યાનની વસ્તુ પ્રતિ ઉન્મુખ (Towards) હોય છે. જ્યારે આપણે અધ્યયનમાં મગ્ન હોઈએ

અને અચાનક કળાટમાથી પુસ્તક પડી જાન અને આપણે તે તરફ જ્ઞાન આપીએ તે ઇચ્છા વિરૂદ્ધ જ્ઞાન કહેનાય આપણને તેના તરફ ઇચ્છા ન હોવા છતાં જ્ઞાન આપવા ફરજ પડે છે તેની જ રીતે જ્યારે આપણે પરીક્ષા લેવાનું પ્રશ્નપત્ર જોઈ રહ્યા હોઈએ અને અચાનક ત્યાં કોઈ ગરમડ થાય તે તરફ જ્ઞાન આપીએ તે ઇચ્છા વિરૂદ્ધ જ્ઞાન છે કારણ કે આપણે આકર્ષિત ગરમડ તરફ ઇચ્છા વિરૂદ્ધ જ્ઞાન આપવું પડે છે

આ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનમાં અતર જણાવતા સ્ટાકિટ (Stout) કહે છે કે “ જ્યાંસુધી જ્ઞાન આપવાની પ્રગટ ઇચ્છાના કારણે આપવામાં આવે છે ત્યાંસુધી તેને ઐચ્છિક જ્ઞાન કહે છે જે ધ્યાન એ રીતે શરૂ થતું નથી તે ધ્યાન અનૈચ્છિક છે જ્યારે આપણે ફક્ત ધ્યાન આપવાની પ્રગટ ઇચ્છાથી નહીં પરંતુ તે પ્રકારની ઇચ્છાથી વિરૂદ્ધ જ્ઞાન આપીએ છીએ તો ધ્યાન ફક્ત અનૈચ્છિક નહીં પરંતુ ઠીક ઠીક અર્થમાં ઇચ્છા વિરૂદ્ધ હોય છે ” * માનસિક વિકાસમાં અનૈચ્છિક જ્ઞાન ઐચ્છિક જ્ઞાનની પૂર્વે આવે છે ઇચ્છા વિરૂદ્ધ અને ઐચ્છિક જ્ઞાન પશ્ચાત્ત આવે છે કારણ કે ઇચ્છાને નિયંત્રિત કરવાનો શક્તિની આશા રાખે છે

(૨) અતર્કુષ્ણ અને બહિર્કુષ્ણ જ્ઞાન (Identical and Sensory Attention)

બહિર્કુષ્ણ જ્ઞાન ઇન્દ્રિય રોધ પદાર્થો ઉપર ધ્યાન આપે છે જ્યારે આપણે વાતાવરણ સ્થિત મકાન, વૃક્ષ વિગેરે વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપીએ છીએ તો આપણું ધ્યાન બહિર્કુષ્ણ હોય છે અતર્કુષ્ણ જ્ઞાન વિચારો, પ્રત્યયો, સંવેગો અને ઇચ્છાઓ ઉપર ધ્યાન આપે છે તે માનસિક વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપે છે જ્યારે આપણે દેશાન્તર ગયેના મિત્રની માનસપ્રતિમા ઉપર ધ્યાન આપીએ છીએ અથવા તો કોઈ નિકટ સબધીના દેહાન્તથી ઉત્પન્ન થયેના સંવેગ ઉપર ધ્યાન આપીએ છીએ તો તે આપણું અતર્કુષ્ણ જ્ઞાન કહેનાય માળકના જીવનમાં અતર્કુષ્ણ જ્ઞાનના પહેલાં બહિર્કુષ્ણ જ્ઞાન આવે છે કારણ કે પ્રથમ તે બાહ્ય વસ્તુઓ ઉપર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને પછીથી માનસિક ક્રિયાઓ પર

(૩) અબ્યવહિત અને અર્જિત જ્ઞાન (Immediate and derived Attention)

જ્યારે વસ્તુ સ્વયં રોચક હોય ત્યારે અબ્યવહિત જ્ઞાન હોય છે કારણકે તે આર્મ્પક હોય છે પરંતુ જ્યારે આપણને વસ્તુ આર્મ્પક લાગતી નથી

અને તેના તરફ ધ્યાન અપાય છે તો તે અવ્યવહિત ન કહી શકાય. ન્યારે આપણું માનસ ઠીક ન હોય, થાક્યા હોઈએ અને તેવે સમયે સંગીત પસંદ કરતા નથી તો તેની તરફનું આપણું ધ્યાન અવ્યવહિત નથી હોતું. પરંતુ ન્યારે આપણે કોઈ મિજલસમાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન પર ધ્યાન આપીએ છીએ તો આપણું ધ્યાન અવ્યવહિત હોય છે કારણ કે તેનાથી આપણી જન્મજાત કે અર્જિત રૂચિઓ (Acquired interest) જાગૃત થાય છે. પરંતુ ન્યારે વસ્તુ સ્વયં આકર્ષક હોતી નથી પરંતુ અન્ય વસ્તુથી સંલગ્ન હોવાથી રોચક લાગે છે અને તેના પ્રતિ ધ્યાન જાય છે તો તે અર્જિત ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. આપણને માનસશાસ્ત્રના અધ્યયન પ્રતિ રૂચિ નથી પરંતુ ફરજિયાત વિષય હોવાથી પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે જ માનસશાસ્ત્રના વ્યાખ્યાનોમાં ધ્યાન આપીએ છીએ ત્યારે આપણું અર્જિત ધ્યાન (Acquired attention) કહી શકાય. અવ્યવહિત ધ્યાન અર્જિત ધ્યાનના પહેલાં આવે છે. બાળક પહેલાં રોચક વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપે છે અને ન્યારે પોતાની ઇચ્છાશક્તિ ઉપર કંઈક નિયંત્રણ કરતું થઈ જાય છે ત્યારે અરોચક વસ્તુઓ પર ધ્યાન આપે છે.

જેમ્સ જણાવે છે કે “ઐચ્છિક ધ્યાન સદૈવ અર્જિત હોય છે કારણકે પ્રયત્નથી સાધ્ય કોઈ દુરસ્થ ઉદ્દેશ્યને પ્રાપ્ત કરવાના હેતુ ઉપરાંત કોઈ પણ વસ્તુ પર ધ્યાન આપવાના પ્રયત્ન કરવાનો કદાપિ આપણો હેતુ હોતો નથી.” અનૈચ્છિક ધ્યાન ઘણે લાગે અવ્યવહિત હોય છે કેમકે જે વસ્તુઓ સ્વયં આકર્ષક નથી હોતી તે તરફ તે આકર્ષિત થાય છે. કોઈ કોઈ વખત અનૈચ્છિક ધ્યાન અર્જિત હોય છે. “એક સાધારણ ખટખટ સ્વયં રોચક ધ્વનિ હોતો નથી. દુનિયાના શોરખંડારમાં તેના ઉપર ધ્યાન ન જાય તે સંભવિત છે પરંતુ ન્યારે તે કોઈ સંકેત હોય છે જેવેકે પ્રેમીએ દરવાજે ખટખટાવે, ત્યારે તે મુશ્કેલીથી અણસાંભળ્યું થઈ શકે છે.” (જેમ્સ)

(૪) વિશ્લેષણાત્મક અને સંશ્લેષણાત્મક ધ્યાન (Analytic and Synthactic Attention).

ધ્યાન પોતાની ક્રિયા અનુસાર સંશ્લેષણાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક હોય છે. ન્યારે કોઈ વસ્તુ પર ધ્યાન આપી તે વસ્તુના વિલિન્ન સંપર્કોમાં મન તેનું વિશ્લેષણ કરે છે તો તે ધ્યાન વિશ્લેષણાત્મક (Analytical) હોય છે. ન્યારે આપણે શુદ્ધાજનો છોડ જોઈએ છીએ ત્યારે તેનાં પાન, કુદાગળીઓ, કળીઓ વિગેરેનું વિશ્લેષણ કરીએ છીએ ત્યારે આપણું ધ્યાન

વિશ્લેષણાત્મક હોય છે પરંતુ જ્યારે કોઈ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપી તેના લાગો અને અવયવોને એક જટિલ સમષ્ટિમાં જોડીએ છીએ તો ધ્યાન સંશ્લેષણાત્મક (Synthetical) હોય છે. ગુલાબના છોડના વિભિન્ન લાગોને એક છોડની જટિલ સમષ્ટિ બનાવી ધ્યાન આપીએ છીએ તે આપણું ધ્યાન સંશ્લેષણાત્મક હોય છે. સંશ્લેષણાત્મક ધ્યાન સંયોજન કરનાર હોય છે જ્યારે વિશ્લેષણાત્મક ધ્યાન પૃથક હોય છે: “ધ્યાન આપવાના પ્રત્યેક કર્મમાં વિયોજન અને સમકાલિક સંયોજન બંને થોડા થોડા પ્રમાણમાં અવશ્ય રહે છે” (એંગલ) આ પ્રમાણે બંને એક સાથે ચાલે છે.

(૭) ધ્યાનના હેતુ (Conditions of Attention):

ધ્યાન આત્મગત (Subjective) અને વસ્તુગત કે વિષયગત (Objective) હેતુઓ પર આધાર રાખે છે. તે સ્વયં વ્યક્તિમાં કે પરિવેશમાં ધ્યાન આપવાનાં પૂર્વવર્તી તત્ત્વોમાં હોય છે. ધ્યાનના પૂર્વવર્તી માનસિક હેતુ આત્મગત હોય છે અને પરિવેશમાંથી ઉત્તેજનાઓની વિશેષતાઓ વસ્તુગત હેતુ છે તે ધ્યાનને નિર્ધારિત કરે છે.

(૧) આત્મગત હેતુ (Subjective conditions)—ધ્યાનના આત્મગત કે માનસિક હેતુ નીચે પ્રમાણે છે:—

૩યિ (Interest)—૩યિ ધ્યાનનો પ્રમુખ માનસિક હેતુ છે. તે ધ્યાનની પ્રમુખ નિર્ધારિકા (Determinant) છે. આપણે જે વસ્તુમાં ૩યિ ધરાવીએ છીએ અને જે આપણને સાગી લાગે છે તેના તરફ ધ્યાન આપીએ છીએ. આપણે જે રાજનીતિમાં અધિક ૩યિ ધરાવીએ છીએ તો વર્તમાનપત્રમાં રાજનૈતિક સમાચારો ઉપર અધિક ધ્યાન આપીશું. શ્રી નહેરૂના વ્યાખ્યાનોમાં રસ ધરાવતા હોઈએ છીએ તો તેમના ભાષણવાળા પૃષ્ઠને સર્વ પ્રથમ વાંચીશું. સિને જગતના રસિક હોઈશું તો સિનેમાની વિચારપન (Adverisement) તથા તેને સંબંધી અન્ય બાબતોથી ભરેલા પૃષ્ઠ પર પ્રથમ ધ્યાન આપીશું. વ્યાપારની બાબતો પર અધિક ધ્યાન આપે છે કારણ કે તેની ૩યિ વ્યાપારની બાબતોમાં હોય છે. જેમ્સ જણાવે છે કે “જંગલમાં પ્રત્યેક દિલ્લયાસ શિકારીને મારે તેનો શિકાર છે.

૧/ ઈચ્છા, ઉદ્દેશ્ય અને અભિપ્રાય (Desire, purpose and Intention).”

ઈચ્છાની ઉપત્તિ અભાવની અનુભૂતિ (Feeling of Want) થી ચાલે છે. જ્યારે આપણને કોઈ વસ્તુની ખોટ માનુષ પડે ત્યારે તેને મેળવવાની

ધર્મી ઉત્પન્ન થાય છે. એક મૂળ પ્રવૃત્તિ જેવી કે ક્રુધા-તેના અભાવની અનુભૂતિ બોજન કરવાની ધર્મીમાં પરિણત થઈ જાય છે. ધર્મી ધ્યાનને પોતાની વસ્તુ ઉપર લઈ જાય છે. આપણી ધર્મિય વસ્તુઓ આપણું ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે. આપણે રાજ્યનીતિશાસ્ત્રના પુસ્તક તરફ પુસ્તક વિકેનાને ત્યાં જોઈએ છીએ કારણ કે આપણી તે પ્રાપ્ત કરવાની ધર્મી છે અને તેને આપણે શોધીએ છીએ. જ્યારે આપણે કોઈ વસ્તુ જોવાનો કે પ્રાપ્ત કરવાનો ઇરાદો રાખીએ છીએ ત્યારે તે આપણા ધ્યાનમાં આવી જાય છે. આપણે ઘણું ભાગે તેવી વસ્તુઓને જોઈએ છીએ કે જેને માટે આપણી ધર્મી છે અને જે આપણા ઇરાદાને અનુકૂળ છે.

ટેવ અને પ્રશિક્ષણ (Habit and Training)—ધ્યાનના નિર્ધારમાં ટેવ અને શિક્ષણ પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પ્રશિક્ષણ અને પૂર્વ અનુભવથી ધ્યાન સરળ બને છે. વિશેષ વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરવા અને તેના ઉપર ધ્યાન આપવા માટે પ્રશિક્ષણ અધિક સહાયક બને છે. પ્રશિક્ષણમાં ટેવો સમાવિષ્ટ છે. માનસશાસ્ત્રી વ્યક્તિના વિભિન્ન વ્યવહારો પર ધ્યાન આપે છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રી ખનીજોની વિવિધતાઓ પર ધ્યાન આપે છે, રસાયણશાસ્ત્રી વિવિધ રસાયણો પર ધ્યાન આપે છે. “કોઈ પણ વિભાગમાં કુશળ અભિવૃદ્ધિ યંત્રથી જોનારની, સંગીત આલોચકોની, આ અને મદીરા આખનારાઓની તથા શિકાર શોધવા અને જંગલનાં ચિહ્ન જોવામાં વનઝમણ કરનારાઓની સર્વ કુશળતા પ્રશિક્ષણથી આવે છે.” (પિટસબરી) આ રીતે ટેવ અને પ્રશિક્ષણ ધ્યાનનું નિર્ધારણ કરે છે.

પ્રવૃત્તિ અને સ્વભાવ (Disposition and Temperament) — વ્યક્તિની જેવી પ્રવૃત્તિ અને સ્વભાવ હોય છે તે વસ્તુ કે વિચારમાં રૂચિ ધરાવે છે. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ અને સ્વભાવવાળો માણસ સ્વભાવભાવિક રીતે ધર્મમાં અત્યધિક રૂચિ ધરાવે છે અને ધાર્મિક વાર્તાઓ અને વિચારો પર અધિક ધ્યાન આપે છે. આ પ્રવૃત્તિ અને સ્વભાવ ધ્યાનનું નિર્ધારણ કરે છે. જેમ્સ કહે છે કે “પ્રતિભા સંવેદનાઓની બીડમાં કઈ ધ્યાનને આકર્ષિત કરે તેનું નિર્ધારણ આપણી રૂચિ લેવાની પૂર્વ પ્રવૃત્તિ કરે છે. જેનું કારણ આપણા મનનું જન્મજન વલણ અને પહેલાંના માનસિક વિકાસ છે. વિપુલ અવાજોના શોરબકાર વચ્ચે જે ઉપેક્ષિત જ રહી જાય છે. ગ્રેમીના કાન પોતાની પ્રિયતામાં ધીરથી કહેવું નામ પણ સાંભળી લેશે.”

સહજ પ્રવૃત્તિ (Instinct):-ધ્યાનનું નેતૃત્વ સહજન પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. જ્યારે બાળક ભૂખું હોય છે ત્યારે તે પોતાની માતા તરફ ધ્યાન આપે છે. જ્યારે આપણે ભૂખ્યા હોઈએ છીએ ત્યારે રસોઈ પર ધ્યાન આપીએ છીએ. કોઈ ઝેરી જનાર જોઈએ છીએ તો તરત જ પલાયન થઈએ છીએ, અને સુરક્ષાના ઉપાયો તરફ ધ્યાન આપીએ છીએ. પક્ષી ઇંડા મુકવાનો સમય થતાં પહેલાં જ માલો તૈયાર કરવા માટેની આવશ્યક સામગ્રી તરફ ધ્યાન આપે છે. આ રીતે વિભિન્ન સહજ પ્રવૃત્તિઓ જે વસ્તુઓથી જન્ય થાય છે તે વસ્તુઓ તરફ ધ્યાન આપવા ફરજ પાડે છે.

વિગત અનુભવ (Past Experience):-આપણે વિગત અનુભવો થી જાણી શકીએ છીએ કે અમુક વસ્તુ આપણે માટે લાભદાયક છે અને અમુક વસ્તુઓ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે કારણ કે આપણે તેને સારી રીતે સમજીએ છીએ. “ એ વસ્તુઓ જેનાં શુભ કે અશુભ પરિણામ સત હોય છે તે સ્પષ્ટ રીતે ધ્યાનના કેન્દ્રમાં આવી જાય છે. સાપનો સળવળાટ શિકારીને માટે અત્યંત ઉચી ધ્વનિઓને પણ કુબાવી દેશે જે તેનો અર્થ જાણે છે ”*

સંવેગ (Emotion)—સંવેગ પણ ધ્યાનનો હેતુ છે. એક મિત્ર પોતાના મિત્રના સહયુગ્મ તરફ જ ધ્યાન આપે છે. જ્યારે પોતાના શત્રુના દુર્ગુણો તરફ ધ્યાન આપે છે. પ્રેમી પોતાની પ્રિયતમાના સારાં લક્ષણો તરફ ધ્યાન આપે છે. પ્રસન્ન વ્યક્તિ હંમેશાં પરિસ્થિતિની ઉન્નવળ બાજુઓ તરફ જ ધ્યાન આપે છે. પ્રેમ, ઘૃણા, આનંદ વિગેરે સંવેગો ધ્યાનનું નિર્ધારણ કરે છે. જ્યારે તીવ્ર સંવેગની અવસ્થામાં હોઈએ છીએ ત્યારે વસ્તુની સૂક્ષ્મ બાબતો પર પણ ધ્યાન આપીએ છીએ, જ્યારે સાધારણ અવસ્થા પર તેના તરફ ધ્યાન આપતા નથી. આ પ્રમાણે ધ્યાન સંવેગોથી નિર્ધારિત થાય છે.

(૨) વસ્તુગત હેતુ (Objective Conditions)—વસ્તુગત હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે:-

ઉત્તેજનાની તીવ્રતા (Intensity of the stimulus):-જો અન્ય પરિસ્થિતિઓ બરાબર હોય તો એક પ્રબળ ઉત્તેજના નિર્બળ ઉત્તેજન કરતાં અધિક ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે. સાધારણ દીપક કરતાં વીજળીનો એક અધિક તેજસ્વી દીપક આપણું ધ્યાન જલદી આકર્ષિત કરે છે. શાક બગ્ગરમાં આપણે જોઈએ છીએ કે ધીમા અવાજથી બોલનાર વિકેતા કરતાં

* ટ્રો; શિક્ષણ માનસશાસ્ત્રની ભૂમિકા.

સુલ્લંબ અવાજથી જોડનાર વિકેતા ગ્રહકોનું ધ્યાન જલદી આકર્ષિત કરે છે. ઓછી તીવ્રતાવાળી ઉત્તેજનાઓ આપણા ધ્યાનને એટલું આકર્ષિત કરી શકતી નથી જેટલું અધિક તીવ્ર ઉત્તેજનાઓ કરી શકે છે.

ઉત્તેજનાની આકર્ષકતા (Striking quality of the stimulus):—ઉત્તેજનાની આકર્ષકતાનો પણ ધ્યાન ખેંચવામાં અગત્યનો ભાગ હોય છે. હલકા રંગ કરતાં શુદ્ધ રંગમાં પ્રકાશની તીવ્રતા ઓછી હોવા છતાં ધ્યાનને માટે તે અધિક શક્તિશાળી ઉત્તેજના હોય છે. “હ્રસ્વ સ્વર નિમ્ન સ્વરો કરતાં અધિક આકર્ષક હોય છે. ખંજવાળ, ગલીપચી અને પીડા વિસ્તૃત સમરપર્શ કરતાં અધિક ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે.” (વુડવર્થ) આ બાબતનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ સિનેમાનાં વિદ્યાપન મોડ (પાટીયા) છે. તેમાંના આકર્ષક ચિત્રો અને ઉજ્જવળ રંગો આપણા ધ્યાનને અધિક આકર્ષિત કરે છે.

દૃશ્ય વસ્તુઓનો આકાર (Size of visible objects)—વસ્તુઓનો આકાર પણ ધ્યાનનો હેતુ છે. નાના આકારવાળી વસ્તુ કરતાં અધિક મોટા આકારની વસ્તુ ધ્યાનને માટે અનુકૂળ હોય છે. ચલચિત્રોવાળા ચિત્રના વિદ્યાપન માટે મોટાં મોટાં પોર્ટરોનો ઉપયોગ કરે છે કારણ કે મોટા અક્ષરો અને મોટાં ચિત્રો જલદી ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે. આકાશમાં આપણું ધ્યાન જલદી ચંદ્રમાં તરફ જાય છે, નહીં કે ટમટમતા તારા તરફ. જાહેર ખબરોમાં મોટા અક્ષરોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આપણે જ્યારે વર્તમાનપત્ર જોઈએ છીએ ત્યારે તેમાં અધિક વિસ્તૃત જગ્યામાં મોટા અક્ષરો આપેલી જાહેરાતો આપણું ધ્યાન જલદી ખેંચે છે જ્યારે નાના અક્ષરોની જાહેર ખબરો ધ્યાન ખેંચવામાં નિષ્ફળ રહે છે.

નિશ્ચિત રૂપરેખા (Definite form):—નિશ્ચિત રૂપરેખા અધિક જલદી ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે. કાઈ પૃષ્ઠભૂમિ ઉપર વિસ્તૃત અનિશ્ચિત રૂપરેખાવાળી વસ્તુ કરતાં સ્પષ્ટ રૂપરેખાવાળી વસ્તુ આપણું અધિક ધ્યાન ખેંચે છે. પૂર્ણિમાનો ચંદ્રમાં આપણું અધિક ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે પરંતુ વિસ્તૃત આકાશ ધ્યાન ખેંચતું નથી.

પરિવર્તન (Change):—જો ઉત્તેજનામાં પરિવર્તન થાય છે તો સંભવિત છે કે ધ્યાન આકર્ષિત કરે. પરંતુ જો પરિવર્તન થાય તે અધિક મંદ ન હોવું જોઈએ. તેમાં આકર્ષકતાનું થોડું પ્રમાણ પણ હોવું જોઈએ. “અપરિવર્તનશીલ શીર થોડા સમય બાદ ધ્યાન ખેંચતો નથી પરંતુ જો

કોઈ રૂપમાં તેમાં પરિવર્તન થઈ જાય તો તે તરત જ ધ્યાન ખેંચે છે." (બુદ્ધર્થ). સંગીતનો અવાજ એકાએક બધ થઈ જાય છે તો તરત જ આપણું ધ્યાન તે તરફ જાય છે.

ગતિ (Movement):—એક ગતિશીલ વસ્તુ સરળતાથી આપણું ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે ગતિશીલ વિદ્યુત-રોશની દ્વારા જાહેરાત કરવામાં આવે છે કારણ કે તે જલદી ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે. / આપણું ધ્યાન કોઈ સ્થિર વસ્તુ કરતાં ગતિશીલ વસ્તુ તરફ અધિક જલદી જાય છે / જાહેરાત કરનાર પોતાનાં બોડું વિગેરે બજારમાં ફેરવે છે તેનું કારણ પણ એજ છે. તારાના ઝાંખા પ્રકાશ સાથે જ્યારે કોઈ વખત વિદ્યુતનો ચમકારો થાય છે ત્યારે આપણું ધ્યાન તરત જ તે તરફ જાય છે કારણ કે પ્રકાશમાં પરિવર્તન થાય છે. પિલ્લસમરી જણાવે છે, " જંગલી જનવર શિકારીના દરવાં ફરવાથી ચમકી જાય છે જ્યારે બીલકુલ ચૂપચાપ રહેવાથી તે તેને ઓળખી શકતું નથી. જો ઘોડાના રસ્તામાં કોઈ કાગળ ઉડાડવામાં આવે તો તે ચમકી જાય છે જો કે તેજ દુકાના પડી રહેવાથી તેના ઉપર કોઈ પ્રભાવ પડતો નથી. (પિલ્લસમરી).

/ નવીનતા (Novelty)—નવીનતા પણ ધ્યાનનો હેતુ છે. આપણું ધ્યાન નવીનતા ઉપર અધિક જાય છે. કોલેજમાં આપણી કક્ષાનો કોઈ વિદ્યાર્થી ભુલી જ જાનનાં કપડાં પહેરીને આવે છે તો તેના તરફ આપણું ધ્યાન જલદી જાય છે. બાળક નવાં કપડાં, નવાં રમકડાં અને અન્ય નવી વસ્તુઓ તરફ અધિક આકર્ષીય છે. આ પ્રમાણે નવીનતા પણ ધ્યાનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. /

/ વિપત્તિ (Contrast)—વિપત્તિ ધ્યાનનો હેતુ છે. નાના આદમીની પાસે એક દમ લાંબો આદમી તથા એક સુંદર બંગલાની પાસે એક ઝુંપડી, ગોરા આદમીઓમાં ઉમેલો એક કાળો આદમી ધ્યાન અધિક ખેંચે છે. /

રિથતિકાળ (Duration)—જો ઉત્તેજના થોડા સમય સુધી રહે. તો સંબંધિત છે. કે તે આપણું ધ્યાન ખેંચે. એક ગાયન એકાદ મિનિટ સુધી ચાલશે તો તે આપણું ધ્યાન નહીં ખેંચે પરંતુ પંદર વીસ મિનિટ સુધી ચાલે તો સંભવ છે કે તે આપણું ધ્યાન ખેંચે. પરંતુ એકરસનાને કારણે કોઈ વસ્તુ પર અધિક સમય ધ્યાન સ્થિર રહી શકતું નથી. માટે ધ્યાનને માટે વસ્તુની સમયાવધિ આવશ્યક છે.

પુનરાવૃત્તિ (Repetition):--જે ઉત્તેજનાની ધડી ધડી પુનરાવૃત્તિ થાય તો સંભવે છે કે તે આપણું ધ્યાન આકર્ષિત કરે. કોઈ આપણને એકાદ વખત જૂમ મારે તો કદાચ આપણે ન સાંભળી શકીએ પરંતુ જો તે વધારે વખત જૂમો મારે છે તો આપણું ધ્યાન તરત જ તરફ જાય છે. વિદ્યાર્થીઓ ધ્યાન આપે તે માટે શિક્ષક એક પાઠનું ઘણી વખત પુનરાવર્તન કરે છે. પરંતુ અત્યધિક પુનરાવૃત્તિ પોતાની એકસતાના કારણે ધ્યાન ખેંચતું બંધ કરી દે છે. શિક્ષક ફરી ફરી એક પાઠનું પુનરાવર્તન કરે છે તો વિદ્યાર્થીઓ તે તરફ નિર્લક્ષ જની જાય છે. આપણી પાઠશર્મા જ્યારે પહેલવહેલો અઢોડો આપણે સાંભળીએ છીએ ત્યારે આપણે તે તરફ ધ્યાન આપીએ છીએ પરંતુ જ્યારે તે વખતોવખત થાય છે ત્યારે આપણે તેના તરફ નિર્લક્ષ જનીએ છીએ અને કહીએ છીએ કે એ તો ટેવ પડી ગઈ છે. /

(૩) અન્ય હેતુ (Other conditions)

સામાજિક પ્રભાવ (Social influence)--જાળકનો સમાજમાં જ જન્મ થાય છે અને તેમાં જ તેનો વિકાસ થાય છે. તે સમાજમાં ઘણા વિચારો પ્રહસ્યુ કરે છે. સમાજના સંપર્કમાં તે ઢેટલાક લાવ વિકસિત કરે છે, અને તેમાંના નૈતિક અને ધાર્મિક લાવ ઘણે લાગે સામાજિક પ્રભાવથી જ હોય છે. હિન્દુ મંદિર તરફ ધ્યાન આપે છે, અને મુસલમાન મસ્જિદ તરફ ખ્રિસ્તિય તરફ ધ્યાન આપે છે. આ બંનેનું કારણ સામાજિક પ્રભાવ છે. એક ગરીબ પિતા પોતાની પુત્રીના લગ્ન સમયે પોતાની પાસે પૈસા ન હોવા છતાં આવેલા મહેમાનોનું સારી રીતે સ્વાગત કરવામાં તથા તેમની ખાનપાનમાં અધિક ધ્યાન રાખે છે કારણ કે તે પોતાની જાતિના લોકોમાં પ્રશસિત થવા માગે છે. અને પોતાને ઉંચા ગણાવવાની ઇચ્છા રાખે છે. માનસશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા દરેક બાબતને આરિકાઈથી જુએ છે કારણ કે તેનાથી તેની જ્ઞાનવૃદ્ધિ થાય છે જેથી લોકોમાં તે પ્રશસિત થઈ શકે; સમાજના દલાવથી સદૈવ દૂરસ્થ શુભ (Remote good) ને પ્રાયમિકતા આપવામાં આવે છે પરંતુ તાત્કાલિક શુભ (Immediate good) ને પ્રાયમિકતા આપવામાં આવતી નથી. /

વંશાનુક્રમ (Heredity)--વંશક્રમાનુગત પ્રવૃત્તિઓ (Hereditary dispositions) પણ ધ્યાનનું નિર્ધારણ કરે છે. આરિજના કેટલાક ગુણો

જેવા કે ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોમાં રૂચિ, સમાજ મેવામાં રૂચિ વિગેરે પોતાનાં માતાપિતાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ અવ્યવહિત વંશાનુક્રમ (Immediate heredity) ધ્યાનને નિર્ધારિત કરી શકે છે. મૂળ પ્રવૃત્તિઓથી થતું ધ્યાન સામાન્ય વંશાનુક્રમ (General heredity) થી નિર્ધારિત થાય છે. માણસ એ વસ્તુ પર ધ્યાન આપે છે કે જે તેને માટે લાભપ્રદ કે હાનિપ્રદ હોય છે. આ ધ્યાન સાધારણ વંશાનુક્રમને કારણે હોય છે. “ સામાન્ય રીતે જો કોઈ પૂછે કે કોઈ એક વિશેષ પ્રસંગ ઉપર કોઈ વસ્તુ પર કેમ ધ્યાન આપે છે તો ઉત્તર બાહ્ય વસ્તુઓના સ્વભાવમાં કે તે ક્ષણની વિભિન્ન માનસિક અવસ્થાઓમાં; તાત્કાલિક કે દુરસ્થ અતીતના અનુભવમાં અને અંતમાં વ્યક્તિના વશાનુક્રમમાં જોવા મળે છે x

આપણા વાસ્તવિક અનુભવમાં આપણે ધ્યાનને નિર્ધારિત કરવામાં આત્મગત કે માનસિક અને વસ્તુગત બન્ને પ્રકારના હેતુઓનો સહયોગ કરતાં જોઈએ છીએ. આપણે રૂચિઓથી સંચાલિત થઈએ છીએ અને તેને તૃપ્ત કરવા માટે યોગ્ય વસ્તુઓ પર ધ્યાન આપીએ છીએ. આપણી ચેતનામાં અચાનક પ્રવેશ કરનારી તીવ્ર સંવેદનાઓ ઉપર પણ ધ્યાન આપીએ છીએ આપણે તેમના તરફ ધ્યાન આપીએ છીએ તેનું કારણ છે કે તે આપણામાં ભય કે ગ્રિહાસા અને ઘણી વખત તો બન્ને ઉત્પન્ન કરે છે. સદાજ પ્રવૃત્તિઓમાં રૂચિ હોય છે ત્યારે પણ આપણે ધ્યાન આપવું પડે છે. ફક્ત વસ્તુગત હેતુ ધ્યાનનું નિર્ધારણ કરવામાં પર્યાપ્ત હોતો નથી. આપણે જોઈએ છીએ ઘણી વખત મિલની બ્હીસલ આપણુ ધ્યાન આકર્ષી સિવાય પૂર્ણ થઈ જાય છે ત્યારે કોઈ સાધારણ અવાજ આપણું ધ્યાન ખેંચી શકે છે, કે જે આપણુ દ્વાર પર કોઈએ ક્યો હોય. તેનું કારણ એ છે કે તે સાર્થક હોય છે. આથી ફક્ત વસ્તુગત હેતુ ધ્યાનને નિર્ધારિત કરવા માટે પર્યાપ્ત હોના નથી. તેના ઉપર માનસિક હેતુ શાસન કરે છે. વસ્તુગત હેતુ શાસન કરે છે. વસ્તુગત હેતુઓ માનસિક હેતુ સિવાય પ્રભાવ પાડી શકતા નથી.

(C) ધ્યાનનો વિકાસ (Development of Attention)

ધ્યાનના વિકાસની ત્રણ જૂથિકાઓ છે. પ્રથમ, ધ્યાન પ્રારંભિક (Primary), અવ્યવહિત (Immediate) અને અનૈચ્છિક (Non-volu-

x પિન્ડબની, માનસશાસ્ત્રનાં મુખ્યદત્તો.

ntary) હોય છે તેનું નિર્ધારણ સહજ પ્રવૃત્ત્યાત્મક રૂચિ (Instinct-interest) થી થાય છે સહજ રીતે ધ્યાન ખેંચનારા તત્વો તેને માટે અનુકુળ હોય છે તીવ્રતા, નવીનતા, આકર્ષિકતા તથા ઉત્તેજનાઓ અને પરિસ્થિતિઓના અન્ય ગુણ આ પ્રકારના અનૈચ્છિક ધ્યાનના પક્ષમાં હોય છે ત્યારબાદ સપ્રવાસ, અર્જિત (Acquired) અને ઐચ્છિક ધ્યાન (Voluntary attention)ની ભૂમિકા આવે છે તે બાહ્ય પ્રેરકો જેવા કે ભય, સ્વસ્થાપન (Self-assertion) ની પ્રવૃત્તિથી સચાલિત થાય છે ઐચ્છિક ધ્યાનમાં સામાજિક શક્તિઓનો પ્રભાવ મન ઉપર કામ કરે છે અતમા વસ્તુગત રૂચિ (Objective interest) ની ભૂમિકા આવે છે વસ્તુગત રૂચિથી પ્રેરિત ધ્યાન અનાયાસ થઈ જાય છે તે અર્જિત રૂચિથી નિર્ધારિત થાય છે આ રીતે સપ્રવાસ ધ્યાન ફક્ત મધ્યવર્તી ભૂમિકામાં જ હોય છે બાળક જ્યારે પુસ્તકના ચિત્રો ઉપર ધ્યાન આપે છે તો તે અનાયાસ હોય છે તેનું ધ્યાન પ્રારંભિક, અવ્યવહિત અને અનૈચ્છિક હોય છે ત્યારે તે ચિત્રની મદદથી તેની સાથેના અક્ષરો, શબ્દો અને વાક્યો પર ધ્યાન આપે છે તે તેમના ઉપર ધ્યાન આપવા માટે સકલ્પ ઉપર દબાવ કરે છે અને તેનું તે ધ્યાન ઐચ્છિક કહેવાય છે અને ત્યારે તે પુરા પાડીને વાચવા લાગે છે તેનું તે ધ્યાન ગૌણ, અર્જિત, સપ્રવાસ અને ઐચ્છિક હોય છે અને ત્યારબાદ અધ્યયનમાં તેની રૂચિ થઈ જાય છે એટલે સકલ્પ પર ભાર મૂક્યા સિવાય અધ્યયન કરે છે. તે અનાયાસ તેના ઉપર ધ્યાન આપવા લાગે છે આ ધ્યાનની તૃતીય ભૂમિકા છે

(૯) ધ્યાનમાં પૈશિક ગતિઓનું સમાયોજન (Motor adjustment in Attention, -

ધ્યાનમાં કેટલીક ગતિઓનું સમાયોજન થાય છે તેમાં ધ્યાનની એક સામાન્ય મુદ્રા હોય છે “ ધ્યાનની મુદ્રા નિશ્ચયતાની મુદ્રા હોય છે જેમાં સમગ્ર શરીર ધ્યાનની વસ્તુની તરફ ઉન્મુખ (Oriented) હોય છે ” (વુડવર્થ) બાહ્ય વિષયગત ધ્યાનમાં પુરૂ શરીર વસ્તુ સાથે સમાયુક્ત થાય છે જ્યારે આપણે કોઈ દૂરથી આવતો અવાજ સંભળીએ છીએ ત્યારે આપણા પુરા શરીરને તેની સાથે સમાયોજિત કરીએ છીએ અન્ય કાર્ય કરતા હોય તો તેનો ખડખડાટ બંધ કરીએ છીએ કાનને ઘરાબર તોડ કરીએ છીએ અને સમય પર આગળ ઝુકવાનો વખત આવે તો ઝુમી પણ જઈએ છીએ આ પ્રમાણે તે સમયે આપણે પૂર્ણ શરીરને સમાયોજિત

ડીએ ડીએ માનસિક વિષયગત ધ્યાનમાં પણ આપણે તેજ પ્રમાણેની નિશ્ચિનતાની મુદ્રા (Rigid attitude) ધારણ કરીએ છીએ “ શરીર આગળ તરફ ઝુકી જાય છે, ગરદન દૃઢ રહે છે અને આંખો શૂન્ય પર રિધર રહે છે જ્યારે ધ્યાન જોડામાં આવતા પદાર્થોના ક્ષેત્રથી મિનકુન મદર રિધર હોય છે ” (વુ.વર્થ)

ધ્યાનમાં ઇન્દ્રિયોની ગતિઓનું સમાયોજન થાય છે બાહ્ય વિષયગત ધ્યાનમાં ઇન્દ્રિયોની વસ્તુઓ સાથે સમાયોજન થાય છે જેમને દ્રષ્ટિમાં આંખો એ વસ્તુ પર કેન્દ્રિત થયું જોઈએ અને બહીર્ગોળ કાચની ગોળાદમાં વસ્તુના અંતર અનુમાર પરિસ્તંન થયું જોઈએ આમળવામાં કાન ધ્વનિ સાથે સમાયોજિત થાય છે અર્થમાં આપણે હાથથી વસ્તુનું અનુસંધાન કરીએ છીએ તુલનામાં આપણે શ્વાસને એ રીતે અંદર લઈએ છીએ કે ગંધયુક્ત કણ નાસાના નળા ઉપરના લાગમાં ધ્રાણુકતાના સપર્કમાં આવી જાય છે આખવામાં આપણે પદાર્થને મોમાં જીભથી દમાવીએ છીએ સંવેદનાઓમાં આપણે ઇન્દ્રિયોને વસ્તુ સાથે સમાયોજિત કરીએ છીએ હમેશાં બાહ્ય વિષયગત ધ્યાન ઇન્દ્રિયોની સમાયોજકારી ગતિઓની સાથે થાય છે જે સંબંધિત સંવેદનાઓને અધિ-પૂરું બનાવે છે, આ ગતિઓ ધ્યાનના તાત્કાલિક પરિણામ છે થોડે અંશે તેમની પ્રવૃત્તિ અનૈહિત હોય છે તે વિચાર સિવાય ધર્ષ જાય છે માનસિક વિષયગત ધ્યાનમાં પણ સંબંધિત ઇન્દ્રિયોનું વસ્તુઓ સાથે થોડું થયું સમાયોજન થાય છે જે આપણે કોઈ સુદર બગીચાની પ્રતિમાનું સ્મરણ કરીએ તો આપણે જોઈએ છીએ કે આપણી આંખો કન્ટ્રિપત રચાનની દિશા તરફ વળવા માગે છે “ કોઈ ગંધનું સ્મરણ કરવાના પ્રયત્નમાં થયું શ્વેત અનિવાર્ય રીતે શ્વાસ બેચવાની મુદ્દમ ગતિઓ કરીએ છીએ સ્વાદ પ્રતિમાઓના સ્મરણમાં જીભ દાતે છે અને લાગ વળવાને ઉત્તેજના થાય છે ” (એ.જી.)

ધ્યાનની સાથે હર્ષ આવેગો (Motor excitation) અત્યધિ-પ્રસાદના કારણે શરીરની અધિકાંશ પેશીઓ સંકોચાય છે જેનું માર્ધ માર્ધ વસ્તુ પર પ્રત્યક્ષ ધ્યાન આપે છે તેવો જ તે ખેંચાય છે, માથા પર આંગીઓ પડી જાય છે, દાન ચોગી જાય છે, મુઠીઓ પણ બંધાઈ શકે છે તબાવની માત્રા ધ્યાનની સાથે વધે છે ” (પિન્સમગી) પુરા શરીરમાં પેશીઓની એ સુખિ જે પ્રત્યક્ષ ધ્યાનની સાથે પેશીઓના સામાન્ય સંકોચોમાં પ્રતિરૂપિત થાય છે, તે સર્વ પ્રતિઓના અવરોધ સાથે સંબંધ ધરાવે છે

માનસિક ધ્યાન અને બાહ્ય વિષયગત ધ્યાન બન્નેમાં કેટલીક અવરોધક પ્રક્રિયાઓ (Inhibitory processes) હોય છે. “ સવેગ વસ્તુઓ પર અધિક સૂક્ષ્મ ધ્યાન આપવામાં શરીર એક ખેંચાએત્રી નિશ્ચલ મુદ્રા (Motionless attitude) માં રિથન હોય છે. ત્યાં સુધી કે કોઈ કોઈ વખત શ્વાભાવિકવાસની ગતિઓ પણ સ્થગિત થઈ જાય છે આ રિથર અને નિશ્ચલ મુદ્રા વિદ્યકારી પ્રભાવોને જે અન્યથા ધ્યાનમાં હસ્તક્ષેપ કરી શકે છે—દૂર કરીને ધ્યાનને સરળ બનાવે છે,” * માનસિક વિષયગત ધ્યાનમાં પણ ધ્યાન-વિક્ષેપને રોકવાને માટે શરીરની વિદ્યકારી ગતિઓનો વિરોધ થાય છે.

વ્યક્તિની વિલક્ષણતાઓ (Individual peculiarities)ના કારણે કેટલીક અન્ય ગતિઓ પણ થાય છે. કેટલાક લોક માથું ખજવાળે છે, કેટલાક હોઠ દમાવે છે, કેટલાક કોઈ વિશેષ દશામાં જીએ છે, વિગેરે.

ધ્યાનમાં ફક્ત પૈથિક ગતિતત્ત્વ (Motor factors) શારીરિક પ્રક્રિયાઓ નથી હોતી. માનસિક વિષયગત ધ્યાનમાં વિલિન્ટ સવેદનાઓથી સંબંધિત જ્ઞાનકેન્દ્રોની ક્રિયા થાય છે તથા કેટલીક પેશીઓને નિયંત્રિત અને સમાયોજિત કરવામાં કર્મકેન્દ્રોની પણ ક્રિયા થાય છે અને મગજમાં આવેલાં કેન્દ્રોની ક્રિયાને કારણે તેમના તરફ અધિક રક્ત દોડે છે.

ધ્યાનમાં ચેતનાના કેન્દ્રમાં સજીવ સંવેદનાઓ થાય છે તથા ચેતનાના સીમા પ્રદેશમાં અસ્પષ્ટ ખંડન થાય છે. ડીયનર જણાવે છે કે “ કેન્દ્રની સજીવ સંવેદનાઓ (Vivid sensations) એ સંવેદનાઓ છે જેનાથી સંબંધિત સ્નાયવિક પ્રક્રિયાઓ પુષ્ટિકૃત થાય છે અને પૃષ્ટભૂમિની અસ્પષ્ટ સંવેદનાઓ એ છે જેનાંથી સંબંધિત સ્નાયવિક પ્રક્રિયાઓ નિરૂદ્ધ થઈ ચૂકી છે. સ્નાયવિક પુષ્ટીકરણ (Nervous reinforcement) સ્પષ્ટતાની સમાન્તર છે અને સ્નાયવિક નિરોધ (Nervous inhibition) અસ્પષ્ટતાની સમાન્તર ” *

(૨૦) ધ્યાનનાં વિધન (Dis'ractions)

આપણે એક વસ્તુ પર ધ્યાન આપીએ છીએ ધણુ કરીને અન્ય વસ્તુઓ આપણુ ધ્યાન લંગ કરે છે. જ્યારે આપણે અધ્યયન કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે પડોશમાં ગ્રામોફોન ઉપર વાગતી રેકોર્ડના ગાયન પર ધ્યાન જાય છે. ધ્યાનમાં લંગ કરનારી વસ્તુ એ છે જે ધ્યાન આકર્ષિત કરવા

* રમકટ, માનસશાસ્ત્રનો આધાર

* ડીયનર ; પ્રાથમિક માનસશાસ્ત્ર.

માટે હરિદ્રાઈ કરે છે. જેના પક્ષમાં તેને માટે કેટલાંક અનુકુળ તરવો હોય અને જે તે બળ પર રિયર ધ્યાનની વિરૂદ્ધ કાર્ય કરે છે." (વુડવર્થ).

ધ્યાનવિક્ષેપ ઉપર ઘણી રીતે વિજ્ય મેળવી શકાય છે. કોઈ જે કામને કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હોય તેમાં અધિક શક્તિ રોકવામાં આવે તો ધ્યાનભંગ અટકાવી શકાય છે. વાંચતી વખતે આંખોમાંથી શોરખોર ધ્યાનભંગ કરે ત્યારે મોટા અવાજે વાંચવાથી તે વિક્ષેપ દૂર કરી શકાય છે. વારંવાર આવતાં વિદ્યો પર ધ્યાન આપવાની ટેવ પાડવાથી પણ ધ્યાન વિક્ષેપ ઉપર વિજ્ય મેળવી શકાય છે. જે આપણે સિનેમા હોલની નજીક રહેતા હોઈએ અને ત્યાં વખતોવખત ગાયનોના અવાજથી ધ્યાનભંગ થતું હોય ત્યારે આપણે પોતાનાં જ રોચક કાર્યો પર ધ્યાન આપી તે રોકડોના સુરે પ્રતિ ઉદાસિન રહેવાની ટેવ પાડી શકીએ છીએ. આ રીતે અનવધાનની ટેવ પાડવાથી ધ્યાનભંગ ઉપર જીત મેળવી શકાય છે. આપણે જે રોચક કાર્યમાં અધિક નહસીન થઈ જઈએ તો સ્વયં વિદ્યનકારી વસ્તુઓની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જશે પરંતુ જે આપણે તેમને દૂર કરવાની ચેષ્ટા કરી તેમને પૃષ્ઠભૂમિમાં ધક્કેલવા પ્રયત્ન કરીએ તો આપણે તેને અગ્રભૂમિમાં મૂકીએ છીએ. આથી વિદ્યોથી સચેત થઈ તેમના ઉપર વિજ્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સીધો માર્ગ એ છે કે પોતાના જ કાર્ય ઉપર અધિક ધ્યાન આપવું. કોઈ કોઈ દશાઓમાં વિદ્યોને મુખ્ય કાર્ય સાથે સંયુક્ત કરી તેના ઉપર વિજ્ય મેળવી શકાય છે. નવેનવી સાધકેશ શીખનાર વ્યક્તિને કહેવામાં આવે છે કે નજર આગળ રાખો. પરંતુ તેને માટે મુશ્કેલ બની જાય છે. જ્યારે તે આગળ ધ્યાન આપે છે તો પાવદાન (પડેલ) ઉપરથી પગ ખસી જાય છે. અને પગ પર ધ્યાન આપે છે તો આગળ અકસ્માતનો ડર રહે છે. પરંતુ તે ધીરે ધીરે ટેવ પાડી આ બંનેને સંયુક્ત કરી લે છે.

એ વસ્તુ આપણને વિચિત્ર જેવી લાગે છે કે વિદ્યનું થોડું પ્રમાણ કાર્યની ક્ષમતામાં ઘટાડો કરવાને બદલે વધારો કરે છે. વિદ્યન થતાં વ્યક્તિને કાર્ય કરવાની પ્રેરણા (Incentive) મળે છે. તેને તે સમયે પરિસ્થિતિ પર વિજ્ય મેળવવાનું પ્રેત્સાહન મળે છે. તેની આત્મસન્માનની ભાવના (Sentiment of self regard) તેને કાર્ય કરવા માટે પ્રેરિત કરે છે. પરંતુ જ્યારે વિદ્યન અધિક શક્તિશાળી હોય છે ત્યારે તેનાથી કાર્યક્ષમતા ઓછી થાય છે કારણ કે માનસિક શક્તિ તેનો સામનો કરી શકતી નથી. માનસિક શક્તિનો નાશ થાય છે અને તેથી થાક (Fatigue) લાગે છે.

(૧૧) ધ્યાન અને રૂચિ (Attention and Interest)

ધ્યાન એક અપનાત્મક (Selective act) છે. તેનું નિર્ધારણ વેદનાત્મક પ્રવૃત્તિ (Affective disposition) કે રુચિથી થાય છે. રુચિ (Interest) એક સ્થાયી પ્રવૃત્તિ છે. તે એક માનસિક સંરચના છે જે એકાત્મક ક્રિયાને માટે આવશ્યક સંચાલક શક્તિ પ્રદાન કરે છે. રુચિ જેટલી અધિક પ્રબળ હોય તેટલી અધિક પ્રબળ શક્તિ પેદા કરે છે જે ધ્યાનને જાગૃત કરે છે. આ રીતે રુચિ એક સ્થાયી પ્રવૃત્તિના રૂપમાં ધ્યાનનું નિર્ધારણ કરે છે.

“રૂચિ ગુપ્ત ધ્યાન છે, ધ્યાન સક્રિય રૂચિ છે.” (Interest is latent attention, attention is action) (મેકડૂગલ). રૂચિ ધ્યાનમાં પ્રકાશિત થનારી એક સ્થાયી પ્રવૃત્તિ છે. તે ગુપ્ત ધ્યાન છે. ધ્યાન રૂચિમાં રહેલું હોય છે. જે મનમાં રૂચિ છે તે વ્યક્તિ તે વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવા તૈયાર રહેશે, જે રૂચિને તૃપ્તિ કરે છે. રૂચિ ધ્યાનનો માનસિક હેતુ છે, તે ધ્યાનમાં વ્યક્ત થાય છે, ધ્યાન સક્રિય રૂચિ છે.

રૂચિ ધ્યાનને જાગૃત કરનાર અને તેને સ્થિર રાખનાર એક વેદનાત્મક પ્રવૃત્તિ છે. તે ફક્ત ધ્યાનને જાગૃત કરતી નથી પરંતુ તેને સ્થિર પણ રાખે છે. મન ઘણી વસ્તુઓને છોડી અમુક જ વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપે છે. તે તેની જન્મજાત રૂચિઓ પર આધાર રાખે છે, મૂળ પ્રવૃત્તિઓમાં રૂચિને જન્મજાત રૂચિ છે અર્જિત રૂચિ અનુભવથી પ્રાપ્ત થાય છે, વસ્તુઓ અને વિચારો પ્રતિ જે ભાવ હોય છે તે અર્જિત રૂચિઓ છે. તે સવેગાત્મક પ્રવૃત્તિઓ હોય છે જન્મજાત કે અર્જિત રૂચિ સ્થાયી પ્રવૃત્તિ (Enduring disposition) માનસિક સંરચના (Mental structure) હોય છે જે ધ્યાનને નિર્ધારિત કરે છે.

રૂચિ ધ્યાનનું સંચાલન કરે છે ડ્રેવર (Drever) રૂચિને “પોતાનાં સક્રિય રૂપમાં એક પ્રવૃત્તિ માને છે. (Interest is disposition in its dynamic aspect)” + એ આધારભૂત વેદનાત્મક તત્ત્વ છે જે અનુભવને અર્થ પ્રદાન કરે છે. મૂલ્યની કે ઉપયોગિતાની વેદના અનુભવની આ બાજુને સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરે છે. જ્યારે આપણે રૂચિની બાબતમાં કહીએ છીએ તો આપણે એક વેદનાત્મક પ્રવૃત્તિ તરફ સંકેત કરીએ છીએ. રૂચિ વેદનાત્મક અનુભવ નથી. તે એક સ્થાયી પ્રવૃત્તિ છે. તે મનની એક સંરચના

(Structure) છે. ધ્યાન માનસિક ક્રિયા (Mental process) છે જે રૂચિથી નિર્ધારિત થાય છે. પરંતુ રૂચિ એક સ્થાયી પ્રવૃત્તિ અથવા માનસિક સંગઠન છે. રૂચિ ધ્યાનમાં વ્યક્ત થાય છે.

જન્મજાત રૂચિ (Native interest) બહિષ્કાર અને અવ્યવહાર ધ્યાનને નિર્ધારિત કરે છે. આપણે એ વસ્તુઓ પર ધ્યાન આપીએ છીએ જે સહજ પ્રવૃત્તિઓને જાગૃત કરે છે. અર્જિત રૂચિઓ ઐચ્છિક ધ્યાનને નિર્ધારિત કરે છે, જો કોઈ વ્યક્તિના રાજનીતિ માટેનો ભાવ છે તો રાજનીતિ સંબંધી કોઈ પણ વસ્તુ કે વિચાર તેના ધ્યાનને આકર્ષિત કરશે. આત્મસમ્માનનો ભાવ સ્થિર ઐચ્છિક ધ્યાનને નિર્ધારિત કરે છે.

રૂચિ ધ્યાનનો માનસિક હેતુ છે. તે સદૈવ ધ્યાનથી યુક્ત હોય છે. આપણી ગાયન સાંભળવામાં રૂચિ છે તો આપણે અવશ્ય તેના તરફ ધ્યાન આપીશું. રૂચિ જેટલી અધિક હોય તેટલું જ ધ્યાન અધિક હોય છે પરંતુ ધ્યાન હંમેશાં રૂચિથી યુક્ત હોતું નથી. આપણે એવી ઘણી વસ્તુઓ પર ધ્યાન આપીએ છીએ જેમાં આપણી રૂચિ હોતી નથી. એ પણ સત્ય નથી કે જેટલું ધ્યાન અધિક હોય છે તેટલી રૂચિ અધિક હોય છે. ધ્યાન અને રૂચિમાં કોઈ નિશ્ચિત સાદચર્ય હોતું નથી. તે એકબીજાથી ભિન્ન છે. રૂચિ ધ્યાનનો હેતુ છે. પરંતુ ધ્યાન રૂચિનો હેતુ નથી. હંમેશાં ધ્યાનની સાથે રૂચિ હોતી નથી.

ધ્યાનની વસ્તુ વિવિધ રૂપમાં મનથી સંબંધિત હોઈ શકે છે. તે તેનાં લક્ષ્યોની સાધક હોઈ શકે છે અને તેમાં મુખ્યકર રૂચિ પેદા કરી શકે છે અથવા તે તેના લક્ષ્યોની વિનાશક પણ હોઈ શકે છે અને તેમાં પીડાપ્રદ રૂચિ પેદા કરી શકે છે. ઉન્નતિનો ઈચ્છુક સૈનિક કે જે આશાવાદી છે તેનામાં મુદ્દતું વર્ણુન મુખ્યકર રૂચિ પેદા કરે છે અને તે જ વર્ણુન નિરાશાવાદી પ્રવૃત્તિવાળા સૈનિકમાં કે જે મૃત્યુના ભયથી ગભરાય છે. પીડાપ્રદ રૂચિ પેદા કરે છે.

/ ઘણી વખત રૂચિને એક શૃણિક પ્રક્રિયા કહેવામાં આવતી નથી પરંતુ મનની એક સ્થાયી દશા કહે છે. આપણે ફિક્સ્ટ, વ્યાખ્યાન વિગેરેમાં સ્થાયી રૂચિ (Permanent interest) રાખીએ છીએ. આ સ્થાયી રૂચિઓ પણ ધ્યાનનું નિર્ધારણ કરે છે. ફક્ત અસ્થાયી રૂચિ (Temporary interest) જ ધ્યાનનો હેતુ નથી આપણી ધાર્મિક, નૈતિક, બૌદ્ધિક વિગેરે જે સ્થાયી રૂચિઓ છે તે વિશ્વાસની અવગ્રહિત સમજાવવાથી અને છે. અને તે રૂચિઓ પણ ધ્યાનનું નિર્ધારણ કરે છે.

(૧૨) ધ્યાન પર ટેવનો પ્રભાવ (Influence of habit on Attention.)

ધ્યાન પર આદતના બે પ્રભાવ પડે છે. પહેલું, આપણે વાંચ્છનીય અને આવશ્યક વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવાની ટેવ પાડી શકીએ છીએ, આપણે મન પર સારો પ્રભાવ પાડે તેવા મહાપુરુષોના ચરિત્રો પર મનને કેન્દ્રિત કરવાની ટેવ પાડી શકીએ છીએ. જે લોકો શાકબળર પાસે રહે છે તેઓ ત્યાંના અવાજો ઉપર ધ્યાન ન આપવાની ટેવ પાડી દે છે. વ્યક્તિ શીખી લે છે કે કોના ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ અને કોના ઉપર નહિ. અને આ રીતે અવધાન અને અનવધાન (Inattention) ની ટેવો પાડી દે છે. આ પ્રભાવોની આદતો સિવાય આપણું જીવન અવ્યવસ્થિત બની જાય છે. /

(૧૩) સ્થિર ધ્યાન અને પરિવર્તનશીલ ધ્યાન (Sustained attention and shifting attention.)

મનને કોઈ વસ્તુ પર કેન્દ્રિત કરવામાં સ્થિર ધ્યાન હોય છે. એ મનનું એકાગ્રીકરણ છે. આપણે શિક્ષકના વ્યાખ્યાન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીએ છીએ તે સ્થિર ધ્યાન છે.

પરંતુ ધ્યાનનો સ્વભાવ પરિવર્તનશીલ છે. તે અત્યધિક ચંચળ છે. તે એક વસ્તુ પરથી બીજી વસ્તુ પર જાય છે. તે એક વસ્તુ પર અધિક સમય સુધી ટકી રહેતું નથી. આ પરિવર્તનશીલ ધ્યાન છે.

પરંતુ ધ્યાનની બન્ને બાજુઓ પરસ્પર વિરોધી હોતી નથી. સ્થિર ધ્યાનમાં પણ ધ્યાન બદલાતું રહે છે. આપણે વાંચીએ છીએ. ત્યારે આપણી આંખ નિરંતર એક શબ્દથી બીજા ઉપર જાય છે. “ દરેક ક્ષણે તે પરિવર્તિત થતી રહે છે છતાં પણ જાપેલી પંક્તિ ઉપર જ રહે છે. ધ્યાન આપણે જે વાતોને વાંચતા હોઈએ છીએ તેમાં આગળ વધતું રહે છે પરંતુ વાતોથી દૂર થતું નથી. આપણે વાતોમાં જેટલા તનનંધ યદ્યએ છીએ તેટલી જ શીઘ્રતાથી આપણે તેને વાંચીએ છીએ. અહીંયાં ધ્યાન સ્થિર હોવાની સાથે સાથે ગતિમાન પણ હોય છે. ” (તુડનર્થ). આ રીતે સ્થિર ધ્યાનમાં પરિવર્તનશીલ ધ્યાન હોય છે.

(૧૪) ધ્યાન અને ચેતના (Attention and consciousness.)

જેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓનો મત છે કે ધ્યાન સ્પષ્ટ અને સજીવ ચેતના

સિવાયની કોઈ અન્ય વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપી રહ્યો હોય છે જે તે ક્ષણે તેની રૂચિને જાગૃત કરે છે. આ રીતે અનવધાનનો અર્થ ધ્યાનનો પૂર્ણ-તયા અભાવ નહીં.

એક વસ્તુ પર અનવધાનનો અર્થ કોઈ અન્ય વસ્તુ કે જે અર્વાચિન છે તેના પર ધ્યાન છે. “ સામાન્ય મનુષ્યની અનવધાનની તથાકથિન અવસ્થાઓ વાસ્તવિક રીતે તે સમયે કોઈ અર્વાચિન વસ્તુ પર ધ્યાનની અવસ્થાઓ છે. ” (પિલ્સગરી). સ્ટાઉટ બરાબર કહે છે કે “ સામાન્ય જાગૃત જીવનમાં પૂર્ણ અનવધાન મિલકુલ અપવાદ રૂપ છે. એ આકસ્મિક અંતર આવેશના ધક્કાથી થઈ શકે છે. તે સૂવાની તૈયારીની અવસ્થામાં પણ થાય છે. નહિતર સામાન્ય જાગૃત જીવનમાં એવું પ્રતિત થાય છે કે આપણે સદૈવ કોઈ ને કોઈ વસ્તુ પર ધ્યાન આપતા જ હોઈએ છીએ. બીજી શો છે કે ધ્યાન પ્રત્યેક વસ્તુને થોડો થોડો ઉપરથી સ્પર્શ કરતું એક વસ્તુથી બીજી પર ઉત્તરું રહે. પરંતુ એ ધણું કરીને સદૈવ કોઈ રૂપ અને માત્રામ પ્રસ્તુત રહેતું માન્ય પડે છે જે કે પૂર્ણ અનવધાન દુર્લભ હોય છે જત પણ આંશિક અનવધાન આપણા માનસિક જીવનમાં નિરંતર રહે છે. એવું વસ્તુઓ નિરંતર ચેતનામાં રહે છે જેના પર ધ્યાન નથી જતું કેમકે મન પહેલેથી જ અન્ય વસ્તુમાં સંલગ્ન રહે છે ”* આંશિક અનવધાનની વસ્તુઓ ચેતનાના સીમા પ્રદેશ કે અનવધાન ક્ષેત્રમાં અસ્પષ્ટ સંલગ્ન બનાવે છે. જાગત ચેતનામાં પૂર્ણ અનવધાન અસંભવ છે.

* સ્ટાઉટ; માનસશાસ્ત્રના આધાર

મકરણ : ૧૭

અનૈચ્છિક કર્મ (Non-voluntary Actions)

(૧) અનૈચ્છિક કર્મોના ભેદ (Kinds of non-voluntary Actions).

આપણે જ્ઞાન અને વેદનાના વિલિન્ન ભેદનાં સ્વરૂપોનું આગળ અધ્યયન કરી ગયા. સવેદના, પ્રત્યક્ષ, શીખવું, સ્મૃતિ, કલ્પના અને વિચાર જ્ઞાનના વિલિન્ન ભેદ છે. અનુભૂતિ, સવેગ અને ભાવના વેદનાના ભેદ છે. આપણે હવે કર્મના વિલિન્ન ભેદનું અધ્યયન કરીશું જેમને અનૈચ્છિક અને અનૈચ્છિક કર્મ કહેવામાં આવે છે. અનૈચ્છિક કર્મ એચ્છિક કર્મની પૂર્વવર્તી હોય છે. અનૈચ્છિક કર્મના ઘણા જ ભેદ છે જેવા કે સ્વયંચાલિત કર્મ, અનિયમિત કર્મ, પ્રતિક્ષેપ કર્મ. નિયત્રિત પ્રતિક્ષેપ કર્મ, વિચારપ્રેરિત કર્મ અને મૂળ પ્રવૃત્તાત્મક કર્મ વિગેરે.

(૨) સ્વયંચાલિત કર્મ (Automatic actions)

આપણે નવજાત શિશુને જોઈએ છીએ કે તે કંઈજ કર્મ કરતો નથી. દુનિયામાં તે નિતાન્ત અસહાય દશામાં પદાર્પણ કરતો નથી. તે ટુરત જ અમુક કર્મ કરી શકે છે. જન્મ થતાં વાર જ તેના શરીરમાં કેટલાક શારીરિક વ્યાપારો સ્વયંમેવ ચાલુ થઈ જાય છે જેવા કે શ્વસન, રક્ત સંચરણ, પાચન વિગેરે. આ દરેક કર્મમાં પૈશિક ગતિઓ થાય છે; આ ક્રમોને સ્વયંચાલિત કર્મ કહેવામાં આવે છે. સ્વયંચાલિત ક્રમોને સ્નાયુવિક ઉત્તેજનાઓ અંશનઃ કે પૂર્ણતઃ શરીરની અંદર જ વિદ્યમાન હોય છે. આ રીતે રક્તની રસાયણિક અવસ્થા રક્ત સંચરણ અને શ્વસનમાં પરિવર્તન લાવી શકે છે. જઠરમાં ભોજનની ઉપરિચયિ પાચનક્રિયાને ઉત્તેજિત કરે છે. આપણી સાધારણ દિશામાં આપણને આ ક્રમોની લેણમાત્ર ચેતના હોતી નથી. ત્યારે તેમાં કંઈ ઉપદ્રવ થાય છે કે અનિયમિતતા આતી જાય છે. ત્યારે તે કંઈકાંઈક માનુષ પડે છે અને ત્યારે તે આપણું ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે. આ રીતે જ્યારે તેમાં કંઈ સ્વચાલિત થાય છે ત્યારે આપણને સ્વયં

કર્મોની ચેતના થાય છે. આ રીતે આપણને અપચો થાય છે, ત્યારે કષ્ટની ચેતના થાય છે. કેટલાક લોકો સ્વયંચાલિત કર્મોને શરીર વ્યાપારિક પ્રતિક્ષેપ (Physiological Reflex) કહે છે.

(૩) વિચાર પ્રેરિત કર્મ (Ideo-motor-Action)

આ ગતિઓ વિચાર બાદ તત્કાળ ઉત્પન્ન થાય છે. વિચાર પ્રેરિત કર્મમાં પહેલાં ગતિનો વિચાર થાય છે. તત્પશ્ચાત એ વિચાર ગતિમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે. ગતિનો વિચાર એટલો આવેગાત્મક હોય છે કે તે તરત પોતાને વાસ્તવિક ગતિમાં પરિણત કરી દે છે. અહીંયા ગતિ પર ઈચ્છાનુ શાસન હોતું નથી. આ ઈચ્છક કર્મ નથી પરંતુ આવેગાત્મક કર્મ (Impulsive action) છે. વિચારપ્રેરિત કર્મમાં, કર્મ સંકલ્પના સહયોગ સિવાય વિચારનું અનુસરણ કરે છે. તે સ્વભાવતઃ અનૈચ્છિક હોય છે. તે સંવેદના પ્રતિક્ષેપથી પણ ભિન્ન હોય છે જેમાં એક પ્રતિક્રિયા એક સંવેદનાનું તત્કાળ અનુસરણ કરે છે જેમકે છીંકવાની પ્રતિક્રિયા નાકમાં થતા પ્રદાહની સંવેદનાનું અનુસરણ કરે છે. વિચારપ્રેરિત કર્મમાં કોઈ કર્મના વિચાર બાદ તરત જ કર્મ થાય છે.

વિશ્વિયમ જેમ્સ જણાવે છે કે “ જ્યારે કોઈ વખત ગતિના વિચાર બાદ તુરત જ કોઈ આનાકાની વિના ગતિ થાય છે તો તે વિચારપ્રેરિત કર્મ છે. તેમાં આપણને વિચાર અને તેના કાર્યાન્વિત થવાની વચમાં કોઈ સ્વીકૃતિ જ્ઞાન હોતું નથી. આપણે કર્મની બાબતમાં વિચાર કરીએ છીએ અને કર્મ સંપન્ન થઈ જાય છે. ” “ વાતચીત કરતી વખતે હું જમીન પર પડેલી એક ટાંકણી જોઉં છું. અથવા પોતાના કાટની બાંધ ઉપર ધૂળ જોઉં છું. વાતોલાપમાં વિધન ક્યો સિવાય હું ટાંકણી ઉઠાવી લઉં છું અથવા ખેરવી દઉં છું. હું કોઈ પ્રગટ ધરિદો કરતો નથી પરંતુ એવું પ્રતિત થાય છે કે વસ્તુના દર્શન માત્રથી અને તેની સાથે કરવામાં આવનાર કર્મના ઉડતા વિચાર માત્રથી કર્મ સંપન્ન થઈ જાય છે. આ રીતે હું બોજન કરી લીધા બાદ એકો છું અને પોતાને સમય સમય પર રકાળી (Dish)માંથી દ્રાક્ષ, બદામ ઉઠાવતો જોઉં છું. મારું બોજન ઉચિત રૂપથી સમાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે અને વાતચીતના જોશમાં મુશ્કેલીથી એ જ્ઞાન થાય છે કે હું શું કરી રહ્યો છું. પરંતુ જોવાને જોવું અને તે ઉડતો

વિચાર કે મારે તેને ખાવો છે, ખાનાના કર્મને સપન્ન કરતો માનુષ પડે છે ” વાંચતી વખતે એકાદ માખી આપણા મો ઉપર બેસે અને હું પોતાની જાતને હાથ હવાનતા અને તેને ઉગાડતા જોઉં છું, આ સર્વે વિચાર પ્રેરિત કર્મ છે

કોઈ પણ જાતના ઈર્ગદા શિનાય અનાયાસ થતું અનુકરણ પણ વિચાર પ્રેરિત કર્મ કે આપણે બાળક તરફ હમીએ છીએ અને તે આપણા તરફ હસે છે બાળક અન્ય બાળકને રડતું જોઈને સ્વયં પણ રડના લાગે છે બીડતું કાર્ય ઘણું ડરીને વિચાર પ્રેરિત હોય છે સિનેમામા આપણે જોઈએ છીએ કે એક સાથે સીંગીઓ વાગે કે અને તાળીઓ પાડે છે તેમ ડરનારને ભાન હોતું નથી કે શા માટે તેમ કરે છે અન્યના કાર્ય તેમના મનમા સ્પષ્ટ રીતે એના વિચાર પેદા કરી દે છે કે તેઓ તે કાર્ય શિનાય બીજું કંઈ ડગી શકતા નથી

અસાધારણ હાનતમા પણ આપણે વિચારપ્રેરિત કર્મ કરીએ છીએ છીએ ચોર્મોમાદ (Kleptomania) મા વ્યક્તિને મનમા કોઈ વસ્તુની ચોરી કન્વાનો વિચાર આવે છે અને તરત જ તે ચોરીતું કાર્ય કરી વે છે આ વ્યક્તિ તે કાર્યના વિચારને રોકી શકતી નથી,

(૪) અનિયમિત કર્મ (Random Actions)

અનિયમિત કર્મ શરીરની ચીર સંગ્રહિત શક્તિના અનાયાસ પ્રકાશન છે તેમને કર્મ કેન્દ્ર (Motor Center) ના સ્વત ઉદ્દાપનના ક્ષણ માનવામા આવે છે ઇંડામાં મરઘીના બન્યાની ગતિઓ અને બાળકની કેટલીક પ્રારંભિક ગતિઓ જેવી કે હાથ પગ પસારવા વિગેરે અનિયમિત કર્મ છે આ કર્મોને બાહ્ય ઉત્તેજનાઓ હોતી નથી તે લક્ષ્યના પૂર્વગાન (Prevision) થી સક્રિય હોતી નથી પ્રારંભિક અનિયમિત કર્મ જેવા કે ગર્ભમા બાળકની ગતિઓ-તેમા માનસિક પ્રારણના કાર્ય હોતા નથી પગલું કેન્દ્રોમા શક્તિસચયને કારણે ઉત્પન્ન થતી બેચેનીની અનુભૂતિથી પ્રેરિત હોઈ શકે છે કેમકે જો તેની ગતિઓ રોકવામા આવે તો તે રડે છે

બાહ્ય ઉત્તેજનાઓની પ્રતિક્રિયા સ્વરૂપ બાળકની ઉદ્દેશ્યહીન ગતિઓને પણ કોઈ કોઈ વખત અનિયમિત કર્મ કહી શકાય છે તે સ્નાયવિક ઉદ્દીપન (Nerve excitement) ના પ્રકાશન હોય છે તે બાહ્ય ઉર્ત

જનાઓ પ્રતિ અનિયમિત પ્રતિક્રિયાઓ છે. જ્યારે એક બાળક રંગબેરંગી રમકડું જુએ છે તો તે ઘણી અનિયમિત નિરૂદ્ધેશ્ય ગતિઓ કરે છે. આ બાળક ગતિઓથી સંગઠિત ગતિઓનો ઉદય થાય છે.

કેટલાંક પ્રારંભિક અનિયમિત કર્મ જોવા કે ગર્ભમાં સ્થિત બૂલુની ગતિઓ માનસિક કારણોનાં રૂપ હોતી નથી. તે કર્મ કેન્દ્રોમાં સંચિત શક્તિનાં અનાયાસ પ્રકાશન હોય છે. અન્ય અનિયમિત કર્મો જોવા કે બાળકનું હાથ પગ પસારવું, તેમાં માનસિક કારણ હોય છે. કર્મ કેન્દ્રોમાં સંગ્રહિત શક્તિને કારણે થતી બેચેની અનુભૂતિ તેમને પ્રેરિત કરે છે. કેટલાંક અનિયમિત કર્મ બાહ્ય ઉત્તેજનાઓથી ઉત્પન્ન થતાં નથી. ઉપર વર્ણવેલાં અનિયમિત કર્મ ઐન્દ્રિય ઉત્તેજનાઓથી ઉત્પન્ન થતાં નથી. પરંતુ તે કેટલીક બાહ્ય ઉત્તેજનાઓથી ઉત્પન્ન થાય છે. રમકડું જોઈને બાળકની થતી નિરૂદ્ધેશ્ય અનિયમિત ગતિઓ ઐન્દ્રિય ઉત્તેજનાઓ દ્વારા પેદા થાય છે. અનિયમિત કર્મ શરીરના લાલને માટે ઉપયુક્ત પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે. બાળકના હાથ પગની નિરૂદ્ધેશ્ય ગતિઓ શારીરિક વ્યાયામ માટે સારી હોય છે. તે પેશીઓને સામર્થ્ય પ્રદાન કરે છે. પરંતુ તેમનો આ ઉપયોગ જાણી જોઈને કરવામાં આવતો નથી. પરંતુ પથ પ્રદર્શન કોઈ પ્રયોજન કે લક્ષ્યથી થતું નથી. તેમાં કોઈ લક્ષ્યનું પૂર્વગાન હોતું નથી એ ઐચ્છિક ક્રમોના આધાર છે પરંતુ તે અનૈચ્છિક કર્મ છે.

(૫) પ્રતિક્ષેપ કર્મ (Reflex Action)

પ્રતિક્ષેપ કર્મ કોઈ ઐન્દ્રિય ઉત્તેજનાની તાત્કાલિક પૈશિક કે આંચિક પ્રતિક્રિયા છે. તે ઉત્તેજનાની અવ્યવહિત પ્રતિક્રિયા છે, આપણે જ્યારે છીંકણી સુંઘીએ છીએ તો છીંક આવે છે. પ્રતિક્ષેપ કર્મ હંમેશાં ઐન્દ્રિય ઉત્તેજનાઓની પ્રતિક્રિયાઓ હોય છે. ઉત્તેજનાઓ બાહ્ય વસ્તુઓ પણ હોઈ શકે અથવા તો આંગિક ઉત્તેજનાઓ પણ હોઈ શકે છે. અત્યધિક ઉજ્જવળ પ્રકાશ જોઈ આપણે આપણી આંખ બંધ કરી લઈએ છીએ. તેમાં પ્રતિક્ષેપ કર્મ બાહ્ય ઉત્તેજનાથી ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે નાકમાં કોઈ વસ્તુ અટકી જાય છે તો આપણે છીંકીએ છીએ, ગળામાં ઠંડી અધિક અવરોધ કરે છે ત્યારે ઉધરસ ખાઈએ છીએ. આ બાબતોમાં પ્રતિક્ષેપ કર્મ આંગિક ઉપદ્રવોથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ સર્વ પ્રતિક્ષેપ ઐન્દ્રિય ઉત્તેજનાઓ પ્રતિ શરીરની બહાર કે અંદરની પેશીઓની પ્રતિક્રિયા છે. કેટલાક પ્રતિક્ષેપ

ઐન્દ્રિય ઉત્તેજનાઓ પ્રતિ ગ્રંથિઓની પ્રતિક્રિયાઓ હોય છે. જ્યારે આંખમાં કાંકરી પડે છે તો આંસુ નીકળવા લાગે છે. ખાટી ચીજને ચાખવાથી લાળ આવવા લાગી જાય છે. આ પ્રતિક્ષેપ ઐન્દ્રિય ઉત્તેજનાઓ પ્રતિ ગ્રંથિઓની પ્રતિક્રિયાઓ છે.

પ્રતિક્ષેપ બે પ્રકારની હોય છે. શરીર વ્યાપારિક પ્રતિક્ષેપ (Physiological Reflex) અને સવેદના પ્રતિક્ષેપ (Sensation reflex). પ્રતિક્ષેપ કર્મ ચેતનાની સાથે કે ચેતના સિવાય કરી શકાય છે. જે પ્રતિક્ષેપોની આપણને કોઈ ચેતના હોતી નથી તે શરીર વ્યાપારિક પ્રતિક્ષેપ કહેવાય છે. ડોળાનો (Pupil) નો પ્રતિક્ષેપ શરીર વ્યાપારિક પ્રતિક્ષેપ છે. જ્યારે ઉજ્જવળ પ્રકાશ હોય છે ત્યારે ડોળો સંકુચિત થઈ જાય છે અને જ્યારે પ્રકાશ મંદ હોય છે ત્યારે તે ફેલાઈ જાય છે. આપણને ડોળાનાં આકાર પરિવર્તનની ચેતના હોતી નથી. જે પ્રતિક્ષેપોની આપણને ચેતના હોય છે તેને સવેદના પ્રતિક્ષેપ કહે છે. આપણને આંખ મીચવાની, ધીંકવાની વિગેરે ક્રિયાઓની ચેતના હોય છે માટે તે સવેદના પ્રતિક્ષેપ છે. કોઈ કોઈ વખત ચેતનાને પ્રતિક્ષેપનું જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ તે તેમને ક્ષિપ્ત કરતી નથી. આપણે છીંકીએ છીએ ત્યારે આપણને તેનું જ્ઞાન હોય છે પરંતુ તે ચેતનાથી ઉત્પન્ન થતું નથી. શરીર વ્યાપારિક પ્રતિક્ષેપ ચેતના રહિત હોય છે. તે ચેતનાના નિયંત્રણમાં હોતી નથી. સવેદના પ્રતિક્ષેપ ચેતન હોય છે, તેમના પહેલાં અને પછી બન્ને વખતે ચેતના હોય છે. (પરંતુ સામાન્ય રીતે ચેતનાનું તેમના પર નિયંત્રણ ન હોઈ શકે. કોઈ આપણા પર હાથ ઉગામે છે ત્યારે આપણને હાથનું જ્ઞાન હોય છે અને જ્યારે આપણે આંખો મીચી દીધી હોય તે વખતે પણ તેનું જ્ઞાન હોય છે પરંતુ આ પ્રતિક્ષેપ કર્મ પર લાગ્યે જ આપણે નિયંત્રણ કરી શકીએ છીએ. કોઈ કોઈ વખત તો સવેદના પ્રતિક્ષેપોનો ચેતના દ્વારા નિરોધ કરી શકાય છે. પરંતુ થોડા સમય બાદ તે પ્રયત્ન રૂપમાં ક્રિયાન્વિત થાય છે. આપણે ઉધરસને સાધારણ રીતે થોડી વાર દાખી રાખીએ છીએ. પરંતુ ત્યાર બાદ તે પ્રયત્ન રૂપ ધારણ કરે છે. કોઈ વખત આપણે કોઈ સવેદના પ્રતિક્ષેપનો સંજ્ઞાનાપૂર્વક નિરોધ કરી શકીએ છીએ જેમકે છીંક. ઘણી વખત આપણે પ્રયત્ન કરી છીંકને દબાવી શકીએ છીએ.

શરીર વ્યાપારિક પ્રતિક્ષેપ અને સવેદના પ્રતિક્ષેપ વચ્ચે બે મુખ્ય અંતર

છે. શ્વસન, રક્ત સંચરણ, પાચન વિગેરેને કે જે શરીરની આંતરિક ઉત્તેજનાઓની પ્રતિક્રિયાઓ છે, કેટલાક લોક શરીર વ્યાપારિક પ્રતિક્ષેપ કહે છે. તે સમાન અને નિયમિત રૂપે થતારી શરીરની અંદર રહેલી ઉત્તેજનાઓ પ્રતિ સમાન અને નિયમિત રૂપથી પ્રતિક્રિયા રૂપે થાય છે. ઉધરસ જ્યારે કોઈ કોઈ વખત અવાંચિત પદાર્થ ગળામાં અટકી જાય છે ત્યારે આવે છે. જ્યારે મન કોઈ રોચક વિષયમાં ધ્યાનમગ્ન હોય છે ત્યારે ઉધરસ ખાવાની ક્રિયા અચેતન રૂપે પણ થઈ શકે છે અને એ રીતે એક શરીર વ્યાપારિક પ્રતિક્ષેપ થઈ શકે છે જો કે જનન અવસ્થામાં તો તે એક સવેદના પ્રતિક્ષેપ હોય છે.

પ્રતિક્ષેપ ચાપ (Reflex arc) પ્રતિક્ષેપ કર્મનો શરીર વ્યાપારિક આધાર છે. એક જ્ઞાનકોશા રનાયુ આવેગને ઇન્દ્રિયથી સુપુચ્છા કે મગજના થડમાં સ્થિત કોઈ જ્ઞાન કેન્દ્રમાં લઈ જાય છે ત્યાં જ્ઞાનકોશા અને કર્મ કોશા વચ્ચે એક સંધિ હોય છે. કર્મ કોશા રનાયુ પ્રવાહને કેન્દ્રિય સ્ત્રીચીંગ રોશનની કોઈ પેશી કે ગ્રંથિમાં લઈ જાય છે અને પેશી કે ગ્રંથિ કર્મકોશાથી પ્રાપ્ત આવેગ અનુસાર કર્મ કરે છે. નિમ્નકેન્દ્રના ભૂરા પદાર્થમાં સ્થિત સંધિ દ્વારા જ્ઞાનકોશાનો કર્મ કોશાથી સ્થાપિત આ સંબંધ પ્રતિક્ષેપ —ચાપ કહેવાય છે.

પ્રતિક્ષેપ કર્મ વિકાસના સામાન્ય નિયમોનું પાલન કરે છે: દરેક પ્રતિક્ષેપ એક જ સમય પર ઉત્પન્ન થતા નથી. જેમ જેમ રનાયુ કેન્દ્રો પરિપક્વ થતા જાય છે તેમ તેમ વિભિન્ન પ્રતિક્ષેપોનો વિભિન્ન સમય પર ઉદય થતો જાય છે. છીંકવું, ઉધરસ ખાવી વિગેરેનો ઉદય જન્મ પશ્ચાત્ થોડા જ દિવસમાં થઈ જાય છે. આંખો પટપટાવાનો પ્રતિક્ષેપ ત્યારબાદ સાતથી અગિયાર સપ્તાહોની વચ્ચે જોવામાં આવે છે. અન્ય પ્રતિક્ષેપોનાં દર્શન પછી થાય છે. પ્રતિક્ષેપ સદૈવ બાહ્ય ઉત્તેજનાઓથી ઉત્પન્ન થતા નથી. તે શરીરની સામાન્ય અવસ્થા પર પણ આધાર રાખે છે. બાળક જુખ્યું હોય છે ત્યારે તે રતનપાન કરે છે. પરંતુ કુદા તૃપ્તિ થતાં તે પોતાના હોઠથી માતાના રતન દબાવી રાખ્યા હોવા છતાં રતનપાન કરતું નથી. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ અધિક ગભરાયેલો હોય છે ત્યારે અચાનક થતો સાધારણ કોલાહલ પણ તેને ચમકાવે છે. પરંતુ જો તે કોઈ કાર્યમાં રત હોય છે તો કોલાહલથી તેનામાં કોઈ ગતિ ઉત્પન્ન થતી નથી.

પ્રતિક્ષેપ શરીરને માટે ઉપયોગી હોય છે. કોઈ વસ્તુ આંખની પામે અચાનક આવતાં નેત્ર બિગાઈ જાય છે. તે પ્રતિક્ષેપ આપણાં નેત્રને સંભવિત ક્ષતિથી બચાવે છે. ઉધરસ ખાવાથી ગળામાં અટકી ગયેલો કદ બહાર આવે છે. છીકવાથી નાકમાં રહેલા દાનિકર પદાર્થો બહાર નીકળે છે.

પ્રતિક્ષેપ પર ચેતનાનું નિયંત્રણ હોતું નથી. તે ચેતનાના શાસનથી મુક્ત હોય છે. શરીર વ્યાપારિક પ્રતિક્ષેપ અચેતન હોય છે. તે ચેતનાના નિયંત્રણથી મુક્ત હોય છે. સવેદના પ્રતિક્ષેપોના પહેલા અને પછી ચેતના હોય છે. પરંતુ તે ગત્યાત્મક પ્રતિક્રિયાઓ ચેતન પ્રેરકોની પ્રતિક્રિયાઓ હોતી નથી. અત્યંત મુશ્કેલીથી ચેતના દ્વારા તેનો નિરોધ થઈ શકે છે. સવેદના પ્રતિક્ષેપોના પહેલાં સવેદના હોય છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ કે વિચાર હોતા નથી. પ્રાત્યક્ષિક પ્રતિક્ષેપો (Perceptual Reflexes) અને વિચાર પ્રેરિત ક્રમો (Ideomotor action) થી પૃથ્વી તે સવેદના પ્રતિક્ષેપ છે કોઈ વખત તે સવેદના પ્રેરિત ક્રમ (Sensori motor) કહેવાય છે.

પ્રતિક્ષેપ ક્રમ શરીરાન્તર્વર્તી કે બાહ્ય ઐન્દ્રિય ઉત્તેજનાઓની અવ્યવહિત પ્રતિક્રિયાઓ છે. તે તાત્કાલિક પ્રતિક્રિયાઓ છે. એક ઉત્તેજનાનો એક પ્રતિક્ષેપ હોય છે. તીવ્ર પ્રકાશના કારણે તે દેલાય છે.

પ્રતિક્ષેપ શીખી શકાતી નથી તે જન્મ જાત સ્નાયવિક માગો પર આધાર રાખે છે. કોઈ પણ પ્રતિક્ષેપ ક્રમ કરવાને માટે ટેવ પાડવી પડતી નથી. જ્યારે સ્નાયુતંત્ર વિકાસ પામે છે ત્યારે જ્ઞાન સ્નાયુ અને ક્રમ સ્નાયુઓમાં આવશ્યક સંબંધ સ્થાપિત થઈ જાય છે, જેથી પ્રતિક્ષેપ તાત્કાલિક થાય છે. પ્રતિક્ષેપ ઐચ્છિક ક્રમ હોતાં નથી. તેમાં કોઈ લક્ષ્યનું પૂર્વજ્ઞાન હોતું નીચ. અને ઉદ્દેશ્યયુક્ત (Purposive) હોતા નથી.

પ્રતિક્ષેપ અને સરળ સીમિત સ્થાનોમાં ચનારી પ્રતિક્રિયાઓ છે. તેમાં ક્રિયાઓની જટિલ પરંપરા હોતી નથી. તે સરળ પ્રતિક્રિયાઓ છે. તે સીમિત સ્થાનમાં થાય. ઉત્તેજનાની પ્રતિક્રિયા કોઈ વિશેષ ભાગમાં થાય છે.

(૬) નિયત્રિત પ્રતિક્રિયાઓ (Conditioned Responses)

એક રુસી શરીરશાસ્ત્રીની પેવલોવે (Pavlov) સન ૧૯૦૦ ની આસપાસ નિયત્રિત પ્રતિક્ષેપ (Conditioned Reflex) નું અનુસંધાન કર્યું હતું. તેણે એક બૂખ્યા કુતરા પર પ્રયોગ કર્યો. અને નિયત્રિત

ઉત્તેજનાઓથી તેના લાળ પ્રતિક્ષેપને ઉત્પન્ન કર્યો પ્રતિક્ષેપ કોઈ ઉત્તેજનાની અવ્યવહિત પૈરાક કે ગ્રાધિક પ્રતિક્રિયા છે, તેમા કોઈ સ્વાભાવિક ઉત્તેજનાની સ્વાભાવિક પ્રતિક્રિયા થાય છે જે એક ભૂખ્યા કુતરાના મોમાં માસનો દુકડો મુકવામાં આવે તો લાળ નીકળવા લાગે છે તે એક અનિયત્રિત પ્રતિક્ષેપ છે, પરંતુ એ જોવા મળે છે કે મૂળ ઉત્તેજનાથી સંબંધિત અન્ય ઉત્તેજનાઓ પણ જેમકે ભોજનનું દર્શન કે ગંધ, જે વાસણમાં સામાન્ય રીતે ભોજન આપવામાં આવે છે તે વાસણનું દર્શન, જે વ્યક્તિ સામાન્ય રીતે ભોજન પીરમે છે તેનું દર્શન કે આગળના ઓરડામાં તેના ચાવવાના અવાજનું શ્રવણ પણ ભૂખ્યા કુતરામાં શીઘ્રતાથી લાળ વહેવરાવે છે, મોમાં ભોજનની ઉત્તેજનાની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી થનારા લાળ પ્રતિક્રિયા (Salivary reflex) એક સ્વાભાવિક પ્રતિક્ષેપ છે, પરંતુ રાખીનું દર્શન હમેશા ભોજન પીરસનારની પગધ્વનિ મિગેરે ઉત્તેજનાઓથી જનન પ્રતિક્રિયા તે સ્થિતિએ ઉપર આધાર રાખે છે જેમાં કુતરાને પહેલા ભોજન અપાયું હોય પેવલોવે આને નિયત્રિત પ્રતિક્ષેપ નામ આપ્યું સાચા અર્થમાં આ પ્રતિક્ષેપ નથી, તેથી તેને નિયત્રિત પ્રતિક્રિયા કહેવું અધિક ઉચિત છે તેમા સ્વાભાવિક ઉત્તેજનાથી સાધારણ રીતે સંબંધિત સ્થિતિએ પ્રતિ તે પ્રતિક્રિયા કરવામાં આવે છે

નિયત્રિત પ્રતિક્ષેપની સ્થાપના સ્વાભાવિક ઉત્તેજનાને કોઈ કૃત્રિમ ઉત્તેજના (Artificial stimulus) ની સાથે નિરંતર ત્રીસ ચાલીસ વખત સંયુક્ત કરવાથી થાય છે ત્યાર બાદ સ્વાભાવિક ઉત્તેજનાને દૂર કરવામાં આવે છે અને ફક્ત કૃત્રિમ ઉત્તેજનાને પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે જે તે જ પ્રતિક્રિયાને જન્યૂત કરે છે કૃત્રિમ ઉત્તેજનાને નિયત્રિત ઉત્તેજના (Conditioned stimulus) કહેવામાં આવે છે

પેન્ડોવને માનુષ પડ્યું કે કોઈ પણ સ્થાનાપન્ન ઉત્તેજના (Substitute stimulus) જેમકે ઘટ્ટી વગાડના, મિથુનનો ચમકારો, ન્યારે સ્વાભાવિક ઉત્તેજના-જેવી કે ભૂખ્યા કુતરાને ભોજન આપવું-ની સાથે ત્રીસ ચાલીસ વખત સંયુક્ત કરવામાં આવે છે તો તેનાથી તેજ પ્રતિક્રિયા જેવી કે લાળ વહેવી, ઉત્પન્ન થાય છે તે વિચિત્ર લાગે છે કે પહેલેથી સ્થાપિત ચર્ધ મપેલી ઉત્તેજનામાં મધ્યસ્થ પરિવર્તન કરી દેવાથી પ્રતિક્રિયા મિતકુલ નહીં થાય. ન્યારે નિયત્રિત ઉત્તેજના

જનના રૂપમાં કોઈ સ્વરની ધ્વનિ પ્રતિક્રિયાને ઉત્પન્ન કરે છે તો તેને કોઈ એવી ધ્વનિથી ઉત્પન્ન કરી શકાતી નથી જેમાં મામુસી પણ શક હોય.

પેલોલોએ નિયંત્રિત પ્રતિક્ષેપને નષ્ટ કરવા માટેની પદ્ધતિ જાણવા માટે ધણા પ્રયોગો કર્યા. એક સુસ્થાપિત નિયંત્રિત પ્રતિક્ષેપની સ્થિરતા સ્વાભાવિક પ્રતિક્ષેપ જેટલી હોતી નથી. જેમ વખતોવખત અભ્યાસથી તેને સ્થાપિત કરી શકાય છે તેવી જ રીતે તેને ધીરે ધીરે નષ્ટ પણ કરી શકાય છે. જે નિયંત્રિત ઉત્તેજનાને સ્વાભાવિક ઉત્તેજના સિવાય વારંવાર પ્રસ્તુત કરવામાં આવે તો તે ધીરે ધીરે નિયંત્રિત પ્રતિક્ષેપને જાગૃત કરવામાં અસક્ષ્મ થતી જાય છે. આ પુનરાવૃત્તિઓનો મધ્યવર્તી સમય જેટલો ઓછો હશે તેટલો જ પ્રતિક્રિયાનો લોપ શીઘ્ર થશે. જે લગાતાર કેટલાક દિવસો કે સપ્તાહો સુધી ભૂખ્યા કુતરાને ફક્ત માંસ ખનાવવામાં આવે અને ખાવા આપવામાં ન આવે તો તેના દર્શનથી લાજ પ્રતિક્ષેપ ઉત્પન્ન નહીં થાય. નિયંત્રિત પ્રતિક્ષેપોના વિલોપના મૂળમાં પ્રતિક્રિયા હોય છે જે નિષેધાત્મક સમાયોજન (Negative adaptation) છે. બંનેમાં એક વારંવાર પુનરાવૃત્તિ કરવામાં આવનાર ઉત્તેજનાની વ્યર્થ પ્રતિક્રિયાનો ધીરે ધીરે લોપ થઈ જાય છે. આપણે કોઈ લુપ્ત થયેલા નિયંત્રિત પ્રતિક્ષેપને પુનર્જીવિત કરી શકીએ છીએ, એમ કરવા માટે તેણે પુનઃ એક વખત સ્વાભાવિક પ્રતિક્ષેપ સાથે કાર્ય કરવું પડશે.

એક પ્રકારના નિયંત્રિત પ્રતિક્ષેપમાં તે જ પ્રકારની ઉત્તેજના એક ભિન્ન પ્રતિક્રિયાને ઉત્પન્ન કરે છે. જે એક બાળક એક કુતરાને પહેલી વખત જુએ છે તો તે તેની પાસે જઈને રમે છે અને તેની સાથે પ્યાર કરે છે. જે તે કુતરો સીધો છે તો ફરીથી કોઈ વખત જોવાથી પણ તે જ પ્રતિક્રિયા થશે; પરંતુ જે તે બાળકને કરડે છે તો બાળક તેને જોઈને દૂર નામે છે. અહીંયાં ઉત્તેજના તો તે જ કુતરો છે પરંતુ અનુભવના કારણે તે વિપરિત પ્રતિક્રિયાઓને જન્મ આપે છે,

આ પ્રમાણે નિયંત્રિત પ્રતિક્ષેપ બે પ્રકારના હોય છે. એક પ્રતિક્ષેપ કર્મ (લાજ વહેવી). એક કૃત્રિમ ઉત્તેજના (ધંટીનો અવાજ)થી ઉત્પન્ન થાય છે. બીજું તે જ ઉત્તેજના (કુતરો) એક જુદી જ પ્રતિક્રિયા (પચાવન થવું) ને જન્મ આપે છે. પ્રથમમાં પ્રતિક્ષેપ એક સ્થાનાપન્ન ઉત્તેજનાથી સંલગ્ન હોય છે જ્યારે બીજામાં તે જ ઉત્તેજના એક સ્થાનાપન્ન પ્રતિક્રિયાથી સંલગ્ન હોય છે.

(૬) મૂળ પ્રવૃત્તાત્મક કર્મ (Instinctive action)

મૂળ પ્રવૃત્તિ કોઈ સમગ્ર પરિસ્થિતિની પ્રતિક્રિયામાં કોઈ એવા જટિલ કર્મને કરવાની જન્મજાત પ્રવૃત્તિ છે જે આત્મરક્ષણ કે જાતિરક્ષણના જૈવિક લક્ષ્યથી સમાયોજિત થાય છે, જે કદાચ સવેગાત્મક આવેશના એક અંશથી પ્રોત્સાહન મેળવે છે પરંતુ જેમાં અંતિમ લક્ષ્યનો સ્પષ્ટ વિચાર હોતો નથી. મૂળ પ્રવૃત્તાત્મક કર્મ એક વિશુદ્ધ જૈવિક કર્મ હોતું નથી, તે માનસિક કર્મ હોય છે. તે ફક્ત સ્નાયુ સંબંધોની વંશક્રમ પ્રાપ્ત વ્યવસ્થા હોતું નથી પરંતુ એક માનસિક પ્રક્રિયા છે. મેકડૂગલ તેની પરિભાષા આપતાં કહે છે કે તે “ એક વંશક્રમાનુગત કે જન્મજાત મનઃશારીરિક પ્રવૃત્તિ (Psycho-Physical disposition) છે જે એ નિર્ધારિત કરે છે કે વ્યક્તિ કોઈ એક જાતની વસ્તુઓનો પ્રત્યક્ષ કરશે અને તેમના પર ધ્યાન આપશે. કોઈ એવી વસ્તુના પ્રત્યક્ષ પછી એક વિશેષ પ્રકારની સવેગાત્મક ઉદ્દીપન (Emotional excitement) નો અનુભવ કરશે તથા તેના સંબંધમાં એક વિશેષ રીતે કાર્ય કરશે અથવા ઓછામાં ઓછું એવું કાર્ય કરવાના આવે-ગનો અનુભવ કરશે. ” તેમના અનુસાર મૂળ પ્રવૃત્તિ એક માનસિક પ્રક્રિયા છે—જ્ઞાનાત્મક, વેદનાત્મક અને ચેષ્ટાત્મક પણ. કરોળિયો જળ જનાવે છે, પક્ષીઓ માળો જનાવે છે મધમાખીઓ મધપુડાની રચના કરે છે તેનું કારણ તેમની મૂળ પ્રવૃત્તિઓ છે, સુધરી એક વિશેષ પ્રકારનો માળો જનાવે છે અને તેમાં પોતાનાં ઇંડાંને મૂકે છે. બચ્ચાં ઇંડાંમાંથી બહાર આવે તે પહેલાં તે મરી જાય છે છતાં તેનો એ વિશેષ પ્રકારનો માળો ચાલુ જ રહે છે. મરઘીનું બચ્ચું જેવું ઇંડાંમાંથી બહાર આવે છે કે તરત અહીં તહીં ફરવાનું શરૂ કરી દે છે અને અન્નના દાણા વીણવા લાગે છે. અને મરઘીની મદદ સિવાય થોડા જ સમયમાં પોતાની દેખભાળ કરવાનું શીખી લે છે. આ બધાં જટિલ કાર્યો ન તો વ્યક્તિથી શીખવામાં આવે છે કે ન તો પૂર્વજોનું અનુ-કરણ કરવાથી થાય છે. તે સહજાત કે મૂળ પ્રવૃત્તાત્મક હોય છે.

મૂળ પ્રવૃત્તાત્મક કર્મ વ્યવહારની જન્મજાત રીતીઓ છે. વ્યક્તિ તેમને શીખતી નથી તે અર્જિત કર્મ નથી. તે ઐચ્છિક કર્મ નથી અને અન્યોના વ્યવહારનું અનાયાસ અનુકરણ અને ટેવથી ઉત્પન્ન કર્મ નથી. વ્યક્તિના અનુભવ ઉપર પણ તેનો આધાર નથી પરંતુ તે વ્યક્તિના દૈહિક સ્નાયુ-તંત્રના જન્મજાત સ્નાયુમાર્ગો પર આધાર રાખે છે.

મૂળ પ્રત્યાત્મક કર્મોમાં એક વિશેષ જનની વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવું અને તેમનો પ્રત્યક્ષ કરવાની વંશાનુક્રમ પ્રાપ્ત પ્રવૃત્તિ રહેલી હોય છે. પક્ષીઓમાં પોતાનો માળો બનાવવા માટે સૂકાં પાન, ઘાસ, તણખડાં વિગેરે વસ્તુઓને જોવાની વંશાનુક્રમ પ્રાપ્ત પ્રવૃત્તિ હોય છે. ખિંચાડીએ પોતાનું ભોજન પ્રાપ્ત કરવાની મૂળ પ્રવૃત્તિની તૃપ્તિ માટે ઉંદરની પાછળ જવું તે તેની જન્મજન પ્રવૃત્તિ હોય છે.

મૂળ પ્રત્યાત્મક કર્મોમાં સંવેગાત્મક આવેશનો અંશ હોય છે. કોઈ લયંકર વસ્તુને જોઈને પચાવન કરવાની મૂળ પ્રવૃત્તિની વેદનાત્મક બાણુ લયનો સંવેગ હોય છે. યુદ્ધની મૂળ પ્રવૃત્તિમાં ક્રોધના સંવેગનો અંશ હોય છે. મૂળ પ્રત્યાત્મક કર્મ જટિલ કર્મ શ્રુંખલાઓ છે, તેમાં સાધનો (Means) અને સાધ્ય (Ends) ના રૂપમાં પરસ્પર સમાયોજિત કાર્યોની જટિલ શ્રુંખલાઓ હોય છે. પ્રતિલેપ એક સરળ પ્રતિક્રિયા હોય છે પરંતુ મૂળ પ્રવૃત્તિ એક જટિલ પ્રતિક્રિયા હોય છે. પ્રતિલેપ એક સરળ ઉત્તેજના પ્રતિ શરીરના એક ભાગની સ્થાનિય પ્રતિક્રિયા હોય છે પરંતુ મૂળ પ્રવૃત્તિ જટિલ ઉત્તેજનાઓ કે સમગ્ર પરિસ્થિતિ પ્રતિ સંપૂર્ણ શરીર કે તેના એક મોટા ભાગની પ્રતિક્રિયા હોય છે. પક્ષીઓની માળો બનાવવાની, ઇંડાં મૂકવાની, તેમને મેવવાની, બચ્ચાંનું રક્ષણ કરવાની વિગેરે સમગ્ર પરિસ્થિતિના પ્રતિ સમગ્ર શરીરની પ્રતિક્રિયાઓ છે.

મૂળ પ્રત્યાત્મક કર્મોમાં દીર્ઘકાળ સુધી ચાલુ રહેનારી ક્રિયાઓ ચાલુ છે. પ્રતિલેપ કર્મ એક તાત્કાલિક પ્રતિક્રિયા છે તે એક ક્ષણિક પ્રતિક્રિયા છે. પરંતુ મૂળ પ્રત્યાત્મક કર્મ લાંબા કાળ સુધી ચાલી શકે છે. પક્ષી સામગ્રીને એકઠી કરે છે અને તેને નિશ્ચિન સ્થાન સુધી લઈ જાય છે અને ઘણા દિવસ પરિશ્રમ કરી માળો તૈયાર કરે છે. મૂળ પ્રવૃત્તિનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે તેમાં એક જન્મજન ક્રિયા લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહે છે. પ્રતિલેપ કર્મ તાત્કાલિક પ્રતિક્રિયા છે જ્યારે મૂળ પ્રત્યાત્મક કર્મ અધિક સમય માટે સ્થાયી પ્રતિક્રિયા છે.

વુડ્વર્થ જણાવે છે કે મૂળ પ્રત્યાત્મક કર્મોમાં એક સ્થિર પ્રવૃત્તિ (Persistent tendency) હોય છે જે એક આવેશી પરિસ્થિતિ દ્વારા પેદા કરેલી હોય છે અને એવા પરિણામ પ્રાપ્ત કરવાની દિશામાં

સંચાલિત હોય છે કે જે તત્ક્ષણ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. માદા પક્ષીમાં માળો બનાવવાની તન્મયતા હોય છે જે માળો તૈયાર ન થઈ જાય ત્યાં સુધી જીવિત રહે છે. તેમાં ઇર્ષ્યા બરેલા માળાને જોઈને ઇર્ષા સેવવાની તન્મયતા હોય છે અને જ્યાં સુધી ઇર્ષામાંથી બચ્યાં નીકળતાં નથી ત્યાં સુધી તે વખતોવખત તેમને સેવતું રહે છે. આ સ્થિતિ રહેનારી પ્રવૃત્તિ મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મની વિભિન્ન ક્રિયાઓને એકતા પ્રદાન કરે છે. મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ ક્રિયા પ્રતિક્ષેપોની શ્રેણી (Chain of reflexes) નથી જ.

મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ કોઈ જીવિક લક્ષ્ય સાથે સમાયોજિત હોય છે. કેટલીક મૂળ પ્રવૃત્તિઓ આત્મરક્ષણ સાથે સમાયોજિત હોય છે. પલાયન થવું, યુદ્ધ અને ખોરાક શોધવાની પ્રવૃત્તિઓ આ પ્રકારની મૂળ પ્રવૃત્તિઓ છે. અન્ય મૂળ પ્રવૃત્તિઓ જાતિ રક્ષણથી સમાયોજિત હોય છે. કામ, સંતતિ-પાલન વિગેરે મૂળ પ્રવૃત્તિઓ એ પ્રકારની છે પરંતુ મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ જ્ઞાનપૂર્વક એ લક્ષ્યોથી સમાયોજિત હોતાં નથી. તેમાં એ અંતિમ લક્ષ્યોનું સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ કોઈપણ પ્રકારનું જ્ઞાન હોતું નથી. પરંતુ સ્ટાહિટ દીક કહે કહે છે કે મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મોમાં અંતિમ લક્ષ્યોનું જ્ઞાન તો નથી હોતું છતાં પણ નિકટ લક્ષ્યો (Proximate ends)નું જ્ઞાન હોય છે. માળો બનાવવામાં પક્ષીની સામે ઇર્ષા સુકવાનું લક્ષ્ય નથી હોતું છતાં પણ નિકટ લક્ષ્યની તેને ચેનના રહે છે. તેને નિર્માણની સામગ્રીઓ અને વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન હોય છે. વૃણવર્થનો પણ એજ મત છે પક્ષીને એક વિશેષ કર્મ કરવાનું કે વિશેષ પરિણામ પ્રાપ્ત કરવાનું જ્ઞાન હોય છે.

સ્ટાહિટ જણાવે છે કે મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મોનાં લક્ષ્યો કર્મોથી વિપરીત છે: “પ્રયત્નો પરિવર્તનોના સાથે સ્થિરતા (Persistency with varied efforts)” મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ અનુભવથી પ્રભાવિત અને પરિવર્તિત થાય છે.

(૮) મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ અને પ્રતિક્ષેપ કર્મ (-Instinctive Action and Reflex Action)

મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ અને પ્રતિક્ષેપ કર્મ બન્ને જન્મજાત હોય છે, તેમાં સંકલ્પ સંલગ્ન હોતો નથી અને બન્ને અનૈચ્છિક કર્મો હોય છે તે

અર્જિત પ્રતિક્રિયાઓ નથી. તેમનામાં ધણી અસમાનતાઓ પણ છે. પ્રતિક્ષેપ સરળ અને ક્ષણિક પ્રતિક્રિયા હોય છે જ્યારે મૂળ પ્રવૃત્તિ દીર્ઘકાળ સુધી ચાલુ રહેનારી પ્રતિક્રિયાઓની શ્રંખલા હોય છે. પ્રતિક્ષેપ એકલી સ્થાનિય પ્રતિક્રિયા હોય છે જ્યારે મૂળ પ્રવૃત્તિ સંપૂર્ણ શરીર કે શરીરના એક મોટા ભાગની ધણી પ્રતિક્રિયાઓની એક જટિલ શ્રંખલા હોય છે મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ સમગ્ર શરીરની એક સમગ્ર પરિસ્થિતિમાં પ્રતિક્રિયા હોય છે. પ્રતિક્ષેપ કર્મ એક એકલી ઉત્તેજનાની પ્રતિક્રિયા હોય છે. જ્યારે મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ એક જટિલ પરિસ્થિતિથી ઉત્તેજિત પ્રતિક્રિયા હોય છે. મૂળ પ્રવૃત્તિનું પ્રતિક્ષેપથી અંતર એ આગ્રતમાં છે કે તે અધિક જટિલ હોય છે, તથા તેમાં શરીરના એક સીમિત ભાગના સ્થાન પર સમગ્ર શરીરનું સમાયોજન થાય છે. ” (મન) સંવેદના પ્રતિક્ષેપના પહેલાં ઐન્દ્રિય ઉત્તેજનાથી સંવેદના ઉત્પન્ન થાય છે અને તત્પશ્ચાત્ કર્મનું જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ તે જ્ઞાનપૂર્વક લક્ષ્ય સાથે સમાયોજિત થતું નથી. મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મમાં અંતિમ લક્ષ્યનું જ્ઞાન હોતું નથી પરંતુ નિકટસ્થ લક્ષ્યો અને કરેલાં કર્મોનું જ્ઞાન હોય છે. શરીર વ્યાપારિક પ્રતિક્ષેપ અચેતન હોય છે. કેટલાક પ્રતિક્ષેપ અચેતન પ્રતિક્રિયાઓ હોય છે.

પરંતુ મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ ચેતન પ્રતિક્રિયાઓ છે. “ અરૂપતઃ પ્રતિક્ષેપ તાત્કાલિક પ્રતિક્રિયા છે એ ઉત્તેજના થયા બાદ તરત જ થઈ જાય છે અને પછી તેનું કોઈ કામ રહેતું નથી. બીજી બાજુ મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મની વિશેષતા એ છે કે તેમાં એક સ્થિર પ્રવૃત્તિ હોય છે અને તે એવા ફળની પ્રાપ્તિ તરફ સંચાલિત થાય છે જેની પ્રાપ્તિ તત્કાલ ન થઈ શકે. ” (બુદ્ધર્થ). પરિવર્તનશીલ અપત્નો વચ્ચે સ્થિરતાનું લક્ષણ એ જ પ્રતિક્ષેપની મૂળ પ્રવૃત્તિનું લક્ષણ છે. મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક પ્રતિક્રિયાઓ પ્રતિક્ષેપો કરતાં અધિક પરિવર્તનશીલ અવસ્થાઓ સાથે અધિક સમાયોજિત હોય છે. પ્રતિક્ષેપોથી વિપરિત મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ પરિવર્તિત થાય છે. જો તેમનાથી સારાં પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે તો તેમની પુનરાવૃત્તિ કરવામાં આવે છે અને તે દેવના રૂપમાં અધિક દૃઢ અને શક્તિશાળી બની જાય છે. જો તેમનાથી દુઃખકર પરિણામો પ્રાપ્ત થાય છે તો તેમને છોડી દેવામાં આવે છે. મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મમાં “ શુદ્ધિમત્તાપૂર્ણ જ્ઞાનનો સહયોગ હોય છે જેમાં રૂચિ, ધ્યાન, પરિણામોની સુખપ્રદતા કે દુઃખપ્રદતા અનુસાર વ્યવહારમાં પરિવર્તન તથા શીખવાની શક્તિનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ પ્રતિક્ષેપ કર્મોમાં આ માનસિક તત્વો હોતાં નથી. ”

(૯) મૂળ પ્રવૃત્તિઓના ઉદ્દગમ (Origin of Instincts)

મૂળ પ્રવૃત્તિઓના ઉદ્દગમ બાબતમાં જુદા જુદા વૈજ્ઞાનિકોના જુદા જુદા મત છે.

(૧) મિશ્ર પ્રતિક્ષેપનો સિદ્ધાન્ત (The compound Reflex Theory).

સ્પેન્સર (Spencer) નો મત છે કે મૂળ પ્રત્યાત્મક કર્મ એક મિશ્ર પ્રતિક્ષેપ (Compound reflex) કે પ્રતિક્ષેપોની શ્રંખલા છે. તે પ્રતિક્ષેપોનું એક વંશક્રમાનુગત સંગઠન છે. ઘણા પ્રતિક્ષેપ અચાનક સંયુક્ત થઈ ગયા, તેમાંથી કેટલાક જટિલ કર્મોમાં સંયુક્ત થઈ ગયા જે વ્યક્તિ કે જાતિને માટે ઉપયોગી લક્ષ્યોથી સમાયોજિત હતા. ઉપયોગી કર્મ જીવિત રહ્યાં અને આગામી પેઢીઓમાં વંશાનુક્રમગત થઈ ગયાં. એ મૂળ પ્રવૃત્તિઓ કહેવાય છે. પ્રાકૃતિક ચૂંટણી (Natural Selection) ના નિયમે વ્યર્થ જટિલ કાર્યોને દૂર કર્યાં.

આ સિદ્ધાન્ત ઘણી બાબતોનો આકસ્મિકતા ઉપર આધાર જણાવે છે. જ્યારે પ્રતિક્ષેપ શ્રંખલાનું ફક્ત અંતિમ કાર્ય જ તેને ખરી રીતે ઉપયોગી બનાવે છે તો કેવી રીતે ધીરે ધીરે શ્રંખલાઓની રચના થઈ તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ સિદ્ધાન્ત કરી શકતો નથી. આ સિદ્ધાન્ત મૂળ પ્રત્યાત્મક કર્મોમાં એક સ્થિર રહેનારી પ્રવૃત્તિ હોય છે. મૂળ પ્રવૃત્તિઓને ઘણા પૃથક્ પ્રતિક્ષેપોનો આકસ્મિક સંયોગ ન માની શકાય.

(૨) બ્રષ્ટ બુદ્ધિનો સિદ્ધાન્ત (The Theory of Lapsed Intelligence)—જુડેનો મત છે કે મૂળ પ્રત્યાત્મક કર્મ જાતીય ટેવો છે. પ્રારંભમાં તે બુદ્ધિમત્તાપૂર્ણ સમાયોજક કર્મ હતા પુનરાવૃત્તિઓના કારણે ઘણી પેઢીઓ બાદ તે સ્વયં ચલિત થઈ ગયાં. બુદ્ધિનું તત્ત્વ અનાવસ્યક હોવાના કારણે બ્રષ્ટ થઈ ગયું. મૂળ પ્રવૃત્તિઓ ખરી રીતે પૂર્વજોની સ્થિર ટેવો હતી, અને ઉત્તરકાલિન પેઢીઓમાં મૂળ પ્રવૃત્તિઓના રૂપમાં પરિવર્તિત થઈ.

આ સિદ્ધાન્ત એમ માની લે છે કે પંશુઓની વર્તમાન પેઢીના પૂર્વજો અધિક બુદ્ધિમાન હતા. આ કથનને અનુભવથી પુષ્ટિ મળતી નથી. બીજી બાબત એ માની લે છે કે વંશાનુક્રમથી અર્જિત ગુણોનું હસ્તાન્તરણ વંશાન્તરિત હોઈ શકે છે. આધુનિક જીવવૈજ્ઞાનિક આ મતનું ખંડન કરે છે.

(૯) જૈવિક ચૂંટણીનો સિદ્ધાન્ત (The theory of organic Selection) :—

બાલ્ડવીન (Baldwin) નો મત છે કે જીવ જ્ઞાનપૂર્વક કે અજ્ઞાન પૂર્વક કેટલાંક સમાયોજનકારી કર્મોને ચૂંટીને જીવિત રહેવામાં અને સંતત્યુત્પાદનમાં સફળ થઈ શકે છે. તેથી તે કર્મ જીવોમાં સ્થાયી રૂપે સ્થાપિત થઈ જાય છે. “ જૈવિક ચૂંટણી એ વિશેષ વ્યવસ્થાપક સમાયોજક કર્મોમાં લાગુ પડે છે જેને એક જીવ પોતાના વાતાવરણના કારણે ઉત્પન્ન આવશ્યકતાઓની પૂર્તિને માટે કરે છે. ” x

આ સિદ્ધાન્ત પ્રથમ એ સિદ્ધાન્તોના દોષોથી મુક્ત છે. છતાં પણ એ સમજવું મુશ્કેલ છે કે જીવ જીવિત રહેવા અને સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે કેવી રીતે એક પ્રકારના કર્મોને ચૂંટી કાઢે છે, અને બીજાને નહિ. એમ માનુમ પડે છે કે અહીંયાં ચૂંટણી આત્મસાપેક્ષ (Subjective) છે. મૂળ પ્રજ્ઞાત્મક કર્મોમાં ભવિષ્યોન્મુખ ધ્યાન, સાધનોની ચૂંટણી, નિકટરથ સહ્યોની ચેતના, સફળતા અને નિષ્ફળતાને સમજવાનો સમાવેશ થાય છે. આથી જૈવિક ચૂંટણીનો જીવશાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત જે મૂર્ત માનસિક કર્મ છે. તેની મૂળ પ્રવૃત્તિઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરી શકે જ નહિ.

(૧૦) મૂળ પ્રવૃત્તિઓના ભેદ (Kinds of Instincts):—

કેટલીક મૂળ પ્રવૃત્તિઓ પોષણથી સંબંધિત (Nutritive Instincts) છે. તેમાં શિકાર કરવો, સંગ્રહશીલતા, બોજન શોધવું, ખાવું વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ સર્વે વ્યક્તિને જીવિત રાખવા માટે ઉપયોગી અને વિના શીખી હોય છે. કેટલીક મૂળ પ્રવૃત્તિઓ સંતત્યુત્પાદનથી સંબંધિત (Reproductive instincts) છે તેમાં પ્રેમ, પ્રેમુન, સંતતિપાલન વિગેરે જાતિનાં સંરક્ષણ માટે આવશ્યક દરેક શીખ્યા સિવાયના વ્યાપારોનો સમાવેશ થાય છે. કેટલીક મૂળ પ્રવૃત્તિઓ આક્રમણથી બચાવને સંબંધિત છે. તેમાં પલાયન થવું, સંતાવું, લજ્જાશુભતા, વિગેરે રક્ષાને માટેની અન્ય પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. કેટલીક મૂળ પ્રવૃત્તિઓ આક્રમણથી સંબંધિત છે (Aggressive Instincts) તેમાં યુદ્ધ અને સ્વસ્થાપનતરી દરેક મૂળ પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. કેટલીક મૂળ પ્રવૃત્તિઓ સામાજિક

હોય છે, તેમાં સામાજિકતા સમુદયમાં રહેવાની મૂળ પ્રવૃત્તિ, ઈર્ષ્યો, દ્વેષ, સ્પર્ધા વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓ ફક્ત સ્વભાવતીની અન્ય વ્યક્તિઓની ઉપરિચિતિમાં સક્રિય થાય છે. વૃણવર્થ મુળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક વ્યાપારોને શીખ્યા સિવાયના પ્રેરક (Unlearned motives) કહે છે. તે છે આંગિક આવશ્યકતાઓ (Organic needs) જેવી કે ભૂખ, તરસ, યાક, કામપ્રેરક (Sex motives), પલાયનના પ્રેરક, લાલ્ચ, અનુસંધાન, સામાજિક પ્રેરક, સ્વસ્થાપન અને વિભીન્નતા. તેમનું વર્ગીકરણ મુરદા, સુખ, ધનિષ્ઠતા, સ્વામિત્વ વિગેરે શીખેલા પ્રેરકોમાં કરી શકાય છે.

(૧૧) શું મૂળ પ્રવૃત્તિઓ આંધળી હોય છે (Are instincts Blind).

પહેલાં મૂળ પ્રવૃત્તિઓને આંધળી અને અપરિવર્તનીય માનવામાં આવતી હતી પરંતુ આધુનિક માનસશાસ્ત્રી મૂળ પ્રવૃત્તિઓને પરિવર્તનીય માને છે. મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મની વિશેષતાઓ જોનાં તે ઉપરથી માન્ય પડે છે કે તે આંધળી નથી. મેકડૂગલ મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મની પરિભાષા કરતાં તેને જ્ઞાન, સંવેગ અને ચેષ્ટાથી યુક્ત એક મૂર્ત માનસિક પ્રક્રિયા બતાવે છે. તેમાં એક વિશેષ વર્ગની વસ્તુઓ ઉપર ધનિ આપવાની અને તેમનો પ્રત્યક્ષ કરવાની પ્રવૃત્તિ, એક સંવેગાત્મક ઉદ્દીપન, તથા એક વિશેષ રૂપમાં કામ કરવાની પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ થાય છે. તે એક માનસિક ક્રિયા છે ફક્ત ભૌતિક ક્રિયા નહિ.

મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ ચેતન હોય છે. તેમાં નિઃકરચ લક્ષ્યનું અસ્પષ્ટ જ્ઞાન તથા સાધનોનું પૂર્ણ જ્ઞાન હોય છે. દૂરસ્થ લક્ષ્ય કે અંતિમ પરિણામનું તેમાં જ્ઞાન હોતું નથી. તેમાં અમુક પ્રમાણમાં અમદદિ હોય છે. સાધન કે સાધ્યનું પૂર્વ જ્ઞાન તે અમદદિ છે. મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મમાં એક સ્થિર પ્રવૃત્તિ હોય છે. એ રચિતી અવિચ્છિન્નતા પર નિર્ભર હોય છે.

મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મમાં વિવિધ પ્રવલ્નોની સાથે સ્થિરતા જોવામાં આવે છે. તેથી માન્ય પડે છે કે તેમાં સજ્જતા-અસજ્જતાની કંઈક ચેતના હોય છે. તેમાં આવનારી બાબતો પર ધ્યાન આપેલિક સજ્જતા કે વિજ્જતાનો અંદાજ તથા સંતોષ-અસંતોષ હોય છે. મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ આંશિક પરિવર્તનીય અને આંશિક અપરિવર્તનીય હોય છે. તેમાં અનુભવ, ટેવ અને

નવીન વાતાવરણથી પરિવર્તનો થતાં રહે છે. આથી મૂળ પ્રવૃત્તિઓ અપરિવર્તનીય અને આંધળી નથી.

(૧૨) મૂળ પ્રવૃત્તિઓ અનુભવથી પ્રભાવિત થાય છે (Instincts are modified by Experience):—

મૂળ પ્રવૃત્તિઓ પૂર્ણ તથા અપરિવર્તનશીલ હોતી નથી. પરંતુ સ્થિતિ-સ્થાપક હોય છે. અનુભવથી તેમાં પરિવર્તન થાય છે. અનુભવ તેમના ઉપર વિપરિત દિશાઓમાં પ્રભાવ પાડે છે. જો મૂળ પ્રવૃત્તિનું પ્રથમ પ્રકાશન પીડાજનક કે હાનિકારક હોય છે તો તે થોડા સમયને માટે અથવા તો સદૈવને માટે નિરૂદ્ધ નહીં શકે છે. જ્યારે મરઘીના બચ્ચાં દાણા ચણે છે તે તેમની મૂળ પ્રવૃત્તિ છે જ્યારે અશ્વિકારણુ અન્ન ચાખે છે તો આ પ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરી દે છે. બીજી બાજુ જો મૂળ પ્રવૃત્તિ સુખકર માલુમ પડે છે અને સફળ થાય છે તો તેની પુનરાવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તે ટેવના રૂપમાં પાકી થઈ જાય છે. સ્મૃતિ મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મોને પરિવર્તન કરે છે. તે સુખકર કે દુઃખકર પૂર્વ અનુભવોની સ્મૃતિથી પરિવર્તિત થાય છે. આ રીતે મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ અનુભવથી પ્રભાવિત થાય છે.

આદત દ્વારા મૂળ પ્રવૃત્તિઓનું ક્ષેત્ર સીમિત કરવામાં આવે છે. જ્યારે એક વિશેષ જાતિની વસ્તુઓ એક વિશેષ પ્રકારની મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક પ્રતિક્રિયાને જન્મ આપે છે. ત્યારે ધણું કરીને પ્રાણીની અંદર પહેલાં તે જાતિના જે નમૂનાઓ પર પ્રતિક્રિયાઓ કરી ચૂક્યો છે તેને માટે પક્ષપાત થઈ જાય છે અને બાદમાં તે અન્ય નમૂનાઓ ઉપર પ્રતિક્રિયા નહીં કરે. મૂળ પ્રવૃત્તિ પર એક વખત જે આદત પડી જાય છે તે સ્વયં મૂળ પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રને સીમિત કરી દે છે અને પ્રાણીને અભ્યસ્ત વસ્તુ સિવાય અન્ય પર પ્રતિક્રિયા કરતાં રોકે છે.

મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ નવા વાતાવરણથી પણ પ્રભાવિત થાય છે અને સંભવિત હોય તેટલી પરિવર્તિત થાય છે. મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મોમાં વાનાવરણની નવી સ્થિતિઓ અનુસાર પરિવર્તનો થાય છે. જો માણે બનાવવાના મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મમાં પક્ષીને અડચણો ઉપસ્થિત થાય છે. તો તે શુદ્ધિપૂર્વક કામ કરી તેને દૂર કરી શકે છે.

(૧૩) મૂળ પ્રવૃત્તિ અને જીદ્ધિ (Instinct and Intelligence):—

બુદ્ધિનાં બે મુખ્ય લક્ષણ હોય છે. પ્રથમ આપણે વિગત અનુભવોથી લાભ ઉઠાવીએ છીએ. દ્વિતીય, નવી પરિસ્થિતિ પ્રતિ આપણે નવી રીતે પ્રતિક્રિયા કરીએ છીએ. મૂળ પ્રવૃત્તિઓ આંગિક અનુભવોથી પરિવર્તિત થાય છે. વાતાવરણની નવીનતા તેમાં પરિવર્તન કરે છે. આ રીતે મનુષ્યોમાં મૂળ પ્રવૃત્તિઓ બુદ્ધિને કારણે ઘણી બદલાઈ જાય છે. મનુષ્યોની પરિવર્તિત મૂળ પ્રવૃત્તિઓની સંખ્યા ઘણી જ મોટી છે. મેકડૂગલનો મત છે કે મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ અંશતઃ પરિવર્તનીય અને અંશતઃ અપરિવર્તનીય હોય છે. તેનો પરિવર્તનીય ભાગ અનુભવ, ટેવ અને બુદ્ધિ દ્વારા પરિવર્તિત થાય છે. પ્રત્યેક મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મ બુદ્ધિથી પરિવર્તિત થાય છે. પ્રત્યેકમાં સમાયોજનની આંશિક નવીનતા હોય છે. બુદ્ધિ તેમાં આંશિક નવીનતા લાવે છે.

(૧૬) પ્રેરણા (Motivation):—

કર્મોની પ્રેરકોને ત્રણ મુખ્ય શિર્ષકોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. (૧) શારીરિક આવશ્યકતાઓ, મૂળ પ્રવૃત્તિઓ, અને પ્રતિક્ષેપ, (૨) સામાજિક પ્રેરક (Social motives) (૩) વૈયક્તિક પ્રેરક (Personal motives).

બૂખ, તરસ, કામ (Sex) વિગેરે જે જીવને વિશેષ પ્રતિક્રિયાઓ કરવા માટે પ્રેરે છે તે શારીરિક આવશ્યકતાઓ કહેવાય છે. શરીરની અંદર તેમનાથી પણ કેટલાક પરિવર્તનો થાય છે. જઠરમાં ભોજનના અભાવને કારણે બૂખ જાગૃત થાય છે. તે ખોરાક શોધવાની અને ખાવાની ક્રિયાઓને પ્રેરિત કરે છે; ભોજનના વિશેષ પ્રકારોને માટે રૂચિઓનો વિશુદ્ધ શારીરિક આધાર હોય છે. બૂખ નિયતકાલિક હોય છે. પાણીના અભાવથી તૃષ્ણા જાગૃત થાય છે. ન્યારે શરીરના ટીસ્યુ (Tissues) માં પાણીની કમી થઈ જાય છે. તો ગળું અને મોં શુષ્ક બની જાય છે. તૃષ્ણા પાણી મેળવવાની અને પાંચાના ક્રિયાને પ્રેરિત કરે છે. કામ પ્રેરકના ઉત્પત્તિ જનમાર્ગો અને અંડાશય (Ovary) ની ટીસ્યુમાં કોઈ પરિવર્તન થાય છે તે મૈથુન ક્રિયાને પ્રેરિત કરે છે. કામ વ્યાપાર પ્રજનન અંગિઓ (Gonads) થી નીકળતા ન્યાસર્ગો (Secretion) થી અધિક પ્રમાણિત થાય છે. તેના પર પોષક અંગિ અને ઉપવૃક્ષ્ય અંગિના ન્યાસર્ગોનો પણ પ્રભાવ પડે છે. પ્રજનન અંગિઓ, અગ્ર-પોષ-અંગિ (Anterior-Pituitary gland) કે ઉપ-

વક્ષ્ય ગ્રંથિ (Adrenal gland) ને દૂર કરવાથી કામ વ્યવહારમાં ક્ષીણતા આવી જાય છે. ગલ્લગ્રંથિ કાઢી નાખવાથી પણ આ વ્યવહાર પર અસર પડે છે. મનુષ્યોના કામ-વ્યવહારમાં રૂચિઓ અને ટેવો મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવે છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોમાં દમન (Seppression) એ કામનો સમર્થ નિયામક છે. કામ વિકૃતિઓ મનુષ્યોમાં ઘણી જોવા મળે છે. પ્રતિક્ષેપ તથા મૂળ પ્રવૃત્તિઓ પણ શારીરિક પ્રેરક છે. ઘણાનું માનવું છે કે મૂળ પ્રવૃત્તિઓ પ્રતિક્ષેપોની શીખ્યા સિવાયની જટિલ શ્રૃંખલાઓ છે. નીચી કોટિના પશુઓ પોતાની શારીરિક આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ અમુક નિશ્ચિત રીતીથી કરે છે. પરંતુ મનુષ્યોની શારીરિક આવશ્યકતાઓની પૂર્તિની પદ્ધતિઓ વિભિન્ન છે.

સામાજિકતા, સંગ્રહશીલતા, સ્વસ્થાપન વિગેરે સામાજિક પ્રેરક છે. સમુદ્યોગ રહેનાર દરેક પ્રાણી પોતાના સમુદ્યોગ જીવન દરવામાં આવતાં પુનઃ સમુદ્યોગ મળવાના તીવ્ર પ્રેરકનો અનુભવ કરે છે. મનુષ્ય એક સામાજિક પ્રાણી છે. બાળકની શારીરિક આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ અન્ય દ્વારા થાય છે. મન (Munn) મનુષ્યની સામાજિકતાને શીખેલી માને છે. આપણી આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ કરનાર વસ્તુઓને મેળવી સંગ્રહ કરવો તે સંગ્રહશીલતા છે. તે વ્યક્તિગત સંપત્તિ રાખવાની પરંપરાનું મૂળ છે. સ્વસ્થાપનનું પ્રકાશન શાસન, અને યશસ્વી યવાની ઇચ્છામાં થાય છે. મેકડૂગલ સ્વસ્થાપન અને વિનીતતા બન્નેને જન્મજાત પ્રવૃત્તિઓ માને છે. એડલરનો વિચાર છે કે સર્વ મનુષ્યોમાં શક્તિમાન બનવાની ઇચ્છા હોય છે: જે કામ પ્રેરકથી પણ અધિક બળવાન હોય છે. સ્વસ્થાપન પ્રવૃત્તિમાં નિષ્ફળતા મળતાં હિનતાની ભાવના ગ્રંથિ (Inferiority Complex) ઉત્પન્ન થાય છે. અને સ્વસ્થાપન પ્રવૃત્તિ સફળ થતાં ઉચ્ચતાની ભાવના ગ્રંથિ (Superiority Complex) પેદા થાય છે. સામાજિકતા, સંગ્રહશીલતા અને સ્વસ્થાપન સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ છે. આથી તેમને જન્મજાત પ્રવૃત્તિઓ માનવામાં આવે છે. મન (Munn) તેમને શીખેલી પ્રવૃત્તિઓ માને છે અને જણાવે છે કે તેમનું સામાન્ય હોવાનું કારણ તેમને શીખવાના સામાન્ય અવસર છે. લગ્નની પ્રવૃત્તિ કોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. જેનું કારણ શારીરિક આવશ્યકતાઓ જેવી કે બૂખ, તૃષ્ણા, કામ વિગેરેની પૂર્તિના માર્ગમાં અડચણો છે. મનુષ્ય સ્વભાવથી ન તો ચાન્તિપ્રિય છે કે ન તો યુદ્ધપ્રિય. જ્યારે તેની શારીરિક આવશ્યકતાઓની પૂર્તિમાં લેટા કાઈ પણ પ્રકારની અડચણ

ઉપરિચિત કરતા નથી તો તેનો વ્યવહાર શાન્તિપૂર્ણ થાય છે. પરંતુ જો લોકો તેની આવશ્યકતાઓ પૂર્તિમાં વિધન ઉપરિચિત કરે તો તેનો વ્યવહાર આક્રમણાત્મક થઈ જાય છે.

જીવનનાં લક્ષ્ય (Life goals), ટેવો, રૂચિઓ અને અભિવ્યક્તિઓ વૈયક્તિક પ્રેરક છે. તેમનું મૂળ સમાજ છે. વકીલ, ડૉક્ટર, કે વ્યાપારી બનવાની ઈચ્છા એક વૈયક્તિક પ્રેરક છે. ટેવો ધણા લાંબા સમયમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. તે સ્થિર રહે છે. તે પરિવર્તનનો પ્રતિરોધ કરે છે, પ્રયોજન પ્રેરિત વ્યવહારનું લક્ષ્ય હોય છે. મનુષ્યને માટે ધન એક મહાન પ્રયોજન છે. રૂચિઓ વ્યક્તિને સમગ્ર પરિસ્થિતિની કેટલીક વસ્તુઓ પ્રતિ ચૂંટણીપૂર્વક પ્રતિક્રિયા કરવા માટે પ્રેરિત કરે છે, સંગીતમાં સંગીત પર ધ્યાન આપે છે. કલાકાર ચિત્રો અને અન્ય કલાઓ પર ધ્યાન આપે છે. “રૂચિઓ સદૈવ વસ્તુઓના પ્રતિ ઉન્મુખ હોય છે. આપણે કોઈ વ્યક્તિ, ધર્મો, શોખ કે પુસ્તકમાં રૂચિ રાખીએ છીએ. તદુપરાંત રૂચિઓ ધણું કરીને નિષ્ક્રિય હોવાને બદલે સક્રિય હોય છે. આપણે જે વસ્તુઓમાં રૂચિ રાખીએ છીએ તેમને કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ”. રૂચિઓ સદૈવ લાવાત્મક હોય છે. પરંતુ અભિવ્યક્તિઓ લાવાત્મક અને અભાવાત્મક બંને હોય છે. કોઈ જાતિના પ્રતિ આપણી અભિવ્યક્તિ અનુકુળ હોય હોઈ શકે છે અને પ્રતિકુળ પણ. રૂચિઓ વિશેષ વસ્તુઓ પ્રતિ ઉન્મુખ હોય છે. અભિવ્યક્તિઓ રૂચિઓ કરતાં અધિક નિષ્ક્રિય હોય છે. રૂચિઓ વ્યક્તિને કામ કરવા માટે દરજ્જા પાડે છે. પરંતુ અભિવ્યક્તિઓ તેને કામ કરવા માટે દરજ્જા પાડી શકતી નથી. અભિવ્યક્તિઓ જે જોડો, જાતિઓ કે રાષ્ટ્રોથી પ્રતિકુળ હોય છે તે પૂર્વગ્રહ (Prejudice) કહેવાય છે. રૂચિઓ અને અભિવ્યક્તિઓ વ્યક્તિઓને વાતાવરણ પ્રતિ વિવિધ પ્રતિક્રિયાઓ કરવા માટે પ્રેરિત કરે છે.+

(૨૫) રમત (Play):-

શરૂઆતમાં ક્રીડાત્મક ક્રિયા મૂળ પ્રવૃત્તાત્મક હોય છે. ક્રીડા ધણી મૂળ પ્રવૃત્તિઓનું પ્રકાશન છે. રમવાની સામાન્ય પ્રવૃત્તિ પેશીઓમાં સંમિશ્રિત શક્તિઓને ઉન્મુક્ત કરવાની સામાન્ય પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે. નાનાં બાળકોમાં એ વ્યવહાર.

* મન; માનસશાસ્ત્ર

+ મન; માનસશાસ્ત્ર

રિક રીતે ઐચ્છિક પેશીઓનો ઉપયોગ કરવાના આવેગથી લિન્ન નથી. આ ઐચ્છિક પેશીઓની સ્વતંત્ર, સુખદ અને અનાયાસ ક્રિયા છે. રમતમાં કંલ્પના અને અનુકરણ પણ નિહિત હોય છે. બાળક બીની માટીથી કે લાકડીઓથી મકાન બનાવે છે. તેમાં રમતમાં તે પોતાની નિર્મોણ પ્રવૃત્તિનું પ્રકાશન કરે છે. એંગ્લિશ એ બાબત તરફ નિર્દેશ કરે છે કે રમત અનુકરણ અતે નિર્મોણપ્રિયતા ધણું કરીને અવિચ્છેદ્ય રૂપમાં પરસ્પર ગુંથા-એલાં હોય છે રમતમાં જાણી જોઈને નાટક રચવું (Make belief) નાનાં બાળકોની પ્રારંભિક રમતમાં લાગ્યે જ જોવા મળે છે. તે પછીની ઉંમરની રમતોમાં જોવામાં આવે છે—ધણી રમતોમાં અનુકરણ અને નિર્મોણ-પ્રિયતા એક સાથે જોવા મળે છે. છોકરો લણાવવાની, શિકાર કરવાની, લડવાની વિગેરે રમતો રમે છે. છોકરી. ખાવા બનાવવું, ખવરાવવું, દીંગણા દીંગણી રચવી વિગેરે રમતો રમે છે. આમાં અનુકરણ નિર્મોણ અને નાટકનો સમાવેશ થાય છે. ધણી જાનની રમતોમાં સ્વસ્થાપન, વિનમ્રતા, પલાયન, અનુસંધાન, યુદ્ધ, સામાજિકતા વિગેરે મૂળ પ્રવૃત્તિઓને તૃપ્તિ મળે છે. “દીંગણી સાથે રમવું” તે અંશતઃ માતાનું અનુકરણ છે, અંશતઃ માતૃક પ્રવૃત્તિનું જલ્દી પ્રકુલિત થવું છે, શિકાર અને યુદ્ધની રમતો, નિર્મોણની રમતો, પ્રતિદ્વિંદિતા અને પ્રતિસ્પર્ધાનાં દરેક રૂપ નાટકીય અવસ્થામાં વિલિન્ન મૂળ પ્રવૃત્તિઓના માત્ર પ્રકાશન છે.”*

(૧૬) રમતના સિદ્ધાન્તો (Theories of Play)

રમતના સિદ્ધાન્ત (૧) ઉપયોગી કાર્યોના રિહર્સલનો સિદ્ધાન્ત (Theory of Rehearsal of useful Arts)—ગ્રુસ (Groos) નો મત છે કે રમત એ પ્રાદ જીવનમાં ઉપયોગી થનાર કાર્યોની પહેલેથી ટેપ પાડી તૈયારી કરવી તે છે. પરંતુ તેમાં એ ઉદ્દેશ્યનું જ્ઞાન હોતું નથી. રમત બાળકોને પોતાના લાવિ વ્યવસાયો માટે અનુશાસનની તક આપે છે. તે તેની જૈવિક ઉપયોગીતા છે.

(૨) અતિરિક્ત શારીરિક શક્તિનો સિદ્ધાન્ત (Theory of surplus organic Energy)—હર્બર્ટ સ્પેન્સર (Herbert Spencer) નો મત છે કે રમત અતિરિક્ત શક્તિનું ઉન્મોચન છે. કેટલીક શારીરિક શક્તિ તો જીવનનાં આવશ્યક કાર્યોમાં વ્યય થઈ જાય છે અને બચેલી શક્તિ રમતમાં ખતમ થાય છે.

* પિલ્સબરી; મનસશાસ્ત્રનો આધાર.

આ બંને સિદ્ધાન્ત પરસ્પર વિરોધી નથી. રમત અતિરિક્ત શારીરિક શક્તિનું પ્રકાશન પણ હોઈ શકે અને પ્રોઠ જીવનના ઉપયોગી કાર્યોની તૈયારી પણ.

(૧૦) આવેગ અને ગતિ (Impulse and Movement)

આવેગ કાર્ય કરવાની ચેતન પ્રવૃત્તિ છે. તે કાર્ય કરવાને માટે તત્પર રહેવાની દશાનો અનુભવ છે. જ્યારે આપણને બૂખ લાગે છે ત્યારે ભોજન પ્રાપ્ત કરવાની અને ખાવાના આવેગની અનુભૂતિ થાય છે. જ્યારે આપણે થાકી ગયા હોઈએ છીએ ત્યારે આરામ કરવાના આવેગની અનુભૂતિ થાય છે. જ્યારે આપણે શોકગ્રસ્ત હોઈએ છીએ ત્યારે રડવાના આવેગની અનુભૂતિ થાય છે. આ પ્રમાણે આવેગ ગતિ કરવાની પ્રવૃત્તિનું જ્ઞાન છે. આવેગમાં આપણને ફક્ત ગતિ કરવાની જ ચેતના નથી હોતી પરંતુ કોઈ કોઈ વખત પ્રતિક્રિયાનું શું પરિણામ થશે તેનું પૂર્વજ્ઞાન હોય છે. જે વિપરીત આવેગનો વિચાર અડચણ ઊભી ન કરે તો આવેગ, આવેગાત્મક ગતિને જન્મ આપે છે. તેમાં ક્રમ એક એકલી ચેષ્ટાત્મક પ્રવૃત્તિનું અનુમાન કરે છે.

પ્રકરણ ૧૮

ઐચ્છિક કર્મ (Voluntary Actions)

(૧) ચેષ્ટાનાં વિકાસનાં સ્તર (Levels of Conative Development).

ચેષ્ટાના વિકાસનો જ્ઞાનના વિકાસ સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. સવેદનાના સ્તર પર સવેદના પ્રતિક્ષેપ હોય છે. પ્રત્યક્ષના સ્તર પર પ્રાત્યક્ષિક આવેગ હોય છે. જેમાં મૂળ પ્રવૃત્તાત્મક કર્મ પણ સન્નિહિત છે. તેમજ તરત જ શારીરિક ગતિઓમાં પ્રકાશન થાય છે. બાહ્ય ધસ્તુઓનો પ્રત્યક્ષ આ ગતિઓનું માર્ગદર્શન કરે છે. પ્રાત્યક્ષિક આવેગોમાં અમુક અંશે પરિણામનું પૂર્વજ્ઞાન પણ હોય છે. વિચારના સ્તર પર ઇચ્છાઓ હોય છે જેમની ઉત્પત્તિ લક્ષ્યોના વિચારથી થાય છે. વિચારના વિકાસની સાથે ઇચ્છા અને ઐચ્છિક કર્મોનાં ઉત્કૃષ્ટ રૂપોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઐચ્છિક કર્મોની ઉત્પત્તિ અધિકાધિક અને અમૂર્ત આદર્શોના વિચારથી થાય છે. આ પ્રમાણે સવેદના પ્રતિક્ષેપ, પ્રાત્યક્ષિક આવેગ, ઇચ્છાઓ અને ઐચ્છિક કર્મો ચેષ્ટાત્મક વિકાસના વિલિન્ન સ્તરો છે.

(૨) આવેગ અને સંકલ્પ (Impulse and Volition)

આવેગમાં કર્મ એક એકલી પ્રવૃત્તિનું અનુસરણ કરે છે. પરંતુ સંકલ્પાત્મક કર્મમાં આત્મા ધણા આવેગોનો પરસ્પર સન્નિહિત રૂપમાં વિચાર કરે છે. તેમાંથી તે પોતાના લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે એકનું અનુસરણ કરે છે અને બાકીનાનો નિરોધ કરે છે. સ્ટાઉટ કહે છે કે “ ઐચ્છિક કર્મને આવેગાત્મક કર્મથી પૃથક સ્પષ્ટ રીતે ઓળખી લેવું જોઈએ. બન્નેમાં અંતર એ છે કે આવેગાત્મક કર્મ એકલી ચેષ્ટાત્મક પ્રવૃત્તિનું અનુસરણ કરે છે જ્યારે ઐચ્છિક નિર્ણયમાં વિશેષ ચેષ્ટાઓ અને તેમનાં લક્ષ્યોનો પહેલાં આત્માના પ્રત્યયમાં સમાવિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓની સમગ્ર સમષ્ટિ સાથે સંયુક્ત કરીને વિચાર કરી લેવામાં આવે છે. ”

કર્મની સવેગાત્મક પ્રવૃત્તિઓનું નિયમન અને સંગઠન કરવું તે સંકલ્પનું કાર્ય છે, સંકલ્પોનું કાર્ય આવેગોનું હમન કરવાનું નહીં પરંતુ તેમનું સંચાલન અને શાસન કરવાનું છે. સંકલ્પનો વિકાસ આવેગોના નિયમનની અથવા તેમાં વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવાની પ્રક્રિયા છે. તે આવેગોનું તદ્દન ઉન્મૂલન કરતા નથી.

(૩) આવેગ અને ઇચ્છા (Impulse and Desire)

આવેગ ગતિની એક ચેતન પ્રવૃત્તિ છે. આપણને તેની ચેતના હોય છે પરંતુ તેમાં વસ્તુના સ્પષ્ટ વિચારથી વિવેકપૂર્ણતા આવતી નથી. “આવેગ અને ઇચ્છાની મધ્ય બધાંથી સ્વાભાવિક અંતર એ છે કે ઇચ્છા સ્પષ્ટ વિચારોથી શાસિત આવેગ છે” (હોફડિંગ). આ રીતે આવેગમાં આપણા લક્ષ્યના સ્પષ્ટ વિચારોથી કોઈ વિવેકશીલતા આવતી નથી જ્યારે ઇચ્છા સદૈવ પોતાના લક્ષ્યના સ્પષ્ટ વિચારથી જગૃત થાય છે.

(૪) આવેગ અને ક્ષુધા (Impulse and Appetite)

ક્ષુધા શરીરની નિયત સમય પર ઉત્પન્ન થનારી જૈવ પ્રવૃત્તિ છે જે સામાન્ય રીતે સક્રિય થવા માટે ફરજ પાડે છે. બૂખ, તરસ, ઉંઘ વિગેરે ક્ષુધાઓ છે. તેમની સાથે સાધારણ રીતે અશાન્તિ પેદા થાય છે. જે તેમની તૃપ્તિ થતાં લુપ્ત થઈ જાય છે. ક્ષુધાઓ શારીરિક આવશ્યકતાઓ છે. આ અર્થમાં ક્ષુધા ફક્ત બૂખ ગણાતી નથી.

ક્ષુધાઓથી, આવેગ ઉત્પન્ન થાય છે. બન્ને ચેતનયુક્ત હોય છે પરંતુ વિવેકહીન હોય છે. કોઈ પણ લક્ષ્યનો સ્પષ્ટ વિચાર તેમને વિવેક પૂર્ણ બનાવતો નથી. જ્યારે લક્ષ્યના સ્પષ્ટ વિચારોથી તેમાં વિવેક આવી જાય છે. તો તેમનું ઇચ્છાઓમાં પરિવર્તન થઈ જાય છે. બન્નેમાં અશાન્તિનો અનુભવ થાય છે. જેનો અંત તેમની તૃપ્તિ થતાં થઈ જાય છે. પરંતુ ક્ષુધાઓ નિયતકાલિક હોય છે જ્યારે આવેગ હોતા નથી. તદ્દુપરાંત ક્ષુધાઓ શારીરિક આવશ્યકતાઓ હોય છે. જ્યારે આવેગ ક્ષુધાઓ, સંવેગો અને મૂળ પ્રવૃત્તિઓથી ઉત્પન્ન થાય છે.

(૫) ક્ષુધા અને ઇચ્છા (Appetite and Desire)

ક્ષુધાઓ શારીરિક આવશ્યકતાઓ છે જે વખતોવખત પેદા થાય છે. જેમનું પ્રકાશન બૂખ, તૃષ્ણા, કામ, નિદ્રા વિગેરેમાં થાય છે. પશુઓને ચેતના

હોય છે. પરંતુ તેમને આત્મ ચેતના હોતી નથી. આથી તેમની ક્ષુધાઓ અથવા પરંતુ તે ચેતન પ્રવૃત્તિઓ હોય છે. તે સુખદુઃખનો અનુભવ કરી શકે છે. આથી તેમની ક્ષુધાઓ કોઈ વિશેષ લક્ષ્ય પ્રતિ ઉન્મુખ ચેતન પ્રવૃત્તિઓ હોય છે, જેમાં દુઃખની લાગણીની પ્રધાનતા હોય છે. પરંતુ ઉચ્ચ શ્રેણીનાં પશુઓમાં વસ્તુની અસ્પષ્ટ ચેતના હોય છે. સિંહને વાંચિત વસ્તુના સંસ્પર્શનું ન્યુનાધિક સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય છે. નિમ્ન શ્રેણીનાં પશુઓમાં વસ્તુનું જ્ઞાન કંઈક અસ્પષ્ટ હોય છે. જ્યારે સુખ કે દુઃખની અનુભૂતિ તેમની ચેતનામાં પ્રબળ હોય છે. બાળકમાં ક્ષુધાઓ પહેલાં ચેતન પરંતુ આંધળી હોય છે. તેમનામાં વસ્તુઓનો સ્પષ્ટ વિચાર હોતો નથી. પરંતુ ધીરે ધીરે અનુભવ કરતાં કરતાં વિશેષ વસ્તુઓ દ્વારા તેમની ક્ષુધાઓની તૃપ્તિ થવાથી તે તે વસ્તુઓથી સંબંધ થઈ જાય છે. આ રીતે તેમની ક્ષુધાઓ ઇચ્છામાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે.

ક્ષુધાઓ ઇચ્છાઓથી ભિન્ન છે ક્ષુધાઓ અમુક નિયત સમયે થતી ચેતન શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ છે અને વસ્તુઓનો સ્પષ્ટ વિચાર ન હોવાથી તે આંધળી હોય છે. પરંતુ ઇચ્છાઓ ચેતન હોય છે. તે એવી ચેતન આકાંક્ષાઓ છે જે વસ્તુઓ કે ઉદ્દેશ્યોના સ્પષ્ટ વિચારોને લીધે વિવેકપૂર્ણ હોય છે. ઇચ્છાઓ બૌદ્ધિક નૈતિક, ધાર્મિક અને સૌન્દર્યાત્મક આકાંક્ષાઓથી ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે ક્ષુધા એ શારીરિક હોય છે “ ઇચ્છામાં વસ્તુનું સુખ અને દુઃખની અનુભૂતિથી મિશ્રિત જ્ઞાન માત્ર હોતું નથી. પરંતુ તે એક ઝાળખાણ પણ હોય છે. કે વસ્તુ શુભ છે. ” (મેકેન્ઝી). આત્મ-ચેતના વસ્તુઓ કે જ્ઞાણોના સ્પષ્ટ વિચારો તથા તેમના આત્માને માટે શુભ હોવાની ઝાળખાણ દ્વારા ક્ષુધાઓ ઇચ્છામાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે પશુઓ અને બાળકોમાં અત્તની ક્ષુધા હોય છે. પરંતુ વયસ્કોમાં તે ક્ષુધા અત્તની ઇચ્છામાં બદલાઈ જાય છે. તેમાં અત્તનો સ્પષ્ટ વિચાર અને તેની એક લક્ષ્યના રૂપમાં સ્પષ્ટ ઝાળખાણ હોય છે. આ રીતે ઇચ્છાઓ વયસ્ક આત્મચેતનાયુક્ત મનુષ્યોની હોઈ શકે છે.

// (૬) ઇચ્છાનું વિશ્લેષણ. (Analysis of Desire)

ઇચ્છા, કોઈ આત્મા કે કર્તાની કોઈ પ્રકારની ખોટ પૂરી કરવાને માટે કોઈ વસ્તુ કે લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા છે. “ ઇચ્છા એક ખેંચા-

જુની અવસ્થા છે જે આત્માની વર્તમાન દશા અને અન્યાર સુધી અપ્રાપ્ત લાવિ દશાના વિચારની મધ્ય વિરોધના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે, (ચુરહક) એ જ્ઞાન, વેદના તથા ચેષ્ટાનાં તત્વોથી યુક્ત એક જટિલ માનસિક અવસ્થા છે. //

લક્ષ્યનો અભાવ અથવા પ્રેરક જે અભાવની અનુભૂતિ દૂર કરશે, સાધનોનો વિચાર, સુખદ, દુઃખદ કે અંશતઃ સુખદ અને અંશતઃ દુઃખદ, જેનાથી લક્ષ્ય પ્રાપ્તિ થશે. આદર્શ અને યથાર્થ વચ્ચેના અંતરનું જ્ઞાન અથવા અભાવની વર્તમાન અવસ્થાની પ્રાપ્તિની આદર્શ અવસ્થા સાથે તુલના વિગેરે જ્ઞાનાત્મક તત્વોથી ઇચ્છા સંયુક્ત હોય છે. વર્તમાન અતૃપ્તિની અવસ્થા અને તૃપ્તિ કે પ્રાપ્તિની આદર્શ અવસ્થા વચ્ચેની વિષમતાની જોટલી અધિક ચેતના હોય, તેટલી જ અધિક તીવ્ર ઇચ્છા હોય છે.

અભાવની કષ્ટજનક અનુભૂતિ, તૃપ્તિની પૂર્વ કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થનારી સુખદ અનુભૂતિ વિગેરે ઇચ્છામા વેદનાત્મક (Affective) તત્વો હોય છે. ઇચ્છામાં સુખની અનુભૂતિ કરનાં પીડાની અનુભૂતિ અધિક બળવાન હોય છે.

લક્ષ્યની પ્રાપ્તિની લાલસા અથવા અભાવની અનુભૂતિને દૂર કરવાની પ્રેરક, લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે કર્મની સક્રિય પ્રવૃત્તિ વિગેરે ઇચ્છાઓમા ચેષ્ટાત્મક (Conative) તત્વ હોય છે.

(૭) ઐચ્છિક કર્મનું વિશ્લેષણ (Analysis of Voluntary Action)

ઐચ્છિક કર્મ એ કર્મ છે જે કર્તા દ્વારા કેટલાક પૂર્વ જ્ઞાત ઉદ્દેશ્ય કે લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે જાણી જોઈને ઇરાદાપૂર્વક કરવામાં આવે છે. તે સંકલ્પ કે કૃતિશક્તિથી યુક્ત આત્માથી કરવામાં આવતાં કર્મ છે. ઐચ્છિક કર્મની ત્રણ ભૂમિકાઓ છે. શારીરિક ભૂમિકા, માનસિક ભૂમિકા અને પરિણામોની બાહ્ય ભૂમિકા.

// (૧) શારીરિક ભૂમિકા (The Bodily Stage)

જ્યારે કોઈ નિશ્ચય થઈ જાય છે અને સંકલ્પ દ્વારા દૃઢ થઈ જાય છે તો તે શારીરિક ક્રિયામાં પરિવર્તિત થાય છે. સંકલ્પ અને શારીરિક ક્રિયા વચ્ચે સંબંધ છે. સંકલ્પમાં એ શારીરિક ગનિતુ રચ્ય જ્ઞાન કે વિચાર

હોય છે. જે સંકલ્પને ક્રિયાન્વિત કરશે. શારીરિક ગતિનો એ સ્પષ્ટ વિચાર કે જે ચેતના ઉપર સ્થિર થઈ ગયો હોય છે અને તેના ઉપર ઘેરાયેલો રહે છે. તે સ્વયં પૈશિક ગતિઓ પેદા કરે છે. ગતિનો વિચાર પોતે આવેગાત્મક હોય છે જ્યારે આત્માને તેની સાધારણ જાણ થાય છે અને તેના ઉપર ધ્યાન આપે છે ત્યારે તે ચેતનામાં પ્રમુખતા પ્રાપ્ત કરે છે અને અધિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે અને તીવ્ર આવેગ બને છે જેથી તે સરળતાથી કર્મમાં બદલાઈ જાય છે. જેમ્સ જણાવે છે કે “ પૈશિક ક્રિયાનું કારણ ગતિના ચૂંટી કાઢેલા વિચારોની આવેગાત્મક (Impulsive) પ્રકૃતિ છે. ”

(૨) માનસિક ભૂમિકા (The Mental Stage)

કર્મસ્ત્રોત (The Spring of Action)—દરેક ઐત્તિક કર્મ કર્મના કોઈ સ્ત્રોતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે વાસ્તવિક કે કાલ્પનિક અભાવની કે અપૂર્ણતાની અનુભૂતિ છે તે મૂળ પ્રવૃત્તિ કે આવેગ કે એક બૌદ્ધિક, ધાર્મિક, નૈતિક કે સૌન્દર્યાત્મક અભિલાષા હોય છે. અભાવ કે અપૂર્ણતાની અનુભૂતિ હંમેશા દુઃખ કે અગ્રિય હોય છે. પરંતુ ઘણે ભાગે તે સુખ અનુભૂતિથી મિશ્રિત હોય છે જેની ઉત્પત્તિ ભવિષ્યમાં અપૂર્ણતા કે અભાવની પૂર્તિના પૂર્વજ્ઞાનથી થાય છે. આ રીતે અભાવની દુઃખ અનુભૂતિ કાલ્પનિક તૃપ્તિની સુખ અનુભૂતિથી મિશ્રિત હોય છે પરંતુ દુઃખ અનુભૂતિ સુખ અનુભૂતિ કરતાં અધિક બળવાન હોય છે.

ઈચ્છા (Desire)—અભાવની અનુભૂતિનું ઈચ્છામાં પરિવર્તન થઈ જાય છે જેમકે: હુધાની અનુભૂતિ તેની તૃપ્તિની ઈચ્છામાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે. આત્મચેતના હુધાને ઈચ્છામાં પરિવર્તિત કરી દે છે. ઈચ્છા આત્મચેતનાને કારણે રિવેકયુક્ત હોય છે. તે હુધાની જેમ આંધળી હોતી નથી. ઈચ્છા અભાવની અનુભૂતિને તેની આવશ્યક, ઉચિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ દ્વારા તૃપ્ત કરવાની લાલસા છે. ઈચ્છામાં વસ્તુને વિચાર રહેલો હોય છે. જે અભાવની અનુભૂતિને દૂર કરે છે. ઈચ્છામાં અભાવની અનુભૂતિની તૃપ્તિ કરનાર વસ્તુને સુખ રૂપમાં ઓળખવામાં આવે છે. તેમાં લક્ષ્યપ્રાપ્તિનાં વાંચ્છનીય કે અવાંચ્છનીય સાધનોનો પણ વિચાર હોય છે. અને સાથે સાથે ઈચ્છિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કટ અભિલાષા. પણ સરળ કર્મમાં કે જેમાં પ્રેરકોનો સંપર્ક હોતો નથી તેમાં ચૂંટણી તરત જ થઈ જાય છે અને ત્યારબાદ કર્મ થાય છે. પરંતુ જટિલ કર્મમાં ઈચ્છા પછી ચૂંટણી તરત જ થઈ શકતી નથી.

ઈચ્છાઓ કે પ્રેરકોનો સંઘર્ષ • (Conflict of Desires or Motives)

// જટિલ કર્મમાં ધણી વખત આત્મા સમક્ષ પરસ્પર સ્પર્ધા કરનાર ધણા પ્રેરકો આવી જાય છે. ધણી આવશ્યકતાઓ પૂર્તિની આશા રાખે છે અને તે એક જ સમયે એકી સાથે ધણાં લક્ષ્યો પ્રેરકો કે ઇચ્છાની વસ્તુઓ જણાવે છે. આ રીતે ધણી ઇચ્છાઓ આત્માને જુદી જુદી દીશામાં ખેંચે છે. બધી જ ઇચ્છાઓની વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ એક જ સમયે એક સાથે થવી અસંભવિત છે. દરેક ઇચ્છાઓની તૃપ્તિ એક સાથે નથી થઈ શકતી. ધણી વખત તે પરસ્પર એકબીજાથી તદ્દન અસમાન હોય છે એટલે કે જો એક ઇચ્છાની પૂર્તિ કરવી હોય તો બીજાને તદ્દન છોડી દેવી પડે છે. ઉદાહરણ્ય આજે બપોરે દસ વાગે શ્રી નહેરુનું ભાષણ સાંભળવા જવું છે અને તેજ ટાઈમે ઓફિસમાં પણ જવાનું છે. આપણે આ બંને ઇચ્છાઓની તૃપ્તિ માટે ઉત્સુક છીએ પરંતુ બંને ઇચ્છાઓની પૂર્તિ આપણે નથી કરી શકતા. આ રીતે આપણા મનમાં ઇચ્છાઓનો સંઘર્ષ પેદા થાય છે.

સ્ટાઉટ જણાવે છે કે, “ પ્રેરક આવેગ માત્ર નથી. ચેતનાની સમક્ષ તે વિભિન્ન પદ્ધતિઓથી કાર્ય કરવાનાં કારણોના રૂપમાં આવે છે. તે એવી સ્વતંત્ર શક્તિઓ નથી. જે પરસ્પર યુદ્ધ કરી રહી હોય અને આત્મા એક તટસ્થ પ્રેરક બની તેમનું યુદ્ધ જોઈ રહ્યો હોય. તેથી વિપરિત, પ્રેરક કક્ષા ત્યારે જ પ્રેરક બને છે જ્યારે તેમનો ઉદ્ભવ આત્માથી થાય છે. ” “ એ એક એવો સંગ્રામ છે જે સ્વયં મનુષ્યની અંદર ચાલે છે તે વ્યક્તિનો પોતાની સાથે સંઘર્ષ છે, તે જ પ્રતિદ્વિન્દિઓના રૂપમાં હોય છે. અને તેજ યુદ્ધસ્થળના રૂપમાં પણ. (૩૫૬). આ અવસ્થામાં આત્મા કર્મને સ્થગિત કરી દે છે. અને જુદા જુદા પ્રેરકો દ્વારા જે તેની પોતાની જ અવસ્થાઓ છે અને જેનું અસ્તિત્વ તેના પર જ નિર્ભર છે. વિભિન્ન દીશાઓમાં ખેંચવામાં આવે છે. ધણાનું માનવું છે કે પ્રેરક એક ચૂંટેલી ઇચ્છા છે. આથી આપણે ઇચ્છાઓનો સંઘર્ષ કહી શકીએ. પ્રેરકોનો નહીં. //

જ્યારે પ્રેરકોનો સંઘર્ષ થાય છે ત્યારે આત્માની નિશ્ચયની અવસ્થા હોતી નથી. એ સંઘર્ષનું પહેલું પરિણામ છે અનિશ્ચય (Indecision) ની અવસ્થા—દ્વિધા (Hesilancy) ની અવસ્થા થઈ શકે છે. દ્વિધા કર્મ અને અકર્મ વચ્ચે અનિશ્ચયની અવસ્થા છે. કર્મને માટે નિષેધાત્મક પ્રેરક કરતાં વિધાનાત્મક પ્રેરક અધિક બળવાન હોવો જોઈએ.

વિચારણા (Delideration)—જ્યારે ઇચ્છાઓના સંઘર્ષને લીધે આત્માની અનિશ્ચયની અવસ્થા પેદા થઈ જાય છે ત્યારે તે કર્મને સ્થગિત કરી દે છે અને જુદા જુદા પ્રેરકો દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલી વિલિન્ન કાર્ય-પદ્ધતિઓના ગુણો અને અવગુણો, ફાયદા અને ગેરફાયદાનો વિચાર કરે છે. આ રીતે આત્મા બંને પક્ષની તુલના કરી બરાબર વિચાર કરે છે. મનની આ પ્રક્રિયાને વિચારણા કહેવાય છે.

વિચારનો અર્થ આત્માથી સ્વતંત્ર ઇચ્છાઓની પરીક્ષા નહીં તે આત્માની અવસ્થાઓ છે અને આત્માથી પૃથક તેમનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. “ વિચારણા કોઈ પણ હાલતમાં દોરીથી કોઈ વખત આ દીશામાં અને કોઈ વખત તેનાથી વિપરીત દીશામાં ખેંચાઈ જવાની અવસ્થા સાથે સાદૃશ્ય રાખતી નથી અને ફલસ્વરૂપ જે નિશ્ચય થાય છે તે એક પૃથક આવેગની બીજા પર બળની અધિકતાથી પ્રાપ્ત વિજય માત્ર નથી. ઐચ્છિક કર્મ ફક્ત સંઘર્ષશીલ પ્રવૃત્તિઓમાંથી એકનું અનુકરણ કરતું નથી. તે આપણી એક કરતાં બીજીને પ્રાથમિકતા આપવાનું ફળ હોય છે. કર્તાના રૂપમાં આત્માનો પ્રત્યય અંતર પેદા કરે છે વિકલ્પ ‘આ’ કે ‘તે’ નથી પરંતુ ‘આ કરે’ કે ‘તે કરે’ તે છે. પ્રત્યેક કાર્યપદ્ધતિ અને તેનાં પરિણામોનો પૃથક રૂપમાં વિચાર નથી કરવામાં આવતો પરંતુ ‘અહ’ શબ્દ જે આદર્શના રૂપમાં નિર્મિત સમષ્ટિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તેના અંશના રૂપમાં તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે. ” (સ્ટાઉટ). આ પ્રક્રિયાને વિચારણા કહે છે. મઘપાન કરવાનો વિચાર મનુષ્યને આકર્ષિત કરે છે પરંતુ નર્શો ચઢવાનો વિચાર તેમાં અશયિ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી તે સુઝેલી કાર્ય-પદ્ધતિ છોડી દે છે. આ રીતે વિચાર આત્માની વિલિન્ન ઇચ્છાઓ દ્વારા જણાવવામાં આવેલી વિલિન્ન કાર્યપદ્ધતિઓના ગુણાવગુણોનો તેમનામાંથી એકને પસંદ કરવી અને બાકીનીને અસ્વીકૃત કરવાના ઉદ્દેશ્યથી વિચાર કરવાની પ્રક્રિયા છે.

વિચારણામાં વિકલ્પનું મનમાં ચિત્ર તૈયાર કરવામાં આવે છે અને તેની અન્યની સાથે તુલના કરવામાં આવે છે. આત્મા પ્રત્યેક કાર્યપદ્ધતિનાં પરિણામોનું સ્પષ્ટ ચિત્ર ખેંચી શકતો નથી. ઘણે ભાગે વિચારણા આંશિક હોય છે. બંને વિકલ્પો વખતો વખત આત્માને પસંદ આવે છે અતે તેમાંથી એક એટલો અધિક પસંદ આવે છે કે અન્યનો ત્યાગ કરી તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

ન્યારે એ વિકલ્પોમાં ગત્યાવરોધ (Deadlock) થઈ જાય છે ત્યારે આત્મા કોઈ નિશ્ચય પહેંચી શકતો નથી. આ સમયે તેણે વિચારને સ્થગિત કરી દેવો જોઈએ. અને તેને જૂઠી જવો જોઈએ. ન્યારે તે, પુનઃ તે બાબતને હાથમાં લે છે ત્યારે તેને માણુમ પડે છે કે એક વિકલ્પ પોતાની હાણિક રોચકતા ગુમાવી ચૂક્યો છે અને બીજો અધિક બળવાન બની ગયો છે.

પસંદગી કે નિશ્ચય (Choice or Decision)—વિચાર કર્યો બાદ આત્મા કોઈ વિશેષ પ્રેરકને પસંદ કરી લે છે અને તેની સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય કરે છે તે એક વિશેષ કાર્યપદ્ધતિને ચૂંટી કાઢી તેનો સ્વીકાર કરે છે અને અન્યને અસ્વીકૃત કરે છે. અન્યોને છોડી દઈને એકને પસંદ કરવાની ક્રિયાને ચૂંટણી કે નિશ્ચય કહેવામાં આવે છે. આ અવસ્થામાં આત્મા કેટલાક ચૂંટી કાઢેલાં સાધનોથી કોઈ નિશ્ચિત લક્ષ્યની સિદ્ધિ માટે કોઈ નિશ્ચિત કર્મને ક્રિયાન્વિત કરવાનો નિશ્ચય કરે છે વિચારણાની પ્રક્રિયા. ન્યારે ચાલુ હોય છે ત્યારે પ્રેરક નિશ્ચય કરવાનો પ્રેરક હોય છે અને ન્યારે નિશ્ચય થઈ જાય છે ત્યારે વિચારણા પછી આત્માએ પસંદ કરેલો પ્રેરક કર્મનો પ્રેરક બને છે. વિચારણાની પ્રક્રિયાના સમયે સંઘર્ષશીલ પ્રેરક કર્મ સંભવિત માનવામાં આવે છે અને ન્યારે નિશ્ચય થઈ જાય છે ત્યારે ચૂંટાયેલા પ્રેરક કર્મનો વાસ્તવિક પ્રેરક બની જાય છે.

આત્મા દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવામાં આવેલો પ્રેરક સર્વથી અધિક શક્તિવાન પ્રેરક બની જાય છે. અસ્વીકૃત પ્રેરકને ચેતનાના ક્ષેત્રથી બહાર ફેંકી દેવામાં આવે છે અને તે અધીચેતન સ્તરમાં ચાલ્યા જાય છે. કોઈ વખત તે જુદા જ રૂપમાં ફરીથી ચેતનામાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે.

// “અનિશ્ચય અને નિશ્ચયની અવસ્થાઓ સર્વથી સ્પષ્ટ અંતર એ છે પહેલામાં આપણે એ નથી જાણતા કે આપણે શું કરવા જઈએ છીએ અને બીજામાં આપણે તે જાણીએ છીએ. વિચારણા કરતાં પણ આપણે ધરાદો કરીએ છીએ પરંતુ આપણે જાણતા નથી કે શું ધરાદો થવાનો છે. ન્યારે આપણે નિશ્ચય કરી ચૂક્યા છીએ ત્યારે આપણે આપણા ધરાદાને જાણી લઈએ છીએ.” (સ્ટાઉટ). આ રીતે નિશ્ચયની અવસ્થામાં એક વિશેષ લક્ષ્ય પસંદ કરવામાં આવે છે અને સાથે સાથે એક વિશેષ સાધન (Means) કે કાર્યપદ્ધતિને પણ શોધી લેવામાં આવે છે.

નિશ્ચય હંમેશાં પ્રબળ પ્રેરકનું અનુસરણ કરે છે એમ નથી. ત્યાં સુધી કે એક નિર્બળ પ્રેરક પણ પોતાનાં સમર્થનો રજુ કરી નિશ્ચયને પોતાના લક્ષમાં લાવી શકે છે. એક દેશભક્ત પોતાના દેશની આઝાદી માટે પોતાની આત્મરક્ષણની સહજ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી હસનાં હસતાં પ્રાણહતિ આપી દે છે. આમાં તે પોતાની આત્મરક્ષણની સહજ પ્રવૃત્તિનો અસ્વીકાર કરી પોતાના દેશને આઝાદ કરવાના નિર્બળ આદર્શના પ્રેરકને પસંદ કરે છે. દેશ સ્વાતંત્ર્યના પ્રેરકને દેશપ્રેમની લાવના, આત્મસન્માન, દેશના પ્રતિ વક્ષાદારી વિગેરેની શક્તિ મળે છે અને બળવાન બને છે. આ રીતે આદર્શ પ્રેરકને તેના સમર્થકો પ્રબળ બનાવે છે.

અસ્વીકૃત પ્રેરકો પ્રભાવહીન હોતા નથી, ધણા નિષ્ક્રિય બની જાય છે અને ધીરે ધીરે વિસ્મૃત થઈ જાય છે. ભવિષ્યમાં તૃપ્તિ મળવાનું આશ્વાસન મેળવી ધણા શાન્ત થઈ જાય છે. ધણા વેશ પરિવર્તન કરી પરાક્ષ રીતે તૃપ્તિ કરે છે. “ એક વ્યક્તિ તે શત્રુ સાથે બાહ્ય નમ્રતાનો વ્યવહાર કરી શકે છે જેને તે જીતી શક્યો નહોતો. તેનો નમ્રતાપૂર્ણ વ્યવહાર વેશાન્તરમાં ઘણાની તૃપ્તિ છે કેટલાક અસ્વીકૃત પ્રેરક બીજા રૂપમાં તૃપ્તિ મેળવી શકે છે. એક છોકરો જે પોતાની વિદ્વતા ઉપર અભિમાન કરતો હતો છતાં પણ પરીક્ષામાં અસફળ રહ્યો. પોતાની વિદ્વતાનું અભિમાન છોડી દે છે પરંતુ પોતાની રમતની યોગ્યતાઓ પર અભિમાન કરતો જ રહે છે. કેટલાક અસ્વીકૃત પ્રેરક દ્રાક્ષ ખાટી છે (Sour Grapes) ની પદ્ધતિથી શાન્ત કરી શકાય છે. ચૂંટણી હારી ગયેલી વ્યક્તિ પોતાને એ આશ્વાસન આપી શકે કે ચૂંટણી ખરાબ છે અને તેણે ગંભીરતાપૂર્વક લીધી નહોતી. કેટલાક અસ્વીકૃત પ્રેરકોનું દમન કરી શકાય છે અને તે સ્વપ્ને અને જાગૃત જીવનની ગરબડોમાં પ્રગટ થઈ શકે છે. આ રીતે અસ્વીકૃત પ્રેરક મનથી પૂર્ણતયા વ્યક્ત થઈને બિલકુલ નિષ્ક્રિય થઈ જતા નથી. કોઈ કોઈ વખત અસ્વીકૃત પ્રેરકોને સ્વીકાર્ય પ્રેરકો સાથે સંબંધ કરી યોગ્ય રીતે તૃપ્ત કરી શકાય છે. એક સુવર્તી પોતાના પ્રેમી સાથે લગ્ન નથી કરી શકતી અને અન્ય પુરુષ સાથે લગ્ન કરી લે છે. પોતાના પ્રેમીને મિત્ર અને હિતચિંતકના રૂપમાં સમજવાનું આણુ રાખી શકે છે. ”x

સંકલ્પ (Resolution) — કોઈ કોઈ વખત નિશ્ચય તરત જ કાર્યો-

x સુલ્વર્થ; માનસશાસ્ત્ર

નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તેવે સમયે સંકલ્પ કરવા માટે કોઈ અવસર મળતે નથી પરંતુ કોઈ કોઈ વખત કર્મ સ્થગિત કરી દેવામાં આવે છે અને ત્યારે સંકલ્પને અવસર મળે છે. પહેલાં કરેલા નિશ્ચય ઉપર બરાબર અડગ રહેવું તેને સંકલ્પ કહેવામાં આવે છે. ત્રિયણ કે ચંચળ મનવાળો મનુષ્ય વિચારણા પછી કરવામાં આવેલા નિશ્ચયનો ત્યાગ કરી શકે છે પરંતુ એવું ત્યારે જ બની શકે જ્યારે નિશ્ચય અને કર્મ વચ્ચે આવશ્યક અંતર હોય.

(૩) પરિણામોની બાહ્ય ભૂમિકા (The external Stage of Consequences)

શારીરિક ક્રિયા વાતાવરણમાં પરિવર્તનો પેદા કરે છે તેને પરિણામ કહેવામાં આવે છે. પરિણામોમાં પસંદ કરેલા લક્ષ્યની સિદ્ધિ વાંચિત, અવાંચિત, કે અંશતઃ બંને પસંદ કરેલાં સાધનોની સિદ્ધિ વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં કેટલાંક આકસ્મિક પરિણામોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

(૮) ઐચ્છિક કર્મની વિશેષતાઓ (Characteristics of Voluntary Action)

વુડવર્થ સપ્રયોજન કર્મની નીચે પ્રમાણે વિશેષતાઓ જણાવે છે:—

(૧) સમાયોજનની યથાર્થતા (Precision of Adjustment)—
એતન પ્રયોજન ધણું જ યથાર્થ હોય છે. સપ્રયોજન કે ઐચ્છિક કર્મ પહેલેથી સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાત યથાર્થ લક્ષ્યો તરફ સંચલિત થાય છે ઐચ્છિક કર્મમાં પૂર્વજ્ઞાન લક્ષ્યમાં સિધ્ધ કરવામાં આવે છે.

(૨) સમાયોજનની નવીનતા (Novelty of adjustment)—
અભ્યાસજનિત કર્મ યાંત્રિક હોય છે પરંતુ ઐચ્છિક કર્મમાં સમાયોજનની નવીનતા હોય છે. વખતોવખત પુનરાવૃત્તિ કરવામાં આવેલું કર્મ રિથર અને પાકું બની જાય છે. પરંતુ સપ્રયોજન કર્મ નવીન હોય છે. તે પહેલેથી સંગઠિત વ્યવહાર હોતો નથી.

(૩) સમાયોજનની તીવ્રતા (Intensity of adjustment)—
જો સપ્રયોજન કર્મ સારી રીતે ચાલતું હોય તો તીવ્ર સમાયોજનની આવશ્યકતા હોતી નથી પરંતુ જો તે પ્રથમથી થઈ જાય છે અને અવાંચિત ફળ આપે છે ત્યારે વ્યક્તિ પોતાની શક્તિઓને જાગૃત કરે છે અને તે

વસ્તુને કરવાનો સંકલ્પ કરે છે. આ પ્રમાણ તે પૂર્વજ્ઞાન લક્ષ્ય સાથે પોતાનું સમાયોજન તીવ્ર કરે છે.

(૪) સમાયોજનનો વિસ્તાર (Bredth of adjustment)

સપ્રયોજન કર્મ એક પૂર્વજ્ઞાન યથાર્થ લક્ષ્ય પ્રતિ સંચાલિત થાય છે પરંતુ લક્ષ્યની સિદ્ધિ વિવિધ સાધનોથી થાય છે. એક જટિલ કર્મ સમગ્ર રીતે સહેતુક હોય પરંતુ તેના ભાગ એકલા અહેતુક હોય છે. જ્યારે આપણે હસ્તાક્ષર કરીએ છીએ ત્યારે આપણું સંપૂર્ણ કર્મ સહેતુક હોય છે પરંતુ આપણે પ્રત્યેક અક્ષરને ચેતનાપૂર્વક લખતા નથી. આપણે નામ લખવાનો પુરો ઇરાદો કરીએ છીએ પરંતુ એક પછી એક બીજા અક્ષરો યત્રવત્ લખીએ છીએ.

(૯) સંકલ્પ અને ધ્યાન (Volition and Attention)

વિલિયમ જેમ્સનું માનવું છે કે સંકલ્પનું શારીરિક ગતિમાં પરિવર્તન ધ્યાનના કારણે થાય છે જ્યારે પ્રેરકોમાં વિરોધ હોય છે ત્યારે પણ વિભિન્ન કાર્યપ્રણાલીઓના ગુણદોષોના વિચારોમાં પણ ધ્યાન રહેલું હોય છે. બધા જ પ્રેરકોને છોડી દઈએક જ પ્રેરક સાથે આત્માનું તાદાત્મ્ય સાધવાનો નિશ્ચય કરવામાં પણ ધ્યાન રહેલું હોય છે. નિશ્ચય કર્યા બાદ તેના ઉપર અડગ રહેવામાં એટલે કે સંકલ્પમાં પણ ધ્યાન રહેલું છે. તે સંકલ્પમાં એક મહત્વપૂર્ણ તત્ત્વ છે.

કોઈ પણ એવો વિચાર આપણી ગતિઓ ઉપર શાસન નથી કરી શકતો જે આપણા ધ્યાનને ખેંચતો નથી અને તેમાં સ્થિર રહેતો નથી. ખરેખર સંકલ્પ એક યથાર્થ માનસિક વ્યાપારના રૂપમાં ધ્યાનનું જ એક રૂપ છે. જ્યારે હરીફ વ્યાપારોને છોડીને ધ્યાન એક જ વ્યવહાર-વિધિ પર દૃઢતાપૂર્વક કેન્દ્રિત રહે છે તો આપણો નિશ્ચય પહેલે જ યષ્ટ જાય છે. ફક્ત આપણું વિચારોની સહાયતાથી જ આપણે આપણા વ્યવહારની ભાવિ દિશાઓનું પૂર્વજ્ઞાન કરીએ છીએ અને ફક્ત ધ્યાનની મદદથી જ આપણે ખરેખર અગ્ર વિચારો (Anticipatory ideas) માંથી કેટલાકને કર્મના રૂપમાં બદલવામાં સફળ થઈએ છીએ. ધ્યાન એ વ્યાપાર છે જેમાં માનસિક સંભાવના ગત્યાત્મક વાસ્તવિકતા યષ્ટ જાય છે. **

(૧૦) સંકલ્પ અને શારીરિક ક્રિયા (Volition and Bodily Action).

* એન્ટિસિપેટરી; માનસશાસ્ત્ર.

સામાન્ય રીતે સકલ્પ પછી તેને સબધિન સારીગિક ક્રિયા થાય છે ને કેવી રીતે થાય છે તેની વિનિયમ જોએ વ્યાખ્યા આપી છે જેને રટાઉટ આ પ્રમાણે જણાવે છે “ તેના મતાનુસાર સકલ્પનું ગતિમા પરિણત થવું, વિચારોની સ્વયં ને ક્રિયાન્વિત કરવાની સામાન્ય પ્રવૃત્તિનું એક વિશેષ દૃષ્ટાન્ત છે કર્મનો વિચાર માત્ર સ્વયં કર્મને જન્માવવાની પ્રવૃત્તિ રાખે છે, અને બાધક હેતુઓના અભાવમા એવું કરી જ દે છે ” સકલ્પના પછી સાધારણ રીતે ગતિ થાય છે કેમકે અસ્થિર નિશ્ચય નિશ્ચિન કર્મના વિચારને વૈકલ્પિક કર્મોના વિચારોની વિપરિત ચેતનામા પ્રાધાન્ય આપે છે ” જેમ્સનું માનવું છે કે એક વિશેષ ગતિના વિચાર પર ધ્યાન આપનારી ગતિ સપન્ન થઈ જાય છે ધ્યાન કર્મના વિચારને એટલો પ્રમગ બનાવે છે કે કર્મ સ્વયં શરૂ થઈ જાય છે એજીન કહે છે કે “ ધ્યાન એ વ્યાપાર છે જેમા માનસિક સભાવના ગતિઓની વાસ્તવિકતા થઈ જાય છે ” રટાઉટ તેથી પણ અધિક ઉકુ વિસ્તેષણ કરતા જણાવે છે કે આત્માનો એ વિશ્વાસ કે અન્ય સર્વેને છોડીને એક કાર્ય વિધિને સપન્ન કરી છે, કર્મના વિચારને એટલો પ્રમગ બનાવી દે છે કે કર્મ સપન્ન થઈ જાય છે આ રીતે આત્માનો વિશ્વાસ અને ધ્યાન બન્ને મળીને પસદ કરેલા કર્મના વિચારને એટલો શક્તિશાળી બનાવે છે કે તે કર્મમા પરિણત થઈ જાય છે રટાઉટ કહે છે કે “ વિચારણાની પ્રક્રિયામા કર્મોને એ નિશ્ચય નથી હોતો કે તે શું કરી રહ્યો છે વિરોધી કાર્યવિધિઓ તેના વિચારમા અભવિત વિકલ્પોના રૂપમા આવે છે અસ્થિર નિશ્ચયની સાથે એ વિશ્વાસ આવે છે કે બીજાને છોડીને એમને કરવું છે આ વિશ્વાસ કર્મના વિચારને તે રક્ષિત આપે છે જે તેને સપન્ન કરે છે ”

(૧૧) ઈર્ષ્યા, ઉત્કંઠા અને મંકલ્પ (Desire, wish and Volition)

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે ઈર્ષ્યા એ સકલ્પની ક્રિયામા એક તત્ત્વ છે પહેલાં આપણને આવશ્યકતાની અનુભૂતિ થાય છે આત્માથી તેનું ઇચ્છામા પરિવર્તન થાય છે ત્યારે વિચારણા પછી આત્મા કોઈ ઇર્ષ્યાને ચૂલી કાઢે છે ત્યારે મંકલ્પ થાય છે ઇર્ષ્યા મિત્રાય સકલ્પ અસભવિત છે ઇર્ષ્યાઓમા જ્યારે સર્વાં થાય છે ત્યારે આત્મા કર્મને ચયગિત કરી દે છે અને દગ્ધ ઇર્ષ્યાઓના ગુણોના એ તેમનાથી થતા નાશ નેગદામ પર

વિચાર કરે છે. ત્યારબાદ તે એકને પસંદ કરી અન્યને તિલાંજલિ આપે છે. આ રીતે થયેલી એક પ્રયત્ન ઇચ્છાને ઉત્કંઠા (wish) કહે છે. પ્રભાવહીન ઇચ્છા તે ઇચ્છા છે. પરંતુ ચૂંટાયેલી, પ્રભાવશાળી અને પ્રયત્ન ઇચ્છા તે ઉત્કંઠા છે. જ્યારે આત્મા ઇચ્છાને પૂર્ણતયા વિચાર કરી દરેક બાબતની તપાસ કરી તેના લક્ષ્યનું સાધન તેનાથી વાંચ્છિત અને અવાંચ્છિત પરિણામો વિગેરેનો પૂર્ણ વિચાર કરી સ્વીકૃતિ આપે છે તો તે તેના સંકલ્પ બની જાય છે.

(૧૨) પ્રેરક કે પ્રયોજન (Motive or land)

પ્રેરકનો શબ્દાર્થ તો એ થાય છે કે જે કોઈ કર્મને માટે પ્રેરિત કરે. એટલે એ અર્થ કરી શકાય કે કોઈ વસ્તુ કે વિચાર કોઈ વિશેષ કર્મ માટે આપણને ફરજ પાડે અથવા તેમ કરવાને આપણને પ્રોત્સાહિત કરે. (મેકેન્ઝી). પહેલા અર્થમાં તો પ્રેરક કર્મનો સ્રોત છે, ‘અનુભૂતિ આપણને કર્મ માટે ફરજ પાડે છે’ બેન્ચમ મિલ અને તેના અનુયાયીઓ પણ માને છે કે અનુભૂતિઓ કર્મના પ્રેરક છે. પરંતુ એ ઠીક નથી. મનુષ્ય એક વિચારશીલ પ્રાણી છે. આંધળી અનુભૂતિઓ તેને કર્મ કરવા માટે પ્રેરિત કરી શકે નહિ. તેને માટે એ આવશ્યક છે. કે પહેલાં તે આત્મા દ્વારા કે જે તેમના ગુણાવશુણોના વિચાર કરે. ઇચ્છાઓમાં પરિણત થવું. અનુભૂતિને કર્મનું નિમિત્ત કારણ કહી શકાય. જ્યારે કર્મનું અંતિમ, કારણ તો લક્ષ્ય (End) નો વિચાર છે.

બીજા અર્થમાં પ્રેરક એ લક્ષ્યનો વિચાર છે જેની સિદ્ધિ કરવાની છે. મેકેન્ઝી જણાવે છે કે “જ્યારે મનુષ્ય કર્મને માટે પ્રેરિત થાય છે ત્યારે અનુભૂતિ માત્રના ઉપરાંત તેમાં પ્રાપ્ય લક્ષ્યનો વિચાર પણ હોવો જોઈએ. પ્રેરક અર્થાત જે આપણને કર્મને માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે, વાંચ્છિત લક્ષ્યનો વિચાર છે.” જે લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ કરવાની છે તેના વિચારને જ પ્રેરક કહેવો જોઈએ.

મ્યુરહેડ (muirhead) પ્રેરક શબ્દનો અર્થ સંકીર્ણ કરે છે. તે તેનો અર્થ કરે છે કે તે લક્ષ્ય છે. જેને આત્માએ પસંદ કર્યું છે અને જે તેના ચરિત્ર સાથે સામંજસ્ય ધરાવે છે. જે આપણે પ્રેરકને આ અર્થમાં

લઈ એ તો પ્રેરકના વિરોધનો કોઈ સવાન જ ઉત્પન્ન થતો નથી અને આપણે ફક્ત ઇચ્છાઓનો વિરોધ કહી શકીએ

(૧૩) પ્રેરક અને ઇરાદો (motive and Intention)

પ્રેરક એક લક્ષ્યનો વિચાર છે જેને પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે આત્માને કર્મ કરવા માટે પ્રેરિત કરે છે પરંતુ લક્ષ્યની સદ્ધિ માટે આપણે ધણા ઉપાયો અને સાધનો પ્રસાધનોનો આશ્રય લેવો પડે છે લક્ષ્ય સુખકર હોઈ શકે છે પરંતુ એ સભવિત છે કે તેની પ્રાપ્તિ માટે દુઃખકર ઉપાયોનો આશ્રય લેવો પડે અથવા એમ પણ બની શકે છે કે તેની પ્રાપ્તિ માટે આશિક સુખકર અને આશિક દુઃખકર ઉપાયોનો આશરો લેવો પડે પ્રેરક એ લક્ષ્યનો વિચાર છે જેનો આત્માએ સ્વીકાર કર્યો છે ઇરાદો કે અભિપ્રાય આત્મા દ્વારા સ્વીકૃત સુખકર કે દુઃખકર ઉપાયનો વિચાર છે આ રીતે જેતા પ્રેરક કરતા અભિપ્રાય અધિક વ્યાપક હોય છે તેમા પ્રેરકનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેમા આત્મા દ્વારા સ્વીકૃત લક્ષ્યનો વિચાર તેની સિદ્ધિ માટેનો પ્રિય કે અપ્રિય ઉપાયનો વિચાર અને કર્મના પૂર્વાનુમાનિત પરિણામોનો વિચાર પણ રહેનો હોય છે જેને નિમિત્તે કર્મ કરવામા આવે છે તે પ્રેરક છે પરંતુ જેને માટે અને જેની વિરુદ્ધ કર્મ કરવામા આવે છે તે ઇરાદો છે કોઈ માતા પોતાના બાળકને મારે છે અને તેને દડા દે છે તેને બાળકનું હિત જ્ઞાત હોય છે બાળકનું હિત પ્રેરક છે પરંતુ સાથે સાથે તેનો ઇરાદો બાળકને કષ્ટ આપવાનો પણ હોય છે કષ્ટ કે પીડા તેના કર્મનો પ્રેરક નથી, એ અભિપ્રાય કે ઇરાદોનો અંશ હોય છે

(૧૪) ઇચ્છા અને પ્રયોજન (Intention and Purpose)

ઇરાદો કે અભિપ્રાય શબ્દ પ્રયોજન સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવે છે પરંતુ તેમને કોઈ કોઈ વખત પર્ચાયવાચી માની લેવામા આવે છે પરંતુ પ્રયોજન માનસિક ક્રિયા તરફ સંકેત કરવો તે છે અને અભિપ્રાય એ લક્ષ્ય (અને ઉપાય) તરફ જેના પ્રતિ માનસિક ક્રિયા ઉચ્ચ હોય છે (મેન્ડગી) ઇરાદો આત્મા દ્વારા સ્વીકૃત લક્ષ્ય અને સાધનનો વિચાર છે અને પ્રયોજન તેમના પ્રતિ સચ્ચાનિત માનસિક ક્રિયા છે તે બહારથી કોઈ ક્રિયાને સચ્ચાનિત કરતો નથી વુડવર્થ કહે છે કે "પ્રયોજન સ્વયં એક ક્રિયા છે જે પ્રારંભ થઈ ચૂકી છે પરંતુ સમાપ્ત નહીં તે એક પૂર્વદૃષ્ટ લક્ષ્યની પ્રગ

તિશીન ક્રિયા છે સાધારણ રીતે પ્રયોજન ઉદ્દેશ્યના અર્થમાં વાપગવામાં આવે છે

(૧૫) સંકલ્પની સ્વતંત્રતા (Freedom of will)

આત્મા જે સકલ્પ કરે છે તે સ્વતંત્ર હોય છે દરેક સકલ્પ જે તે કરે છે તે તેને માટે સ્વતંત્ર છે તેને લક્ષ્ય અને તેની પ્રાપ્તિ માટેના સાધનો કે ઉપાયોને પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતા હોય છે. તે અન્ય સર્વેને અસ્વીકૃત કરી એક પ્રેરકનો સ્વીકાર કરે છે અને તે સ્વીકૃત પ્રેરકને આત્માથી બળ આપે છે

નિયંત્રણનાદીઓ (Determinists) નું માનવું છે કે પ્રેરક આત્માથી ભુદી શક્તિઓ છે જે બળમાં પગપગ હથિયારી કરે છે અને અધિક શક્તિશાળી પ્રેરક નિર્બળ પ્રેરકોને પરાજિત કરી સ્વયંને ક્રિયા નિયંત્ર કરે છે પરંતુ તે ખોટું છે કે પ્રેરકનું બળ સકલ્પનું નિર્ધારણ કરે છે અને તે ચરિત્ર અને વાતાવરણથી નિર્ધારિત થાય છે અને સ્વયં ચરિત્ર વશાનુકૂળ અને પરિસ્થિતિઓથી નિર્ધારિત થાય છે પ્રેરક આત્માની એક અવસ્થા છે તે આત્મા દ્વારા સ્વીકૃત લક્ષ્યનો પ્રિયાર છે પ્રેરકના બળનું નિર્ધારણ આત્મા કરે છે ચરિત્રનું નિર્માણ આત્મા સ્વયં સ્વતંત્ર રીતે પોતાના પૂર્વજોથી વશાનુકૂળતા પ્રાપ્ત અને વાતાવરણથી પ્રાપ્ત સદૃશ પ્રવૃત્તિથી કરે છે એકથી પરિસ્થિતિઓ ચરિત્રનું પૂર્ણતયા નિર્માણ કરી શકતી નથી જો કે ચરિત્ર પર તેમનો પ્રભાવ અવશ્ય પડે છે છતાં પણ તેમનું નિર્ધારણ ચરિત્રથી થાય છે / “ પરિસ્થિતિઓ મનુષ્યની બહારની વસ્તુઓ નથી પરંતુ ફક્ત તેના જીવનમાં પ્રવેશ કરનારી સ્થિતિઓ છે ”, (મેકેન્ઝી) જે પરિસ્થિતિઓ વ્યક્તિના ચરિત્રને અનુકૂળ હોય છે તેના જ પ્રતિ મનુષ્ય પ્રતિક્રિયા કરે છે. આ પ્રમાણે જોના ચરિત્ર અને વાતાવરણ માનવ જીવનમાં સમન્વિત નથી

પ્રેરકનું આત્માના ચરિત્ર સાથે સામજસ્ય હોય છે તેથી જ તે અન્ય પ્રેરકોને અસ્વીકૃત કરી તેનો એકનો સ્વીકાર કરે છે જે વ્યક્તિના તાત્કાલિક ઈન્ડા ક્ષેત્ર બનાવે છે, આ રીતે સકલ્પ આત્મા દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે તેનું નિર્ધારણ આત્માથી પૃથક પ્રેરક કરના નથી આત્મા સિવાય તે કોઈ પણ વસ્તુથી નિર્ધારિત થતા નથી સંકલ્પનું નિર્ધારણ આત્માના

શુભના પ્રત્યયથી થાય છે. તે કોઈ બહારના આવેગથી નિર્ધારિત થતા નથી પરંતુ તેમનું નિર્ધારણ અંદરથી આત્મા દ્વારા થાય છે. માનસશાસ્ત્ર કાર્ય-કારણના નિયમમાં માને છે. કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓ પૂર્ણ માનસિક નિયં-ત્રણવાદ (Determinism) માં માને છે. તે સંસ્કારની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર કરતા નથી, પરંતુ તે સર્વથા અનુચિત છે. આત્મા સિવાય માનસ-શાસ્ત્ર હોઈ શકે નહિ અને માનસશાસ્ત્ર યુક્તિપૂર્વક આત્મા નિયંત્રણવાદ (Self-determinism) ના અર્થમાં સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરી શકે છે. તે સ્વચ્છંદતાના સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરી શકે નહિ. જેના અનુસાર આત્મા કોઈ યુક્તિ સિવાય વૈકલ્પિક સંભાવનાઓમાંથી કોઈ એકને યદ્વચ્છા પસંદ કરી શકે છે. અનિયંત્રણવાદ કારણહીન ચૂંટણીમાં માને છે, જ્યારે સંકલ્પ કારણહીન નથી. તે આત્મા દ્વારા નિર્ધારિત હોય છે.

(૧૬) મૂળ પ્રવૃત્તિ અને સંકલ્પ ઐચ્છિક કર્મનો ઉદ્ભવ
(Instinct and Volition; Origin of Voluntary action)

ઐચ્છિક કર્મનાં મૂળ તથા તેની મૂળ પ્રવૃત્તિઓ સાથેના સંબંધની ખાતોમાં ઘણા જુદા જુદા મત પ્રવર્તે છે. કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓનો મત છે કે ઐચ્છિક ગતિ એક નવીન પ્રકારની જ ગતિ છે અને તેથી તેનો પ્રતિક્ષેપ કર્મ, મૂળ પ્રવૃત્તાત્મક કર્મ વિગેરે અનૈચ્છિક ગતિઓથી વિકાસ ન થઈ શકે. તેમનું માનવું છે કે ફક્ત મનુષ્યનું મન જ ઐચ્છિક કર્મની યોગ્યતા ધરાવે છે અને તે અનૈચ્છિક કર્મની યોગ્યતા ધરાવનાર પશુઓથી ભિન્ન છે. ઐચ્છિક કર્મનો ઉદ્ભવ અનૈચ્છિક કર્મથી ન થઈ શકે. પરંતુ ઘણા આધુ-નિક માનસશાસ્ત્રીઓનો મત છે કે ઐચ્છિક કર્મોની ઉત્પત્તિ અનૈચ્છિક કર્મોથી થાય છે. સ્પેન્સર કર્મોનું મૂળ પ્રતિક્ષેપ કર્મોમાં જુએ છે. એજલ તેમનું મૂળ અનિયમિત કર્મોમાં જુએ છે. સપી (sully) નું માનવું છે કે તેમનું મૂળ મૂળ પ્રવૃત્તાત્મક કર્મોમાં છે. વોર્ડના મનાનુસાર તેમની ઉત્પત્તિ અનુભૂતિઓ અને સંવેગોની અભિવ્યંજકગતિઓ (Expressive move-ments) અને ખાસ કરીને પીડાની અભિવ્યક્તિઓથી થાય છે.

// જ્યારે કોઈ મૂળ પ્રવૃત્તાત્મક કર્મ સુખકર પરિણામ આપે છે તો તેની વારંવાર પુનરાવૃત્તિ કરવામાં આવે છે અને તે ધીરે ધીરે રેવના રૂપમાં પાકાં બની જાય છે. ઐચ્છિક કર્મમાં લક્ષ્યનો વિચાર, તેની પ્રાપ્તિ

કરનાર ગતિઓનો વિચાર અને તેમના સંબંધનો વિચાર રહેતો હોય છે. માની લો કે એક બાળક પોતાની મૂળ પ્રવૃત્તિ અનુસાર ગોળ મોમાં મૂકી દે છે (ચાખે છે) અને તેને તે મીઠો લાગે છે. તેનું આ પ્રિય પરિણામ તેના મન પર ચોંટી જાય છે. બાળક પરિણામ અને ગતિના વિચારો પર ધ્યાન આપશે અને પોતાના મનમાં ધારણ કરી લેશે. જો તે જ કર્મ વખતે વખત પ્રિય પરિણામ આપે છે તો તે તેમના સંબંધ પર ધ્યાન આપશે. આ રીતે તેના મનમાં લક્ષ્યના વિચાર અને કર્મના વિચાર વચ્ચે સાહચર્ય સ્થાપિત થઈ જાય છે, આથી જ્યારે લવિષ્યમાં પણ તેના મનમાં લક્ષ્યનો વિચાર આપશે તો તેનાથી ગતિનો વિચાર તરત જ પુનર્જાગૃત થશે અને ગતિ થશે. આ રીતે અચ્છિક કર્મ મૂળ પ્રજ્ઞાત્મક કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે.

એજીજનો મત છે કે અનિયમિત કર્મ બહુ સંખ્યક નિરદેશ્ય, અસંખ્ય ગતિઓનું જુથ છે. કોઈ કોઈ વખત તેનાથી સફળ કર્મ થઈ જાય છે જે મુખ્યકર હોય છે તેમની આવૃત્તિ સ્વતઃ થાય છે. આ ગતિની પુનરાવૃત્તિઓ સ્નાયુ તંત્રમાં સ્નાયવિક માગો બનાવી દે છે ધીરે ધીરે આવશ્યક અને વ્યર્થ ગતિઓનો નિરોધ થઈ જાય છે અને તે હુપ્ત થઈ જાય છે. અને ઉપયોગી અને આવશ્યક ગતિઓ ટેવના રૂપમાં રહી જાય છે. આ રીતે અચ્છિક ગતિઓ અનિયમિત ગતિઓથી ઉત્પન્ન થાય છે.

અચ્છિક અને અનૈચ્છિક કર્મો વચ્ચે કંઈકે સંબંધ રહેતો છે. પરંતુ અચ્છિક કર્મ આત્મ ચેતના અને વિચારની ઇચ્છા રાખે છે, જે અનૈચ્છિક કર્મ હોતા નથી તે આત્માના પ્રત્યક્ષની અપેક્ષા રાખે છે. તે કોઈ લક્ષ્યની સિદ્ધિ માટે આત્મા દ્વારા જાણી જોઈને કરવામાં આવે છે. આ રીતે અનૈચ્છિક કર્મ અને અચ્છિક કર્મ બંને એકબીજાથી ભિન્ન છે.

(૧૭) સંકલ્પ શક્તિનો દ્વાસ (Abulia)

સંકલ્પ શક્તિનો દ્વાસ થતાં કર્મ કરવાનો ઉત્સાહ જતો રહે છે. તેમાં અત્યંત દ્વિધાની સ્થિતિ રહે છે તેમાં સ્વતંત્ર કર્મ કરવાની શક્તિનો દ્વાસ થઈ જાય છે અને કર્મ કરવાના સંકલ્પનો અત્યધિક અભાવ થઈ જાય છે. આત્મસીનતાની અનુભૂતિ, આત્મવિશ્વાસનો અભાવ અને દિવા-સ્વપ્નોમાં મગ્ન રહેવાની પ્રવૃત્તિથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. સંકલ્પશક્તિના દ્વાસને માટે આળસ, બેય, અત્યધિક સજાગતા, દુઝામેલી અચેતન ઇચ્છાઓ

વિગેરેને જવાબદાર માનવામાં આવે છે. તેનાં કારણોને દૂર કરી તેનો અંત કરી શકાય છે. નિશ્ચિત લક્ષ્ય, નિકટસ્થ અને દુરસ્થ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ કરાવનાર સાધનોનો સ્પષ્ટ વિચાર, શક્તિને જાગૃત કરવાની અને પ્રયત્નથી દૃઢતાથી સંકલ્પશક્તિના હાસને દૂર કરી શકાય છે.

(૧૮) આત્મસંયમ (Self-Control)

સ્ટાઉટ કહે છે કે “આત્મસંયમ સમગ્ર આત્માથી નિઃસૂત થનાર અને સમગ્ર આત્માનું નિયંત્રણ કરનાર નિયંત્રણ છે.” આ રીતે આત્મસંયમ સમગ્ર આત્માનું એકાકી માનસિક પ્રક્રિયા પર શાસન છે. લોકભાષામાં તે બુદ્ધિનું વાસના પર નિયંત્રણ માનવામાં આવે છે. પરંતુ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે અશુદ્ધ ગણાય છે. કારણ કે આત્માનો એક ભાગ તેના ખીખ્ખ ભાગ ઉપર નિયંત્રણ કરતો નથી. આત્મા એક છે. સમગ્ર આત્મા પોતાની વિભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ ઉપર નિયંત્રણ કરે છે. આત્મસંયમની વિધાનાત્મક અને નિર્વેધાત્મક એમ બે બાબતો છે. તેની નિર્વેધાત્મક બાબત એ છે કે તે વિચારો, સવેગો તથા ઇચ્છાઓનો નિરોધ કરે છે. અને તેની વિધાનાત્મક બાબત એ છે કે તે વિચારો, સવેગો અને ઇચ્છાઓને પ્રોત્સાહિત કરે છે. આત્મસંયમ મનના ત્રણેય વિભાગો જ્ઞાન, વેદના અને ચેષ્ટામાં થઈ શકે છે.

વિચારસંયમ (Control of Thought)

વિચારોનો સંયમ એ ધ્યાનનું યોગ્ય નિયમન કહી શકાય. ધ્યાનના સંયમથી આપણે સાવચેતીપૂર્વક કોઈ વસ્તુનું નિરીક્ષણ કરી શકીએ છીએ, તેને સીધી શકીએ છીએ, મનમાં ધારણ કરી શકીએ છીએ અને સમય પર તેનું સારી સ્મરણ કરી શકીએ છીએ. ધ્યાનના સંયમથી આપણે સાવધાનીપૂર્વક વિગત અનુભવોના વિષયને નવા નમૂનામાં સજાવી શકીએ છીએ અને તેના પ્રમાણે આપણે કોઈ વર્તમાન સમસ્યાનો ઉકેલ પણ કરી શકીએ છીએ. આ રીતે ધ્યાનથી પ્રત્યક્ષ, સ્મૃતિ, કલ્પના વિચાર વિગેરે જ્ઞાનાત્મક કર્મોનું નિયમન થાય છે. આ વિચાર સંયમની વિધાનાત્મક બાબત છે.

અનાવશ્યક અને અપ્રાસંગિક વિચારોનો નિરોધ એ વિચાર સંયમની નિર્વેધાત્મક બાબત છે. આપણે અપ્રાસંગિક વિચારોને પરોક્ષ રીતે ધ્યાનને તેના ઉપર કેન્દ્રિત કરી દૂર કરી શકીએ છીએ તેમને સીધી રીતે મનથી કાઢી શકતા નથી. આપણે ધીરે ધીરે અનાવશ્યક વિચારો પર ધ્યાન ન

પ્રકરણ ૧૬

ટેવ (Habit)

(૧) ટેવનું સ્વરૂપ (Nature of Habit)

ટેવ વખતોવખત કરવામાં આવતાં ઐચ્છિક ક્રમોનુ ક્રમ છે કોઈ ઐચ્છિક કર્મની અધિક વખત પુનરાવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તે ટેવમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે ઐચ્છિક કર્મમાં સકલ્પનો પ્રયત્ન રહેતો હોય છે પરંતુ જ્યારે તે આદતમાં પરિણમે છે ત્યારે તે સ્વયં ચાલિત બની જાય છે. તેમાં ધ્યાન કે સકલ્પની આવશ્યકતા રહેતી ટેવે શીખવામાં આવે છે તે અજ્ઞાત હોય છે કોઈ કોઈ વખત તેને ગૌણ રીતે સ્વયંચાલિત કર્મ (Secondarily automatic actions) કહે છે કેમકે તે સમરૂપ (Uniform) અને યાંત્રિક (Mechanical) હોય છે અને તેને સરળ રીતે કરી શકાય છે વાચન, લખન, દોનું વિગેરે અભ્યાસજનિત કર્મ છે તે અધિક સમય પુનરાવર્તન કરેલા ઐચ્છિક કર્મના પરિણામ છે તે શીખેના કર્મ છે

(૨) ટેવોની વિશેષતાઓ (Characteristics of Habits)

(૧) સરળતા અને સુવિધા (Ease and facility)—અભ્યાસ જનિત કર્મો અધિક સરળતાથી અને સુવિધા પ્રમાણે કરવામાં આવે છે તે સરળતાથી થઈ શકે છે તેનું કારણ એ છે કે વારંવાર પુનરાવૃત્તિ કરવાથી ટેવ સુદૃઢ બની જાય છે તેથી તેનાથી થાકનો અનુભવ થતો નથી ખેતરોમાં કામ કરનાર ખેડૂતો થાકનો અનુભવ કરતા નથી કારણ કે તેમને પોતાના કાર્યો કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે કુશળ અને અકુશળ કાર્યકર્તાઓમાં એ જ અંતર છે કે કુશળ કાર્યકર્તાઓ પોતાના મગજને ફળવે છે જ્યારે અકુશળ કાર્યકર્તા પોતાની પેશીઓને ફળવે છે (૨) શીઘ્રતા (Promptness)—અભ્યાસજનિત કર્મ શીઘ્રતાથી કરી શકાય છે. ટેવ જેટલી પ્રખળ હોય છે પરીસ્થિતિની ગત્યાત્મક પ્રતિક્રિયા પણ જેટલી જ શીઘ્ર થાય છે પહેલા વર્ગમાં ભણનાર વિદ્યાર્થી પણ જેટલો જલદી વાંચી શકે છે તેના કરતા ચોથા વર્ગમાં ભણનાર વિદ્યાર્થી અધિક જલદી વાંચી શકે છે કારણકે તેને ટેવ છે (૩) સમરૂપતા (Uniformity)—અભ્યાસજનિત કર્મ

સમરૂપ હોય છે. અચ્છિદ્ર કર્મ પરિવર્તનશીલ હોય છે કેમકે વ્યક્તિને નવીન ઉપરિચિત થતી પરિસ્થિતિ સાથે સમાયોજન કરવાનું હોય છે. પરંતુ અભ્યાસ જનિત કે આદતજનિત કર્મ એક જ રીતે કરવામાં આવે તે કોઈ વ્યક્તિની વાંચવાની દબ કે લખવાની દબ બદલાતી નથી. (૪) પરિવર્તનનો વિરોધ (Resistance to modifications)—ટેવ જેટલી મુદ્દા હોય છે તેટલી જ તેને તોડવામાં અધિક મુશ્કેલી પડે છે. કોઈ અફીણીને અફીણુ છોડવામાં ધણી જ મુશ્કેલી પડે છે જ્યારે તેને અફીણુ ખાવાનો નિશ્ચય સમય આવી જાય છે ત્યારે તે લેવાને માટે તેને વિવશતાની અનુભૂતિ થાય છે. ખીડી પીનાર માટે પણ તેમજ છે. તેને ખીડીની ટેવ છોડવામાં અત્યંત કઠિનાઈ પડે છે. આ રીતે ટેવો શારીરિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિઓ છોડી જાય છે જે વ્યક્તિને કરવા માટે તે ફરજ પાડે છે. (૫) યથાર્થતા (Accuracy)—અભ્યાસજનિત કર્મ શીઘ્રનાથી થાય છે પરંતુ તેમાં યથાર્થતાનું બહિદાન દેવામાં આવતું નથી. તે યથાર્થ હોય છે, દરેક ગત્યામક પ્રતિક્રિયા આદતના પ્રમાણમાં બરાબર હોય છે. (૬) ધ્યાનનો અભાવ (Absence of attention)—ટેવથી કરવામાં આવતાં કર્મ સ્વયંચાલિત હોય છે. તે ધ્યાન કે ચેતના દ્વારા માર્ગદર્શન મેળવતા નથી. ઉત્ક્રાંતિને તેમના પર ધ્યાન આપવામાં આવે છે તો તેમાં અડચણ ઉપરિચિત થાય છે પરંતુ એ વાત જરૂર છે કે તે ધ્યાનથી શરૂ કરવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ ધ્યાન સિવાય સ્વયં ચાલુ રહે છે.

(૩) ટેવનું નિર્માણ અને ટેવના નિયમો (Formation of Habit and Laws of Habit)

વિલિયમ જેમ્સ ટેવના નિર્માણ માટેના નિયમો દર્શાવે છે.

(૧) કોઈ પણ નવી ટેવને દૈનિક સંકલ્પ સાથે શરૂ કરો. જે કાચ તમે દૈનિક નિશ્ચયથી શરૂ કરો છો તો તમે ઘણું કરીને સફળતાપૂર્વક પ્રદર્શિત કરો છો અને તેનાથી ટેવ દૈનિક છે. જો તમે સવારમાં ઉઠી કસરત કરવાની ઇચ્છા રાખતા હો તો તમારો દૈનિક નિશ્ચય હોવો જોઈએ કે સવારે ઉઠી કસરત કરવી જ છે.

(૨) નવા સંકલ્પને કાર્યાન્વિત કરવા માટે પ્રથમ અવસર હાથથી ન જવા દો. જ્યારે તમે સવારમાં ઉઠી કસરત કરવાનો નિશ્ચય કરી ચૂક્યા છો તો તેને ખીજે જ દિવસે શરૂ કરી દો. તેને માટે આનાકાની ન કરો કે

સુરાપાન વિગેરેમાં થાય છે. બન્નેમાં સંકલ્પનું પથપ્રદર્શન હોતું નથી મૂળ પ્રવૃત્તિઓ જન્મજાત (innate) હોય છે જ્યારે ટેવો અર્જિત (acquired) હોય છે. ટેવો વારંવાર પુનરાવૃત્તિ કરવામાં આવેલા ઐચ્છિક ક્રમોનાં ફળ છે જ્યારે મૂળ પ્રવૃત્તિઓ શીખી શકાતી નથી. તે જન્મજાત હોય છે. મૂળ પ્રવૃત્તિઓને કોઈ કોઈ વખત જાતિગત ટેવો (Racial habits) કહેવામાં આવે છે જ્યારે ટેવોને વ્યક્તિગત ટેવો (Personal habits) કહેવામાં આવે છે.

(૭) ટેવ અને પ્રતિલેપ ક્રિયા (Habits and Reflex Action):—

ટેવ અને પ્રતિલેપ બન્ને સ્વભાવે સમાન રૂપે ક્ષિપ્ર અને સમરૂપ હોય છે. બન્ને સ્વયં ચક્ષિત-યાંત્રિક હોય છે. બન્નેમાં ચેતના, ધ્યાન અને સંકલ્પનું પથ પ્રદર્શન હોતું નથી પરંતુ તેમનામાં અંતર એ છે કે પ્રતિલેપ જન્મજાત હોય છે જ્યારે ટેવ અભ્યાસજનિત હોય છે. તે અર્જિત હોય છે. પ્રતિલેપ સરળ હોય છે જ્યારે ટેવ જટિલ હોય છે. સાયકલ ચલાવવી જટિલ ક્રિયા છે પરંતુ છીંક ખાવી એ સરળ ક્રિયા છે.

(૮) ટેવ, ચરિત્ર અને આચરણ (Habit, Character and Conduct):—

// ટેવો ચરિત્રનો આધાર છે. તે ઐચ્છિક ક્રમોની વારંવાર પુનરાવૃત્તિઓથી થાય છે. ટેવોનો ચરિત્ર ઉપર ધણો જ પ્રભાવ પડે છે. સારી ટેવોથી સારું ચરિત્ર બને છે અને ખરાબ ટેવોથી ખરાબ ચરિત્રનું નિર્માણ ચરિત્ર મનની સ્થાયી પ્રવૃત્તિ છે. જે સંકલ્પ સ્થાયી ટેવોથી બને છે તે સ્વેચ્છા પૂર્વક અર્જિત વિચાર સંવેગ અને કર્મની સ્થાયી પ્રવૃત્તિઓની છે. તે વિચાર, સંવેગ અને કર્મની ટેવોનું પરિણામ છે. નીતિશાસ્ત્ર રચયિતાઓ ચરિત્રના નિર્માણમાં સંકલ્પની ટેવોને અધિક મહત્વ આપે છે. પરંતુ વિચાર અને સંવેગની ટેવોનું પણ ચરિત્ર નિર્માણમાં સ્થાન સમાન રૂપે મહત્વ ધરાવે છે. મેકડુગલ ચરિત્રના આધારના રૂપમાં ભાવનાઓ, ખાસ કરીને આત્મસન્માનના મહત્વ પર જોર દે છે. આત્મ સન્માનની ભાવના સર્વોચ્ચ ભાવના છે જે અન્ય સર્વ ભાવનાઓનું સંગઠન કરે છે.

ચરિત્ર અને સ્વભાવમાં ધણું જ અંતર છે. સ્વભાવ જન્મજાત હોય છે,

જ્યારે ચરિત્ર અર્જિત હોય છે. વ્યક્તિ પોતાનાં ઐચ્છિક કર્મોથી; ચરિત્રનું નિર્માણ કરે છે. તે પોતાની બુદ્ધિ દ્વારા પોતાના સ્વાભાવિક આવેશોનું નિયંત્રણ કરી ચરિત્ર નિર્માણ કરે છે. સ્વાભાવિક આવેશ આત્મચેતના દ્વારા ઇચ્છાઓમાં પરિણત થાય છે અને આત્માથી તે ઇચ્છાઓનું સંકલ્પમાં પરિવર્તન કરાવે છે અભ્યાસથી તે સંકલ્પોનું ટેવોનાં પરિવર્તન થાય છે. ટેવો એક સ્થાયી પ્રવૃત્તિને જન્મ આપે છે જેને આપણે ચરિત્ર કહીએ છીએ. સ્વાભાવિક આવેશો તે પ્રદત્ત તત્ત્વો છે જે આત્માને ચરિત્રના નિર્માણ માટે કાચી સામગ્રી પ્રદાન કરે છે. “બીજી બાણુ! ચરિત્ર એ પ્રવૃત્તિઓને કોઈ રીતે ચેતનામાં ઉપરિચિત લક્ષ્યોની સંબંધમાં નિયમિત ટેવ છે. બીજી શબ્દોમાં ચરિત્ર કોઈ એવી વસ્તુ નથી જે સંકલ્પથી પૃથક્ હોય અને બહારથી તેના પર કામ કરતું હોય પરંતુ સંકલ્પના આવેશો અને ઇચ્છાઓની સમષ્ટિનું નિયમન કરવાની અભ્યસ્ત રીત છે અને તે જ સમષ્ટિ સંકલ્પનું કર્મક્ષેત્ર છે.” (મ્યુરહેડ).

આચરણ ચરિત્રનું બાહ્ય પ્રકાશન છે. આ રીતે ચરિત્રનું પ્રકાશન આચરણમાં થાય છે. આચરણમાં ઐચ્છિક અને અભ્યાસ જનિત કર્મો સમાવિષ્ટ છે. તેમનું નિર્ધારણ આત્માના ચરિત્ર દ્વારા થાય છે. ચરિત્ર પૂર્ણતયા નિશ્ચિત અને સ્થાયી હોતું નથી. તેનો વિકાસ થાય છે. તેનું પરિવર્તન સંકલ્પના સ્વતંત્ર કર્મ કરે છે. સંકલ્પ આંશિક રીતે પૂર્વ ચરિત્રથી નિર્ધારિત થાય છે જોકે આત્માના ચરિત્રથી પ્રભાવિત થાય છે. છતાં તે આત્માના સ્વતંત્ર સંકલ્પરૂપ છે. આચરણ અને ચરિત્ર બન્ને સ્થિતિસ્થાપક અને પરિવર્તનીય હોય છે. તે નિશ્ચિત હોતાં નથી.

(૯) ટેવનું કાર્ય (Functions of Habit):—

ધણી શારીરિક ટેવો એવી છે કે જેનું નિર્માણ બાળપણમાં થાય છે જેવી કે ચેતની જાતને સ્વચ્છ રાખવી. કિશોરાવસ્થામાં નૈતિક, અને ધાર્મિક ટેવો તથા અન્ય લોકોની સાથે યોગ્ય વ્યવહાર કરવાની ટેવ વિગેરેનું નિર્માણ થાય છે. ત્યાર બાદ વયરક થતાં પોતાના ધંધા સંબંધી ટેવોનું નિર્માણ થાય છે. વિભિન્ન ધંધાદારી લોકોની અભિવૃત્તિઓ, ત્રિચાર, કર્મ વિગેરેની વિશિષ્ટ ટેવો હોય છે. તે આદતો માનસિક વિકાસમાં મદદરૂપ બને છે.

માનસિક વિકાસમાં ટેવોનું ‘ચલતપૂણું’ સ્થાન છે. તે મનને નવી

વસ્તુઓનું જ્ઞાનાર્જન કરવા તથા નવી પરિસ્થિતિઓમાં નવા કર્મ કરવા માટે મુક્ત કરે છે. આદતો સિવાય કોઈ પ્રગતિ થઈ શકતી નથી.

પરંતુ ટેવો માનસિક પ્રગતિમાં અડચણ રૂપ બની શકે છે. તે મનને વિચાર અને કર્મને અમુક નિશ્ચિત માર્ગ સુધી સીમિત રાખે છે અને મનને પરંપરાગ્રિય બનાવે છે. આવી પરિસ્થિતિઓમાં મન નવા વિચારોને ગ્રહણ કરી શકતું નથી. તથા જીવનના નવા ઢંગનું અનુસરણ કરી શકતું નથી. માટે મનને તેનાથી સાવધાન રહેવું આવશ્યક છે.//મનને જીવનના અધિક વિશાળ અને સાચા આદર્શો પ્રતિ સાવધાન રહેવું જોઈએ અને અધિકાધિક વ્યાપક રૂચિઓનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. તેણે ટેવોના દાસ ન બનવું જોઈએ.

બુદ્ધિ પરીક્ષાઓ (Intelligence tests)

(૧) બુદ્ધિનું સ્વરૂપ (Nature of Intelligence):—

બુદ્ધિ પ્રજ્ઞા (Intellect) ની સમાન છે. પરંતુ તેનાથી ભિન્ન છે. પ્રજ્ઞા અનુભૂતિ અને સંકલ્પથી પૃથક્ક નિરીક્ષણ, સ્મરણ અને વિચારની શક્તિ છે. બુદ્ધિ કંઈ કરવાનો એક ઢંગ છે. તેની મદદથી વ્યક્તિ કોઈ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તે એક અગ્નિત યોગ્યતા નથી પરંતુ એક જન્મજાત યોગ્યતા છે. “બુદ્ધિ જીવનની નવી સમસ્યાઓ અને સ્થિતિઓ સાથે સમાયોજન કરવાની સામાન્ય માનસિક યોગ્યતા છે.” (૨૮૧) “બુદ્ધિનો ઠીક ઠીક અર્થ એ શક્તિ છે જે આપણા વ્યવહારના અંશોને એ રીતે પુનઃ સંગઠિત કરે છે કે નવી પરિસ્થિતિઓમાં આપણે અધિક સારી રીતે કામ કરી શકીએ.” (વેલ્સ). તુલ્ય બુદ્ધિનાં નિર્માણિત લક્ષણો જણાવે છે:—

(૧) વિગત અનુભવોનો ઉપયોગ. (Use of past experience):— અનુભવ પશુઓ કરતાં અધિક બુદ્ધિમાન છે કેમકે તે પોતાના વિગત અનુભવોનો વર્તમાન સમસ્યાઓના ઉકેલમાં ઉપયોગ કરે છે. બુદ્ધિમાન મનુષ્ય કોઈ પણ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિમાં પોતાના અનુભવોનો અધિક ઉપયોગ કરે છે. વિગત અનુભવોનો ઉપયોગ એ બુદ્ધિનું એક લક્ષણ છે.

(૨) નવી પરિસ્થિતિથી સમાયોજન (Adaptation to a new situation)—મનુષ્ય કુતરા કરતાં પોતાની જાતને નવીન પરિસ્થિતિથી અધિક સરળતાથી સમાયોજિત કરી શકે છે. એક બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય કોઈ જટિલ પરિસ્થિતિ પર અધિક સરળતાથી નિયંત્રણ કરી શકે છે. પરંતુ જેનામાં બુદ્ધિ હોતી નથી તે પરિસ્થિતિમાં કંઈ જ કરી શકતો નથી. નવી પરિસ્થિતિ પર અધિકાર કરવાનું સામર્થ્ય એ બુદ્ધિનું એક લક્ષણ છે.

(૩) પરિસ્થિતિને સમજવી (Seeing the point)—કોઈ સમસ્યાને બરાબર સમજી લેવી તેમાં બુદ્ધિમત્તા રહેલી છે. સમસ્યાની આવરણ

આવતોનું બરાબર નિરીક્ષણ કરી તેને ગ્રહણ કરી તેને ઉકેલવાની કુચી મેળવવી તેમાં બુદ્ધિમતા છે. આ રીતે પરિસ્થિતિની કુચી જાણી લેવી તે બુદ્ધિનું એક લક્ષણ છે.

(૪) કાર્યોને વિશાળ દૃષ્ટિકોણથી જોતાં (Viewing actions from a broader point of view)

મનુષ્ય પશુ કરતાં પોતાના કાર્યમાં અધિક વિશાળ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખે છે. બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પરિસ્થિતિને અધિક વિશાળ દૃષ્ટિકોણથી જુએ છે. પરંતુ બુદ્ધિહીન મનુષ્ય પરિસ્થિતિને વિશાળ દૃષ્ટિથી જોતો નથી. તેનો દૃષ્ટિકોણ સંકીર્ણ હોય છે. તે પોતાના કાર્યમાં એક નિશ્ચિત માર્ગનું અનુસરણ કરે છે પરંતુ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય કાર્યને અધિક વિસ્તૃત દૃષ્ટિકોણથી જુએ છે. અગ્રદૃષ્ટિ દૃષ્ટિકોણની વિશાળતાનું લક્ષણ છે.

(૨) માનસિક આયુ (Mental Age)

બાળકની ઉંમરની વૃદ્ધિની સાથે સાથે તેની બુદ્ધિમાં પણ વૃદ્ધિ થતી જાય છે. બાળપણમાં આ વૃદ્ધિની ગતિ સાધારણ સ્થિતિઓમાં ધણે ભાગે સમાન હોય છે. આ પ્રમાણે બાળકની ચૌદ પંદર વર્ષની ઉંમર સુધી તેની સાથે સાથે બુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે ત્યાર બાદ વૃદ્ધિ અટકી જાય છે.

બાળકની જુદી જુદી ઉંમરમાં બુદ્ધિ માપવા માટે બુદ્ધિ પરીક્ષાઓ (Intelligence tests) કરી શકાય છે. અને તેને માટે જુદી જુદી પરીક્ષાઓની યોજના કરવામાં આવી છે ઉંમરના દરેક સ્તર માટે જુદી જુદી પરીક્ષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જ્યારે એક પંદર વર્ષની ઉંમરનો છોકરો દસ વર્ષની ઉંમરના છોકરા માટે ઉપયોગમાં લાવવામાં આવતી પરીક્ષામાં પાસ થતો નથી તો વાસ્તવિક ઉંમર પંદર વર્ષ હોવા છતાં તેની માનસિક ઉંમર દસ વર્ષ ગણાય છે. તેવી જ રીતે એક દસ વર્ષનો છોકરો પંદર વર્ષના છોકરા માટે ઉપયુક્ત પરીક્ષામાં પાસ થાય છે તો તેની વાસ્તવિક ઉંમર દસ વર્ષ હોવા છતાં તેની માનસિક ઉંમર પંદર વર્ષ ગણાય છે. તેમાં પ્રથમ છોકરો મંદ કદી શકાય. જ્યારે બીજો છોકરો કુશાલ કદી શકાય. બાળકની સરાસરી માનસિક ઉંમર તેની વાસ્તવિક ઉંમરના જેટલી જ હોય છે. જેમકે દસ વર્ષની વાસ્તવિક ઉંમરવાળા બાળકની માનસિક ઉંમર દસ વર્ષ હોય છે.

(૩) બુદ્ધિલબ્ધિ (Intelligence Quotient)

કોઈ બાળકની માનસિક આયુ તેની બુદ્ધિ લબ્ધિ (IQ) થી જાણી શકાય. બુદ્ધિલબ્ધિ જાણવા માટે તેની વાસ્તવિક આયુથી ભાગવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે જો કોઈ બાળકની માનસિક ઉંમર ૧૫ હોય અને તેની વાસ્તવિક ઉંમર ૧૨ હોય તો તેની બુદ્ધિલબ્ધિ $\frac{15}{12} = \frac{5}{4} = 1.25$ થાય. તેવીજ રીતે કોઈ બાળકની માનસિક ઉંમર ૧૨ હોય તો તેની બુદ્ધિ લબ્ધિ $\frac{12}{12} = 1$ થાય, જ્યારે બાળકની માનસિક ઉંમર (Mental age) તેની વાસ્તવિક ઉંમર (Real age)ની બરાબર હોય છે તો તેની બુદ્ધિલબ્ધિ ૧૦૦ હોય છે. સામાન્ય રીતે બુદ્ધિલબ્ધિને વ્યક્ત કરવામાં દશાંશ બિંદુઓ 'કાઢી નાખવામાં આવે છે અને ૧૨૫ ને ૧૨૫, ૦૮ ને ૮ અને ૧૦૦૦ ને ૧૦૦ લખવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે માનસિક આયુને વાસ્તવિક આયુથી ભાગી ભાગાકારને ૧૦૦ થી ગુણી બુદ્ધિલબ્ધિ નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે. આપણે તેને આ પ્રમાણે મૂકી શકીએ—

$$\text{બુદ્ધિ લબ્ધિ} = \frac{\text{માનસિક આયુ}}{\text{વાસ્તવિક આયુ}} \times 100$$

$$\left(\text{Intelligence Q} = \frac{\text{Mental age}}{\text{Real age}} \times 100 \right)$$

ફક્ત માનસિક ઉંમરથી જ બુદ્ધિલબ્ધિનું નિર્ધારણ થતું નથી. માનસિક આયુને વાસ્તવિક આયુ સાથે સંબંધિત કરવા પડે છે, બુદ્ધિનું માપ બુદ્ધિલબ્ધિથી કરવામાં આવે છે જે માનસિક ઉંમર અને વાસ્તવિક ઉંમરના પ્રમાણમાં હોય છે. આ પ્રમાણ ધણું કરીને જીવન પર્વત સમાન રહે છે. સરાસરી વ્યક્તિની બુદ્ધિલબ્ધિ ૧૦૦ હોય છે. એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે બાળકની વીસ વર્ષની ઉંમર બાદ બુદ્ધિનો વિકાસ થતો નથી અને વીસ વર્ષથી તે સાઈઝ વર્ષની ઉંમર સુધી બુદ્ધિનું સ્તર એક જ રહે છે.

(૪) બીને-સાઈમન બુદ્ધિ પરીક્ષાઓ (The Binet-Simon Intelligence Tests) :—

આ સંક્રાન્તિ પહેલાં દસ વર્ષમાં આદેશો બીને એ થીઓડોર સાઈમનની મદદથી રુલમાં જતાં બાળકોની તે કયા વર્ગમાં બેસવા માટે દીક છે તે જાણવાના ઉદ્દેશ્યથી તેમની બુદ્ધિ માપવા માટે કેટલીક માનસિક પરીક્ષાઓની યોજના બતાવી. જુદાં જુદાં બાળકોને માટે ઉપયોગ કરવામાં આવતી નીચે પ્રમાણેની જુદી જુદી પરીક્ષાઓ છે.

“ ત્રણ માસનું સ્તરઃ અનિયંત્રિત ગતિ માત્રથી નહિ પરંતુ એક નિશ્ચિત ગતિથી હાથને મોં સુધી લઇ જવો.

છ માસનું સ્તરઃ પહોંચી શકે તેટલા સુધીની સામે લટકતી એક નાની ચમકીલી વસ્તુને પાડવી.

બાર માસનું સ્તરઃ રમકડાને હલાવવા કે એક નાની ઘંટડીને વગાડવા જેવાં કાર્યોનું અનુસરણ.

બે વર્ષનું સ્તરઃ ચોકતેડને મોંમાં મુકતાં પહેલાં તેની ઉપર લપેટેટો કાગળ દૂર કરવો.

ત્રણ વર્ષનું સ્તરઃ પરિચિત વસ્તુઓના નામ બતાવવાં—આ પરીક્ષામાં પાસ થવાને માટે બાળકને બતાવવામાં આવનારી પાંચ પરિચિત વસ્તુઓમાંથી ઓછામાં ઓછી ત્રણનું નામ બતાવવું પડે છે.

છ વર્ષનું સ્તરઃ ચહેરાની અપૂર્ણ છબીઓમાં એ બતાવવું કે કઈ વસ્તુ રહી ગઈ છે, એવી ચાર છબીઓ બતાવવામાં આવે છે અને પાસ થવા માટે ત્રણ ખરા ઉત્તરોની આવશ્યકતા છે.

આઠ વર્ષનું સ્તરઃ એ બતાવવું કે લાકડું અને ઠાલસામાં શી સમાનતા છે. આ રીતે પરિચિત વસ્તુઓનાં ત્રણ જુદાં જુદાં જોડકામાં પણ સમાનતા બતાવવી પડે છે. પાસ થવા માટે બે સાચા ઉત્તર આવશ્યક છે.

બાર વર્ષનું સ્તરઃ શબ્દજ્ઞાન પરીક્ષા—મામુદી પરિભાષાઓ જેનાથી એ જાણી શકાય કે બાળક ૧૦૦ શબ્દોની એક પ્રમાણિક સૂચીમાંથી ૪૦ને સમજે છે.

ચૌદ વર્ષનું સ્તરઃ રાષ્ટ્રપતિ અને રાજામાં ત્રણ પ્રમુખ અંતર બતાવવાં ” (વુડવર્થ).

આ પરીક્ષાઓનો ઉદ્દેશ સામાન્ય બુદ્ધિ માપવાનો છે. તે વિશેષ યોગ્યતાઓને નથી માપી શકતી. તેમને માટે લાભાસાન જરૂરી છે. આથી નિરક્ષરોની બુદ્ધિ આ પરીક્ષાઓથી માપી શકાતી નથી.

(૫) વ્યવહાર પરીક્ષાઓ (Performance Tests):—

વ્યવહાર પરીક્ષાઓથી વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ અને તેનું પ્રહસ્તન કરવાનું સામર્થ્ય માપી શકાય છે. તે પરીક્ષાઓ કંઈકે કરવાના સામર્થ્યનું માપ કાઢે છે. તેમાં લાપાનો ઉપયોગ થતો નથી જેથી અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થયું હોય તેમની પરીક્ષા થઈ શકે છે.

(૧) આકૃતિ-પાટિયા પરીક્ષા (From Board Test)—આકૃતિ પાટિયાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતી એવી ઘણી વ્યવહાર પરીક્ષાઓની યોજના કરવામાં આવી છે આ પરીક્ષામાં એક પાટિયામાં રહેલા છિદ્રોમાં યોગ્ય આકૃતિના ટુકડા મૂકવા પડે છે તેમાં આ કાર્ય કરવામાં લાગતા સમયને માપવામાં આવે છે અને જૂનોની સખ્યા ગણવામાં આવે છે

(૨) ચિત્રામન-પરીક્ષા (Picture Drawing Test)—આ પરીક્ષાનો ઉપયોગ ચારથી માડીને દસ વર્ષની ઉંમરના બાળકોની પરીક્ષા માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમાં બાળકને પેન્સિલથી કાગળ ઉપર આણસની આકૃતિ પાડવાનું કહેવામાં આવે છે પરીક્ષામાં ચિત્રની સુદરતા માટે એક આપવામાં આવતા નથી પરંતુ તેની પૂર્ણતા અને સગિનતાને માટે એક (Mark) આપવામાં આવે છે

ચિત્ર-પૂર્તિ પરીક્ષા (Picture Composition Test)—આ પરીક્ષામાં વર્ગીકાર ટુકડા જેમાંથી કાપી લેવામાં આવ્યા હોય તેવું એક ચિત્ર બતાવવામાં આવે છે આ કાપેલા ટુકડાઓને જેમાં અપ્રાસંગિક વસ્તુઓના ચિત્ર બનેલા હોય તેને તેજ આકારના વર્ગોની સાથે મિનાવી દઈને આપવામાં આવે છે બાળકને તેમાંથી યોગ્ય વર્ગીકાર ટુકડાઓ શોધવાના હોય છે અને ચિત્રના છિદ્રોમાં ગોઠવવાના હોય છે આ પરીક્ષામાં ટુકડાની પસંદગી એટલી સારી હોય છે જેટલી તેનામાં ચિત્રની સારી સમજ હોય

જૂન-જૂનૈયા (Match)—આ પરીક્ષામાં કેટલીક બધ અને શુચરણુ પુક્ત ગનિઓવાળી જૂનજૂનૈયાની એક રેખાકૃતિ કાગળ પર તૈયાર કરવામાં આવે છે તેમાં પેન્સિલ વડે આડા અવળી ગનિઓમાં ભ્રમમાં મિનાટુકામાં દૂકેા માર્ગ શોધવાનો હોય છે તેમાં જૂનજૂનૈયાનું સમગ્ર રીતે નિરીક્ષણ કરવું પડે છે પોતે પૂર્ણતામાં સારી રીતે સમજ્યા સિવાય રસ્તો શોધવાનું શરૂ ન કરવું જોઈએ

શાળામાં ૭૦ થી ૮૫ વચ્ચેની જુદિવચ્ચિદાળા બાળકોને અધિક મદ (Dull) માનવામાં આવે છે તેમાંના ઘણા પોતાની પાઠશાળાની પ્રગતિની સાથે સાથે પ્રગતિ થી ચમ્તા નથી અને પાછળ રહી જાય છે તે પ્રમાણેની જુદિવચ્ચિદાળા બાળકો પોતાના શાળાના જીવનમાં અધિક પાછળ પડી જાય છે સારી બાળકોની જુદિવચ્ચિદાળા વિચન ૭ ૮૫ થી ૧૦૫ સુધી

છે. ઉત્કૃષ્ટ (Superior) બુદ્ધિલબ્ધિવાળાં બાળકોની બુદ્ધિલબ્ધિનો વિસ્તાર ૧૨૦ થી ૧૪૫ સુધી છે અને અલૌકિક પ્રતિભાઓ (Genius)ની બુદ્ધિલબ્ધિનો વિસ્તાર ૧૪૦ થી ૧૦૦ સુધી છે.

(૬) સામુહિક પરીક્ષાઓ (Group Tests) :—

એકજ સમયે એક સાથે ઘણી વ્યક્તિઓની બુદ્ધિ પરીક્ષાઓ લેવામાં આવે છે તેનાથી સમયનો મિતવ્યય થાય છે. ઘણી વ્યક્તિઓ એવી હોય છે જે પોતાના પરીક્ષાના સીધા નિરીક્ષણમાં બરાબર કાર્ય કરી શકતા નથી અને સમુદ્ધમાં સારું કામ કરી શકે છે. મહાયુદ્ધમાં અમેરિકામાં રગરોટામાંથી સૈનિકો અને અફસરો ચૂંટી કાઢવા માટે રગરોટોની બુદ્ધિ માપવા માટે સામુહિક બુદ્ધિ પરીક્ષાઓની યોજના બનાવવામાં આવી હતી. આર્મી આલ્ફા (Army Alpha) એક પરીક્ષા છે જે અંગ્રેજી વાંચી શકનારને માટે છે. આર્મી બીટા (Army Beta) નિરક્ષરો અને પરદેશીઓ માટે છે. આર્મી આલ્ફામાં એકદમ સરળથી માંડીને અત્યધિક જટિલ ગણિતની સમસ્યાઓ, પર્યાય અને વિપરીત શબ્દોની ઓળખ તથા અન્ય જ્ઞાન ભંડાર સંબંધી પરીક્ષાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ પરીક્ષાઓ વ્યક્તિના પૂર્વાર્જિત જ્ઞાન સંગ્રહ પર નિર્ભર હતી. ઉપ પરીક્ષાઓ (Sub tests) સતર્કતા અને માનસિક રિયતિસ્થાપકતા (Mental flexibility) માટે હતી. આર્મી બીટામાં ઘણું કરીને ભાષાનો ઉપયોગ ન હતો. તેમાં ચિત્રપૂર્તિ પરીક્ષાઓ તથા અન્ય પરીક્ષાઓ સમાવિષ્ટ હતી.

(૭) ઉપલબ્ધિ પરીક્ષાઓ (Achievement Tests)

જ્ઞાણોમાં જે જુદા જુદા વિષયોની પરીક્ષાઓ લેવામાં આવે છે તે ઉપલબ્ધિ પરીક્ષાઓ છે. તેનાથી એ જાણી શકાય છે કે વ્યક્તિએ તે વિષયોમાંથી કેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. વ્યવહારિક પરીક્ષાઓ એ જાણાવે છે વ્યક્તિએ પ્રયોગ કરવામાં ને કળાઓના અભ્યાસમાં કેટલી કુશળતા પ્રાપ્ત કરી છે. ઉપલબ્ધિ પરીક્ષાઓથી વ્યક્તિએ વિભિન્ન વિદ્યાઓ કે વિષયોનું કેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે માપી શકાય છે. તેમના પ્રશ્નો ખાસ કરીને વિદ્યાલયમાં શીખેલા વિષયોના જ હોય છે. તે પરીક્ષાઓ પુસ્તકોમાંથી પ્રાપ્ત કરેલા વિશેષ જ્ઞાનનું માપ કાઢે છે.

ઘણાં કારણોસર ઉપલબ્ધિ પરીક્ષાઓ બુદ્ધિ પરીક્ષાઓનો ઉદ્દેશ્ય પૂરો કરી શકતી નથી. પ્રથમ તો એ છે કે તે ફક્ત વિદ્યાલયના કાર્ય સુધી જ

સીમિત છે. તે વિદ્યાલયમાં શીખવવામાં આવતાં પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનની પરીક્ષા કરે છે. તે વ્યક્તિના વાતાવરણમાંથી પ્રાપ્ત કરેલા સામાન્ય જ્ઞાનની પરીક્ષા કરતી નથી. તે ચોપડીના કીડા હોય તેવાં બાળકોને અધિક લાભ પ્રદાન કરે છે. તે એક કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા બાળકની યોગ્યતા ઓછી આકે છે. જેને વિદ્યાલયમાં તેની ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિને અનુકુળ વિષય શીખવવામાં આવ્યો નથી. બુદ્ધિ પરીક્ષાનું પ્રયોજન બાળક દ્વારા પરિવેશમાંથી પ્રાપ્ત જ્ઞાનનું માપ કાઢવું તે છે. તે વ્યક્તિની સહજ બુદ્ધિને-વિશાલ દૃષ્ટિકોણથી પોતાના અતીત અનુભવના પ્રકાશમાં નવી પરિસ્થિતિને સમજાવવામાં અને તેના પર અધિકાર કરવાની તેની સામાન્ય યોગ્યતાને માપે છે.

(૮) બુદ્ધિ અને શાળા (Intelligence and Schooling)

પાંચ સાત વર્ષનાં બાળકો જે શાળામાં જાય છે તેમનામાં ન્યુનતમ બુદ્ધિ તો હોય છે તદ્દઉપરાંત અન્ય સ્તરોની બુદ્ધિ પણ ધરાવે છે. ઘણાં એવાં હોય છે જે પાઠશાળાના પાઠ્યક્રમો અને કાર્યો ઘણી સરળતાથી શીખી લે છે અને સારી પ્રગતિ કરે છે અને એક ક્લાસથી અન્ય ક્લાસ એમ જલદી આગળ વધે છે. ઘણાં મંદબુદ્ધિનાં હોય છે જે ધીમી પ્રગતિ કરે છે અને એક જ વર્ગમાં ઘણા વખત સુધી નાપાસ થાય છે. પરંતુ બાળકોનો અધિક ભાગ આ બન્ને સીમાઓની મધ્યનો જ હોય છે.

બાળકની બુદ્ધિલબ્ધિ અને પાઠશાળામાં સફળ થવાની તેની યોગ્યતાની વચ્ચે એક નિશ્ચિત અનુબંધ (Correlation) હોય છે. જે બાળકને પોતાની ચાલ પર ચાલવાની તક આપવામાં આવે તો વિશેષ કરીને તે દશામાં બુદ્ધિ તથા પાઠશાળીય હિસલબ્ધિનો અધિક નિકટ સંવાદ થાય છે. આ પ્રમાણેનો સંવાદ પ્રારંભિક ધનિષ્ઠ હોય છે. માધ્યમિક વિદ્યાલયમાં તેનાથી ઓછો હોય છે અને મહાવિદ્યાલયમાં તેનાથી પણ ઓછો હોય છે. બુદ્ધિ-લબ્ધિ અને પાઠશાળીય કાર્યોનો અનુબંધ પ્રારંભિક શાળામાં ૦.૭૫ હોય છે માધ્યમિક વિદ્યાલયમાં ૦.૬ અને મહાવિદ્યાલયમાં ૦.૫૦ રહી જાય છે. તેનું કારણ એ છે કે કોલેજમાં ભણનાર સમુદાય અધિક ચૂંટાયેલો સમુદાય હોય છે કે જેથી લગભગ કોલેજમાં ભણનાર દરેક વિદ્યાર્થીની કોલેજના કાર્યની મધ્યમ દરજ્જાની સફળતાની શક્તિ કહી શકાય છે. પરંતુ જે કામ કરવા માગતા નથી, કામ કરવા ન માગતા હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓની બાબતમાં તો એ સંભવિત છે કે તેમના જીવનની આ અવસ્થામાં તેમની

શક્તિઓ ઉન્નત ન હોય અને કદાચ હોય તો પણ તે બીજી દિશા તરફ ઉન્નત હોય. વિદ્યા સંબંધી ઉપલબ્ધિને માટે ફક્ત યોગ્યતાઓ કે માનસિક પ્રવીણતાઓ (Aptitudes)ની જ આવશ્યકતા હોય તેમ નથી તેના ઉપરાંત પ્રેરક પણ આવશ્યક છે. બુદ્ધિ ઉપરાંત પ્રયત્ન કરતા રહેવું, પૌષ્ટિક શક્તિઓમાં વિશ્વાસ રાખવો, ચરિત્ર બળ, પ્રગતિ કરવાની ઇચ્છા વિગેરે નૈતિક ગુણો સફળતા માટે અધિક આવશ્યક છે.

(૯) બુદ્ધિ પરીક્ષાઓના લાભ Uses of (Intelligence Tests).—

આ પરીક્ષાઓનો સર્વાધિક ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓની બુદ્ધિનાં સ્તરો નક્કી કરવામાં તથા તેમનું વર્ગીકરણ કરવામાં થાય છે. માનસિક અભાવ-અસ્ત આળોકને જુદાં રાખવાં જોઈએ અને તેમને વિશેષ શાળાઓમાં મોકલવા જોઈએ. જે આળોક મંદબુદ્ધિ છે તેમને બૌદ્ધિક વિષયો કરતાં હાથ કારીગરીનું પરિક્ષણ અધિક લાભદાયી બની શકે. તેમને દરેક વિષય વ્યવહારિક પદ્ધતિથી શીખવવા જોઈએ કે જે આળોક કુશાલ બુદ્ધિ હોય તેમના પ્રતિ અધિક ધ્યાન આપવું જોઈએ અને તેમની ચાલ પ્રમાણે તેને પ્રગતિ કરવાનો અવસર આપવો જોઈએ. આ પરીક્ષાઓ એ જણાવે છે કે મંદ બુદ્ધિ વિદ્યાર્થી પાઠ્ય પડી જાય છે તેના કરતા કુશાલ બુદ્ધિવાળા અને ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યાર્થીઓ અધિક પાઠ્ય પડી જાય છે. કેમકે તેમને સગસરી કરતાં અધિક ઉપલબ્ધિ હોય છે. તેથી શિક્ષક તેમના તરફ ધ્યાન આપતા નથી. શિક્ષક ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યાર્થીઓને તેમના માનસિક સ્તરથી નીચા સ્તરનું કામ લે છે તેથી તે આળસુ બની જાય છે અને આગળ વધી શકતા નથી આથી તેમનો પાઠ્યક્રમ ઉંચા દરજ્જાનો હોવો જોઈએ.

બુદ્ધિ પરીક્ષાઓ સમુદાયને સમસ્તરવાળા બનાવવામાં આપણને મદદ કરે છે. એક શ્રેણીની વિદ્યાર્થીનીઓને એક શ્રેણીમાં ગોઠવી શકાય છે. પરંતુ આ પ્રણાલીમાં દોષ છે. તે એક જ માનસિક ઉંમરવાળા નાના અને કુશાલ બુદ્ધિવાળા વિદ્યાર્થીઓને તેમની સમાન આયુવાળા, મંદ અને મોટા વિદ્યાર્થીઓ સાથે મૂકે છે. એની પ્રગતિની ગતિ અને સામાજિક પ્રૌઢતા (Social maturity) માં અંતર હોય છે. ખરી રીતે વિદ્યાર્થીઓને તેમની બુદ્ધિલબ્ધિ અનુસાર શ્રેણીમદ્દ કરવા જોઈએ. એક જ માનસિક અને વાસ્તવિક ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓને એક જ શ્રેણીમાં મુકવા જોઈએ.

બાળકની વિશેષ યોગ્યતાઓ અને અયોગ્યતાઓની, તેમની માનસિક

દુર્બળતા, ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિ અને સામાજિક પ્રવૃત્તિનાં વિષયાયોજન નજરે પડે ત્યાં તેનું નિદાન કરવામાં બુદ્ધિ પરીક્ષાથી મદદ મળે છે. આવા સમયે વ્યક્તિઓ સાથે નિકટ સંબંધ હોવો આવશ્યક છે તેથી વ્યક્તિગત પરીક્ષાઓ લેવાની જોઈએ. બુદ્ધિ પરીક્ષાઓથી આપણે યુવકોના બૌદ્ધિક અને વ્યાવસાયિક લવિષ્યનું પૂરંજાન મેળવી શકીએ છીએ વ્યક્તિની સફળતાનાં ધણાં જ કારણો છે. જેવાં કે નૈતિક ગુણ, પરિશ્રમ, આત્મવિશ્વાસ વિગેરે અને બુદ્ધિ પણ સફળતાનું એક કારણ છે જે સફળતાનું નિર્ધારણ કરે છે. વ્યવસાયિક પથપ્રદર્શન માટે વ્યક્તિત્વ પરીક્ષાઓ આવશ્યક હોય છે. વ્યવસાય નિર્ધારિત કરવા માટે લેવામાં આવતી પરીક્ષાઓ બુદ્ધિ પરીક્ષાઓનાં વિશેષ રૂપ છે.

બુદ્ધિ પરીક્ષાઓ બાળકની યોગ્યતાઓ માપે છે અને જણાવે છે કે તેનામાં શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાની કેટલી શક્તિ છે. લેખિત અને મૌખિક મામુલી પરીક્ષાઓ શક્તિઓ કરતાં જ્ઞાન પર જોર અધિક દે છે. પરંતુ એ અનુચિત છે. તે આત્મગત હોય છે. બુદ્ધિપરીક્ષાઓ વિષયગત હોય છે. તેમાં પરીક્ષકનું અધિક મહત્વ હોતું નથી. બુદ્ધિ પરીક્ષાઓ જન્મજન્ય માપવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

શિષ્યવૃત્તિ (Scholership) આપવા માટે વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય પરીક્ષાના પદ્ધતિના રૂપમાં બુદ્ધિ પરીક્ષાનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. સ્કુલમાં દાખલ કરવા માટે તેની કક્ષા નિર્ધારિત કરવામાં પણ આ પરીક્ષા મદદ કરે છે.

(૧૦) વિશેષ યોગ્યતાઓના સામાન્ય યોગ્યતાઓ સાથે અનુબંધ.
(Corelation of Special Abilitics with General Ability.)

બીને સાયમન પરીક્ષાઓ તથા અન્ય કાર્ય પરીક્ષાઓની યોજના સામાન્ય બુદ્ધિ માપવાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. અન્ય પરીક્ષાઓનો ઉપયોગ વિશેષ યોગ્યતાઓ માપવામાં કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિઓના એક જ સમુદાયમાં બે વિશેષ યોગ્યતાઓની પરીક્ષા થઈ શકે છે. જે આપણે એ જાણવા માગતા હોઈએ કે વ્યક્તિઓમાં બે ગુણ કેટલા પ્રમાણમાં સંલગ્ન છે. સાથે રહી શકે છે તે આપણે તેમના સંબંધને માપી શકીએ છીએ અને તેને અનુબંધ ગુણક (Coefficient of Corelation) ના રૂપમાં લખી શકીએ છીએ. ઉદાહરણ્યે બુદ્ધિ અને ઉચ્ચાઈના સંબંધને નિર્ધારિત કરવા માટે આપણે વ્યક્તિઓના એક સમુદાયની પરીક્ષા લઈ શકીએ. અને તેમને ક્રમમાં ગોઠવી શકીએ. જે બુદ્ધિ અને ઉચ્ચાઈમાં કેઈ ભાવાત્મક અનુ-

બંધ હશે તો આપણને માત્રમ પણે કે અધિક જિંચી વ્યક્તિ અધિક બુદ્ધિમાન છે અને વામન વ્યક્તિ સર્વથી ઓછી બુદ્ધિમાન છે. જો આ અનુ-બંધ બરાબર હશે તો અનુબંધ ગુણક +૧૦૦ થશે. તેનાથી ઊલટું જો જિંચાઈ અને બુદ્ધિમાં વિરોધ હશે તો બધાથી જિંચી વ્યક્તિ ઓછી બુદ્ધિ-માન અને હીંગણી વ્યક્તિ અધિક બુદ્ધિમાન છે. તો અનુબંધ ગુણક—૧૦૦ થશે, જો તેમનો સંબંધ જોટલા વખત અનુલોભ છે તેટલાજ વખત વિલોભ છે તો અનુબંધ કંઈજ નહીં થાય. પરંતુ જો થોડા જ અપવાદો છોડી દેતાં તેમનામાં અનુલોભ સંબંધ જોવા મળે છે તો એક ઉચ્ચ ભાવાત્મક અનુબંધ થશે જેને +૮, +૧૬, વિગેરે સંખ્યાઓથી પ્રગટ કરાશે પરંતુ જો અપવાદ ધણા જ છે તો ન્યૂન ભાવાત્મક અનુબંધ થશે જેને—૦૫, —૦૬ વિગેરે સંખ્યામાં દર્શાવાશે.

રિપર મેનનો મત છે કે પ્રત્યેક માનવીય યોગ્યતામાં બે તત્ત્વ હોય છે. એક સામાન્ય યોગ્યતા અને એક વિશેષ યોગ્યતા. વિભિન્ન વિશેષ યોગ્યતાઓમાં કેટલાક અનુબંધની ઉપસ્થિતિ એક સામાન્ય યોગ્યતાના અસ્તિ-ત્વનું પરાક્ષ પ્રમાણ છે. એક સામાન્ય યોગ્યતા અને એક વિશેષ યોગ્યતાનો સંબંધ અનુબંધ ગુણકથી નિર્ધારિત કરી શકાય છે.

(૧૧) બુદ્ધિ-દૌર્બલ્ય (Feeble-mindedness)

સાધારણ વ્યક્તિઓમાંની કેટલીક વ્યક્તિઓમાં બુદ્ધિની ખોટ હોય છે અને તેવા લોકો પોતાના જીવનનો યોગ્ય પ્રબંધ કરી શકતા નથી. સર્વોધિક બુદ્ધિની ખોટ જડબુદ્ધિ (Idiot)માં હોય છે. મંદબુદ્ધિ વ્યક્તિઓમાં બુદ્ધિની સાધારણ કમી હોય છે અને અલ્પબુદ્ધિમાં બુદ્ધિ દૌર્બલ્ય આ બધા જ કરતાં ઓછું હોય છે. અલ્પબુદ્ધિવાળાની સંખ્યા જડબુદ્ધિ અને મંદબુદ્ધિ વ્યક્તિઓ કરતાં અધિક હોય છે.

(૧) જડબુદ્ધિ (Idiots)—જડબુદ્ધિની બુદ્ધિ બધાંથી અધિક દોષગ્રસ્ત હોય છે. નિમ્નતમ શ્રેણીના મૂઠ પોતાની શારીરિક આવશ્યકતાઓનો પણ વિચાર કરતા નથી. તેમને ખાવાપીવાનું, નહાવા ધોવાનું અને કપડાં પહેરવાનું પણ જ્ઞાન હોતું નથી. અમુક સાધારણ શબ્દો સિવાય અધિક વાત કરતાં તેમને આવડતું નથી. તે પોતાના જીવનની સાધારણ મુશ્કેલીઓ ઉપર પણ વિજય મેળવી શકતો નથી. તે રસ્તા ઉપર ચાલતાં કોઈ વાહનથી પણ બચી શકતા નથી તેમજ જાંડાં પાણીથી નથી બચી શકતા. તે એટલા

મૂખ હોય છે કે પોતાના જીવનનું સામાન્ય મુશ્કેલીઓમાંથી પણ રક્ષણ કરી શકતા નથી. તેમની બુદ્ધિલબ્ધિ ૨૦ કે તેથી પણ ઓછી હોય છે.

(૨) મંદબુદ્ધિ (Imbecites)—મંદબુદ્ધિ જડબુદ્ધિ કરતાં ઓછી દોષગ્રસ્ત હોય છે તેમનામાં અને જડબુદ્ધિમાં એજ ફરક છે કે તે જીવનની સામાન્ય જોખમોથી બચવાનું શોખેલા હોય છે પરંતુ તે ઉપયોગી કામ કરવાનું શોખેલા હોતા નથી. કેટલાક ઉચ્ચ કેટિના મંદબુદ્ધિ ખાવાપીવાનું, કપડાં પહેરવાનું વિગેરે શીખી શકે છે. તે અન્યના નિરીક્ષણમાં રહીને નાનામાં નાનું અને સરળ કાર્ય શીખી શકે છે. જટિલ કાર્યોને તે શીખી શકતો નથી. તેમની બુદ્ધિલબ્ધિ ૨૦ કે ૨૫ થી ૫૦ સુધીની હોય છે.

(૩) અદ્યબુદ્ધિ (Morns)—તે બુદ્ધિમાં મંદબુદ્ધિઓ કરતાં ઓછા દોષગ્રસ્ત હોય છે. તેમની બુદ્ધિઓમાં પણ પરસ્પર અંતર હોય છે. નિમ્નતમ શ્રેણીના અદ્યબુદ્ધિઓ અને ઉચ્ચતમ શ્રેણીના અદ્ય બુદ્ધિઓમાં ભાગ્યે જ કોઈ તફાવત હોય છે. પરંતુ તેઓ અન્યના નિરીક્ષણમાં રહી સિવાય નાનાં મોટાં સાધારણ દૈનિક કાર્યો શીખી લે છે. તે સંદેશો લઈ જઈ શકે છે, પચારી પાથરી શકે છે. કેટલાક ઉચ્ચ શ્રેણીના અદ્યબુદ્ધિઓ જાનવરોની સંભાળ પણ રાખી શકે છે. બાળકોની સંભાળ પણ રાખી શકે છે. સીવવાનું મશીન પણ ચલાવી શકે છે વિગેરે. તેમાંના કેટલાકને એવાં કાર્યોની કેળવણી પણ આપવામાં આવી છે કે જેનાથી ધનપ્રાપ્તિ કરી શકે તે સંકળનાપૂર્વક સમસ્યાનો ઉકેલ કરી શકતા નથી. નવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરી શકતા નથી, તેમની બુદ્ધિલબ્ધિ ૫૦ થી ૭૦ વચ્ચે હોય છે.

પરંતુ જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં તે જુદાં હોય છે ન્યારે વિશેષ તત્વ એકજ વ્યક્તિની એક પરીક્ષાથી બીજી પરીક્ષામાં જુદાં હોય છે અને અન્ય વ્યક્તિઓમાં તો જુદાં હોય છે જ. આથી કોઈ વ્યક્તિના પ્રાપ્તાંકમાં બે ભાગ હોય છે. એક સામાન્ય તત્વના પ્રમાણમાં હોય છે. બીજો તે જ યોગ્યતાના વિશેષ તત્વના પ્રમાણમાં હોય છે. કોઈ પણ માનસિક પરીક્ષા સામાન્ય યોગ્યતા અને વિશેષ યોગ્યતા બંનેને માપે છે. કેટલીક સામાન્ય યોગ્યતાઓને અધિક માપે છે તો કેટલીક વિશેષ યોગ્યતાઓને અધિક માપે છે. આથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે આપણે કોઈ હદ સુધી કોઈ દીશામાં કોઈ વ્યક્તિની યોગ્યતાથી એક બીજી દીશામાં તેની યોગ્યતાનું અનુમાન કરી શકીએ છીએ. અને આ બંને અનુમાનનું પ્રમાણ બંને યોગ્યતાઓમાં રહેલી સામાન્ય યોગ્યતાની માત્રા પર આધાર રાખે છે.

રિપર મેનના સિદ્ધાન્તમાં અન્ય સિદ્ધાન્તોના સત્યાંશોનો સમાવેશ થયેલો હોય તેમ જણાય છે. જે કેન્દ્રિય બૌદ્ધિક તત્વને સામાન્ય યોગ્યતા માની લેવામાં આવે તો એકતંત્રીય સિદ્ધાન્ત બરાબર છે. વિશેષ તત્વો કે જે પરસ્પર સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરે છે તે બામતમાં અરાજકતાનો સિદ્ધાન્ત પણ ઠીક છે. જ્યાં સુધી સામાન્ય તત્વથી કંઈક ભિન્ન અને વિશેષ તત્વોથી અધિક ભિન્ન શક્તિઓ વ્યાપક સામુહિક તત્વોમાં પ્રગટ થાય છે ત્યાં સુધી જ બહુતંત્રીય સિદ્ધાન્ત ઠીક છે. રિપરમેન સામાન્ય યોગ્યતાને અને માનસિક શક્તિને એક માને છે. તે સામાન્ય યોગ્યતા અને બુદ્ધિને મામુલી વ્યક્તિ સમજે છે, એક માનતો નથી તેનો દરેક પ્રકારનાં યાનાત્મક કાર્યોમાં ઘણો મોટો હાથ હોય છે આ મત નિર્દોષ માન્ય પડે છે x

x રીસ; માનસશાસ્ત્રનું શિક્ષણ

પ્રકરણ ૨૧

વ્યક્તિત્વ (Personality)

(૧) વ્યક્તિત્વ (Personality)

વ્યક્તિના સર્વ ગુણો અને પ્રતિક્રિયા પ્રવૃત્તિઓનો સંગમ થઈ એક અને છે. તેને વ્યક્તિત્વ કહેવામાં આવે છે. આપણી શારિરિક અને માનસિક ક્રિયાઓ અને આચરણોના વિભિન્ન ભાગો વ્યક્તિત્વના ભાગ છે. આ વિભિન્ન તત્વો એક સમષ્ટિ બનાવે છે. તે વિભિન્ન ભાગોનો ફક્ત યોગ જ નથી. વ્યક્તિત્વનો સંકેત લક્ષણોનો એક માત્ર સમુહ તરફ જ નથી પરંતુ લક્ષણોની એક સમષ્ટિ તરફ છે. વ્યક્તિત્વ ફક્ત તેનાથી સંબંધિત વ્યક્તિનાં લક્ષણોનો જ સમાવેશ કરતું નથી પરંતુ ખાસ કરીને અન્ય વ્યક્તિઓ સાથેના સંબંધોનો પણ સમાવેશ કરે છે. આ પ્રમાણે વ્યક્તિત્વનો મોટો ભાગ સામાજિક સ્વભાવનો છે. વ્યક્તિત્વનાં લક્ષણ આપણને એ બતાવે છે કે વ્યક્તિ કેવી રીતે વર્તન કરે છે. લક્ષણોથી વ્યક્તિની કાર્ય કરવાની વિશિષ્ટ રીતનું પ્રકાશન થાય છે. મૂંઝેલ જણાવે છે કે “વ્યક્તિત્વમાં સંપૂર્ણ વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે. વ્યક્તિત્વની પરિભાષા કરતાં આપણે કહી શકીએ કે તે વ્યક્તિના ગતિ, રચિત પ્રકારો, અભિવ્યક્તિઓ, વ્યવહાર, ક્ષમતાઓ, યોગ્યતાઓ અને પ્રતીક્ષિતાઓનું બધાથી ભૂંડું સંગ્રહ છે.” વ્યક્તિને અન્ય વ્યક્તિથી વ્યક્તિત્વ દ્વારા જ ઓળખી શકાય છે. વ્યક્તિના વ્યવહારમાં અમુક રચાણો બાજુ પણ રહેલી હોય છે. વ્યક્તિત્વની પરિભાષા એ થઈ શકે કે તે વ્યક્તિના વ્યવહારનો સમગ્ર ગુણ છે. વ્યક્તિત્વનું લક્ષણ વ્યવહારનો કોઈ વિશેષ ગુણ હોય છે. જેમકે પ્રકૃષ્ટતા કે આત્મવિશ્વાસ સમગ્ર વ્યક્તિત્વ એ લક્ષણોનો યોગ હોય છે. પરંતુ તે ફક્ત પૃથક્ ગુણોનો યોગ જ નથી. પરંતુ કંઈક બીજું પણ છે. દા. ત. એક વ્યક્તિ ફક્ત હસમુખ અને આત્મવિશ્વાસી જ નથી. પરંતુ તે હસમુખ હોવો છતાં પણ આત્મવિશ્વાસી છે. (વુડવર્થ). વ્યક્તિત્વમાં કંઈક એકતા હોય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિની સામાજિક વાતાવરણમાં પ્રતિક્રિયા કરવાની પોતાની નિરાળી શૈલી હોય છે. તેનાથી તેનું વ્યક્તિત્વ અને છે. કોઈ વ્યક્તિને આંકવામાં આપણે

રૂપ અને અન્ય શારીરિક લક્ષણો, વ્યવસાય અને મનોરંજનની રચિઓ, શુદ્ધિ, સ્મૃતિ કલ્પના તથા અન્ય માનસિક ટેવો, ચરિત્ર અને નૈતિક લક્ષણો, સામાજિકતા, સવેગાત્મક લક્ષણો વિગેરેનો વિચાર કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે વ્યક્તિત્વ વ્યવહારનો સમગ્ર ગુણ છે જેવા કે તેના વિચાર અને અભિવ્યક્તિની રીત, તેની અભિવૃત્તિ અને રચિ, કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ અને તેના વ્યક્તિગત જીવન દર્શન (Philosophy of life) થી પ્રકટ થાય છે.

(૨) વ્યક્તિત્વના લક્ષણ. (Personality Traits) અથવા વ્યક્તિત્વનાં તત્વ (Factors of Personality):—

આપણે જોઈ ગયા કે વ્યક્તિત્વ વ્યક્તિનાં લક્ષણોની એક સમૂહિ છે, એકમ છે. તેનું આપણે તેના વિભિન્ન મહત્વના ભાગોમાં વિભાજન કરી સારી રીતે અધ્યયન કરી શકીએ. વ્યક્તિત્વનું પૃથક્કરણ તો ઘણી રીતે થઈ શકે છે. છતાં પણ તેમાં રહેલાં તત્વો અસંખ્ય છે તેથી તેનું પૂર્ણતયા વર્ગીકરણ તો અશક્ય છે. તો પણ અમુક મુખ્ય-મુખ્ય તત્વો કે જે ઘણા માણસોમાં જુદાં જુદાં જોવામાં આવે છે તે દર્શાવી શકાય. તે મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે. (૧) શારીરિક લક્ષણ, (૨) શુદ્ધિ, (૩) સવેગશીલતા (૪) ચરિત્ર (૫) સામાજિકતા (૬) સહકૃતતા. *Disposition Temperament Character, intelligence*

(૧) શારીરિક લક્ષણ (Physical Traits):—શરીરની રચના અને રૂપ, ઉંચાઈ, વજન, વિગેરેનો વ્યક્તિત્વના નિર્માણમાં ઘણો જ પ્રભાવ પડે છે. આપણી સજ્જતા અને નિષ્જ્જતા આપણા દેખાવ ઉપર પણ આધાર રાખે છે. દેખાવનો અર્થ એ નહીં કરવાનો કે ઉંચાઈ, ભાર, ચહેરાની અભિવ્યક્તિઓ. પરંતુ તેની સાથે સાથે અવાજ, ખોશાક—તથા અન્ય સંબંધિત તત્વો કે જેને વ્યક્તિગત ચરિત્ર સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ હોય. શારીરિક લક્ષણ વ્યક્તિત્વનું મહત્વપૂર્ણ તત્વ છે. વ્યક્તિત્વના અન્ય મહત્વનાં લક્ષણો પણ શારીરિક લક્ષણ પર અવલંબન રાખે છે. આપણે ઉપર જોયાં તે લક્ષણો વાસ્તવિક રીતે વ્યક્તિનું પ્રસન્ન કે અપ્રસન્ન વ્યક્તિત્વની રચના કરે છે. ઘણી બાબતો એવી છે કે જે વ્યક્તિના નિયંત્રણમાં નથી. જે વ્યક્તિત્વને પ્રભાવિત કરે છે. દરેક વ્યક્તિ દેખાવમાં સુંદર અને ચિતાકર્ષક હોતી નથી. પરંતુ તે સ્વચ્છ અને સુંદર વસ્ત્રોથી વિભૂષિત થાય. દેખાવ સુંદર બની શકે છે. પરંતુ તેમાં મુખ્ય બાબત એ છે કે સારી પ્રવૃત્તિઓ અને સારી રીતભાત હોવી જોઈએ. જે તે પ્રમાણે હોય તો

કુરૂપ માણસનાં પણ જનતા વખાણ કરે છે. આપણી ટેવોનો પણ વ્યક્તિત્વ પર પ્રભાવ પડે છે. શોરીરિક તત્વથી વ્યક્તિનો અન્ય વ્યક્તિઓ પર ધણો પ્રભાવ પડે છે.

// બુદ્ધિ (Intelligence).—વ્યક્તિનાં માનસિક લક્ષણો જેવાં કે બુદ્ધિ, નિરીક્ષણ શક્તિ, સ્મૃતિ, કલ્પના, ધ્યાન, નિર્ણય, વિચાર વિગેરે વ્યક્તિત્વનાં મહત્વનાં લક્ષણો છે. બુદ્ધિનો અર્થ એ છે કે જીવનની સમસ્યાઓનો સામનો કેવી રીતે કરવો અને તેમનો ઉકેલ કેવી રીતે કરવો, તેની ચોક્કસતા અને શક્તિ. સામાન્ય રીતે તેનો સંબંધ શીખવાની યોગ્યતા સાથે છે. પરંતુ તેનો અર્થ એ નહીં કરવાનો કે જે સમસ્યાઓ આપણે સમજ્યા અને જેનો ઉકેલ કયો તે. પરંતુ તેનો અર્થ એ કરવાનો કે સમસ્યાને શીખવાની અને તેનો ઉકેલ કરવાની યોગ્યતા—કે શક્તિ. આ શક્તિમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતા રહેતી હોય છે. તે દરેક વ્યક્તિમાં જુદી જુદી હોય છે. ઘણા માણસો અન્ય બીજાઓ કરતાં અધિક બુદ્ધિ તથા માનસિક સ્વચ્છતા ધરાવતા હોય છે. માનસિક સજ્જતા એ મનુષ્યનું અગત્યનું લક્ષણ છે, તેના સિવાયનાં અન્ય લક્ષણો નિર્ધારક છે. બુદ્ધિ ન હોય તો વ્યક્તિનાં અન્ય દરેક લક્ષણોનો કંઈ જ અર્થ કે ઉપયોગ નથી. અને તેનો ઉપયોગ થાય છે છતાં યોગ્ય યર્થ શક્ય નથી. આ પ્રમાણે બુદ્ધિશક્તિ એ મનુષ્યનું સર્વસ્વ છે. તેના સિવાય મનુષ્યની શક્તિ કંઈ જ નથી. છતાં પણ આ લક્ષણ એકલું જ વ્યક્તિને માટે પુરતું નથી. કારણ કે અધિક બુદ્ધિ હોય. પરંતુ સચક્તતા અને દૃઢતા ન હોય તો જીવનમાં સારી સફળતા મળી શકતી નથી. તેથી જ રીતે વ્યક્તિ અધિક બુદ્ધિ ધરાવતી હોય પણ આરિગ્યહીન હોય તો તે સમાજને માટે લાયકારક હોય છે. આ પ્રમાણે માનસિક સતર્કતા બુદ્ધિની સાથે રહેવી જોઈએ. અર્જિત યોગ્યતાઓનો પણ વ્યક્તિત્વ ઉપર ધણો પ્રભાવ પડે છે.

(૩) સંવેગશીલતા (Emotionality):—

સંવેગાત્મક લક્ષણો અને પ્રવૃત્તિઓ વ્યક્તિત્વનાં મુખ્ય લક્ષણ છે. કેટલાક લોકોમાં સંવેગશીલતા જન્મથી જ અધિક હોય છે અને કેટલાક લોકોમાં ઘણી જ ઓછી હોય છે. કેટલાક લોકોનો સ્વભાવ પ્રસન્ન ચિત્ત હોય છે. ન્યારે કેટલાક સદૈવ ઉદાસ રહેતા હોય છે. કેટલાક સ્વભાવના હોય છે. ન્યારે કેટલાક શાન્તચિત્ત અને ચોતાના

કામ રાખનારા હોય છે. ધણી એકદમ ક્રોધિત થઈ જનારા હોય છે. જે જરા જરા બાબતમાં ક્રોધ કરે છે. આ લોકો અન્ય લોકોનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. એમ માનવામાં આવે છે કે અનાસર્ગી—અંચિઓમાંથી નીકળતા ન્યાસર્ગી (Hormones) ને કારણે સ્વભાવમાં અંતર હોય છે. આ પ્રમાણે સંવેગશીલતાનો વ્યક્તિત્વ પર ધણો જ પ્રભાવ પડે છે. સંવેગશીલતાના લક્ષણ યુક્ત નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે:

(અ) પ્રકુલ્લ (Elated)—ધણી વ્યક્તિઓ એવી હોય છે જે સદૈવ પ્રકુલ્લ અને પ્રસન્નચિત્ત રહે છે. તેમના સંવેગાત્મક જીવનમાં તે અધિક સુખી અને અધિક સક્રિય હોય છે. તે સદૈવ આશાવાદી (Optimistic) અને ખુશમિજાજ રહે છે. તે કોઈ પણ વસ્તુને ગંભીરતાપૂર્વક લઈ શકતા નથી અને તેથી ધણી વખત અધિક કષ્ટ સહન કરવું પડે છે. અને ધણી કઠિનાઈ ઓનો સામનો કરવો પડે છે. વ્યક્તિએ આશાવાદી બનવું જોઈએ. પરંતુ તે સંતુલિત અને યોગ્ય આશાવાદ (Optimism) હોવો જોઈએ.

(બ) ઉદાસ (Depressed)—કેટલાક લોકો સદૈવ ઉદાસ અને ખિન્ન મન રહેતા હોય છે. આ જાતની વ્યક્તિઓ પ્રકુલ્લ વ્યક્તિનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ હોય છે. તેઓ નિરાશાવાદી (Pessimistic) હોય છે. અને સદૈવ સંવેગાત્મક ઉદાસીનતાથી પીડિત રહે છે. આ જાતના લોકો સદૈવ વસ્તુની ખરાબ બાજુ જુએ છે. તેમની મનોદશા જ એવા પ્રકારની હોય છે. તેઓ સંવેગાત્મક ઉદાસીનતાથી સતત પીડિત રહેતા હોવાથી જીવનના સાચા આનંદનો અનુભવ કરી શકતા નથી.

(ક) ચીઢીયા (Imitable)—કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે જેનો સ્વભાવ ચીઢીયો હોય છે. તેમનું મગજ હંમેશા ઉંચું જ ચઢેલું હોય છે. તેમનામાં ન તો પ્રસન્ન થવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે, ન તો ખિન્ન થવાની. તે હર સમયે કોઈ ન કોઈ નવો તમારો શર કરે છે. જરા જરા બાબતમાં ચિઠાઈ જાય છે. અને હંમેશાં લડવાનો અવસર શોધતા રહે છે અને તેમને ધણું કરીને મેળવી પણ શકે છે.

(ઢ) અસ્થિર (Unstable)—ધણી લોકો એવા હોય છે કે જે એક દાણે પ્રસન્ન અને તેના પછી તરત જ ઉદાસ બને કે આમ થવાનું કોઈ કારણ પણ હોતું નથી. તેમનો મિજાજ હંમેશાં સંતુલિત રહેતો નથી.

તેમને સંવેગોની સતત આવે છે. આપણે તેને માટે કદાપિ ન કહી શકીએ કે તે કેવી મનોદશામાં મળશે. અને એ વાત ચોક્કસ છે કે આપણે તેને ગમે તે એક મનોદશા દશામાં જોઈ શકીએ.

(૪) ચરિત્ર (Character):—

સંકલ્પાત્મક લક્ષણો અને નૈતિક ચરિત્ર વ્યક્તિત્વનાં મહત્વપૂર્ણ લક્ષણો ગણાય છે. વ્યક્તિનાં ઐચ્છિક કર્મો પર સંકલ્પનું નિયંત્રણ હોય છે. ચરિત્ર એટલે આપણે અહીંયાં નૈતિક લક્ષણો સમજવાનાં છે. નૈતિકતા એ ક્રમ સામાજિક નિર્ણય છે કે આપણે વ્યક્તિત્વનાં વિભિન્ન લક્ષણોનો યોગ્ય વિકાસ કર્યો છે કે કેમ. અને આપણે તે યોગ્ય નિર્ણય પ્રાપ્ત કરવા માટે વસ્તુનો સમાજ અસ્વીકાર કરે તેનાથી દૂર રહેવું. તેમાં એ પ્રતિક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે જેનો સંબંધ આપણા નૈતિક અને ધાર્મિક નિયમો સાથે છે. તથા આપણા વ્યક્તિગત-રીતે અંગીકૃત આચરણના આદર્શો સાથે છે. સાચી નૈતિકતા સમાજને ઉપયોગી અને તેના સારા માટે કરવાની ટેવને કેળવવી.

(૫) સામાજિકતા (Sociability):—

વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ સામાજિક લક્ષણોથી બનેલો છે. બાળક જ્યાં સુધી સામાજિક રંગથી રંગાયું હોતું નથી ત્યાં સુધી તે તે વ્યક્તિવાદી હોય છે. અને લોકોમાં અધિક રસ ધરાવતું નથી પરંતુ ધીરે ધીરે તેનામાં તે વિકાસ પામે છે. અને સમાજમાં તે દરેક સાથે જોઈ મળી પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરે છે. આ પ્રમાણે વ્યક્તિત્વનો સામાજિકતા પર ઘણો આધાર રહેલો હોય છે. વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે કેવો વ્યવહાર કરે છે, તે અન્ય વ્યક્તિઓનાં આચરણ અને અભિવ્યક્તિઓ પ્રતિ કેવી પ્રતિક્રિયા કરે છે. તે સામાજિક દૃષ્ટિએ કેવો છે, તે આકર્ષક છે કે પલાયન કરનાર, અભિમાની છે કે વિનમ્ર, સહાનુભૂતિશીલ છે કે તટસ્થ. આ દરેક પ્રશ્નો સમાજ સાથે સંબંધ ધરાવે છે આ પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિમાં સામાજિકતાની વિભિન્ન માત્રા રહેતી હોય છે.

સામાજિકતાની દૃષ્ટિએ યુંગે (Jung) બે પ્રકારના વ્યક્તિઓ જણાવ્યા છે. અંતર્મૂખી (Introverts) અને બહિર્મૂખી (Extroverts).

// (અ) અંતર્મૂખી (Introverts):—અંતર્મૂખી વ્યક્તિઓમાં માનસિક શક્તિ પોતાની તરફ ઉન્મુખ હોય છે અંતર્મૂખી વ્યક્તિની આંતરિક

વૃત્તિ એવી હોય છે કે જેનાથી તે પોતાના જ વિચારો, અનુભૂતિઓ અને આદર્શોમાં રૂચિ લે છે. તે નિકટરથ સામાજિક પરિવેશમાં રૂચિ ન રાખતા પોતાની જ વિચારો અને અનુભૂતિઓને પ્રાધાન્ય આપે છે. વિશેષતઃપણ તે પોતાનાથી જ સંપર્ક રાખે છે. તે હંમેશા વિચારમાં ડૂબેલો રહે છે, અને હંમેશાં મનન અને ચિંતનમાં સંલગ્ન રહે છે. તે યોજના બનાવવાનું અધિક પસંદ કરે છે અને અન્તિમ નિર્ણય કરવામાં હંમેશાં આનાકાની કરે છે. તે અન્ય વ્યક્તિઓને પોતાના વિચારોથી પ્રભાવિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે કોઈ વખત તેમની સમક્ષ સામાજિક કઠિનાઈ ઉપસ્થિત થાય છે તો તે તેનાથી દૂર ભાગે છે. ધણું કરીને સામાજિક કાર્યોમાં ભાગ લેતા નથી. તે ભૌતિક પરિવેશમાં રૂચિ રાખી શકે છે. તેમનું મન હંમેશાં અસ્થિર અને વિચલિત રહે છે. કાર્ય કરવા કરતાં તેઓ વિચાર અને યોજનાઓ બનાવવી અધિક પસંદ કરે છે. તે અવ્યક્ત અને અદૃશ્ય નિયમો તથા શક્તિઓમાં અધિક રૂચિ ધરાવે છે. તેઓ ભવિષ્યનો વિચાર કરે છે. આદર્શોની બાબતમાં વિચાર કરે છે. તે આત્માના અવાજ પર કાર્ય કરનાર તથા કલ્પનામાં જ રહેનાર હોય છે. દાર્શનિક, કવિ વિગેરે આ પ્રકારના માણસો હોય છે.

(બ) બહિર્મૂખી (Extroverts)

બહિર્મૂખી વ્યક્તિની માનસિક શક્તિ બહાર તરફ ઉન્મૂખ હોય છે. તેની સામાજિક વાતાવરણ પ્રતિ અધિક રૂચિ હોય છે. તેમને પોતાના જ વિચારો હોતા નથી પરંતુ તે બાહ્ય જગતમાં રૂચિ ધરાવનારા હોય છે. સામાજિક કાર્યોમાં તે ભાગ લે છે અને પ્રત્યેક સામાજિક પરિસ્થિતિનો સામનો કરે છે. વાતાવરણમાં થતી ઘટનાઓમાં ભાગ લેવા તે અધિક પસંદ કરે છે તે ભવિષ્યનો વિચાર કરતા નથી પરંતુ વર્તમાનમાં રહે છે. અને પોતાની સંપત્તિ અને સામાજિક સફળતાઓને પ્રાધાન્ય આપે છે. તેમનામાં અનુભૂતિ પણ અધિક હોય છે. તે સ્વતંત્ર રીતે સમાજ સાથે આદાન પ્રદાનમાં ભાગ લે છે. તે દૃશ્ય ભૌતિક જગતમાં રૂચિ ધરાવે છે. તે નિર્ણય જલદી કરી શકે છે અને પોતાની યોજનાઓને જલદી ક્રિયાન્વિત કરે છે. તે વ્યવહારિક અને કામ કરનાર હોય છે. તે હંમેશાં સક્રિય રહેવું પસંદ કરે છે. સામાજિક કાર્યકર્તાઓ, રાજનૈતિક કાર્યકર્તાઓ વિગેરે આ પ્રકારના માણસો હોય છે.

આ પ્રમાણે બે પ્રકારની વ્યક્તિઓ હોય છે. પરંતુ ધણું કરીને તો આ બન્ને પ્રકારની મધ્યના હોય છે એટલે કે જેમની માનસિક શક્તિ ન તો અધિક બહિર્મુખ હોય છે કે ન તો અધિક અંતર્મુખ. યુંગ (Jung) જણાવે છે કે જે વ્યક્તિ પોતાના જાગૃત જીવનમાં બહિર્મુખ હોય છે તે પોતાના અચેતનમાં અંતર્મુખી હોય છે અને જે પોતાના જાગૃત જીવનમાં અંતર્મુખી હોય છે તે પોતાના અચેતનમાં બહિર્મુખી હોય છે. જે વ્યક્તિ આ બન્નેની મધ્યની કાટિના હોય છે તેમને યુંગ અંતર્બહિર્મુખી (Ambivert) કહે છે, તેમની રૂચિઓ ધણું કરીને ન તો પોતાનામાં હોય છે ન સમાજ તરફ. અને સર્વોધિક સંખ્યા અંતર્બહિર્મુખી વ્યક્તિઓની જોવામાં આવે છે.

(૬) સશક્તતા (Forcefulness):—

સશક્તતા વ્યક્તિત્વનું પ્રધાન તત્વ છે. વ્યક્તિની સફળતા માટે આ તત્વ અધિક આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે. એ જોવામાં આવે છે કે અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ વ્યક્તિ સશક્તતા અને દૃઢતાના અભાવના કારણે ધણું કરીને, જીવનમાં અસફળતા મેળવે છે, કેટલીક એવી વ્યક્તિઓ કે જે સાધારણ શક્તિ ધરાવે છે, તે પોતાની સશક્તતા અને દૃઢતાને કારણે સારી પ્રગતિ કરે છે અને આગળ વધી જાય છે આ રીતે વ્યક્તિગત સફળતા માટે સશક્તતા કે યોગ્યતા અને દૃઢતા આવશ્યક તત્વ છે.

આ સિવાયનાં વ્યક્તિત્વનાં ધણાં તત્ત્વો છે જે વ્યક્તિત્વની રચનામાં ભાગ લે છે. પરંતુ આ છ તત્ત્વો મુખ્ય છે જે પૂર્ણ વ્યક્તિત્વ બનાવે છે. આ દરેક તત્ત્વો વ્યક્તિમાં સંગઠિત હોય છે. આપને જે અનેક દૃષ્ટિકોણથી વ્યક્તિને જોઈએ છીએ તે વ્યક્તિત્વની વિમાએ (Dimensions) કહેવામાં આવે છે.

(૩) વ્યક્તિત્વના નિર્માણમાં શારીરિક અને સામાજિક તત્ત્વ (Physiological and Social factors in Personality).

(૧) શારીરિક તત્ત્વ (Physiological Factors)

કોઈ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વમાં તેનો આકાર પ્રકાર એક અગત્યનું તત્ત્વ છે. તેના આકાર પ્રકારનો પ્રભાવ અન્ય વ્યક્તિઓ પર પડેલા સિવાય રહેતો નથી. જો કે એવું તો નહીં જ એક મદદગાર આદમી હોવામાં પ્રભા-

વશાલી હોય છે અને અસ્પૃશ્ય આદમી હંમેશાં નમ્ર હોય છે. પૈશિક વિકાસ અને પૈશિક રૂપનો પણ પ્રભાવ પડે છે. સાધારણ રીતે એ જોવામાં આવે છે કે અધિક જાડા અને ગોળમટોળ આદમી અધિક આરામપ્રિય, હાસ્યપ્રિય અને સામાજિક હોય છે અને નિર્બળ અને દુબળા પાતળો આદમી સંયમી અને અંતર્મૂર્ખ હોય છે. શરીરમાં રહેલું જેવિક તત્વ જેને પ્રાચિને લોકો સ્વભાવ કહેતા હતા તેના જેવું છે. કેટલાક લોકો તેને આપણા વિભિન્ન સ્વભાવો સાથે સંયુક્ત કરે છે. તે જણાવે છે કે જે વ્યક્તિ આસાવાદી હોય છે તેનામાં અતિરિક્ત રક્ત રહેલું હોય છે. ચિદ્રીયા વ્યક્તિમાં પિત્ત (Bile) અધિક હોય છે. ઉદાસ વ્યક્તિમાં (Melancholic) સ્પ્લીન (Spleen) અધિક હોય છે અને શાન્ત વ્યક્તિમાં કફ (Phlegm) અધિક હોય છે. જે કે આ સિદ્ધાન્તને માનવામાં આવે નથી પરંતુ એ બાબતનો તો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ કે વ્યક્તિના વર્તન સાથે રસાયણિક દ્રવ્યોનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. જેમાંનાં કેટલાંક દ્રવ્યો શરીરમાં જ તૈયાર થાય છે અને કેટલાંક ખોરાક, પેટ વિગેરે દ્વારા બહારથી અંદર જાય છે. એ બાબત સ્પષ્ટ છે કે વ્યક્તિત્વના નિર્માણમાં શારીરિક દથા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આપણે એ જોઈએ છીએ કે જ્યારે અધિક સમય અનિદ્રા રહી હોય, કે જ્યારે અધિક થાકી ગયા હોઈએ ત્યારે સ્વભાવ ચીદ્રીઓ થઈ જાય છે અને જરા જરા બાબતો પર ગુસ્સે થઈએ છીએ. એક મામુસી બાબત લઈએ કે જ્યારે આપણને શરદી થઈ હોય છે ત્યારે સુસ્ત બની જઈએ છીએ, કોઈ કાર્યમાં મન લાગતું નથી અને ક્રોધ પણ જલદી આવી જાય છે. આ રીતે દવાઓ, ખોરાક, રોગ વિગેરેનો વ્યક્તિત્વ પર પ્રભાવ પડે છે.

૧. બોજનનો પ્રભાવ—વ્યક્તિત્વ ઉપર બોજનનો ધણો જ પ્રભાવ પડે છે. જ્યારે વ્યક્તિને પૂર્ણ બોજન મળે છે ત્યારે તે આનંદી, કાર્યસીલ અને પ્રસન્નચિત્ત રહે છે. પર્ણાપ્ત પોષણ ન મળનાં વ્યક્તિનું માનસિક સંતુલન ખગડી જાય છે. તેમનું મન હંમેશાં બોજનના વિચારોમાં જ લાગેલું રહે છે. ઉદાસ, ચિદ્રીયા (Initadile) અને અસામાજિક (Unsocial) બની જાય છે. રમતગમન, સિનેમા વિગેરે પ્રતિયી રૂચિ ધણી જ ઓછી થઈ જાય છે. જાતીયરૂચિ (Sex) પણ ઓછી થઈ જાય છે. ટરસી મળક તો તેમને પસંદ આવતી જ નથી આ પ્રમાણે બોજનનો પ્રભાવ વ્યક્તિના સ્વભાવ અને કાર્યો પર અધિક પડે છે.

દવાઓનો પ્રભાવ—ધણી વખત જોડામાં આવે છે કે કેટલાક લોકો ચમક દવાઓ (Sedative drugs) નો ઉપયોગ કરે છે મદિરા (Wine) બાબતમાં લોકોનું માનવું છે કે મદિરા પાનથી શરીર અને મનને ઉત્તેજના મળે છે અને સક્રિયતા પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ તેમ નથી તેની બાબતમાં અધ્યયન કરી જોતાં માનુષ પાંચુ છે કે મદિરા મસ્તિષ્કની ક્રિયાઓને નિષ્ક્રિય (Baralyse) કે શિથિલ કરી દે છે, જ્યારે માણસ સુરાપાન કરે છે ત્યાર પછી તે અધિક વાતો કરે છે, અશિષ્ટ બોલે છે, અને લડાકુ વૃત્તિ પ્રદર્શિત કરે છે તેનું કારણ એ છે કે મગજ તેમની એ વૃત્તિઓ અને આચરણો પર કાબુ કરી શકતું નથી કારણકે મદ્યની અસરથી નિષ્ક્રિય થઈ ગયું હોય છે ધણી લોકો નિદ્રા માટે ગોળીઓનો ઉપયોગ કરે છે તેનાથી શરીરની સામાન્ય ચેષ્ટા ઓછી થઈ જાય છે, પેશીઓનો સહયોગ વિચ્છેદ થઈ જાય છે, ધ્યાન ભગ થાય છે અને ધૈન આવવા લાગે છે અતે ઉપ આવી જાય છે આમ બનવાનું કારણ મગજના અમુક અંગો શિથિલ કે નિષ્ક્રિય થઈ જાય છે

✧ માદગીનો પ્રભાવ—ગભીર માદગી મનુષ્યના વ્યક્તિત્વ પર ધ્રોણ પ્રભાવ પાડે છે અને ધણી વખત તે તેનાથી વ્યક્તિત્વમાં પરિવર્તન પણ થઈ જાય છે જ્યારની ગરમી અને રોગનું ઝેર રિંગેરે મનુષ્યના મગજ પર એવી અસર કરે છે કે તે અસ્થાયી રૂપે સારી રીતે કામ કરી શકતું નથી ધણી રોગોનાં અપ્રત્યક્ષ પરિણામો પણ હોઈ શકે છે બિમારીમાં માણસ પરાવલમ્બી બને છે અને ધણી વખત આ માદગીમાંથી ઉઠ્યા પછી લાંબા સમય સુધી પણ તેવો જ રહે છે

✧ અંતરાસર્ગી મધિઓ (Endocrine glands)નો પ્રભાવ—આપણે સવેગના અધ્યાયમાં અંતરાસર્ગી મધિઓની બાબતમાં વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે પરંતુ અહીંનાં તેના વિવિધ પ્રકારોનાં મસ્તિષ્ક પર પડતા પ્રભાવો કે જોનાથી વ્યક્તિત્વ પ્રભાવિત થાય છે તે ઉપર વિચાર કરવો આવશ્યક હોવાથી તે બાબતની ચર્ચા કરીશું અંતરાસર્ગી મધિઓ તેમને કહેવામાં આવે છે કે જે પોતાના ઉત્પાદનને રક્તમાં મિલાવી દે છે અંતરાસર્ગી મધિઓ આગ પ્રકારની હોય છે ગન્ધમધિઓ (Thyroid glands), ઉપટક્રમ મધિઓ, (Adrenal glands), પોષ મધિઓ (Pituitary glands) અને પ્રજનન મધિઓ (Glands) જ્યારે ગન્ધ મધિઓ જન્મથી જ રોગપૂર્ણ

હોય અથવા તો તેને શૈશવકાળમાં નષ્ટ કરવામાં આવી હોય તો બાળકની
 જીવિ અવરોધાય છે, તેની જીવિનો વિકાસ થતો નથી. પરંતુ ત્યારબાદ
 એટલે કે કિશોરાવસ્થા વીત્યા બાદ જો તેમનો નાશ થયો હોય તો વ્યક્તિમાં
 ઘણાં જ પરિવર્તનો થાય છે. તેનામાં પહેલાંના જેવી સ્ફુર્તિ રહેતી નથી
 અને એક જાતની શિથીલતાનો શિકાર બને છે, તેના મગજ અને પેશી
 ઓની ક્રિયા મંદ થઈ જાય છે. તેનામાં જૂલકણાપણું, મૂર્ખતા (Stupidity)
 આવી જાય છે. તે કામ કરી શકતો નથી, કંઈ વિચાર કરી શકતો નથી
 તેમજ કોઈપણ બાબત કે વસ્તુ પર દૃઢતાપૂર્વક ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકતો
 નથી. જ્યારે ગદગદ અતિક્રિયાશીલ થાય છે ત્યારે વ્યક્તિ અશાન્ત,
 આતત (Tense), ચીડીયો અને ચિંતાગ્રસ્ત બની જાય છે. જો વ્યક્તિના
 વિકાસકાળમાં તેમ બને છે તો તેની ઉંચાઈ અધિક જલદી વધે છે. ઉપર-
 ક્ષયગ્રંથિ (Adrenal glands)ના ન્યાસર્ગને ઉપરજીવ (Adrenin) કહે-
 વામાં આવે છે. તે અધિક શક્તિશાળી હોય છે, તેનાથી રક્તચાપમાં વૃદ્ધિ
 થાય છે, આમાશય અને આંતરગની ક્રિયા સ્થગિત થઈ જાય છે, તે માંસ
 પેશીઓને કાર્ય માટે સામર્થ્ય પ્રદાન કરે છે. તેનાથી એકદમ પરસેવો આવી
 જાય છે. ફેફસાં (Lungs)ના વાયુમાર્ગો પહોળા થઈ જાય છે અને આંખના
 ડાળાનો ફેલાવો થાય છે. આ પ્રમાણે ઉપરજીવનું સાધારણ પ્રમાણ ઘણાં જ
 ફેરફારો કરી શકે છે, પોષક ગ્રંથિઓની અતિક્રિયાશીલતા વ્યક્તિને પુષ્ટ પેશી
 ઓવાળો બનાવે છે તે વ્યક્તિને આક્રમક, આત્મસંયમવાળી અને વિચાર
 કરનારી બનાવે છે. જ્યારે આ ગ્રંથિની ન્યુનક્રિયાથી માણસ એકદમ દુબળો,
 પાતળો અને નિર્બળ બની જાય છે. તે જલદી હતોત્સાહ થઈ જાય છે અને
 જ્યારે પોતાના કાર્યમાં કોઈ કઠિનાઈ આવે તો તે કાર્યનો ત્યાગ કરનાર
 થઈ જાય છે. પ્રજનન ગ્રંથિઓનો પણ વ્યક્તિત્વ ઉપર ઘણો પ્રભાવ પડે
 છે પુરુષના ન્યાસર્ગોનું સંતુલન પુરુષમાં પુરુષત્વ અને સ્ત્રીના ન્યાસર્ગો સ્ત્રીમાં
 સ્ત્રીત્વનો વિકાસ કરે છે. આ ગ્રંથિઓના અભાવમાં સ્ત્રી પુરુષોમાં યૌન
 ચિન્હો જોવામાં આવતાં નથી. આ ગ્રંથિઓ સંતાનોત્પત્તિ સંબંધી કોશો-
 ની (Orum) અને શુક્રકીટ (Spermatozoon) ઉત્પન્ન
 કરે છે. ઘણે ભાગે સ્ત્રીઓમાં માસિક ધર્મ, ગર્ભાધાન તથા શિશુને
 દુધપાન (Lactation) જેવી સંતાનોત્પત્તિ સંબંધી પ્રક્રિયાઓનું નિયંત્રણ
 ન્યાસર્ગો દ્વારા જ થાય છે. જો કે માતાની જેમ વ્યવહાર કરવો તે મગજ
 પર આધાર રાખે છે પરંતુ એમ કહેવામાં આવે છે કે બાળકનું માત્રાચિત
 પાલન કરવાની પ્રેરણા પણ ન્યાસર્ગોથી જ મળે છે. યૌન રચના વિકાસ

માટે યૌન ન્યાસર્ગ (Sex hormones) આવશ્યક છે. આ પ્રમાણે અંતરાસર્ગી અધિઓની અતિક્રિયાશીલતા અને ન્યુન ક્રિયાશીલતાનો વ્યક્તિ પર ધણો જ પ્રભાવ પડે છે અને વ્યક્તિત્વમાં પરિવર્તન પણ થાય છે. પરંતુ એમ ધણું ઓછું જ બને છે. કારણ કે સાધારણ રીતે અધિકાંશ વ્યક્તિઓમાં અંતરાસર્ગ સંતુલન રહેલું હોય છે.

(૨) સામાજિક તત્વ (Social Factors)

વ્યક્તિત્વના નિર્માણમાં સામાજિક વાતાવરણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. વ્યક્તિત્વનો વિકાસ વ્યક્તિનાં કાર્યો પર આધારિત હોય છે. જો તેના પર પડતા ભૌતિક વાતાવરણથી પ્રાપ્ત થતી ઉત્તેજના પર આધારિત હોય છે. જો કે તેના પર પડતા ભૌતિક વાતાવરણના પ્રભાવો પ્રતિ નિર્લક્ષ્ય ન રહેવાય. જેમકે ઉષ્ણ આંબોહવાવાળા પ્રદેશમાં રહેનાર વ્યક્તિ સુસ્ત હોય છે જ્યારે સમશીતોષ્ણ આંબોહવામાં રહેનાર સ્ફુર્તિવાળા અને ઉત્સાહી હોય છે. છતાં પણ સામાજિક વાતાવરણનો વ્યક્તિત્વના નિર્માણમાં અધિક પ્રભાવ પડે છે એમ કહેવું અત્યુક્તિ ન કહી શકાય.

બાળક સમાજમાં જ જન્મે છે અને તેમાં જ તેનો વિકાસ થાય છે. પ્રથમ તો તે પોતાના માતાપિતાથી પ્રભાવિત થાય છે અને તેમની જેમ પોતાનું વર્તન કરે છે. તે પોતાના કુટુંબના નિયમો અપનાવે છે અને પોતાના ચારિત્ર્યનું ઘડતર તે પ્રમાણે કરે છે. આચરણની સાથે તેની ટેવો પણ રહેતી છે. જો માતાપિતા તેને અયોગ્ય ટેવોથી ન રોકે તો તે ટેવોમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે. તે પોતાના સાથી મિત્રો સાથે ખેલકૂદમાં ભાગ લે છે. ત્યાં પણ તેના કેટલાક ગુણોનો વિકાસ થાય છે. જેમ જેમ તેની વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ તે સમાજના સંપર્કમાં અધિક આવે છે અને સમાજમાંથી આવશ્યક બાબતોને અદ્યક્ષ કરે છે.

(૪) વ્યક્તિત્વનો વિકાસ (Development of Personality)

વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં વંશાનુક્રમ (Heridity) અને વાતાવરણ કે પરિવેશ (Environment) બે મહત્વનાં તત્વો છે. વંશાનુક્રમથી વ્યક્તિ જન્મજાત શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરે છે અને વાતાવરણમાં વ્યક્તિને શક્તિઓની સિદ્ધિ માટે સમવડ કરી આપે છે. પરિવેશમાં ભૌતિક પરિવેશ (Physical environment) અને સામાજિક પરિવેશ (Social environment)

મોટું બાળક જે પોતાના નવાગન્ટુક ભાઈ કે બહેનના કારણે માતાપિતાના લાડથી વંચિત થાય છે, તે ઇર્ષ્યાળુ, સ્વામિત્વ તથા વિશેષાધિકારમાં વિશ્વાસ કરતું થઈ જાય તે સંભવિત છે. અને તેમ માનીને તે પોતાની સ્થિતિને ટકાવી રાખવાને પ્રયત્નશીલ રહે છે. બીજું બાળક કે જે પહેલા બાળકને તેના વિશેષ અધિકારોથી વંચિત કરવાને ઇચ્છુક હોય છે તે ઉત્સુક વ્યક્તિ બની શકે છે. તેમજ પૂર્વસ્થાપિત વ્યવસ્થાની વિરૂદ્ધ વિદ્રોહ કરનાર થઈ શકે છે. બધાથી નાનું બાળક જે પરિવારમાં સદૈવ " બાબો " ગણાય છે તે અત્યંત ધિક્ પરનિર્ભર, સેવા અને સહાયતા માટે સદૈવ બાંજરોની તરફ જોનાર થઈ શકે છે. અવાંચિત બાળક કે જેને પરિવાર ઘણાથી જુએ છે અને તેને તિરસ્કારે છે તે અપરાધી અને સામાજિક પરિવેશ સાથે પોતાનું સમાયોજન કરવામાં અસમર્થ રહે તેવો બને તે સંભવિત છે.

બાળકના જન્મક્રમ ઉપરાંત ઘરની અન્ય બાબતોનો પણ બાળકના ઉપર ઉડો પ્રભાવ પડે છે. તેના ઉપર પણ અધિક આધાર રહે છે કે માતા તેને પોતાનાં કાર્યો માટે કેટલું પ્રોત્સાહન આપે છે. તેને સામાજિક પ્રાણીઓ સાથે સહકાર સાધવામાં, લોકોને સમજાવવામાં, તેના સામાજિક સ્વભાવનો વિકાસ કરવામાં, લોકોને સહાય કરવામાં તથા તેને સામાજિક પ્રાણીના રૂપમાં સમાજનો એક સક્રિય સભ્ય બનવામાં કેટલી મદદ કરે છે. આ પ્રમાણે દરેક બાળક પોતાના પ્રારંભિક જીવનમાં જીવનની એક શૈલી તૈયાર કરી લે છે જે તેના જીવન પશ્ચાત અપરિવર્તિત રહે છે. ઘણાં કહેવું છે કે બાળક પોતાનાં માતાપિતાનું અનુકરણ કરે છે અને તે પણ નિષ્ક્રિય રીતે નહિ પરંતુ જાણી જોઈને કરે છે. બાળકની માતા બાળકના પિતાનો આદર રાખે છે અને તેમને પ્રેમ કરે છે. તેનો પ્રભાવ બાળક પર પડે છે. અને તે પણ પોતાના પિતાને પ્યાર કરે છે. પરંતુ જ્યારે પિતા તેને કોઈ વખત ધમકાવે છે ત્યારે બાળકને તે અગ્રિય લાગે છે. અને તેનો પ્રતિરોધ કરવાની પ્રતિ તેનામાં જાગૃત થાય છે. પરંતુ પિતા સાથે દગી-મળીને તે વિરોધનો અંત લાવે છે. ધીરે ધીરે તેનામાં પિતાનાં લક્ષણો આવતાં જાય છે. અને તે પોતાના વર્તન માટે પોતાને જવાબદાર સમજવા લાગે છે. અને તે એમ પણ માનવા લાગી જાય છે કે અન્યના વર્તનની ટીકા કરવી તેનો અધિકાર પ્રાપ્ત છે. તે સારા નરસાનો સ્વયં ખ્યાલ કરે છે. આ પ્રમાણે ગૃહમાં બાળકનો વિકાસ થાય છે. તેનામાં માતાપિતા પ્રત્યેની વફાદારીનો ગુણ જે હોય છે તે સારાદ તે સામાજિક સમુદાય પ્રતિ વળી જાય છે. જેમાં તે પોતે સંપર્કમાં આવે છે.

બન્ને સમાવિષ્ટ છે. ભૌતિક પરિવેશમાં વ્યક્તિના નિવાસસ્થાનનો જલવાયુ કે આમોહવા, ભોજન, વસ્ત્રો, પશુઓ તેમજ અન્ય સાધનોનો સમાવેશ થાય છે અને તેની વ્યક્તિના ઉપર મહત્ત્વપૂર્ણ અસર પડે છે. ભૌતિક પરિવેશની વસ્તુઓ વ્યક્તિને મુશ્કેલીઓ સહન કરનાર તેનો સામનો કરનાર, બળવાન કે દુર્બળ, પરિશ્રમી કે આળસુ બનાવે છે. ભૌતિક પરિવેશ કરતાં વ્યક્તિત્વ ઉપર વ્યક્તિના સામાજિક પરિવેશનો અધિક પ્રભાવ પડે છે.

(પરિવારમાં બાળકનું કાર્ય (The role of the child in the home).—

પ્રાકૃતિક લક્ષણો અનુસાર જોતાં તો એમ જાણીએ છીએ કે બાળકનો પ્રથમ કાર્યભાગ પરાવલમ્બી થવાનો અને નિર્બળ હોય છે. પરંતુ સાથે સાથે એ પણ છે કે તેને અધિકાધિક અત્યન્ત નિર્ભર થવાનું છે અને પોતાનો વિકાસ કરવાનો છે. બાળકના કાર્યનો મોટો ભાગ તેનાં માતાપિતા પર આધાર રાખે છે. ધણાં માતાપિતા પોતાના બાળકને સ્વયં વિકાસ કરવાની તક આપતાં નથી. જે માતાપિતા બાળકને પોતાની રક્ષા કરવા અને કઠિન પરિસ્થિતિઓમાં પોતાને સંભાળી તેના ઉપર કાણુ કરવા માટે યોગ્ય અવસર પ્રદાન કરે અને તેના માટે પ્રોત્સાહન આપે તો તે આત્મ-નિર્ભર અને આત્મવિશ્વાસી બને. ધણાં માતાપિતા એવાં હોય છે જે બાળકને દરેક જાનની મુશ્કેલીમાંથી બચાવવા એટલાં બધાં તત્પર રહે છે. બાળકને સ્વયં પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી અને પરિણામ સ્વરૂપ તે પોતાના પ્રયત્નથી કંઈ જ શીખી શકતું નથી. બાળકને વધારે ડરાવી ધમકાવીને રાખવામાં આવે તે પણ ઉચિત નથી કારણકે તે પરાવલમ્બી બની જાય છે. આ પ્રમાણે વધારે લાડ પ્યારથી ઊછરેલાં અને ડર અને મારથી ઊછરેલાં બાળકો બન્નેનાં વ્યક્તિત્વનું નિર્માણ ખરું જોવાં જતાં તો પરિવાર જ કરે છે.

આલ્ફ્રેડ એડબર (Alfred Adber) પરિવારમાં બાળકના જન્મક્રમ (Birth order) પર અધિક જોર દે છે. જ્યાં સુધી બાળક પોતાનાં માતાપિતાને એકનું એકજ હોય અને તેને પદ્મ્યુન કરનાર અન્ય ભાઈ ન હોય ત્યારે માતા પિતા તેને અધિક લાડ પ્યારથી પોરે છે. તેની વસ્તુઓમાં કોઈ ભાગ પડાવનાર નથી હોતું તથા તેની ઈચ્છા મુજબ થાય છે એટલે તે અધિક પરાવલમ્બી અને કઠોરહૃદયી બની જાય છે. બપાથી

મોટું બાળક જે પોતાના નવાગન્ટુક ભાઈ કે અહેનના કારણે માતાપિતાના લાડથી વંચિત થાય છે, તે ઈર્ષ્યાળુ, સ્વામિત્વ તથા વિશેષાધિકારમાં વિશ્વાસ કરતું થઈ જાય તે સંભવિત છે. અને તેમ માનીને તે પોતાની સ્થિતિને ટકાવી રાખવાને પ્રયત્નશીલ રહે છે. બીજું બાળક કે જે પહેલા બાળકને તેના વિશેષ અધિકારોથી વંચિત કરવાને ઇચ્છુક હોય છે તે હિંસુક વ્યક્તિ બની શકે છે. તેમજ પૂર્વસ્થાપિત વ્યવસ્થાની વિરૂદ્ધ વિદ્રોહ કરનાર થઈ શકે છે. બધાથી નાનું બાળક જે પરિવારમાં સદૈવ “બાબો” ગણાય છે તે અત્યંત અધિક પરનિર્ભર, સેવા અને સહાયતા માટે સદૈવ બાંજરબોની તરફ જોનાર થઈ શકે છે. અવાંચિત બાળક કે જેને પરિવાર ઘણાથી જુએ છે અને તેને તિરસ્કારે છે તે અપરાધી અને સામાજિક પરિવેશ સાથે પોતાનું સમાયોજન કરવામાં અસમર્થ રહે તેવો અને તે સંભવિત છે.

બાળકના જન્મક્રમ ઉપરાંત ધરની અન્ય બાબતોનો પણ બાળકના ઉપર ઉડો પ્રભાવ પડે છે. તેના ઉપર પણ અધિક આધાર રહે છે કે માતા તેને પોતાનાં કાર્યો માટે કેટલું પ્રોત્સાહન આપે છે. તેને સામાજિક પ્રાણીઓ સાથે સહકાર સાધવામાં, લોકોને સમજાવવામાં, તેના સામાજિક સ્વઆવનો વિકાસ કરવામાં, લોકોને સહાય કરવામાં તથા તેને સામાજિક પ્રાણીના રૂપમાં સમાજનો એક સક્રિય સભ્ય બનવામાં કેટલી મદદ કરે છે. આ પ્રમાણે દરેક બાળક પોતાના પ્રારંભિક જીવનમાં જીવનની એક શેરી તૈયાર કરી લે છે જે તેના જીવન પર્વત અપરિવર્તિત રહે છે. ઘણાં કહેવું છે કે બાળક પોતાનાં માતાપિતાનું અનુકરણ કરે છે અને તે પણ નિષ્ક્રિય રીતે નહિ પરંતુ જાણી જોઈને કરે છે. બાળકની માતા બાળકના પિતાનો આદર રાખે છે અને તેમને પ્રેમ કરે છે. તેનો પ્રભાવ બાળક પર પડે છે. અને તે પણ પોતાના પિતાને પ્યાર કરે છે. પરંતુ જ્યારે પિતા તેને કોઈ વખત ધમકાવે છે ત્યારે બાળકને તે અગ્રિય લાગે છે. અને તેનો પ્રતિરોધ કરવાની પ્રવૃત્તિ તેનામાં જાગૃત થાય છે. પરંતુ પિતા સાથે હળી-મળીને તે વિરોધનો અંત લાવે છે. ધીરે ધીરે તેનામાં પિતાનાં લક્ષણો આવતાં જાય છે. અને તે પોતાના વર્તન માટે પોતાને જવાબદાર સમજવા લાગે છે. અને તે એમ પણ માનવા લાગી જાય છે કે અન્યના વર્તનની ટીકા કરવી તેનો અધિકાર પ્રાપ્ત છે. તે સારા નરસાનો સ્વયં ખ્યાલ કરે છે. આ પ્રમાણે ગૃહમાં બાળકનો વિકાસ થાય છે. તેનામાં માતાપિતા પ્રત્યેની વફાદારીનો ગુણ જે હોય છે તે સારખાદ તે સામાજિક સમુદાય પ્રતિ વળી જાય છે. જેમાં તે પોતે સંપર્કમાં આવે છે.

બાળકનું પોતાની દુકડીમાં કાર્ય. (The role of the child in the Gang):—

એ બાળક તો નિઃશંક છે કે વિકાસની ક્રિયા તો સદંતર ચાલુ જ રહે છે. બાળપણ અને પ્રૌઢાવસ્થામાં કોઈ વિચ્છિન્નતા હોતી નથી છતાં પણ જેમ જેમ બાળક સામુહિક કાર્યોમાં ભાગ લે છે તેમ તેમ તેના પોતાના નિયમો અભિવૃત્તિઓ અને જીવનની શૈક્ષિમાં પરિવર્તન થયા કરે છે. બાળકને પરિવારમાં કાર્ય કરવામાં અડચણો ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે પોતે પોતાના સાથીઓ સાથે પોતાની યોગ્યતાઓ માટે મુક્ત અવસર પ્રાપ્ત કરે છે. એ બાળક સત્ય છે કે ધરના પ્રભાવો બાળક પર પડે છે. તે સ્થાયી હોય છે. છતાં બાળક પોતાના સાથીઓ સાથે રહેવામાં અને જવામાં અધિક રૂચિ રાખે છે. અને તેમની મધ્યમાં તે પોતાનું કાર્ય શોધી લે છે. દુકડીમાં તે પોતાનાં સાહસપૂર્ણ કાર્યોને પ્રેમ પ્રકાશિત થાય છે. સાથીઓની સાથે રહીને તે ધરની નિર્મરનાની ભાવનાને તિલાંજલી આપે છે. દળમાં બાળક પોતાની યોગ્યતા અનુસાર કાર્ય પ્રાપ્ત કરે છે. જે છોકરો સાહસી હોય છે તે દળનો નેતા બની જાય છે. તેનામાં નેતા બનવાની જન્મજાત યોગ્યતા રહેલી હોય છે. તદુપરાંત તેણે એવું કાર્ય પણ કરી બતાવવું પડે કે જેથી તેની યોગ્યતા પ્રદર્શિત થાય. તે સ્વાભાવિક રીતે પોતાના દળનો નેતા બને છે અને તે જો નિયમોનું પાલન કરાવે છે તથા આદેશોને ક્રિયાન્વિત કરે છે. કોઈ એક એવો છોકરો હોય છે જે સાહસપૂર્ણ કાર્યોની યોજના બનાવે છે. તે દુકડીનું મગજ ગણવામાં આવે છે. કોઈ છોકરો એવો પણ હોય કે જેને માથે બધા જ દોષ લગાવ્યા કરે. એટલે કે સારું ક્યું તો પોતે ક્યું અને કંઈ ખોટું ક્યું તો તેણે ક્યું. એમ દરેકના દોષ તેને માથે આવે. બીજા તેને પોતાના ઉદ્દેશ્યની પ્રાપ્તિ માટેનું સાધન બનાવે. તે પોતે લોકોની સેવા સુશ્રુષા કરીને જ આનંદ માને. આ પ્રમાણે વિભિન્ન બાળકો પોતાની દુકડીમાં પોતાની જન્મજાત યોગ્યતાનુસાર ઉચિત રચાન શોધી લે છે અને યોગ્યતાનુસાર કાર્યભાર ગ્રહણ કરે છે. જેને પોતાની બરાબર યોગ્યતા અને પોતાના મનને અનુકૂળ કાર્ય મળે છે તો તે તે અનુસાર પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરે છે.

આ પ્રમાણે કિશોરાવસ્થામાં વ્યક્તિત્વમાં ધણું જ પરિવર્તન થાય છે. કિશોરાવસ્થાના પ્રારંભમાં ખેતકૃદ અને વિરૂદ્ધ કિંગોના પરસ્પર સમાજમ પ્રતિ વૃત્તિ મૂકે છે. છોકરીઓમાં આ પરિવર્તન જલદી થાય છે કારણ

કે તે વયસ્કતા પ્રતિ છોકરા કરતાં અધિક જલદી પ્રગતિ કરે છે. આ પરિવર્તનનું શારીરિક કારણ ગણી શકાય. આ અવસ્થામાં કિશોર પોતાના બાળપણના પ્રિય ખેતો પ્રતિ અભિરૂચિ ધરાવતો નથી. પરંતુ અન્ય કાર્યો તરફ તેની રૂચિ વધી જાય છે. બાળપણમાં જે કાર્યો કરવાની હોંશ હોય છે તે આ અવસ્થામાં પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે કિશોરાવસ્થાનો સમય અધિક ઉપદ્રવી અને મસ્તીખોર હોય છે. આ અવસ્થામાં કિશોર પોતે ઉત્તરિ અને વિકાસ કરવાનાં સ્વપ્નો મેવે છે. આ રીતે તેની વિકાસોન્મુખતા વધી જાય છે. તે સંસારનાં કાર્યોમાં ભાગ લે છે અને સામાજિક જીવનમાં પણ પોતાનું યોગ્ય સ્થાન નિર્ધારિત કરવા હંમેશા તત્પર રહે છે.

વ્યક્તિત્વને પ્રભાવિત કરનાર સમુદાયની નિયમાવલી (The code of the group influencing personality):—

બાળક વિકસિત થઈને મૌઢ બની જાય છે. અને તે પોતાની જાતને કોઈ સમુદાયનો સદસ્ય બનાવે છે. દરેક સામાજિક સમુદાય પોતાના સભ્યો ઉપર આચરણના અમુક નિયમો લાગુ કરે છે. સમુદાયના નિયમો ખાસ કરીને આચરણની પદ્ધતિને સંબંધિત હોય છે. તેમાં સદાચારના કેટલાક આદર્શો પણ આવી જાય છે. આ નિયમો વિભિન્ન કુટુંબો, સમુદાયો, અને પ્રદેશોમાં વિભિન્ન હોય છે. ઘણા નિયમો વ્યક્તિ પોતે આત્મસાત કરે છે. તેને સમજવાનો પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી. પરંતુ જ્યારે તે તેમનો પ્રતિરોધ કરે છે તો અન્ય સદસ્યો તેની મજાક કરે છે, અને ઘણા વખત શિક્ષા પણ કરવામાં આવે છે. સમાજ તેનો બહિષ્કાર પણ કરે છે. અને જ્યાં સુધી તે પોતાના કુટુંબ કે સમુદાયના નિયમોનું બરાબર પાલન કરતી નથી ત્યાં સુધી તેને આ પ્રમાણે કષ્ટ દેવામાં આવે છે. દરેક સમુદાયમાં અમુક બાબતની સાધારણ છૂટ તો અવશ્ય હોય છે. જ્યાં ઘણા સમુદાયો પોતાના નિયમોનું પાલન કરવામાં અધિક સખતપદ્ધતિ રાખે છે. સમુદાયનાં દૈનિક આદર્શો અને આચરણની પદ્ધતિઓ સિવાય પણ અન્ય એવી બાબતો હોય છે જેનો વ્યક્તિત્વ પર પ્રભાવ પડે છે. એક સમાજથી બીજા સમાજમાં કે જેના નિયમો જુદા જ હોય તેવા સમાજમાં વ્યક્તિને સમાયોજન કરવામાં ઘણી જ મુશ્કેલી પડે છે. તે નવા સમાજની ભાષાની નકલ કરવાની શરૂઆત કરે છે. તેમજ તેના અન્ય નિયમોનું પાલન કરવા પ્રયત્ન

કરે જે. છતાં ધણી વખત તેને સમાયોજન કરવું કઠિન પડે છે. ખાસ કરીને પરદેશમાં પ્રવાસ કરનારમાં આ ખાખત જોવામાં આવે છે. પરંતુ સમુહમાં સમાયોજન ન કરી શકવાનું કારણ ફક્ત સમાજના વિભિન્ન નિયમો જ ન કહી શકાય. કારણ કે ધણી વખત વ્યક્તિની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓ અને સમાજનાં પ્રતિભાનો (Standards) વિરુદ્ધ હોય છે. પરંતુ વ્યક્તિત્વમાં અમુક અડચણો સમુહને કારણે હોતી નથી. પરંતુ વ્યક્તિમાં રહેલી ન્યૂનતાઓ પણ હોય છે.

લોકાચાર (Folk-ways):—

સમુદાયની નિયમાવલી ઉપરાંત લોકોનું સામાન્ય નૈતિક વાતાવરણ પણ વ્યક્તિત્વ પર પ્રબળ પ્રભાવ પાડે છે. લોકોના વ્યવહારની રીતોના પ્રભાવથી કોઈ પણ અરુપર્ય રહેતું નથી. એટલે સુધી કે એક પ્રતિભાસંપન્ન કે લોકોપકારક વ્યક્તિ પણ તેમના પ્રભાવથી બચી શકતી નથી. એક ભારતીય અસાત રૂપે પોતાના સામાજિક વાતાવરણથી ભાગ્યવાદને પ્રહણ કરી લે છે. એક અંગ્રેજ અસાત રૂપે આત્મવિશ્વાસ અને સ્વયં પ્રયત્ન કરવાના ગુણોને અપનાવી લે છે. આ રીતે સામાજિક વાતાવરણ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને શક્તિપૂર્વક ઢાળે છે.*

(૫) વ્યક્તિત્વનું માપ (Measurement of personality)

(૧) મૂલ્યકરણ (Rating)—આ પદ્ધતિથી વ્યક્તિત્વનાં લક્ષણોને નિકટતમ કે નિશ્ચિત સંખ્યાઓમાં માપવામાં આવે છે. અને એક પાર્શ્વચિત્ર તૈયાર કરવામાં આવે છે. કોઈ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વની પ્રકૃતિનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. જેમણે કોઈ અધ્યાપકોની શ્રેણી તૈયાર કરવી હોય તો તેમની શિક્ષણ આપવાની યોગ્યતા અનુસાર નક્કી કરવામાં આવે છે. કોઈ વિદ્યાર્થીનો દરજ્જો નક્કી કરવો હોય તો તેની શિક્ષણની તથા અન્ય સહળતાઓ પરથી અનુમાનિત કરવામાં આવે છે. આ-પ્રમાણે-શ્રેણી નિર્ધારક યોગ્યતાઓ જેમને શ્રેણી નક્કી કરે છે અને વ્યક્તિની યોગ્યતા જણાવે છે. પરંતુ તેની અંદર અમુક ખામીઓ પણ રહેલી છે. ઉદાહરણાર્થ, એક પરિચિત શ્રેણી નિર્ધારક પોતાના માણસની યોગ્યતા અધિક બનાવે તે સંભવિત છે. બીજી ખામી પ્રતિભા પ્રભાવ (Halo effect) ગણવામાં આવે છે. જો કોઈ વ્યક્તિ નિરીક્ષક ઉપર વિશિષ્ટ લક્ષણોને કારણે સારો

પ્રભાવ પાડે તો સંભવિત છે કે તે યોગ્યતા ન હોવા છતાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે. જો તેનો કોઈ વિશિષ્ટ પ્રભાવ પડતો નથી તો તેને નિમ્ન શ્રેણીમાં મુકવાનો સંભવ રહે છે. આથી જો કે તેથી વધારે નિરીક્ષકો કે શ્રેણી નિર્ધારકોના નિર્ણયોને સંયુક્ત કરી તે ઉપરથી શ્રેણી નિર્ધારણ કરી શકાય છે. એક નિર્ધારક વ્યક્તિના પ્રતિ પક્ષપાત કરી શકે છે. અથવા કોઈ ભ્રમનો શિકાર બની શકે છે. પરંતુ જ્યારે અધિક નિર્ધારકોના નિર્ણયોથી સરાસરી મૂલ્ય કરવામાં આવે તો તે બરાબર આવી શકે છે. જો કે તેથી વધારે નિર્ધારકોના નિર્ણય પર આધાર રાખવામાં એક એ પણ લાભ છે કે એક જ નિર્ધારક વ્યક્તિને એક જ પરિસ્થિતિમાં રાખીને તેની ખાખતમાં નિર્ણય કરે છે જ્યારે જુદા જુદા નિર્ધારકો જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં મૂકી તેના વિષયમાં કોઈ નિર્ણય કરે છે. અને તે એક બીજાથી જુદી જુદી હોય છે. જ્યારે જુદા જુદા નિર્ધારકો વ્યક્તિનું સ્થાન નક્કી કરે છે, ત્યારે તેમના નિષ્કર્ષોને જોડવાની જો રીત છે. એક તો એ છે કે દરેકના નિર્ણય એક ગણક (Computer) ને સોંપવામાં આવે અને તે તેના ઉપરથી સ્થાનનું નિર્ધારણ કરે તથા બીજી રીત એ છે કે નિરીક્ષકો સ્વયં એકત્રિત થઈ પોતાના નિર્ણયો રજુ કરી તેના ઉપર વાર્તા અને વિચાર કરી સ્થાન નિર્ધારણ કરે. આ જો રીતોમાં દ્વિતીય રીત અધિક સારી છે. તેનાથી એ ફાયદો થાય છે કે જુદા જુદા નિરીક્ષકોએ વ્યક્તિની ખાસ ખાખત પર લક્ષ્ય ન આપ્યું હોય અને બરાબર વિચાર ન કર્યો હોય તે વાદરિવાદ કરવાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે અને કોઈએ કોઈ અગત્યની ખાખત જોઈ હોય કે જોનાથી અન્ય નિર્ણાયકો અગાત હોય તે પણ સામે આવી જાય છે. અને આ રીતે આ પદ્ધતિ સારી ગણી શકાય. પરંતુ તેમાં એક કઠિનાઈ એ છે કે જો કોઈ નિર્ણાયક તે વ્યક્તિની ખાખતના કોઈ લક્ષણની ભ્રમાત્મક ધારણા સર્વની સમક્ષ મૂકે અને પોતાની વાક્યપટ્ટતા કે ગમે તે રીતે પોતાના સાથીઓને પ્રભાવિત કરે તો સંભવિત છે કે અંતિમ નિર્ણય તેના જ આધારે થઈ જાય.

(૨) પ્રશ્નાવલીની પદ્ધતિ (Questionnaric Method)

વ્યક્તિત્વનાં લક્ષણો માપવામાં પ્રશ્નાવલી પદ્ધતિનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. નીચે આપેલા પ્રશ્નો બદિર્ખાંબી કે અંતર્મૂખી વ્યક્તિને જણવા માટે છે.

“ શું તમે લોકોના સમુદ્ધ સમક્ષ વાનચીત કરવી પસંદ કરો છો ?

શું તમે સદૈવ બીજાઓને સહમત કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો ?

શું તમે સરળતાથી મિત્ર બનાવી શકો છો ?

શું તમે અપરિચિતોની સાથે સુવિધાથી રહી શકો છો ?

શું તમે સામાજિક સમુદ્ધોનું નેતૃત્વ કરવું પસંદ કરો છો ?

શું તમે તેની ચિંતા કરો છો કે લોકો તમારી બાબતમાં શું વિચાર કરે છે ?

શું તમે અન્ય લોકોના પ્રેરકોને સંદેહયુક્ત દ્રષ્ટિથી જુઓ છો ?

શું તમે આત્મવધુતા (Inferiority) ની ભાવનાથી પીડિત રહો છો ?

શું તમે જલદી ગભરાઈ જાઓ છો ?

શું તમારી ભાવનાઓ ઉપર જલદી આધાન થાય છે ?

આમાંથી પહેલા પાંચ પ્રશ્નોના સ્વીકારાત્મક જવાબ બહિર્મૂખી વ્યક્તિનાં લક્ષણ માનવામાં આવે છે. અંતિમ પાંચના સ્વીકારાત્મક ઉત્તર અંતર્મૂખી વ્યક્તિઓનાં ” (વુડ્ઝર્થ). આ પ્રમાણે પ્રશ્નાવલીની પદ્ધતિથી વ્યક્તિત્વનાં અન્ય લક્ષણો પણ માની શકાય છે.

કોઈ વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં સદૈવ કદિનાઈઓનો જ અનુભવ કરે છે કે નથી કરતો તેને માટે પણ પ્રશ્નાવલીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેની સમક્ષ કદિનાઈઓની સુચિ રજુ કરવામાં આવે છે અને પૂછવામાં આવે છે કે તેમાંની કેટલી કદિનાઈઓનો અનુભવ કરે છે. અને ખાસ કરીને તે કદિનાઈઓ વ્યક્તિ પર અધિક આધાર રાખેલી હોય છે. આ પ્રશ્નાવલીમાં અધિક વિશ્વાસ મૂકી શકાય છે. કારણ કે વ્યક્તિ પોતાની કદિનાઈઓ એક વખત જણાવે અને પુનઃ પૂછવામાં આવતાં તે ઉત્તરમાં ફેરફાર કરી શકે છે. પરંતુ કદિનાઈઓની સંખ્યા તો તેટલી જ રહે છે. પરંતુ તેમાં વ્યક્તિની પ્રમાણિકતા (Validity) પર આધાર રહે છે. કારણ કે વ્યક્તિ પોતાની કદિનાઈઓ સાફ સાફ ન જાનાવે એ સંભવિત છે. અને તેને માટે એક જ માર્ગ હોઈ શકે કે તે જે જણાવે તેની તપાસ કરવામાં આવે. આ પ્રમાણે નવારે કોઈ નોંધરી પ્રાપ્ત કરવા માટે બેટ કરવા (Inter-view) માટે જાય છે ત્યારે પણ અને છે ઉમેરવાને લેણા

શીખવે છે કે અમુક જવાબ આપના, અમુક ક્રિનાઈઓ ગણાવવી વિગેરે આથી ઉમેદવાર સાચી બાબત જણાવતો નથી પરંતુ તે ચાલી શકતું નથી ફરીથી કોઈ વખત પરીક્ષણ કરતા પકડાઈ જાય એ સંભવિત છે

આ ઉપરાંત વ્યક્તિત્વના અન્ય નક્ષત્રો જેવા કે સામાજિકતા, અધિકારપ્રિયતા (Ascendancy) વિગેરેની જાણનારી પણ પ્રશ્નાવલીની વિધિથી થઈ શકે છે

(૩) વ્યવહાર પરીક્ષાઓ (Behaviour Tests) —

વ્યવહાર પરીક્ષાઓથી એ જાણવામાં આવે છે કે જ્યારે વ્યક્તિને કોઈ વિશેષ પરિસ્થિતિમાં પસાર થવું હોય છે ત્યારે તે કેવી રીતે વ્યવહાર કરે છે આ પરીક્ષાઓથી એ પણ જાણવામાં આવે છે કે તે સદાચાર અને સહવ્યવહારનું કેટલું જ્ઞાન ધરાવે છે તેમાં એટલો ખ્યાલ રાખવો નિરીક્ષકને માટે આવશ્યક હોય છે કે નિરીક્ષકને એ માલુમ ન પણ જોઈ એ કે તેની પરીક્ષા લેવામાં આવે છે કારણ કે જ્યારે તે જાણી જાય છે તો તેમના નાસ્તવિક વ્યવહારનું સ્પષ્ટ પ્રદર્શન કરતા નથી અને સામગ્રી જુદી પ્રાપ્ત થાય તે સંભવિત છે માટે આ પરીક્ષાઓ પ્રચ્છન્ન (Camouflaged) હોવા જોઈએ

બાળક અતર્મૂખ છે કે બહિર્મૂખ તે જાણવા માટે તેમને કોઈ એવી પરિસ્થિતિમાં રાખવામાં આવે છે અને ત્યાં તેમના વ્યવહારનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે બાળકને કોઈ પ્રદર્શની (Exhibition)માં લઈ જવામાં આવે છે ત્યાં નિરીક્ષણ કરતા સમય દરેક બાબતની પ્રતિક્રિયાઓને અભિલેખીત કરવામાં આવે છે જે બાળકો શીઘ્ર એક વસ્તુને જોઈને બીજી વસ્તુ તરફ જાય છે અને તેના પર બરાબર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા નથી તે અતર્મૂખતા પ્રદર્શિત કરે છે અને આ રીતે બાળક બહિર્મૂખ છે કે અતર્મૂખ તે પણ જાણી શકાય છે આ પરીક્ષામાં પ્રચ્છન્નતાનો આશ્રય લેવો જરૂરી છે યદિ તેમને માનુષ પડે જાય તો પોતાના વ્યવહારને વાસ્તવ રીતે પ્રગટ ન કરતા તેને છુપાવવાની કોશિષ કરવામાં આવે છે

બાળકમાં કામ કરવાની લગન કે કાર્યરતતા કેટલી છે તેની પણ પરીક્ષા કરી શકાય છે આ પરીક્ષામાં બાળકને અમુક કામ બતાવવામાં આવે છે અને જોવામાં આવે છે કે તે કેટલી તગતથી કાર્ય કરે છે

જેમકે તેને કહેવામાં આવે કે અમુક આપેલા અક્ષરો પરથી સંબંધિત હોય તેટલા શબ્દો બનાવો. જે બાળક અધિક ધ્યાન આપીને અધિક સમય તે કાર્યમાં લાગેલું રહે છે તો જાણી શકાય છે કે તે અધિક લગનશીલતા (Persistence)વાળું છે. આ પરીક્ષામાં પણ પ્રચ્છન્નતા આવશ્યક છે જે તેમને ખરેખર પડી જાય કે તેમની લગનશીલતાની પરીક્ષા લેવાઈ રહી છે તો તે પોતાની જાતને ઘણી જ સંભાળી રાખશે અને પોતાનો વાસ્તવિક વ્યવહાર પ્રગટ નહિ કરે.

ઈમાનદારીની પરીક્ષા પણ લેવામાં આવે છે કે બાળકનામાં પ્રમાણિતતા કેટલી છે. આ પરીક્ષામાં પણ પ્રચ્છન્નતાનું અવલંબન લેવામાં આવે છે. આમાં બાળકને ખોટા અને ખરા બંને પ્રકારના વિન્યાસ (Spelling)-વાળા શબ્દોની એક સૂચિ આપવામાં આવે છે અને તેને કહેવામાં આવે છે કે તેમાંના દરેક સાચા વિન્યાસવાળા શબ્દની આગળ નિશાન કરો. તેમ થઈ ગયા બાદ તેને લઈ લેવામાં આવે છે. શિક્ષક દરેક બાળકના પત્રની નકલ કરી લે છે અને બીજે દિવસે તેમને તેમના પત્રો તથા સાથે ઉકેલનો પત્ર પણ આપવામાં આવે છે અને તેમને પોતાને ઉકેલ પ્રમાણે શબ્દો જોવાનું કહેવામાં આવે છે, ઘણાં બાળકો તો કોઈ જાતનો સુવારો કરતા નથી પરંતુ કોઈ કોઈ પોતાની સૂચિમાં નિશાનો બદલી ખોટાં હોય તેને સુધારી લે છે. પરંતુ શિક્ષકને આ બાબત માત્રુમ પડી જાય છે કારણ કે તેમની પાસે તો એક નકલ રહેલી હોય છે. આ પરીક્ષાની જેમ અત્યુક્તિની પરીક્ષા પણ લઈ શકાય છે. તેમાં વિદ્યાર્થીને નવલકથાઓનાં નામની સૂચિ બતાવવામાં આવે છે અને કહેવામાં આવે છે કે જેટલી વાંચી હોય તેની આગળ પેન્સીલથી નિશાન કરો. આ સૂચિમાં કેટલાંક મનગદંત નામો પણ રાખવામાં આવે છે. જે બાળક કોઈ મનગદંત નવલકથાને ચિન્હ કરે છે તો માત્રુમ પડી જાય છે કે તે અત્યુક્તિ છે. આ પ્રમાણે બેદરકારી (Recklessness), આદર્શબ્રાહ્મિતા (Suggestibility) વિગેરે ગુણોની પણ પરીક્ષા કરી શકાય છે.

(૪) પ્રક્ષેપણ પદ્ધતિ (Projective Method)

પરીક્ષાત્મક પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ પોતાનો પ્રક્ષેપ કરે છે અને પોતાના વ્યક્તિત્વમાં કેટલાંક લક્ષણોને પ્રગટ કરે છે. તેને કોઈ એવું કાર્ય સોંપવામાં આવે છે કે જેમાં તે સ્વતંત્ર રીતે પોતાની દૃષ્ટાન્તો ઉપયોગ કરી શકે.

આ પ્રમાણે કરવાથી તેની વાસ્તવિક પ્રતિક્રિયાઓની પદ્ધતિ, તેની ભાવાત્મક વૃત્તિ અને તેની વિચાર કરવાની પદ્ધતિ વિગેરે બાબતોની જાણકારી મળી શકે છે. તેને ચેષ્ટાઓ સ્વતંત્ર રીતે કરાવી દેવામાં આવે છે જેથી તે પોતાના વ્યક્તિત્વનું સારી રીતે પ્રકાશન કરી શકે.

રોશાચ (Rorschach) અને તેના અનુયાયીઓએ આ પરીક્ષાને માટે એક પદ્ધતિ શોધી છે. તેમાં એક દસ ગાંધાનાં સંગ્રહનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે જેમાં કેટલાક કાળા ગાંધ હોય છે અને કેટલાક અન્ય જુદા જુદા રંગોમાં. એક ગાંધમાં જુદી જુદી વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે. આવા દસ પ્રમાણિક ગાંધ પરીક્ષણીય વ્યક્તિને બતાવવામાં આવે છે. તેને તે ગાંધને જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી જોવા દેવામાં આવે છે. વિભિન્ન વ્યક્તિ વિભિન્ન વસ્તુઓ જુએ છે, કેટલીક વખત તેમાં મનુષ્યો, વૃક્ષો, પશુઓ વિગેરેની આકૃતિ જોવામાં આવે છે, કેટલાક સંપૂર્ણ ગાંધ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને જુએ છે કેટલાક તેના જુદા જુદા ભાગો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે; કેટલાક તેની આકૃતિથી પ્રભાવિત થાય છે અને કેટલાક તે ચિત્રના રંગથી પ્રભાવિત થાય છે. આ પ્રમાણે વિભિન્ન વ્યક્તિઓ ગાંધને વિભિન્ન રીતે જુએ છે. આ પ્રતિક્રિયાઓ વ્યક્તિત્વના કેટલાંક લક્ષણો પ્રગટ કરે છે. જે વ્યક્તિ ગાંધને સમગ્ર રૂપમાં જુએ છે તેનો અર્થ એ છે કે તેનામાં સૂક્ષ્મ અને સંખેયશૂન્ય-ત્મક ચોચતા છે. તેના જુદા જુદા ભાગો જોવાનો અર્થ એ કે વ્યક્તિ ઉડી બાબતોનું અધ્યયન પસંદ કરે છે. રંગોની પ્રતિક્રિયા જાણીપણું પ્રગટ કરે છે, હાલતીચાલતી આકૃતિઓ અંતરિયાં તનની પ્રવૃત્તિ પ્રગટ કરે છે. જે પશુઓની આકૃતિઓ દેખે છે. તેનામાં જડતા અધિક છે એમ માન્ય પડે છે. આકૃતિઓ એકદમ સ્પષ્ટ જુએ છે તો તેનો અર્થ એ થાય છે કે તેનામાં આત્મ-નિયંત્રણ સારું છે. આ પ્રમાણે દરેક સંકેતોને સંલુકત કરી વ્યક્તિના સંબંધમાં નિષ્કર્ષ કરવામાં આવે છે અને જાણવામાં આવે છે કે તેનું વ્યક્તિત્વ કેવા પ્રકારનું છે.

(૫) વ્યક્તિના ઇતિહાસનું પુનર્ગઠન પદ્ધતિ (Case History Method):—

ખાસ કરીને આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ એવી વ્યક્તિઓ માટે કરવામાં આવે છે જેમનો વ્યવહાર સમાજ વિરૂદ્ધ (Anti-Social) થઈ ગયો છે અને જેમનામાં માનસિક અસ્તવ્યસ્તતા (Breakdown) હોય તેમના

પુનર્યાપનના ઉદ્દેશ્યથી અધ્યયન કરવામાં આવે છે આવી વ્યક્તિના વશ, પરિવાર, શત્રુ, મિત્ર, કાર્ય સંબંધી અનુભવો, સ્કુલ અને કોલેજ જીવનમાં તેની સફળતા-વિફળતાઓ બામતમાં પ્રાસંગિક સામગ્રી એકઠી કરી તેના પોતાના ઇતિહાસનું પુનર્ગઠન કરવામાં આવે છે આ દરેક બામતો તેની માનસિક નિર્મિતિઓ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે મનોવિશ્લેષક વ્યક્તિત્વના ઉગ્ર તત્વોની જાણકારી અને તેનું માપ, તેના મિત્રો, માતાપિતા તથા સ્વયં રોગીની સાથે મુકન સાહચર્ય કરે છે તે રોગીના સ્વપ્નોનું પણ વિશ્લેષણ કરે છે પ્રથમ તો તે રોગીનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરી લે છે તે વ્યક્તિ પોતાની મુશ્કેલીઓની બામતમાં સ્પષ્ટ અને નિર્મય થઈને વાર્તાવાપ કરવાનું કહે છે આ સ્વતંત્ર વાર્તાવાપ (Free talk) કરતા કોઈ એવો સમય આવે છે જ્યારે વ્યક્તિ અસ્પષ્ટ છે તે પોતાના સ્પષ્ટ વિચારો વ્યક્ત કરવામાં હિચકાય છે કારણ કે તેને માનુષ હોય છે કે તે વિચારો યોગ્ય નથી અને તે ગદા છે કે જેને સમાજ અયોગ્ય સમજે છે ચિકિત્સક તેને કોઈ પણ અગ્રકાય કે અગ્રચાલુ સિવાય બંદત કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે આ પ્રમાણે ધણા વખત સાથે એસી વાર્તાવાપ કરવાથી તેના વ્યક્તિત્વમાં સાર્થક તત્વો પ્રકાશિત થાય છે ત્યારબાદ તેને વારંવાર આવતા સ્વપ્નો બામતમાં પૂછનામાં આવે છે અને જાણકારી થયા બાદ મન ચિકિત્સક તેમનું વિશ્લેષણ કરે છે તથા તેની પાછળ રહેના પ્રેરકોની જાણ કરે છે ઘણી વખત તો એક જ રોગી ઘણા મન ચિકિત્સકોથી પસાર થાય છે. તે દરેક પોતાના વિભિન્ન દષ્ટિકોણથી તેનું નિરીક્ષણ કરે છે અને નિષ્કર્ષ કરે છે તે દરેક એક સંયુક્ત બેઠકમાં પોતાના નિર્ણયો રજુ કરે છે. તેની ઇચ્છાઓ, આશાઓ, યોગ્યતાઓ વિગેરે ઉપર પૂર્ણ વિચાર કરવામાં આવે છે. તેના સ્વપ્નોનું વિશ્લેષણ કરી તેના અચેતન પ્રેરકો (Unconscious motives) નું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવામાં આવે છે આ રીતે વ્યક્તિત્વની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે

(૬) વ્યક્તિગત અતરના કારણો (Causes of individual differences) :—

દરેક વ્યક્તિ સમાન હોતી નથી. લોકો એકબીજાથી ઘણા જ ભુદા હોય છે અમુક બામતોમાં તેમનામાં સમાનતા જોવામાં આવે છે પરંતુ બાકીની દરેક બામતમાં એકબીજાથી ભિન્ન હોય છે આ વ્યક્તિગત ભિન્નતાના કારણો શા છે તે આપણે હવે જોઈશું. પાછળનાં પ્રકરણમાં આપણે

શારીરિક સિન્નતા અને સામાજિક સિન્નતા બાબતમાં જોઈ ગયા. શારીરિક પ્રભાવ વ્યક્તિત્વ ઉપર ધણો જ પડે છે અને તેથી જુદી જુદી શરીર રચના (Constitution)વાળી વ્યક્તિઓનાં વ્યક્તિત્વ સિન્ન હોય છે. એક બાબત તો આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ કે કોઈ એમ ન કહી શકે કે પ્રૌઢ બાળકના જેવો છે. બાળકની શરીરરચનામાં અને પ્રૌઢની શરીરરચનામાં આજ જમીનનો ફરક રહેલો છે. તેમની ઉચાઈ, વજન, રીતભાત, ખોરાક દરેક બાબતો સિન્ન હોય છે. આપણે એ પણ જોઈએ કે શરીરની અંદર રહેલી ગ્રંથિઓનો વ્યક્તિત્વ ઉપર અધિક પ્રભાવ પડે છે જેમકે ગલ્લગ્રંથિની ન્યૂનાધિકતાના વ્યક્તિત્વમાં ભયંકર પરિવર્તન કરી શકે છે. આ રીતે અંતરાસ્રગી ગ્રંથિઓની સિન્નતાના કારણે પણ વ્યક્તિઓમાં સિન્નતા હોય છે. શરીરરચનામાં અન્ય બાબતો જેવી કે શરીરનું જડાપણ અને નિર્મળતાનો પણ વ્યક્તિત્વ ઉપર પ્રભાવ પડે છે. ઘણું કરીને એ જોવા મળે છે કે ગોળમટોળ અને અધિક જડા આદમી આરામપસંદ હોય છે જ્યારે પાતળો અને દુર્બળ આદમી સંઘર્ષ અને અંતઃસૂચ હોય છે. તદુપરાંત શરીરમાં રોગના કારણે પણ વ્યક્તિત્વમાં પરિવર્તન થાય છે. શમક દવાઓ (Sedative તત્વો)ના ઉપયોગથી પણ ઘણો પ્રભાવ પડે છે. આ પ્રમાણે શારીરિક તત્વો વ્યક્તિત્વની સિન્નતાનાં કારણો બને છે. આપણે એ પણ જોઈ ગયા કે વ્યક્તિત્વ ઉપર સામાજિક તત્વોનો પણ ઘણો જ પ્રભાવ પડે છે. સામાજિક વાતાવરણ પ્રમાણે વ્યક્તિત્વ ધત્તર થાય છે. સમાજમાં દરેક સામાજિક સમુદાયનાં વિભિન્ન કાર્યો હોય છે અને વ્યક્તિ જુદા જુદા સમુદાયના સદસ્ય બને છે અને તે તે કાર્યો અનુસાર પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરે છે. બાળકની માતાપિતા અધિક સંભાળ રાખે છે તો તે પરાવક્ત્રી બની જવા સંભવ છે. અગર જો તેના તરફ અધિક નિયંત્રણ રાખી કડિન ફંડ દેવામાં આવતો હોય તો તે બાળકનું વ્યક્તિત્વ રક્ષાત્મક અને નાસ્તિક બની શકે છે. જો તેનો પરિવારના સદસ્યો સાગ કરે છે તો અપરાધી બની જવાનો સંભવ રહે છે. વયરોકમાં પણ દરેકના કાર્યભાગ અને ધંધા સિન્નસિન્ન હોય છે અને આથી તેમનામાં અવિક અંતર રહેતું હોય છે. આ રીતે વ્યક્તિત્વનાં અંતરોનાં કારણે શારીરિક અને સામાજિક તત્વો હોય છે. તદુપરાંત બૌદ્ધિક (Intelligent) તત્વોનો પણ વ્યક્તિત્વ ઉપર ઘણો પ્રભાવ પડે છે જે આપણે આગામાં પ્રકરણમાં જોઈશું. બુદ્ધિ એ એક સાધારણ યોગ્યતા છે જે પૂર્વઅધ્યયન અને વર્તમાન બાબતોને સમજવાના આધાર પર બૌદ્ધિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરે છે. ઘણે ભાગે બુદ્ધિમાન મનુષ્યો પ્રતિભાશાળી હોય

છે, અને તે બૌદ્ધિક સમસ્યાઓનો સરળતાથી ઉકેલ કરી શકે છે જ્યારે હીનબુદ્ધિ વ્યક્તિ બૌદ્ધિક દૃષ્ટિએ જોતા એટલા અભાવગ્રસ્ત હોય છે કે તેઓ અન્યની મદદ સિવાય પોતાના જીવનની વ્યવસ્થા કરી શકતા નથી. કોઈ યોગ્યતા અધિક આગળ પડતું જ્ઞાન ધરાવતો હોય તો કોઈ સાક્ષિત્યનું અધિક જ્ઞાન ધરાવતો હોય. કોઈની અદ્યત્તશક્તિ ઓછી હોય તો કોઈની અદ્યત્તશક્તિ વધારે આ પ્રમાણે વ્યક્તિગત અતરના બૌદ્ધિક કારણો પણ હોય છે.

આપણે એ જોયું કે શારીરિક ભિન્નતાઓથી પણ વ્યક્તિગત અતર હોય છે પરંતુ આપણે યોગ્ય ઉડે ઉતરીને વિચાર કરીએ કે શરીરમાં રહેલી અધિઓમાં ભિન્નતા કેમ આવી અને દરેક વ્યક્તિઓ અનગ અલગ કાર્ય કેમ પસંદ કરે છે ? વિગેરે આ બાબતોના જવાબ માટે તો આપણે વસાનુક્રમ (Heridity) અને વાતાવરણ (Environment)નું અધ્યયન કરીને આપી શકીએ. ગરબરિ આયોડીન (Iodine) પ્રાપ્ત કરવા માટે વાતાવરણ પર આધાર મળે છે આપણે એ તો જોઈ ગયા છીએ કે ગરબરિનો સ્થિતિ ઉપર જો પ્રભાવ પડે છે ગરબરિને જો વાતાવરણમાંથી અયોડીન ઓછા પ્રમાણમાં મળે તો એ બાબત સ્પષ્ટ છે કે ન્યાસર્ગના ઓછા ઉપલબ્ધિ કરી શકે આપણે એ પણ જોઈએ છીએ કે વ્યક્તિને એ જાનની સગી સગવડો અને અવસરો પ્રાપ્ત થાય તો તેના વ્યક્તિત્વનો સારો વિકાસ કરી શકે છે આ તરફ તો વાતાવરણના છે આ પ્રમાણે વ્યક્તિત્વ ઉપર વાતાવરણનો પણ પ્રભાવ પડે છે અને વાતાવરણના કારણે વ્યક્તિઓમાં અતર હોય છે ધણી વખત એક-જ વાતાવરણમાં રહેનારા માણસોની અધિઓ ન્યૂનાધિક દિવાસીન હોય છે, તેમજ તેમનામાં નૈસર્ગિક ભિન્નતાઓ રહેતી હોય છે આ રીતે વ્યક્તિત્વની ભિન્નતાઓના શારીરિક કારણો, વસાનુક્રમમાં બાળમતા ગર્ભાગમનથી જ ને બાળનો તેના ઉપર પ્રભાવ પાડે છે અને વાતાવરણમાં જે બાબતો પ્રભાવ પાડે છે તે દરેકનો અભાવેક ધર્મ જાય છે આ પ્રમાણમાં આપણે ખાસ કરીને વસાનુક્રમ (Heridity) અને વાતાવરણ (Environment)ના કારણે થતા વ્યક્તિગત અતરો (Individual differences) પર વિચાર કરીશું. વસાનુક્રમ અને વ્યક્તિત્વ ઉપર પણ પ્રભાવ પડે છે અને તેના કારણે વ્યક્તિઓમાં અતર રહે છે.

(૧) વસાનુક્રમ અને વાતાવરણ (Heridity and Environment) —

વ્યક્તિ વાતાવરણ અને વંશાનુક્રમ બન્નેની ઉત્પત્તિ છે. વ્યક્તિને માટે વંશાનુક્રમ અને વાતાવરણ બન્ને આવશ્યક છે. અને બન્નેનો તેના ઉપર અધિક પ્રભાવ પડે છે. દરેક વ્યક્તિઓને એક સરખું વાતાવરણ આપવામાં આવે તો પણ તેમનામાં સમાનતા આવી શકતી નથી. વંશાનુક્રમમાં કોઈ વિશિષ્ટ રીતે વિકસિત થવાની પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમકે ગોરું, કાળું, લાંબું કે ઠીંગણું, હિમતવાન, કે શાન્ત વિગેરે. આ પ્રવૃત્તિઓ બાળપણ સુધી જ સીમિત હોતી નથી પરંતુ તે જીવનભર સાથે જ રહે છે. પરંતુ આ પ્રવૃત્તિઓનો વાતાવરણ ઉપર પણ આધાર રહે છે. જો વાતાવરણમાંથી યોગ્ય ઉત્તેજનાઓ અને અવસર ન મળે તો તે પ્રવૃત્તિઓ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. વંશાનુક્રમ અનુસાર કોઈની માંસપેશીઓ સશક્ત અને સુદૃઢ હોવી જોઈએ. પરંતુ જો વાતાવરણથી તેને સારું ભોજન, આભોદય અને અન્ય સગવડો ન મળે તો ફક્ત વંશાનુક્રમથી જ પેશીઓ સુદૃઢ રહી શકતી નથી. આ રીતે વ્યક્તિની શારીરિક શક્તિ અને તેનો આંગિક વિકાસ વાતાવરણ અને વંશાનુક્રમ બન્ને ઉપર આધાર રાખે છે. કોઈ છોડનો વંશાનુક્રમ તેના બીજમાં રહેલો છે અને તેને માટે જમીન, પાણી, ગરમી વિગેરે વાતાવરણનાં તત્ત્વો છે. પરંતુ જો આપણે જો પ્રકારનાં બીજ એક જ જગ્યાએ વાવીએ તો તેમના જે જે પ્રકાર હશે તે જ પ્રકારના છોડ ઉગશે. તેમાં વાતાવરણ એક જ હોવા છતાં, કોઈ પ્રભાવ નહીં પડે. અને ગમે તેટલો પરિશ્રમ કરવા છતાં એકને બીજામાં પરિવર્તિત કરવામાં અસફળ રહીશું. આપણે ફક્ત એટલું જ કહી શકીએ કે છોડને સારું ખોળ ખાતર, પાણી કરી તેની સારી સંભાળ રાખીએ તો તેનો સારો નમૂનો તૈયાર કરી શકીએ અને જોને કંઈ જ ન કરીએ તે ખરાબ નમૂનો બની શકે. આ રીતે વ્યક્તિની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ માટે વંશાનુક્રમ અને વાતાવરણ બન્ને અનિવાર્ય છે. કારણ કે ઉપયુક્ત વાતાવરણ સિવાય બીજનું અંકુરિત થવું અશક્ય છે. અને તેનો વિકાસ થવો પણ તેટલું જ અશક્ય છે. અને જ્યારે બીજ જ નથી તો તેના અંકુરિત થવાનો કે તેના વિકાસ થવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. એટલે વાતાવરણ અને વંશાનુક્રમ બન્ને આવશ્યક છે.

વંશાનુક્રમને કારણે વ્યક્તિગત ભિન્નતા હોઈ શકે છે. તેનું પ્રમાણ તો પ્રસંકર કે વર્ણસંકર (Hybrids) છે. પ્રસંકર એટલે કે એ બાળક કે જે એક જાતિની માદા અને અન્ય જાતિના નરના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયું

હોય. તેનો આપણે પશુઓમાં જોઈએ તો ખચ્ચરનો દાખલો છે. ગધેડું અને ઘોડીના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું તે જન્મતા પહેલાં ઘોડાના જેવું વાતાવરણ મળવાથી તો ઘોડો જ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. પરંતુ તેમ થતું નથી. તેના ગુણો પણ ખચ્ચરના જ હોય છે. આ પ્રમાણેનું ઘોડો અને ખચ્ચર વચ્ચે જે અંતર દેખાય છે તેનું કારણ એ છે કે ખચ્ચરનો પિતા ઘોડો નહિ પરંતુ ગધેડું છે. આ પ્રમાણે મિન્ટ વંશાનુક્રમવાળા જંતુઓને એક જ વાતાવરણમાં વિકસિત કરવા છતાં એક સરખાં બનાવી શકાતા નથી. આ પ્રમાણે મનુષ્યોમાં પણ જોઈ શકાય છે. તેમાં બાળકનું વાતાવરણ માતૃક (Maternal) હોવા છતાં તે પિતાને અનુરૂપ અધિક હોય છે. વાતાવરણ તેને એટલું પ્રભાવિત કરી શકતું નથી કે જેથી તેના વંશાનુક્રમ સ્વભાવ બદલાઈ જાય.

પ્રકરણ ૨૨

વ્યક્તિત્વનું સંગઠન અને વિઘટન

(Integration And Disintegration of Personality)

(૧) વ્યક્તિત્વનું સંગઠન (Integration of Personality) —

વ્યક્તિત્વ વ્યક્તિત્વના દરેક વૈયક્તિક લક્ષણોનું એક એકમ છે. દરેક માનસિક લક્ષણો, સવેગો, બુદ્ધિ, લાવના, સકલ્પ, જન્મજાત અને અર્જિત પ્રતિક્રિયાઓને વ્યવસ્થિત અને સંગઠિત કરી એક મૂલ્યમા બાધવા જોઈએ આ પ્રમાણે વ્યક્તિના વિલિન માનસિક લક્ષણોને વ્યક્તિત્વના રૂપમાં જોડે એકીકૃત કરવામાં આવ્યા છે તે એક સંગઠન કહેવાય છે. શ્રેષ્ઠ અને સ્વસ્થ વ્યક્તિત્વમાં પ્રતિક્રિયા કરવાની પ્રવૃત્તિઓ રહેતી હોય છે, જેને સાધારણ પદ્ધતિથી વ્યવસ્થિત કરી શકાતી નથી. પરંતુ તે દૃઢતાથી સંગઠિત થાય છે. સંગઠનની પૂણ્યતા વ્યક્તિત્વનો આદર્શ છે. વ્યક્તિત્વની એકીકૃત પ્રવૃત્તિઓની પુનર્વ્યવસ્થા પ્રભાવપૂર્ણ આદર્શો અને રચિતો અનુસાર કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિત્વ સદૈવ એક જ રહેતું નથી તેમાં સમયે સમયે પરિવર્તન થતું રહે છે. છતાં તેમાં એક પ્રકારની અનિચ્છિન્નતા રહે છે. દરેક વ્યક્તિમાં પ્રધાન આત્મા રિયત હોય છે. ગેટસ જણાવે છે કે “ પ્રત્યેક ઓળખે છે કે તેમાં કોઈ કેન્દ્રિય વસ્તુ છે જે તેના મિનકુચ અંતરમાં નિવાસ કરનાર નિરાળો આત્મા છે, તેની એક નિરાળી એકતા હોય છે. આ એકતા યથાશક્તિ કાયમ રહે છે તેનું પરિણામ હોય છે—કેટલીક પ્રતિક્રિયા પ્રવૃત્તિઓ તથા વ્યવહારમાં કઈક સંગતિ ” મેકડૂમન વ્યક્તિત્વના સંગઠનને બુદ્ધિ અને ચરિત્રનું સંગઠન ગણે છે. વ્યક્તિત્વના લક્ષણોને વ્યવહારની એક વૃત્તિ કહી શકાય. વ્યક્તિત્વની દરેક વિરોધા પ્રતિક્રિયા પ્રવૃત્તિઓમાં સામંજસ્ય થયા સિવાય સંગઠન સારું થઈ શકતું નથી તેમાં સામંજસ્ય અને વ્યવસ્થા લાવવા જોઈએ જેથી પ્રગતિમાં બાધક ન મને જેમકે સામાજિક નેતા બનવા માટે અધિકારપ્રિયતા (Ascendancy) અને સમાજપ્રિયતા જીને લક્ષણ એક સાથે કાર્ય કરે તો બની શકે. પરંતુ તેની સાથે અન્ય આવશ્યક લક્ષણો ન હોય તો તેને સફળતા મળવી

કહિન બની જાય. પ્રવૃત્તિઓનું સારી રીતે સંગઠન કરવામાં ન આવે તો વ્યક્તિત્વના સંગઠનમાં ખામી રહે છે. વ્યક્તિત્વ સંગઠિત અને સ્થિતિસ્થાપક (Elastic) હોવું જોઈએ. કારણ કે જો તેમાં પરિવર્તન ન કરી શકાય તો પરિવર્તન પામતું વાતાવરણ ચાહે તે સામાજિક હોય કે ભૌતિક -સમાયોજન કરી શકાતું નથી. આથી વ્યક્તિત્વ સુસંગઠિત અને સ્થિતિ-સ્થાપક હોવું જોઈએ, જેથી અનુકૂળ પરિવર્તન કરી શકાય.

(૨) વ્યક્તિત્વનું વિઘટન. (Disintegration of personality.)

માનવનું વ્યક્તિત્વ ખડખડી વૃત્તિઓથી પરિપૂર્ણ છે. જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓમાં અને અવસ્થાઓમાં જુદી જુદી વૃત્તિઓ જાગૃત થઈ જાય છે. એક તરફ આપણી ઈચ્છાઓ, આપણને વિભિન્ન બાજુએ ખેંચે છે જેથી આપણા જીવનમાં રૂચિઓ વ્યાપક ઉદ્દેશ સાથે બરાબર મેળ ખાતી નથી. અને એ સંલપિત છે કે વ્યક્તિની વિરોધી પ્રતિક્રિયાપ્રવૃત્તિઓ એકતામાં આમલ ન થઈ શકે. વ્યક્તિત્વમાં જે ગરબડો ઉપરિચય થાય છે તેનું કારણ વિઘટન છે. “વિચ્છેદ શબ્દ એતનાના જુદા જુદા ભાગોમાં સંગઠિત થવાનાં દરેક રૂપોને માટે વપરાય છે. તેમાં વ્યવહારનઃ દરેક માનસિક અસાધારણતાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સાધારણ રીતે મનનો સર્વ વ્યાપાર વ્યવસ્થાપન અને નિયમબદ્ધ કરવાનો વ્યાપાર છે. વિચ્છેદ મૂળથી જ સાવેદનિક (સવેદના શૂન્યતા, કે વિચારાત્મક (વિશ્રમ, બ્રાન્તિ), કે ગત્યાત્મક (સ્વયંગતિ) હોઈ શકે છે. (એન્જલ). ઉન્માદનું કારણ માનસિક વિઘટન છે.

(૩) બહુવિધ વ્યક્તિત્વ, વ્યક્તિત્વના રોગો. (Multiple Personality; Diseases of personality)

દ્વિધ વ્યક્તિત્વ (Double personality) વિઘટનનું એક સ્વરૂપ હતાદરણ છે. વ્યક્તિ એક દશામાંથી જ્યારે બીજી દશામાં જાય છે ત્યારે પણ પહેલી દશાથી બીજી દશામાં તેનું વ્યક્તિત્વ તદ્દન ભિન્ન હોય છે. બીજી દશામાં જતાં તરત જ તે એકાએક પોતાના અતીત અનુભવો, પોતાનું નામ, મિત્રો, પરિવાર, બધાને ભૂલી જઈ શકે અને પોતે એક નવા નામવાળો હોય અને નવો ધર્મો કરનાર હોય તેમ બની જાય. તે એક જુદી જ વ્યક્તિ બની જાય છે. તેના સ્વભાવ અને વ્યવહારમાં પણ મહાન

પરિવર્તન થઈ જાય પહેલાના વ્યક્તિત્વ કરતા તેનું વ્યક્તિત્વ તદ્દન બિન્ન બની જાય છે પરંતુ થોડો સમય વીત્યા બાદ તે પહેલાનું વ્યક્તિત્વ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી ને છે અને પોતાની પૂર્વદશાનું પૂર્ણ ભાન આવી જાય છે તે પહેલાની દરેક વ્યક્તિઓને ઓળખે છે અને તેની પૂર્વસ્મૃતિ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ તેને પરિવર્તિત વ્યક્તિત્વના સમયમા ઘટેલી ધનના ઓતુ લેશ માત્ર સ્મરણ હોતું નથી તેને તે પૂર્ણતયા જૂની જાન છે પરિવર્તિત વ્યક્તિત્વ પહેલી દશાના વ્યક્તિત્વથી તદ્દન વિરમ હોઈ શકે છે એક સજ્જન, ખુશમિજાજ અને દયાળુ હોઈ શકે છે અને બીજાને તદ્દન મૂર્ખ, લાપરવાદ અને ધાધનીઓ હોઈ શકે છે અધિક સમય જે અવસ્થા રહે છે તે મુખ્ય અવસ્થા (Primary state) છે અને જે અત્ય સમયને માટે હોય છે તે ગૌણ અવસ્થા (Secondary state) છે ગૌણ અવસ્થામા જે કંઈ કંઈ હોય છે તે મુખ્ય અવસ્થામા યાદ હોતું નથી પરંતુ અધિક સ્થાયી દશામાં કરેલી ખામતો ગૌણ અવસ્થામા સાધારણ રીતે યાદ હોય છે પરંતુ જ્યારે તે વિષયમા વાનચીત કરે છે તો એમ માનુષ પડે છે જાણે કોઈ અન્ય વ્યક્તિના વિષયમા મ્હી રહી હોય તેમા તે એવો વ્યવહાર કરે છે જાણે પોતે નયો ગૌણ દશા પ્રાગભિ દશાની પુરુ હોય છે ડૉરિસ (Doris) એક ત્રણ વર્ષની છોકરી હતી જેને તેના પિતાએ શરામના નસામા કોઈન ચર્ચને પથર પર ફેંકી દીધી હતી આ છોકરીનો ક્રૂર એટનો જ વાડ હતો કે તે તેની માતાની ખાતુમા પિતાની જગ્યાએ સુઈ ગઈ હતી આ ધનના પત્રી તેનું વ્યક્તિત્વ પ્રિય (Dorable) ચર્ચ ગયું તે અત્યંત શાન્ત, પરિશ્રમી અને આગ્રામરી બની ગઈ ક્રૂર થોડા થોડા સમય બાદ તે ઉદ્વેગ અને ઉપદ્રવી બની જતી હતી તે તોફાની અને બેપરવા બની જતી હતી આ ગભીર ડેરીસ શરાગતી કે તોફાની ડૉરિસની ખામતો યાદ કરી શકતી ન હતી પરંતુ તોફાની ડૉરિસને ગભીર ડૉરિસની દરેક ખામતો માનુષ હતી અને તેની ખામતમા તેને બીજી જ સમજાને તિરસ્કારપૂર્વક તેની ખામતમા વાત કરતી હતી

જ્યારે સક્રિય વ્યક્તિત્વ એક સાથે હોય છે ત્યારે તે અધિક જટિલ હોય છે તેમા સાધારણ ચેતનાની સાથે એક સ્વતંત્ર વિચિત્ર ચેતના હોય છે બન્ને વ્યક્તિત્વ સ્વભાવની દૃષ્ટિએ અને ચરિત્રની દૃષ્ટિએ તદ્દન બિન્ન હોઈ શકે છે બન્ને વ્યક્તિત્વના સ્મરણે એક બીજાથી બિન્ન માનુષ પડે છે આપણે હમણા જોયું કે ક્રમિક પરિવર્તી વ્યક્તિત્વ (Successive

personality) મા જેમ વ્યક્તિત્વ-ગૌણ વ્યક્તિત્વ અધિક સ્થાવાં વ્યક્તિત્વની બાબતો યાદ રાખે છે, પરંતુ તેને અન્ય વ્યક્તિ સમગ્ર વાત ચીત કરે છે પરંતુ મુખ્ય વ્યક્તિત્વને ગૌણ વ્યક્તિત્વની કોઈ બાબત યાદ હોતી નથી આ બંને વ્યક્તિત્વો એવા માનુષ પડે છે જાણે એક જ શરીરમાં બે આત્મા હોય એક વ્યક્તિત્વમાં તેમનું સગદાન થઈ શકતું નથી જેથી એક સાથે કામ કરી શકતા નથી તેમનો પરસ્પર એક બીજા ઉપર કોઈ પ્રભાવ પણ પડતો નથી તેમનું એક સગદાન થતું નથી અને એક બાબતથી ભિન્ન ભાગ રહે છે

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેના જેવું જ એક અન્ય ઉદાહરણ છે. બ્યુ ચેમ્પ (Beauchamp) એક યુવતી હતી તેનું વ્યક્તિત્વ દ્વિવિધ હતું પ્રારંભિક જીવનમાં તેના ઉપર ઘણી જ મુશ્કેલીઓ સવાર થઈ ગઈ હતી તેથી તેણે અસત ધાર્મિક, નૈતિક, આત્મસંયમપૂર્ણ અને આત્મ નિર્બેધાત્મક જીવન સ્વીકાર્યું હતું પરંતુ તેના જીવનમાં યદાકદા અકારણ જ કંઈક સરારત કે ધમાકડાણ વ્યવહારની મામુની ઘટનાઓ બની જતી હતી જ્યારે તેને માનસિક ચિકિત્સકને સોંપવામાં આવી અને મનશિક્ષક ત્સાના સમય દરમિયાન તેના જીવનના તોફાની અંગે એક ગૌણ બાલોચિત અવસ્થા (Secondary state of Childishness) નું રૂપ ગ્રહણ કર્યું અને આ રીતે તુનિય વ્યક્તિત્વનો ઉદય થયો આ વ્યક્તિત્વની વૃત્તિઓ આક્રમક અને સ્વાર્થપરક હતી પ્રથમ ધાર્મિકતાવાળી પ્રારંભિક અવસ્થા ને પછીની એક પણ અવસ્થાની સ્મૃતિ રહેતી નહોતી આ પ્રભાવે તે યુવતીમાં બે વ્યક્તિત્વથી ત્રણ થઈ ગયા ચિકિત્સકે સમ્બોધનની સ્થિતિમાં નિર્બેધ બનાવી તેની સ્મૃતિઓ અને તેના લક્ષ્યોને સંગઠિત કરવાની પદ્ધતિ અપનાવી આ સ્થિતિમાં તે યુવતી ત્રણે પરિવર્તનની અવસ્થાઓનું અગમ્ય કરી શકતી હતી આ રીતે ચિકિત્સકે ત્રણ વિભિન્ન વ્યક્તિત્વોને સંગઠિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને કેટલાક નીચેના કાગળ પશ્ચિમ આદ્ય સફળ પ્રતિત થયો.

(૪) હિસ્ટેરિયા (Hysteria)

હિસ્ટેરિયા બહુવિધ વ્યક્તિયો અવધિત છે હિસ્ટેરિયાના રોગીઓ દોષ છે તેમના વિચારોની એકાદ બુદ્ધિ તુદા વિભાગોમાં વિભક્ત થઈ જવાની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે અને આત્મ સારે જાને છે જ્યારે તે નિર્દોષની સમિતના પ્રભાવથી વિચારોને અવિવેકપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે તે મોહ-દિવામાં આવી જાય છે અને સર્વો પરનો કાચુ યુવાની જેમ છે રૂગી

તેમનું કોઈ પણ પ્રકારનું નિયંત્રણ રહેતું નથી અને સાધારણ ચેતનાને આવશ્યક એવી દરેક ગતિઓ (Movements) કરે છે. આ ગતિઓનું તેમને લેશમાત્ર જ્ઞાન હોતું નથી. ઘણી વખત તો તેમનું કોઈ અંગ સ્થંભિત થઈ જાય છે. આ સ્તંભનનું કારણ કોઈ શારીરિક આઘાત હોતું નથી પરંતુ નિર્દેશ હોય છે. તે અલ્પાધિક નિર્દેશગ્રાહી (Suggestible) હોય છે. જ્યારે તેમને સાધારણ ચેતના હોય છે ત્યારે મોહનિદ્રામાં જે કંઈ ઘટના અને છે તેમનું સ્મરણ કરી શકતા નથી અને પોતાની સામાન્ય દિનચર્યામાં લાગી જાય છે.

(૫) સમ્મોહનની દશામાં નિર્દેશ અને સમ્મોહનોત્તર નિર્દેશ
(Hypnotic suggestion and Post-hypnotic Suggestion)--

સમ્મોહનની દશા મોહનિદ્રાની દશા છે. મેકડુગલ્ડ યોગનિદ્રાને પોતાના વિચારો ખીજામાં પ્રવિષ્ટ કરવાની ક્રિયા જણાવે છે. આ નિદ્રામાં ખોટા-ખરા ગમે તે પ્રકારના નિર્દેશોનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. કોઈ વ્યક્તિ નિર્દેશ ગ્રહણ કરે છે અને મોહનિદ્રામાં આવી જાય છે તેને સમ્મોહનની દશા કહેવામાં આવે છે. જે વ્યક્તિ મોહનિદ્રામાં હોય તેને 'વિષય' કે માધ્યમ (Medium) કહેવામાં આવે છે ને જે વ્યક્તિ તેને મોહનિદ્રામાં મૂકે છે તેને નિર્દેશક કહેવામાં આવે છે. વિષય પોતાના અંગોને શિથિલ કરીને સુષ્પ જાય છે. ધીરે ધીરે તે નિર્દેશની શક્તિથી ઘેરાય છે અને અંતે મોહનિદ્રાવશ થાય છે. આ અવસ્થામાં બાહ્ય જગતની તેની ચેતના નષ્ટ થઈ જાય છે. ફક્ત તેને નિર્દેશકના નિર્દેશોનું જ જ્ઞાન હોય છે. પોતાના શરીર પર તેનું કોઈ નિયંત્રણ રહેતું નથી. મન અધિકાધિક નિર્દેશગ્રાહી બની જાય છે. નિર્દેશક જે કંઈ નિર્દેશ કરે તેની તે પ્રતિક્રિયા કરે છે. નિર્દેશક જે કંઈ કહે તેને વિના વિચાર કર્યો જાણ્યા કે સમજ્યા સિવાય માની લે છે. નિર્દેશકના આદેશોનું તે યંત્રવત્ પાલન કરે છે. અને તેના શાસનમાં તે વિભિન્ન વ્યક્તિઓના રૂપમાં કાર્ય કરે છે. આ અવસ્થામાં ચેતનાનો વિઝંડે (Disassociation) થઈ થઈ જાય છે જ્યારે સંમોહિત વ્યક્તિ મોહનિદ્રામાંથી ઉઠે છે ત્યારે તે કૃત્રિમ નિદ્રાવસ્થામાં કરેલી દરેક બાબતો બૂઝી જાય છે. આથી એ કહી શકીએ કે મોહનિદ્રામાં સંમોહિત વ્યક્તિ પોતાનું સાધારણ વ્યક્તિત્વ ગુમાવી દે છે.

ધણી વખત નિર્દેશક નિયમને સમ્મોહિત અવસ્થામાં જાગૃત અવસ્થામાં કોઈ કાર્ય કરવાનો નિર્દેશ કરે છે અને વિષય મોહનિદ્રાથી જાગૃત થયા બાદ નિર્દેશ અનુસાર સમય પર જે કંઈ કરવાનું કહેવામાં આવે છે તેમાં વિષય કાર્યની ઉચિતતા કે અનુચિતતાનો પણ ખ્યાલ કરતો નથી અને જે કંઈ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હોય તે કાર્ય કરે છે

(૬) ઉન્માદ કે ગાંડપણ (Insanity) —

ઉન્માદ એવનાનો વિચ્છેદ થવાને કારણે થતી એક માનસિક નિકૃતિ છે વ્યક્તિના માનસિક વ્યાપારોના મૂળમાં જન્મજાત વશપરપરાગત પ્રેરણાઓ રહેલી હોય છે જેનો ધીરે ધીરે વિકાસ થાય છે અને તેમાંથી ભાવનાત્રયિઓ રચાય છે જ્યારે માનસિક શક્તિને મુક્તિ નથી મળતી અને મન તેનાથી પૂર્ણતયા આવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે માનસિક વિકૃતિ થાય છે પહેલાં ઉન્માદનું કારણ રસાયણિક વિકૃતિ માનવામાં આવતું હતું એટલે કે મગજના તત્ત્વમાં ગરમ માનવામાં આવતું હતું પરંતુ ફ્રોઇડ (Froide) અને તેના અનુયાયીઓએ તેનું મુખ્ય કારણ દમાવેથી અચેતન ઈચ્છાઓ (Repressed unconscious desire) બતાવ્યું છે ઉન્માદના ઘણા રૂપ હોય ૬ જેવા કે મૈનિયા (Mania), મેલેન્કોનિયા (Melancholia), ડીમેન્સિયા (Dementia) વિગેરે મૈનિયામાં અત્યધિક માનસિક ઉદ્દીપ્તિ હોય છે અને ત્યારબાદ સન્નિપાત (Delirium) થાય છે મેલેન્કોનિયામાં અત્યધિક માનસિક અવસાદ (Depression) હોય છે, ડીમેન્સિયામાં વ્યગ્નિત્વની હાનિ થાય છે

(૭) માનસિક પૃથક્કરણ અને ચિકિત્સા પ્રણાલિ (Psychoanalysis and method of Treatment) —

ચાર્લેટ (Charcot)ની માન્યતા હતી કે હીસ્ટોરિયા શરીરની એક રૂઝાવરથા છે અને સમ્મોહનની પદ્ધતિથી તેની ચિકિત્સા થઈ શકે છે તેનો શિષ્ય મોર્ટન પ્રીન્સ (Morton Prince) બહુવિધ કે વિહિન્ન વ્યક્તિ ત્વવાળા રોગીઓની સમ્મોહન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી ચિકિત્સા કરતો હતો જેને (Janet) માનસિક સ્વયંગનિઓ (Automatism)ની ચિકિત્સા સમ્મોહનથી કરતો હતો તેને એ જાણુમરી મગી કે ઘણા સમયથી વિસ્મૃત સાવેગિય આધાતો (Emotional Shocks) વ્યક્તિની જાગૃત અવ

સ્થામાં સરળતાથી યાદ કરાવી શકાતા નથી પરંતુ તે મોહનિદાની અવસ્થામાં સરળતાથી સ્મરણ કરી શકાય છે અને તેનું વર્ણન પણ કરી શકાય છે. આ સાવેગિક આધાતોની ચિકિત્સા નિર્દેશથી કરવામાં આવતી હતી સ્નાયુ-વિકૃતિઓનું કાચું જેને એ માનતો હતો કે નિમ્ન માનસિક તણાવ (Law mental tension) હોઈ શકે અથવા તો મુશ્કેલીઓ ઉપર વિગત મેળવવા માટે સંગઠનકારી શક્તિ (Synthetic Power) અને સકલપનો અભાવ હોઈ શકે હિસ્ટીરિયાની ચિકિત્સા સમ્મોહનથી કરવામાં સિંગમન્ડ ફ્રાયડે પેરિસમાં ચારકોટની સાથે કામ કર્યું ચારકોટે જ્યારે કહ્યું કે સ્નાયુવિકૃતિની દરેક હાનતમાં સદૈવ કામ સંબધી જીવનમાં કઠિનાઈ હોય છે ત્યારે ફ્રાયડેને આશ્ચર્ય થયું તેને માટે આ એક મહત્વપૂર્ણ સુચાર હતો તેણે તેનો સ્વીકાર કર્યો અને તેના આધારે કાર્ય કર્યું. વિધિના પાઠ ગયા બાદ તેણે હિસ્ટીરિયાની ચિકિત્સામાં સમ્મોહન વિધિનો ઉપયોગ ચાતુરાખ્યો તેને આ વિધિમાં કેટલીક કઠિનાઈઓ પણ મળી ધણા એના સ્નાયુ વિકૃતિના રોગીઓ હતા કે જેમને સમ્મોહન કરી શકાતા નહોતા હમેશાં સમ્મોહનથી સ્વાસ્થ્ય લાભ પાપુ થતો નહોતો વિના મુદ્ધ ઈનાજ કરાવનાર રોગીઓને સમ્મોહન અવસ્થામાં સ્વાસ્થ્યકારી નિર્દેશો (Curative Suggestion)થી વામ થઈ ચકતો હતા ત્યારબાદ ફ્રાયડે બ્રુઅર (Breuer)ની સાથે કાર્ય કર્યું જે રિચેનામાં સમ્મોહન પ્રણાલીથી ચિકિત્સા કરતો હતો બ્રુઅરને એ માનુષ પક્ષ કે જ્યારે એક સુનાર રોગિણીને સમ્મોહન અવસ્થામાં પોતાની સાવેગિક કઠિનાઈઓ સંબધી વાતચીત કરવા દેવામાં આવી ત્યારે તેનાથી તેને સારો લાભ થયો ફ્રાયડ અને બ્રુઅરે મોહનિદ્રામાં વાતો લાપ કવવાની પદ્ધતિ ચાતુરાખી પરંતુ જ્યારે એક રોગિણીએ બ્રુઅરને કહ્યું કે તેની સાથે લયાનતક પ્રેમ થઈ ગયો છે અને હવે તેનાથી છૂટી થઈ શકશે નહિ, ત્યારથી તેણે એ ચિકિત્સા પદ્ધતિ છોડી દીધી પરંતુ ફ્રાયડ તેનાથી જરાપણ વિચલિત થયો નહિ તેનો ઉત્સાહ કાયમ રહ્યો તેની મક્ક પણ એક કઠિનાઈ ઉપરિચિત થઈ ગઈ તેણે એ મત પ્રાપ્ત કર્યો કે રોગી પોતાના પ્રેમની પ્રારબ્ધ વસ્તુના સ્થાનાંતરણ બનાવવા માગે છે એજ ફક્ત કાચું છે તેણે નિર્વૈયક્તિક વલણ (Impersonal attitude) અપનાવીને તેનાથી પોછો છોડાવ્યો ત્યારબાદ ફ્રાયડે સમ્મોહનનો ત્યાગ કર્યો અને ફક્ત મુક્ત વાતોનાં પની પદ્ધતિ ચાતુરાખી તે રોગીને અર્ધ સુપ્ત અવસ્થામાં રાખતો હતો અને તેને શિથિલ થવા તથા પોતાની કઠિનાઈઓ અને તેના કારણો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા કહેતો હતો સ્નાયુ વિકૃતિની

ચિકિત્સામાં શિથિલ અવસ્થામાં સમ્મોહનના સ્થાને મુક્ત સાહચર્ય (Free association) પદ્ધતિનો ફોપડે ઉપયોગ શરૂ કર્યો.

(૮) માનસિક પૃથક્કરણનો સિદ્ધાન્ત (Theory of Psycho-analysis)—

ફોયરને એ બાબત માત્રુમ પડી કે સ્નાયુ વિકૃતિનું કારણ દબાવેલી કામવાસનાઓ (Repressed libido) અને ભાવના ઋચિઓ છે જેનું સીધી રીતે કે પરોક્ષ રીતે સ્વપ્ન, કહેવાની ભૂલો, લખવાની ભૂલો વિગેરેમાં પ્રકાશન થાય છે આથી તેણે મુક્ત વાર્તાલાપ, મુક્ત સાહચર્ય અને સ્વપ્નેના વિશ્લેષણ અને તેના અર્થ કરવાની પદ્ધતિઓ દબાવેલી અચેતન કામવાસનાઓને ઉપર કાઢવાની કોશિષ કરી તે મુક્ત સાહચર્ય અને મુક્ત વાર્તાલાપની પોતાની નવીન પદ્ધતિઓથી ઘણા સ્નાયુવિક વિકૃતિઓના રોગીઓને સ્પર્શ કરવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યો. તે દબાવેલા અનુભવોને પુનર્જીવિત કરવામાં સફળ રહ્યો અને હિસ્ટીરિયા સંબંધી સ્તંભ (Paralysis), સંવેદના શૂન્યતા (Anaesthesia) તથા સ્નાયુ વિકૃતિ સંબંધી અન્ય રોગોને દૂર કરવામાં સફળતા મેળવી શક્યો પરંતુ તેને એ માત્રુમ પડ્યું કે એક વખત રોગી સ્પર્શ થઈ ગયા પછી ફરીથી ફરિયાદો લઈને આવે છે તેના ઉપરથી તેણે એ નિર્ણય કર્યો કે તે ફક્ત તાજેતરની દબાવેલી ઋચિઓને જ જાણવામાં સમર્થ થયો છે હવે તેની ઇચ્છા થઈ કે પ્રારંભિક ઋચિ શોધની કે જે કોઈ પ્રિય સાવેગિક આધાતને કારણે થઈ હોય છે. ઘણી રોગીણીઓને તે સ્વપ્ન વિશ્લેષણ દ્વારા બાળપણના સાવેગિક આધાતોને સ્મરણ કરાવી શક્યો. તે ઉપરથી તેણે એ નિષ્કર્ષ કર્યો કે રોગીઓને જે કંઈ યાદ આવ્યું તે બાળપણનું કોઈ દિવા સ્વપ્ન કે કલ્પનાસૃષ્ટિ હતી જેમાં રોગીની કોઈ બાલોચિત ઇચ્છા રહેલી હતી પછીના બાળપણના દિવાસ્વપ્નો પ્રારંભિક બાળપણની કોઈ અતૃપ્ત ઇચ્છાના પ્રકાશન હતા. ફોયર અધિક ઉંડે ઉતર્યો અને પ્રારંભિક બાળ પણની સાવેગિક અભિવ્યક્તિઓને પુનર્જીવિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો આ કાર્ય તેણે મુક્ત સાહચર્યની પદ્ધતિથી કર્યું. આ રીતે તેણે સ્નાયુ વિકૃતિ તિઓની ચિકિત્સા માટે મનોવિશ્લેષણ પદ્ધતિને જાણી.

પુણવર્થ જણાવે છે કે “ ફોયર દમન (Repression), કામેચ્છા (Libido) અને શેષાવસ્થાના મહત્ત્વે પર પ્રધાનતયા જોર દે છે તેને

સિદ્ધાન્ત રચીને અને જૂનોનો, પરંતુ વિશેષ રૂપથી સ્નાયુ વિકૃતિઓનો સિદ્ધાન્ત છે તેનું મુખ્ય વચન છે કે સ્નાયુ વિકૃતિની ઉત્પત્તિ બાળપણની દબાયેલી કામુક્તા (Repressed Infertile Sexuality) થી થાય છે " (બુધવર્થ) શોધના મતાનુસાર દબાયેલી બાળપણની કામુક્તા સ્નાયુ વિકૃતિનું કારણ છે 'કામ' શબ્દને શોધી અધિક વિસ્તૃત અર્થમાં વાપરે છે તે અગૂઠો ચૂસવો, વસ્તુઓને કચડવું અને મોઝા મુકવું, હાથપગની તાનમદ્દ ગતિઓ, મળમૂત્ર ત્યાગ વિગેરેને કામવૃત્તિના રૂપ માને છે તે પ્રેમના બ્યવહાર અને મૈત્રિ તથા કળા અને સગીન વિગેરે પ્રતિના પ્રેમનો કામવૃત્તિમાં સમાવેશ કરે છે તે કામમા માનાપિતા, ભાઈબહેન, સહુવ અને નિર્જીવ પદાર્થોનો પ્રેમ વિગેરે દરેકનો કામમા સમાવેશ કરે છે આ રીતે તે વિસ્તૃત અર્થમાં કામને પ્રેમથી અભિન્ન માને છે

એડવર (Adler) કામચાસનાના મહત્વનો સીકા કરે છે પરંતુ જણાવે છે કે શોધ જેટલું બાળક મહત્ત્વ જણાવે છે તેટલું બાળકના જીવનમાં તેનું મહત્ત્વ હોતું નથી જીવનનો પ્રધાન પ્રેરક સ્વસ્થાપન (Self assertion) નો આવેગ છે અને તે માટે દરેક પ્રયત્ન કરે છે કામચાસના કરના સ્વસ્થાપનના પ્રેરકનો સમાજમાં અધિક વિરોધ કરનામાં આવે છે હીનતાની અનુભૂતિ કે હીનભાવના ગ્રંથિ (Inferiority Complex) સ્નાયુ વિકૃતિઓનું કારણ છે વ્યક્તિની કલ્પનાસૃષ્ટિ કામની ગુપ્ત રીતે થતી વૃત્તિ નથી પરંતુ હીનતાની લાગણીને દૂર કરવાની એક કાલ્પનિક રીત છે રચનાને જીતી કામેચાસોની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ વૃત્તિ માનવામાં આવે છે, પરંતુ તેમ નથી તેમનો સબધ ભવિષ્ય સાથે છે, ભૂતકાળ સાથે નહિ સ્વપ્ન એ વાસ્તવિક જગતમાં ભવિષ્યમાં પ્રગતિ કરવા માટેના મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્યોનું રિહર્સલ (Rehearsal) છે તે વ્યક્તિની જીવનશૈલી પ્રગટ કરે છે જેથી તે આગામી મુશ્કેલીઓનો સામનો પણ કરી શકે

સ્નાયુ વિકૃતિ હીનભાવના ગ્રંથિથી પણ થઈ શકે છે અને તે હીનતાની ભાવના દૂર કરી મુક્તારી શકાય છે યુગ સ્નાયુ વિકૃતિઓની ચિકિત્સામાં શોધની મુખ્યત્વે સહાયક અને સ્વપ્ન વિશ્લેષણની પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે તે જણાવે છે કે સ્વપ્ન રોગીની વર્તમાન સમસ્યાઓ પ્રતિ તેની અચેતન અભિવ્યક્તિઓ પ્રદર્શિત કરે છે વિશ્લેષણથી તે પૂર્વ અનુ-

લવોને અને વર્તમાન દશાને સમજી શકે છે અને તે અતીત અનુભવોને વર્તમાન અનુભવો સાથે સંયુક્ત કરે છે. યુગ લિખીડોમાં કામવાસના, શક્તિ પ્રાપ્તિની ઇચ્છા અને જીવિત રહેવાની ઇચ્છાનો સમાવેશ કરે છે. તે એક સમગ્ર જીવનશક્તિ છે જે વૃદ્ધિ, શક્તિ અને પ્રજનનનાં લક્ષ્યો પ્રતિ ઉન્મુખ હોય છે. ભોજન કરવામાં બાળકનું સુખ લિખીડોથી ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ તેને કામસુખ ન કહી શકાય, કારણકે તે સમયે કામેચ્છા જીવિત રહેવાની મૌલિક ઇચ્છાથી પૃથક થઈ નથી. તે જણાવે છે કે કોયડો કામનો દષ્ટિકોણ એકાંગી હતો. સ્નાયુ વિકૃતિ સખાંધી તેનો સિદ્ધાન્ત લિન્ન છે. ” સ્નાયુ વિકૃતિ સાથે સમાયોજન કરવાનો એક વર્તમાન પ્રયત્ન છે, જે કે તે એક અપર્યાપ્ત પ્રયત્ન છે છતાં પણ ઓછામાં ઓછો પરિવર્તનીય અને એક નવું સંશ્લેષણ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન તો છે જ. આથી સ્નાયુ વિકૃતિની ચિકિત્સા કરવા માટે મનોવિલેપેયણુકર્તાએ આ નવા સમન્વયમાં સૂઢાયતા પહોંચાડવી જોઈએ. નહિ કે ફક્ત તેનાં ભૂતકાલિન કારણોને શોધવાં જોઈએ. જે કે આ બીજી પદ્ધતિ ચિકિત્સાની પ્રારંભિક ભૂમિકાના રૂપમાં ઉપયોગી છે. ” (યુંગ). કોયડોના મતાનુસાર સ્વપ્નો અને સ્નાયુ વિકૃતિઓ દ્વાયેલી કામેચ્છાઓથી પ્રેરિત હોય છે અને એડરના મતાનુસાર તે શક્તિ પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી પ્રેરિત હોય છે.

૦૧૧(૯) અચેતન ઇચ્છાઓ (Unconscious wishes)

કોયડ જણાવે છે કે એવી ઘણી કામેચ્છાઓ કે જેની તૃપ્તિ પર સમાજનો પ્રતિબંધ છે. અને જેમને જાગૃત જીવનમાં તૃપ્ત કરી શકતી નથી તેમનું દમન કરવામાં આવે છે, જે અચેતનમાં ચાલી જાય છે. કાળાન્તરે તે ઇચ્છાઓ પરોક્ષ કે અપરોક્ષ રૂપે સ્વપ્નો, દિવાસ્વપ્નો, સ્નાયુ-વિકૃતિઓ વિગેરેમાં તૃપ્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કોયડની માન્યતા છે કે ચેતન અને અચેતનની મધ્ય એક સ્તર છે. જેને પૂર્વ ચેતન (Pre-conscious) કહેવામાં આવે છે. વુડવર્થ જણાવે છે કે “ પૂર્વ ચેતનનો ચેતના સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. તે એ છે કે જે ચેતન બનવા માટે તત્પર રહે છે. જે કે એક નિર્દિષ્ટ ક્ષણમાં વસ્તુતઃ ચેતન નથી હોતું. અચેતન તે છે કે જેનું દમન કરી દીધું છે. પૂર્વ ચેતન, તેના સમાન જે ક્ષણભર માટે ચેતન છે-તે છે જેનું દમન કરવામાં આવ્યું નથી. ” મનુષ્યનો એ સ્વભાવ હોય છે કે તે સુખના નિયમો (Pleasure Principles) નું

અનુસરણ કરે છે. તે પોતાની ઇચ્છાઓને તુરત પુરી કરવાનું પસંદ કરે છે. પરંતુ સમાજમાં ઘણી એવી ઇચ્છાઓની તૃપ્તિ પર પ્રતિબંધ હોય છે કે જેની તૃપ્તિ માણસ કરી શકતો નથી. અને અમુક હદ સુધી તેવી ઇચ્છાઓનું દમન કરવાની તેને ફરજ પડે છે. આથી તે મુખના નિયમોનું સ્વપ્નો, દિવાસ્વપ્નો અને અચેતનમાં અનુસરણ કરે છે. અને ઇચ્છા તૃપ્તિ કરે છે. પરંતુ જાગૃત જીવનમાં તે વાસ્તવિકતાના નિયમનું અનુસરણ કરે છે.

(યુંગ) (Jang) વૈયક્તિક અચેતન (Personal Unconscious) અને સામુહિક કે જાતિય અચેતન (Collective or racial unconscious) માં તફાવત ગણે છે. તે જણાવે છે તે વૈયક્તિક અચેતનમાં પીડિતની અતૃપ્ત દબાવેલી ઇચ્છાઓ તથા અન્ય અનુભવો કે જે ચેતનાથી વિચ્છન્ન થવાના કારણે વિસ્મૃત થઈ ગયા છે તથા અચેતન રૂપમાં અર્જિત અન્ય સામગ્રી પણ તેમાં રહેલી છે. વ્યક્તિના ચેતન અને અચેતન જીવનનો વિકાસ સામુહિક કે જાતિય અચેતનથી થાય છે જે શરીરના બંધારણમાં વંશાનુક્રમથી પ્રાપ્ત હોય છે. તેમાં મૂળ પ્રવૃત્તિઓ કે કાર્ય કરવાની જન્મજાત અને આદિકાલીન પદ્ધતિઓ (Primitive ways) તથા આદિકાલીન વિચાર (Premordial ideas), આદિ રૂપ (Archetypes) વિગેરે રહેલાં હોય છે. આદિકાલીન ચિહ્નાત્મક વિચાર (Symbolical thinking) હોય છે. આપણે જડ પદાર્થોમાં ચેતનનું આરોહણ કરીએ છીએ. આપણામાં જૂત-પ્રેત, રાક્ષસો, જાદુ-ટોણાં વિગેરે આદિકાલીન વિચારો પણ રહેલા હોય છે. તે નિરંતર આપણા વિચારોમાં પ્રતિકોના રૂપે સમક્ષ થાય છે.

એડલર (Adler) જણાવે છે કે અચેતનનું નિર્માણ દબાવેલા સ્વસ્થાપનના આવેગથી થાય છે. અચેતન હીનભાવનાગ્રાધિ અને શક્તિપ્રાપ્તિને માટે ચેતન પ્રયત્ન બંને મળીને એક સક્રિય એકતા બનાવે છે. એડલરનો મત છે કે વ્યક્તિમાં ચેતન અને અચેતન બંને પરસ્પર યત્નુલ્લ રાખનારી વિરોધી સત્તાઓ નથી. પરંતુ એક જ ઇચ્છાઓ અને પ્રવૃત્તિઓને રાખવાને લીધે એકસૂત્ર-બદ્ધ હોય છે.

(૧૦) માનસિક સંઘર્ષ, દમન અને સંઘર્ષની શાન્તિ માટે માનસિક ક્રિયાવિધિ. (Mental Conflict, Repression and Mental Mechanism for Resolution of Conflict).

ધણું કરીને પ્રેરક પરસ્પર સંઘર્ષ ચાલુ રાખે છે. મન જણાવે છે કે “તે સંઘર્ષનો સ્ત્રોત છે (૧) પ્રેરકોની પૂર્તિમાં વાતાવરણગત અડચણો (Environmental obstructions) (૨) વ્યક્તિગત કમીઓ (personal defficiencies) જે પ્રેરકો અને સંઘર્ષશીલ પ્રેરકોની પૂર્તિમાં નિર્ધન ઉપસ્થિત કરે છે.”

આપણી શારીરિક આવશ્યકતાઓ તોફાન, કાળ, રેલ, તથા અન્ય ભૌતિક કારણોને લીધે પૂર્ણ નથી થઈ શકતી અથવા અન્ય વ્યક્તિઓ તરફથી થતી અડચણો પણ તેમની પૂર્તિ થતાં અટકાવી શકે છે. આ અડચણો વાતાવરણગત છે. તેમજ અન્ય અડચણો પણ હોઈ શકે જેવી કે નિમ્ન કોટિની જીવિહીન સ્મરણશક્તિ, નેતૃત્વનો અભાવ તથા અન્ય વૈયક્તિક ગુણો આપણા પ્રેરકોની પૂર્તિમાં અડચણ રૂપ બની શકે છે. બે વિરોધી પ્રેરકો કે જે એક સાથે સિદ્ધ થઈ શકે નહિ તે આપણને જીદી જીદી દિશામાં ખેંચે છે. આ પ્રમાણે આપણા જીવનમાં સંઘર્ષ અનિવાર્ય છે.

(૧) જ્યારે વિરોધી પ્રેરકો આપણને મુશ્કેલીમાં મુકી દે છે ત્યારે આપણે પ્રયાસ અને ભૂલની પ્રક્રિયાથી તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ અને તે દ્વંદ્વની પૂર્ણાહુતિ થતાં સુધી આપણે વિભિન્ન રીતે તેને સમાપ્ત કરવાના પ્રયત્નો કરીએ છીએ. જ્યારે આપણે વેકેશનમાં કંઈ પ્રવાસ (Tour) પર જવાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ધણી વખત ક્યાં, જવું તેનો ગોટાળો ઉભો થાય છે. એક તરફ વિચાર થાય છે કે આગ્રા જવું તો ખીજ તરફ વિચાર થાય છે કે આણુ જવું. આ પ્રમાણે બે પ્રેરકો આપણને મુશ્કેલીમાં મૂકી દે છે. આવા સમયે જે તરફ અધિક લાલ અને જાણકારી થાય હોય તે તરફ જવાનો અંતે નિર્ણય કરીએ છીએ.

// (૨) ક્ષતિપૂર્તિ (Compensation) થી પણ દ્વંદ્વનો અંત લાવી શકાય છે. કોઈ યુવકનો કામપ્રેરક વિક્ષણ થઈ જાય છે તો તે ખેતરૂદમાં અધિક ધ્યાન આપે છે, જ્યારે કોઈ કુરૂપ યુવતીનો કામપ્રેરક વિક્ષણ થઈ જાય છે તો તે વિદ્યતા પર અધિક ભાર મૂકે છે. //

(૩) ઓળખીકરણથી (Identification) પણ દ્વંદ્વનો અંત લાવી શકાય છે. કોઈ યુવક કે જે સાહસ કાંઈ કરવાની ઇચ્છા ગાજતો હોય તે

અવગતિના ડાઈ સાક્ષી નામક સાથે તાદાત્મ્ય કરી પુરી કરી શકે છે.

(૪) યૌક્તિકીકરણ (Rationalization) કરી વ્યક્તિ પ્રેરકોના દ્વન્દ્વની મુશ્કેલીથી છુટી શકે છે. તે પોતાના આચરણને અન્ય વ્યક્તિઓની સામે ઉચિત સિદ્ધ કરવાની મુશ્કેલીઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે. ડાઈ વિદ્યાર્થીની ઈચ્છા જ ન હોય અને તેથી કોલેજમાં દાખલ થયો ન હોય પરંતુ જ્યારે તેને આલુમાલુના લોકો પૂછે કે ભાઈ કોલેજમાં કેમ દાખલ ન થયો તો તેના તરફથી ઉત્તર મળે છે કે પિનાછની હવે અવરથા થઈ, તેમનાથી કામકાજ થતું નથી, એટલે દુકાનનું કામકાજ મારે સંભાળવું પડે છે. જો કોલેજ ભડે છે તો દુકાનનું કામ અટકી પડે છે. આ પ્રમાણે તે પોતાની સાચી વાત છપાવી બનાવટી વાતથી લોકોને સમજાવે છે.

/ (૫) જે વ્યક્તિનો અધિકાર કરવાનો પ્રેરક વિફળ થઈ જાય છે તે અન્ય વ્યક્તિઓને પોતાનાથી હીન અને નીચા બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જ્યાં પોતે નિષ્ફળ નિષ્ક્રયો હોય અને અન્ય કોઈએ સફળતા પ્રાપ્ત કરી હોય તેની ત્રુટિઓ જોવા સદૈવ તૈયાર રહે છે. આ રીતે અન્ય લોકોમાં દોષ-દર્શન કરી પોતાના અદઃકારને તૃપ્ત કરે છે.

(૬) જે વ્યક્તિનો અદઃકાર વિફળ થઈ ગયો હોય છે તે અન્ય લોકોને દોષી દર્શાવે છે. તે જણાવે છે કે આ કાર્ય અમુકને કારણે આમ બન્યું (જે અયોગ્ય હોય). જ્યારે વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં અસફળ થાય છે ત્યારે તે પ્રશ્નપત્ર કાઠનારનો દોષ કાઢે છે, અથવા તો જણાવે છે કે પિનાછ દુકાનનું કામ અધિક કરાવતા હતા એટલે બરાબર અધ્યયન કરી શક્યો નહિ. તે પોતાની ત્રુટિઓને માનવા તૈયાર થતો નથી. પરંતુ આત્મ-સન્માન જાળવી રાખવા માટે અન્યોને દોષિત દર્શાવે છે.

/ (૭) સંધર્ષનો અંત આવવાનો ઉપાય દિવાસ્વપ્ન (Day dream) પણ છે. જે વ્યક્તિની સ્વસ્થાપન પ્રવૃત્તિની ઈચ્છા પુરી ન થઈ હોય તે દિવાસ્વપ્ન જુએ છે. તે શેખરચંદ્રની જેમ દવાના મદદ બનાવે છે. દિવાસ્વપ્નનો નાશક બને છે. અને કલ્પના જગતમાં પરિમિથિ પર ગત્ય અર્થાત્ છે. અધિક દિવાસ્વપ્નો નુકસાનકારક છે. કારણ કે તેનાથી વ્યક્તિ વાસ્તવિક દુનિયા સાથેના સંપર્ક તોડી દે છે અને માનસિક વિઠ્ઠાઓ ઉત્પન્ન થવાનો પણ હોય છે.

(૮) સમયથી અથવા માટે પોતાનો પ્રક્ષેપ (Projection) કરી શકાય છે અથવા પોતાના વિચારો કે ઈચ્છાઓનું અન્ય વ્યક્તિઓમાં આરોપણ કરી શકાય છે. કોઈ માણસ પોતાના નિકટના સાથીના માનિ અમા શકા કરતો હોય પરંતુ જ્યારે તે માણસને તે કહેતી વખતે તે એમ જ કહે છે કે લાઈ, લેઈ તમારી બાબતમાં આ રીતની શંકા કરે છે આ પ્રમાણે તે પોતાની શંકા લેકોમાં આરોપે છે. //

(૯) કદિનાઈઓનો સામનો કરતા પશ્ચાદ્ગમન (Regression) પ્રતિક્રિયાઓ પણ કરી શકાય છે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે ત્યારે તે ગીસાવું, રડવું, વસ્તુઓને ઠોકરો મારી, વિગેરે બાંહેધિયન ક્રિયાઓ કરી ગંધે છે જે કે તે ક્રિયાઓ પરિસ્થિતિ પર કાબુ કરવામાં સમર્થ બનાવતી નથી. આ ક્રિયામાં પ્રતિક્રિયાના બાંહેધિયન અપયાંપ્ત રૂપો તરફ જતામાં આવે છે આ પ્રમાણેની ક્રિયા ઘણી વખત પત્નીનું પતિ પર રીસાવું, રડવું વિગેરેમાં શાસન કરે છે.

દમન (Repression) અને નિરોધ (Inhibition) માં તફાવત જાણી જોઈને દબાવવામાં આવે છે તે ક્રિયાને નિરોધ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે દમન જાણી જોઈને થતું નથી. તે અચેતન હોય છે. જ્યારે આપણે અધ્યયન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાને દબાવી દૂરવા નીકળી જઈએ છીએ તો તેમાં પહેલી ઇચ્છાનો આપણે નિરોધ કર્યો તેમ કહેવાય. દુન્દુનો સામનો કરવાને બદલે તેનાથી પસાયન કરવામાં આવે છે તેને દમન કહેવામાં આવે છે. દમનમાં વ્યક્તિ વાસ્તવિકતાથી આંખો હટાવી લે છે. માનસિક સ્વાસ્થ્યને માટે દમન અત્યંત હાનિકર ગણાય છે. દમનથી દુન્દુનો ઉચિત રીતે અંત કરી શકાતો નથી. આપણે દુન્દુનો સામનો કરવો જોઈએ અને તેના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રકરણ ૨૩

આત્મા કે અહં (The self)

(૧) શુદ્ધ અહં કે દૃષ્ટા (The pure self or the Subject):

ચેતના સદૈવ કોઈ આત્માથી સંબંધિત હોય છે અને તે સદૈવ વ્યક્તિગત હોય છે. આત્મા દૃષ્ટા છે જે ચેતન છે. દૃષ્ટા આત્મા વિશુદ્ધ અહં છે. તે ચેતનાની પૂર્વ સત્તા છે. ચેતના દૃષ્ટાની દૃશ્ય વસ્તુના પ્રતિ પ્રતિક્રિયા છે. દૃષ્ટા કે વિશુદ્ધ અહં સિવાય ચેતના અસંભવ છે. વ્યક્તિત્વ વિશુદ્ધ અહંના અનુભવોનું સંગઠન છે. આત્માના એકત્ર સિવાય અનુભવોનું સંગઠન અસંભવ છે. આત્મા જ પોતાની પ્રધાન રૂચિઓ અને પ્રવૃત્તિઓ અનુસાર પોતાના અનુભવો અને પ્રતિક્રિયાઓનું સંમૂલન અને વ્યવસ્થા કરે છે. આત્મા જ વિચાર, અનુભૂતિ અને સંકલ્પ કરે છે.

વિશુદ્ધ અહં અનુભવમાં અંતર્નિર્દિષ્ટ હોય છે પરંતુ તેને અનુભવનો વિષય ન બનાવી શકાય. દૃષ્ટાના રૂપમાં તેનું પરોક્ષ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી પરંતુ અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈ શકે છે. તેનું દબ્ધના રૂપમાં જ્ઞાન નથી થઈ શકતું. વિશુદ્ધ અહંનું અનુભવમુલક અહં (Experienced self) સાથે તાદાત્મ્ય ન થઈ શકે. હ્યુમ (Hume) વિશુદ્ધ અહંનું અનુભૂતિઓ અને વિચારોના અનુક્રમ સાથે તાદાત્મ્ય કરતો હતો. પરંતુ તે ખોટું હતું. જ એમ માને તેનું ચેતન દર્દીઓની પોતાને જાણનારી શ્રેણી સાથે તાદાત્મ્ય કયું હતું. વિલિયમ જેમ્સે જૂલથી તેનું ચેતન પ્રવાહ (Stream of Consciousness) સાથે એકીકરણ કયું હતું. તેના મન પ્રમાણે પસાર થનાર વિચાર સ્વયં વિચારક છે. વિચાર પ્રવાહમાં પ્રત્યેક વિચાર પોતાની પૂર્વના વિચારોને આત્મસાત્ કરે છે અને તેમના સંબંધમાં વિચારકનું કાર્ય કરે છે. પરંતુ વોર્ડ (Ward) ઠીક કહે છે કે દૃષ્ટાનું અનુભવ મુલક અહં સાથે તાદાત્મ્ય ન થઈ શકે. વર્તમાન નિર્જુય અને સ્મરણ કરનાર અને પોતાના પૂર્વવર્તી વિચારોને આત્મસાત્ કરનાર વિચાર વિશુદ્ધ અહંનું કાર્ય ન કરી શકે.

(૨) વિશુદ્ધ અહંનો વિકાસ (Development of the Pure self):-

વોડ વિશુદ્ધ અહંના વિકાસનો ક્રમ આ પ્રમાણે જણાવે છે. સર્વ-પ્રથમ તે સંવેદનાઓને ગ્રહણ કરનાર અને તૃપ્તિઓનો અનુભવ કરનાર અહં હોય છે. આ તેનું નિમ્નતમ સ્તર છે. ત્યારબાદ તે ઈચ્છા અને કલ્પના કરનાર અહં બને છે. દ્વિતીય ભૂમિકામાં તે કલ્પના કરે છે. પહેલેથી જ વસ્તુઓનો વિચાર કરે છે અને તેમને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કરે છે. તત્પશ્ચાત્ તે વિચાર અને સંકલ્પ કરનાર અહં બને છે આ તૃતીય ભૂમિકામાં તે પોતાની ભાવિ અવસ્થાની બાબતમાં વિચાર કરે છે અને તેને સિદ્ધ કરવા માટે પોતાની કૃતિશક્તિનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ આદર્શ અહં (Ideal self) સદૈવ આદર્શ રહે છે જેની સિદ્ધિ વારંવાર અહં કંમલા કરે છે. આદર્શને અહંનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ સમજવો જોઈએ કેમકે દરેક ચરિત્રવાળા વ્યક્તિમાં જે આંતરિક પ્રેરક શક્તિઓમાં સર્વથા બળવાન હોય છે અને તેથી જ આચરણને નિર્ધારિત કરે છે. (મેલોન).

(૩) અનુભવમૂલક અહં (The xperned Self):-

જેતનાની દરેક અંતર્વસ્તુઓ જેને મારું કહેવામાં આવે છે તે અનુભવ-મૂલક અહં બનાવે છે. " પોતાના વિસ્તૃતતમ અર્થમાં મનુષ્યનો અનુભવ-મૂલક અહં એ દરેક વસ્તુઓનો જેને પોતાનું કહી શકે છે, મહાયોગ છે, જેમાં ન કેવળ તેના શરીર અને માનસિક શક્તિઓનો, પરંતુ તેનાં કર્મ અને મકાનનો, તેનાં સ્ત્રી-બાળકો, તેના પૂર્વજો અને મિત્રોનો, તેના યશ અને કાર્યોનો, તેની ભૂમિ અને ધોડાનો-બધાનો સમાવેશ થાય છે. આ દરેક વસ્તુઓ તેનામાં એક જ સવેગ જગૃત કરે છે. જ્યારે તે પ્રવૃદ્ધ અને સંપન્ન થાય છે ત્યારે તેને વિજયની અનુભૂતિ થાય છે. જ્યારે તેમનું પતન અને મૃત્યુ થાય છે ત્યારે તે શોકગ્રસ્ત થઈ જાય છે."* આ પ્રમાણે અનુભવ-મૂલક અહંમાં દરેક અહં જેવા કે ભૌતિક અહં, સામાજિક અહં અને આધ્યાત્મિક અહંનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

(૪) ભૌતિક અહં (The Material Self):-

ભૌતિક અહંનું સર્વથા આંતરિક અંગ શરીર છે. શરીરના કેટલાક ભાગો શારીરિક અહંનાં આવશ્યક અંગ હોય છે. ત્યારબાદ વસ્ત્ર આવે છે. તે આપણા ભૌતિક અહંનો મૂખ્ય ભાગ છે. આપણે આપણાં વસ્ત્રોને

પોતાનાં સમજાએ છીએ. સારાં અને સ્વચ્છ કપડાંથી આપણા આત્મ-સન્માનની વૃદ્ધિ થાય છે અને આપણને લોકોમાં માન મળે છે જ્યારે ફોટોગ્રાફ, તૂટેલાં, અસ્વચ્છ અને ખરાબ કપડાંથી આપણું આત્મસન્માન ઓછું થઈ જાય છે. “તેના પછી આપણા ઘરનું સ્થાન, તેના દૃશ્ય આપણા જીવનનાં અંગ છે. તેની વિભિન્ન બાબતો આપણામાં પ્રેમની કામળતા અનુભૂતિઓ જન્મી શકે છે.” (જેમ્સ). ત્યારબાદ સંપત્તિનું સ્થાન છે. આપણી સંપત્તિમાં આપણને મમત્વની અનુભૂતિ થાય છે. તેને આપણે પોતાનું સમજાએ છીએ. તેના જે જે ભાગો પર આપણા પરિશ્રમની છાપ છે, જે જે ભાગને આપણે પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત કર્યો છે તેમાં આપણું અધિક મમત્વ હોય છે. તે આપણને માનસન્માન, સ્વસ્થાપન વિગેરે માટેનો અવસર પ્રદાન કરે છે એટલે આપણે માટે આપણી વસ્તુઓ મૂલ્યવાન છે.

(૫) સામાજિક અહં (The Social Self):-

આપણાં માતાપિતા, ભાઈ બહેન, સ્ત્રી બાળકો વિગેરે આપણાથી અંતરિએ છે તે એક છે. જ્યારે તેમનો દેહાન્ત થાય છે ત્યારે આપણા અહંનો એક ભાગ વિનષ્ટ થઈ જાય છે. જ્યારે તેમની ઉન્નતિ થાય છે. ત્યારે આપણે આનંદિત થઈ ઉડીએ છીએ. જ્યારે તેઓ કોઈ અનુચિત કાર્ય કરે છે ત્યારે આપણને શરમ લાગે છે. જ્યારે તેમનું કોઈ અપમાન કરે છે ત્યારે અપમાનકર્તા પર આપણને ક્રોધ આવે છે. ત્યારબાદ આપણા મિત્રો અને પ્રસંશકોનું સ્થાન આવે છે તે આપણા સામાજિક અહંનાં આવશ્યક અંગ છે. આપણામાં લોકોમાં પોતાનું માન વધારવું અને તેમનાથી પ્રસંશા મેળવવી તથા માન મેળવવું એ જન્મથી રહેલી પ્રવૃત્તિ છે. આપણા મિત્રો આપણને યાદ કરે છે અને આપણી પ્રસંશા કરે છે. તેથી આપણે તેમના દિલને દુભાવી શકતા નથી. તેમને દુઃખ થાય તેવું કંઈ જ કરી શકતા નથી. “કોઈ વ્યક્તિનો સર્વથી નિરાળો સામાજિક અહં તેના પ્રેમીના મનમાં હોય છે. આ અહં ભક્તિ અને છુરાં ભાગ્ય, દર્પ અને વિવાદને જન્મ આપે છે.” (જેમ્સ). કોઈપણ મનુષ્યનો આદર કે અનાદર, યશ કે અપયશ, માન કે અપમાન તેના સામાજિક અહંનાં અંગ છે. “આ રીતે એક માણસી આદમી કોતેરા ફેલાતાં શહેરને છોડી શકે છે. પરંતુ એક પુરોદિન કે ડોક્ટર વિચાર કરશે કે એમ કરવું તેના સન્માનની વિરુદ્ધ છે. એરે બીજા ચોરાની ચોરી ન કરવી જોઈએ, છુગારીએ છુગારના દેવાને ચૂકવવું જોઈએ. જો કે અન્ય દેવા તે ચૂકવશે નહિ.” (જેમ્સ).

(૬) આધ્યાત્મિક અહં. (The spiritual self)

“ન્યામુધી આધ્યાત્મિક અહં અનુભવમૂલક અહંનો ભાગ છે ત્યાં મુધી આધ્યાત્મિક અહં કહેવામાં મારું તાત્પર્ય એતનાની કેઈ ક્ષણિક દશા સાથે નથી, મારું તાત્પર્ય, એતનાની દશાઓ પોતાની માનસિક શક્તિઓ અને પ્રવૃત્તિઓના સંપૂર્ણ સમુદાયથી છે. આધ્યાત્મિક અહંની અંદર પણ કેટલીક અંગ બીજા કરતાં અધિક બાહ્ય માન્ય પડે છે. સંવેદનાઓની આપણા ક્ષમતાઓ આપણા સંવેગ અને હ્રસ્વતાઓ કરતાં ઓછી નિકટરથ છે. આપણી બોદ્ધિક પ્રક્રિયાઓ આપણા સંકલ્પાત્મક નિશ્ચયો કરતાં ઓછી નિકટરથ છે. અધિક સક્રિય અનુભૂતિની અવસ્થાઓ આધ્યાત્મિક અહંના અધિક દેન્દ્રિય ભાગ છે. આપણા અહંનું કેન્દ્ર, આપણા જીવનનું પવિત્ર સ્થળ, સક્રિય હોવાની અનુભૂતિ છે, જે કેટલીક આંતરિક અવસ્થાઓનો ધર્મ છે.”*

(૭) માનસિક વિકાસ (Mental Development)

માનસિક વિકાસ આંતરિક વિકાસની બરાબર છે. તેમાં જન્મજાત ગુપ્ત શક્તિઓ પ્રગટ થાય છે. એ પોતાને સામાજિક અને ભૌતિક વાતાવરણ સાથે સમાયોજિત કરવામાં સમન્વયક (Homogeneous) મનનું અંદરથી વિષમા-વયવ (Heterogeneous) અવસ્થામાં રૂપાન્તરિત થવું તે છે. માનસિક વિકાસમાં કેટલીક ગુપ્ત શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે જેવી કે વિવેક વિચારોમાં એકત્ર લાવવું, ધારણા, સ્મરણ, પ્રત્યક્ષિયા, વિચાર સાદ્યયન વિગેરે જ્ઞાનનો વિકાસ આ સર્વ પ્રક્રિયાઓ પરં આધાર રાખે છે. સંવેગોના વિકાસમાં પણ એકીકરણ અને વિભિન્નીકરણ થાય છે. સંકલ્પનો વિકાસ થતા પહેલાં જ્ઞાન, વેદના અને સંવેગોનો વિકાસ થઈ ગયો હોય છે.

જ્ઞાનનો વિકાસમાં સંવેદના, પ્રત્યક્ષ, સ્મૃતિ, કલ્પના, વિચાર, વિશ્વાસ, વિગેરે વિભિન્ન બુમિકાઓ હોય છે. વેદનાના વિકાસમાં અનુભૂતિ, સંવેગ અને ભાવના વિગેરે વિભિન્ન બુમિકાઓ હોય છે. ચેષ્ટાના વિકાસમાં આનંદ, સંવેદના પ્રતિસેવ તથા અન્ય પ્રતિસેવો, મૂળપ્રવૃત્તાત્મક કર્મ, ઐચ્છિક અને અનૈચ્છિક કર્મો, ટેવો વિગેરે વિભિન્ન બુમિકાઓ હોય છે.

વાતાવરણ અને વંશાનુક્રમ માનસિક વિકાસના પ્રમુખ હેતુઓ છે. ભૌતિક શરીર અને માનસિક ક્ષમતાઓ તથા અન્ય બાજતો માતાપિતા અને પૂર્વજોથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને ભૌતિક થા સામાજિક વાતાવરણનો સદાયથી તેમનો વિકાસ થાય છે. આઓદવા, બુમિની સ્થિતિ, બોજન વિગેરેનો માનસિક

વિકાસ પર ધણોજ પ્રભાવ પડે છે. સમાજના રીતરિવાજો, રહેણીકરણી, નૈતિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને તેમના નિયમો, રાજ્યના નિયમો વિગેરેનો માનસિક વિકાસ પર ધણોજ પ્રભાવ પડે છે. માતાપિતા, શિક્ષક દોસ્તો તથા અન્ય સંબંધિત મનુષ્યો વ્યક્તિના મનમાં મહત્ત્વપૂર્ણ પરિવર્તનો કરે છે. નિયંત્રકશક્તિ પર લાપાનો ધણોજ પ્રભાવ પડે છે. સામાજિક સંપર્કથી આત્મચેતનાનો વિકાસ થાય છે. આ રીતે વાતાવરણ જેવા બાહ્ય હેતુઓની માનસિક વિકાસ પર ધણીજ અસર પડે છે. તદ્દુપરાંત ધણી માનસિક ક્રિયાઓ, માનસિક શક્તિઓ વિગેરેનો પણ ધણોજ પ્રભાવ પડે છે.

પ્રકરણ ૨૪

માનસશાસ્ત્રના સંપ્રદાયો. (School of Psychology)

(૧) ગેસ્ટાલ્ટ-માનસશાસ્ત્ર (Gestalt-Psychology) :—

ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ્ય વુંડટના વિશ્લેષણાત્મક માનસશાસ્ત્રની વિરૂદ્ધ વિદ્રોહના રૂપમાં થયો હતો. વુંડટનો મત એવો છે કે સંયોજનો (Compounds) નો અનુભવ થાય છે, તત્વો (Elements) નો નહીં. દરેક અનુભવ સંયોજન છે અને તે જટિલ હોય છે. આથી માનસશાસ્ત્રનું પ્રથમ કાર્ય તે એ છે કે એ જટિલ પ્રક્રિયાઓનું તેમનાં તત્વોમાં વિશ્લેષણ કરવું અને ત્યાર બાદ એ અધ્યયન કરવું કે તત્વો કેવી રીતે જટિલ રૂપમાં સંયુક્ત થાય છે, અને તેમના સંયોજનના નિયમો શું છે. આ રીતે માનસશાસ્ત્રના પ્રથમ તત્વોને ઓળખવાં જોઈએ અને તત્પશ્ચાત તેમની સંયુક્ત થવાની ક્રિયાને. ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર વિશ્લેષણાત્મક માનસશાસ્ત્રને ‘ છટ અને ગાર ’ (શું દેવી માટી) નું માનસશાસ્ત્ર (Brick and mortar Psychology) કહે છે જે છટ પર અધિક ભાર મૂકે છે. વિશ્લેષણાત્મક માનસશાસ્ત્ર અનુભવ અને વ્યવહારનાં તત્વો પર અધિક ભાર મૂકે છે. પરંતુ ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર એ મૌલિક માન્યતાને લઈને આવે છે કે અનુભવ કે વ્યવહારનું પ્રત્યેક રૂપ એક અપૂર્વ સમષ્ટિ (unity) છે. એક ગેસ્ટાલ્ટ છે જેનું તત્વોમાં વિશ્લેષણ ન થઈ શકે. આથી માનસશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ્ય જટિલ અનુભવો અને કર્મોના, તેમનાં તત્વોમાં વિશ્લેષણ કરવાનો ન હોવો જોઈએ. વિશ્લેષણ તેમની પ્રકૃતિને વ્યર્થ બનાવી દે છે. અનુભવ અને કર્મ સંગઠિત એકમો છે. માનસશાસ્ત્રે એ સંગઠિત સમષ્ટિઓનું તે જે રૂપમાં વસ્તુનાં છે. તે જ રૂપમાં શુભોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ.

ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર સમષ્ટિઓ પર અધિક ભાર મૂકે છે મનુષ્ય કે પશુનું શરીર એક ગેસ્ટાલ્ટ છે. તે અવ્યવસ્થિત માત્ર એક સમુદય નથી. શરીરના દરેક ભાગ પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે. તે એક એકમના રૂપમાં કામ કરે છે. તેનો વ્યવહાર પ્રતિરોધનો સમુદય નથી. મગજ પણ પુરું જ કામ કરે છે. એક સરળ પ્રતિરોધ શરીરનાં અન્ય અંગો પર પણ ક્રિયા કરે છે. તે શરીરના કોઈ એક જ ભાગ સુધી સીમીત હોના નથી. શેરીંગ્ટોન (Sherrington) એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે રનાયુતન સંગઠિત યંત્રને કાર્ય કરે છે.

પેવલોવે (Pavlov) એક નિયંત્રિત પ્રતિક્ષેપ અન્ય પર આધાર રાખે છે તે સિદ્ધ કર્યું. લેશલી (Lashly) એ સિદ્ધ કર્યું કે શીખવામાં મગજ સમગ્ર રીતે કામ કરે છે. ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્રનો મત છે કે પશુ કદાપિ સરળ કાર્યોને પરસ્પર સંયુક્ત કરી સરળ અસંગઠિત ગતિઓથી જટિલ સંગઠિત ગતિઓમાં પહોંચતા નથી. શરૂઆતથી જ તેની ગતિઓ સમગ્ર શરીરની સંગઠિત ગતિઓ થાય છે. પશુ પોતાના શરીરની સરળ સંગઠિત ગતિથી સમગ્ર શરીરની જટિલ ગતિમાં પહોંચે છે. શરૂઆતથી જ તેનો વ્યવહાર એક સમિષ્ટ હોય છે. પશુ એક સરળ સમગ્ર વ્યવહારથી એક જટિલ સમગ્ર વ્યવહારમાં પહોંચે છે. આ પ્રમાણે ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર વ્યવહારનો સંગઠિત સમગ્રતા પર અધિક ભાર મૂકે છે.

ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્રીઓનો મત છે કે આપણે કોઈ વસ્તુને એક એકમના રૂપમાં જોઈએ છીએ તેને તેના વિભિન્ન ભાગોના સમુદાયના રૂપમાં જોતા નથી આ રીતે પ્રત્યક્ષનો વિષય સદૈવ એક સમષ્ટિ હોય છે. તે માત્ર ભાગોનો સમુદાય હોતો નથી. કોઈ પણ પરિસ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ મગજમાં ચાલતો સમગ્ર ક્રિયાઓ પર આધાર રાખે છે. ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્રી પ્રત્યક્ષમાં પીઆકૃતિ (Figure) અને પૃષ્ઠભૂમિ (Ground) માં ભેદ જણાવે છે. આપણે હંમેશાં આકૃતિનો પ્રત્યક્ષ એક પૃષ્ઠભૂમિમાં કરીએ છીએ. આપણે આકાશમાં ચંદ્રમા જોઈએ છીએ તો આકાશની પૃષ્ઠભૂમિમાં આપણે ચંદ્રમાની આકૃતિ જોઈએ છીએ. આકૃતિ સધન હોય છે, જેનું એક રૂપ હોય છે અને એક રૂપરેખા. પૃષ્ઠભૂમિ અસીમ દેશ હોય છે પૃષ્ઠભૂમિ કરતાં આકૃતિ અધિક ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે. અને આધાર કે પૃષ્ઠભૂમિનો ભેદ દ્રષ્ટિજ પ્રત્યક્ષ, શ્રવણજ પ્રત્યક્ષ અને સ્પર્શજ પ્રત્યક્ષ ત્રણેયમાં હોય છે. આકાશની પૃષ્ઠભૂમિમાં ચંદ્રમા સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. શાળામાં વિદ્યાર્થી સમય (Recess) માં વિદ્યાર્થીઓના સાધારણ સ્પષ્ટ દેલાહલની પૃષ્ઠભૂમિમાં શાળાનું કાર્ય ચાલું થવા માટે વાગતા ઘંટના અવાજની આકૃતિના રૂપમાં સાંભળવામાં આવે છે. તથા ઉપર ચાલતી કીડી ત્વક્સંવદનાઓના પુંજની પૃષ્ઠભૂમિમાં એક આકૃતિના રૂપમાં માલુમ પડે છે. ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર અનુભવ અને વ્યવહારના સંગઠનમાં એક મૌલિક સિદ્ધાન્તના રૂપમાં આકૃતિ અને આધારના ભેદનો ઉપયોગ કરે છે.

ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્રીઓ રિક્ટ સ્થાન પૂર્તિ (Filling the gap) ની ધણી વાતો કરે છે. તેમનો નત છે કે એક બંધ આકૃતિ (Closed

figure) રિકત સ્થાનયુક્ત અનિયમિત આકૃતિ કરતાં અધિક આકર્ષક હોય છે રિકતસ્થાન પૂર્તિની એક સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ હોય છે. તે ધણી સમગ્ર વસ્તુઓના અનુભવનું ફળ નથી. આકૃતિવાદીઓનો વિશ્વાસ છે કે તે આમાંથી ઉત્તેજનાઓના જીવને ગ્રહણ કરવામાં મગજની સક્રિયાતના કારણે થાય છે, જ્યારે કોઈ રિકતસ્થાનયુક્ત આકૃતિ (જોધામાં) આવે છે ત્યારે મગજમાં અસંતુલિત તણાવ (unbalanced tension) ઉત્પાદન થાય છે. અને જ્યારે રિકતસ્થાનની પૂર્તિ થઈ જાય છે ત્યારે મગજનું સંતુલન પૂર્વવત થઈ જાય છે. મગજ રિકતસ્થાનયુક્ત આકૃતિને અસંતુલિત તણાવ સાથે ગ્રહણ કરે છે અને પૂર્ણ આકૃતિનો સંતુલિત તણાવ સાથે ગ્રહણ કરે છે આ રીતે મગજ આકૃતિની પ્રતિક્રિયા સમગ્ર રૂપે કરે છે. વસ્તુઓને જોવાની પ્રક્રિયામાં નેત્રની ગતિઓ મહત્વપૂર્ણ તત્વ છે.

આકૃતિવાદીઓ પૈશિક ક્રિયાઓનાં મદત્વનો પણ સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ તેમનું માનવું છે કે વાતાવરણ પ્રતિ પૈશિક પ્રતિક્રિયાઓનું નિર્ધારણ પ્રાત્યક્ષિક ક્રિયા દ્વારા થાય છે તેમજ અધ્યયન વાતાવરણથી અલગ થઈ શકતું નથી. પૈશિક ક્રિયાઓના ઉત્પત્તિ પ્રાત્યક્ષિક ક્રિયાથી થાય છે. વાતાવરણનો પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તત્પશ્ચાત્ત પૈશિક પ્રતિક્રિયા થાય છે. માટે તેનું નિર્ધારણ કરનાર પ્રાત્યક્ષિક ક્રિયાથી અલગ પૈશિક ક્રિયાનું અધ્યયન ન થઈ શકે કેમકે શરીર સમગ્ર રીતે કાર્ય કરે છે.

ગેરસ્ટાલ્ટવાદીઓ સહકાર્યને સ્નેહાકર્ષણ (Ohesion) ના રૂપમાં જીએ છે. જે કે તેથી અધિક પ્રત્યક્ષ ને એક સાથે કે અનુક્રમેણ થાય છે તે યાત્રિક પદ્ધતિથી સાહચર્યના સૂત્રમાં બાધી શકાતા નથી. તેઓ તેમના સંબંધ થવા પહેલાં કે ત્યારબાદ તેમના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વને માનતા નથી. તેઓ એમ માને છે કે જ્યારે જે કે તેથી અધિક પ્રત્યક્ષ કે વિચાર કોઈ આકૃતિમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે તો તે સમષ્ટિના સભ્ય હોવાના કારણે પરસ્પર સંબંધિત હોય છે. તેમને એક નમૂનાના અંગોના રૂપમાં ધારણ કરનામાં આવે છે અને રચણ કરવામાં આવે છે, સ્વતંત્ર રૂપમાં નહીં.

ગેરસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર વ્યવહારની ઉત્તેજના અને પ્રતિક્રિયાના શબ્દોમાં કરવામાં આવતી વ્યાખ્યા નાપસદ્ કરે છે. તેમાં તેને પરમાણુવાદી માનસશાસ્ત્ર (Atomistic psychology) ની ગંધ આવે છે. ગેરસ્ટાલ્ટવાદી વ્યવહારની સરળ ઉત્તેજનાઓની પ્રતિક્રિયામાં અને અનુભવના સાંવેદનિક તત્વોમાં થતા સરળ પ્રતિક્ષેપોમાં વિશ્લેષણ કરવાનો અસ્વીકાર કરે છે. તેમને

ઉત્તેજના અને પ્રતિક્રિયાના સંબંધથી જ સ્પષ્ટ છે. આહે તે પ્રકૃતિ પ્રદાત હોય કે આહે અનુભવાર્જિત. તે પણ પ્રવૃત્તિઓને પ્રતિક્ષેપોની શ્રુંખલા માનતા નથી, તેમ શીખેલી વ્યવહારને નિયંત્રણની પ્રક્રિયાથી ચતા પ્રતિક્ષેપોનું સંગઠન માનતા નથી. તેમનો મત છે કે શીખવું તે પ્રાત્યક્ષિક ક્રિયાના સંગઠન અને વ્યવહારના સંગઠનથી સપન્ન થાય છે. “ ગેસ્ટાલ્ટના મતાનુસાર શિશુ જીવનને કેટલીક પ્રતિક્ષેપ ગતિઓ સાથે પ્રારંભ રહેતો નથી જે ધીરે ધીરે નિયંત્રિત થઈ જાય છે અને વ્યવહારમાં સંયુક્ત થઈ જાય છે. શિશુ એક તરફ અને અપરિપક્વ રૂપથી વ્યવસ્થિત વ્યવહારથી જીવન પ્રારંભ કરે છે. અને વાતાવરણ સાથે તેનું સમાયોજન બોધ અને કર્મ બંનેમાં વ્યવસ્થા લાવવાથી થાય છે. એ બંને શરીરની સમગ્ર ક્રિયામાં આધારિત હોઈ તદુપરાંત એ સમગ્ર ક્રિયાનું શરૂઆતથી માંડીને જીવનપર્યંત એક લક્ષણ હોય છે જેને સપ્રયોજનતા (Purposiveness) કહેવામાં આવે છે.”*

વ્યવહારવાદીઓએ ઉત્તેજના અને પ્રતિક્રિયા વચ્ચે જે બંધનને મહત્વ આપ્યું છે અને સાહચર્યવાદીઓએ (Associationists) એ વિચારોની વચ્ચે જે બંધનને મહત્વ આપ્યું છે તે કમોંતે માટે પર્યાપ્ત કારણ નથી. ગેસ્ટાલ્ટવાદીઓ કેટલાંક કમોંતે બ્યાખ્યા “ રિક્ત સ્થાનોની પૂર્તિ ”ના નિયમથી કરે છે. તમે પેનને ખીસામાં એટલા માટે મૂકી છે કે તમે તેનાથી લખશો. આ કાર્ય તમારા મનમાં એક તણાવ ઉત્પન્ન કરી દે છે. અને જ્યારે તમે તેનાથી લખો છો ત્યારે જ તે શાન્ત થાય છે. જ્યારે તમે પેનને ખીસામાં મૂકી હતી ત્યારે તમારા વ્યવહારમાં એક રિક્તતા પેદા થઈ હતી. આ રિક્તતાની પૂર્તિ ત્યારે થાય છે જ્યારે તમે પેનથી લખો છો. રિક્તતાની પૂર્તિ આ વિશેષ સક્રિય શરીરમાં સંતુલનની અવસ્થા લાવે છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કોઈ કામ કરવાનું માથે લે છે ત્યારે તેના શરીરમાં એક પ્રકારનો તણાવ ઉત્પન્ન થાય છે. જેનું શયન કાર્ય પૂરું કર્યા બાદ થાય છે. રિક્તતાની પૂર્તિ કરવાથી મગજનો તણાવ શાન્ત થઈ જાય છે અને સંતુલન સ્થાપિત થાય છે.

કોહલર (Kohler) કે જે ગેસ્ટાલ્ટવાદી છે. તે જણાવે છે કે ચિમ્પાન્ઝી અંતર્દષ્ટિ (Insight) થી શીખે છે, પ્રયત્ન અને ભૂલથી નહીં. તે યાંત્રિક રીતે શીખતા નથી જેમાં આવેગપૂર્વક કામ કરતાં કરતાં સફળ ક્રિયાઓની પુનરાવૃત્તિ કરવામાં આવે છે અને અસફળ ક્રિયાઓને રોકી દેવામાં

આવે છે તથા પ્રજ્ઞાવના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ સ્થિતિ યથા જાય છે અને હુપ્ત થઈ જાય છે. તે અંતર્દ્રષ્ટિથી શીખે છે. તેમનામાં પરિસ્થિતિની કુચી (Key of the situation) જોવાની શક્તિ રહેલી હોય છે. તે પરિસ્થિતિને જોઈ શકે છે અને તદનુસાર સમસ્યાનો ઉકેલ કરી શકે છે. પ્રથમ તો તે આવેગપૂર્વક કાર્ય કરે છે. અને થોડા સમય મુખી તો પ્રયત્ન અને ભૂલના વ્યવહાર મુજબ કાર્ય કરે છે. પરંતુ અચાનક તે અંતર્દ્રષ્ટિથી પોતાની સમસ્યાની પરિસ્થિતિની કુચી શોધી લે છે અને સમસ્યાનો ઉકેલ કરે છે કફકા (Koffka) જે અન્ય ગેસ્ટાલ્ટવાદી છે. તેમનો મત છે કે દરેક પ્રકારનું શીખવું અંતર્દ્રષ્ટિથી થાય છે. પ્રયત્ન અને ભૂલના વ્યવહારથી કોઈપણ શીખવાનું થતું નથી. અંતર્દ્રષ્ટિએ શીખવાની સાચી પદ્ધતિ છે. તે પ્રયાસ અને ભૂલથી શીખવાની પદ્ધતિ ઉપરનો એક નવો પદ્ધતિ છે. તે શીખવાની એક માત્ર વિધિ છે. તેણે પ્રયાસ અને ભૂલની વિધિને દૂર કરવાની છે જેમાં કોઈ નવી વસ્તુ શીખવામાં આવતી નથી. પરંતુ ફક્ત અસફળ ગતિઓનો લોપ થઈ સફળ ગતિઓ પાકી જતી જાય છે. અને આવું પણ યાત્રિક રીતે પણની કોઈ પણ જાનની અંતર્દ્રષ્ટિ, ગતિઓની કોઈ લક્ષ્યો-નમુખતા સિવાય થાય છે. પ્રયાસ અને ભૂલનો વ્યવહાર બિલકુલ યાત્રિક હોય છે. “પશુ કદાપી એ જાણી શકતું નથી કે તે કેવી રીતે લક્ષ્ય સુધી પહોંચે છે. તે આધારી જાતીને શીખે છે. અને જેઓ કે કફકા પ્રયાસ અને ભૂલના નિયમને સમજે છે તેના અનુસાર તે દોરડી કે રોપરની સ્થિતિને પણ જોઈ શકતા નથી. જેના ઉપર તે સફળ પ્રતિક્રિયામાં પંજા મારે છે. તે પંજાવન માટે રોપર કે દોરડીને સાધનના રૂપમાં નથી જોઈ શકતા.”*

શીખવામાં ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર પ્રાત્યક્ષિક તત્વને અધિક મહત્વ આપે છે. જ્યારે કોઈ જટિલ ગતિ શીખવાની હોય ત્યારે વ્યક્તિએ સમગ્ર પરિસ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ કરવો જોઈએ અને લક્ષ્ય તથા પરિસ્થિતિ વચ્ચેના સંબંધને જોઈને તેને મનમાં પુનઃ સંગઠિત કરવો જોઈએ જેથી સરળતા પડે. “શીખવાનો અર્થ” છે કે કોઈ નવી વસ્તુને કરવાની નવનિર્મિત ફક્ત ગતિનું ચુકત કાર્યને જોવાથી સમજમાં નથી આવી શકતી કેમકે નવીનતા પરિસ્થિતિને એ પ્રકારે પુનઃ સંગઠિત કરવામાં હોય છે કે પરિસ્થિતિ અને લક્ષ્યની વચ્ચે ખીણ છે તે ભરી શકાય. પરિસ્થિતિને લક્ષ્યને સમાવિષ્ટ કરનાર અને લક્ષ્ય સુધી પહોંચાડનાર નમૂનાના રૂપમાં જોઈને ખીણ ભરી શકાય છે.”+

ગેરટાસ્ટ માનસશાસ્ત્રીઓનો એવો મત છે કે કોઈ પણ સંવેગમાં ચહેરાની જે અભિવ્યક્તિ થાય છે. તેને એક જટિલ સમષ્ટિ સમજવી જોઈએ. ચહેરાને અભિવ્યક્તિના જુદા જુદા ભાગોના રૂપમાં નહિ પરંતુ એક સમષ્ટિના રૂપમાં લેવો જોઈએ. એ આખતરપટ છે કે ચહેરાનો દેખાવ, આકૃતિ, સમગ્ર ચહેરામાં રહેલી છે તેવી રીતે સંવેગાત્મક અભિવ્યક્તિ જે ચહેરામાં થાય છે તે સમગ્ર ચહેરામાં નિવાસ કરે છે. આથી ચહેરાની સંવેગાત્મક અભિવ્યક્તિનું અધ્યયન કરતાં સમય ચહેરાના કોઈ ભાગની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. સંવેગની અભિવ્યક્તિ સંપૂર્ણ ચહેરામાં થાય છે જેમકે ક્રોધમાં ભ્રૂં ચઢવાં, આંખો રાતી થવી, દાંત પીસાવા વિગેરે અભિવ્યક્તિઓ એકજ સંવેગની હોય છે જે ચહેરામાં પ્રદર્શિત થાય છે.

“આ પ્રમાણે ગેરટાસ્ટ માનસશાસ્ત્રી એ આગ્રહ કરે છે કે વ્યક્તિત્વનાં વિભિન્ન લક્ષણોની સૂચિ બનાવીને વ્યક્તિનાં પ્રત્યેક લક્ષણને મળીને અને અંતે તેના પ્રાપ્તિકા (Scores) ને એક સાથે કોઈ સારિણી (Table) કે ચિત્રમાં મૂકીને આપણે કોઈ વ્યક્તિના ચરિત્રની સાચી છબી મેળવી શકતા નથી. એવી સારિણી એ પ્રદર્શિત કરવામાં નિષ્ફળ રહે છે કે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વમાં કયું લક્ષણ કેન્દ્રિય અને પ્રધાન છે તથા કયાં લક્ષણ ગૌણ મહત્વ ધરાવે છે. એ સમગ્ર વ્યક્તિત્વમાં પ્રત્યેક એક લક્ષણના કાર્યને પ્રદર્શિત નથી કરતી. વ્યક્તિ લક્ષણોનો એક સમુદ્ધ માત્ર નથી પરંતુ એક સંગઠિત સમષ્ટિ, એક ગેરટાસ્ટ છે.”

ગેરટાસ્ટ સિદ્ધાન્ત માનસિક જીવનમાં સંઘટિત સંવેદનાઓથી વિપરિત આકૃતિના કાર્ય પર અધિક જોર દે છે. એ કોઈ નવી વાત નથી પરંતુ સાદચર્યાવાદના સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ એક પ્રકારનો વિદ્રોહ છે. ગેરટાસ્ટનો સિદ્ધાન્ત વિશ્લેષણનો અત્યધિક વિરોધ કરે છે. વિશ્લેષણનો તદ્દન બહિષ્કાર કરવો એ અનુચિત છે. માનસશાસ્ત્રને વિશ્લેષણ પદ્ધતિનો ન્યૂનાધિક આશ્રય તો લેવો જ પડે છે. એક વિજ્ઞાનના રૂપમાં માનસશાસ્ત્રને વિશ્લેષણ અને સંશ્લેષણ બંને વિધિઓનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. ગેરટાસ્ટ સિદ્ધાન્ત માનસશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં વિશ્લેષણ પદ્ધતિનો બહિષ્કાર કરી પાદવિષ્કા વ્યાખ્યા અને અવિગ્નિષ્ટ પ્રત્યયોને મોટે ભાગે ખુલ્લો કરે છે. સ્પીયરમેનનો એ મત બરાબર છે કે મનના વિકાસમાં લિન્નીકરણ (Differentiation) અને સમગ્રીકરણ (Integration) બંને સાથે જ હોય છે. માનસશાસ્ત્રી સરળ તત્વો લઈને

તેમને સમગ્ર અનુભવોમાં સંગઠિત કરી શકે છે. અથવા જટિલ સમગ્ર અનુભવો લઈને તેમનું સરળ તત્વોમાં વિશ્લેષણ કરી શકે છે. ટૂંકમાં ગેસ્ટાલ્ટનો એ સિદ્ધાન્ત કે સમષ્ટિ પોતાના ઘટકોના પહેલાં વર્તમાન હોય છે. તે નિરાધાર છે.

સમષ્ટિકા સંગઠનની વ્યાખ્યા એષ્ટાત્મક આવેગ કે વ્યક્તિના લક્ષ્ય-પ્રાપ્તિના પ્રયત્નો સિવાય નથી થઈ શકતી. એષ્ટાત્મક પ્રવૃત્તિ કે રચિતું સ્વરૂપ સંગઠનના ક્ષેત્રના સ્વરૂપને નિર્ધારિત કરે છે. વિલિન્ન રચિતો વિલિન લક્ષ્યોને નિર્ધારિત કરે છે જેમની પ્રાપ્તિ વિલિન્ન સમષ્ટિઓના એકીકરણથી થાય છે. જુદી જુદી રચિતો રાખનાર વ્યક્તિ એકજ સમષ્ટિને જુદા જુદા રૂપમાં જુએ છે. ઉદાહરણાર્થ કલકત્તાના ભાગ વ્યક્તિઓના રચિત વૈચિત્ર્ય અનુસાર વિલિન્ન રૂપોમાં સંગઠિત થાય છે. આ પ્રમાણે ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર સમષ્ટિઓના સ્વભાવ અને કારણની શોધખોળ કરવામાં હિંડે નથી હિતરતું. પરંતુ કેટલાક ગેસ્ટાલ્ટ વિચારોમાં અત્યધિક સપ્રયોજનતા જેવામાં આવે છે જે કે ગેસ્ટાલ્ટવાદીઓએ તેને મહત્વ ન આપ્યું.*

ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્રે પ્રત્યક્ષના માનસશાસ્ત્રને મહત્વપૂર્ણ મદદ કરી. તેણે એ પણ ઠીક જ કહ્યું કે પરમાણુવાદી માનસશાસ્ત્રનો અસીકાર કર્યો અને અનુભવ અને વ્યવહારને સમષ્ટિઓ જણાવી. પરંતુ તે સમષ્ટિઓની વ્યાખ્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરતું નથી. તે સમષ્ટિઓના સમગ્ર અનુભવોને મગજ અને શરીરની ગતિશીલતા, તેમના અસંતુલિત તણાવ અને સંતુલન સાથે સંબંધિત કરે છે તે ખોટું છે.

(૨) ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર અને વ્યવહારવાદ (Gestalt psychology and Behaviourism)—

ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર જુની વ્યવસ્થાના વિરોધના રૂપમાં જર્મનીમાં શરૂ થયું. તેણે સામાન્ય રીતે સાહચર્યવાદનો વિરોધ કર્યો. ગેસ્ટાલ્ટવાદ અને વ્યવહારવાદ બન્નેએ વિશ્લેષણાત્મક માનસશાસ્ત્ર જે તે સમયે પ્રચલિત ન હતું તેનો વિરોધ કર્યો. પરંતુ વિરોધની પદ્ધતિ જુદી હતી. વ્યવહારવાદે અનુભવને માનસશાસ્ત્રના ક્ષેત્રથી અલગ કરી દીધો અને પહેલાનું માનસશાસ્ત્ર બુદ્ધિ-પ્રમુખ હતું તેનો વિરોધ કર્યો. તેણે પ્રાણીને વ્યવહાર કરનાર પ્રાણીના રૂપમાં જોયાં. તેણે માનસશાસ્ત્રને વ્યવહાર સુધી સીમિત કરી દીધું. ગેસ્ટાલ્ટ માનસ-

* સિપ્પરમેન; સાયકોલોજી ડાઉન પી એન્ડન.

શાસ્ત્રે અનુભવ અને વ્યવહાર બન્નેના વિશ્લેષણની વિરૂદ્ધ વિદ્રોહ કર્યો અને માનસશાસ્ત્રને અનુભવ અને વ્યવહારની સમષ્ટિઓના અધ્યયન સુધી જ સીમિત રાખ્યું. તેણે અનુભવ અને વ્યવહારના પ્રત્યેક રૂપને એક સમષ્ટિ માની અને વિચાર સાહચર્યને લેશમાત્ર લક્ષમાં લીધું નહીં. તેણે વિચાર સાહચર્યને છોડી દઈને ઉત્તેજન પ્રતિક્રિયાના સાહચર્યનો સ્વીકાર કર્યો. વ્યવહારવાદે અનુભવ કે ચેતનાને પોતાના ક્ષેત્રથી બહિષ્કૃત કર્યો હતા જેથી અંતરનીરીક્ષણ (Intro Spection) પદ્ધતિએ માનસશાસ્ત્રીય સંશોધનની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો અસ્વીકાર કર્યો. પરંતુ ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્રે અનુભવને પોતાના અધ્યયનમાં ઉચિત વિષય સમજી તેનો બહિષ્કાર કર્યો નહોતો જેથી તેમણે અંતરનીરીક્ષણ પદ્ધતિનો પણ બહિષ્કાર કર્યો નહીં. તેણે ફક્ત જેના ઉપર સાહચર્યવાદ અને સત્તાવાદ અધિક ભાર મૂકતા હતા તેવા વિશ્લેષણાત્મક અંતરનીરીક્ષણને અસ્વીકૃત કર્યું હતું. તેણે વિશ્લેષણને પૂર્ણતયા તિલાંજલિ આપી. તેણે અનુભવ અને વ્યવહારના પ્રત્યેક રૂપને એક એવી સમષ્ટિ ગણી કે જેનું વિશ્લેષણ અસંભવ છે. વ્યવહારવાદે સંવેદનાઓ ગત્યાત્મક પ્રતિક્રિયાઓ હોવાના કારણે તેનો અસ્વીકાર કર્યો ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્રે સંવેદનાઓ અનુભવના પરમાણુ હોવાના કારણે તેમનો અસ્વીકાર કર્યો. વ્યવહારવાદે પ્રતિજ્ઞેપોને પ્રારંભિક ક્રમ માન્યાં અને જટિલ ક્રમોને પ્રતિજ્ઞેપોના સમુદાય માન્યાં ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્રે સંવેદનાઓ અને પ્રતિજ્ઞેપોને અનુભવ અને વ્યવહારનાં તત્ત્વ હોવાના કારણે છોડી દીધા.

(૩) શક્તિ માનસશાસ્ત્ર (Faculty psychology):—

શક્તિ માનસશાસ્ત્ર માનસિક પ્રક્રિયાઓને તેમની શક્તિઓ સાથે સંબંધિત કરે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે સંવેદના, પ્રત્યક્ષ, ધ્યાન, સ્મૃતિ, દૃષ્ટના, વિચાર વિગેરે મનની શક્તિઓ છે. શક્તિ માનસશાસ્ત્ર અત્યારે ખલું જીવું થઈ ચૂક્યું છે. “એ કહેવું કે એક વ્યક્તિમત મન કોઈ શક્તિ ધરાવે છે; તે માત્ર કહેવાનું જ છે કે તેમાં દેટલીક માનસિક અવસ્થાઓ કે પ્રક્રિયાઓની ક્ષમતા છે. શક્તિને પ્રક્રિયાનું વાસ્તવિક કારણ માનવું ૨૫૪૮ રીતે ચક્રની વ્યાખ્યા કરવા જેવું છે. અથવા બીજા શબ્દોમાં વ્યાખ્યા કરવાની અમૂળતા છે * આ પ્રમાણે એ કહેવું કે દેઈ એમ્પ્રિક નિર્ણય પર ચોટી રહેવું તે સંકેતપદ્ધતિનું પરિણામ છે. અથવા તો એક વિશેષ એમ્પ્રિક નિર્ણય સંકેતનું પરિણામ છે તે નિરર્થક છે. આપણે એમ કહીને

સ્પષ્ટીકરણ નથી કરતા કે કેટલીક માનસિક પ્રક્રિયાઓ મનની કેટલીક શક્તિઓનો વ્યાપાર છે. કાર્યકારણાત્મક સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આપણને શક્તિ માનસશાસ્ત્રથી કંઈ મદદ મળતી નથી. શક્તિમાનસશાસ્ત્ર કાર્યકારણાત્મક પ્રક્રિયા-પ્રતિક્રિયામાં માનતું નથી. આધુનિક માનસશાસ્ત્ર મનને પરસ્પરાશ્રિત પ્રક્રિયાઓની એક આંગિક એકતા માને છે. તેમાં સ્વતંત્ર શક્તિઓ જુદી જુદી રહેતી નથી. “શક્તિ માનસશાસ્ત્રમાં કંઈક કિંમત ધરાવે છે તો તે ફક્ત વર્ગીકરણની એક યોજનાના રૂપમાં જ; પરંતુ વિજ્ઞાનનું પરમ લક્ષ્ય વર્ગીકરણ માત્ર નથી પરંતુ સ્પષ્ટીકરણ છે. માટે જ્યારે એક વખત સ્પષ્ટીકરણના સિદ્ધાન્ત સમજમાં આવી ગયા તો શક્તિ માનસશાસ્ત્રનો લોપ થઈ ગયો.”+

(૪) સાહચર્યવાદ (Associattionism):-

સાહચર્યવાદના સમર્થકો શક્તિ માનસશાસ્ત્રના વિરોધી હતા. તેમણે માનસિક જીવનને, વિચારો, સંવેદનાઓ, પ્રતિક્ષેપ ક્રમો તથા સાહચર્યના નિયમો દ્વારા તેમના સંયોગોમાં સંક્ષિપ્ત કરી દીધું. તેમના અનુસાર સંવેદનાઓ જ્ઞાનમાં પ્રારંભિક એકમો છે. વિચારો સંવેદનાઓની પ્રતિનિધિઓ છે. અને સાહચર્યોના નિયમો પ્રમાણે તેમને તો ધણી રીતે વખતોવખત સંયોગ થયા છે. જેથી જ્ઞાન જટિલ બને છે તેઓ પ્રતિક્ષેપ ક્રમની પ્રારંભિક એકમો માને છે. અને અંગ્રિક ક્રમો એ પ્રતિક્ષેપ ક્રમોનું સાહચર્યના નિયમો અનુસાર થયેલું સંગઠન છે તે સંવેદનાઓ અને પ્રતિક્ષેપો તથા સાહચર્યના નિયમોને અધિક મહત્ત્વ આપે છે. તેઓ મનની એકતાને માનતા નથી. તેઓ તેને માનસિક અવસ્થાઓની એક શ્રેણી માને છે. તેઓ આ સંબંધિત સાંવેદનિક તત્ત્વોને માને છે. અને સાહચર્યના નિયમોનો ઉપયોગ કરી તેમાં એકતા સાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. “સાહચર્યવાદની બે વિશેષતાઓ હતી; તેનો ઉદ્દેશ્ય વિશ્લેષણ કરવાનો હતો અને તેનો સંબંધ અધિકાંશમાં જીવનના બૌદ્ધિક પક્ષ સાથે હતો. તે પોતાને એક પ્રકારનું માનસિક રસાયણ સમજાવવા લાગ્યો હતો, પ્રારંભિક પ્રક્રિયાઓ કે અનુભવને તથા તેમના સંયોગના નિયમોને શોધવા તેનું લક્ષ્ય બની ગયું હતું. બંને ભાગે જીવનના બૌદ્ધિક પક્ષ પર પોતાનું જ્ઞાન કેન્દ્રિત કરી તેણે જ્ઞાનની સરળતમ પ્રક્રિયાઓ શોધવા ‘અંગ્રિક’ તથા સરળ સંવેદનાઓનો પ્રારંભિક પ્રક્રિયાઓના રૂપમાં સ્વીકાર કર્યો જેનાથી જટિલ અનુભવો અને વિચારોનું નિર્માણ થાય છે.”

સાહચર્યવાદીઓએ દરેક માનસિક પ્રક્રિયાઓને સાહચર્યની એકલી

પ્રક્રિયામાં ઘટાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે સ્મૃતિનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે તેણે વિચારોનું પરસ્પર સાદૃશ્ય જણાવ્યું અને જણાવ્યું કે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિના અનુભવમાં એ માનસિક પ્રક્રિયાઓ સાદૃશ્યથી જોવાય છે ત્યારે ગમે તે રીતે એકતા જાગૃત થતાં તે બીજાને પણ પુનર્જીવિત કરે છે. કોઈ વસ્તુનું દર્શન જે અતીત અનુભવમાં તેના સ્પર્શનું સહચારી બની ગયું છે, વસ્તુની ઉપસ્થિતિનો સંકેત બની જાય છે. આજ પ્રમાણે વસ્તુનાં દૃષ્ટિક ચિહ્ન, આકાર, અંતર, દિશા વિગેરે જણાવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે વિચાર, તર્ક અને કર્મને પણ એકસી પ્રક્રિયામાં ઘટાવી દીધા. સવેગો જેવા કે ભય, ધૃણા વિગેરેની બાજતમાં તેમણે જણાવ્યું કે સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન વસ્તુઓ સાથે વ્યક્તિનું સાદૃશ્ય થઈ જાય છે. પ્રતિક્ષેપ કર્મોનાં સુખ અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓ સાથેનું સાદૃશ્ય જણાવી તેમણે ઐચ્છિક કર્મોનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. આ પ્રમાણે સાદૃશ્યવાદીઓએ પોતાના કર્મના માનસ-શાસ્ત્રમાં સાદૃશ્યવાદને માનસશાસ્ત્રી સુખવાદ (Psychological hedonism) સાથે જોડી દીધો. તેમણે સાદૃશ્યના નિયમોનું અભ્યયન કર્યું અને દરેક માનસિક પ્રક્રિયાને તદ્દનુસાર એકમાં ઘટાવવાની કોશિશ કરી. તેમણે પોતાના સિદ્ધાન્તો ને નીતિને, અર્થશાસ્ત્ર તથા અન્ય સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં લાગુ કર્યા ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં માનસશાસ્ત્ર પર તેમનો અધિક પ્રભાવ હતો.

તે જણાવે છે કે જટિલ માનસિક વ્યાપાર સરળ સવેદનાઓના સમૂહ છે જે તેમના ઘટકોના રૂપમાં પુનઃ જાગૃત થાય છે. “ આ દૃષ્ટિકોણથી ચેતનાની કોઈ અવસ્થાના મૂળની વ્યાખ્યા કરવી તે તેના સંઘટક અવયવો બતાવવા તે, અને તે બતાવવું કે તેઓ કેવી રીતે સાદૃશ્ય દ્વારા પરસ્પર સંયુક્ત થઈ ગયા છે. આ પ્રમાણે જ્યારે એક નારંગીનો પ્રત્યક્ષ થાય છે તો તરત જ સવેદના થાય છે તે ફક્ત પીળા રંગની હોઈ શકે છે નારંગીના પ્રસક્ષમાં વર્તમાન સવેદના દ્વારા અતીત સવેદનાઓની ન્યૂનાધિક રૂપમાં સંપૂર્ણ પુનરાવૃત્તિ ઉપરાંત કંઈ નથી. વર્તમાન સવેદના પુનર્જીવિત સવેદનાઓના સમુદયનું કેન્દ્ર હોય છે. તરત થનાર નેત્રીય અનુભવ અન્ય દૃષ્ટિથી દેખનાર નારંગીના દૃષ્ટિગત રૂપની પુનરાવૃત્તિ કરે છે. આ ગંધ, સ્વાદ અને અંદરની મુલાયમ વસ્તુને પણ જેવી કે તે સ્પર્શ અને જોવામાં લાગે છે પુનર્જીવિત કરે છે. ”*

* માનસશાસ્ત્રના સમકાલીન સપ્રદાય

* ૨૫૩૧; માનસશાસ્ત્ર.

“ માનસિક વિકાસના દરેક રૂપોમા સાહચર્ય અને પુનરાવૃત્તિ કાર્ષ રૂપ રહેતુ હોય છે. આથી સાહચર્યવાદમાં ઘણો સત્કાર છે. તેનો દાવ એ છે કે બધી પ્રક્રિયાઓને પુનરાવૃત્ત્યાત્મક માને છે તથા માનસિક ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાની અન્ય વિધિઓને છોડી દે છે જે ન કેવળ પુનર્જીવિત રૂપોને પરંતુ નવા રૂપોને પણ જન્મ આપે છે પ્રકૃતિના સામાન્ય વ્યાપારમાં કારણથી કાર્યતુ ઉત્પન્ન થતુ અને અવયવોનુ સંયુક્ત થવુ સદૈવ એક સાથે નથી થતું. હેતુ હમેશા રૂળના સંઘટક અવયવોના રૂપમા ઉપસ્થિત નથી થતા, આગ, બળેલા મકાનના ભાગના રૂપમા નથી રહેતી, માટે એ સિદ્ધાન્ત જે બધા માનસિક કાર્યોની પુનરાવૃત્તિ માને છે, મિસકુન પણ સ્વયંસિદ્ધ સત્ય નથી ”+

સાહચર્યવાદ મનની એકતા અને ચેષ્ટાને સ્વીકાર કરતો નથી મન વસ્તુનો જ્ઞાતા છે અને વસ્તુ જ્ઞાનથી તેને સુખ કે દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે તથા તેના પ્રતિ તે પ્રતિક્રિયા કરે છે. અને તેમા પરિવર્તન કરે છે જ્ઞાનની મદદથી મન સવેદના પ્રવાહને પૃથક્ પૃથક્ સવેદનાઓ બદલી દે છે અને તેમને નવી માનસિક પ્રક્રિયાઓમા સંયુક્ત કરે છે માટે સવેદનાઓ અનુભવતા પ્રારંભિક એકમો નથી તે આત્માની લિન્નીકગ્જીની પ્રક્રિયાના રૂળ છે સવેદનાઓ જ્ઞાનની સમષ્ટિના રૂપમા દૃષ્ટામા સંગ્રહિત રહે છે, તે પરસ્પર સાહચર્ય સમઘથી જોડાયેલી હોય છે દૃષ્ટાની સમન્વયકારી ક્રિયા (Synthetic activity)ના કારણે એક સુત્રમદ્વરહે છે સાહચર્ય સમન્વયનુ એક રૂપ છે. સાહચર્યવાદને માનસશાસ્ત્રનો પરમાણુવાદ (Atomism) કહેવો ઉચિત નથી. સાહચર્યવાદ પ્રત્યક્ષને સવેદનાઓ અને સ્તુતિ પ્રતિ માઓનો સમુદ્ધ માને છે તે જોડું છે, ગેસ્ટાલ્ટ પ્રત્યક્ષને એક સમષ્ટિ માને છે જેનુ તેના ઘટકોમા વિભાજન થઈ શકતું નથી તે બરાબર છે. સાહચર્યવાદ ઐત્રિક કમોને પ્રતિરોધ કરીને યાત્રિક સમુદ્ધ માને છે તે પણ જોડું છે. ઐત્રિક કમ એકલ કમ છે જેમા દૃષ્ટાનો વિચાર અને પસંદગી હોય છે તેમા દૃષ્ટા પરિસ્થિતિઓનુ મુદ્દાકન કરે છે અને તેના પ્રતિ પ્રતિક્રિયા કરે છે આ કારણોથી જ આધુનિક સંપ્રદાયોએ આધુનિક સાહચર્યવાદી માનસશાસ્ત્રનો અસ્વીકાર કર્યો

સાહચર્યવાદની વિરૂદ્ધ પ્રતિક્રિયાના રૂપમા ઓગણીસમી સદીના અંતમા મિટિશ અધ્યાત્મવાદનો ઉદય થયો કેમકે તેણે મનની એકતા અને ચેષ્ટા

પર અધિક ભાર મૂક્યો. જેમ્સ વોર્ડ (James Ward) સાહચર્યવાદના વિરોધીઓનો અગ્રણી હતો. તેણે માનવીય અનુભવ અને વ્યવહારની એકતા પર જોર દીધું. વોર્ડે આત્મમાનસશાસ્ત્ર (self Psychology) નો જન્મ દાતા હતો તેણે દષ્ટા (Subject) ની એષ્ટા અને સમાયોજન પર અધિક ભાર મૂક્યો અને ઉત્કાન્તિવાદી વિચારો અપનાવ્યા. પ્રયોજનવાદી માનસશાસ્ત્ર (Hormic Psychology)નો જન્મદાતા મેકડૂગલ સાહચર્યવાદ વિરોધી માનસશાસ્ત્રને અધિક આગળ લઈ ગયો. સાહચર્યવાદી માનસશાસ્ત્ર યંત્રવાદી (Mechanistic) કે અપ્રયોજનવાદી (Non-purposive) માનસશાસ્ત્ર છે. ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર પણ સાહચર્યવાદની વિરૂદ્ધ પ્રતિક્રિયાના રૂપમાં છે.

(૫) માનસિક રસાયણ (Mental Chemistry)

જે. એસ. મિચે માનસિક રસાયણને સાહચર્યવાદમાં ઉનાયું*. માનસિક રસાયણ સાવેદનિક તત્વોનું એક નવું સંયોજન છે જેમાં ફક્ત સંઘટક અવયવોનો સમુદ્ધ માત્ર નથી હોતો પરંતુ તેથી કંઈક અનિશ્ચિત હોય છે. “જ્યારે મનમાં કોઈ સરકાર કે વિચાર એક સાથે કામ કરતાં હોય છે તો કોઈ કોઈ વખત રસાયણિક સંયોગની જેમ ક્રિયા થાય છે જ્યારે સંદેશકોનો અનુભવ એટલી અધિક વખત થાય છે કે તેમાંથી પ્રત્યેક તરત પુરા સમુદ્ધના વિચારોને જાગૃત કરે છે તો તે વિચાર કોઈ કોઈ વખત ઓગળીને પરસ્પર ઘોંટી જાય છે અને જુદા જુદા નહિ પરંતુ એક પ્રતીત થાય છે. કેટલાક સરળ વિચારોના મિશ્રણથી તૈયાર થયેલ જટિલ વિચાર જ્યારે તે ખરેખર સરળ પ્રતિન થાય છે (અર્થાત્ જ્યારે તેના પૃથક પૃથક તત્વો જુદા ઓગળી શકાતાં નથી) તો એ કહેવું જોઈએ કે તે સરળ વિચારોનું ફળ છે, તેમનાથી બનેલું હોતું નથી. સરળ વિચાર જટિલ વિચારોને ઉત્પન્ન કરે છે, તે તેમના સમુદ્ધને નહિ. ” (મિલ).

જે. એસ. મિલ માનસિક રસાયણને પોતાના સિદ્ધાન્ત ઉપરાંત સાહચર્યવાદને માનતો હતો પરંતુ સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ માનસિક રસાયણ સાહચર્યવાદનું વિરોધી છે. “સાહચર્યનાં ફળોમાં તેમને ઉત્પન્ન કરનાર તત્વ ફળના સંઘટકોના રૂપમાં કાયમ રહે છે; ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં જેને મિલ માને છે ઉત્પાદક તત્વ પોતાના ફળને જન્મ આપવામાં પોતાની જાનને હુપ્ત કરી દે છે ફળનું જીવન તેમજ મૃત્યુ છે.”* પરંતુ મિચેને એ આશયની

* ૨૧૩૬; માનસશાસ્ત્ર

ખબર નથી કે માનસિક રસાયણને માનવાથી તે સાહચર્યવાદનો ત્યાગ કરે છે. તે માને છે કે સાહચર્યવાદને પરિશ્કૃત કરી રહ્યો છે એ તેના માનસિક રસાયણ શબ્દથી પ્રતિત થાય છે.” એક રસાયણિક સંયોજન ખરેખર એક સંયોજન છે. તે ખરેખર પોતાના સંઘટકોથી બનેલું હોય છે અને તેમના ઉત્પન્ન માત્ર નથી થતું. તેનું વજન તેમના વજનની ખરાબર હોય છે. ”* પરંતુ એ ન કહી શકાય કે એક નવી માનસિક પ્રક્રિયા સરળ માનસિક પ્રક્રિયાઓથી ઉત્પન્ન પણ થાય છે અને ઓગળીને પરસ્પર એક પણ ચર્ચા જાય છે. મિલે એમ માની લીધું કે સરળ સાંવેદનિક તત્વોએ સાહચર્યના નિયમો અનુસાર સંયુક્ત થવું જોઈએ. પત્રી એ સાહચર્યમૂલક સમૂહીકરણે એક નવી માનસિક પ્રક્રિયાને ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ જે ઉત્પાદક સંઘટકોથી તદ્દન જુદી જ છે પરંતુ ન તો સાહચર્યમૂલક સમૂહીકરણ સ્વયં સિદ્ધ છે કે ન તો ઉત્પાદન. મિલ જે માનસિક રસાયણનું વર્ણન કરે છે તે કાર્પનિક છે. તેની એ ધારણા છે કે સહયોગ કરનાર માનસિક હેતુ કોઈ નવી વસ્તુને જન્મ આપવામાં સ્વયં બિલકુલ લુપ્ત થઈ જાય છે. કોઈકોઈ અવસ્થામાં તેમ બને એ સંભવિત છે પરંતુ દરેક અવસ્થામાં એમ ન હોઈ શકે અને ખાસ કરીને દેશના પ્રત્યક્ષમાં તો એ ચર્ચા જ ન શકે જેમાં તે પોતાના માનસિક રસાયણનો સિદ્ધાન્ત લાગુ કરે છે. દેશનો દષ્ટિજ અને સ્પર્શજ પ્રત્યક્ષ દષ્ટિ સંવેદનાઓ, સ્થાનીય ચિન્હોની સ્પર્શ સંવેદનાઓ અને ગતિઓની પૈશિક સંવેદનાઓના સંયોગનું પરિણામ છે જે કૂળમાં જોવામાં જ નથી આવતું. “ પરંતુ એ કહેવું અસભ્ય છે કે કૂળમાં અંશદાન કરનાર એ તત્વોમાંથી એક પણ નથી ઓળખાઈ શકતું. ” (સ્ટાઉટ). આંખથી જોવામાં આવતો આકાર ફેલાયેલો રંગ છે. આ પ્રકારના પ્રત્યક્ષમાં ઓળખાઈ શકે દષ્ટિ સંવેદના તથા સામાન્ય રીતે આંખોની ગતિઓની સાથે ચનારી ગતિ સંવેદનાઓ થાય છે. દાંષ્ટ અને ગતિ સંવેદનાઓના દેશીય ગુણ (Spatial Quality), ચોક્કસ વ્યુત્પન્ન હોય છે અને સ્વયં સંઘટક સંવેદનાઓનું અંગ હોતી નથી. પરંતુ તે પોતાની ઉત્પત્તિ કરનાર દરેક તત્વોથી પૃથક માત્રુમ પડતા નથી. દષ્ટિજ, સ્પર્શજ અને ગતિસંવેદનાઓ પરસ્પર ક્રિયા કરી એક નવું જ પરિવર્તન પ્રાપ્ત કરે છે જેને દેશીય ગુણ કહેવામાં આવે છે. માનસિક રૂપમાં તેમનો સપૂર્ણ લોપ થાય છે.

(૬) સત્તાવાદ (Existentialism)

સત્તાવાદ ઓગણીસમી સદીમાં (wundt), મેક (Mach) અને અવે-

* સ્ટાઉટ; માનસશાસ્ત્ર

નેરિયસ (Avenarius)થી શરૂ થાય છે. આ શતાબ્દીના પ્રારંભમાં ટીચનર (Tichener)નાં પ્રભાવશાળી શિક્ષણોની સાથે એક સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્તના રૂપમાં તેનો ઉદય થયો. સત્તાવાદ અનુસાર માનસશાસ્ત્રનું કાર્ય સત્તાઓના રૂપમાં વર્ણન, વિશ્લેષણ અને વર્ગીકરણનાં યોગ્ય તથ્યોના રૂપમાં વ્યક્તિના અનુભવોનું અધ્યયન કરવાનું છે. માનસશાસ્ત્ર અનુભવોનું વિશ્લેષણ તેમની તુલના અને વર્ગીકરણ અને એક સમષ્ટિમાં તેમની વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ માનસશાસ્ત્ર અનુભવકર્તા અને કાર્યકર્તાના રૂપમાં વ્યક્તિનું અધ્યયન કરે છે. વ્યક્તિનું અધ્યયન તેનાં કાર્યો માટે નહીં પરંતુ તેને જ માટે કરવામાં આવે છે.

માનસશાસ્ત્ર અને પદાર્થશાસ્ત્ર બન્ને માનવીય નિરીક્ષકો દ્વારા પ્રાપ્ત ઈન્દ્રિયજ્ઞ સામગ્રી પર આધારિત છે. પદાર્થ વિજ્ઞાન સાંવેદનિક અનુભવોના બાહ્ય પદાર્થોનું અધ્યયન કરે છે જ્યારે માનસશાસ્ત્ર અનુભવનું અનુભવજ્ઞતાથી સંબંધિત રૂપમાં અધ્યયન કરે છે. પદાર્થશાસ્ત્ર અનુભવનાં તથ્યોને પરસ્પર સંબંધિત કરે છે જ્યારે માનસશાસ્ત્ર તેમને વ્યક્તિથી સંબંધિત કરે છે. માનસશાસ્ત્રની મૌલિક પદ્ધતિ પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિ છે. તે અન્ય વિજ્ઞાનોની નિરીક્ષણ પદ્ધતિની બરાબર છે. સર્વપ્રથમ દૃષ્ટાનું ધ્યાન નિરીક્ષ્ય વસ્તુ પર ખેંચાય છે. તે પોતાના અનુભવોનું નિરીક્ષણ પ્રયોગાત્મક સ્થિતિઓમાં કરે છે અને પ્રયોગકર્તાને તેની જાણકારી આપે છે. એ વૈજ્ઞાનિક નિરીક્ષણ છે જેમાં દૃષ્ટાનું મન એ વિશેષ અનુભવને માટે તૈયાર રહે છે જેનું તેણે નિરીક્ષણ કરવાનું છે. પરંતુ તેણે અંતર્નિરીક્ષણ પદ્ધતિનો પણ આશ્રય લેવો જોઈએ જે અધિક જટિલ અનુભવોને પ્રકાશિત કરે છે.

સત્તાવાદી માનસશાસ્ત્ર કાર્યોના અધ્યયનના મહત્વનો સ્વીકાર કરે છે પરંતુ તેનું સ્વયં અધ્યયન કરતું નથી તે બીજા ઉપર છોડી દે છે. તે પોતાના ધ્યાનને અનુભવોના વર્ણન સુધી જ મીમિત રાખે છે તે અર્થ અને વ્યક્તિના અનુભવની બહારની વસ્તુઓ પર ધ્યાન આપતું નથી. સત્તાવાદી માનસશાસ્ત્ર સમાજવાદી માનસશાસ્ત્ર છે.

(૭) રચનાવાદ (Structuralism)

રચનાવાદ ચેનનાની રચનાને પૃથક પૃથક તત્વોમાં તેનું વિશ્લેષણ કરી તેના સંયોગથી બનનાર જટિલ ચેનના પ્રવાદમાં તેમના પારસ્પરિક સંબંધોનું

વિશ્લેષણ કરી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે વિરોધસો દ્વારા પ્રયોગાત્મક સ્થિતિઓમાં કરેલા અંતર્દર્શનનો સ્વીકાર કરે છે અને તે પદ્ધતિને જ તે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ તરીકે સ્વીકારે છે. તેના અનુસાર ચેતના પ્રવાહનું તેના અંતિમ એકમોમાં વિશ્લેષણ કરવું અને તે એકમોના સંયોગના નિયમોની શોધ કરવી તે માનસશાસ્ત્રનું કાર્ય છે. રચનાવાદ ચેતનાની રચનાનું તેના તત્ત્વોનું વિશ્લેષણ કરી અધ્યયન કરે છે.

(૮) કાર્યવાદ (Functionalism)

કાર્યવાદી માનસશાસ્ત્રનો જન્મદાતા વિલિયમ જેમ્સ હતો. રચનાવાદી માનસશાસ્ત્રનું ધ્યેય ચેતનાની રચનાનું વર્ણન અને વિશ્લેષણ કરવાનું છે. કાર્યવાદી માનસશાસ્ત્ર એ જણાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે વ્યક્તિના જીવનમાં વિભિન્ન પ્રકારની ચેતનાઓ શું કાર્ય કરે છે તે પ્રાણીના જીવનમાં સંવેદના, પ્રત્યક્ષ, સ્મૃતિ, વિચાર, સંકલ્પ વિગેરેનાં કાર્યો જણાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે પ્રાણીના વાતાવરણ સાથેના વધતા જતા સમાયોજનમાં આ માનસિક પ્રક્રિયાઓથી પ્રાણીની કઈ આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ થાય છે તે શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે વિકાસવાદી (Evolutionalism) ને અપનાવે છે અને એ જનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે પ્રાણીની તેનું વાતાવરણ સાથે સમાયોજન કરવામાં સફળતા મેળવવા માટે કરવામાં આવતાં કાર્યોમાં આવશ્યકતાઓનો જન્મ થયો અને તે મહાન આવશ્યકતાઓની પૂર્તિને માટે અસધિક જટિલ માનસિક પ્રક્રિયાઓનો ઉદ્ભવ થયો. આ રીતે ઉચ્ચનમ માનસિક પ્રક્રિયાઓનો પરિવેશ પર અધિક આપક નિયંત્રણ માટે આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ કરવા માટે ઉદ્ભવ થયો. આ પ્રમાણે કાર્યવાદી માનસશાસ્ત્રે માનસશાસ્ત્રને જીવશાસ્ત્ર (Biology) ની એક શાખા માની તેણે માનસશાસ્ત્રને જીવનવિજ્ઞાનના સામાન્ય ક્ષેત્રમાં રચાન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જેમ્સ, એન્ડ્રિય વિગેરે અમેરિકન માનસશાસ્ત્રીઓ કાર્યવાદી માનસશાસ્ત્રના સમર્થક છે.

(૯) વ્યવહારવાદ (Behaviourism)

વોટસન (Watson) માનસશાસ્ત્રને એક વિશુદ્ધ જીવન વિજ્ઞાન જનાવવા માગે છે અને તેની પરિભાષા કરતાં જણાવે છે કે માનસશાસ્ત્ર વ્યવહારનું શાસ્ત્ર છે, તે અનુભવનું વિજ્ઞાન નથી. માનસિક પ્રક્રિયાઓ એવી છે જેને ન તો પકડી શકાય છે ન તો સ્પર્શ કરી શકાય. છે પ્રાયોગિક

નિર્મિત હોય છે. મૂળ પ્રત્યાત્મક કર્મમાં નમૂનો અને ક્રમ વંશાનુક્રમ પ્રાપ્ત હોય છે. દેવમાં બન્નેને વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં અર્જિત કરે છે.

વોટસન શીખવાની પ્રક્રિયાનું, અભ્યાસના નિયમ, ઉપયોગના નિયમ, અનુપયોગના નિયમ વિગેરેથી કરે છે. તે પ્રભાવના નિયમ (Law of effect) નો સ્વીકાર કરતો નથી, કેમ કે તે નિયમ સુખ-દુઃખ અને કાર્યો પર તેમના પ્રભાવોનો સંકેત કરે છે-સુખ કર્મને ઉત્તેજિત કરે છે, તેની પુનરાવૃત્તિ કરે છે અને પાકું બનાવે છે અને દુઃખ કર્મને રોકે છે અને તેનો લોપ કરે છે. વોટસન સુખ-દુઃખ, માનસિક પ્રક્રિયાઓ હોવાના કારણે તેમના પ્રભાવનો અસ્વીકાર કરે છે. તે દરેક પ્રકારના શીખવાને પ્રતિક્રિયાઓનું નિયંત્રણ માને છે. બધું જ શીખવાનું યાંત્રિક છે. અને પ્રયાસ અને જૂલની પદ્ધતિથી થાય છે. તેનો સુખ દુઃખ કે કાર્મલક્ષ્ય સાથે કોઈ સંબંધ નથી હોતો.

વ્યક્તિત્વને પ્રતિક્રિયાની બાબતમાં વ્યક્તિની સમગ્ર સંપત્તિ (વાસ્તવિક અને ગુપ્ત) તથા ઋણ માને છે: સંપત્તિનો અર્થ એ કરે છે કે સંગઠિત દેવોનો સમગ્ર પુંજ જે તેને વાતાવરણ સાથે સમાયોજિત કરે છે. ઋણનો અર્થ એ કરે છે કે વાતાવરણમાં કામ કરવામાં રોકે છે અને વાતાવરણ સાથે સમાયોજન કરતાં અટકાવે છે.

વ્યવહારવાદ માનસશાસ્ત્ર પ્રતિ એક ખોટો દૃષ્ટિકોણ અપનાવે છે. તે ફક્ત વ્યવહારનું જ વિજ્ઞાન નથી. વ્યવહાર અનુભવનું પ્રકાશન છે. અનુભવ અંતર્નિરીક્ષણથી જાણી શકાય છે. અંતર્દર્શનથી વ્યક્તિ પોતાના જ અનુભવો જાણી શકે છે. અને નિરીક્ષણ તથા પ્રયોગથી પોતાના અને અન્યના અનુભવો જાણી શકાય છે. વ્યવહારવાદ સંવેદનાઓને અનુભવનું રૂપ માનતો નથી. વ્યવહારવાદ અર્થોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી શકતો નથી. અને તેથી જ પ્રત્યક્ષની પણ વ્યાખ્યા કરી શકતો નથી. કેમ કે અન્દ્રિય સંકેતોના અર્થ કરવા તે માનસિક કાર્ય છે. તે શુદ્ધ સ્મૃતિનો અસ્વીકાર કરે છે અને તે સ્મૃતિને એક દેવ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ તે સંધ્યોચિત્ર નથી કારણ કે શુદ્ધ સ્મૃતિ દેવથી તદ્દન ભિન્ન છે. વ્યવહારવાદ વિચારને મોન વાનાંસાપ માને છે તે પણ ખોટું છે. એ માનતું ખોટું છે કે વિચાર અને વાણી એક છે. વિચારનું પ્રકાશન વાર્તાલાપમાં થાય છે. વ્યવહારવાદ એ માને છે કે શીખવું એ નિયંત્રણનું કામ છે અને પ્રયાસ અને જૂલથી થાય છે તે ગેરવ્યાજબી છે. મનુષ્ય ધણે ભાગે જીવિમતાપૂર્વક કે અંતર્દૃષ્ટિથી શીખે છે. ચિંત્નની નજીક પણ પહોંચી અંતર્દૃષ્ટિથી શીખે છે. મૂળ પ્રત્યાત્મક કર્મને પ્રતિરોધોની અજાણ

માને છે તે પણ ખોટું છે મૂળ પ્રત્યાત્મક કર્મ પૂર્ણતા એકલ માનસિક કર્મ છે. પ્રતિક્ષેપ કર્મોથી તેમની એકતા અને સપ્રયોજનતા, પરિવર્તનશીલતા વિગેરેની વ્યાખ્યા થઈ શકે નહિ. વ્યવહારવાદ ઐતિહ્ય કર્મોને માનતો નથી. કારણ કે તેમાં સંકલ્પ અને પસંદગી જેવી માનસિક ક્રિયાઓ રહેલી છે. તે વ્યક્તિત્વને વ્યવહારનાં લક્ષણોનો નર્મનો માને છે, પરંતુ તેમ નથી. વ્યક્તિત્વ વ્યક્તિના જીવનની શૈલી છે જે વાતાવરણમાં પોતાની જ પ્રતિક્રિયાઓથી નિર્ધારિત થાય છે. તે વાતાવરણથી પૂર્ણતા સ્થાનતરિત કે શાસિન ન થઈ શકે. પરિવેશવાદ (Environmentalism) મનુષ્યને યત્ર બનાવી દે છે. વ્યવહારવાદ યંત્રવાદી છે. તેની સારી બાજુ એ જ છે કે તેણે માનસશાસ્ત્રના અધ્યયનમાં વ્યવહારના મહત્વને ઓળખ્યું. પરંતુ પોતાના નવા દૃષ્ટિકોણના જુસ્સામાં માનસશાસ્ત્ર અનુભવનું વિજ્ઞાન હોવાની વિશેષતાને ગુમાવી દીધી.

(૧૦) પ્રયોજનવાદી માનસશાસ્ત્ર (Momic or purposive psychology)

પ્રયોજનવાદી માનસશાસ્ત્રનો પ્રચારક મેકડૂગલ (McDougall) હતો. “જેવી રીતે સત્તાવાદ સવેદનાને માનસશાસ્ત્રના આધારભૂત તથ્યના રૂપમાં જુએ છે, જેવી રીતે વ્યવહારવાદ શારીરિક ગતિને તે રૂપમાં જુએ છે, અને ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર સમષ્ટિઓના પ્રત્યક્ષને એ રૂપમાં જુએ છે, તેવી જ રીતે એક માનસશાસ્ત્રનો સંપ્રદાય એવો છે જે પ્રયોજન (Purpose) ના તથ્યથી પ્રારંભ થાય છે.”^૧ પ્રયોજનવાદી માનસશાસ્ત્ર પ્રયોજનને આધારભૂત તથ્યના રૂપમાં જુએ છે. તે કોઈ પણ માનવીય પ્રયોજનના તથ્યનો અસ્વીકાર કરતું નથી. મનુષ્યોનાં ઐતિહ્યક કર્મ સપ્રયોજન હોય છે. પરંતુ મેકડૂગલ તો તે પણ જણાવે છે કે પશુઓનો પણ પ્રત્યેક કર્મ સપ્રયોજન હોય છે અને મૂળ પ્રત્યાત્મક કર્મ પણ સપ્રયોજન છે. “પશુઓની પ્રત્યેક જાતિનું ગડન એ પ્રમાણે બનેલું છે કે તે કેટલાંક રસાભાવિક લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે જેની પ્રાપ્તિ પશુઓની સંબંધિત આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ કરે છે. કેમ કે એ આવશ્યકતાઓ તેમને પુરી કરવાની તત્સંબધી લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિઓ (યશ, ભોજન, આશ્રય વિગેરેને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિઓ) કોઈ જાતિના દરેક સભ્યોમાં જન્મજાત હોય છે અને પેઢી દર પેઢી ચાલી આવે છે. એટલા માટે તે મૂળ પ્રત્યાત્મક કહેવાય છે. પ્રયોજનવાદી માનસશાસ્ત્ર એ વાતને માને છે કે અન્ય પશુઓની જેમ મનુષ્ય પણ પોતાની જાતિને

વ્યવહાર સપ્રયોજન થાય છે. તેમાં કોઈ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવાની ચેષ્ટા અને લક્ષ્યનું પૂર્વજ્ઞાન રહેતું હોય છે. વ્યવહારનાં લક્ષણો મેકડૂગલ નીચે પ્રમાણે :
 ૧) વાતાવદ્ધણથી સ્વતંત્રતા અને સ્વતઃ ક્રિયાની કંઈક માત્રા.
 ૨) ઉતેજનાના અટકી જવા છતાં તત્પશ્ચાત્ કામમાં લાગી રહેવું. (૩)
 પ્રયત્નને બદલતાં લક્ષ્યો-મુખ્ય રહેવું અથવા ગત્યાત્મક વ્યવહારમાં પરિવર્તન.
 ૪) કોઈ પરિણામની પ્રાપ્તિ થતાં પરિવર્તનશીલ ક્રિયાની સમાપ્તિ. (૫)
 જટિલ વ્યવહારનાં વિલિન અગોત્ર સાધનો અને સાધ્યના રૂપમાં પરસ્પર
 સમાયોજન. (૬) પ્રયાસ અને ભૂલની પદ્ધતિથી શીખવું. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ
 વ્યવહાર લક્ષ્યો-મુખ્યતા પ્રદર્શિત કરે છે અને મૂળ પ્રવૃત્તિઓ તેના પ્રેરક છે.

મેકડૂગલ મૂળ પ્રવૃત્તિઓની બાબતમાં અત્યુક્તિ કરે છે. મૂળ પ્રવૃત્તિઓ
 મુખ્ય પ્રેરક પ્રદાન કરે છે. બુદ્ધિ ફક્ત મૂળ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા નિર્ધારિત લક્ષ્યોની
 પ્રાપ્તિ માટે સાધન પુરાં પાડે છે. મેકડૂગલ બુદ્ધિને મૂળ પ્રવૃત્તિઓની સેવિકા
 ગણે છે. મેકડૂગલનું માનવું છે કે પ્રત્યેક મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મમાં બે તત્વો
 હોય છે એક સ્થિર કે અપરિવર્તનીય તત્વ અને બીજું સ્થિતિસ્થાપક કે
 પરિવર્તનીય તત્વ. સ્થિર તત્વ એ મૂળ પ્રવૃત્તિનું તત્વ છે, અને પરિવર્તનીય
 તત્વ એ બુદ્ધિનું તત્વ છે. પ્રત્યેક મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મમાં વિશેષ પરિસ્થિતિ
 સાથે સમાયોજન કરવાની ક્ષમતા અવશ્ય હોય છે. મેકડૂગલ કહે છે કે
 સમાયોજન કરવાની ક્ષમતા, ગમે તેટલી અલ્પ માત્રામાં કેમ ન હોય, પ્રત્યેક
 મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક ક્રિયામાં જોવા મળે છે.” મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મમાં સદૈવ
 સ્થિર તત્વ ઉપરાંત વિરોધ પરિસ્થિતિથી સમયોજિત એક પરિવર્તનશીલ તત્વ
 હોય છે. આથી પ્રત્યેક મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મને થોડે ઘણે અંશે બુદ્ધિમતાપૂર્ણ
 કહી શકાય. બીજી બાજુ એક મોટું મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક તત્વ પ્રત્યેક બુદ્ધિમતા-
 પૂર્ણમાં પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ અને મૂળ પ્રવૃત્તિ એકબીજાને
 દેખ કરતાં નથી. મેકડૂગલ મૂળ પ્રવૃત્તિઓને વ્યક્તિગત અને સામાજિક વ્યવ-
 હારમાં મુખ્ય પ્રેરક માને છે અને લાવનાઓ (Sentiments) ને ગૌણ
 પ્રેરક માને છે. લાવનાઓ કેટલીક વસ્તુઓ પર કેન્દ્રિત સવેગાત્મક સ્થાપી
 પ્રવૃત્તિઓ છે, તેમનું કારણ મૂળ પ્રવૃત્તિઓ અને સવેગોનું સંગઠન છે. આત્મ-
 સન્માનની લાવના અન્ય લાવનાઓનું સંગઠન કરે છે તે અન્ય લાવનાઓ
 પર સ્વામિત્વ ધરાવે છે.

શીખવાની બાબતમાં મેકડૂગલ શીખવાનાં બે રૂપ માને છે. (૧) બુદ્ધિ-
 મતાપૂર્વક શીખવું જેમાં અગ્રદષ્ટિ અને અંતદષ્ટિથી સફળતા મળે છે. (૨)

પ્રયાસ અને જૂનની સાથે અર્ધયાંત્રિક શીખવું તે ગેસ્ટાલ્ટવાદીઓની જેમ જ માને છે કે ઉચ્ચ શ્રેણીનાં પશુઓ અંતર્દષ્ટિથી શીખે છે. પરંતુ તેમાં તે એટલું ઉમેરે છે કે શીખવામાં અગ્રદષ્ટિ પણ આવશ્યક છે. શીખવામાં અગ્ર દષ્ટિ અને અંતર્દષ્ટિ બન્ને હોય છે. પશુ લક્ષ્યપ્રાપ્તિનાં આવશ્યક ચરણોને પહેલી જ જાણે છે અને તેથી તેને કંઈક સફળતાનું સુખ થાય છે. સુખ આવશ્યક ગતિઓને પુષ્ટ કરે છે, રિથર રાખે છે અને ઉગ્ર બનાવે છે. શીખવાના બીજા રૂપમાં પણ લક્ષ્યોન્મુખતા હોય છે અને લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવાથી કંઈક સતોષ મળે છે. જો લક્ષ્યોન્મુખતા ન હોત તો ગતિઓને પુનરાવૃત્તિ કરવાથી કંઈ જ લાભપ્રદ પરિણામ પ્રાપ્ત ન થાત. આ પ્રમાણે શીખવાનું શુદ્ધિમતાપૂર્વક અગ્રદષ્ટિ અને અંતર્દષ્ટિ થાય છે તથા શુદ્ધિહીનતાપૂર્વક પણ થાય છે. પરંતુ બન્નેમાં સપ્રયોજન-ક્રિયા થાય-છે.

પ્રયોજનવાદી માનસશાસ્ત્ર સાહચર્યવાદની વિરૂદ્ધ છે જે મનને પૃથક્ તત્વો, સવેદનાઓ અને સાહચર્યના નિયમોથી પરસ્પર જોડાયેલા વિચારોની ગરબા માને છે. પ્રયોજનવાદી માનસશાસ્ત્ર મનની એકતા અને સ્વતઃ ક્રિયા પર અધિક ભાર મૂકે છે. મન અનુભવ અને વ્યવહારનો દૃષ્ટા છે. તે શુદ્ધિને પ્રાધાન્ય આપતું નથી તે કર્મની પ્રેરણાને મહત્વ આપે છે અને જ્ઞાનવ્યાપારને તેથી ઓછું મહત્વ આપે છે. તે પ્રેરણાનું માનસશાસ્ત્ર (Psychology of motivation) છે.

મેકડૂગલ મનને અનુભવ અને વ્યાપારનો દૃષ્ટા માને છે અને તેને સવેદનાઓ અને વિચારોના સમુદય તરીકેના પ્રત્યયને અસ્વીકાર કરે છે તે બરાબર છે. તે અનુભવ અને વ્યવહારની સપ્રયોજનતાને મહત્વ આપે છે તે પણ ઠીક છે. પરંતુ મૂળ પ્રવૃત્તિઓને જે મહત્વ આપે છે તે અધિક છે. શુદ્ધિને મૂળ પ્રવૃત્તિઓની સેવિકા માને છે, તે પણ અનુચિત છે. કોઈ કોઈ વખત મૂળ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા નિર્ધારિત લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરવા માટેનાં સાધનો શુદ્ધિ જણાવે છે. શુદ્ધિ મૂળ પ્રવૃત્તિઓને યોગ્ય માર્ગ બતાવે છે અને તેમના પર નિયંત્રણ કરે છે. મેકડૂગલ મૂળ પ્રવૃત્તિઓને પ્રારંભિક સત્તાઓ માની શક્તિ માનસશાસ્ત્રને પુનર્જીવિત કરે છે. મૂળ પ્રવૃત્તિઓ મુખ્ય પ્રેરકોના રૂપમાં આપણને જુની શક્તિઓ યાદ દેવાવે છે. ધણી એવી મૂળ પ્રવૃત્તિઓ છે, જેવી કે મૈથુન, સ્વસ્થાપન, સંગ્રહશીલતા, વિગેરે ક્રિયાઓના જટિલ સમુદય છે જેને વ્યક્તિ સામાજિક વાતાવરણના સંપર્કથી અર્જિત કરે છે. મૂળ

પ્રવૃત્તિઓ જન્મજાત કાર્ય કરે છે જે નાનાં કાર્યો હોય છે. જટિલ કાર્યો જેને જુલથી મૂળ પ્રવૃત્તિઓ માનવામાં આવે છે તે અર્જિત કાર્યો છે. મૂળ પ્રવૃત્તિઓ હંમેશાં માનવીય વ્યવહાર માટે શક્તિ પ્રદાન કરતી નથી તેમજ લક્ષ્યો નિર્ધારિત કરતી નથી. સામાજિક વ્યવહાર ધણે ભાગે મૂળ પ્રવૃત્તિઓ અને અનુકરણથી નિર્ધારિત થાય છે, પરંતુ અમુક અંશે વિચાર અને ચિંતનથી પણ થાય છે. આ રીતે મૂળ પ્રવૃત્તિઓને વ્યવહારમાં ધણે મહત્વ પૂર્ણ ભાગ છે. પરંતુ જુદીને ભાગ પણ ઓછો મહત્વપૂર્ણ નથી. મેકડૂગલ સામાજિક વ્યવહારમાં મૂળ પ્રવૃત્તિઓને અધિક મહત્વ આપે છે. તે ચરિત્ર નિર્માણમાં આત્મસન્માનની ભાવનાના નિયંત્રણમાં થતા ભાવનાઓના સંગ-દનને અધિક મહત્વ આપે છે. શીખવાની બાબતોને મેકડૂગલનો સિદ્ધાન્ત સત્યતા ધરાવે છે. દ્રંકમાં યંત્રવાદી પ્રત્યયોથી અનુભવ અને વ્યવહારની યોગ્ય અને બરાબર વ્યાખ્યા ન થઈ શકે. માટે માનસશાસ્ત્ર યંત્રવાદી નહીં પરંતુ પ્રયોજનવાદી હોવું જોઈએ.

(૧૧) ફ્રોઈડનો માનસિક પૃથક્કરણનો સિદ્ધાન્ત (Froud's Theory of psychoanalysis):—

(૧) મનના વિષયમાં ફ્રોઈડના વિચાર (Frouds Conceptoin of mind):—ફ્રોઈડ મનને સક્રિય માને છે અને જણાવે છે કે મનનું કાર્ય બુધ્ધાત્મક નહીં પરંતુ ચેષ્ટાત્મક છે મન ચેતન અને અચેતન બન્ને સ્તરોમાં સચેષ્ટ રહે છે. ફ્રોઈડ મનનાં અચેતન અબૌદ્ધિક અંગેને અધિક મહત્વ આપે છે. “મન સંવેદનાઓ, પ્રલક્ષો, વિચારો અને બૌદ્ધિક પ્રક્રિયાઓના સમુદાય નથી, તે વિચાર, સંવેદના વિગેરે ધર્મોથી યુક્ત એક આધ્યાત્મિક પદાર્થ નથી પરંતુ તે એક ગંભીર અને તરંગિત સાગર છે જેનાં રહસ્ય ચેતના અને તર્કનાં શાન્ત પૃષ્ઠ પર નથી જોવા મળતાં પરંતુ તેના આંતરિક અચેતન અને અબૌદ્ધિક ઉંડાણમાં જોવા મળે છે.”*

(૨) ચેતન અને અચેતનનો વિરોધ (Polarity of the Conscious and the unconscious):—

ફ્રોઈડ ચેતન (Conscious), પૂર્વ ચેતન (Preconscious) અને અચેતન (unconscious) માં માને છે. “પૂર્વચેતનનો ચેતન સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. તે એ છે કે જે તરત ચેતન બનાવી શકાય છે.

* પૈટ્રિક; દર્શનસાસની જૂગિકા.

જો કે કોઈ એક ક્ષણમાં વસ્તુતઃ ચેતન હોતું નથી. પૂર્વચેતન અત્યધિક ચેતનથી માંડીને ન્યૂનતમ ચેતન સુધી અથવાથી તેના માંડીને જાગૃત અવસ્થામાં પુરી રીતે સ્મરણ થઈ શકે છે ત્યાં સુધી જેનું ન્યૂનતમ થઈ શકે છે ફેલાયેલી અવિચ્છિન્ન પ્રદેશનું મધ્યવર્તી બિંદુ નથી. અચેતન એ છે જેનું દમન કરવામાં આવ્યું છે. પૂર્વચેતન એ છે જે એક ક્ષણ માટે ચેતન રહે અને જેનું દમન થયું નથી. પૂર્વચેતનને અત્યધિક અચેતન અને અત્યધિક ચેતનની ફક્ત મધ્યવર્તી માત્રા માનવાથી કોયડના સમગ્ર અચેતનના પ્રત્યયમાં ગરબડ થઈ જશે. કોયડ ચેતન અને અચેતનને એક અવિચ્છિન્ન પ્રદેશ (પાત્ર) ની સીમાઓના રૂપમાં નથી જોતો. પરંતુ પરસ્પર વિરોધીઓના રૂપમાં જુએ છે.+

(૩) વાસ્તવિકતાના નિયમ અને સુખના નિયમનો વિરોધ (Polarity of the Reality Principle and the Pleasure Principle) :—

મન ચેતન સ્તરમાં વાસ્તવિકતાના નિયમોનું પાલન કરે છે તે સામાજિક વાતાવરણમાં પ્રચલિત નૈતિક નિયમોનું પાલન કરે છે. સામાજિક નિયમો તેને સુખના નિયમોનું પાલન કરતાં અને પોતાની ઈચ્છાઓને તૃપ્ત કરતાં અટકાવે છે. પરંતુ અહીં (Ego) અચેતન સ્તરમાં સુખના નિયમોનું અનુસરણ કરે છે “ સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્ય સુખના નિયમોનું અનુસરણ કરે છે. તે તરત સુખ શોધે છે અને પોતાની ઈચ્છાઓની તરત અને સીધી તૃપ્તિ આહે છે. પરંતુ તેનો સામનો ભૌતિક પ્રકૃતિ અને સામાજિક વાતાવરણની વસ્તુરિચિતિઓ સાથે થાય છે જે તેની ઈચ્છાપૂર્તિમાં અત્યધિક અડચણો ઉપરિચિત કરે છે. તે એ સુખોથી દૂર રહેવાનું જે અધિક દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે તથા સમયાન્તરે અધિક તૃપ્તિની આશામાં વર્તમાનમાં ઈચ્છાઓની તૃપ્તિને રથગિન કરવાનું શીખી લે છે. પોતાનાં દિવાસ્વપ્નો અને અચેતનમાં તે સુખના નિયમનું અનુસરણ કરે છે પરંતુ તેનું સુખ્યવસ્થિત જાગૃત જીવન વાસ્તવિકતાના નિયમના નિયંત્રણમાં રહે છે.x

(૪) કામ અને આહમિક મૂળ પ્રવૃત્તિમાં વિરોધ (Polarity of the Libido and the Ego-Instinct) :—

+ માનસશાસ્ત્રના સમકાલીન સંપ્રદાય. x માનસશાસ્ત્રના સમકાલીન સંપ્રદાય.

હોયડે પોતાના પ્રારંભિક લેખોમાં કામના વિરોધીતું કાઈ નામ દીધું નથી. પરંતુ કામના દમન કરનારી કેટલીક વિરોધી શક્તિઓ જેવી કે દમન, પ્રતિરોધ (Censorship) વિગેરેને સંબંધિત કહ્યું હતું. કાઈ કાઈ વખત તેણે આ શક્તિઓને અહં કે આહમિક પ્રતિ (Ego or Ego Instinct) કહી છે. આ પ્રમાણે મૂળ પ્રતિઓને બે ભાગમાં ગણી કામ અને આહમિક પ્રતિ.

હોયડનો કામ પ્રત્યે અધિક વ્યાપક છે. તેનો વિસ્તૃત અર્થ કરવામાં આવે છે. તેના અર્થમાં માતાપિતાનો પ્રેમ, બાળકનો પ્રેમ, કામુક પ્રેમ, મિત્રોનો પ્રેમ, પશુઓનો અને જડ વસ્તુઓનો પ્રેમ, વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેનો અર્થ શારીરિક મુખ્યત્વે દરેક રૂપ પશુ છે. હોયડ લીલીડા શબ્દનો ઉપયોગ પ્રેમને માટે અત્યધિક વિસ્તૃત અર્થમાં કરે છે. તે એ બાળનનો આગ્રહ કરે છે કે તેનો કામનો પ્રત્યે સંકીર્ણ પણ છે અને વ્યાપક પણ છે. હોયડનો મત છે કે બાળકમાં આત્મરતિ (Auto-criticism) હોય છે. તે પોતાના શરીર સાથે પ્રેમ કરે છે અને પોતાની મુખ્ય, તરસ વિગેરે પ્રતિઓની તૃપ્તિથી મુખ્ય મેળવે છે. આ અવસ્થાને આત્માસક્તિ (Narcissism) ની અવસ્થા કહે છે. જેમ જેમ તે મોટા થતો જાય છે તેમ તેમ સમલિંગીય કામુક (Homosexual) થાય છે અને સમલિંગીય સાથે બિચાર કરનાર થાય છે. તે અન્ય છોકરાઓ સાથે પ્રેમ કરે છે. જેમ જેમ તે પ્રૌઢ થતો જાય છે તેમ તેમ તે વિપમલિંગ કામુક (Heterosexual) થતો જાય છે. એક યુવક એક યુવતી સાથે પ્રેમ કરે છે. આ પ્રમાણે આત્મરતિ, સમલિંગીય રતિ અને વિપમલિંગીય રતિ એમ કામનાં વિકાસનાં ત્રિવિધ સ્તરો છે. હોયડ કામની અન્ય અભિવ્યક્તિની બાબતમાં પણ કહે છે જે માતૃમંથિ (Oedipus Complex) અને પિતૃમંથિ (Electra Complex) તું રૂપ લે છે. માતૃમંથિ નર-બાળકનું પોતાની માતા પ્રતિ આકર્ષણ અને પિતા પ્રતિ દ્વેષની પ્રતિ છે. પિતૃમંથિ નારી-બાળકનું પોતાના પિતા પ્રતિ આકર્ષણ અને માતા પ્રતિ દ્વેષની પ્રતિ છે. જ્યારે વિપમલિંગીય રતિનો આગમનની સાથે સાચી લિંગીય કામુકતાનો ઉદય થાય છે ત્યારે પ્રૌઢાવસ્થા કે કિશોરાવસ્થાની ધણી જ પહેલાં આ મંથિઓ નિર્મિત થઈ જાય છે. હોયડ અન્ય બે અભિવ્યક્તિઓની પણ વાંત કરે છે જે સ્વપીડનજનિત કામાનન્દ (Masochism) અને પરપીડન-જનિત કામાનન્દ (Sadism) તું રૂપ લે છે. પહેલી પોતાને પીડીત કરવાની પ્રતિ છે અને બીજી પ્રેમના વિષયને પીડીત કરવાની પ્રતિ છે.

(૫) 'ઇડ', અહં અને ઉચ્ચ અહં. (The Id, the Ego and the Super-ego).

પ્રારંભમાં ફોયડનું માનવું હતું કે અહં એતન હોય છે અને જે ઇચ્છાઓ તેને અસ્વીકાર્ય છે તેનું દમન કરે છે અને જબરદસ્તી તેમને અચેતન બનાવી રાખે છે. પરંતુ ધણા રોગીઓમાં પ્રતિરોધ અચેતન જોવામાં આવ્યું. આથી શરૂનું દમન પણ અચેતન હોવું જોઈએ. “આ પ્રમાણે અહંને દમન અને પ્રતિરોધ કરવામાં અચેતન રૂપે કામ કરતું માનવામાં આવ્યું. પરિણામ સ્વરૂપ અહં અંશતઃ એતન અને અંશતઃ અચેતન છે. એતન બાજુમાં તે વાતાવરણના સંપર્કમાં રહે છે જેનો પ્રત્યક્ષ તેને ઈન્દ્રિયમાં થાય છે અને જેનું પ્રહસ્તન (Manipulation) તે પેશીઓના ઉપયોગથી કરે છે મનનો અચેતન અંતઃપ્રદેશ સક્રિય મૂળ પ્રવૃત્તિઓ તથા એ વિશેષ વિધનકારી ઇચ્છાઓ અને અનુભવોનું નિવાસસ્થાન છે જેનું દમન કરી દેવામાં આવ્યું છે. અહીંયાં વિરોધ પરિવેશના સંપર્કમાં ન રહેનાર મન ઉપરિષ્ઠ ભાગ અને પરિવેશના સંપર્કમાં ન રહેનાર મનના આંતરિક ભાગ વચ્ચે છે. આંતરિક ભાગને ફોયડ હવે ‘ઇડ’ કહે છે. અહં પરિવેશના સંપર્કમાં રહે છે પરંતુ તેનો વિકાસ ‘ઇડ’ થી થયો છે. તે નીચે ‘ઇડ’ માં ડૂબી રહે છે અર્થાત ત્યાં સુધી ડૂબી રહે છે જ્યાં સુધી શક્તિઓમાં જીવનપ્રવૃત્તિઓ અને મૂળ પ્રવૃત્તિઓ બંનેનો સમાવેશ થાય છે જે વિશેષ ઇચ્છાઓનું રૂપ ધારણ કરે છે. જ્યારે અહં આ વિશેષ ઇચ્છાઓનું દમન કરે છે. તે ‘ઇડ’ માં પાછી ચાલી જાય છે. ‘ઇડ’ સુખના નિયમ અનુસાર અવિવેકપૂર્વક તૃપ્તિ મેળવવાની કોશિશ કરે છે. પરંતુ તેને અહંના માધ્યમથી કામ કરવું પડે છે જે વાસ્તવિકતાના નિયમને શીખી ચૂક્યું હોય છે.”+ અહં અને ‘ઇડ’ નું દ્વન્દ્વ ઉચ્ચ અહંના કારણે અધિક જટિલ બની જાય છે. તે અહંનો આદર્શ છે. અને અંતઃકરણ (Conscience) સમાન છે. અહં દૂરદર્શી છે. ‘ઇડ’ અસંસ્કૃત વિદ્રોહી મૂળ પ્રવૃત્તિઓનો સમુહ છે. ઉચ્ચ અહં ફક્ત મનુષ્યોમાં જ હોય છે. અને કહેવામાં આવે છે કે તેનો ઉદ્ભવ નાના બાળકની અતૃપ્ત કામવાસનાથી થાય છે. ‘ઉચ્ચ અહં’ માં વિધિ અને નિષેધ થાય છે. જેનું તે અહં પાસે પાલન કરાવવાની કોશિશ કરે છે. તે વાતાવરણની વાસ્તવિકતાઓથી વ્યુત્પન્ન ઉપયોગી આદેશ નથી હોતા પરંતુ અંતર્જગત ‘ઇડ’ અને તેના

+ માનસશાસ્ત્રના સમગ્રાક્ષીન સપ્રદાય

આંતરિક સમસ્યાથી વ્યુત્પન્ન નિરપેક્ષ આદેશ કે નૈતિક પ્રિધિ છે x

(૬) દબાયેલી બાલ્યાવસ્થાની કામુકતા (Repressed Infantile Sexuality) —

ધણુ કરીને બાલ્યાવસ્થામાં બાળકની કામુકતાની તૃપ્તિ થતી નથી જેથી તે દબાયેલી અચેતન ઇન્ડિગેન્સ બની જાય છે જેનાથી સ્થાયી અધિઓનું નિર્મોલુ થાય છે આ અધિઓની અભિવ્યક્તિ ચેતનામાં સ્વપ્નો, દિવાસ્વપ્નો વિગેરેમાં થાય છે ધણી વખત તેમની અભિવ્યક્તિ સ્નાયુચિકિત્સામાં થાય છે ફોયડોનો મત છે કે દરેક માનસિક પ્રક્રિયાઓ સકારણુ થાય છે ધણી વખત તેમના કારણો અચેતન ઇન્ડિગેન્સમાં પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત સત્ય છે કે માનસિક જીવનમાં અચેતન મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવે છે એ વાત પણ સત્ય છે કે દમન કરવામાં આવેલો કામ સ્વપ્નો, દિવાસ્વપ્નો જૂનો હાસ્ય, તથા માનસિક ઉપદ્રવો વિગેરેમાં પ્રગટ થાય છે પરંતુ ફોયડ કામને અધિક મહત્વ આપે છે તેના સિદ્ધાન્તમાં સર્વ કામુકતાવાદ (Pansexuality) નો દોષ મતાનુસાર આવે છે કામ પ્રવૃત્તિ એ માનવ જીવનનો અત્યધિક પ્રમુખ પ્રેરક છે પરંતુ માનવીય વ્યવહારને પ્રેરિત મરનાર માત્ર તે જ શક્તિ નથી એડનરનું કહેવું બાજી છે કે સ્વસ્થાપન કે શક્તિ પ્રાપ્તિની પ્રવૃત્તિ કામ પ્રવૃત્તિ મરતાં અધિક પ્રમુખ છે અને સમાજ તેની પૂર્તિમાં ડગને ને પગને અડચણો ઉભી કરે છે સ્વસ્થાપનની પ્રવૃત્તિ પણ સ્વપ્નો અને દિવાસ્વપ્નોમાં પ્રગટ થાય છે યુગ (Jung) જણાવે છે કે બાળકમાં કામ પ્રવૃત્તિ અને શક્તિપ્રાપ્તિની પ્રવૃત્તિ જોડાઈ હોવાની પ્રવૃત્તિથી ભિન્ન નથી અને તે કામ પ્રવૃત્તિ અને સ્વસ્થાપનની પ્રવૃત્તિ કરતાં અધિક મૌનિક છે જેનો ઉત્પત્તિ તેના પછી બાળકના જીવનમાં ઉચિત સમય પર થાય છે ખરી બાબત તો એ છે કે માનવીય સ્વભાવ એવો જોડાઈ છે કે તેનું સ્પષ્ટીકરણુ ફક્ત મૂળ પ્રવૃત્તિથી જ ન મરી શકાય ફોયડે પોતાના સિદ્ધાન્તને ઉભાવવા કરીને સૂત્રમદ્ધ ક્યો કે દબાયેલી કામુકતા સ્વપ્નો અને માનસિક રોગોનું કારણ છે આ તેજુ એરી વ્યક્તિઓ પછી જણાવ્યું કે જે મામ સબધી વિસમાચોજનોના રોગી હતા પરંતુ કોઈ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા પહેલાં આપણે સાધારણ વ્યક્તિઓના અધ્યયન ઉપરાંત અસાધ્ય રણુ વ્યક્તિઓના સબધેમાં નિર્ધાર કરવો જોઈએ અસાધ્યરણુથી સાધ્યરણુ તરફ જવું તે ઉચિત નથી

કામના સંબંધમાં ફોર્મ ઈથર મત નથી તે તેના એમ કહેવા ઉપરથી કહી શકાય કે કામ સકીર્ણ પણ છે અને વ્યાપક પણ કામ જનનાગોની તૃપ્તિ છે એ અર્થમાં શિશુમાં તેનું હોવું અસંભવ છે કામ શારીરિક સુખ છે અર્થાત્ અગૂંઠા યુગ્મને વિગેરેનું સુખ છે તો તે કામના અર્થને વિચિત્ર રૂપે વિસ્તૃત કરવામાં આવે છે એમ કહી શકાય પુનઃ ફોર્મ માતૃપ્રેમ પિતૃપ્રેમ, મિત્રપ્રેમ વિગેરેને કામની અભિવ્યક્તિઓ માને છે કદાચ તે કામની અભિવ્યક્તિઓ હોય તો પણ સાધારણ વ્યક્તિ તેમ નથી સમજતી માતૃપ્રિયના સંબંધમાં પણ ફોર્મ અત્યુન્નિત કરે છે પરંતુ ઘણી સાધારણ વ્યક્તિઓમાં તેનું ચિહ્ન પણ જોવા મળતું નથી ઘણું કરીને ફોર્મ પરિકલ્પનાને જ માનસસાસ્ત્રનીય તથ્ય માની લે છે એમ કહેવામાં આવે છે કે ઉચ્ચ અહ અને તેના વિધાનો અને નિષેધો માતૃપ્રિયથી થાય છે પરંતુ આ એક અસંગત પરિકલ્પના છે અહ અને કામનો વિરોધ તથા જીવન અને મૃત્યુની પ્રવૃત્તિઓની મામતમાં ફોર્મ ઈથર સિદ્ધાન્ત કલ્પના માત્ર છે જેનું કોઈ પ્રમાણ નથી 'ઈડ', અહ અને ઉચ્ચ અહના તેના સિદ્ધાન્ત પણ પરિકલ્પના માત્ર છે. પરંતુ એ વાતનો અસ્વીકાર ન કરી શકીએ કે ફોર્મ અને તેના અનુયાયીઓએ માનસ પૃથક્કરણની પદ્ધતિથી ઘણા રોગીઓની માનસિક વિકૃતિ દૂર કરી આથી તેના સિદ્ધાન્તમાં સત્યતાનો અંશ અવશ્ય છે

નૈતિકતા ઉપર મનોરિષ્યેષણનો પ્રભાવ વિનાશક છે કોઈ પણ મૂળ પ્રવૃત્તિનું પ્રકાશન ન થવા દેવું તે વ્યક્તિત્વના મૂળ પર એક મહાન આઘાત સમાન છે ફોર્મ એ જાતની આપ્તિ કે માનસિક વિકૃતિઓનું કારણ રનામાં વિક ઈચ્છાઓનું દમન છે આથી તેના સિદ્ધાન્તે એ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો કે સ્વાભાવિક ઈચ્છાઓની પૂર્તિ સુખ તત્વ છે, અને તેનું દમન કરવું તે પાપ છે આ પ્રમાણે મનોરિષ્યેષણ સુખવાદ (Hedonism) ને જન્મ આપે છે ફોર્મ ઈથર સિદ્ધાન્ત નૈનિમિતા માટે ધાતક છે તેની ધારણા છે કે નૈનિમિતા એક અડચણ છે જેનો આવિષ્કાર મનુષ્યે જેને સમાજ પોતાને માટે હાનિકર્તા સમજે છે તેવી મૂળ પ્રવૃત્તિઓને રોકી રાખના માટે થયો છે સારા જોગની બામતમાં આપણા વિશ્વાસ એ મૂળ પ્રવૃત્તિઓની પ્રવૃત્તિથી નિર્ધારિત થાય છે આપણે આપણા મોં માટે જવાબદાર નથી

પ્રશ્નો

પ્રકરણ ૧

(૧) માનસશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર જણાવો. (૨) “માનસશાસ્ત્ર એક પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન છે” વિવેચન કરો. (૩) દરેક વિજ્ઞાનનું એકજ પ્રકારનું વિષયવસ્તુ હોય છે પરંતુ તેમનાં દૃષ્ટિબિંદુથી જ તેમને એકબીજાથી ભિન્ન કરવામાં આવે છે.” સમજાવો. (૪) માનસશાસ્ત્ર કેટલે સુધી પોતાના વિષયની દૃષ્ટિએ અને પોતાની અધ્યયન પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ અન્ય પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોમાં ભિન્ન છે? (૫) માનસશાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ જણાવો. (૬) માનસશાસ્ત્રીય અધ્યયનની પ્રમુખ પદ્ધતિઓ જણાવી તેમના તુલનાત્મક લાભાલાભ જણાવો. (૭) શાસ્ત્રની અંતર્દર્શન પદ્ધતિની મુશ્કેલીઓ જણાવો અને તેમના વિપરણના ઉદાહરણ જણાવો. (૮) માનસશાસ્ત્રમાં પ્રયોગાત્મક પદ્ધતિના લાભ અને પ્રયોગ કરવામાં આવતી અડચણોનું વિવેચન કરો. (૯) પ્રયોગ પદ્ધતિને સ્પષ્ટ કરી તેની મર્યાદાઓ જણાવો. (૧૦) માનસશાસ્ત્રની પદ્ધતિના રૂપમાં અંતર્દર્શન અને નિરીક્ષણ પદ્ધતિઓનું મુલ્યાંકન કરો. (૧૧) અંતર્દર્શન પદ્ધતિનો નિરીક્ષણમાં મહત્વ અને તેની કદિનાઈઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરો. (૧૨) આ નિરીક્ષણ પદ્ધતિ અંતર્દર્શનથી અધિક મહત્વ ધરાવે છે? (૧૩) માનસશાસ્ત્રમાં અંતર્દર્શનવાદી અને વ્યવહારવાદી દૃષ્ટિકોણનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરો તથા એ જણાવો કે તે બન્ને કેટલે સુધી એકબીજાને સલામત જાતી રહે? (૧૪) માનસશાસ્ત્રમાં વ્યક્તિના ઇતિહાસની પુનર્ગઠન પદ્ધતિનું વર્ણન કરો. (૧૫) માનસશાસ્ત્રમાં નિરીક્ષણ અને પ્રયોગનું તુલનાત્મક વર્ણન કરો અને તેમના લાભાલાભ જણાવો. (૧૬) ‘માનસશાસ્ત્ર આત્માનું શાસ્ત્ર છે’ આ કથનનું સ્પષ્ટીકરણ કરો. ‘માનસશાસ્ત્રનો દૃષ્ટિકોણ આત્મગત છે’ આ કથનનું સ્પષ્ટીકરણ કરો. (૧૮) ‘માનસશાસ્ત્ર વ્યવહારનું વિજ્ઞાન છે,’ શું એ કથન સત્ય છે અને જો છે તો કેમ અને નથી તો કેમ તેનું સ્પષ્ટ વિવેચન કરો. (૧૯) શું માનસશાસ્ત્રની ‘ચેતનાનાશાસ્ત્ર’ તરીકેની પરિભાષા યોગ્ય છે? હકારાત્મક કે નકારાત્મક ગમે તે જવાબ હોય તેનું સ્પષ્ટ વિવેચન કરો. (૨૦) તમારી દૃષ્ટિમાં માનસશાસ્ત્રની એવી કઈ પરિભાષા છે જે એક વિનિયમિત વિજ્ઞાનના રૂપમાં તેની આધુનિક ગણનાને સ્વીકાર કરી શકે

(૨) “ વ્યક્તિ પર આધારિત માનસમાં આવતા માનવ અનુભવો માનસ શાસ્ત્રનું વિષય-વસ્તુ છે ” થયી ડરે. (૨૨) માનસશાસ્ત્રની મૌલિક સમસ્યાઓ કઈ છે અને તેમના ઉકેલ કરવા માટે માનસશાસ્ત્ર કઈ કઈ પદ્ધતિઓની મદદ લે છે ?

પ્રકરણ ૨ —

(૧) ટૂંક નોંધ લખો — (૧) બાળ માનસશાસ્ત્ર (૨) અસાધારણ માનસશાસ્ત્ર (૩) પશુ-માનસશાસ્ત્ર (૪) શિક્ષણ-માનસશાસ્ત્ર (૫) વ્યક્તિ માનસશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર જણાવો (૬) શારીરિક માનસશાસ્ત્ર, મનોવિષ્લેષણ વિજ્ઞાન મનોભૌતિક વિજ્ઞાન, તુલનાત્મક માનસશાસ્ત્ર, વિકાસાત્મક માનસશાસ્ત્ર અને પ્રયોગાત્મક માનસશાસ્ત્રના ક્ષેત્ર જણાવી તેના અર્થ સ્પષ્ટ કરો.

પ્રકરણ ૩ —

(૧) વિજ્ઞાનોમાં માનસશાસ્ત્રનું સ્થાન જણાવો. (૨) માનસશાસ્ત્રનું વ્યક્તિના જીવનમાં બંધારિક મૂલ્ય જણાવો. (૩) માનસશાસ્ત્ર અને શરીર શાસ્ત્રનો સબધ સ્પષ્ટ કરો. (૪) શું માનસશાસ્ત્રને શરીરશાસ્ત્રની એક શાખા માની શકાય ? (૫) માનસશાસ્ત્ર અને ભૌતિક શાસ્ત્રોના દષ્ટિકોણનું અંતર જણાવો. (૬) માનસશાસ્ત્રનો દર્શનશાસ્ત્ર સાથે શો સબધ છે ? માનસશાસ્ત્રને દાર્શનિક આધાર હોવો જોઈએ કે નહિ ? (૭) માનસશાસ્ત્રનો નિતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વનિષ્ઠા સાથેનો સબધ જણાવો. (૮) માનસશાસ્ત્રનો તર્કશાસ્ત્ર તથા સૌન્દર્યશાસ્ત્ર સાથેનો સબધ સ્પષ્ટ કરો.

પ્રકરણ ૪ —

(૧) મન અને શરીર વચ્ચેનો ધનિષ્ઠ સબધ પ્રદર્શિત કરતા હોય તેવા કેટલાંક તથ્યો જણાવો. (૨) સ્નાયુ અને સ્નાયુકેન્દ્રોનું કાર્ય જણાવો. (૩) માનસશાસ્ત્રમાં સ્નાયુતત્ત્વના અધ્યયનનું કેમ અધિક મહત્વ છે તે જણાવો. (૪) સ્નાયુતત્ત્વના પ્રમુખ અંગ જણાવો. (૫) કર્મસ્નાયુ અને બોધ સ્નાયુનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરો અને તેમના કાર્યો જણાવો. (૬) માનવ મગજનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરો અને મન સાથેનો સબધ જણાવો. (૭) સ્નાયુ તત્ત્વની રચના અને તેના કાર્યોનું વર્ણન કરો. (૮) સ્નાયુ સંધિ શું છે ? અને ત્યાં કયી કયી જાનના પરિવર્તના થાય છે તે જણાવો. (૯) સ્નાયુ કોશના વિભિન્ન ભાગો અને તેમના કાર્યો જણાવો. (૧૦) મગજમાં માન

સિકં વ્યાપારોનુ સ્થાનીયકરણુ સ્પષ્ટ કરો (૧૧) નાના મગજની રચના અને તેનુ કાર્ય જણાવો (૧૧) સ્વતંત્ર સ્નાયુતંત્રનુ સંક્ષેપમા વર્ણન કરો અને તેના કાર્યો જણાવો

પ્રકરણ ૫ —

(૧) ચેતનાનાં કયા કયા સ્તર છે અને તેમની શી શી વિશેષતાઓ છે તે જણાવો (૨) ચેતનાના કેન્દ્રિય અને સીમાવર્તી ક્ષેત્રનો તફાવત જણાવો (૩) ચેતનાની વ્યાખ્યા આપો અને તેની વિશેષતાઓ જણાવો. (૪) ચેતન, અધોચેતન (ચેતનાનો સીમા પ્રદેશ) અને અચેતન અવસ્થાઓનુ અંતર સ્પષ્ટ કરો (૫) ચેતનાનુ સ્વરૂપ અને ચેતના પ્રવાહની વિશેષતાઓ જણાવો (૬) ચેતનાની એકતા અને અવિચ્છિન્નતા સમજાવો. (૭) શું અચેતન માનસિક પ્રક્રિયાઓ હોય છે? અને હોય છે તો તેની સામિતીઓ જણાવો

પ્રકરણ ૬ —

(૧) ‘માનસિક તત્વોના ત્રણ વર્ગ છે’ ચર્ચા કરો (૨) માનસિક વિકાસમા જ્ઞાન, વેદના અને કર્મનો સંબંધ જણાવો (૩) માનસિક જીવનના તત્વોનો પરસ્પર સંબંધ જણાવો (૪) “મન એક આગિક એકતા છે અને તેના વ્યાપારોમા અન્યોન્યાશ્રિતતા અને પરસ્પરની ક્રિયાની અધિકતમ માત્રા છે” સમજાવો (૫) ચેષ્ટા શું છે? અને તેનો જ્ઞાન તથા અનુભૂતિ સાથે શું સંબંધ છે?

પ્રકરણ ૭ —

(૧) સવેદનાની પરિભાષા આપો અને જણાવો કે તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે (૨) સવેદનાઓનુ સ્વરૂપ અને વિશેષતાઓ જણાવો (૩) સવેદનાઓના પ્રકાર જણાવો (૪) આગિક સવેદનાઓનુ મહત્ત્વ જણાવી તેમનુ વર્ણન કરો (૫) સવેદનાઓનુ વર્ગીકરણુ કરી એ જણાવો કે જીવનમાં અધિક મહત્ત્વનો ભાગ કોણુ ભજવે છે અને તે કેમ? ઉદાહરણો આપી સ્પષ્ટ સમજાવો (૬) આખનુ તેના નિર્મિત ભાગોના કાર્યો સાથે વર્ણન કરો (૭) પ્રકાશતરંગો કઈ કઈ રીતે ભિન્ન હોય છે અને તેનાથી સવેદનાઓમા શી ભિન્નતા થાય છે તે જણાવો (૮) ટૂંક નોંધ લખો (૧) ભાવાત્મક અને અભાવાત્મક પ્રતિભાઓ, (૨) રંગભિન્નજી, (૩) રંગાન્ધતા.

(૯) રંગાન્ધતા શું છે, તેના પ્રશ્ન જણાવો (૧૦) કાનની રચના જણાવો અને તેના વિલિન ભાગોનું વર્ણન કરો. (૧૧) ધ્વનિ તરંગ બાહ્ય કણથી અંતઃકર્ણ સુધી જઈ તે કેવી રીતે રસાયણિક પ્રવાહમાં પરિણત થાય છે તેની વિલિન ક્રિયાઓ જણાવો (૧૨) કંદકણી નળી શું છે અને તેનાં કાર્યો જણાવો (૧૩) ધ્વનિ કેવી રીતે પેદા થાય છે? તે જણાવી ધ્વનિના વિલિન ગુણોનું અંતર જણાવો. (૧૪) ટૂંક નોંધ લખો. (૧) સમસ્વરતા અને વિસ્વરતા (૨) તાન (૩) તારતા. (૧૫) વેબર ફ્રેક્વન્સીનો સંબંધના વિષયક નિયમ જણાવો તથા તેની આલોચના કરો (૧૬) સ્વાદ, ગંધ અને સ્પર્શ સંવેદનાઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? તે બાદ જગતનું કેવી રીતે જ્ઞાન આપે છે? તે જણાવો (૧૭) ગંધ અને સ્વાદનો સંબંધ જણાવો. (૧૮) મૌખિક સ્વાદ કેટલા છે અને કયા કયા તે જણાવો તથા તેમનું સ્વાદેન્દ્રિયમાં ક્યાં ક્યાં સ્થાન છે તે પણ જણાવો. (૧૯) ભોજનને આનંદપ્રદ બનાવવામાં ક્યાં ક્યાં તત્વો મદત્તરનો ભાગ ભજવે છે? (૨૦) વિલિન ત્વક્ સંવેદનાઓનું વર્ણન કરો. (૨૧) પૈશિક ચેતના શું છે? તેનાં સંબંધક તત્વો જણાવો (૨૨) ટૂંક નોંધ લખો. (૧) ગતિ સંવેદનાઓ, (૨) અર્ધ ચંદ્રાકાર નળીઓ (૩) પશ્ચાત્ પ્રતિભા (૪) ત્વક્ સંવેદતા.

પ્રકરણ ૮:—

(૧) સંવેદના અને પ્રત્યક્ષનો સંબંધ જણાવો. (૨) પ્રત્યક્ષીકરણની પ્રક્રિયાનું વિલેપણ કરો (૩) પ્રત્યક્ષ અને સંવેદનાનો ભેદ જણાવો તથા સંવેદનાઓને પ્રત્યક્ષમાં પરિવર્તિત કરનાર માનસિક દેતુઓ જણાવો. (૪) એ જણાવો કે અનુભવોનું એકીકરણ એ પ્રત્યક્ષીકરણનું મદત્તરપૂર્ણ તત્વ કેવી રીતે છે? (૫) પ્રત્યક્ષીકરણની વિભિન્ન ભૂમિકાઓનું વર્ણન કરો અને તેમાં વિચાર અને અન્દ્રિય તત્વનો કેવી રીતે સમાવેશ થાય છે તે જણાવો. (૬) જ્ઞાન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? જ્ઞાન અને પ્રત્યક્ષમાં ગો તફાવત છે? (૭) પ્રત્યક્ષની વિશેષતાઓ અને તેનાં કાર્યો જણાવો. (૮) માનમથા-અની દષ્ટિએ દેશદર્શનની સમસ્યા શું છે? (૯) વિસ્તારના પ્રત્યક્ષમાં સંવેદનાની વ્યાપ્તિનું મદત્તર જણાવો (૧૦) દષ્ટિની મદદ દ્વારા સ્પર્શથી વિભાજનો પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થાય છે અથવા એક જન્માય વ્યક્તિ દેશનો પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે કરે છે (૧૧) દેશના પ્રત્યક્ષમાં દષ્ટિ અને સ્પર્શનું મદત્તર જણાવો અને પગપર તુલના કરો. (૧૨) અંતર અને નિશાના માનુષ અને દષ્ટિના પ્રત્યક્ષનું વિલેપણ કરો. (૧૩) આપણે સ્પર્શથી કેવી રીતે

રેખા, સપાટી, અને સવન વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ તે સમજાવે (૧૪) દેશનો દૃષ્ટિજ પ્રત્યક્ષ સ્વતંત્ર રીતે કેવી રીતે વિકસિત થાય છે અને તે દેશના સ્પર્શજ પ્રત્યક્ષ સાથે કેવી રીતે સંયુક્ત થાય છે? (૧૫) વસ્તુઓની ગતિઓનો ગતિયુક્ત નેત્રોથી અને સ્થિર નેત્રોથી કેવી રીતે પ્રત્યક્ષ થાય છે? (૧૬) વસ્તુની પ્રતિમા ઉઘી હોવા છતાં આપણે તેને સીધી કેવી રીતે જોઈએ છીએ? (૧૭) પ્રત્યક્ષ અને વિભ્રમનું અંતર જણાવે (૧૮) ભ્રમ અને વિભ્રમનો તફાવત જણાવે (૧૯) પ્રત્યક્ષ અને અર્જિત પ્રત્યક્ષમાં શો તફાવત છે? (૨૦) દેશની તૃતીય વિમાનો દૃષ્ટિજ પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થાય છે? (૨૧) પ્રત્યક્ષોકરણમાં સુવિધાજનક તત્વ જણાવે (૨૨) સ્થાનીયક રણ અને પ્રક્ષેપણ એટલે શું? (૨૩) સ્પર્શની ગુણનામાં દેશીય પ્રત્યક્ષના સાધન તરીકે દૃષ્ટિના લાભાલાભનું વર્ણન કરો (૨૪) પ્રત્યક્ષ અને પૂર્વોર્જિત જ્ઞાનનો તફાવત જણાવે અને પૂર્વોર્જિત જ્ઞાનનું મહત્વ સમજાવે પ્રત્યક્ષમાં આકૃતિ અને આધારનું મહત્વ જણાવે (૨૬) પ્રત્યક્ષ અને ધ્યાનનો સબંધ સ્પષ્ટ કરો (૨૭) ટૂંક નોંધ લખો (૧) એકનેત્રીય દૃષ્ટિ, (૨) દ્વિનેત્રીય દૃષ્ટિ (૩) પૂર્વોર્જિત જ્ઞાન (૨૮) કાળના પ્રત્યક્ષના પ્રાથમિક લક્ષણો જણાવે અને કાળનો પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થાય છે તે સમજાવે

પ્રકરણ છઠ્ઠું—

(૧) કલ્પનાનો પારિલાયિક અર્થ શું છે? (૨) સ્મૃતિ અને કલ્પનાનો તફાવત જણાવે (૩) ઉત્પાદક અને પુનરુત્પાદક કલ્પનામાં ભેદ બતાવે (૪) કલ્પના અને વિભ્રમમાં શું તફાવત છે? (૫) પ્રત્યક્ષ અને કલ્પનામાં શું તફાવત છે? (૬) કલ્પનાનું સ્વરૂપ જણાવે અને તેનો વિજ્ઞાન અને કળામાં શો ઉપયોગ થાય છે? (૭) સ્વપ્નોનું સ્વરૂપ વર્ણવે (૮) સ્વપ્નોનો કોઈ અર્થ થાય છે? જો હા, તો તેમનો શો અર્થ થાય છે અને તે કેવી રીતે સંગ્રહ થાય છે? (૯) સ્વપ્નોના સ્વરૂપની કોયડાના સ્વપ્ન સિદ્ધાન્તને લક્ષમાં રાખી આલોચનાત્મક વ્યાખ્યા કરો (૧૦) નિશા સ્વપ્ન અને દિવાસ્વપ્નનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો (૧૧) શું એ સાચું છે કે દરેક સ્વપ્ન ઇન્દ્રિયપૂર્તિકારક હોય છે? કારણો સહિત જણાવે (૧૨) કલ્પના, દિવાસ્વપ્ન અને સ્મૃતિપ્રતિ માઓનું અંતર જણાવે (૧૩) કલ્પના ક્યાં ક્યાં વિલિન્ન રૂપોમાં કાર્ય કરી શકે છે તે જણાવે અને કલ્પનાથી થતા લાભ અને નુકસાન જણાવે (૧૪) સ્વપ્ન વિભ્રમ અને કલ્પનામાં કોઈ સમાનતા છે? અને છે તો કેટલે સુધી? (૧૫) દિવાસ્વપ્ન, કલ્પાકૃતિ અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં તફાવત જણાવે

(૧૬) ભ્રમ અને વિભ્રમનો તફાવત જણાવો. (૧૭) આનંદ અને વિભ્રમમાં શો ભેદ છે? (૧૮) ટૂંક નોંધ લખો:—(૧) ભ્રમ, (૨) વિભ્રમ, (૩) આનંદ, (૪) દિવાસ્વપ્ન.

પ્રકરણ ૧૦:—

(૧) ઉદાહરણ સહિત જણાવો કે અનુભવથી શીખવાનાં મુખ્ય લક્ષણ કયાં છે? અને તેમાં અને અનુકરણથી શીખવામાં તફાવત શું છે (૨) પશુઓ પ્રસન્ન અને બૂલની પદ્ધતિથી શીખે છે કે અંતર્દષ્ટિથી? (૩) પશુઓના શીખવામાં અને મનુષ્યોના શીખવામાં ભેદ જણાવો. (૪) શીખવાનાં નિયમો ઉદાહરણો સહિત જણાવો (૫) શીખવાની પદ્ધતિઓ જણાવો (૬) શું દરેક પ્રકારનું શીખવું યાંત્રિક રીતે થાય છે? (૭) શીખવામાં અગ્રદષ્ટિ અને પશ્ચદષ્ટિમાં તફાવત જણાવો (૮) પશુઓ કેવી રીતે અને શું શીખે છે? જો મનુષ્યની શીખવાની કોઈ વિશિષ્ટ પદ્ધતિ હોય તો તે જણાવો. (૯) પશુઓ કરતાં મનુષ્યો કઈ દષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ ગણી શકાય? (૧૦) પશુ ઓના શીખવાના કેટલાક પ્રયોગોનું વર્ણન કરો (૧૧) સંક્ષિપ્ત વિવરણ લખો: (૧) પ્રયત્ન અને બૂલની પદ્ધતિ વિરૂદ્ધ અન્તર્દષ્ટિની પદ્ધતિ (૨) શીખવાનો પ્રદેશ (૩) અંતર્દષ્ટિ કોઈ વખત અગ્રદષ્ટિ હોય છે અને કોઈ કોઈ વખત પશ્ચદષ્ટિ (૧૨) જન્મજન્ય પ્રતિક્રિયાઓને નિયંત્રિત કરી શીખવાની પદ્ધતિનું વર્ણન કરો.

પ્રકરણ ૧૧

(૧) સ્મૃતિનું સ્વરૂપ શું છે. (૨) પ્રત્યક્ષ અને સ્મૃતિમાં ભેદ જણાવો. (૩) સ્મૃતિનાં તત્ત્વો કયાં કયાં છે. (૪) ધારણા, પ્રત્યાવાહન અને પ્રત્યક્ષિ-જ્ઞાની પ્રક્રિયાઓનું વર્ણન કરો અને તેમનો પરસ્પર ભેદ જણાવો. (૫) ધારણાનું સ્વરૂપ શું છે. (૬) ધારણાના સામાન્ય હેતુ જણાવો. (૭) કંઠસ્થી-કરણમાં મિતવ્યયની કેટલીક પદ્ધતિઓ જણાવો (૮) વિસ્મૃતિના હેતુ જણાવો અને મગજની મિતવ્યયતામાં તેનો શું ભાગ છે (૯) આપણે કંઠસ્થ અને સ્મરણ કેવી રીતે કરીએ છીએ. (૧૦) ગોખલપદ્ધતિના લાભાલાભ જણાવો. (૧૧) કંઠસ્થીકરણમાં મિતવ્યય માટેની વિવિધ પદ્ધતિઓ જણાવી તેમનું સવિસ્તાર વિવેચન કરો. (૧૨) સાન્તર અને નિરંતર પુનરાવૃત્તિ તથા સમગ્ર અને આંશિક કંઠસ્થીકરણના લાભાલાભ જણાવો અને તેમાં અધિક લાભપ્રદ કઈ વિધિ છે તે સ્પષ્ટ કરો. (૧૩) સાહચર્યના નિયમો જણાવો

અને તેમને સાન્નિધ્યના નિયમમાં ઘટાવી શકાય કે કેમ તે જણાવો. (૧૪) શું સાહચર્યના નિયમોને ઘટાવીને એક બનાવી શકાય છે? (૧૫) બુદ્ધિમતા પૂર્ણ સ્મૃતિ અને ગોખલુપટ્ટીની સ્મૃતિનો તફાવત જણાવો. (૧૬) આપણે આપણી સ્મૃતિને કેવી રીતે સુધારી શકીએ? (૧૭) સ્વતંત્ર સાહચર્ય અને નિયંત્રિત સાહચર્યનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો. (૧૮) વિચાર અને સાહચર્યના સિદ્ધાન્તો સ્પષ્ટ કરો અને સાહચર્યનાં વિવિધ રૂપોનું ઉદાહરણ સહિત વર્ણન કરો. (૧૯) માનસિક જીવનમાં સાહચર્યનાં વિભિન્ન પ્રરૂપો શું કાર્ય કરે છે. (૨૦) સાહચર્યના નિયમોનો પરસ્પર સંબંધ સ્પષ્ટ કરો. (૨૧) આપણે કેમ બૂલી જઈએ છીએ? (૨૨) કંઈસ્થીકરણના જુદા જુદા નિયમો જણાવો. (૨૩) સારી સ્મૃતિનાં ક્યાં ક્યાં લક્ષણો છે. (૨૪) શું એક વખત ચીજેલી વસ્તુ કદાપિ બૂલી જઈ શકાય છે? (૨૫) સાહચર્યના નિયમો ક્યા ક્યા છે? અને શું તેમને એક મૌનિક નિયમમાં ઘટાવી શકાય? અને કેવી રીતે? પ્રત્યાહવાન અને પ્રત્યલિપ્તાનું અંતર સ્પષ્ટ કરો. (૨૬) પ્રત્યક્ષ અને સ્મૃતિમાં શો તફાવત છે? (૨૮) સ્મૃતિનાં વિભિન્ન તત્વો જણાવી તેમનો પરસ્પર સંબંધ જણાવો. (૨૯) પ્રશિક્ષણથી સ્મૃતિ સુધારી શકાય કે નહિ?

પ્રકરણ ૧૨:—

(૧) પ્રત્યક્ષ. સ્મૃતિ અને વિચારનો સંબંધ જણાવો. (૨) વિચારનું સ્વરૂપ જણાવો. (૩) વિચાર અને પ્રતિભાઓનો સંબંધ જણાવો, શું પ્રતિભા-શબ્દ વિચાર હોય છે? (૪) ભાષા અને વિચારનો શો સંબંધ છે? (૫) શું ભાષા સિવાય વિચાર સંભવિત છે? (૬) પ્રત્યક્ષ શું છે અને તેના નિર્માણનાં ક્યાં ક્યાં ચરણો છે? (૭) નિર્ણય અને પ્રત્યયનનો સંબંધ જણાવો. (૮) વિચારના સંબંધમાં તર્કશાસ્ત્રીય અને માનસશાસ્ત્રીય મતભેદ સ્પષ્ટ કરો. (૯) સ્ટાઉટ વિચારની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે વિચાર પ્રત્યયોનું વિશ્લેષણ અને સંશ્લેષણ છે. તેના તાત્પર્યને સ્પષ્ટ કરો. (૧૦) તર્કની પ્રક્રિયા ઉદાહરણ સહિત સ્પષ્ટ કરો. (૧૧) તર્ક સંગ્રહી વિવિધ માનસશાસ્ત્રીઓના જુદા જુદા મતનું સ્પષ્ટીકરણ કરો. (૧૨) માનસશાસ્ત્રીય અર્થમાં તર્ક અને નિર્ણય શું છે? (૧૩) નિર્ણય અને પ્રત્યયનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરો. (૧૪) વિચારની પ્રક્રિયાનું વિશ્લેષણ કરો. (૧૫) તર્કની પ્રક્રિયાનું માનસશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ કરી એ સ્પષ્ટ કરો કે “એક દષ્ટિએ વિચાર એ પ્રયત્ન અને બૂલની પ્રક્રિયા છે.” (૧૬) પ્રત્યયન અને કલ્પનાનો ભેદ જણાવો. (૧૭) ‘વિચાર મૃદુ વાણી છે.’ આલોચના કરો.

પ્રકરણ ૧૩ :—

(૧) વિશ્વાસનું સ્વરૂપ વર્ણવો. (૨) વિશ્વાસનો જ્ઞાન અને સ્વતંત્ર કલ્પના સાથે શો સંબંધ છે. (૩) પૂર્વકાલીન માન્યતાઓનાં લક્ષણો સંક્ષેપમાં જણાવો. (૪) વિશ્વાસ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? અને તેના આધાર શું છે? (૫) ચેષ્ટા અને વિશ્વાસનો શો સંબંધ છે.

પ્રકરણ ૧૪ :—

(૧) માનસશાસ્ત્રીય અધ્યયન માટે અનુભૂતિની પરિભાષા કેવી રીતે કરશો? (૨) અનુભૂતિ શું છે અને તેનો શરીર સાથે શો સંબંધ છે? (૩) સંવેદના અને અનુભૂતિ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો. (૪) અનુભૂતિના આધારભૂત સિદ્ધાન્તનું વર્ણન કરો. (૫) સુખ અને દુઃખના હેતુઓ જણાવો. (૬) 'સુખ પીડાનો અભાવ છે', વિવેચના કરો. (૭) અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ સાથે ચેષ્ટાનો શો સંબંધ છે? (૮) અનુભૂતિની જ્ઞાન અને સંકલ્પથી ભિન્ન શી વિશેષતાઓ છે.

પ્રકરણ ૧૫ :—

સંવેગ શું છે? તે સ્પષ્ટ ઉદાહરણો સહિત જણાવો. (૨) સંવેગાત્મક વ્યવહારના સામાન્ય લક્ષણોનું વર્ણન કરો. (૩) સંવેગ અનુભૂતિ અને ભાવનાઓમાં ભેદ જણાવો. (૪) સંવેગ મનમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે જણાવી સંવેગનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરો. (૫) સંવેગનો શરીર સાથેનો સંબંધ જણાવો. (૬) સંવેગ, મનોદશા, ભાવના અને ભાવનાગ્રંથિનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો. (૭) જેમ્સ લૉગેનાં સંવેગ વિષયક સિદ્ધાન્તનું વર્ણન કરો. (૮) આપણે એટલા માટે ધ્રુજતા નથી કે આપણે ભયભીત થઈએ છીએ. પરંતુ આપણે એટલા માટે ભયભીત થઈએ છીએ કે આપણે ધ્રુજીએ છીએ' ઘટનાઓનો આ ક્રમ શું બરાબર છે? આલોચના કરો. (૯) જેમ્સ લૉગેના સિદ્ધાન્તના પક્ષમાં અને વિપક્ષમાં પ્રમાણ રજૂ કરો. (૧૦) સંવેગાત્મક અવસ્થાઓમાં અધિક મહત્વપૂર્ણ શારીરિક પરિવર્તનોનો ઉલ્લેખ કરો. (૧૧) સંવેગનાં માનસિક અને શારીરિક તત્વોનું વર્ણન કરો, (૧૨) સંક્ષેપમાં વર્ણન કરો: (૧) ગમગ્રંથિઓ (૨) પોષ્યગ્રંથિઓ (૩) ઉપવૃક્ક્ય ગ્રંથિઓ (૪) પ્રજ્વળન ગ્રંથિઓ. (૧૩) ભય, ક્રોધ, પ્રેમ અને ઘૃણાના સંવેગોનું વિશ્લેષણ કરો અને અભિવ્યક્તિઓમાં તેમની ભિન્નતા બતાવો. (૧૪) મૂળ સંવેગો અને વ્યુત્પન્ન સંવેગો વચ્ચેનો તફાવત જણાવો. (૧૫) ભયના સંવેગના વિકાસમાં આંગિક ઉપદ્રવો શો ભાગ ભજવે છે? (૧૬) મૂળ પ્રવૃત્તિ શું છે. સંવેગ અને મૂળપ્રવૃત્તિનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરો અને એ મતની આલોચના

કરો કે પ્રત્યેક પ્રધાન મૂળ પ્રવૃત્તિની વિશેષતા બતાવનાર એક વિશેષ સંવેગ હોય છે. (૧૭) “ સંવેગ એક સંવેદના પુર્ગ છે અને સાથે જ પ્રત્યેક સંવેગ એક ગત્યાત્મક તત્પરતા પણ ”. (વુડવર્થ). આ કથનની યથાર્થતા કોઈ વિશેષ સંવેગનું ઉદાહરણ આપી તેનાં સાંવેદનિક અને ચેષ્ટાત્મક તત્વોનું વિશ્લેષણ કરી સ્પષ્ટ કરો. (૧૮) મેકડુગલ્ડના એ મતની આલોચના કરો કે પ્રત્યેક પ્રધાન મૂળપ્રવૃત્તિની સાથે એક વિશ્લેષણ સંવેગ હોય છે. (૧૯) મેકડુગલ્ડનું કહેવું છે કે “ માનવીય સ્વભાવની દરેક મહાન મૂળ પ્રવૃત્તિઓ સાથે પ્રારંભિક સંવેગ હોય છે. ” આ કથનને લય અને ક્રોધનું ઉદાહરણ આપી સ્પષ્ટ કરો (૨૦) ટુંક નોંધ લખો. (૧) સહસંવેદના, (૨) ક્રોધ (૩) લય (૪) પ્રેમ (૫) ઘૃણા. પ્રકરણ ૧૬ :—

(૧) ધ્યાનનું સ્વરૂપ અને તેનાં વિભિન્ન રૂપો જણાવો. (૨) ધ્યાનનાં રૂપો જણાવી તેમના તફાવત ઉદાહરણ સહિત સ્પષ્ટ જણાવો. (૩) ધ્યાન અને રૂચિનો સંબંધ જણાવો. (૪) “ રૂચિ શુદ્ધ ધ્યાન છે, ધ્યાન સક્રિય રૂચિ છે ” સ્પષ્ટ સમજાવો. (૫) ધ્યાનના હેતુઓ જણાવો. (૬) ધ્યાનના વિભિન્ન રૂપોની વિશેષતાઓ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવો. (૭) ધ્યાનમાં નડતા વિધ્નો પર વિજ્ય મેળવવાના ઉપાયો જણાવો. (૮) ધ્યાનના આત્મગત વિધ્નો પર વિજ્ય મેળવવાના ઉપાયો જણાવો. (૯) ધ્યાનમાં શરીરમાં ક્યાં ક્યાં પરિવર્તનો થાય છે ? (૧૦) ધ્યાનના વિકાસનાં વિભિન્ન ચરણો જણાવો. (૫૧) દેવનો ધ્યાન ધ્યાન પર શો પ્રભાવ પડે છે.

પ્રકરણ ૧૭ :—

(૧) પ્રતિક્ષેપ કર્મ અને મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મોની વિશેષતાઓ અને તેમનાં અંતર જણાવો. (૨) સંવેદના અને પ્રતિક્ષેપ કર્મનો તફાવત જણાવો. (૩) મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક કર્મનાં સ્પષ્ટ ઉદાહરણો આપો અને જણાવો કે તેમને કેટલી દૃઢ સુધી આંધળી કહી શકાય. (૪) પશુઓમાં અને મનુષ્યોમાં મૂળ પ્રવૃત્તિઓનું કેટલું મહત્ત્વ છે ? (૫) સામાન્ય અને નિયંત્રિત પ્રતિક્ષેપોનું અંતર જણાવો. (૬) મૂળ પ્રવૃત્તિઓમાં દેવથી પરિવર્તન થઈ શકે છે ? ને થઈ શકે તો કેટલે અંશે ? (૭) પ્રતિક્ષેપ કર્મ, સ્વયંચાલિત કર્મ અને સંવેગાત્મક કર્મ તો કેટલે અંશે ? (૮) પ્રતિક્ષેપ કર્મ, સંવેદના પ્રતિક્ષેપ (૪) પ્રતિક્ષેપ આપ (૫) નિયંત્રિત પ્રતિક્ષેપ (૬) સંકલ્પાત્મક કર્મનો વિકાસ થતાં પહેલાં થતાં વિભિન્ન પ્રકારનાં કર્મો જિદાહરણ સહિત સમજાવો. (૧૦) શું આદત અને મૂળપ્રવૃત્તિ વચ્ચે વિભાજક રેખા દોરી શકીએ છીએ ? (૧૧) આપણે પશુઓ અને

મનુષ્યોના સંબંધમાં મૂળપ્રવૃત્તિ શબ્દનો ક્યા ક્યા લિન્ન અર્થોમાં ઉપયોગ કરીએ છીએ. (૧૨) ટેવ અને મૂળપ્રવૃત્તિ શું લિન્ન છે?

પ્રકરણ ૧૮ :—

(૧) ઐચ્છિક કર્મોનું વિશ્લેષણ કરી તેની વિલિન્ન ભૂમિકાઓ જણાવો. (૨) ઐચ્છિક કર્મોનું મૂળ પ્રવૃત્તાત્મક કર્મથી અંતર જણાવો. (૩) ઐચ્છિક કર્મ અને પ્રતિક્ષેપ કર્મમાં શો તફાવત છે? (૪) ઐચ્છિક અને અનૈચ્છિક કર્મોના તફાવત જણાવો અને એ રીત બતાવો જેના પ્રમાણે આપણે ઐચ્છિક નિર્ણય પર પહોંચીએ છીએ. (૫) ઐચ્છિક કર્મના સ્વરૂપનું વિશ્લેષણ કરો. (૬) સંકલ્પનો આવેગ સાથે શો સંબંધ છે? (૭) એન્જિલનું કથન છે કે “સંકલ્પનો વિકાસ આપણા આવેગોની વ્યવસ્થિત થવાની પ્રક્રિયા છે, ન તેનાથી ઓછું ન અધિક.” શું કથનનો તમે સ્વીકાર કરો છો? અને શા માટે? (૮) ઇચ્છા અને સંકલ્પ તથા ક્ષુધા અને ઇચ્છામાં શું તફાવત છે? ક્ષુધા, ઇચ્છા, કામના અને પ્રેરકોનું અંતર સ્પષ્ટ કરો. (૧૦) આવેગના વિરોધનો અંત કરનાર સંકલ્પાત્મક ક્રિયાનાં ઉચ્ચતર રૂપોનાં લક્ષણો જણાવો. (૧૧) અસ્વીકૃત પ્રેરકોનું શું થાય છે? (૧૨) ઇચ્છા અને પ્રેરકનું અંતર જણાવો તથા ઇચ્છાની અવસ્થાનું માનસશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ કરો. (૧૩) ઇચ્છા અને આવેગનો તફાવત જણાવો. (૧૪) ક્ષુધા, ઇચ્છા, એ પ્રેરકોનો સંકલ્પ સાથેનો સંબંધ જણાવો અને જણાવો કે પ્રેરકોનો સંઘર્ષ સંભવિત છે?

પ્રકરણ ૧૯ :—

(૧) ટેવની વ્યાખ્યા આપો. (૨) ટેવના સ્વરૂપ અને ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરો અને ચારિત્ર ઉપર પડતો તેનો પ્રભાવ જણાવો. (૩) મૂળ પ્રવૃત્તિ અને ટેવમાં શું તફાવત છે? (૪) રનાયુતંત્ર આદતના નિર્માણ સાથે કેવી રીતે સંબંધિત છે? (૫) ટેવની વ્યવહારિક અસરો કઈ કઈ છે? (૬) ટેવનું નિર્માણ થતાં ઐચ્છિક કર્મનાં ક્યાં તત્વોનો લોપ થાય છે? (૭) ચરિત્રના સ્વરૂપનું વર્ણન કરો? (૮) ટેવના જુદા જુદા નિયમો સમજાવો. (૯) ટેવોનો માનસિક વિકાસ પર શું પ્રભાવ પડે છે? (૧૦) ટેવની મૂળ પ્રવૃત્તાત્મક કર્મ અને ઐચ્છિક કર્મ સાથે તુલના કરો. (૧૧) ટેવના નિર્માણથી થતા લાભાલાભ જણાવો. (૧૨) ટેવને સ્વયંચાલીત કર્મ કેમ કહેવામાં આવે છે? અને ટેવોનું નિર્માણ કેવી રીતે થાય છે? (૧૩) ખરાબ આદતો કેવી રીતે તોડી શકાય છે?

પ્રકરણ ૨૦ :—

(૧) શુદ્ધિનું સ્વરૂપ જણાવો. (૨) શુદ્ધિ માપી શકાય છે? અને નો

તપી શકાતી હોય તો, કેવી રીતે? (૩) બુદ્ધિ માપવામાં આધુનિક સમયમાં ઉપયોગમાં લાવવામાં આવતી કેટલીક માનસિક પરીક્ષાઓ જણાવો. (૪) બુદ્ધિ પરીક્ષાઓથી યના લાભ જણાવો. (૫) બુદ્ધિદોષનું શું એટલે શું? તેનાં લેખિત રૂપો જણાવો. (૬) બુદ્ધિ કેટલે અંશે વંશાનુક્રમ અને વાતાવરણનાં તત્વો પર આધાર રાખે છે? (૭) ખીને સાયમન પરીક્ષાઓનું સ્વરૂપ, તેમની સુટિઓ અને લાભાલાભ જણાવો. (૮) બુદ્ધિ પરીક્ષા અને ઉપલબ્ધિ પરીક્ષાઓનો તફાવત જણાવો. (૯) ટૂંક નોંધ લખો: (૧) ખીને સાયમન પરીક્ષાઓ. (૨) માનસિક આયુ. (૩) બુદ્ધિલબ્ધિ. (૪) સામુદાયિક પરીક્ષાઓ. (૧૦) બુદ્ધિનો વિદ્યાલયની ઉપલબ્ધિ સાથે શો સંબંધ છે?

પ્રકરણ ૨૧:—

(૧) આત્માના પ્રત્યયના વિકાસની લિન્ન લિન્ન ભૂમિકાઓ દર્શાવો. (૨) આત્માના પ્રત્યયનું માનસશાસ્ત્રીય વર્ણન કરો. (૩) ભૌતિક અહં, સામાજિક અહં અને આધ્યાત્મિક અહંનું અંતર જણાવી તેમના અર્થ સ્પષ્ટ કરો. (૪) માનસિક વિકાસનું સ્વરૂપ જણાવો. (૫) માનસિક વિકાસના તત્વો કયાં કયાં છે. (૬) માનસિક વિકાસને એક જૈવિક પ્રક્રિયા માનવી તે યોગ્ય છે? અને તેમ હોય તો તે કયા અર્થમાં?

પ્રકરણ ૨૨:—

(૧) વ્યક્તિત્વ એટલે શું? તેનાં તત્વો કયાં કયાં છે? અને વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કેવી રીતે થાય છે? (૨) વ્યક્તિત્વના નિર્માણમાં વંશાનુક્રમ અને વાતાવરણનું મહત્વ જણાવો. (૩) વ્યક્તિત્વના નિર્માણમાં લાવનાઓ શો લાભ લગ્નવે છે? (૪) વ્યક્તિત્વને સમજવામાં માનસશાસ્ત્ર શો રીતે મદદ કરે છે? (૫) વ્યક્તિત્વનાં ભુદાં ભુદાં રૂપો જણાવો. (૬) ટૂંક નોંધ લખો. (૧) અંતર્મુખી અને બહિર્મુખી વ્યક્તિ. (૨) વ્યક્તિત્વ પરીક્ષાઓ. (૩) વ્યક્તિત્વનાં લક્ષણ.

પ્રકરણ ૨૩:—

પ્રકરણ ૨૪ :—

(૧) સાહચર્યવાદી અને ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર વચ્ચેનો તફાવત અને તે દરેકની આલોચના કરો. (૨) ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ વ્યાખ્યા કરવામાં કેવી રીતે શી મદદ કરી? (૩) ઉચ્ચ શ્રેણીનાં શીખવાની પદ્ધતિની ખાતરમાં ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર અને મેકડૂગલની ખ્યાનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો. (૪) “ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર જોવાની આકૃતિ અને આધારના તફાવતને અધિક મૌલિક માને છે.” આ સ્પષ્ટ કરો. (૫) પ્રત્યક્ષ અને શીખવાની ક્રિયાનો સંબંધમાં ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્રનો મત જણાવો. (૬) ટૂંક નોંધ લખો: (૧) શક્તિ માનસશાસ્ત્ર. સાહચર્યવાદ. (૩) વ્યવહારવાદ. (૪) સત્તાવાદ. (૫) અચેતન. (૬) મા પૃથક્કરણ. (૭) ગેસ્ટાલ્ટ માનસશાસ્ત્ર. (૮) રચનાવાદ. (૯) કાર્યવાદ. સાહચર્યવાદી અને વ્યવહારવાદી માનસશાસ્ત્રીઓના દષ્ટિકોણ જણાવો. ‘વિચાર મૂક વાણી છે’ આ કથનને સ્પષ્ટ સમજાવો. (૯) “અંતર સિવાય માનસશાસ્ત્ર સંબંધિત નથી.” એ કથનને સ્પષ્ટ સમજાવો. (૧૦) પ્રયોજનવાદી માનસશાસ્ત્રનો સાહચર્યવાદ અને વ્યવહારવાદથી શો છે? (૧૧) બુદ્ધિ અને મૂળ પ્રવૃત્તિઓના સંબંધમાં મેકડૂગલનો મત (૧૨) મેકડૂગલના અનુસાર વ્યવહારનાં લક્ષણો જણાવો. (૧૩) વોટ્સનની માનસિક પ્રક્રિયાઓની વ્યાખ્યા જણાવો અને તેના વ્યવહારવાદનું આ નાતમક વિવેચન કરો. (૧૪) મેકડૂગલના પ્રયોજનવાદનું આલોચનાત્મક વિ. કરો. (૧૫) અચેતના સંબંધમાં કોયડ, મેકલર અને યુંગના સિદ્ધાંતે વૃક્ષનાત્મક વિવેચન કરો. (૧૬) કોયડ સ્નાયુવિકૃતિઓનું ખાળપણમાં કરવામાં આવેલી કામુકતા જણાવે છે તેની આલોચના કરો. (૧૭) ટૂંક નોંધ લખો: (૧) ચેતન અને અચેતન. (૨) અંદર અને કળા (૩) જીવન પ્રવૃત્તિ અને મૃત્યુ પ્રવૃત્તિના વિરોધની ખાતરમાં કોયડના સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરો. (૧૮) કોયડના રચન સિદ્ધાંતની પરીક્ષા કરો. (૧૯) માનસિક રણ પર એક ટૂંકો નિબંધ લખો અને માનસશાસ્ત્રને તેનું અંશદાન જણાવો. (૨૦) ગેસ્ટાલ્ટવાદ અને વ્યવહારવાદ જન્મેનો પહેલાંના સ્વના મન માટે સખત વિરોધ હતો પરંતુ તેમના બન્ને જુદા જુદા હતા તે કેવી રીતે? (૨૧) કોયડ, મેકડૂગલ માનસશાસ્ત્રને શું અંશદાન કર્યું તે જણાવો. (૨૨) પ્રયોજનવાદનો નૈતિકતા પર શો પ્રભાવ પડ્યો?